

مرکز تحقیقات اسلامی

اصفهان

گامی

عمران
علیه السلام

www.

www.

www.

www.

Ghaemiyeh

.com

.org

.net

.ir

مجموعه
مقالات
همایش

مسیره و زمانه

امام کاظم علیه السلام
حضرت زین العابدین

جلد ۲

انجمن ترویج پژوهش
حوزه علمیه قم

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

مجموعه مقالات همایش سیره و زمانه امام کاظم علیه السلام

نویسنده:

انجمن تاریخ پژوهان حوزه علمیه قم

ناشر چاپی:

حوزه علمیه قم - مرکز مدیریت

ناشر دیجیتال:

مرکز تحقیقات رایانه‌ای قائمیه اصفهان

فهرست

۵	فهرست
۲۵	مجموعه مقالات همایش سیره و زمانه امام کاظم علیه السلام جلد ۲
۲۵	مشخصات کتاب
۲۶	اشاره
۶۹	مقدمه
۷۳	دگرگونی های فکری و فرهنگی عصر امام کاظم علیه السلام اصغر منتظر القائم
۷۳	اشاره
۷۳	چکیده
۷۴	مقدمه
۷۴	عصر امامت حضرت موسی بن جعفر علیه السلام
۷۵	اوضاع سیاسی عصر امام کاظم علیه السلام
۷۷	جریان های فکری عصر امام کاظم علیه السلام
۷۷	اشاره
۷۸	۱.مرجنه
۷۹	۲.جهمیه
۸۰	۳.قدریه
۸۰	۴.اهل حدیث
۸۱	۵.جریان فقهی ابوحنیفه
۸۲	۶.جریان فقهی و حدیثی مالکی
۸۲	۷.جریان فقهی امام شافعی
۸۳	۸.جریان فکری معتزله
۸۴	۹.جریان غالبان
۸۶	۱۰.جریان خوارج
۸۷	۱۱.جریان زندیقان

۸۷		۱۲. اهل کتاب
۸۹		۱۳. جریان زیدیه
۹۱		۱۴. جریان شیعیان اسماعیلی
۹۲		راهبردهای مهندسی فرهنگی امام کاظم علیه السلام
۹۸		نتیجه
۹۹		منابع
۱۰۲		آسیب شناسی چالش های آغاز امامت امام کاظم علیه السلام علیرضا بهرامی
۱۰۲		اشاره
۱۰۲		چکیده
۱۰۲		اشاره
۱۰۵		۱. معیارهای جانشین امام
۱۰۵		اشاره
۱۰۶		۱-۱. انص
۱۰۷		۱-۲. علم
۱۰۸		۱-۳. ودایع
۱۱۱		۱-۴. سن
۱۱۲		۲. آسیب شناسی شناخت معیارهای جانشین
۱۱۲		اشاره
۱۱۲		فطحیه
۱۱۲		اشاره
۱۱۲		شخصیت عبدالله
۱۱۷		مقصود از «عاهة»
۱۱۸		نمونه یک تعامل درست با چالش فطحیه
۱۲۲		چند نکته درباره این حدیث:
۱۲۳		۳. راه های اثبات و ابراز جانشین
۱۲۳		اشاره

۱۲۳	۳-۱. تطبیق معیارهای جانشینی
۱۲۵	۳-۲. تسمیه و تصریح به اسم
۱۲۸	۴. آسیب شناسی شناخت راههای ابراز و اثبات جانشین
۱۲۸	اشاره
۱۲۸	۴-۱. باور های عمومی و خواص از خود معرفی امام
۱۳۴	۴-۲. شخصیت های تأثیرگذار در شناخت جانشین
۱۳۴	اشاره
۱۳۴	اهمیت حضور خواص
۱۳۸	نتیجه
۱۳۹	منابع
۱۴۲	امام کاظم علیه السلام و فرقه های انحرافی دکتر عباس سرافرازی
۱۴۲	اشاره
۱۴۲	چکیده
۱۴۳	مقدمه
۱۴۶	تفرقه مذهبی؛ سیاست خلفای عباسی در عصر امام کاظم علیه السلام
۱۵۰	فرقه سازی در دوره امام کاظم علیه السلام
۱۵۵	فرقه سازی پس از امام کاظم علیه السلام
۱۵۸	عوامل مؤثر در فرقه گرایی پس از امام هفتم
۱۶۱	اهمیت مبارزه با فرقه گرایی در عصر امام کاظم علیه السلام
۱۶۳	نتیجه
۱۶۴	منابع
۱۶۷	جریان غلو در دوره امام کاظم علیه السلام با تکیه بر عقاید غالبانه محمد بن بشیر یدالله حاجی زاده
۱۶۷	اشاره
۱۶۷	چکیده
۱۶۸	مقدمه
۱۶۹	مفهوم شناسی غلو

۱۷۱	مسأله غلو در زمان امام موسی بن جعفر علیه السلام
۱۷۱	اشاره
۱۷۲	شخصیت محمد بن بشیر
۱۷۲	اشاره
۱۷۳	عقاید غالیانه محمد بن بشیر
۱۷۸	برخورد امام کاظم علیه السلام با محمد بن بشیر
۱۸۳	مبارزه با تشبیه
۱۸۴	نتیجه
۱۸۵	منابع
۱۸۹	انشعابات شیعی در عصر امام کاظم علیه السلام (زمینه های سیاسی - فکری و مصادیق فرقه ای) علی آقائوری
۱۸۹	اشاره
۱۸۹	مقدمه
۱۹۰	مشکلات سیاسی امام کاظم علیه السلام در عصر عباسی
۱۹۳	شیوه مواجهه و سلوک سیاسی امام کاظم علیه السلام
۱۹۷	محدودیت‌های اهل بیت در تعیین مصادیق واقعی امامت در عصر خویش
۲۰۲	انشعاب در شیعیان جعفری
۲۰۴	ظهور فرقه اسماعیلیه
۲۰۵	عوامل پیدایش اسماعیلیه
۲۰۵	اشاره
۲۰۶	الف) مفروضات مذهبی - کلامی
۲۰۹	ب) زمینه های سیاسی
۲۱۲	ظهور پدیده وقف و واقفی گری
۲۱۳	منابع
۲۱۶	بسترشناسی فرقه واقفیه در فرهنگ شیعی سیدعبدالکریم حسن پور
۲۱۶	اشاره
۲۱۶	چکیده

۲۱۷	مقدمه
۲۱۸	جایگاه مسأله امامت
۲۲۲	مهذویت و آموزه های مرتبط (منجی، غیبت، انتظار، قائم و رجعت)
۲۲۳	اختلافات درون شیعی بر مسأله امامت و مهذویت
۲۳۱	عوامل تقویت اندیشه واقفیان
۲۳۱	اشاره
۲۳۱	سیره سیاسی امام کاظم علیه السلام
۲۳۴	جایگاه بنیان گذاران واقفیه
۲۳۵	نتیجه
۲۳۵	منابع
۲۳۸	نقش امام کاظم علیه السلام در تثبیت جانشینی امام رضا علیه السلام سید منذر حکیم
۲۳۸	چکیده
۲۳۸	مقدمه
۲۳۹	اوضاع حاکم بر عصر امام کاظم علیه السلام
۲۳۹	اشاره
۲۳۹	۱. انحراف فکری و دینی
۲۴۰	۲. فساد اخلاقی و مالی
۲۴۱	۳. فساد و اختناق سیاسی
۲۴۳	۴. مهرورزی مسلمانان نسبت به اهل بیت علیه السلام
۲۴۴	۵. قیامهای مسلحانه
۲۴۴	زمینه سازی امام کاظم علیه السلام برای امامت حضرت رضا علیه السلام
۲۴۷	امام کاظم علیه السلام و مسأله جانشینی
۲۵۳	وصیت امام کاظم علیه السلام در دوران اسارت و بازداشت (۱۷۹ - ۱۸۳ق)
۲۵۴	سفارش به اعلان امامت امام رضا علیه السلام در فرصت مناسب
۲۵۶	نتیجه
۲۵۷	منابع فرهنگ ساز در بررسی زندگانی امام کاظم علیه السلام بررسی تأثیر روایات تاریخ بغداد درباره امام کاظم علیه السلام در منابع بعدی خدیجه کیهانی

۲۵۷	چکیده
۲۵۸	مقدمه
۲۵۹	حدیث اول
۲۶۲	حدیث دوم
۲۶۵	حدیث سوم
۲۶۷	حدیث چهارم
۲۶۹	حدیث پنجم
۲۷۱	حدیث ششم
۲۷۳	حدیث هفتم
۲۷۴	حدیث هشتم
۲۷۶	حدیث نهم
۲۷۷	نتیجه
۲۷۷	منابع
۲۷۹	روش تفسیری امام کاظم علیه السلام سیده فاطمه علوی نژاد
۲۷۹	چکیده
۲۸۰	مقدمه
۲۸۰	تفسیر نقلی
۲۸۰	اشاره
۲۸۱	معنای تفسیر نقلی
۲۸۱	بررسی کلام امام کاظم علیه السلام
۲۸۱	اشاره
۲۸۲	نمونه هایی از روش تفسیر قرآن به قرآن:
۲۸۲	اشاره
۲۸۲	الف) اثبات مردود بودن ایمان فرعون
۲۸۳	ب) بیان حکم استحباب روزه در سه روز هفتم، هشتم و نهم ذی الحجه
۲۸۴	نمونه هایی از تفسیر قرآن به سنت در کلام امام کاظم علیه السلام

- ۲۸۴ اشاره
- ۲۸۴ الف) استناد به قول پیامبر صلی الله علیه و آله و امام صادق علیه السلام
- ۲۸۷ ب) روشن شدن معنای واژه با استناد به فعل پیامبر صلی الله علیه و آله
- ۲۸۸ ج) روش تفسیری اجتهادی
- ۲۸۹ امام کاظم علیه السلام و استفاده از روش تفسیر اجتهادی
- ۲۸۹ اشاره
- ۲۸۹ ۱. تفسیر عقلی
- ۲۹۲ ۲. تفسیر فقهی
- ۲۹۲ بیان حکم فقهی و سپس استناد به آیه
- ۲۹۳ ۳. تفسیر باطنی
- ۲۹۳ اشاره
- ۲۹۳ امام کاظم علیه السلام و نمونه هایی از تفسیر باطنی
- ۲۹۳ ۳-۱- نحوه عرضه اعمال بر پیامبر اکرم صل الله علیه و آله
- ۲۹۴ ۳-۲- لزوم پیوند ناگسستنی با امام
- ۲۹۴ ۳-۳- بیان ولایت حضرت علی علیه السلام با کمک شأن نزول آیه
- ۲۹۶ ۳-۴- سیئه بودن بغض اهل بیت:
- ۲۹۷ ۴. تفسیر ظاهری
- ۲۹۷ اشاره
- ۲۹۷ ۴-۱- بیان معنای آیه
- ۲۹۸ ۵. تفسیر تاریخی
- ۲۹۸ سیر تحریم خمر
- ۲۹۹ ۶. تفسیر اعتقادی
- ۲۹۹ ۶-۱- نعمت برای برخی افراد نعمت است
- ۳۰۰ ۶-۲- ائمه وظایفی دارند که شیعیان ندارند و بر عکس
- ۳۰۰ ۷. تفسیر لغوی
- ۳۰۰ اشاره

۳۰۱	۷-۱-واژه «یعدلون»
۳۰۲	۷-۲-واژه «ساهون»
۳۰۳	نتیجه
۳۰۴	منابع
۳۰۷	بررسی روایت پرداخت وجوهات بزرگان نیشابور به امام کاظم علیه السلام مرضیه شریفی
۳۰۷	چکیده
۳۰۸	مقدمه
۳۰۹	الف) بیان مختصری از روایت
۳۱۰	ب) بررسی سند روایت
۳۱۱	ج) انتقال روایت در منابع
۳۱۳	د) بررسی متنی روایت
۳۱۷	نتیجه
۳۱۷	منابع
۳۱۹	بانوان راوی امام کاظم علیه السلام منیره شریعت جو
۳۱۹	اشاره
۳۱۹	چکیده
۳۲۰	مقدمه
۳۲۱	الف) راویان بی واسطه با روایات منقول
۳۲۱	۱. امام احمد
۳۲۱	اشاره
۳۲۲	۱-۱. غسل روز جمعه
۳۲۲	۱-۲. حجامت
۳۲۳	۱-۳. وصایت امام کاظم علیه السلام
۳۲۶	۱-۴. حامل ودایع امامت
۳۲۹	۲. امام الحسین
۳۲۹	۳. سعیده

- ۳۳۱ ۴. حبابه والبيه
- ۳۳۳ (ب) راویان بی واسطه، بدون روایت منقول
- ۳۳۳ ۱. غنیمه
- ۳۳۴ ۲. ابو حبل
- ۳۳۴ (ج) راوی با واسطه
- ۳۳۴ ۱. رقیه
- ۳۳۵ نتیجه
- ۳۳۶ منابع
- ۳۴۰ بررسی زندگی امام کاظم علیه السلام در متون کهن فارسی (تا قبل از دوران صفویه) فاطمه سادات زکی
- ۳۴۰ چکیده
- ۳۴۱ مقدمه
- ۳۴۲ فصل اول: بررسی زندگی امام کاظم علیه السلام با تکیه بر متون کهن فارسی (تا دوران صفویه)
- ۳۴۲ اشاره
- ۳۴۲ ۱. تاریخ نامه طبری (۳۵۲ق)
- ۳۴۳ ۲. رساله خوارزمی
- ۳۴۴ ۳. مجمل التواریخ و القصص (سده ۵-۶ق)
- ۳۴۶ ۴. نزهه الکرام و بستان العوام (قرن ۶-۷ق)
- ۳۴۷ ۵. تاریخ طبرستان (۶۱۳ق)
- ۳۴۷ اشاره
- ۳۴۸ آثار عمادالدین حسن بن علی طبری
- ۳۴۹ ۶. مناقب الطاهرین (۶۷۳ق)
- ۳۵۱ ۷. تحفه الابرار فی مناقب الائمة الاطهار
- ۳۵۲ ۸. تاریخ محمدی (۸۰۷ق)
- ۳۵۴ ۹. تاریخ بناکتی (۷۱۷ق)
- ۳۵۴ اشاره
- ۳۵۵ آثار حمدالله مستوفی

- ۳۵۶ ۱۰. تاریخ گزیده (۳۳۰ق)
- ۳۵۶ اشاره
- ۳۵۷ الکاظم
- ۳۵۸ ۱۱. ظفرنامه
- ۳۵۸ اشاره
- ۳۵۹ وفات امام معصوم موسی کاظم - رضی الله عنه
- ۳۶۱ ۱۲. نزهه القلوب
- ۳۶۲ ۱۳. راحه الارواح و مونس الاشباح (۷۵۷ق)
- ۳۶۴ ۱۴. تاریخ رویان (۷۶۴ق)
- ۳۶۸ ۱۵. الفصول الفخریه فی اصول البریه (قرن ۸-۹ق)
- ۳۶۹ ۱۶. تاریخ قم (۸۰۵ق)
- ۳۷۲ ۱۷. تاریخ طبرستان و رویان و مازندران (۸۸۱ق)
- ۳۷۳ ۱۸. تاریخ روضه الصفا (۹۰۳ق)
- ۳۷۵ فصل دوم: مقایسه متون کهن فارسی با تکیه بر زندگی امام کاظم علیه السلام
- ۳۷۵ اشاره
- ۳۷۵ تولد
- ۳۷۵ نام، لقب و کنیه
- ۳۷۶ مادر
- ۳۷۶ نص امامت
- ۳۷۷ فضایل
- ۳۷۷ اشاره
- ۳۷۷ ۱. کظم غیظ
- ۳۷۷ ۲. عبادت
- ۳۷۸ ۳. علم
- ۳۷۹ ۴. علم غیب
- ۳۸۰ انشعابات شیعه در زمان امام کاظم علیه السلام

۳۸۰	امام در دوران مهدی عباسی
۳۸۱	امام در زمان هادی عباسی و قیام فخر
۳۸۳	امام در دوران هارون (۱۷۰-۹۳ق)
۳۸۵	رابطه امام و شیعیان
۳۸۶	شهادت
۳۸۷	ماجرای پس از شهادت
۳۸۸	مدفن
۳۸۹	عمر
۳۸۹	فرزندان
۳۹۰	کرامات
۳۹۲	نتیجه
۳۹۳	منابع
۳۹۶	سیمای امام کاظم علیه السلام در منابع صوفیه (بررسی تطور اخبار امام کاظم علیه السلام در منابع صوفیه از آغاز تا پایان قرن نهم) زهرا مقدسی
۳۹۶	چکیده
۳۹۷	مقدمه
۴۰۰	سیر تطور سیمای امام کاظم علیه السلام در منابع صوفیه
۴۰۰	اشاره
۴۰۰	محور اول
۴۰۰	اشاره
۴۰۱	قرن چهارم
۴۰۱	قرن پنجم
۴۰۳	قرن ششم
۴۰۳	قرن هفتم
۴۰۶	قرن هشتم
۴۰۸	قرن نهم
۴۰۹	محور دوم

۴۰۹		اشاره
۴۰۹		قرن هفتم
۴۱۰		محور سوم
۴۱۰		اشاره
۴۱۰		قرن هشتم
۴۱۱		قرن نهم
۴۱۱		خواجه محمد پارسا و عبدالرحمان جامی
۴۱۲		محتوای دو کتاب
۴۱۴		مقایسه روایات امام کاظم علیه السلام در دو کتاب
۴۱۴		اشاره
۴۱۴		الف) ساختار کلی روایات
۴۱۴		ب) منابع دو کتاب
۴۱۵		ج) معرفی امام
۴۱۶		د) شهادت امام
۴۱۶		ه) جایگاه امام نزد خلفا
۴۱۶		و) کرامات امام
۴۱۸		نتیجه
۴۱۹		منابع
۴۲۰		تصویر امام کاظم علیه السلام در متون زهد و ارتباط مشایخ صوفیه با ایشان محمد سوری
۴۲۰		اشاره
۴۲۰		چکیده
۴۲۱		مقدمه
۴۲۵		متون زهد
۴۳۰		ارتباط مشایخ صوفیه با امام کاظم علیه السلام
۴۳۴		نتیجه
۴۳۶		منابع

۴۴۰		شخصیت امام کاظم علیه السلام در آثار خاورشناسان سیدقاسم رزاقی موسوی
۴۴۰		اشاره
۴۴۰		چکیده
۴۴۱		مقدمه
۴۴۳		امامان شیعه در دایره المعارف اسلام
۴۴۴		حیات فردی امام کاظم علیه السلام در آثار خاورشناسان
۴۴۴		معرفی اولیه امام
۴۴۶		اعقاب امام کاظم علیه السلام
۴۴۷		حیات علمی - فرهنگی امام کاظم علیه السلام در آثار خاورشناسان
۴۴۷		خاورشناسان و جایگاه اخلاقی امام
۴۴۹		خاورشناسان و مقام علمی امام
۴۵۰		حیات اجتماعی - سیاسی امام کاظم علیه السلام در آثار خاورشناسان
۴۵۰		اشاره
۴۵۱		جانشینی امام از نگاه خاورشناسان
۴۵۳		سیاست امام و عملکرد خلفای عباسی
۴۵۶		شهادت امام و پیامدهای آن
۴۵۸		خاورشناسان و شبهه علم امام به شهادت
۴۶۰		انشعاب شیعیان پس از شهادت امام
۴۶۲		نتیجه
۴۶۴		منابع
۴۶۶		مناسبات امام کاظم علیه السلام با ایرانیان (با تکیه بر برمکیان) سیدمحمود سامانی
۴۶۶		اشاره
۴۶۶		چکیده
۴۶۶		مقدمه
۴۶۷		مفاهیم
۴۶۸		تحلیلی بر کمیت روابط

- ۴۶۸ اشاره
- ۴۶۹ الف مناسبات امام کاظم علیه السلام با ایرانیان در مدینه
- ۴۶۹ اشاره
- ۴۷۲ نیشابور
- ۴۷۳ بیهقی
- ۴۷۵ قم
- ۴۷۵ ری
- ۴۷۷ (ب) مناسبات امام کاظم علیه السلام با ایرانیان در عراق
- ۴۷۹ (ج) برمکیان ایرانی و امام کاظم علیه السلام
- ۴۸۴ (د) یاران ایرانی امام کاظم علیه السلام
- ۴۸۷ نتیجه
- ۴۸۷ منابع
- ۴۹۱ محدودیتها و زندان های حضرت موسی بن جعفر علیه السلام علی اکبر ذاکری
- ۴۹۱ اشاره
- ۴۹۱ چکیده
- ۴۹۲ مقدمه
- ۴۹۳ آغاز امامت
- ۴۹۴ خلفای دوران امامت امام کاظم علیه السلام
- ۴۹۴ اشاره
- ۴۹۵ درخواست فدک از مهدی عباسی
- ۴۹۶ آغاز محدودیت برای امام کاظم علیه السلام
- ۴۹۶ اشاره
- ۴۹۷ ۱. محدودیت در پاسخ به مسائل شرعی
- ۴۹۸ ۲. محدودیت نسبت به دریافت حقوق شرعی از شیعیان
- ۴۹۹ ۳. محدودیت در معرفی جانشین
- ۴۹۹ دو بار فراخوانی به بغداد در زمان مهدی

- زندانی شدن حضرت در زمان مهدی ۵۰۰
- تصمیم هادی بر دستگیری امام کاظم علیه السلام ۵۰۱
- زمان هارون الرشید ۵۰۲
- اشاره ۵۰۲
- مشکلات سالهای اول خلافت هارون ۵۰۲
- برخورد امام کاظم علیه السلام در طواف با هارون ۵۰۳
- موسی بن جعفر علیه السلام و دستگاه خلافت هارون ۵۰۳
- اشاره ۵۰۳
۱. در نزد یحیی بن خالد برمکی در مکه ۵۰۳
۲. دیدار با هارون در مدینه ۵۰۵
- آزار در مکه توسط موسی بن عیسی ۵۰۶
- محدودیت برای امام و یارانش ۵۰۶
- اشاره ۵۰۶
- الف) علی بن یقظین ۵۰۷
- ب) صالح بن واقد طبری ۵۰۷
- ج) صفوان جمال ۵۰۷
- زمینه ها و علل دستگیری امام ۵۰۸
- اشاره ۵۰۸
- الف) توطئه یحیی برمکی ۵۰۸
- ب) سعایت علی بن اسماعیل ۵۱۰
- ج) بیان حدود فدک برای هارون ۵۱۱
- د) مناظرات هشام بن حکم ۵۱۱
- دو بار دستگیری در زمان هارون ۵۱۳
- اشاره ۵۱۳
- دستگیری امام کاظم علیه السلام در مدینه و اعزام به بصره ۵۱۴
- زندانی های امام کاظم علیه السلام ۵۱۵

- ۵۱۵ اشاره
- ۵۱۶ ۱. زندان بصره
- ۵۱۶ اشاره
- ۵۱۷ مکتوبات امام کاظم علیه السلام از زندان بصره
- ۵۱۸ ۲. زندان فضل بن ربیع
- ۵۱۸ اشاره
- ۵۱۸ الف) عبادت در زندان
- ۵۱۹ ب) دعای حضرت برای نجات از زندان
- ۵۲۰ ۳. زندان فضل بن یحیی
- ۵۲۰ ۴. زندان سندی بن شاهک
- ۵۲۰ آخرین زندان امام کاظم علیه السلام ، زندان سندی بن شاهک بود که در آن زندان حضرت را به شهادت رساندند.
- ۵۲۰ اقوال درباره مدت زندان امام
- ۵۲۰ اشاره
- ۵۲۰ نخست. چهارده سال
- ۵۲۰ اشاره
- ۵۲۱ ادله چهارده سال
- ۵۲۱ نقد و بررسی
- ۵۲۳ دوم. ده سال
- ۵۲۳ اشاره
- ۵۲۴ نقد و بررسی
- ۵۲۴ نامه یحیی بن عبدالله به موسی بن جعفر علیه السلام
- ۵۲۶ سوم. شش سال
- ۵۲۶ چهارم. چهار سال
- ۵۲۹ گزارش هایی از زندان موسی بن جعفر علیه السلام
- ۵۲۹ اشاره
- ۵۲۹ ۱. عبادت در زندان

۵۲۹	۲. استفاده علمی از حضرت
۵۳۰	۳. پاسخ به پرسش ها
۵۳۰	۴. نامه از زندان به هارون
۵۳۰	۵. تأثیر بر دیگران
۵۳۱	۶. مسمومیت موسی بن جعفر علیه السلام
۵۳۲	نتیجه
۵۳۳	منابع
۵۳۸	امام کاظم علیه السلام و سازمان وکالت محمد رضا جباری
۵۳۸	اشاره
۵۳۸	چکیده
۵۳۹	مقدمه
۵۴۰	معرفی سازمان وکالت
۵۴۲	مؤسس سازمان وکالت؛ امام صادق علیه السلام یا امام کاظم علیه السلام؟
۵۴۷	نقش امام کاظم علیه السلام در رهبری سازمان وکالت
۵۴۹	شخصیت و عملکرد و کلای امام کاظم علیه السلام
۵۴۹	اشاره
۵۵۰	مفضل بن عمر جعفی
۵۵۲	عبدالرحمان بن حجاج بجلی
۵۵۶	عبد الله بن جندب بجلی
۵۵۸	علی بن یقطين بن موسی بغدادی
۵۶۱	یونس بن یعقوب بجلید هنی کوفی
۵۶۳	اسامه بن حفص
۵۶۴	ابراهیم بن سلام نیشابوری
۵۶۶	ریزش های سازمان وکالت پس از شهادت امام کاظم علیه السلام
۵۷۲	نتیجه
۵۷۲	منابع

۵۷۶	کرامات امام کاظم علیه السلام (بررسی موردی کرامت حرکت درخت به دستور امام) فاطمه کرمی
۵۷۶	چکیده
۵۷۷	مقدمه
۵۷۷	پیشینه معجزه حرکت درخت
۵۷۹	گزارشی از متن روایت
۵۸۰	سیر تطور این روایت در منابع
۵۸۰	۱. بصائر الدرجات
۵۸۰	۲. اصول کافی
۵۸۰	۳. ارشاد
۵۸۱	۴. تقریب المعارف
۵۸۱	۵. روضة الواعظین
۵۸۱	۶. اعلام الوری
۵۸۲	۷. الخرائج و الجرائح
۵۸۲	۸. مناقب
۵۸۲	۹. الثاقب فی المناقب
۵۸۳	۱۰. کشف الغمه
۵۸۳	۱۱. الدر النظیم
۵۸۳	۱۲. مناقب طاهرین
۵۸۴	۱۳. صراط المستقیم
۵۸۴	۱۴. اثبات الهداه
۵۸۴	۱۵. مدینه المعاجز
۵۸۴	۱۶. بحار الانوار
۵۸۵	۱۷. ریاض الابرار
۵۸۵	۱۸. عوالم العلوم
۵۸۵	بررسی سلسله سند بصائر الدرجات
۵۸۵	اشاره

۵۸۵	۱. نقد سندی
۵۸۶	۲. نقد محتوایی
۵۸۷	تفاوت منابع در نقل این روایت
۵۸۹	نتیجه
۵۸۹	منابع
۵۹۱	تاریخچه حرم کاظمین حسین ایزدی
۵۹۱	اشاره
۵۹۱	چکیده
۵۹۱	مقدمه
۵۹۳	آغاز شکل گیری کاظمین
۵۹۵	کاظمین در عهد آل بویه
۵۹۷	کاظمین در دوره سلجوقیان
۵۹۸	کاظمین در دوره حمله مغول
۵۹۹	کاظمین در دوره آل جلایر تا صفویه
۶۰۲	کاظمین در عهد قاجاریه
۶۰۷	منابع
۶۱۱	کتابشناسی امام کاظم علیه السلام اباذر نصرافهانی
۶۱۱	اشاره
۶۱۱	مقدمه
۶۱۵	فصل اول: کتابها
۶۱۵	الف) فارسی
۶۱۵	اشاره
۶۲۹	ویژه کودک و نوجوان
۶۳۳	ب) عربی
۶۳۳	اشاره
۶۴۴	ویژه کودک و نوجوان

- ج) اردو ۶۴۴
- د) پشتو ۶۴۶
- ه) ترکی ۶۴۶
- و) ترکی آذربایجانی ۶۴۶
- ز) اسپانیایی ۶۴۶
- ح) انگلیسی ۶۴۷
- ط) تاجیکی ۶۴۷
- ی) تامیل ۶۴۷
- ک) فرانسوی ۶۴۷
- فصل دوم: پایان نامه ها ۶۴۹
- الف) فارسی ۶۴۹
- ب) انگلیسی ۶۵۳
- فصل سوم: مقالات ۶۵۴
- الف) فارسی ۶۵۴
- ب) عربی ۶۶۵
- درباره مرکز ۶۸۵

مشخصات کتاب

مجموعه مقالات همایش

سیره و زمانه امام کاظم علیه السلام

جلد دوم

انجمن تاریخ پژوهان حوزه علمیه قم

سرشناسه: همایش سیره و زمانه امام کاظم علیه السلام (1392، قم)

عنوان و نام پدیدآور: مجموعه مقالات همایش سیره و زمانه امام کاظم علیه السلام/ گردآورنده انجمن تاریخ پژوهان حوزه علمیه قم

مشخصات نشر: قم: مرکز مدیریت حوزه های علمیه 1392

مشخصات ظاهری شابک: 2 ج.

300 شابک: 300000 ریال (دوره)

(ج. 2)

وضعیت فهرست نویسی: فیبا

یادداشت: کتابنامه

موضوع: موسی بن جعفر علیه السلام امام هفتم 128 - 183 ق. - مقاله ها و خطابه ها

موضوع: موسی بن جعفر علیه السلام امام هفتم 128 - 183 ق. - کنگره ها

موضوع: موسی بن جعفر علیه السلام امام هفتم 128 - 183 ق. - احادیث - مقاله ها و خطابه ها

موضوع: موسی بن جعفر علیه السلام امام هفتم 128 - 183 ق. - احادیث - کنگره ها

موضوع: موسی بن جعفر علیه السلام امام هفتم 128 - 183 ق. - فضایل - مقاله ها و خطابه ها

موضوع: موسی بن جعفر علیه السلام امام هفتم 128 - 183 ق. - فضایل - کنگره ها

شناسه افزوده: مرکز مدیریت حوزه های علمیه حوزه علمیه

شناسه افزوده: حوزه علمیه قم. انجمن تاریخ پژوهان

رده بندی کنگره: 1392 م 8 هـ - / 46/35 BP

رده بندی دیویی: 297/956

شماره کتابشناسی ملی: 922975623

خیراندیش دیجیتال: انجمن مددکاری امام زمان (عج) اصفهان

ویراستار کتاب: خانم شهناز محققیان

ص: 1

اشاره

مجموعه مقالات همایش سیره و زمانه امام کاظم علیه السلام / ج 2

انجمن تاریخ پژوهان حوزه علمیه قم

مجموعه مقالات همایش سیره و زمانه امام کاظم علیه السلام

گردآورنده: انجمن تاریخ پژوهان - نویسنده: از نویسندگان

به کوشش: انجمن تاریخ پژوهان

ناشر: انتشارات مرکز مدیریت حوزه های علمیه

ویراستار: علی رضا جوهرچی

صفحه آرا: رمضانعلی قربانی

نوبت چاپ: اول، 1392 - چاپخانه:

شمارگان: 1000 نسخه

قیمت: دوره 300000 ریال

شابک:

حق چاپ برای انجمن تاریخ پژوهان محفوظ است

مرکز پخش: قم بلوار جمهوری اسلامی کوچه 2 فرعی اول سمت چپ ساختمان انجمن های علمی حوزه، انجمن تاریخ پژوهان

تلفن: 025-32917538 فاکس: 025-32917538

پایگاه اطلاع رسانی: www.sokhanetarikh.com ایمیل: Historiqom@gmail.com

ناشر: انتشارات مرکز مدیریت حوزه علمیه قم

ص: 2

بسم الله الرحمن الرحيم

ص: 3

دبير علمى همایش: حجت الاسلام و المسلمین محمد هادی یوسفی غروی

مسئول همایش: حجت الاسلام و المسلمین دکتر حمیدرضا مطهری

مدیر اجرایی همایش: حسین رسولیان

*اعضای شورای علمى (به ترتیب الفبا):

حجت الاسلام و المسلمین دکتر علیرضا ایمانی حجت الاسلام و المسلمین دکتر محسن الویری حجت الاسلام و المسلمین محمد مهدی بحر العلوم منصوره بخشى دکتر مسعود پور فرد طیبه توکلی اسلامى حجت الاسلام و المسلمین دکتر محمدرضا جبارى حجت الاسلام و المسلمین عباس جعفرى حجت الاسلام و المسلمین دکتر حسین حسینیان مقدم حجت الاسلام و المسلمین دکتر محمد دشتی حجت الاسلام و المسلمین سید قاسم رزاقى موسوی دکتر زهرا روح الهی امیری حجت الاسلام و المسلمین علیرضا شالباف دکتر قاسم صفری جوادی دکتر نعمت الله صفری فروشانی دکتر سید حسین فلاح زاده حجت الاسلام و المسلمین دکتر نجف لک زابى حجت الاسلام و المسلمین حسین مرادى نسب حجت الاسلام و المسلمین دکتر حمیدرضا مطهری دکتر اصغر منتظرالقائم حجت الاسلام و المسلمین دکتر محسن مهاجر نیا حجت الاسلام و المسلمین دکتر سید رضا مودب دکتر سید علیرضا واسعی حجت الاسلام و المسلمین محمد هادی یوسفی غروی

* مراکز همکار:

مرکز مدیریت حوزه های علمیه جامعه المصطفی العالمیه مجمع جهانی اهل بیت : معاونت پژوهش-حوزه های علمیه پژوهشگاه حج و زیارت دانشگاه ادیان و مذاهب مجتمع آموزش عالی امام خمینی جامعه الزهراء علیهما السلام پژوهشگاه حوزه و دانشگاه باقرالعلوم پژوهشگاه تاریخ و سیره اهل بیت موسسه آموزشی پژوهشی امام خمینی دبیرخانه انجمن های علمی حوزه انجمن ادیان و مذاهب انجمن مطالعات سیاسی انجمن قرآن پژوهی

ص: 4

فهرست اجمالي

مقدمه...25

دگرگونی های فکری و فرهنگی عصر امام کاظم علیه السلام...29

اصغر منتظرالقائم

آسیب شناسی چالش های آغاز امامت امام کاظم علیه السلام...85

علی رضا بهرامی

امام کاظم علیه السلام و فرقه های انحرافی...98

دکتر عباس سرافرازی

جریان غلو در دوره امام کاظم علیه السلام با تکیه بر عقاید عالیانه محمد بن بشیر...123

یدالله حاج زاده

انشعابات شیعی در عصر امام کاظم علیه السلام (زمینه های سیاسی - فکری و مصادیق فرقه ای)...145

علی آقانوری، قاسم بیات اصغری

بسترشناسی فرقه واقفیه در فرهنگ شیعی...172

سید عبدالکریم حس نپور

نقش امام کاظم علیه السلام در تثبیت جانشینی امام رضا علیه السلام...194

سید منذر حکیم

منابع فرهنگ ساز در بررسی زندگانی امام کاظم علیه السلام بررسی تأثیر روایات تاریخ بغداد درباره امام کاظم علیه السلام در منابع

بعدی...213

خدیجه کیهانی

روش تفسیری امام کاظم علیه السلام...235

سیده فاطمه علوی نژاد

بررسی روایت پرداخت وجوهات بزرگان نیشابور به امام کاظم علیه السلام...263

مرضیه شریفی

بانوان راوی امام کاظم علیه السلام...274

منیره شریعت جو

بررسی زندگی امام کاظم علیه السلام در متون کهن فارسی (تا قبل از دوران صفویه)...295

فاطمه سادات زکی

سیمای امام کاظم علیه السلام در منابع صوفیه (بررسی تطور اخبار امام کاظم علیه السلام در منابع صوفیه از آغاز تا پایان قرن

نهم)...350

زهرا مقدسی

تصویر امام کاظم علیه السلام در متون زهد و ارتباط مشایخ صوفیه با ایشان...372

محمد سوری

شخصیت امام کاظم علیه السلام در آثار خاورشناسان...392

سیدقاسم رزاقی موسوی

مناسبات امام کاظم علیه السلام با ایرانیان (با تکیه بر برمکیان)...418

سید محمود سامانی

محدودیت ها و زندان های حضرت موسی بن جعفر علیه السلام...443

علی اکبر ذاکری

امام کاظم علیه السلام و سازمان وکالت...490

محمد رضا جباری

کرامات امام کاظم علیه السلام (بررسی موردی کرامت حرکت درخت به دستور امام)...528

فاطمه کریمی

تاریخچه حرم کاظمین...543

حسین ایزدی

کتابشناسی امام کاظم علیه السلام...563

اباذر نصر اصفهانی

ص: 6

مقدمه...25

دگرگونی های فکری و فرهنگی عصر امام کاظم علیه السلام...29

اصغر منتظرالقائم

چکیده...29

مقدمه...30

عصر امامت حضرت موسی بن جعفر علیه السلام...30

اوضاع سیاسی عصر امام کاظم علیه السلام...31

جریان های فکری عصر امام کاظم علیه السلام...33

1. مرجئه...34

2. جهمیه...35

3. قدریه...36

4. اهل حدیث...36

5. جریان فقهی ابوحنیفه...37

6. جریان فقهی و حدیثی مالکی...38

7. جریان فقهی امام شافعی...38

8. جریان فکری معتزله...39

9. جریان غالیان...40

10. جریان خوارج...42

11. جریان زندیقان...43

12. اهل کتاب...43

13. جریان زیدیه...45

14. جریان شیعیان اسماعیلی...47

راهبردهای مهندسی فرهنگی امام کاظم علیه السلام...48

نتیجه...54

منابع...55

آسیب شناسی چالش های آغاز امامت امام کاظم علیه السلام...58

علی رضا بهرامی

چکیده...58

اشاره...58

1. معیارهای جانشین امام...61

1-1. نص...62

1-2. علم...63

1-3. ودایع...64

1-4. سن...67

2. آسیب شناسی شناخت معیارهای جانشین...68

فطحیه...68

شخصیت عبد الله...68

مقصود از «عاهه»...73

نمونه يك تعامل درست با چالش فطحیه...74

چند نکته درباره این حدیث...78

3. راه های اثبات و ابراز جانشین...79

3-1. تطبیق معیارهای جانشینی...79

3-2. تسمیه و تصریح به اسم...81

ص: 8

4. آسیب شناسی شناخت راه های ابراز و اثبات جانشین...84

1-4 . باورهای عمومی و خواص از خود معرفی امام...84

2-4 . شخصیت های تأثیرگذار در شناخت جانشین...90

اهمیت حضور خواص...90

نتیجه...94

منابع...95

امام کاظم علیه السلام و فرقه های انحرافی...98

دکتر عباس سرافرازی

چکیده...98

مقدمه...99

تفرقه مذهبی؛ سیاست خلفای عباسی در عصر امام کاظم علیه السلام...102

فرقه سازی در دوره امام کاظم علیه السلام...106

فرقه سازی پس از امام کاظم علیه السلام...111

عوامل مؤثر در فرقه گرایی پس از امام هفتم...114

اهمیت مبارزه با فرقه گرایی در عصر امام کاظم علیه السلام...117

نتیجه...119

منابع...120

جریان غلو در دوره امام کاظم علیه السلام با تکیه بر عقاید غالیانه محمد بن بشیر...123

یدالله حاج یزاده

چکیده...123

مقدمه...124

مفهوم شناسی غلو...125

مسأله غلو در زمان امام موسی بن جعفر علیه السلام...127

شخصیت محمد بن بشیر...128

عقاید غالیانه محمد بن بشیر...129

برخورد امام کاظم علیه السلام با محمد بن بشیر...134

ص: 9

مبارزه با تشبیه...139

نتیجه...140

منابع...141

انشعابات شیعی در عصر امام کاظم علیه السلام (زمینه های سیاسی -فکری و مصادیق فرقه ای)...145

علی آقانوری، قاسم بیات اصغری

مقدمه...145

مشکلات سیاسی امام کاظم علیه السلام در عصر عباسی...146

شیوه مواجهه و سلوک سیاسی امام کاظم علیه السلام...149

محدودیت های اهل بیت در تعیین مصادیق واقعی امامت در عصر خویش...153

انشعاب در شیعیان جعفری...158

ظهور فرقه اسماعیلیه...160

عوامل پیدایش اسماعیلیه...161

الف) مفروضات مذهبی -کلامی...162

ب) زمینه های سیاسی...165

ظهور پدیده وقف و واقعی گری...168

منابع...169

بسترشناسی فرقه واقفیه در فرهنگ شیعی...172

سید عبدالکریم حسن پور

چکیده...172

مقدمه...173

جایگاه مسأله امامت...174

مهدویت و آموزه های مرتبط (منجی، غیبت، انتظار، قائم و رجعت)...178

اختلافات درون شیعی بر مسأله امامت و مهدویت...179

عوامل تقویت اندیشه واقفیان...187

سیره سیاسی امام کاظم علیه...187

جایگاه بنیان گذاران واقفیه...190

ص: 10

نتیجه...191

منابع...191

نقش امام کاظم علیه السلام در تثبیت جانشینی امام رضا علیه السلام...194

سیدمنذر حکیم

چکیده...194

مقدمه...194

اوضاع حاکم بر عصر امام کاظم علیه السلام...195

1. انحراف فکری و دینی...195

2. فساد اخلاقی و مالی...196

3. فساد و اختناق سیاسی...197

4. مهرورزی مسلمانان نسبت به اهل بیت علیه السلام...199

5. قیام های مسلحانه...200

زمینه سازی امام کاظم علیه السلام برای امامت حضرت رضا علیه السلام...200

امام کاظم علیه السلام و مسأله جانشینی...203

وصیت امام کاظم علیه السلام در دوران اسارت و بازداشت (179-183ق)...209

سفارش به اعلان امامت امام رضا علیه السلام در فرصت مناسب...210

نتیجه...212

منابع فرهنگ ساز در بررسی زندگانی امام کاظم علیه السلام بررسی تأثیر روایات تاریخ بغداد درباره امام کاظم علیه السلام در منابع

بعدی...213

خدیجه کیهانی

چکیده...213

مقدمه...214

حدیث اول...215

حدیث دوم...218

حدیث سوم...221

ص: 11

حدیث چهارم...223

حدیث پنجم...225

حدیث ششم...227

حدیث هفتم...229

حدیث هشتم...230

حدیث نهم...232

نتیجه...233

منابع...233

روش تفسیری امام کاظم علیه السلام...235

سیده فاطمه علوی نژاد

چکیده...235

مقدمه...236

تفسیر نقلی...236

معنای تفسیر نقلی...237

بررسی کلام امام کاظم علیه السلام...237

نمونه هایی از روش تفسیر قرآن به قرآن...238

الف) اثبات مردود بودن ایمان فرعون...238

ب) بیان حکم استحباب روزه در سه روز هفتم، هشتم و نهم ذی الحجه...239

نمونه هایی از تفسیر قرآن به سنت در کلام امام کاظم علیه السلام...240

الف) استناد به قول پیامبر صلی الله علیه و آله و امام صادق علیه السلام...240

ب) روشن شدن معنای واژه با استناد به فعل پیامبر صلی الله علیه و آله...243

ج) روش تفسیری اجتهادی...244

امام کاظم علیه السلام و استفاده از روش تفسیر اجتهادی...245

1. تفسیر عقلی...245

2. تفسیر فقهی...248

بیان حکم فقهی و سپس استناد به آیه...248

ص: 12

3. تفسیر باطنی... 249

امام کاظم علیه السلام و نمونه هایی از تفسیر باطنی... 249

3-1 - نحوه عرضه اعمال بر صلی الله علیه و آله... 249

3-2 - لزوم پیوند ناگسستگی با امام... 250

3-3 - بیان ولایت حضرت علی علیه السلام با کمک شأن نزول آیه... 250

3-4 - سیئه بودن بغض اهل بیت:... 252

4. تفسیر ظاهری... 253

4-1 - بیان معنای آیه... 253

4-2 - نحوه استفاده از اموال یتیمان... 253

5. تفسیر تاریخی... 254

سیر تحریم خمر... 254

6. تفسیر اعتقادی... 255

6-1 - نعمت برای برخی افراد نعمت است... 255

6-2 - ائمه و ظایفی دارند که شیعیان ندارند و بر عکس... 256

تفسیر لغوی... 256

7-1 - واژه «یعدلون»... 257

7-2 - «ساهون»... 258

نتیجه... 259

منابع... 260

بررسی روایت پرداخت وجوهات بزرگان نیشابور به امام کاظم علیه السلام... 263

مرضیه شریفی

چکیده...263

مقدمه...264

الف) بیان مختصری از روایت...265

ب) بررسی سند روایت...266

ج) انتقال روایت در منابع...267

ص: 13

د) بررسی متنی روایت...269

نتیجه...272

منابع...272

بانوان راوی امام کاظم علیه السلام...274

منیره شریعت جو

چکیده...274

مقدمه...275

الف) راویان بی واسطه با روایات منقول...276

1. ام احمد...276

1-1. غسل روز جمعه...277

1-2. حجامت...277

1-3. وصایت امام کاظم علیه السلام...278

1-4. حامل ودایع امامت...278

2. ام الحسین...284

3. سعیده...284

4. حبابه والیه...286

ب) راویان بی واسطه، بدون روایت منقول...288

1. غنیمه...288

2. ابو جبل...289

ج) راوی با واسطه...289

1. رقیه...289

نتیجه...290

منابع...291

بررسی زندگی امام کاظم علیه السلام در متون کهن فارسی (تا قبل از دوران صفویه)...295

فاطمه سادات زکی

چکیده...295

ص: 14

فصل اول: بررسی زندگی امام کاظم علیه السلام با تکیه بر متون کهن فارسی (تا دوران صفویه)...297

1. تاریخ نامه طبری (352 ق)...297
2. رساله خوارزمی (قرن 4 ق)...297
3. مجمل التواریخ و القصص (سده 5-6 ق)...299
4. نزهه الکرام و بستان العوام (قرن 6-7 ق)...301
5. تاریخ طبرستان (613 ق)...302
- آثار عمادالدین حسن بن علی طبری...303
6. مناقب الطاهرین (673 ق)...304
- تحفه الابرار فی مناقب الائمة الاطهار...306
8. تاریخ محمدی (708)...307
9. تاریخ بناکتی (717 ق)...309
- آثار حمدالله مستوفی...310
10. تاریخ گزیده (730 ق)...311
- الکاظم...312
11. ظفرنامه...313
12. نزهه القلوب...315
13. راحه الارواح و مونس الاشباح (757 ق)...316
14. تاریخ رویان (764 ق)...318
15. الفصول الفخریه فی اصول البریه (قرن 8-9 ق)...322
16. تاریخ قم (805 ق)...323

17. تاریخ طبرستان و رویان و مازندران (881 ق)... 326

18. تاریخ روضه الصفا (903 ق)... 327

فصل دوم: مقایسه متون کهن فارسی با تکیه بر زندگی امام کاظم علیه السلام... 329

تولد... 329

نام، لقب و کنیه... 329

ص: 15

مادر...330

نص امامت...330

فضایل...331

1. کظم غیظ...331

2. عبادت...331

3. علم...332

4. علم غیب...333

انشعابات شیعه در زمان امام کاظم علیه السلام...334

امام در دوران مهدی عباسی...334

امام در زمان هادی عباسی و قیام فخر...335

امام در دوران هارون (170-193ق)...337

رابطه امام و شیعیان...339

شهادت...340

ماجرای پس از شهادت...341

مدفن...342

عمر...343

فرزندان...343

کرامات...344

نتیجه...346

منابع...347

سیمای امام کاظم علیه السلام در منابع صوفیه (بررسی تطور اخبار امام کاظم علیه السلام در منابع صوفیه از آغاز تا پایان قرن

نهم)...350

زهرا مقدسي

چکیده...350

مقدمه...351

سير تطور سيمای امام کاظم عليه السلام در منابع صوفيه...354

ص: 16

محور اول...354

قرن چهارم...355

قرن پنجم...355

قرن ششم...357

قرن هفتم...357

قرن هشتم...359

قرن نهم...360

محور دوم...361

قرن هفتم...361

محور سوم...362

قرن هشتم...362

قرن نهم...363

خواجه محمد پارسا و عبدالرحمان جامی...363

محتوای دو کتاب...364

مقایسه روایات امام کاظم علیه السلام در دو کتاب...366

الف) ساختار کلی روایات...366

ب) منابع دو کتاب...366

ج) معرفی امام...367

د) شهادت امام...368

ه) جایگاه امام نزد خلفا...368

و) کرامات امام...368

نتیجه...370

منابع...371

تصویر امام کاظم علیه السلام در متون زهد و ارتباط مشایخ صوفیه با ایشان...372

محمد سوری

چکیده...372

مقدمه...373

ص: 17

متون زهد...377

ارتباط مشایخ صوفیه با امام کاظم علیه السلام...382

نتیجه...386

منابع...388

شخصیت امام کاظم علیه السلام در آثار خاورشناسان...392

سیدقاسم رزاقی موسوی

چکیده...392

مقدمه...393

امامان شیعه در دایره المعارف اسلام...395

حیات فردی امام کاظم علیه السلام در آثار خاورشناسان...396

معرفی اولیه امام...396

اعقاب امام کاظم علیه السلام...398

حیات علمی - فرهنگی امام کاظم علیه السلام در آثار خاورشناسان...399

خاورشناسان و جایگاه اخلاقی امام...399

خاورشناسان و مقام علمی امام...401

حیات اجتماعی - سیاسی امام کاظم علیه السلام در آثار خاورشناسان...402

جانشینی امام از نگاه خاورشناسان...403

سیاست امام و عملکرد خلفای عباسی...405

شهادت امام و پیامدهای آن...408

خاورشناسان و شبهه علم امام به شهادت...410

انشعاب شیعیان پس از شهادت امام...412

نتیجه...414

منابع...416

مناسبات امام کاظم علیہ السلام با ایرانیان (با تکیہ بر برمکیان)...418

سید محمود سامانی

چکیده...418

ص: 18

مقدمه...418

مفاهیم...419

تحلیلی بر کمیت روابط...420

الف) مناسبات امام کاظم علیه السلام با ایرانیان در مدینه...421

نیشابور...424

بیهق...425

قم...427

ری...427

ب) مناسبات امام کاظم علیه السلام با ایرانیان در عراق...429

ج) برمکیان ایرانی و امام کاظم علیه السلام...431

د) یاران ایرانی امام کاظم علیه السلام...436

نتیجه...439

منابع...439

محدودیت ها و زندان های حضرت موسی بن جعفر علیه السلام...443

عل اکبر ذاکری

چکیده...443

مقدمه...444

آغاز امامت...445

خلفای دوران امامت امام کاظم علیه السلام...446

درخواست فدک از مهدی عباسی...447

آغاز محدودیت برای امام کاظم علیه السلام...448

1. محدودیت در پاسخ به مسائل شرعی...449

2. محدودیت نسبت به دریافت حقوق شرعی از شیعیان...450

3. محدودیت در معرفی جانشین...451

دو بار فراخوانی به بغداد در زمان مهدی...451

زندانی شدن حضرت در زمان مهدی...452

ص: 19

تصمیم هادی بر دستگیری امام کاظم علیه السلام...453

زمان هارون الرشید...454

مشکلات سال های اول خلافت هارون...454

برخورد امام کاظم علیه السلام در طواف با هارون...455

موسی بن جعفر علیه السلام و دستگاه خلافت هارون...455

1. در نزد یحیی بن خالد برمکی در مکه...455

2. دیدار با هارون در مدینه...457

آزار در مکه توسط موسی بن عیسی...458

محدودیت برای امام و یارانش...458

الف) علی بن یقین...459

ب) صالح بن واقد طبری...459

ج) صفوان جمال...459

زمینه ها و علل دستگیری امام...460

الف) توطئه یحیی برمکی...460

ب) سعایت علی بن اسماعیل...462

ج) بیان حدود فدک برای هارون...463

د) مناظرات هشام بنحکم...463

دو بار دستگیری در زمان هارون...465

دستگیری امام کاظم علیه السلام در مدینه و اعزام به بصره...466

زندان های امام کاظم علیه السلام...467

1. زندان بصره...468

مکتوبات امام کاظم علیہ السلام از زندان بصره...469

2. زندان فضل بن ربیع...470

الف) عبادت در زندان...470

ب) دعای حضرت برای نجات از زندان...471

3. زندان فضل بن یحیی...472

4. زندان سندی بن شاهک...472

ص: 20

اقوال درباره مدت زندان امام...472

نخست. چهارده سال...472

ادله چهارده سال...473

نقد و بررسی...473

دوم. ده سال...475

نقد و بررسی...476

نامه یحیی بن عبدالله به موسی بن جعفر علیه السلام...476

سوم. شش سال...478

چهارم. چهار سال...478

گزارش هایی از زندان موسی بن جعفر علیه السلام...481

1. عبادت در زندان...481

2. استفاده علمی از حضرت...481

3. پاسخ به پرسش ها...482

4. نامه از زندان به هارون...482

5. تأثیر بر دیگران...482

6. مسمومیت موسی بن جعفر علیه السلام...483

نتیجه...484

منابع...485

امام کاظم علیه السلام و سازمان وکالت...490

محمد رضا جباري

چکیده...490

معرفی سازمان وکالت...492

مؤسس سازمان وکالت ؛ امام صادق علیه السلام یا امام کاظم علیه السلام...494

نقش امام کاظم علیه السلام در رهبری سازمان وکالت...499

شخصیت و عملکرد وکلای امام کاظم علیه السلام...501

ص: 21

مفضل بن عمر جعفی...502

عبدالرحمان بن حجاج بجلی...504

عبدالله بن جندب بجلی...508

علی بن یقظین بن موسی بغدادی...510

یونس بن یعقوب بجلیدهنی کوفی...513

اسامه بن حفص...515

ابراهیم بن سلام نیشابوری...516

ریش های سازمان وکالت پس از شهادت امام کاظم علیه السلام...518

نتیجه...525

منابع...525

کرامات امام کاظم علیه السلام (بررسی موردی کرامت حرکت درخت به دستور امام)...528

فاطمه کرمی

چکیده...528

مقدمه...529

پیشینه معجزه حرکت درخت...529

گزارشی از متن روایت...531

سیر تطور این روایت در منابع...532

1. بصائرالدرجات...532

2. اصول کافی...532

3. ارشاد...532

4. تقریب المعارف...533

5. روضه الواعظين...533

7. الخرائج و الجرائح...534

مناقب...534

9. الثاقبى المناقب...534

10 . كشف الغمه...535

ص: 22

11. الدرالنظیم...535

12. مناقب طاهرین...535

13. صراط المستقیم...536

14. اثبات الهداه...536

15. مدینه المعاجز...536

16. بحار الانوار...536

17. ریاض الابرار...537

18. عوالم العلوم...537

بررسی سلسله سند بصائر الدرجات...537

1. نقد سندی...537

2. نقد محتوایی...538

تفاوت منابع در نقل این روایت...539

نتیجه...541

منابع...541

تاریخچه حرم کاظمین...543

حسین ایزدی

چکیده...543

مقدمه...543

آغاز شکل گیری کاظمین...545

کاظمین در عهد آل بویه...547

کاظمین در دوره سلجوقیان...549

کاظمین در دوره حمله مغول...550

کاظمین در دوره آل جلایر تا صفویه...551

کاظمین در عهد قاجاریه...554

منابع...559

ص: 23

کتابشناسی امام کاظم علیہ السلام...563

اباذر نصر اصفهانی

مقدمہ...563

فصل اول: کتابها...567

الف) فارسی...567

ویژہ کودک و نوجوان...581

ب) عربی...585

ویژہ کودک و نوجوان...596

ج) اردو...596

د) پشتو...598

ه) ترکی...598

و) ترکی آذربایجانی...598

ز) اسپانیایی...598

ح) انگلیسی...599

ط) تاجیکی...599

ی) تامیل...599

ک) فرانسوی...599

فصل دوم: پایان نامه ها...600

الف) فارسی...600

ب) انگلیسی...604

فصل سوم: مقالات...605

الف) فارسی...605

ب) عربی...616

ص: 24

تبیین سیره معصومان برای پیروان آنها به ویژه شیعیان از اهمیت ویژه ای برخوردار بوده و همواره بر شناخت و پیروی از آن اهتمام داشته اند. ارائه و شناساندن روش و سبک زندگی اهل بیت: به جامعه و پیروان آنها علاوه بر سیراب کردن روان تشنه مشتاقانی سبک و سیره معصومان می تواند در دنیای امروز راه گشای بسیاری از مشکلات بوده و در دفع و رفع ناهنجاری های اجتماعی و فرهنگی به کار آید. از طرفی شناخت ادوار زندگانی معصومان و شرایط حاکم بر آن برای درک رفتار آنان و فهم چگونگی رفتار آن بزرگواران با حاکمیت و شرایط عصر شان ضروری است. در واقع تبیین مناسب و فهم بهتر سیره آنان نیازمند بستر شناسی سیاسی، اجتماعی و فرهنگی می باشد.

از میان دوران پرفراز و نشیب تشیع به ویژه عصر حضور ائمه: زمان امامت حضرت موسی بن جعفر علیه السلام از اهمیت ویژه ای برخوردار است. از طرفی افکار و اندیشه های مختلفی در جهان اسلام پدید آمده و در این دوره از رونق برخوردار گشته اند. از طرف دیگر فرقه های مختلف و متعددی در میان مسلمانان شکل گرفته و هر کدام داعیه رهبری و هدایت جامعه را داشتند و از سوی دیگر جامعه شیعه هم پس از شهادت امام صادق علیه السلام با بحران مواجه گشته بود و افرادی مدعی جانشینی آن حضرت بودند. این در حالی بود که خلافت عباسی هم در پی یافتن جانشین امام جعفر صادق علیه السلام بود. در چنین فضا و شرایطی امام کاظم علیه السلام به امامت رسیدند و در آغاز با رعایت اصل تقیه اقدامات ویژه ای در پیشبرد جامعه

به سوی هدایت انجام دادند و پس از مدتی آرامش را بر شیعیان حاکم کردند و با گسترش و نهادینه کردن سازمان وکالت شبکه ارتباطی وسیعی در جامعه شیعی آن زمان پدید آورده که نقش مهمی در انسجام سیاسی، اجتماعی و فرهنگی شیعیان داشت. از طرفی اقدامات سیاسی امام کاظم علیه السلام به ظاهر متفاوت با امامان پیشین بود که آن هم برخاسته از جریان های سیاسی، اجتماعی و فرهنگی زمانه بود تأکید امام کاظم بر حق اهل بیت، و تبیین جایگاه علویان و عباسیان نسبت به پیامبر، رفع مشروعیت خلافت عباسیان و تعیین قلمرو آنان به عنوان حدود فدک از اقدامات سیاسی آن حضرت به شمار می روند. بنابراین مواجهه امام با خلفای هم عصر خود نیز از اهمیت خاصی برخوردار است.

اهمیت سیره و زمانه امام موسی بن جعفر علیه السلام و لزوم تبیین علمی و بررسی همه جانبه آن سبب گردید تا انجمن تاریخ پژوهان حوزه علمیه قم این مهم را در دستور کار خود قرار داده و همایشی با این عنوان طراحی کند. از این رو پس از تصویب اصل برگزاری همایش و رایزنی با شخصیت ها و مراکز علمی، شورای علمی همایش تشکیل و پس از تصویب موضوعات و محورهای آن، فراخوان را منتشر و مقالات متعددی دریافت کرد که علیرغم حجم بالای مقالات دریافت شده تعدادی که شرایط علمی لازم برای نشر را داشتند در دو جلد در اختیار علاقه مندان آن امام بزرگوار قرار می گیرد. از همه خوانندگان ارجمند به ویژه اساتید، محققان، طلاب و دانشجویان به ویژه کسانی که در این زمینه صاحب نظر هستند درخواست می شود با ارائه نظرات خود انجمن تاریخ پژوهان را در انجام وظایف خود و رفع نقایص این اثر یاری کنند.

بر خود لازم می دانیم تا از همه عزیزانی که در برگزاری هرچه بهتر این همایش یاری گر ما بودند تقدیر به عمل آورده، سلامتی و توفیق روز افزون آنان را از خداوند مسئلت نماییم. حضرت آیت الله العظمی مکارم شیرازی که علاوه بر راهنمایی های ارزنده خود اجازه فرمودند تا خلاصه کتاب عقلانیت در اسلام

ایشان، زینت بخش این مجموعه باشد. حضرت آیت الله حسینی بوشهری مدیر محترم حوزه های علمیه، حضرت آیت الله اعرافی ریاست محترم جامعه المصطفی العالمیه، حجت الاسلام و المسلمین شهرستانی نماینده محترم حضرت آیت الله العظمی سیستانی، حجت الاسلام و المسلمین محمد حسن اختری دبیر کل مجمع جهانی اهل بیت، حجت الاسلام و المسلمین عماد معاون محترم پژوهش حوزه های علمیه، حجت الاسلام و المسلمین محمد هادی یوسفی غروی دبیر محترم علمی و اعضای محترم کمیته علمی همایش که هرکدام به سهم خود در برگزاری همایش مساعدت کردند.

حمیدرضا مطهری

مسئول انجمن تاریخ پژوهان حوزه علمیه قم

و مسئول برگزاری همایش سیره و زمانه امام کاظم علیه السلام

بهمن ماه یک هزار و سیصد و نود و دو

ص: 27

*دگرگونی های فکری و فرهنگی عصر امام کاظم علیه السلام اصغر منتظر القائم (1)

چکیده

عصر امامت موسی بن جعفر علیه السلام (148-183 ق) هم زمان با چهار خلیفه عباسی بود. در این دوره در جهان اسلام، دگرگونی های فکری و فرهنگی گسترده ای به وجود آمد. از یک سو، رشد و گسترش فرقه هایی همچون مرجئه، معتزله، خوارج و غالیان در میان مسلمانان را شاهد هستیم و از سوی دیگر، فرقه های جدید فقهی اهل حدیث هم چون حنفی، مالکی و شافعی ظهور کردند. در این عصر پیروان آیین های یهودی، مسیحی، زرتشتی و صابئین در کنار مسلمانان زندگی می کردند و بر دامنه تغییرات فرهنگی اثرگذار بودند. امام کاظم علیه السلام، در این آشفته بازار فرهنگی، یکی از کارگزاران اثرگذار فکری به شمار می آمدند که برای اصلاح این آشفتگی، راهبردهای مهندسی فرهنگی مبتنی بر معارف اصیل قرآن، سنت نبوی و معارف اهل بیت را تدوین و اجرا می کردند. در این مقاله، با روش توصیفی - تحلیلی، دگرگونی های فکری و فرهنگی جهان اسلام همراه با تبیین شرایط تغییر و کارگزاران آن بررسی خواهد شد.

واژگان کلیدی: امام کاظم علیه السلام، تاریخ فرهنگ، تغییرات فکری و فرهنگی.

ص: 29

به تغییرات قابل رؤیت سیاسی، اجتماعی، فرهنگی و اقتصادی يك منطقه در طول زمان که جریان تاریخی آن را متحول کند، دگرگونی گویند. در دگرگونی، دو عنصر مرتبط با هم یعنی تداوم و تغییر دیده می شود. سیر آرام تحول و گذر زمان، نمایشی از تغییر است. چگونگی درجات شدت و ضعف تغییر جوامع و مناطق جغرافیایی، در چشم انداز های سیاسی، اجتماعی، فرهنگی و اقتصادی صورت می گیرد. به تغییرات فرهنگی مشهود در ادوار تاریخی، همراه با شناخت شرایط و کارگزاران تغییر که ما را در شناخت تاریخ فرهنگ و تفکر يك دوره یاری رساند، را دگرگونی فرهنگی می گویند.

این مقاله بر آن است تا به روش توصیفی - تحلیلی و با تکیه بر منابع اصلی، این فرضیه را اثبات کند که تداوم و تغییر فکری و فرهنگی پیوسته با تاریخ فرهنگی و فکری جهان اسلام در عصر امام کاظم علیه السلام مشهود است.

عصر امامت حضرت موسی بن جعفر علیه السلام

آن حضرت در هفتم صفر سال 128 هجری از مادرشان حمیده بربریه در ابوا به دنیا آمدند. ایشان به سبب عبادت و زهد بسیار به عبد صالح و به جهت حلم و فروبردن خشم و پایداری بر مشکلات به کاظم مشهورند و کنیه ایشان ابو الحسن و ابو ابراهیم است. (1) امام کاظم علیه السلام بیست سال از حیات خود را در دوران امامت پدرشان گذراندند و تحت راهنمایی و تربیت امام صادق علیه السلام بزرگ شدند و از نزدیک، جنبش علمی، مناظره ها و حلقه های علمی پدر را مشاهده می کردند. مکارم اخلاقی و زهد و دانش بی کران ایشان از روزگار جعفر بن محمد علیه السلام زبان زد

ص: 30

1- کلینی، اصول کافی، ج 3، ص 380، سبط بن جوزی، تذکره الخواص، ص 313

بود. حضرت در علم و تواضع و بخشندگی بی نظیر بودند و نسبت به بداندیشان با احسان و گذشت برخورد می کردند و آنان را هدایت می نمودند. آن حضرت از همه کس به کتاب خدا آشنا و در خواندن آن از همگان خوش صداتر بودند. حضرت عابدترین، فقیه ترین، با سخاوت ترین و عالم ترین مردم روزگار خود بودند. ایشان نافله شب را به نماز صبح متصل می کردند و بسیار دعا می نمودند و مردم از تلاوت قرآن ایشان می گریستند و او را «زینت المتهجدین» می نامیدند.⁽¹⁾

اوضاع سیاسی عصر امام کاظم علیه السلام

دوران امامت آن حضرت ده سال در عهد خلافت منصور عباسی گذشت. منصور در تمام ایام خلافتش از تعقیب و تهدید و آزار طالبیان و حبس و شکنجه و کشتار آنان پروایی نداشت. منصور به تعقیب مخالفان و سرکوب آنان تا پایان خلافت ادامه داد و هنگامی که عازم سفر حج شد، کلید خزانه ای را به همسر مهدی داد و گفت که پس از مرگ وی درب آن بگشایند و تأکید کرد شخص سومی از این جریان آگاه نشود. پس از مرگ منصور، مهدی بر تخت خلافت عباسی نشست و به اتفاق همسرش از آن خزانه بازدید کرد. او ناگهان در مقابل خود، عمارتی بزرگ دید که جوانان و پیران و کودکان فراوان طالبیان در آن کشته شده و اجساد آنان بر زمین افتاده و به گوش هر یک از آنان، برگهای حاوی مشخصات و نسب ایشان آویخته شده بود. این صحنه خوفناک مهدی را به وحشت انداخت و دستور داد گودالی کنند و اجساد بی شمار علویان کشته شده را در آن دفن کردند.⁽²⁾ امام کاظم علیه السلام در طول ده سال خلافت منصور، به شدت زیر نظر بودند و جاسوسانی در مدینه، رفت و آمدهای آن حضرت را کنترل می کردند و

ص: 31

1- شیخ مفید، ارشاد، ج 2، ص 227

2- محمد بن جریر طبری، تاریخ طبری، ج 6، ص 343.

یاران او را زیر نظر داشتند. آن حضرت نیز در تداوم سیاست تقیه پدر، از افشای اسرار امامت و اخبار خود و یارانش خودداری می کردند و با پیک های ویژه، دستورهای خود را به وکلا و شیعیانش ابلاغ می نمودند.⁽¹⁾ کنترل آن حضرت چنان شدید بود که ایشان حتی یک بار مجبور شدند به غاری در یکی از روستاهای شام پناه ببرند.⁽²⁾ در دوران یازده سال خلافت مهدی، از فشارها و سختی های علویان تا حدودی کاسته شد. لذا آن حضرت از فرصت استفاده کردند و به بازپروری و سازماندهی شیعیان پرداختند، به همین سبب، مهدی عباسی دستور داد آن حضرت را دستگیر و روانه بغداد سازند. مهدی آن حضرت را به زندان انداخت ولی شب هنگام خواب امام علی علیه السلام را دید که به وی فرمود: «آیا اگر در زمین به حکومت رسیدید می خواهید فساد برپا کنید و پیوند خویشاوندی تان را ببرید؟» مهدی در همان لحظه دستور داد آن حضرت را احضار کردند و پس از مذاکره با وی و اطمینان از این که امام کاظم علیه السلام قصد مخالفت با وی ندارد، بی درنگ آن حضرت را به مدینه منوره باز گردانید.⁽³⁾ برخی از منابع چنین داستانی را به عهد هارون مربوط می دانند که وی امام کاظم علیه السلام را به بغداد احضار کرد و چندی نیز او را به زندان افکند ولی به سبب خوابی که دید، آن حضرت را آزاد کرد.⁽⁴⁾ آن حضرت در چهارده سال دوران خلافت هارون، همواره زیر نظر قرار داشتند و نسبت به ارتباطات وی حساسیت بسیاری وجود داشت. سرانجام هارون به بهانه داعیه خلافت از سوی امام کاظم علیه السلام در تعیین حدود فدک و سخن چینی های محمد بن اسماعیل یا علی بن اسماعیل⁽⁵⁾ دستگیری آن حضرت را دستور داد و

ص: 32

-
- 1- ارشاد، ج 2، ص 214
 - 2- ابن شهر آشوب، مناقب آل ابی طالب، ج 4، ص 311.
 - 3- ابن خلکان، ج 5، ص 308.
 - 4- کلینی، همان، ج 3، ص 384؛ ابن خلکان، همان، ج 5، ص 309.
 - 5- اصول کافی، ج 3، ص 320.

موسی بن جعفر علیه السلام، رنج های بسیاری در این راه تحمل کردند. انتقال از این زندان به زندان دیگر، آن حضرت را در تنگنای شدیدی قرار داد. وی مدتی در زندان بصره و سپس مدتی را در رقه تحت کنترل فضل بن یحیی برمکی گذراندند و مدتی را در زندان فضل بن ربیع، حاجب هارون، و سپس مدتی را زیر شکنجه های سخت زندان سندی بن شاهک طی کردند و سرانجام پس از 35 سال امامت در 25 رجب سال 183 قمری به تحریک یحیی بن خالد برمکی مسموم شدند و به شهادت رسیدند. (1)

جریان های فکری عصر امام کاظم علیه السلام

اشاره

حادثه سقیفه که نقطه عطفی در تعیین حدود مذاهب اسلامی و مبانی عقیدتی فرق اسلامی بود و کنار زدن اهل بیت از صحنه سیاسی و فرهنگی جهان اسلام، نخستین عامل اختلاف میان مسلمانان گردید. ولی عوامل دیگری هم چون اجتهاد صحابه، جلوگیری از نقل و تدوین و نشر حدیث، نفوذ فرهنگی یهودیان، مسیحیان و ملحدان و نشر افکار و شبهات آنان علیه اسلام، رسوخ دنیاطلبی و تفسیر انحرافی از عقیده اسلامی، اختلافات و درگیری های خلافت اموی و عباسی و ایجاد فرق انحرافی از سوی آنان برای مقاصد فرهنگی، سبب بروز اختلافات بیش تر عقیدتی، فکری و فرهنگی جهان اسلام بود. امام کاظم علیه السلام به شدت گرفتار اختناق، ممنوعیت، محدودیت، تعقیب و شکنجه و زندان و رواج اندیشه های التقاطی و مادی بودند. شیخ مفید، از دو نفر از کارگزاران فکری و فرهنگی آن عصر به نام هشام بن سالم جوزجانی و محمد بن علی بن نعمان مشهور به مؤمن الطاق نام برده و به آشفتگی و سرگشتگی جامعه شیعه پس از شهادت امام صادق علیه السلام و

ص: 33

1. مرجئه

این کلمه از مصدر ارجاء به معنای به تأخیر انداختن است. پس از پیکار صفین، درباره تعریف ایمان و کسی که تنها به زبان به شهادتین اعتراف کند و یا کسی که علاوه بر ایمان باید عمل به احکام داشته باشد، اختلاف نظر افتاد. خوارج، مرتکب گناه کبیره را کافر می دانستند. در برابر این فکر، گروهی از مسلمانان معتقد بودند که ایمان مسأله ای قلبی است و با عمل صالح و بایدها و نبایدها و تکالیف دین ارتباطی ندارد.(2) این گروه با توسل به آیه 106 سوره توبه که می فرماید: "برخی دیگر از گناهکاران آنهایی هستند که کارشان بر مشیت خدا موقوف است یا به عدل آنان را عذاب کند و یا به لطف و کرم از گناهشان در گذرد و خدا دانا و حکیم است." اعتقاد داشتند قضاوت درباره گناهکاران از وظایف ما در این دنیا نیست و باید داوری را بر عهده خداوند در روز قیامت گذاشت.

جریان مرجئه، اعتقاد داشتند که مسلمان با ارتکاب گناه کبیره از اسلام خارج نمی شود. همین عقیده، موجب شد که سیاست خود را بر اطاعت بی چون و چرا از دولت اموی استوار سازند. این فرقه، خلفا را چون به حکم ظاهر مسلمان بودند، مؤمن می شمردند و خروج بر آنها را روا نمی دانستند یا دست کم تشویق نمی کردند.(3) این عقیده که مرتکب کبیره از امت طرد نمی شود، بدان معنا بود که خلیفه اموی، به صرف این که مرتکب اعمالی شده که برخی مسلمانان

ص: 34

1- ارشاد، ج 2، ص 213.

2- عبد القاهر بغدادی، الفرق بین الفرق، ص 145.

3- زرین کوب، تاریخ ایران بعد از اسلام، ص 363

آن را گناه می دانند، از عضویت در امت اسلامی محروم نمی شود. از این رو، قیام علیه امویان را مشروع نمی دانستند. (1) شیوه برخورد مرجئه با بنی عباس نیز مسالمت آمیز بود. مصالحه مرجئه با امویان و سکوت آنان در برابر مخالفت بنی امیه با کتاب و سنت، موجب جدایی قدریه از آنان گردید. (2) امام کاظم علیه السلام هم چون دیگر ائمه، در برابر اعتقاد نادرست مرجئه عقاید آنان را به ویژه درباره تشبیه و جسمانیت خداوند باطل شمردند؛ زیرا هر سه گروه مرجئه، خدا را جسم می دانستند در چهره آدمی، (3) آن حضرت در برابر اینان به شیعیانش هم چون هشام بن حکم، با یاد آوری آفرینش نظام خلقت به وسیله خداوند، توحید صحیح و دوری از شرک را آموزش می دادند. (4) درباره عقیده مرجئه فرمودند:

ایمان درجات و مراتبی دارد: مرتبه ای که در کمال، تمام است؛ مرتبه ای که کاملاً ناقص است و مرحله ای میانه که می توان بر آن افزوده (5)

2. جهمیه

اینان پیرو جهم بن صفوان بودند که او در کارها به جبر قائل بود و اختیار را انکار می کرد. به باور وی، هیچ کس را جز خداوند توانایی بر کاری نیست و نسبت دادن کارها بر بندگان روی مجاز است. جهم بن صفوان در ماوراء النهر با حارث بن سریق متحد شد و بر نصرین سیار شورید و به دست مسلم بن احوز مازنی کشته شد. (6)

ص: 35

1- مونتگمری وات، ص 49.

2- حسین عطوان، فرقه های اسلامی در سرزمین شام ص 15.

3- ابوالحسن اشعری، مقالات الاسلامیین، ص 79.

4- ابن شعبه حرانی، تحف العقول، ص 447

5- رسول جعفریان، حیات فکری - سیاسی امامان شیعه، ص 420.

6- عبد القاهر بغدادی، همان، ص 154.

3. قدریه

بحث جبر و اختیار، از کهن ترین مباحثی به شمار می آید که در عقیده اسلامی ظهور نموده است. مباحثی در این باره در قرآن و سیره رسول خدا صلی الله علیه و آله و عترت ایشان وجود دارد و نخستین گفتگوهای کلامی درباره آن انجام گرفته است. اختیار انسان، محوری ترین اندیشه قدریه بود که به اختیار و انتخاب خود کاری را انجام می دهد و در برابر آنچه عمل می کند، مسئول است. کسانی هم چون معبد جهنی، غیلان دمشقی و حسن بصری به این مباحث پرداخته اند. عقاید قدریه از همان آغاز با مخالفت های صحابه و تابعین روبه رو شد و افرادی هم چون ابن عباس، جابر بن عبد الله انصاری، انس بن مالک و عبد الله بن عمر با آن به مخالفت پرداختند. (1) مسلک قدریه را در عراق معبد جهنی و در دمشق غیلان دمشقی تبلیغ می کردند ولی این اندیشه در عراق و بصره که پایگاه موالی بود، نشو یافت و به آرامی جای خود را به معتزله داد و این جریان فکری در عصر امام کاظم علیه السلام در میان معتزله سرایت داشت. آن حضرت به اصحاب خود هم چون یونس بن عبد الرحمان می فرمود:

آیا قدریه نمی دانند خداوند فرموده است: "مَا تَشَاءُونَ إِلَّا أَنْ يَشَاءَ اللَّهُ" آنان چیزی را جز آنچه خدا بخواهد نمی خواهند (2)

4. اهل حدیث

این دسته به ظاهر روایت تمسک می جستند. معاویه در جهت راهبردهای فرهنگی و ترویج نادانی و تقویت پایه های قدرت خود، گروهی از راویان و قصه پردازان را به دمشق فراخواند و با دادن پاداش چشم گیر، این گروه سیاست

ص: 36

1- همان، ص 11.

2- انسان، آیه 30.

هواداری از بنی امیه را طراحی کردند و برای امویان فضیلت تراشی نمودند. در تمامی عصر امویان، روایات بسیاری جعل و تحریف شدند به طوری که تنها 5374 روایت به ابوهریره نسبت داده شده و بخاری 446 روایت از وی نقل می کند. (1) این جریان تحریف و جعل روایت، به مرور گسترده تر شد به طوری که روند فکری جامعه اسلامی بر اساس این روایات شکل گرفت. پیروان این جریان در آغاز عثمانی نامیده شدند و سپس نام سنی به خود گرفتند. (2) امام کاظم علیه السلام هم چون اجدادشان در برابر این جریان فکری قیام کردند و به تبیین مکتب اهل بیت پرداختند. از آن جمله فرمودند:

کسانی که می پندارند خداوند به آسمان دنیا فرود می آید، خداوند فرود نمی آید و نیازی به فرود آمدن ندارد. تماشاگاه خداوند در دوری و نزدیکی برابر است و دوری و نزدیکی برای او تفاوتی ندارد و به چیزی نیاز ندارد بلکه همه عالم به او محتاج است. (3)

نمونه دیگر درباره آیه: (الرَّحْمَنُ عَلَى الْعَرْشِ اسْتَوَى) (4) بود که اهل حدیث، ظاهر معنای آن را می گرفتند که خدا بر عرش ایستاده است. آن حضرت در رد نظر آنان فرمودند:

خداوند بر تمام امور کوچک و بزرگ عالم احاطه دارد. (5)

5. جریان فقهی ابوحنیفه

نعمان بن ثابت متولد سال 80 و متوفای سال 150 هجری بود. (6) وی مدتی پیرو محمد نفس زکیه بود و پیشنهاد منصور برای منصب قضا را نپذیرفت. او یکی از

ص: 37

1- محمود ابوریه، شیخ المصنیره ابوهریره، ص 86

2- رسول جعفریان، همان، ص 412.

3- عطاردی، مسندالامام الکاظم، ج 1، ص 260.

4- طه، آیه 5.

5- عطاردی، همان، ج 1، ص 262.

6- ابواسحاق شیرازی، طبقات الفقهاء، ص 87

امامان چهارگانه اهل سنت و جماعت است. پیروان وی را اهل رأی و اصحاب رأی و قیاس گویند؛ زیرا ابو حنیفه با نظایر و اشباه استنباط حکم می کرد و اصحاب رأی و قیاس و اجتهاد و استحسان را روا می داشت. از شاگردان مشهور ابو حنیفه، محمدبن حسن شیبانی و قاضی ابویوسف، فقیه دربار هارون بود. (1) جریان فقهی وی از سوی موالی به ویژه در خراسان پیروان بسیاری پیدا کرد. امام کاظم علیه السلام درباره ابو حنیفه می فرمود:

هر کسی بدون آگاهی فتوا دهد، ملائکه در زمین و آسمان او را لعنت خواهند کرد. وای بر شما از قیاس! خداوند هر کسی را که پیش از شما به قیاس دست زد هلاک کرد. لعنت خدا بر ابوحنیفه که می گفت: "علی علیه السلام چنین گفت من هم چنان می گویم." (2)

6. جریان فقهی و حدیثی مالکی

مالک بن انس از فقها و محدثان مدینه و حجاز متولد سال 95 و متوفای 179 هجری بود. (3) وی هماهنگ با سیاست های منصور بود. لذا منصور دستور داد تا کتابش به نام الموطا را بر مردم تحمیل کنند و مالک را سرپرست کارگزاران عباسی در حجاز قرار داد. (4) جریان فقهی وی به یکی از ارکان چهار فقه اهل سنت تبدیل گردید.

7. جریان فقهی امام شافعی

محمد بن ادریس شافعی متولد سال 150 و متوفای سال 204 هجری و از

ص: 38

1- ابوالمعالی محمد حسینی علوی، بیان الادیان، ص 31.

2- عطاردی، ج 1، ص 244

3- ابواسحاق شیرازی، همان، ص 53

4- سید منذر حکیم، پیشوایان هدایت، ج 9، ص 89

فقهای مشهور ساکن مکه بود. (1) جریان فقهی وی به یکی از چهار رکن فقه اهل سنت تبدیل شد. شافعی مذهب مالکی را با ابوحنیفه ممزوج کرد و فقه را از فقیه حنفی عراق محمدبن حسن شیبانی آموخت و جامع اصحاب حدیث و اصحاب رأی شد. اصل منابع اجتهاد شافعی قرآن، سنت، اجماع و پس از آن قیاس بود.

8. جریان فکری معتزله

ظهور اولیه معتزله را به داستان متواتری مربوط به حسن بصری دانسته اند که هنگام پاسخ به شاگردش واصل بن عطا درباره جایگاه مرتکب گناه کبیره گفت: «جایگاه چنین شخصی در "المنزله بین المنزلتین" قرار دارد.» از همین جا واصل از استادش کناره گیری کرد و حسن درباره وی گفت: «او از ما کناره گرفت.» بیش تر معتزله آرای واصل را پذیرفتند و او به عنوان مؤسس اصلی معتزله شناخته شد. (2) معتزله بر پنج اصل به عنوان اصول اعتقادی خود اتفاق نظر دارند؛ این اصول عبارتند از:

8-1- توحید یعنی خدا یگانه است و شریکی ندارد و شنوا و بیناست. (3)

8-2- اصل عدل به معنای خداوند عادل است. معتزله بر اختیار و تکلیف انسان اصرار داشتند. بر اساس این اصل، سرنوشت نهایی بشر را به دست خود وی می دانستند.

8-3- اصل وعد و وعید به معنای این است که خداوند در سرای دیگر، نیکوکاران را پاداش بهشت و بدکاران را کیفر دوزخ دهد.

8-4- «المنزله بین المنزلتین» به معنای این است که مرتکب کبیره فاسق است و در جایگاهی میانه کفر و ایمان قرار دارد.

ص: 39

1- ابواسحاق شیرازی، همان، ص 60

2- عبد القاهر بغدادی، همان، ص 75

3- اشعری، همان، ص 81

8-5- امر به معروف و نهی از منکر، به معنای در دل منکر را ناخوشایند دانستن و به زبان به معروف دعوت کردن و از منکر بازداشتن است. (1)

معتزله در توجیه عقلانی مسائل دینی، راه افراط را در پیش گرفتند و گاهی صفات متضاد به خداوند نسبت می دادند و گاهی صفاتی را که قرآن برای خداوند برشمرد، منکر می شدند. امام کاظم علیه السلام درباره آنان فرمود:

خداوند بالاتر از آن است که کسی بتواند به حقیقت صفت او برسد. پس او را آن گونه که خودش توصیف کرده، وصف کنید و از غیر آن بازایستید. (2)

کارگزاران فکری و فرهنگی معتزله، در عصر امام کاظم علیه السلام افرادی هم چون عمرو بن عبید و ابوالهذیل علاف بودند که شهرت بسیاری داشتند. ابوالهذیل افراد بسیاری از زرتشتیان را به اسلام دعوت کرده بود. در جریان این امواج فکری و فرهنگی، هشام بن حکم یکی از شاگردان امام کاظم علیه السلام مناظره های بسیاری با آن دو نفر (3) داشت که بنابر روایات شیعیان بر همه آنان پیروز می شد. وی رديه های بر معتزله هم چون الرد علی المعتزله نوشت. (4)

9. جریان غالیان

در عصر امامان صادقین علیه السلام غالیان به واسطه رهایی از انجام دادن واجبات دین و ترک محرمات، دنیاطلبی و کسب شهرت، جذب مریدان، تعصب و کج فهمی و بی بصیرتی در دین به جریان فکری و فرهنگی گسترده ای تبدیل شدند. آنان ابتدا ادعای ارتباط با امامان داشتند، سپس تحت تأثیر افکار خرمدینان، زندیقان، دهریان و مزدکیان مدعی نبوت و خدایی امامان شدند. پیروان غالیان پا را از این

ص: 40

1- اشعری، همان، ص 150 و مونتگمری وات، همان، 74.

2- اصول کافی، ج 1، ص 295.

3- شهرستانی، الملل والنحل، ج 1، ص 74 و 246.

4- رجال نجاشی، ص 330؛ عبدالله نعمه، فلاسفه الشیعه، ص 518

هم فراتر نهاده، مدعی تناسخ و نبوت و فرشته بودن رهبران خود هم چون ابو الخطاب اسدی شدند.⁽¹⁾ خلفای بنی عباس نیز استفاده فراوانی از آنان می کردند. به همین سبب، امام صادق علیه السلام برای جلوگیری از رسوخ افکار انحرافی و آشفستگی در عقاید شیعیان و جلوگیری از منزوی شدن و اتهام و بدبینی نسبت به تشیع، به خنثی سازی افکار منحرف آنان ناگزیر شدند و شیعیان را از ارتباط و هم نشینی با آنان بر حذر داشتند و غالیان را تکفیر می کردند و بر آنان لعنت می فرستادند. از آن جمله فرمودند:

از روایات ما جز آنچه را موافق قرآن و سنت و یا شاهی از سخنان پیشین ما بر آنها داشته باشید نپذیرید.⁽²⁾

جریان غالیان در عصر امام کاظم علیه السلام تداوم یافت و دسته های گزافه گویان، فرقه های جدیدی پدید آوردند و عقاید گوناگونی را مطرح کردند؛ از جمله بقایای پیروان ابو الخطاب که محمد بن اسماعیل را جایگزین وی دانستند. از فرقه مبارکیه نیز دسته ای پدید آمدند که به نام پیشوای خود قرمطویه نبطی، قرامطه نامیده شدند. اینان معتقد بودند محمد بن اسماعیل نمرده و او مهدی قائم است و به پیامبری برخیزد و آیین حضرت محمد صلی الله علیه و آله را از میان بردارد و نسخ کند. آنان می گفتند محمد بن اسماعیل از پیامبران اولوالعزم است که هفت تن به نام های نوح، ابراهیم، موسی، عیسی، حضرت محمد صلی الله علیه و آله، علی و محمد بن اسماعیل هستند.⁽³⁾ فرقه ناووسیه از دیگر غالیان بودند. به اعتقاد آنان، امام صادق علیه السلام نمرده و نمی میرد و او مهدی است و سرانجام آشکار می شود و بر مردمان فرمانروایی می کند.⁽⁴⁾ امام کاظم علیه السلام یارانش را از ارتباط با غالیان بر حذر می داشتند و افکار غلط آنان را

ص: 41

1- نوبختی، فرق الشیعه، ص 69 و 74.

2- عطاردی، همان، ج 1، ص 252.

3- فرق الشیعه، ص 10.

4- همان، ص 100.

تبیین می کردند و افکار مغیره بن سعید و ابن ابی زینب را تکذیب می فرمودند و محمد بن بشیر را نجس می شمردند و بر او لعن می فرستادند. (1) آن حضرت اعتقاد درست درباره امامت را به یارانش آموزش می دادند تا در دام غالیان گرفتار نشوند. (2)

10. جریان خوارج

خوارج بیست فرقه بودند و هر فرقه نیز به گروه هایی تقسیم می شدند. اعتقاد مشترک همه آنان چنین است که امام علی علیه السلام، عثمان، اصحاب جمل، حکمین، راضی شوندگان به داوری در میان آن حضرت، معاویه و کسانی که تصویب رأی حکمین یا یکی از آن دو را پذیرفتند، کافر هستند و قیام بر حاکم ستمگر واجب است. (3) محکمه، از ارقه، نجدات، صفریه، شبیبیه، شبیبانیه و اباضیه مشهورترین گروه های خوارج بودند. آنان در دوره معاویه، عبدالله بن زبیر و عبد الملک بن مروان، پیوسته با خلفا درگیری داشتند. در این ایام مهلب بن ابی صفره و پسرانش طی نوزده سال پیوسته با خوارج در جنگ و گریز بودند. خوارج پیوسته با خلفای مروانی و عباسی درگیری داشتند. آنان در عصر امام کاظم علیه السلام در عمان و سیستان، با خلفای عباسی می جنگیدند. آنان در سیستان، در هر فرصتی که پیش می آمد، علیه والیان عباسی می شوریدند و تا خراسان پیشروی کردند. حصین خارجی در سال 175 و حمزه بن اذکر در سال 178 علیه السلام قمری شورش کردند. جنبش خوارج در سیستان تا دوره معتصم تداوم یافت و به وسیله طاهریان سرکوب شد. (4)

خوارج اباضیه در سال 135 هجری تحت امامت جلندی بن مسعود به سواحل

ص: 42

1- عطاردی، همان، ج 1، ص 430.

2- همان، ص 315.

3- عبد القاهر بغدادی، همان، ص 42.

4- تاریخ سیستان، ص 154.

خلیج فارس رفتند و در سال 177 علیه السلام هجری، موفق به تشکیل دولتی در عمان شدند.⁽¹⁾

11. جریان زندیقان

در عصر خلافت منصور، عبدالله بن مقفع برخی آثار مانویان را به عربی ترجمه کرد. برخی از مادیون و دهریون هم چون ابن ابی العوجا، حماد بن عجرد، یحیی بن زیاد و مطیع بن ایاس، در تأیید مذاهب مانوی، دیصانیان و مرقیونیان، کتاب‌هایی نگاشتند. به سبب نفوذ این افکار مادی و انحرافی، زندیقان فراوان شدند و اعتقاداتشان در میان مردم گسترش یافت. مهدی عباسی دستور داد تا کتبی در رد بر ملحدان و منکران دین نگاشته شود و به مبارزه با زندیقان همت گماشت.⁽²⁾ جریان زندیقان پس از این هم خاتمه نیافت و خرمدینان در گرگان در سال 162 و بار دیگر در 181 قمری شورش کردند.⁽³⁾ هم چنین در آذربایجان، اصفهان، ری، همدان و دیلم، سر به شورش برداشتند. آنان در آذربایجان، رهبری جاویدان بن شهرک را پذیرفتند. وی آیین خرمدینان را احیا کرد و به تناسخ معتقد بود. پس از مرگ وی به سفارش همسرش، خرمدینان بابک را به جانشینی وی برگزیدند. بابک تا دوران معتصم پیوسته با نیروهای عباسی و مسلمانان آذربایجان در جنگ و گریز بود.⁽⁴⁾ المقنع از دیگر زندیقان بود که در سال 160 قمری ادعای پیامبری و تناسخ کرد. پیروان وی را سپید جامگان می گفتند. وی در سال 163 هجری پس از دو سال محاصره در قلعه «کش» کشته شد.⁽⁵⁾

12. اهل کتاب

از دیدگاه قرآن پیروان چهار آیین یهودی، مسیحی، زرتشتی و صائبی

ص: 43

1- نزوی عبر التاریخ، عبر التاریخ، ص 123

2- مسعودی، مروج الذهب، ج 4، ص 315.

3- تاریخ طبری، ج 6 ص 373 و 471

4- ابن ندیم، فهرست، ص 610

5- تاریخ طبری، ج 6، ص 374

اهل کتاب محسوب می شوند. (1) از دوران هجرت، عده ای از یهودیان به آرامی مسلمان شدند و در عصر خلفا به صورت مشاوران خلفا در آمدند. کعب بن ماتع مشهور به کعب الاحبار، عبد الله بن سلام و محمد بن کعب قرظی از جمله اینان بودند. این گروه از یهودیان با راهبری فرهنگی، به نشر روایات تورات درباره تفسیر و شرح حیات پیامبران در جامعه اسلامی پرداختند. این روایات تحریفی و جعلی در حجم وسیعی به نام «اسرائیلیات» شکل گرفت و بسیاری از اخباریان و مورخان به آنها اعتماد کردند و آنها را نقل نمودند. امام کاظم علیه السلام همچون دیگر امامان شیعه، با بیان موثق اخبار انبیا، مبارزه با این تحریفات و اسرائیلیات را جزو راهبردهای فرهنگی خود و شیعیان قرار دادند. (2) در عصر حضرت یهودیان در یمن، بغداد، خوزستان، اصفهان، فارس، کوهستان، خراسان، شام، بیت المقدس، مصر و اندلس زندگی می کردند. (3) آنان گاهی در مناظره با مسلمانان در مورد عقاید اسلامی تشکیک ایجاد می کردند. گاهی نیز به خدمت امامان شیعه می رسیدند و سؤالات خود را مطرح می کردند. از جمله روزی عده ای از یهودیان خدمت امام صادق علیه السلام رسیدند و درباره تداوم جانشینی حضرت ابراهیم علیه السلام در نسل وی سؤال کردند. آن حضرت پاسخ را به فرزند پنج ساله خود موسی بن جعفر علیه السلام حواله نمودند. امام کاظم علیه السلام پاسخ لازم را به آنان دادند و یهودیان بر اثر جواب روشن آن حضرت مسلمان شدند. (4)

علاوه بر یهودیان، گروهی از مسیحیان فرقه نسطوری نیز در یمن، مصر، برخی از شهرهای بین النهرین، بغداد، خوزستان، ری، فارس، خراسان، سیستان و

ص: 44

1- حج، آیه 17.

2- عطاردی، همان، ج 1، ص 275

3- اشپولر، تاریخ ایران در قرون نخستین اسلامی، ج 1، ص 393.

4- عطاردی، همان، ج 1، ص 161.

اصفهان، شام، بیت المقدس، ارمنستان و اندلس در میان مسلمانان زندگی می کردند. (1) به جز مسیحیان برخی از صابئین در شام، عراق، جزیره و خوزستان سکونت داشتند. زرتشتیان نیز در بسیاری از شهرهای ایران مثل خوزستان، فارس، اصفهان، ری، طبرستان، یزد، کرمان و خراسان زندگی می کردند. (2) در بغداد چنان اهل کتاب زیاد شده بودند که هارون دستور داد داروغه بغداد آنان را وادار کند تا لباس مخصوص بپوشند.

این گروه اهل کتاب گاهی خدمت امامان شیعه می رسیدند و به مناظره می پرداختند. از آن جمله، گروهی از دانشمندان مسیحی نجران خدمت امام کاظم علیه السلام رسیدند و پس از مذاکره با آن حضرت، ایمان آوردند و شهادتین گفتند. (3)

13. جریان زیدیه

زیدیان پس از قیام زید بن علی بن الحسین علیه السلام به امامت زید معتقد شدند. اینان پس از قیام عبدالله بن معاویه و سپس محمد بن عبدالله مشهور به نفس زکیه و برادرش ابراهیم در سال 145 هجری در میان شیعیان قدرت گرفتند. اهم اعتقادات زیدیان را می توان چنین برشمرد:

13-1- فرزندان امام علی علیه السلام از نسل امام حسن و امام حسین علیه السلام شایستگی امامت را به شرط قیام دارا هستند.

13-2- نص بر امامت علی علیه السلام وجود ندارد و امامت ایشان به وصف است.

13-3- امام علی علیه السلام بر ابوبکر و عمر برتری داشتند ولی امامت به کسی می رسد که مردم از او اطاعت کنند.

ص: 45

1- اشپولر، همان، ج 1، ص 380

2- همان، ص 350.

3- عطاردی، همان، ج 2، ص 176

13-4- نباید ابوبکر و عمر را سب و لعن کرد ولی عثمان و طلحه و زبیر را نقض می کردند.

13-5- شایسته امامت کسی است که به دعوت خود خروج کند و بیعت با وی درست است.

13-6- وجوب امر به معروف و نهی از منکر با شمشیر (1).

زیدیان در عصر امام کاظم علیه السلام به رهبری حسین بن علی از نسل امام حسن علیه السلام به دلیل ستم والیان عباسی به علویان و اذیت و آزار آنان در سال 169 قمری، در مقابل هادی عباسی در مکه قیام کردند ولی از سپاه عباسی شکست خوردند و تعدادی در محل فح در مکه به شهادت رسیدند. امام کاظم علیه السلام در برابر فرمانده عباسی از شخصیت معنوی وی دفاع کردند (2). پس از شکست این قیام، ادريس بن عبد الله برادر نفس زکيه که زخمی شده بود، به مغرب اقصی رفت و قیام کرد و دولتی تشکیل داد. هارون الرشید، سلیمان بن جریر فقیه و متکلم زیدی را با وعده پاداش بسیار بفریفت و او را به نزد ادريس فرستاد تا او را مسموم کند. سلیمان نیز به مغرب رفت و ادريس را در فرصتی مناسب در سال 177 قمری مسموم کرد و فرار نمود (3). جانشینان وی، دولت او را تا اوایل قرن چهارم ادامه دادند.

یکی دیگر از برادران نفس زکيه به نام یحیی بن عبدالله پس از قیام فح به دیلم فرار کرد. وی یکی از راویان امام صادق علیه السلام بود. او با کمک پادشاه جستانی دیلم در سال 176 قمری قیام کرد. هارون فضل بن یحیی برمکی را مأمور خاموش نمودن قیام کرد. وی با امان نامه هارون موفق به دستگیری یحیی

ص: 46

1- اشعری قمی، المقالات والفرق، ص 145.

2- ابوالفرج اصفهانی، مقاتل الطالبیین، ص 380.

3- همان، ص 408

شد. (1) بدین سان این قیام ها تغییرات اجتماعی - فرهنگی گسترده و زود هنگامی را ایجاد می کرد و به دلیل تحت کنترل بودن امام کاظم علیه السلام و مشی تقیه آن حضرت، شیعیان عمل زده تحت تأثیر آنها قرار می گرفتند و در کوتاه مدت، جذب عقاید زیدیه می شدند. رهبران زیدیه گاهی رقابت های سختی با آن حضرت می کردند. از آن جمله سلیمان بن جریر (متوفی 193) که به امامت مفضول بر فاضل قائل بود. (2)

14. جریان شیعیان اسماعیلی

پس از شهادت امام صادق علیه السلام گروهی از شیعیان مدعی شدند که اسماعیل فرزند آن حضرت، نمرده است و نخواهد مرد و همو مهدی قائم و پس از پدرش امام است. اینان را اسماعیلیان ویژه یا خالصه می خوانند. (3) گروهی دیگر از شیعیان اسماعیلی، عقیده داشتند که پس از امام جعفر علیه السلام نواده او محمد بن اسماعیل امام است. به عقیده آنان، هنگامی که اسماعیل درگذشت، پسرش را جانشین قرار داد. پیروان این عقیده به نام پیشوایشان مبارک غلام اسماعیل، مبارکیه خوانده می شوند. (4) محمد چون به عمویش رشک می برد به وسیله یحیی برمکی فریفته شد و در سفر به بغداد نزد هارون از امام کاظم علیه السلام سعایت کرد و گفت:

من گمان نمی کردم در زمین دو خلیفه باشد، تا دیدم به عمویم موسی بن جعفر نیز سلام به خلافت می کنند. (5)

ص: 47

1- طبری، همان، ج 6، ص 449

2- شهرستانی، همان، ج 1، ص 16.

3- ارشاد، ج 2، ص 201.

4- اشعری قمی، همان، ص 152.

5- اصول کافی، ج 3، ص 414.

آن حضرت بر خلاف محدودیت، کنترل و فشار و تنگناهای سیاسی و از این زندان به زندان دیگر رفتن، در محیط پر آشوب فکری و فرهنگی جهان اسلام و کانون آن یعنی بغداد و مهاجرت دانشمندان ملل و نحل گوناگون به آنجا ترجمه آثار علمی دهریان، مانویان و هندیان و میراث علمی ایرانی و سریانی و نفوذ گسترده افکار الحادی در جهان اسلام، شیعیان را با راهبردهای مهندسی فرهنگی خود، به ساحل نجات رسانیدند و مدعیان امامت را از سر راه خود برداشتند و با تبیین اعتقاد درست اسلامی و تدوین نقشه راهبردی فرهنگی، به صیانت و حراست از کیان اسلام و تشیع و عقاید دوست دارانش پرداختند. اهم اقدامات آن حضرت عبارتند از:

1. رهبری فکری مسلمانان و شیعیان: محافظت از عقاید اسلامی مبتنی بر قرآن و سنت و عترت و زدودن شبهات شیعیان و مسلمانان و حتی اهل کتاب با مناظره، اعزام مبلغ و تعیین وکلا، و نگارش میراث حدیثی و مجموعه روایاتی که از آن حضرت در مسند ایشان باقی مانده که شامل 2291 روایت، مناظره، دعا، رساله و غیره است. این حرکت علمی، به یک جنبش و جریان و دیده بان فکری و فرهنگی مستقل و اثرگذار ارتقا یافت. سنخ شناسی آنها شامل مباحث گوناگون عقاید، اخلاقیات و احکام دین است. مباحثی هم چون عقل و علم، توحید، اخبار انبیا و نبوت، امامت و رهبری و فضایل ائمه:، فضایل اصحاب، ایمان و کفر، اخلاق جمعی و ارتباطات، معاد، مواعظ، جنازه و احکام آن، ارث، وصیت، دیات، حدود، قضا و شهادت، نذر، صید، آزاد کردن بنده، اطعمه و اشربه، حیوانات، زینت، فرزند، طلاق، ازدواج، جهاد، حج، سفر، اقتصاد، سبک زندگی، زکات، روزه، نماز، طهارت، احتجاجات، دعا و قرآن از ایشان باقی مانده است.

2. نقد عقاید انحرافی و الحادی و ملل و نحل گوناگون: آن حضرت و

یاران ایشان با مناظره با اهل ادیان و فرق و پاسخ به سؤالات، شبهات و تشکیک های آنان، و نگارش ردیه ها، عقاید آنان را نقد می کردند؛ از جمله در ملاقاتی با یونس بن عبد الرحمان به نقد افکار ابوحنیفه پرداختند و او را از بدعت در دین بر حذر داشتند و فرمودند:

یا یونس از، بدعت گذاران نباش و هرکس اهل رأی گردید هلاک می شود. هر که خاندان رسول الله صلی الله علیه و آله را ترک کرد، گمراه می گردد و هرکس قرآن و گفتار رسول خدا صلی الله علیه و آله را کنار گذاشت، کافر شود.⁽¹⁾

3. توانمندسازی فکری و عقلی شیعیان: آن حضرت برای شکوفایی استعداد و توانمندسازی یاران خود به مباحث تربیتی و آموزشی در رساله ای به هشام بن - حکم، به تبیین جایگاه عقل و بصیرت در اندیشه اسلامی پرداختند و فرمودند:

ای هشام، خداوند تبارک و تعالی اهل عقل و فهم را بشارت داده، می فرماید: «آن بندگان که سخنان را گوش می کنند و از بهترینش پیروی نمایند، آنان را خدا هدایتشان کرده و اینان خردمندان هستند.»⁽²⁾ ای هشام، خداوند به وسیله عقل، حجت را بر بندگان تمام نموده و با بیان آنها و ابلاغ به راهنمایان، به ربوبیت خود راهنمایی کرده است و فرموده: «خدای شما یگانه و جز او خدایی نیست؛ بخشنده و مهربان است. همانا در آفرینش زمین و آسمان و اختلاف شب و روز برای خردمندان نشانه هایی است.»⁽³⁾

در فقره دیگری از همین رساله فرمودند:

ای هشام، خلق را به طاعت خدا گماشته اند و جز به طاعت نجات نیست و طاعت به علم است و علم به آموزش، آموختن به عقل است و علم جز از دانشمند ربانی زاییده نشود و عالم را با عقل می توان شناخت⁽⁴⁾

ص: 49

1- عطاردی، همان، ج 1، ص 245.

2- زمر، آیه 18.

3- ابن شعبه حرانی، همان، ص 447

4- همان، ص 451.

این جریان عقل‌گرایی در فرهنگ شیعه، زمینه را برای رشد علوم عقلی و کلامی و فلسفی در میان شیعیان فراهم کرد و پس از این، متکلمان هم چون خاندان نوبختی و فضل بن شاذان نیشابوری و... پیدا شدند.

4. تدوین نظام آموزشی و پژوهشی: هسته سخت شیوه آموزشی و پژوهشی امام کاظم علیه السلام، بر سؤال از عالم و هم‌نشینی با حکما و کتابت علم بود. آن حضرت از قول رسول خدا صلی الله علیه و آله به یارانش می‌فرمود:

خردمندان امت من چهار چیز را عمل می‌کنند: گوش دادن به علم، محافظت از دانش، انتشار دانش در میان اهل علم و عمل به آن. (1)

شیوه آموزشی آن حضرت به گونه‌ای بود که دریچه‌های اجتهاد و نوآوری علمی بر روی آنان باز گردد و بنیان علمی آن‌ها تقویت شود و به خودباوری، استقلال و اعتماد به نفس دست یابند. تعقل و تفکر و مباحثه، سؤال مناظره و آشنایی با دیدگاه‌های دیگران، راه را برای تحقیق و جستجوی علمی و تحول و نظریه‌نو فراهم می‌کرد.

5. آن حضرت برای تشویق و دادن روحیه علمی به یاران خود، بارها مقام علمی و معنوی برخی از یاران را می‌ستودند و آنها را بهشتی معرفی می‌کردند. آن گونه که برای علی بن یقین دعا کردند و او را اهل بهشت معرفی فرمودند. (2)

6. مناظره با ملل و نحل گوناگون: آن حضرت برای گسترش دانش و هدایت اهل کتاب و فرق اسلامی، به مناظره با آنان می‌پرداختند و یاران خود را نیز به مناظره و گفتگوی علمی تشویق می‌کردند؛ از جمله با یهودیان و مسیحیان مناظره می‌نمودند و آنان شیفته عقاید ایشان گردیده، مسلمان می‌شدند. (3) آن حضرت با رهبران فرقه حنفی مثل محمدبن حسن شیبانی و فقهای درباری مثل

ص: 50

1- عطاردی، همان، ج 1، ص 248.

2- همان، ج 1، ص 424

3- همان، ج 2، ص 161 و 170

قاضی ابویوسف درباره محرمی که زیر سایه برود مناظره هایی داشتند. امام کاظم علیه السلام در پاسخ به سؤال ابویوسف درباره محرمی که به اختیار زیر سایه رود و محرمی که در محمل سایه دار سوار شود. فرمودند:

محرم می تواند زیر سایه راه رود ولی نمی تواند سوار بر محمل سایه دار شود. محمد از پاسخ آن حضرت خندید و مسخره کرد. امام کاظم علیه السلام پاسخ دادند:

آیا از سنت رسول الله صلی الله علیه و آله تعجب می کنی و آن را مسخره می کنی؟ ای محمد احکام الهی قیاس بردار نیست و اگر کسی برخی را با برخی دیگر قیاس کرد گمراه می شود. (1)

آن حضرت به یاران خود که توانایی علمی داشتند هم چون محمد بن حکیم دستور می دادند در حلقه های علمی مسجد النبی حضور یابند و به مناظره و گفتگو با فرق دیگر پردازند. محمد پس از بازگشت، گزارشی از مناظره خود خدمت امام کاظم علیه السلام می داد. (2)

7. تربیت اخلاقی جامعه: در عصر امام کاظم علیه السلام خلفای عباسی مثل مهدی و هارون، روزگار خویش را به عیش و عشرت می گذراندند. وقتی خلفا چنین روشی داشتند، جامعه نیز به روش آنان اقتدا می کرد. وقتی فساد و فحشا، شراب خواری و رشوه همه جا سرایت کرد، در این صورت رهبر معنوی جامعه به اتخاذ تدابیری برای رفع این معضل اخلاقی ناگزیر خواهد بود. لذا آن حضرت با راهکارهای گوناگون، به تربیت اخلاقی جامعه دست زدند. ایشان با عبادت و نقل دعاها و روایات گوناگون اخلاقی، اهداف تربیتی خود را دنبال می کردند. عبادت طولانی ایشان، زندانبانان را تحت تأثیر قرار می داد. مردم از تلاوت قرآن حضرت می گریستند و او را «زینت المتهجدین» می نامیدند. (3)

ص: 51

1- همان، ص 161.

2- رجال طوسی، ص 505، شماره 844.

3- ارشاد، ج 2، ص 227

آن حضرت در برنامه تربیتی خود به یارانش می فرمود:

بهترین وسیله تقرب به خدا پس از معرفت، نماز خواندن و نیکی به پدر و مادر و دور کردن حسد و خودبینی و فخر فروشی است. (1)

8. کادرسازی و تربیت شاگردان: امام کاظم علیه السلام در برابر امواج سهمگین التقاط فرهنگی و هجوم افکار انحرافی، به کادرسازی روی آوردند و بر خلاف تنگناهای گوناگون، بنیان علمی، عقلی و اخلاقی و ایمان یاران و شیعیانشان را استوار ساختند. در منابع رجالی نام 274 نفر از روایان و یاران آن حضرت آمده است. (2) اینان در حدیث، فقه، ادبیات، تفسیر، کلام و تاریخ، تخصص داشتند و از حریم بنیان های فکری شیعه محافظت می کردند. در منابع رجالی شیعه، شش نفر به نام های یونس بن عبدالرحمان، صفوان بن یحیی، محمد بن ابی عمیر، عبد الله بن مغیره، حسن بن محبوب و احمد بن محمد بن ابی نصر، مورد وثوق و دارای جلال علمی هستند. (3) علاوه بر این شش نفر، کسان دیگری مثل علی بن اسماعیل بن میثم تمار، هشام بن حکم، علی بن یقظین و محمد بن علی بن نعمان مشهور به مؤمن الطاق بودند که جنبش علمی شیعه را روشن نگه داشتند. در این جا مناسبت دارد برای تبیین نقش کارگزاران فکری و فرهنگی شیعه به معرفی چند نفر از یاران آن حضرت به پردازیم.

8-1- یونس بن عبد الرحمان

وی متولد حدود 120 هجری و از موالی علی بن یقظین و متوفای 208 هجری بود. در منابع رجالی 35 اثر برای وی درباره فقه و کلام تفسیر و حدیث ثبت شده است. (4) امام رضا علیه السلام درباره وی فرمودند: «او سلمان زمانش بود.» امام

ص: 52

1- ابن شعبه حرانی، ص 387

2- رجال طوسی، ص 342 - 365.

3- همان، ص 599، شماره 1050.

4- رجال نجاشی، ص 447

هادی علیه السلام نیز درباره کتاب یوم و ليله وی فرمودند: «این کتاب بر اساس دین من و پدران من نوشته شده و همه مطالب آن حق است.» (1)

8-2- علی بن اسماعیل

وی به متکلم مشهور بود و نخستین متکلم رسمی شیعه به شمار می آید. از جمله آثار وی کتاب های الامامه الطلاق، النکاح، مجالس هشام و المتعه است. (2)

8-3- هشام بن حکم

زادگاه وی کوفه بود و در بغداد تجارت می کرد و در محله کرخ ساکن بود و در سال 199 هجری از دنیا رفت. وی از بزرگترین متکلمان عصر امام صادق علیه السلام و امام کاظم علیه السلام بود. مناظرات بسیاری از وی نقل شده که با کمال شجاعت و مهارت با یک یک مخاطبان مباحثه و گفتگو می کرد. به همین سبب، در آثار وی چندین ردیه وجود دارد، مثل الرد علی اصحاب الطبیاع الرد علی اصحاب الاثنین، الرد علی ارسطاطالیس، الرد علی الزنادقه و الرد علی المعتزله. از دیگر آثار او کتاب های الامامه، المجالس فی الامامه و الجبر والقدر بود. و کتابی نیز به نام الفاظ داشت که به املائی امام صادق علیه السلام بود. (3)

هشام یکی از کارگزاران فکری بلندمرتبه در عصر امام صادق علیه السلام و امام کاظم علیه السلام به شمار می آید که تغییرات گسترده فرهنگی در کارنامه خود دارد. به همین سبب، مخالفان او به ویژه معتزله به او هتاک می کردند.

8-4- مؤمن الطاق

نام وی محمدبن علی بن نعمان و ساکن کوفه بود. وی از قدمای متکلمان شیعه به شمار می آمد که با ابو حنیفه، مرجئه، معتزله و خوارج مناظره داشت. از جمله

ص: 53

1- رجال طوسی، ص 537.

2- رجال نجاشی، ص 252، شماره 661.

3- رجال طوسی، ص 330، شماره 475

آثار وی احتجاج درباره امامت امام علی علیه السلام و رد بر خوارج و معتزله است. او یکی از یاران برجسته دو امام یاد شده بود و نقش برجسته ای در جریان فکری آن دوره داشت؛ به گونه ای که مخالفانش به وی «شیطان الطاق» لقب داده بودند.⁽¹⁾ بدین سان یاران و راویان امام کاظم علیه السلام نقش بزرگی در تغییرات فرهنگی بر عهده داشتند و موفق شدند اوضاع فرهنگی عصر خود را تغییر دهند.

نتیجه

در عصر امامت موسی بن جعفر علیه السلام (148-183ق) دگرگونی های سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی گسترده ای در جهان اسلام اتفاق افتاد. این دگرگونی ها، شامل جریان زندقه، غالیان و معتزله، فراز و نشیب های گسترده ای داشتند. در این دوره، جریان های نوظهور تأثیرگذار حدیثی و فقهی مالکی، حنفی و شافعی را شاهد هستیم. امام کاظم علیه السلام در این عصر پر آشوب و متلاطم، برخلاف محدودیت ها و کنترل شدید و زندان های طولانی، با طراحی راهبردهای مهندسی فرهنگی، یک جریان تأثیرگذار فکری و فرهنگی را در جهان اسلام شکل دادند که تداوم نهضت علمی اجدادشان بود. آن حضرت با بیان روایات گوناگون شامل 2291 روایت، دعاها و گوناگون، مناظره با صاحبان ادیان و مذاهب، نقد عقاید انحرافی و تبیین و تشریح عقاید درست اسلامی و شیعی، تدوین نظام آموزشی برای پیروان خود، توانمندسازی فکری و عقلی شیعیان و کادرسازی و تربیت اخلاقی عناصر مؤثر کارگزار فرهنگی، جریان فرهنگی گسترده ای را به وجود آوردند که زمینه ساز یک جنبش فکری عقل گرایانه و فلسفی در میان شیعیان شد. یاران آن حضرت با نگارش رساله و ردیه و آثار گرانبها و نیز مناظره با فرق و ملل گوناگون، به توانمندسازی این نهضت علمی و فکری کمک کردند و به عناصر

ص: 54

تأثیر گذار فرهنگی در این عصر تبدیل شدند. بدین سان تداوم و تغییر فکری و فرهنگی در میان شیعیان، پیوسته با تاریخ فرهنگی جهان اسلام در عصر امام کاظم علیه السلام دیده می شود.

منابع

*قرآن مجید

1. ابن شهر آشوب، مناقب آل ابی طالب، بیروت: دارالاضواء، 1405 ق.
2. ابن ندیم، فهرست، تصحیح و ترجمه محمدرضا تجدد، تهران: امیر کبیر، 1366 ش.
3. ابوریه محمود، شیخ المضمیره ابوهیره، ترجمه محمد وحید گلپایگانی، تهران: کتاب فروشی محمدی، 1343 ش.
4. ابن شعبه، حرانی حسن بن علی، تحف العقول عن آل الرسول، ترجمه احمد جنتی عطایی، تهران: انتشارات علمیه اسلامی، بی تا.
5. اشپولبر تولد، تاریخ ایران در قرون نخستین اسلامی، ترجمه جواد فلاطوری، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی، 1373 ش.
6. اشعری، ابوالحسن علی بن اسماعیل، مقالات الاسلامیین و اختلاف المصلین، ترجمه محسن مؤیدی، تهران: امیر کبیر، 1362 ش.
7. اشعری قمی، سعد بن عبدالله، المقالات و الفرق، تصحیح محمد جواد مشکور، ترجمه یوسف فضایی، تهران: انتشارات عطایی، 1371 ش.
8. اصفهانی، ابوالفرج، مقاتل الطالبیین، تحقیق احمد صقر، بیروت: الاعلمی للمطبوعات، 1408 ق.
9. بغدادی، عبد القاهره الفرق بین الفرق، به اهتمام محمد جواد مشکور، تهران: انتشارات اشراقی، 1385 ش.

ص: 55

10. نویسنده گمنام، تاریخ سیستان، تصحیح ملک الشعراى بهار، تهران: مؤسسه خاور، 1366 ش.
11. جعفریان، رسول، حیات فکری سیاسی امامان شیعه:، قم: انتشارات انصاریان، 1377 ش.
12. حکیم سید منذر و همکاران، پیشوایان هدایت، ترجمه سید حسین اسلامی، مجمع جهانی اهل البيت:، 1385 ش.
13. زرین کوب، عبد الحسین، تاریخ ایران بعد از اسلام، تهران: امیر کبیر، 1363 ش.
14. سبط ابن جوزی، تذکره الخواص، بیروت: مؤسسه اهل البيت، 1401 ق.
15. شهرستانی، ابوالفتح محمد بن عبد الکریم، الملل والنحل، تحریر و ترجمه، مصطفی خالقداد هاشمی، تصحیح سید محمدرضا جلالی نائینی، تهران: انتشارات اقبال، 1362 ش.
16. شیرازی، ابواسحاق، طبقات الفقهاء، تصحیح الشیخ خلیل المیس، بیروت: دار القلم، بی تا.
17. طبری، محمد بن جریر، تاریخ، بیروت: مؤسسه الأعلمی للمطبوعات، 1409 ق.
18. طوسی، حسن بن محمد، رجال، تحقیق سید محمد صادق آل بحر العلوم، نجف: مطبعه حیدریه، 1381 ق.
19. - اختیار معرفه الرجال، تحقیق محمد تقی فاضل میبدی و سید ابوالفضل موسویان، تهران: انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، 1382 ش
20. عطاردی، عزیزالله، مسند الامام الکاظم علیه السلام، مشهد: الموتر العالمی للامام الرضا علیه السلام، 1409 ق.
21. عطوان، حسین، فرقه های اسلامی در سرزمین شام، ترجمه حمیدرضا شیخی، مشهد: بنیاد پژوهش های اسلامی، 1371 ش.
22. علوی، ابوالمعالی محمد الحسینی، بیان الادیان، تصحیح عباس اقبال، تهران: انتشارات ابن سینا، بی تا

23. فرای، ریچارد، تاریخ ایران از فروپاشی دولت ساسانیان تا برآمدن سلجوقیان، ترجمه حسن انوشه، تهران: امیرکبیر، 1372 ش.
24. کلینی، ابو جعفر محمد بن یعقوب، اصول کافی، ترجمه و شرح محمدباقر کمره ای، تهران: انتشارات اسوه، 1372 ش.
25. مسعودی، علی بن الحسین، مروج الذهب، تحقیق محمد محیی الدین عبدالحمید، بیروت: دار المعرفه، بی تا.
26. مفید، محمد بن نعمان بغدادی، ارشاد، ترجمه و شرح رسولی محلاتی، تهران: انتشارات علمیه اسلامی، 1347 ش.
27. نجاشی، ابوالعباس احمد بن علی کوفی، رجال، قم: النشر الاسلامی، 1413 ق.
28. نزوی، عبر التاريخ، وزاره المیراث والثقافة القومي، عمان: مسقط، 2001 م.
29. نعمه، شیخ عبد الله، فلاسفه شیعه، ترجمه سید جعفر غضبان، تهران: انتشارات و آموزش انقلاب اسلامی، 1367 ش.
30. نوبختی، حسن بن موسی، فرق الشیعه، ترجمه و تعلیق محمدجواد مشکور، تهران: علمی و فرهنگی، 1361 ش.

*آسیب شناسی چالش های آغاز امامت امام کاظم علیه السلام علیرضا بهرامی (1)

چکیده

آغاز امامت امام کاظم علیه السلام، هم زمان با فراگیری چالش جانشینی در اذهان شیعیان امام صادق علیه السلام بود. مطالعه روایات معصومان، نشان می دهد طراحی ویژه اهل بیت: به گونه ای صورت گرفته که اصول شناخت امام در زمان بروز چالش، در اختیار مردم است. نص، علم و ودایع امامت، از جمله ابزارهای رفع حیرت است. باور عمومی جامعه، بر خود معرفی امام استوار است؛ در حالی که تعالیم اهل بیت به همراه خواص اصحاب، از تأثیرگذاران اصلی صحنه به شمار می آید. این مقاله جستاری در آسیب شناسی این چالش است.

واژگان کلیدی: جانشینی امام، فطحیه، امام کاظم علیه السلام

اشاره

امامت در اندیشه شیعی، عهدی الهی است که خداوند به مانند نبوت بر آن احتجاج نموده (2) و تمام دین شمرده شده (3) و اراده خداوند بر اتمام امر آن تعلق

ص: 58

1- دانش آموخته حوزه و کارشناس ارشد علوم حدیث گرایش کلام و عقاید. Alirezab60@ gmail.com

2- اشاره به حدیث شریف نبوی «يَا عَلِيُّ إِنَّ اللَّهَ إِحْتَجَّ فِي الْإِمَامَةِ بِمِثْلِ مَا إِحْتَجَّ فِي النَّبُوءَةِ». (کلینی، کافی، ج 2، ص 284 ح 7 و 588 ح 3)

3- همان، ج 1، ص 489

گرفته است. (1) این بر خلاف اندیشه اهل سنت است که این نهاد را قضیه ای صرفاً منوط به مصححت جامعه و اختیار امت و برآمده از ضرورت اجتماع بشری می دانند. (2) شیعه، اتمام تحقق وعده های الهی در حق مردمان را به معرفت حجت وابسته می داند (3) و امام، عاملی است که این نهاد در سایه سار او ادامه می یابد. امیر المؤمنین علیه السلام امام را این گونه معرفی می فرماید:

امامان از طرف خدا تدبیر کنندگان امور مردم و کارگزاران آگاه بندگانند (4)

این به معنای نیابت الهی در اداره جامعه است که قوانین خداوند را در جامعه اجرا می کند.

پس از تمسک به قرآن کریم - بر پایه اصل استناد به امام معصوم و حجت دانستن قول ایشان به روایات همیشه یکی از منابع اصلی شناخت امام شناخته می شود. بازشناسی جانشینی از مهم ترین مباحث این حوزه است که از دو بعد نگاه دینی و نگاه دین داران قابل بررسی است. از این میان، نگاه دوم علاوه بر مسأله شناخت، ترسیم فضای فکری حاکم بر جامعه مورد مطالعه را نیز نمایان می سازد. از همین رهگذر، امکان آسیب شناسی این نگاه در مقایسه با رویکرد اول فراهم می شود. به نظر می رسد این فرایند، نگاهی عمیق و جایگاهی بلند در بحث امام شناسی در پی خواهد داشت.

نکته ضروری دیگر آن که از مجموعه روایات، بایستی منظومه ای در فهم و شناخت امام ترسیم کرد و سپس به نتیجه گیری پرداخت. این کار در عصر حاضر، کار دشواری به نظر نمی رسد؛ اما بررسی جامعه دوره مورد مطالعه و میزان دسترسی ایشان به این نصوص، علاوه بر نگاه یاد شده، دقت خاصی را می طلبد.

ص: 59

1- همان، ص 482 و ج 2، ص 413.

2- نک: عبدالرحمان بن خلدون، مقدمه ابن خلدون، ص 203 ابو نعیم اصفهانی الامامة و الرد علی الرافضة ص 24

3- سیدرضی، نهج البلاغة ص 264، خطبه 189.

4- همان، ص 198 خطبه 152.

در این مقاله با رویکرد فوق، به بازخوانی معیارهای جانشین امام و هم چنین راه های اثبات و ابراز جانشین در دوره آغاز امامت امام کاظم علیه السلام خواهیم پرداخت و از پرتو ترسیم این دو مسأله، به واکاوی جریان فطحیه(1) و مباحث مرتبط با آن در این دوره می پردازیم.

از آنجایی که تکیه اصلی مقاله بر روایات اهل بیت، به ویژه صادقین علیه السلام خواهد بود، به اقتضای منطق فهم احادیث، از دو نکته مهم نمی توان چشم پوشید:

نکته اول: فهم مخاطبان و روحیه پرسش گری ایشان و فضای حاکم بر جامعه، از عناصر مؤثر در القای معارف به شمار می رود. مطالعه روایات و گزارش های تاریخی، گویای ترسیم مؤلفه های اصلی شناخت امام در کنار باورهای عمومی از شناخت امام است. تبیین بحث مهدویت و بالاخره ارائه الگوی اهل بیت در هدایت جامعه به امام جانشین، از ویژگی های این دوره است. چالش های پدید آمده و زمینه های آن، تأثیر انکارناپذیری در استدلالی شدن عقاید شیعه دارد و پویایی آن را نشان می دهد. از رهگذر این نکته، می توان ادعا کرد که نگاه بدبینانه به جریان های چالشی منتسب به شیعه، عکس العملی جز تلاش در جهت طرد ایشان از جامعه شیعی به دنبال نخواهد داشت. در حالی که پیدایش این چالش ها و طرح آن در جامعه شیعه، به ترسیم دقیق تر و عمیق تر اندیشه های شیعی انجامید.

نکته دوم: تحلیل تعامل اصحاب ائمه با جریانهای چالشی در طول دوره امامت، نشان می دهد دو گونه عمل با این جریان ها وجود داشته است. حذف گروه های انحرافی مانند خط الوهیتی - انحرافی غلو و هضم جریان هایی که افساد در پی نداشتند مانند خط معرفتی - فضیلتی غلو، فطحیه و حتی بدنه عمومی واقفیه - به خلاف سران ایشان - مشهود است. حضور و پذیرش گروه دوم در

ص: 60

1- اگر چه انحرافاتمانند «ناووسیه» هم در منابع فرق و مقالات به این دوره نسبت داده شده، فرقه خواندن آن و چالش بودن چنین گروه هایی که در گهواره تولد از دنیا رفته اند با نقد جدی روبه روست.

جامعه شیعی، از طرفی باعث گرایش و در نهایت اعتقاد به مسیر اصلی امامت شیعی شد و از طرف دیگر، فرصت تئوری سازی و نظام مندی را از ایشان گرفت.

این دو نکته، گویای تعالیم هدایت بخش امامان شیعه در تشکیل جامعه شیعی منسجم و استدلالی است و نگارنده با ملاحظه این دو نکته، به تحلیل روایات پرداخته است.

نکته دیگر آن که فضای چالشی متأثر از شبهه، فضایی گذرا و نیازمند فرصت بازیابی است. در نگاه مجموعی به این اتفاقات، تأثیر مثبت آن در پیش برد اندیشه شیعی نمایان است.⁽¹⁾

1. معیارهای جانشین امام

اشاره

مجموعه روایاتی که از صادقین علیه السلام در این باره وارد شده در بصائر الدرجات و کافی در ابواب متعدد آمده است. صفار قمی در جزء دهم و ابواب «فِي الْأَيْمَةِ أَنَّهُمْ يَعْلَمُونَ الْعَهْدَ مِنْ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ فِي الْوَصِيَّةِ إِلَى الَّذِينَ مِنْ بَعْدِهِ»، «فِي الْأَيْمَةِ أَنَّهُمْ يَعْلَمُونَ إِلَى مَنْ يُوصُونَ قَبْلَ مَوْتِهِمْ مِمَّا يُعَلِّمُهُمُ اللَّهُ»، «فِي الْإِمَامِ أَنَّهُ يُعْرَفُ مَنْ يَكُونُ بَعْدَهُ قَبْلَ مَوْتِهِ»، «فِي الْإِمَامِ أَنَّهُ يُعْرَفُ مَنْ يَكُونُ بَعْدَهُ قَبْلَ مَوْتِهِ» و «فِي الْإِمَامِ الَّذِي يُؤَدِّي إِلَى الْإِمَامِ الَّذِي يَكُونُ مِنْ بَعْدِهِ» آورده است. کلینی نیز در ابواب 59 تا 63 کتاب الحجّة به احادیث مربوط اشاره کرده است. در نهایت، عنوان «باب الأمور التي توجب حجة الإمام» جامع به نظر می رسد. در منابعی مانند غیبت نعمانی در باب «مَا جَاءَ فِي الْإِمَامَةِ وَالْوَصِيَّةِ وَآنَهُمَا مِنَ اللَّهِ عَزَّ وَجَلَّ وَبِاخْتِيَارِهِ، وَآمَانَةِ يُؤَدِّيهَا الْإِمَامُ إِلَى الْإِمَامِ بَعْدَهُ» روایاتی آمده، اما به نظر می رسد محوریت دو کتاب کافی و بصائر⁽²⁾ به اتقان بحث می افزاید.

ص: 61

1- برای آگاهی از تفصیل بیش تر تأثیر مثبت شبهات و چالش ها نک: مطهری، مجموعه آثار: ج 1، ص 473

2- کلینی دنبال ترسیم منظومه اعتقادی و صفار در صدد روش شناسی معرفت امام است.

در ادامه به مجموعه ای از روایات این ابواب اشاره می کنیم که شاخصه های اصلی را بیان می کنند تا با ترسیم منظومه ای از اعتقادات در باب امامت، بتوانیم شاخصه های اصلی را که محور قرار می گیرند، از شاخصه های دیگر که به عنوان مؤلفه های معین شناخته می شوند، (1) تمییز دهیم.

1-1 نص

وصیت آشکارترین معیار شناخت امام نزد جامعه شیعی است؛ چه آن که امام دارای شرایطی است که شناخت معیارهای جانشینی او جز با راهنمایی معصوم پیشین ممکن نیست. منابع کلامی، این معیار را در قالب نص معرفی کرده اند. (2) عبدالله بن ابی یعفر از امام صادق علیه السلام نقل می کند:

امام نمی میرد تا این که (به امر الهی) می داند چه کسی بعد از اوست، پس به او وصیت می کند. (3)

این وصیت تنها به عنوان مبرز پیمان الهی است و به هیچ وجه از قبیل وصیت پادشاهان به شمار نمی رود. در حقیقت امام معصوم در طول عمر شریف خود، اجازه می یابد این عهد را برای مخاطبانی ابراز کند.

عمر و بن اشعث می گوید:

از امام صادق علیه السلام شنیدم که می فرمود: «آیا گمان می کنید که وصیت کننده ما به هر کس خواست وصیت می کند؟ به خدا سوگند نه! بلکه عهدی از خدا و رسولش به یکایک امامان است تا این که امر امامت به صاحبش برسد.» (4)

ص: 62

1- مقصود از معیارهای اصلی، مؤلفه هایی است که وجود آن قطع به جانشینی را در پی دارد؛ به خلاف معیارهای معین که در کنار معیارهای اصلی نقش آفریننده دارند.

2- طوسی، الاقتصاد، ص 375

3- کلینی، پیشین، ج 1، ص 691.

4- همان، ص 693، ح 2.

در این روایات، بحث از وصیت است که امری الهی به شمار می آید و به دست امام نیست و حتی زمان ابراز آن نیز به امر خداست. این ملاک، مهم ترین عامل شناخت جانشین شناخته می شود و همه جریانهای چالشی شیعی و حتی عباسی، در جهت اثبات این معیار در حق خویش تلاش می کردند.⁽¹⁾

1-2. علم

از جمله مهم ترین معیارهای جانشین امام، بهره مندی از علم امامان پیشین است. این علم که از سنتهای پیامبران به شمار می رود، به میراث منتقل می شود و حتی قابل ازدیاد نیز هست.⁽²⁾ زمان انتقال این علم از امام پیشین به امام جانشین نیز معین، و ساعتی پیش از شهادت امام پیشین معرفی شده است.⁽³⁾ در اهمیت علم ائمه، همین بس که کتاب کافی، افزون بر یازده باب به بیان این جایگاه عظیم ائمه پرداخته و صفار در کتاب بصائر، معرفت شناسی اهل بیت را بر بنیان بحث از علم آغاز نموده است.

علم به عنوان معیاری مهم در شناخت جانشین، ودیعه الهی است که به جانشین امام منتقل می شود. برید بن معاویه می گوید:

از امام باقر علیه السلام درباره آیه (إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُكُمْ أَنْ تُؤَدُّوا الْأَمَانَاتِ إِلَىٰ أَهْلِهَا وَإِذَا حَكَمْتُمْ بَيْنَ النَّاسِ أَنْ تَحْكُمُوا بِالْعَدْلِ) پرسیدم. فرمود: «مقصود ما هستیم؛ یعنی امام اول به امام بعدی کتاب ها و علم و سلاح را تحویل دهد.»⁽⁴⁾

محط بحث در این روایت سخن از کتب، علم و سلاح، به عنوان امانت های الهی است که باید به دست صاحب حقیقی آن سپرده شود.⁽⁵⁾

ص: 63

1- نک: طبری، تاریخ الامم و الملوک، ج 7، ص 566 - 571.

2- نک: صفار، بصائر الدرجات، ص 392 تا 396

3- کلینی، پیشین، ج 2، ص 273-279

4- کلینی، پیشین، ج 1، ص 688 ح 1

5- در روایت دیگر باب، عبارت «هر آنچه نزد اوست» آمده که مجموعه علوم و ودایع را می تواند شامل شود. (کلینی، پیشین، ص 690 ح 4).

توجه به یک نکته ضروری به نظر می‌رسد. گرچه هیچ‌یک از جریانهای معارض و چالش‌آفرین در عرصه جامعه، توان مقابله با علم امامان معصوم را نداشتند، سخن از علم و مراتب آن با توجه به دو خطر جریان‌های فکری - فرهنگی از سویی و فشارهای گوناگون به سبب جریان غلو از سوی دیگر، کار آسانی به نظر نمی‌رسد. به گزارشی از بیان علوم امام که در کافی و بصائر آمده توجه کنید. سیف تمار می‌گوید:

با امام صادق علیه السلام در حجر (اسماعیل) با جماعتی از شیعیان نشسته بودیم. امام فرمود: «جاسوسی در اطراف ما هست؟» به اطراف نگاه کردیم و کسی را ندیدیم؛ گفتیم: «جاسوسی نیست.» پس فرمود: «به خدای کعبه و خدای این ساختمان - سه بار قسم را تکرار کرد - اگر همراه موسی و خضر بودم، آنان را آگاه می‌کردم که عالم تر از آن دو هستم، و از آنچه به آن دست نیافته بودند آگاهشان می‌کردم، زیرا به ایشان علم ما کان (علم گذشته) داده شده و علم ما یکون و ما هو کائن (علم آینده تا قیامت) به ایشان داده نشده بود، در حالی که ما از رسول خدا به ارث برده ایم.»⁽¹⁾

1-3. ودایع

ودایع امامت، از جمله مباحث مهم شناخت امام نزد خواص و عوام است. این ودایع که هم مجموعه علوم انتقالی و هم مجموعه ولایی ائمه را در بر می‌گیرد، از انظار عمومی مخفی بوده و عده‌ای خاص امکان مشاهده آن را یافته‌اند.

بحث از این ودایع و تعداد آن و محتویاتش، گسترده و خارج از حوصله این نوشتار است، اما به گزارش‌هایی از معرفی آن به عنوان معیار جانشین امام

ص: 64

1- کلینی، پیشین، ج 1، ص 648، ح 1؛ صفار، پیشین، ص 149 و 250.

اكتفا می کنیم. احمد بن محمد بن ابی نصر بزنطی می گوید:

به ابوالحسن رضا علیه السلام گفتم: هنگامی که امام می میرد به چه چیز امام بعدش شناخته می شود؟ فرمود: «امام علامت هایی دارد از جمله آن فرزند بزرگ تر بودن و دارای فضل و وصیت است و بر سایر مدعیان پیشی می گیرد. پس پرسیده می شود فلانی به که وصیت کرد؟ گفته می شود: به فلانی، سلاح در میان ما اهل بیت به منزله تابوت میان بنی اسرائیل است؛ امامت همراه سلاح است؛ هر کجا سلاح باشد، امامت نیز هست.»(1)

در این روایت، به فضل و وصیت و فراگیری عمومی اشاره می شود، اما در نهایت به یک شاخصه اصلی اشاره و بر آن تأکید ویژه می گردد. همراهی همیشگی سلاح به عنوان یکی از ودایع امامت، نکته ای است که هر گونه شائبه در خلط و تطبیق چندجانبه سایر شرایط را تحت تأثیر قرار می دهد.

از جمله نکات بسیار مهم دیگر، سخن از سلاح پیامبر صلی الله علیه و آله است که گستردگی وجود آن در روایات، اهمیت فوق العاده این ودیعه امامت در بین سایر ودایع را نشان می دهد. تأکید بر سلاح، علاوه بر آن که همان شمشیر حضرت است، از حق حاکمیت و ولایت اهل بیت بر جامعه و در اختیار داشتن جهاد حکایت می کند. جمله «وَإِنَّ فَائِمَّنَا مَنْ لَبَسَ دِرْعَ رَسُولِ اللَّهِ»(2) نشانه همین نکته است.

این گمانه نزد نگارنده بسیار قوی است که تعبیر به سلاح، کنایه از حیظه و گستره ولایت سیاسی - اجتماعی اهل بیت است. تفسیر سلاح پیامبر صلی الله علیه و آله و آنچه در چپ و راست آن نوشته شده، شرایطی خاص برای مدعی جانشینی ایشان دارد و تأکید بنی الحسن بر بودن سلاح نزد ایشان و رد قوی داعیه ایشان توسط امام صادق علیه السلام، از جایگاه رفیع آن را نمایان می سازد و از تلقی سلاح به عنوان ابزار

ص: 65

1- کلینی، پیشین، ص 708 ج 1

2- صفار، پیشین، ص 175 ح 4.

اعمال ولایت در جامعه حکایت دارد(1). در «باب الأمور التي توجب حجه الامام» تصریح و تأکید بیشتری بر این امانت ها شده است. تمیز بین شاخصه های اصلی و فرعی در این روایات دیده می شود و امامت دایر مدار سلاح شمرده شده است. عبدالاعلی می گوید:

از امام صادق علیه السلام پرسیدم: چه دلیلی علیه کسی که به ناحق ادعای امامت دارد، هست؟ فرمود: «در باره حلال و حرام از او سؤال می شود.» سپس به من رو کرد و فرمود: «سه حجت است که در غیر صاحب مسند امامت جمع نمی شود: شایسته ترین فرد پس از امام پیشین است؛ سلاح (پیامبر) نزد اوست و وصیت آشکار در حق اوست، به گونه ای که اگر وارد مدینه شوی و از همه، حتی بچه ها پرسشی فلانی به چه کسی وصیت کرد، می گویند: به فلان بن فلان.»(2)

نکته ظریف در این روایت، این است که سؤال از مسائل فقهی به عنوان شناخت امام برای همه قشرها معرفی نشده، بلکه برای شناخت و ناحق بودن مدعیان، آن هم توسط خواص اصحاب است. می توان گفت دو کارکرد مهم سؤال اقناع منکر و ابطال قول مدعی است. در روایت امام رضا علیه السلام به این نکته آشکارا اشاره شده است. احمد بن عمر می گوید:

از امام رضا علیه السلام درباره آنچه به شناخت امام رهنمون می شود پرسیدم. فرمود: «رهنمونی بر او به بزرگی و فضل و وصیت است (به گونه ای که) هرگاه قافله ای وارد شهر شود و بپرسند: "به فلانی به چه کسی وصیت کرد؟" گفته شود: "فلان بن فلان". بر گرد سلاح بگردید (نزد هر کس سلاح بود همو امام است)، ولی سؤا لها [ی فقهی] حجت نیستند.»(3)

ص: 66

1- همان، ص 184، ح 37.

2- همان، ص 709، ح 2.

3- همان، ص 711، ح 5.

به تصریح ملاصالح مازندرانی و علامه مجلسی، معیار نبودن سؤالات فقهی مربوط به عوام است که قوه تحلیل گونه سؤال و بازشناسی پاسخ را ندارند.⁽¹⁾

در هر حال تأکید بر ملاک بودن سلاح و امر به دایر مدار بودن تشخیص امام بر این مسأله، به جهت ملاک تصمیم گیری در فضای شبهه و در دست داشتن معیاری همگانی و عامه فهم است که همه مؤلفه های دیگر را تحت الشعاع قرار می دهد.

1-4. سن

همان گونه که در روایات گذشته ملاحظه می شود، فرزند بزرگ بودن نیز از جمله معیارهای جانشین به حساب می آید. ملاک سن اگر چه معیاری برای شناخت امام است، به خلاف معیارهای گذشته مقید شده است. هشام بن سالم از امام صادق علیه السلام روایت می کند:

امامت در (فرزند) بزرگ تر است مادامی که در او عیبی نباشد.⁽²⁾

مفهوم «عاهه» و دایره آن، نیازمند بررسی دقیق است، اما در هر حال فرزند بزرگ از جمله معیارهای شناخت جانشین به شمار می رود. نکته قابل اشاره آن که معیارها مضمحل نمی شوند و اگر در دوره ای معیاری تقویت و به آن تمسک شود، به معنای از بین رفتن سایر معیارها نیست. بر همین اساس، تأکید بر سن در روایت امام رضا علیه السلام نیز دیده می شود. سن در زمره معیارهای معین محسوب می گردد و به منزله علامتی برای شناخت و پی گیری سایر ملاکها مؤثر است.

ص: 67

1- مازندرانی، شرح اصول کافی، ج 6، ص 106؛ مجلسی، بحار الانوار، ج 25، ص 167.

2- همان، ص 711، ح 6.

اشاره

همواره شناخت امام جانشین، با چالش‌هایی روبه‌رو بوده و توده‌های جامعه شیعی و گاهی خواص، با مشکل تطبیق معیارها بر اشخاص و تأخیر ملاک‌های اصلی و تقدیم معیارهای معین و فرعی مواجه بوده‌اند.

از آنچه گفته شد، پیداست که در جامعه شیعی، شکی در مورد معیارهای جانشین نیست و شیوع و تکثیر روایات در میان ایشان جای تردیدی باقی نمی‌گذارد. تنها مشکل مصداق‌شناسی معیارها و تقدیم معیارهای اصلی، شناخت امام را در دوره کوتاهی بر ایشان دشوار می‌سازد.

پس از تذکر این نکته کوتاه، به آسیب‌شناسی جریان فطحیه می‌پردازیم و به نقاط حساس در معیارهای شناخت امام در این دوره اشاره می‌کنیم.

فطحیه

اشاره

بی‌شک، جریان فطحیه، مهم‌ترین چالش دوره تاریخی مورد بحث در حوزه درون‌مذهبی است. فارغ از موجی که این جریان در مسیر حرکت شیعه ایجاد کرد، تکامل و پویایی به وجود آمده در اثنای این وقایع دارای اهمیت است. در این بخش، ضمن شخصیت‌شناسی عبدالله افطح، به بررسی سیر تکامل اندیشه فطحیه در تاریخ تشیع و مهم‌ترین چالش‌های فکری ایشان می‌پردازیم.

شخصیت عبدالله

او بزرگترین فرزند امام صادق علیه السلام پس از جناب اسماعیل بود. شیخ مفید او را دچار انحراف عقیدتی می‌داند و از تمایلات او به حشویه و مرجئه‌خبر می‌دهد.⁽¹⁾

ص: 68

ایشان ضمن آن که ارجاء او را به داشتن نظر منفی درباره امام علی علیه السلام و عثمان و بدگویی در مورد ایشان تفسیر می کند، دو روایت از امام صادق علیه السلام می آورد

امام صادق علیه السلام هنگامی که عبدالله از نزد ایشان خارج شد، فرمود: «او مرجئی بزرگ است.» هم چنین روزی عبدالله در وقت سخن گفتن حضرت برای اصحاب، بر ایشان وارد شد. هنگامی که حضرت او را دیدند ساکت شدند و پس از خارج شدن او فرمودند: «آیا نمی دانید او از مرجئه(1) است.»(2)

شیخ مفید در نهایت، بزرگترین مانع برای رد امامت او را ناتوانی از پاسخ گویی به سؤالات فقهی اصحاب می شمرد.(3) اما در هر حال، بزرگان اصحاب امامیه و فقهای ایشان، پس از شهادت امام صادق علیه السلام گرفتار شبهه فطحیه شدند.

شیخ طوسی در این زمینه می نویسد:

کسانی که به امامت او قائل شدند عموم بزرگان شیعه و فقهایشان به این قول گرویدند و به جهت روایتی از ائمه که امامت در فرزند بزرگ امامی است که از دنیا می رود، دچار شبهه شدند. سپس او را با سؤالاتی از فقه آزمودند که پاسخ آن را نداشت و به سبب آن که اموری مرتکب شد که شایسته نیست از امام سرزند، (مگر تعداد اندکی، بقیه از امامتش برگشتند).(4)

فراگیری شبهه مشایخ و فقهاء شیعه، نکته مهمی است که از طرفی پیدایش و تطور چالش را نشان می دهد و از طرف دیگر، دفع روشمند و عالمانه آن را ضروری می سازد.

غانله عبدالله بسیار کوتاه بود. او تنها هفتاد روز (یا نود روز)(5) پس از شهادت

ص: 69

1- چنان که خواهد آمد این ارجاء به معنای تاخیر عمل از عقیده (که اصطلاح سنی آن است) نیامده بلکه بدگویی در حق امام علی علیه السلام و عثمان گفته شده است

2- مفید، الفصول المختاره، ص 312؛ تستری، قاموس الرجال، ج 6، ص 294، رقم 4241

3- همان

4- طوسی، اختیار معرفة الرجال، ج 2، ص 524 و 525، شماره 472.

5- قمی، سفینه البحار، ج 2، ص 928

امام صادق علیه السلام از دنیا رفت و کسانی که در این مدت از شبهه امامت او رها نشده بودند، پس از وفاتش به امامت امام کاظم علیه السلام قائل شدند و روایت «أَنَّ الْإِمَامَةَ لَا تَكُونُ فِي الْأَخْوَيْنِ بَعْدَ الْحَسَنِ وَالْحُسَيْنِ» را پذیرفتند و همان تعداد اندک نیز به جریان اصلی شیعه بازگشتند. (1)

نکته جالب آن که حرکت شیعه، بر اساس مؤلفه های شناخت امام در جریان فطحیان دیده می شود که سوای خطا در تشخیص از نوعی بازگشت از خطا در روند شناخت امام نزد فطحیان نشان دارد. همان گونه که در سیر بحث آشکار شد، ایشان امامت در فرزند بزرگ را ملاک قرار می دهند و نامزد امامت را عبد الله تلقی می کنند. در مرحله بعد سؤال از او، شیوه تثبیت نزد برخی می شود (گرچه تعصب و نپذیرفتن این شیوه پس از ملاک قراردادن امامت فرزند بزرگ تر در عمار ساباطی و یارانش دیده می شود)، اما در نهایت با وفات او و باقی نگذاشتن هیچ فرزند پسری از خود، (2) عمده طرفدارانش به روایت «امامت پس از حسن و حسین علیه السلام در دو برادر جمع نمی شود، برگشتند و به امامت موسی بن جعفر علیه السلام قائل شدند.

جریان فطحیه، قاعده مندی و تابعیت اصول و ضوابط شیعه در تشخیص امام را به روشنی در مقابل چشم هر ناظری قرار می دهد. روزی امام صادق علیه السلام با سرزنش، توییح و موعظه به او فرمود:

چه چیز نمی گذارد مانند برادرت باشی؟ به خدا قسم من نور (امامت) را در او می شناسم! عبدالله گفت: «برای چه نور را در او می بینی! مگر نه آن که پدر و مادر من و او یکی هستند؟» امام صادق علیه السلام به او فرمود: «او از من است و تو پسر من هستی» (3)

ص: 70

1- طوسی، پیشین.

2- نوبختی، فرق الشیعه، ص 89

3- کلینی، پیشین، ج 2، ص 69، ح 10.

ناپایداری این چالش و رویشی که وی در تفکر شیعه ایجاد خواهد کرد، در سخنان امام صادق علیه السلام دیده می شود. حضرت به موسی علیه السلام فرمود:

ای پسر! به زودی برادرت بر زیرانداز من می نشیند و پس از من ادعای امامت می کند. پس حتی یک کلمه با او نزاع نکن، زیرا او اولین کسی است که به من ملحق می شود. (1)

بررسی یک نکته برای روشن شدن بحث شایسته است. عبدالله واجد چه شرایطی بود که نظرها را به سوی خود جلب کرد؟ مجموعه گزارش ها نشان می دهد او دارای شرایط زیر بود

1. فرزند بزرگتر بود؛ البته بعد از اسماعیل که در زمان پدر از دنیا رفته بود؛

2. غسل و نماز امام را در ظاهر بر عهده داشت؛

3. انگشتر امام به او رسیده بود؛

4. امام را به خاک سپرده بود.

جمع این شرایط در عبارت شهرستانی آمده است:

افطحیه به انتقال امامت از صادق علیه السلام به فرزندش عبد الله افطح معتقد شدند. او با اسماعیل از یک پدر و مادر است و مادرشان فاطمه دختر حسین بن حسن بن علی علیه السلام است. او بزرگترین فرزند امام صادق علیه السلام بود. [فطحیان] گمان کردند که حضرت فرمودند: «امامت در بزرگترین فرزندان ائمه است» و فرموده: «امام کسی است که در جایگاه من بنشیند» و عبدالله در جایگاه ایشان نشست و امام را فقط امام غسل می دهد و نماز بر او می گزارد و انگشترش را بر می دارد و به خاک می سپارد. عبدالله همه این کارها را بر عهده داشته است. امام صادق علیه السلام امانتی به یکی از یارانش سپرد و فرمود تا به هر کس آن را طلب کرد تحویل دهد و او را امام قرار دهد. عبدالله امانت

ص: 71

را طلب نمود. با همه اوصاف عبد الله بعد از پدرش تنها هفتاد روز زنده بود و پس از مرگش فرزند پسری به جای نگذاشت. (1)

بررسی یکایک این موارد، به مباحث تاریخی و عقیدتی نیاز دارد که به برخی از آنها در فصول بعد پرداخته خواهد شد، اما به نظر می رسد همین مقدار از شرایط برای ایجاد چالش نزد برخی شیعیان می تواند کافی باشد. این مؤلفه ها به نظر شیخ مفید، به قدری قوی است که اگر نص صریح بر صرف امامت از او وارد نشده بود، شهرت او و ظهور سایر شرایط، موجب قول به امامت او می شد. وی می گوید:

اگر عیبی نبود که از امامت او جلوگیری کند، برگرداندن نص از او از طرف پدرش روا نبود و اگر امامت را از او برگردانده بود، در او ظهور می یافت. و اگر امام صادق علیه السلام نصی درباره او گفته بود، در میان یارانش معروف بود. دلیل بطلان عقیده فطحیان، ناتوانی ایشان از ارائه نصی درباره امامت عبدالله است. (2)

در این میان، به نبود نص از امام صادق علیه السلام بر امامت عبدالله بسیار تأکید شده است. این بحث به صورت تفصیلی خواهد آمد، اما نکته ای که در این جا ضروری است آن که نص در میان مؤلفه های شناخت و تشخیص امام، بر سایر مؤلفه ها تأثیر می گذارد. در هر حال، ملاک مسن تر بودن او نزد عموم شیعیان، وصیت و علم را تحت الشعاع قرار داد و باعث شد تا بدون توجه به «عاهه»، گرایش هایی به سمت او ایجاد شود.

همان گونه که گذشت، معیار سن مقید به نبود عیبی در فرزند بزرگتر است که در ادامه به بررسی آن می پردازیم.

ص: 72

1- شهرستانی، الملل و النحل، ج 1، ص 167

2- مفید، الفصول المختارة ص 312.

در روایت امام رضا علیه السلام از جمله شرایط امام بودن، «مبراء من العاهات، محجوبا عن الآفات»⁽¹⁾ است. ابن منظور می گوید:

عاهه به معنای آفت است؛ چه ظاهری گفته می شود: «عاه الزرع و المال یعوه عاهه و عؤوها»؛ یعنی در آن آفت افتاد؛ و چه باطنی، اعرابی می گوید:

«العاهون» یعنی اهل نیرنگ و ناپاکی.

ملا صالح مازندرانی معتقد است:

عاهه و آفت، یک معنا دارد و آن عامل فاسد کننده ای است که به چیزی می رسد؛ یعنی باعث خارج شدن آن عضو از طبیعتش می شود. ممکن است مقصود از عاهه، بیماری هایی باشد که باعث دوری گزیدن مردم می شود مانند جذام و مقصود از آفت، بیماری های روانی و درونی⁽²⁾

وی هم چنین دایره این عیوب را به عیوب عقلی گسترش می دهد و می گوید:

مادامی که در آن آفتی نباشد یعنی آفت بدنی یا عقلی؛ پس جایگاه امامت از نقص در اعضا و عقل، منزّه است.⁽³⁾

در حالی که برخی میرا بودن از عاهه را به خلقت سالم از عیب های ظاهری می دانند.⁽⁴⁾

از نظر جمع بندی بحث لغوی، می توان گفت «عاهه» از طرفی هم عیوب ظاهری و هم عیوب باطنی جسمی را شامل می شود و از طرف دیگر،

ص: 73

1- کلینی، پیشین، ج 1، ص 507.

2- نک: شرح اصول کافی، ج 5، ص 249.

3- همان، ج 6، ص 106.

4- «لَمْ يَزَلْ الْإِمَامُ مَبْرَأً مِنَ الْعَاهَاتِ، أَيُّ مَسْتَوَى الْخَلْقَةِ مِنْ غَيْرِ تَشْوِيهِ». (طریحی، مجمع البحرین، ج 2، ص 1296).

غیر جسمی را نیز در بر می گیرد. در بررسی چالش های بعد از شهادت امام صادق علیه السلام مسأله معیوب بودن عبد الله افطح مطرح شده است. افطح به معنای بزرگی پا و یا پهن بودن سر است. بی شک این عیب ظاهری، مانع تعلق امر امامت به اوست. شیخ مفید علاوه بر این، «عاهه» در عبدالله را مشکل عقیدتی او نیز تفسیر می کند:

اهل امامت که به امامت موسی کاظم علیه السلام اعتقاد دارند، بر داشتن عیب دینی عبدالله هم کلام هستند؛ زیرا او به اندیشه های مرجئی معتقد بود که در مورد حضرت علی علیه السلام و عثمان بدگویی می کنند. (1)

در هر حال، منشأ ایجاد چالش در جریان فطحیه و سرایت آن به بدنه جامعه شیعی، امور دیگری مانند فرزند بزرگ تر بودن و وصیت امام صادق علیه السلام است و وجود عیوب ظاهری، مانع شبهه زدایی از اذهان شیعیان در مقطع حساس جانشینی نشده است.

نمونه یک تعامل درست با چالش فطحیه

آن چه گذشت، بیان معیارها، آسیب شناسی تطبیق و شناخت این معیارها بود. در ادامه، به گزارشی اشاره می شود که در کتاب شریف کافی درباره تعامل برخی اصحاب با این فضای چالشی و تطبیق و تقدیم نصوص شناخت امام بر اساس ضوابط تعلیم گرفته از معصومان است.

هشام بن سالم (2) می گوید: پس از وفات امام صادق علیه السلام من و مؤمن الطاق در

ص: 74

1- مفید، پیشین، ص 312

2- در سند حدیث، ابویحیی الواسطی مورد گفت و گو واقع شده است. مجلسی روایت را به علت وجود او مجهول می داند، علاوه بر آن که احتمال ضعف آن را نیز مطرح می کند (مرآة العقول، ج 4، ص 94). او سهیل بن زیاد (خوبی، معجم رجال الحدیث، ج 22، ص 85 رقم 14929) است که نجاشی درباره او می گوید: «قَالَ بَعْضُ أَصْحَابِنَا لَمْ يَكُنْ سُهَيْلٍ بِكُلِّ الثَّبْتِ فِي الْحَدِيثِ» (ص 192، رقم 513). ابن غضائری نیز به گونه ای تردید آمیز با او برخورد می کند و می گوید: «حدیثه يعرف تاره و ينكر أخرى و يجوز أن يخرج شاهدا» (ج 1، ص 66). مرحوم خوبی، با بیان سه نکته مبنی بر این که ابویحیی کنیه معروف زکریا ابن یحیی - ثقه - است و ناممکن بودن دسترسی بر اسم ابویحیی واسطی، قضاوت در مورد او را ناتمام می گذارند. (همان، ج 8 ص 357، رقم 5643). بسیاری از رجالیون دیگر هم چون تفرشی، در نقد الرجال (ج 2، ص 386، رقم 2495)، نمازی شاهرودی در مستدرکات علم الرجال (ج 4، ص 184، رقم 6752) و اردبیلی در جامع الرواة (ج 1، ص 394) و دیگران، ضمن پذیرش نام و کنیه سهیل بن زیاد ابویحیی الواسطی، به نقل اقوال دیگران پرداخته اند. تنها سید علی بروجردی در طرائف المقال (ج 1، ص 384، رقم 3004) با عبارت «لا یخلو من شیء» مردد مانده است. جدای از تصریح نجاشی مبنی بر معین بودن اسم و کنیه او، تنها مشکل بر سر مفهوم عبارت «لم یکن بکل الثبت فی الحدیث» است. استرآبادی به کفایت دلالت این لفظ بر تضعیف اعتقاد دارد، اما مرحوم کرباسی ضمن رد این نظر، معتقد است از آن جایی که بنا در کتابی مثل کافی آوردن احادیث درست است، پس این لفظ طعنی در حق راوی نخواهد بود. (اکلیل المنهج، ص 295، رقم 493).

مدینه بودیم. مردم در اطراف عبدالله بن جعفر به عنوان امام جمع شده بودند. نزد او رفتیم و مردم پیش او بودند؛ زیرا از امام صادق علیه السلام روایت شنیده بودند: «امامت در فرزند بزرگ است مادامی که در او عیبی نباشد».

هشام این تربیت یافته مدرسه امام صادق علیه السلام، معیارهای شناخت امام را به عنوان امری مهم و متداول فراگرفته است. در اندیشه او، یا افطح بودن عیب به شمار نمی آید و یا با قطع نظر از آن، به سؤالات فقهی اولویت می دهد. سؤال از مدعی امامت و سنجه قرار دادن علم ظاهری و ماورایی او، از محکم ترین ادله پذیرش امام به شمار می آید. گرچه به نوعی عبارت «و الناس مجتمعون علی عبدالله» به واقعی ندانستن امامت او در نظر هشام اشاره دارد، همین نقطه، فارق میان خواص و برداشت های عمومی جامعه به حساب می آید. این نگاه، خود را گرفتار موج ایجاد شده به سمت عبدالله نمی بیند و حرکت بر اساس مؤلفه های تشخیص جانشین را وظیفه خود می داند.

هشام و مؤمن الطاق در اثر پاسخ های ناروای عبدالله،⁽¹⁾ در حیرتی بزرگ از اشتباه مردم در تشخیص امام و تطبیق شاخصه ها فرو می روند. این دو از جمله

ص: 75

1- پاسخ عبدالله و دوری آن از اولاترین مسائل فقه، بسیار غریب می نماید. تأمل در احتمالات اطراف این پاسخ، می تواند همان تعلق نداشتن مشیت خدا بر امامت او را نشان دهد.

متکلمان اصحاب ائمه به شمار می روند و نص ملاک شناخت امام نزد ایشان است؛⁽¹⁾ پس نمی توان این گرایش را از روی اعتقاد به حساب آورد. به نظر می رسد دغدغه معرفت امام و یا معرفی او به جامعه گرفتار شبهه، ایشان را به این سؤال کشانده است.⁽²⁾ پس از این حیرت، در اتفاقی معجزه گونه، پیرمردی که به احتمال زیاد باب یا خادم⁽³⁾ حضرت بوده، ایشان را به منزل موسی بن جعفر علیه السلام رهنمون می شود

پس بر حضرت وارد شدم و بی مقدمه به من فرمود: «نه به سوی مرجئه، و نه به سوی قدریه، و نه به سوی زیدیه، و نه به سوی معتزله، و نه به سوی خوارج. به سوی من! به سوی من! (بیا)».

در این عبارت از حدیث، ضمیمه ای معجزه گونه برای اثبات اولیه امامت امام دیده می شود که تکمیل حلقه معرفت نیازمند آن است؛ عنصری که در عبدالله با دست به دعا برداشتن و ایراز بی اطلاعی از نظر مرجئه کاملاً منتفی است. همین سخن ابتدایی معجزگونه، او را به شدت جذب امام می کند و نور هدایت را در قلبش روشن می سازد. او در سؤال از حضرت، دنبال تصریح به جانشین می گردد، ولی امام او را به پیمودن مسیر درست برای شناخت امام راهنمایی می فرماید؛ مسیری که بر اساس تعالیم اهل بیت: به شیعیان منتقل شده و در برهه شناخت جانشین به کار بسته می شود.

ص: 76

1- برای نمونه ای از مناظرات اصحاب با مخالفان و ارائه ملاکهای شناخت امام نک: کلینی، پیشین، ج 1، ص 417 - 422، ح 4.
2- او از زراره شنیده که از امام باقر علیه السلام پرسید: «به من خبر بده آیا معرفت امام از شما اهل بیت بر همه مخلوقات واجب است؟» فرمود: «خدای عزوجل محمد صلی الله علیه و آله را بر پیامبری همه مردم مبعوث ساخت و حجت بر همه اهل زمین قرار داد؛ پس هر که به خدا و محمد رسولش ایمان دارد و از او پیروی نموده و تصدیقش کرده، معرفت امام از اهل بیت بر او واجب است.» نک: کلینی، پیشین، ج 1، ص 443، ح 3.

3- باب همانند خادم، یکی از کارگزاران همراه امام است که حامل برخی علوم و اسرار امامتی به شمار می رود.

هشام به این نکته پی می برد که باید گونه سؤال خود را تغییر دهد. او سریع، به شیوه نادرست خود پی می برد و از وجود ولایت دیگری بر حضرت سؤال می کند. پاسخ امام مبنی بر نبود ولایت امامی بر آن حضرت، هشام را به یقین می رساند که ایشان امام بر حق شیعیان است گفتم: «پس بعد از او امام ما کیست؟» فرمود: «خدا ان شاء الله تو را به هدایت رهنمون خواهد شد.» گفتم: «آن امام تویی؟» فرمود: «نه، من چنین نمی گویم.» (1) هشام می گوید: با خود گفتم راه درست سؤال کردن را نیموادم. سپس گفتم: «فدایت شوم! بر شما امامی هست؟» فرمود: «نه.»

او پس از یقین به امامت ایشان، و نه برای تشخیص امام بلکه برای روشن شدن مسائش، سؤالات خویش را طرح می کند:

سپس گفتم: «فدایت شوم! از آنچه از پدرتان می پرسیدم از شما بپرسم؟» فرمود: «پرس تا خبر داده شوی، و افشا نکن؛ زیرا اگر افشا نمودی، پس سر بریدن (در انتظارت خواهد بود)» پس پرسیدم. او دریایی خشک ناشدنی بود.

آخرین درخواست او از امام، اجازه انتشار خبر امامت ایشان است که به فهم و برخورداری از معارف منوط می شود:

فرمود: «هرکس از ایشان که به فهمش اعتماد کردی، این بشارت را به او بده و از او پیمان حفظ سر بگیر؛ زیرا اگر افشا کنند سر بریدن» (در انتظارشان خواهد بود) و با دست به حلقش اشاره فرمود.

هشام می گوید: از نزد او خارج شدم و ابو جعفر را ملاقات کردم، به من گفت: «چه اتفاقی افتاد؟» گفتم: هدایت!

سرانجام این گفت و گوها، هدایت است؛ هدایتی که به تعطیلی جریان فطحتی می انجامد.

ص: 77

1- اشاره به عدم لزوم خود معرفی امام. نگارنده در بحث مفصلی به سیره عملی و نظری امامان معصوم در مسأله جانشینی پرداخته است.

هشام می گوید: «عبدالله عده ای را در مدینه گمارده بود تا مرا کتک بزنند.» (1)

چند نکته درباره این حدیث:

1. عبارت های «فخفت أن يكون عينا من عيون أبي جعفر المنصور وذلك أنه كان له بالمدينة جواسيس ينظرون إلى من اتقت شيعه جعفر عليه السلام عليه، فيضربون عنقه»، «سل تخبر ولا تدع، فإن أذعت فهو الذبح» و «من أنست منه رشدا فإلى فخذ عليه الكتمان، فإن أذاعوا فهو الذبح»، از فضای خفقان حاکم و تلاش دستگاه خلافت برای قطع ارتباط شیعه با امام خود حکایت می کند.

2. کتمان این سر، به مراحل اولیه انتشار امر امامت مربوط است و پس از یقین حاصل کردن نخبگان و صاحبان اندیشه و رأی اجتماعی که توانایی استدلال و احتجاج دارند و سؤالات تخصصی تشخیص امام را می دانند، مردم فوج فوج به محضر ایشان شرفیاب می شوند. (2)

نکته پایانی آن که فطحیه، خود جریانی ساده و بر اساس سوء برداشت از مؤلفه های شناخت امام بود و پایان خوشی را برای خود رقم زدند. اما شبهات ایشان در ادامه دست اویز گروه دیگری شد؛ چنان که صدوق، اسماعیلیان را استمرار راه فطحیه می شمرد. (3)

چالش های ایجاد شده در این دوره، مقدمه تکاملی در مسأله شناخت جانشین شد. تلاش امام صادق علیه السلام و بردباری امام کاظم علیه السلام و اصحاب ایشان در این دوره، فصل جدیدی در فهم شیعه ایجاد کرد. از جمع بندی روایات، می توان این گونه

ص: 78

1- کلینی، پیشین، ج 2، ص 191، ح 7.

2- گمان نشود این دوره کتمان، دوره ای طولانی است، به عکس با توجه به دوره کوتاه هفتاد روز؛ جناب عبدالله، دوره گذار به شمار می رود. اما همین دوره کوتاه چنان حساسیتی دارد که افشای امر امام قبل از کادرسازی و پیدایش گرایش عمومی به شخص ایشان، شیعیان و امام را به مخاطره می اندازد.

3- صدوق، کمال الدین، ص 102.

نتیجه گرفت که دسته بندی روایات، از وجود برخی مؤلفه های اصلی در کنار مؤلفه های معین در شناخت امام نشان دارد. وصیت، علم و ودایع امامت، از جمله شاخصه های اصلی به شمار می آیند. در حالی که شرایطی هم چون فرزند بزرگتر بودن، پاسخ به مسائل فقهی، مکارم اخلاق و حسن شهرت، از جمله شاخصه های فرعی و معین هستند که قوت قلب و اطمینان را به همراه دارند.

3. راه های اثبات و ابراز جانشین

اشاره

ابراز جانشین امام، بر پایه معیارهای پیش گفته انجام می شود، اما گونه و تأکید بر برخی روش ها در دوره های خاص، تابع وضعیت حاکم است. مطالعه روایات نشان می دهد در راه اصلی برای ابراز و اثبات جانشین در میان اهل بیت متداول بوده است: یکی تطبیق معیارهای جانشین بر امام بعد و دیگری تسمیه و تصریح به اسم امام جانشین.

نصوص خاص بر امامت امام کاظم علیه السلام در منابع متعددی آورده شده است: کلینی در کافی، خزاز در کفایه الاثر، مفید در ارشاد، صدوق در کمال الدین، نعمانی در غیبت، طبرسی در اعلام الوری و مجلسی در بحار الانوار، از جمله بزرگانی هستند که باب خاصی را در نص بر امامت ایشان قرار داده اند.

در ادامه، درصدد استقصا و ایراد همه روایات نیستیم، اما محورهایی از جمله چالش های مورد توجه امام را ملاک آوردن روایات قرار می دهیم.

3-1. تطبیق معیارهای جانشینی

همان گونه که گذشت، سه ملاک وصیت، علم و ودایع، مهم ترین معیارهای شناخت جانشین به شمار می آیند. تطبیق آیات قرآنی دال بر امامت اهل بیت: بر امام بعد، تأکید بر وجود ودایع به ویژه سلاح پیامبر صلی الله علیه و آله نزد او و تشبیه صفات و کنیه امام، از جمله شیوه های تطبیق معیارهای جانشین به شمار می آیند. گرچه این

روش نسبت به روش تسمیه و تصریح، روایات کمتری دارد، حاوی نکات ارزشمندی است که توجه به آن ضروری به نظر می‌رسد. ابوعلی ارجانی می‌گوید:

در سالی که ابوالحسن علیه السلام بازداشت شدند از عبدالرحمان بن حجاج پرسیدم: «این مرد در دست این ظالم افتاده و سرنوشتش معلوم نیست. آیا در مورد فرزندانش چیزی به تو رسیده؟» گفت: «گمان نمی‌کردم کسی درباره این مسأله از من سؤال کند. بر امام صادق علیه السلام در منزلش وارد شدم و حضرت در فالان اتاق در محل نمازش دعا می‌کردند و موسی بن جعفر علیه السلام سمت راست ایشان دعایش را آمین می‌گفتند. به ایشان گفتم: "فدایت شوم! از ارادتم و خدمت‌گزاری به شما آگاهید، چه کسی پس از شما ولی مردم است؟" فرمود: "موسی زره [پیامبر] را پوشیده و به قامتش استوار افتاده." گفتم: پس از این جمله به چیزی نیاز ندارم.» (1)

توجه به نکاتی ضروری به نظر می‌رسد. از طرفی سؤال فقط از فرزندان آن حضرت است و اصل عدم اجتماع امر امامت در دو برادر پس از حسنین علیه السلام امری مسلم به شمار می‌آید. و از طرف دیگر، عبد الرحمان بر اساس تعلیمی که از اهل بیت فرا گرفته، او را به داستان خود با امام صادق علیه السلام ارجاع می‌دهد تا نشان دهد قطعاً امام، تنصیص بر امام بعد را فراموش نخواهد کرد. جمله امام نیز پر نکته است. ایشان فقط می‌فرمایند: «زره پیامبر بر اندام موسی بن جعفر علیه السلام متناسب است.» عبدالرحمان نیز همین جمله را در تنصیص بر امامت ایشان کافی می‌داند؛ زیرا از تعلیمات امامان معصوم فراگرفته که ودایع امامت نزد هرکس تثبیت شود، او امام خواهد بود.

تعلیم امام برای تطبیق صفات و ویژگی‌ها در روایت صفوان جمال به روشنی دیده می‌شود. وی می‌گوید:

از امام صادق علیه السلام درباره امام سؤال کردم، فرمود: «امام به کار بیهوده مشغول

ص: 80

نمی شود و بازی نمی کند.» ابوالحسن موسی وارد شد و او صغیر بود و همراهش بزغاله مکی بود که به او می گفت: «برای خدایت سجده کن!» پس امام صادق علیه السلام او را گرفتند و به سینه چسباندند و فرمودند: «پدر و مادرم فدای کسی که به کار بیهوده مشغول نمی شود و بازی نمی کند.» (1)

تطبیق آشکار یکی از ویژگی های مهم امام بر حضرت کاظم علیه السلام در خردسالی - که البته با رفتار معجزه گونه ایشان در امر حیوان بر سجده همراه بود - به معنای معرفی آن حضرت به عنوان جانشین است. (2) به نظر می رسد در میان همه دوره های امامت، در این دوره تأکید بر تطبیق معیارهای جانشین پررنگ تر است.

3-2. تسمیه و تصریح به اسم

افزون بر چهارده روایت در کتاب کافی، 46 روایت در بحارالانوار، دوازده روایت در ارشاد و چهارده روایت در اعلام الوری به تصریح به اسم آن حضرت و تنصیب امام صادق علیه السلام بر امامت امام کاظم علیه السلام دلالت دارد. جمع بندی این روایات، نشان می دهد که نوعی توجه دقیق به چالش های پیش رو و یا چالش های جاری وجود داشته است. بحث مهدویت، مهم ترین نکته ای است که توجه به آن ملاحظه می شود و اشاره ای نیز به بحث اسماعیل (3)، عبدالله (4) و غائله ابو جعفر منصور (5) وجود دارد.

به تصریح شیخ مفید، شیوخ اصحاب امام صادق علیه السلام، و خواص و نزدیکان و فقیهان صالح و ثقه ایشان، نص بر امامت حضرت کاظم علیه السلام را نقل کرده اند؛ که از

ص: 81

1- کلینی، پیشین، ج 2، ص 71، ح 15.

2- برای اطلاع از سایر روایات مشابه نک: مجلسی، پیشین، ج 48، ص 22، ح 34 و 23، ح 37، ج 24، ح 40 و 27، ح 46.

3- همان، ج 67، ح 8

4- همان، ج 69، ح 10

5- همان، ج 70، ح 13 و 14.

جمله مفضل بن عمر جعفی، معاذ بن کثیر، عبدالرحمان بن حجاج، فیض بن مختار، یعقوب سراج، سلیمان بن خالد و صفوان جمال از میان برادران آن حضرت، اسحاق و علی نیز نص بر امامت ایشان را نقل کردند.⁽¹⁾

به دو نمونه که علاوه بر تصریح بر اسم ایشان، به فضای چالشی اشاره دارد، توجه فرمایید. ابراهیم کرخی می گوید:

بر امام صادق علیه السلام وارد شدم، پس نشسته بودم که ابوالحسن موسی که نوجوانی بود، وارد شدند. در مقابل او ایستادم و بوسیدمش و نشستم. امام صادق علیه السلام به من فرمود: «ای ابراهیم! آگاه باش او امام تو پس از من است. بدان که گروه هایی در قبول امامت او هلاک می شوند و گروه های دیگری سعادت مند. پس خدا قاتل او را لعن کند و عذابش را دو چندان نماید. همانا خدا بهترین اهل زمین را از صلب او خارج می کند که هم نام جدش و وارث علم و احکام او، و معدن امامت و سرسلسله حکمت است. او را ستمگری از بنی فلان از روی حسد بعد از دیدن عجایی از او به شهادت می رساند. اما خدا امرش را اگر چه مشرکان خوش نداشته باشند، به انجام رسانده است. خدا از صلب او بقیه دوازده امام هدایت گر را خارج خواهد کرد؛ همانان که خداوند کرامتش را مخصوص ایشان گردانده و در عرش برینش جای داده. منتظر دوازدهمین از ایشان، مانند کسی است که با شمشیر برهنه از پیامبر صلی الله علیه و آله خدا دفاع کرده است.» مردی از بنی امیه وارد شد، پس امام کلامش را قطع کرد. یازده بار به قصد شنیدن تمام کلام ایشان خدمت حضرت رسیدم ولی نتوانستم، پس از دو سال خدمت ایشان رسیدم و....⁽²⁾

ص: 82

1- مفید، ارشاد، ج 2، ص 216.

2- نعمانی، غیبت، ص 92، ح 21؛ صدوق، پیشین، ص 647، ح 8

وجود فضای تقیه و کتمان برای حفظ جان امام و شیعیان در هر دو دوره اموی و عباسی جای تردید ندارد. رفت و آمد چندباره ابراهیم برای شنیدن جمله ای در تکمیل کلام قبلی امام، همین نکته را ثابت می کند. از طرف دیگر، اطمینان خاطر راوی و شادمانی از نص بر امام بعد، حساسیت اصحاب در این مسأله را می رساند. (1) منصور بن حازم به امام صادق علیه السلام عرض کرد:

پدر و مادرم فدایت شوند! جان ها صبحگاهان و ابتدای شب گرفته می شوند، پس اگر (برای شما) چنین اتفاقی افتاد، چه کسی (جانشین شما خواهد بود)؟ امام صادق علیه السلام فرمود: «اگر چنین شد پس او امام شماست.» و با دست - آن گونه که به خاطر دارم - به شانه راست ابو الحسن علیه السلام زد و او در آن روز قامتش پنج و جب بود و عبدالله بن جعفر در کنار ما نشسته بود. (2)

تأکید امام بر وصایت حضرت کاظم علیه السلام با وجود آن که عبدالله در جمع یاران ایشان نشسته بود، و توجه خاص راوی به حضور او، از ملاک بودن نص نزد اصحاب ائمه حکایت می کند. گرچه احتمال می رود نقل این گزارش توسط منصور بن حازم به قرینه عبارت «و عبدالله بن جعفر جالس معنا» به بعد از شهادت حضرت صادق علیه السلام و جریان فطحیه مربوط باشد، این تحلیل پسینی، نشان می دهد اصحاب به این نکته توجه داشته اند که نص امام، بر معیاری هم چون سن مقدم است.

ص: 83

1- صدوق روایت دیگری با این عبارت نقل می کند. مفضل بن عمر می گوید: «خدمت آقایم جعفر بن محمد رسیدم و گفتم: ای آقای من! اگر (لطف کنید و) جانشین خود را معرفی کنید؟ فرمود: "ای مفضل! امام بعد از من فرزندان موسی است، و جانشین منتظر و امید داشته شده "م ح م د" فرزندان حسن بن علی بن محمد بن علی بن موسی است". نکته مهم این روایت، تأکید بر وجود حضرت مهدی علیه السلام در نسل امام کاظم علیه السلام است که گویای فضای چالشی پیش روست. (پیشین، ص 334).

2- کلینی، پیشین، ج 2، ص 66، ح 6

بر اساس آنچه گذشت، این نکته به ذهن می رسد که مسأله به حدی روشن است که جای هیچ شکی در اذهان جامعه باقی نمی ماند. اما توجه به این مسأله ضروری است که تطبیق معیارها و تسمیه و تصریح، از جانب امام پیشین صورت می گیرد و پس از شهادت امام و فتره معرفت امام بعد - که همان فضای چالش است - قواعد خاصی حاکم می شود. بررسی دو مطلب در این میان، اهمیت زیادی دارد: یکی آن که آیا امام جانشین، وظیفه خود معرفی دارد یا خیر؟ تلقی خواص و عموم مردم از این خود معرفی چیست؟ شخصیت های تاثیر گذاری که نصوص امام پیشین را شنیده اند چه مسئولیتی دارند؟ وظیفه عموم مردم در این دوره چیست؟

در ادامه، به دو بحث باورهای عمومی و خواص از خود معرفی امام و شخصیت های تاثیر گذار در دوره فترت می پردازیم.

4-1. باور های عمومی و خواص از خود معرفی امام

گستره بحث معرفت امام، به مثابه گستره معرفت خداوند است. شناخت امام و ابزار آن نزد خواص و عوام، در دریافت و تطبیق مؤلفه های شناخت امام تأثیر به سزایی دارد. هم چنین به هم سویی حلقه های معرفت خدا، پیامبر و حجت، در روایات متعددی تأکید و توجه شده است. مرحوم کلینی، در ابواب انتهایی کتاب التوحید باب البیان و التعریف و لزوم الحجّه»، باب «اختلاف الحجّة علی عباده»، باب «حجج الله علی خلقه» و باب «الهدایة آنها من الله عز وجل»⁽¹⁾ به این بحث پرداخته است.

ص: 84

1- تذکر یک نکته ضروری است: این ابواب به عنوان ابواب انتهایی کتاب التوحید آمده است، و شاید گمان برده شود که مقصود از معرفت و ناممکن خواندن آن معرفت الله است، اما این چنین نیست، بلکه به قرینه طرح مباحث اصلی معرفت خدا در ابواب ابتدایی این کتاب و گونه تسمیه این ابواب و از همه مهم تر مفاد آن، بحث از معرفت امام است. طرح نشدن در کتاب الحجّه نیز به جهت ایجاد ارتباط و تکمیل حلقه معرفت و اتصال این دو حیطه با یکدیگر است.

در مجموعه روایات سه باب اول از توقف احتجاج الهی در قیامت، به مقداری از علم و معرفت است که به ایشان داده شده. (1) و معرفت در این روایات فعل و صنع خدا معرفی گردیده و از حیثه آدمیان خارج شمرده شده است. (2) نیز انسانها ابزار کسب معرفت را در اختیار ندارند، (3) اما پذیرش پاسخ روشن بندگان، در قبال موهبت معرفت به ایشان است. (4) در باب اخیر، هدایت الهی که نتیجه است امری درک ناشدنی برای مخالفان اهل بیت شمرده شده و در پاسخ این سؤال که آیا مردم را به امر امامت دعوت کنیم، به بی اثر و ثمر بودن این تلاش ها به جهت فقدان زمینه های پذیرش تأکید شده است. (5)

روایت سوم این باب را برای نمونه می آوریم: عقبه بن خالد اسدی می گوید:

از امام صادق علیه السلام شنیدم که فرمود: «امر امامت خود را به خدا واگذارید نه به مردم؛ زیرا آن چه از آن خداست، پس برای خداست و آنچه از آن مردم است، خدا در آن دخالت نمی کند. با مردم درباره دین خود دشمنی نوزید؛ زیرا دشمنی، قلب را بیمار می سازد. خداوند به پیامبرش صلی الله علیه و آله می فرماید: "در حقیقت، تو هر کس را دوست داری نمی توانی راهنمایی کنی، ولی خداست که هر کس را بخواهد راهنمایی می کند." و می فرماید: "پس آیا تو مردم را ناگزیر می کنی که به ایمان بگردند؟" مردم را رها کنید! همانا مردم [عقیده خود در امامت را] از مردم گرفته اند و شما از رسول خدا صلی الله علیه و آله گرفته اید. از

ص: 85

1- کلینی، پیشین، ج 1، ص 394، ح 1.

2- همان، ح 2.

3- همان، ص 396، ج 5، ص 397، ح 1.

4- همان، ص 398، ح 1.

5- همان، ص 400، ح 1، ص 404، ح 3، ص 405، ح 4.

پدرم شنیدم که فرمود: "هرگاه خدای عزوجل برای بنده ای مقرر فرماید که در ولایت ما داخل شود، او سریع تر از پرنده ای که به لانه اش می رسد در این امر داخل می شود." (1)

جمله «ذُرُّوا النَّاسَ فَإِنَّ النَّاسَ أَخَذُوا عَنِ النَّاسِ وَإِنَّكُمْ أَخَذْتُمْ عَنِ رَسُولِ اللَّهِ»، وجود تئوری های متعدد در باب امامت را نشان می دهد. ناگفته پیداست که تئوری های انسان نوشته امامت که بر لزوم یا جواز انتخاب امام توسط مردم استوار است، نمی تواند با خط شیعی امامت که بر نص تأکید فراوان دارد، مفاهمه برقرار کند و گفت و گو با این جماعت ثمره ای نخواهد داشت. تکیه بر وجود سلاح در مناظرات با علویان نیز می تواند نشان از تأثرات این عده از فضای آن روز جامعه داشته باشد.

این نکته قطعی است که علم و عصمت نیز در فضای عمومی جامعه آن روز در نزد غیر شیعیان، مفهوم واقعی خود را نیافته بود و برخی تعبیرات مانند «علمای ابرار»، تعبیر کنایی از این مفاهیم بلند است. (2) پس تحذیر عموم از مناظره و گفت و گو با ایشان، به این معناست که آنها نمی توانند اصول امام را درک کنند و نتیجه ای جز انکار و تمسخر برای امام و یارانش در پی ندارد؛ در حالی که عناصر برجسته ای برای ورود به این عرصه تربیت و تشویق شده اند. (3)

در دو کتاب بصائر الدرجات و محاسن نیز همین خط پی گیری شده است. معرفت به عنوان موهبتی الهی نام برده شده که به انسان های دارای ظرفیت عنایت می شود، و تصریح شده که سرچشمه های حکمت، در معرفت امام جست و جو می شود. برای

ص: 86

1- برقی، محاسن، ج 1، ص 201؛ صدوق، توحید، ص 415

2- طوسی، اختیار معرفة الرجال، ص 247، ش 456.

3- می توان به محمد الطیار و مؤمن الطاق به عنوان نمونه های روشن خواصی اشاره کرد که در مسیر مناظره تربیت و ترغیب شده اند. نک: طوسی، پیشین، ص 185، ش 327 و 349، ش 650

نمونه، به دور روایت از این کتاب ها اکتفا می کنیم: ابو عبیده حذاء می گوید:

در زمان وفات ابو جعفر مانند گوسفندی که چوپان ندارد، سرگردان بودیم. پس سالم بن ابو حفصه را ملاقات کردیم. گفت: «ای ابو عبیده امام تو کیست؟» گفتیم: «امامان من از خاندان محمد صلی الله علیه و آله» گفت: «هلاک شدی و [پیروانت را] هلاک کردی! مگر با من نبودی که از ابو جعفر شنیدیم که فرمود: "کسی که بمیرد و بر او امامی نباشد به مرگ جاهلی مرده است." آیا نمی دانی که او فرزندش جعفر را امام امت قرار داده است.» گفتیم: «بله به جان خودم خدا معرفت [به او را] روزی ام ساخته است.» ابو عبیده گفت: «هنگامی که ابو عبیدالله را ملاقات کردم گفتیم: "سالم بن ابی حفصه به من این گونه گفت. "به من فرمود: "ای ابو عبیده! مگر نمی دانی هیچ کس از ما نمی میرد مگر آن که کسی را جانشین خود می کند که کارهای او را انجام دهد و از سیره او پیروی کند و به آن چه او دعوت می کرده، فرا خواند. ای ابو عبیده هنگامی که قائم آل محمد قیام نماید بر اساس حکم آل داوود قضاوت می کند، و سلیمان از مردم بینه نمی خواست"» (1)

تصریح روایت بر آن است که اعتقاد حتما باید به امام خاص و معین باشد نه هر کس از خاندان پیامبر صلی الله علیه و آله که شایسته این مقام است. در رفتار اولیه عباسیان، این اجمال وجود داشت اما در همین دوره که دعوت مخفی عباسی به شمار می آید، امام صادق علیه السلام این مسأله را به ابو عبیده گوشزد می فرماید که امام پیشین حتما شخص معینی را به جامعه معرفی کند. نکته جالب دیگر در این روایت، کاربرت اصطلاح "معرفت" با معنای خاص آن در منظومه امام شناسی است. به قرینه دو گزارش دیگر کشی، (2) منظور از معرفت، معرفت ویژه به اهل بیت و امامان

ص: 87

1- صفار، پیشین، ص 279، ح 5 و ص 510، ح 15؛ کلینی، پیشین، ج 2، ص 321 - 322، ح 1.

2- طوسی، اختیار معرفة الرجال، ص 235، ش 427 و 428.

معصوم است، چه آن که نظر او مبنی بر ائمه بودن آل محمد نفی می گردد و منزلت امامت، عظیم تر از قلمداد سالم و سایر مردم نسبت به امر امامت معرفی می شود. این جایگاه به اندازه ای بلند است که ترجمان اعطای حکمت و خیر فراوان معرفی شده است. ابوبصیر می گوید:

از امام صادق علیه السلام درباره آیه (وَمَنْ يُؤْتَ الْحِكْمَةَ فَقَدْ أُوتِيَ خَيْرًا كَثِيرًا) پرسیدم. فرمود: «مقصود [از حکمت در این آیه] اطاعت خدا و معرفت امام است.»⁽¹⁾

دقت در مقارنت حکمت و اطاعت خداوند و معرفت امام در این روایت، همراهی اندیشه ورزی و تعبد در این بحث را روشن می سازد.

خود معرفی امام اگر چه راهی سهل الوصول در اندیشه عمومی تصور می شود، این وظیفه به عهده امام پیشین گذاشته شده است. امامت امانتی الهی به شمار می آید که به حکم آیه شریفه (إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُكُمْ أَنْ تُؤَدُّوا الْأَمَانَاتِ إِلَىٰ أَهْلِهَا)⁽²⁾ باید به دست صاحب بعدی آن سپرده شود، همو که خداوند به وصایتش امر فرموده است.⁽³⁾ اسماعیل بن عمار در روایتی این وظیفه الهی را از امام کاظم علیه السلام سؤال می کند:

آیا امام قبل از این که از دنیا برود خداوند وصیت (به جانشینی) و عهد را بر او فرض نموده است؟ (ایشان فرمود: «بله.»)⁽⁴⁾

نکته جالب آن که خواص، وظیفه شناخت را بر عهده خویش می دانستند. نمونه بارز این مدعا در سؤالات هشام بن سالم است که وظیفه خود را سؤال دقیق و درست می داند. عبارت «لَمْ أُصِبْ طَرِيقَ الْمَسْأَلَةِ» که در روایت کشی آمده،

ص: 88

1- برقی، پیشین، باب المعرفة، ص 148، ح 60؛ کلینی، پیشین، ج 2، ص 452، ح 11.

2- نساء، آیه 58.

3- قمی، تفسیر قمی، ج 1، ص 141.

4- علی بن بابویه، الامامة ص 37.

نشانه همین نکته است که او باید به گونه ای سؤال کند که از جواب های امام، به یقین و معرفت به امام برسد و گرنه وظیفه امام، معرفی مستقیم خود به جامعه نیست. توجه به تبویب کتاب های منابع شناخت امام نیز رابطه صعودی امت و امام را ترسیم می کند.

کلینی کتاب الحججه خود را با «باب الاضطرار الی الحججه» شروع می کند که نیاز بشر به امام و در نتیجه تلاش برای حل این نیاز با شناخت حجت را در مقابل خواهان معرفت و هدایت می گذارد.

شیخ طوسی در احوال برخی واقفیان، حدیثی از امام رضا علیه السلام می آورد که به روشنی به این مطلب اشاره دارد. یکی از اصحاب امام رضا علیه السلام می گوید:

نزد آن حضرت بودم که علی بن ابی حمزه و ابن سراج و ابن مکاری وارد شدند. ابوحمزه گفت: «پدرت چه شد؟» فرمود: «از دنیا رفت.» گفت: «با مرگ از دنیا رفت؟» فرمود: «بله.» گفت: «چه کسی را جانشین خود کرد؟» فرمود: «مرا.» گفت: «پس شما امام مفترض الطاعه از جانب خدا هستید؟» فرمود: «بله.» ابن سراج و ابن مکاری گفتند: «به خدا قسم شما را از طرف خود بر این منصب گماشته است!» فرمود: «وای بر تو! تو بر چه چه توان داری؟ آیا می خواهی به بغداد بیایم و به هارون بگویم که من امامی هستم که اطاعتم واجب است؟ نه به خدا سوگند چنین وظیفه ای ندارم! اما هنگامی که از اختلافات شما و چنددستگی تان به من خبر رسیده بود، به شما گفتم تا اسرار شما به دست دشمنان نیفتد.»⁽¹⁾

امام بر طبق این روایت، تصریح می کنند وظیفه ای برای خود معرفی ندارند و تعبیری همچون «إِنْ شَاءَ اللَّهُ أَنْ يَهْدِيَك هَدَاك» که در روایت هشام گذشت، نیز همین معنا را دست کم برای دوره چالشی فترت می رساند. البته وضعیت خاصی

ص: 89

مثل انحراف واقفیه، اقتضای اعلام به برخی سران - هم چنان که در روایت آمد - دارد. واضح است که فتنه واقفیه، پردامنه تر از جریان های ابتدای امامت امام کاظم علیه السلام مانند فطحیه است و تاکتیک ائمه نیز متناسب با همان اجرا می شود.

آنچه به روشنی می توان نتیجه گرفت آن که:

اولا امام جانشین، وظیفه خود معرفی ندارد و این مهم بر عهده امام پیشین است.

ثانیا معرفت امام با بحث معرفت های پیشین - مثل معرفت در عالم ذر - ارتباط محکمی دارد،⁽¹⁾ و به همین جهت، از تلاش برای ایصال آن به منکران نهی شده است.

ثالثا دوره فترت را می توان دوره فحوص شمرد که قواعدی خاصی بر آن حاکم است.

2-4. شخصیت های تأثیرگذار در شناخت جانشین

اشاره

نقش خواص در هر جامعه و در بستر چالش ها و فتنه ها، مهم و تعیین کننده است. بی شک چالش بزرگ فطحیه در دوره مورد مطالعه، با نقش پررنگ و فعال تعدادی از خواص، در هم پیچیده شد. در ادامه، ضمن مطالعه شخصیت این عناصر تأثیرگذار، به نقش ایشان در ابراز و اثبات جانشینی امام کاظم علیه السلام می پردازیم.

اهمیت حضور خواص

مطالعه دوره تاریخی مورد بحث، حضور پررنگ تعدادی از اصحاب را نشان

ص: 90

1- امام صادق علیه السلام ولایت اهل بیت را میثاقی مؤکد در عالم ذر معرفی می کند. (کلینی، پیشین، ج 1، ص 326 ح 7؛ صدوق، توحید، ص 320، ح 1.)

می دهد که در معرفی چالش ها و مبارزه با آنها و حتی زمینه های آن، نقش مؤثری ایفا کرده اند. در این فصل، به مطالعه شخصیت ایشان و تأثیر آنها در چالش های این دوره تاریخی می پردازیم.

متکلمان هم چون هشام بن سالم، ضمن درک مسیر اصلی موضوع امامت، ویژگی دیگری نیز دارند و آن هم روحیه پرسش گری و رصد مبانی است که همراه با نقد و سؤال از برخی شاخصه ها و روایات وارد شده از اهل بیت است.

جریان مهم دیگر نیز ضمن اعتقاد به حقیقت مسأله امامت و دریافت بخشی از معارف و کرامات، با مشکل تحلیل و بیش از آن ناتوانی در کتمان اسرار و تسریع در افشا - البته با نیت انتشار فضایل و معارف - روبه رو هستند. در مطالعه گزارش های این گروه، توجه به این نکته ضروری است که امامان معصوم ایشان را واجد شرایط اولیه دریافت چنین معارفی دانسته اند.

جریان عمومی مورد تأیید در مقابل این دو جریان، گویا دغدغه فحص و سؤال از امام بعد را ندارد، نه به آن جهت که این مسأله دارای اهمیت فوق العاده ای نیست، بلکه از این حیث که این جریان را متصل و تغییر ناپذیر می دانند و هدایت الهی را به هر روی، شامل حال مؤمنان به شمار می آورند. از منظر این جریان، دوران پس از شهادت امام معصوم دوره حیرت دانسته نمی شود و هدایت الهی را بالاخره شامل حال مؤمنان می دانند. جریان عمومی مورد تأیید که بزرگ ترین شاخصه آن فقه مداری است، در مدار سؤال از جانشین امام وارد نمی گردند و گزارشی از حساسیت های دو جریان قبل از ایشان دیده نمی شود. آموزش امام معصوم نیز برای این دوره های خاص، اعتقاد به امام تعیین شده از جانب امام قبل است.

با ملا-حظه این نکته مهم، مطالعه دوره مورد بحث نشان می دهد که هشام بن سالم، فیض بن مختار، مفضل بن عمر، یزید بن سلیمان، ابراهیم کوفی، داوود بن کثیر، منصور بن حازم، سلیمان بن خالد، یونس بن ظبیان، عیسی بن عبید العلوی،

و معاذ بن کثیر، در این برهه نقش مؤثری ایفا کرده اند. انتقال تراث خاص امامت آن حضرت، حداقل نقشی است که برای ایشان متصور است. در حالی که شخصیت برخی از ایشان مانند فیض، مفضل و هشام به عنوان هدایت گر عمومی جامعه شیعی، از اهمیت بیشتری برخوردار است.

علاوه بر نقش سرنوشت ساز هشام، فیض نخستین کسی است که نص بر امام کاظم علیه السلام را در پنج سالگی ایشان از حضرت صادق علیه السلام شنیده است. کشی در گزارشی از گفت و گوی وی با امام در مورد قبول زمین از حاکم و اعتراض اسماعیل و تعجب و سؤال او از جانشین حضرت را این گونه حکایت می کند:

جعلت فداك فقد كنا لانشك أن الرجال ستحط اليه من بعدك، وقد قلت فيه ما قلت، فان كان ما نخاف وأسأل الله العافية فإلى من؟

در این گزارش، مخفی بودن امر امامت، همراه با مخفی بودن خود ایشان، موضوع حکمت بر زبان امام معصوم از دوران طفولیت مشاهده می شود. امام صادق علیه السلام یکایک نشانه های امامت از جمله ودایع، تکفل امور شخصی امام و ... را بر حضرت کاظم علیه السلام تطبیق می دهند و هنگامی که با سؤال «زدنی» فیض روبه رو می شود، تصریح بر امامت ایشان می کند.

هُوَ صَاحِبُكَ الَّذِي سَأَلْتَ عَنْهُ فَتَقُمْ إِلَيْهِ فَأَقْرَ لَهُ بِحَقِّهِ فَتَقُمْ حَتَّى قَبَلْتُ رَأْسَهُ وَ يَدَهُ وَ دَعَوْتُ اللَّهَ لَهُ (1).

صفار قمی در بصائر، داستان او با یونس بن ظبیان را این چنین آورده است:

امام صادق علیه السلام فرمود: «هنوز در انتشار امر امامت او (موسی بن جعفر علیه السلام) اذن (الهی) صادر نشده.» (2) گفتم: «فدایت شوم! آیا کسی را از این امر آگاه

ص: 92

1- طوسی، پیشین، ج 2، ص 642، ش 663

2- در روایت نهم باب «الاشارة و النص علی ابی الحسن موسی» کتاب کافی عبارت «أَمَا إِنَّهُ لَمْ يُؤْذَنْ لَنَا فِي أَوَّلِ مِنْكَ» به جای عبارت فوق آمده که معنایی را می رساند و نشان می دهد او اولین کسی بوده که از امر امامت حضرت اطلاع یافته اگر چه روایت یعقوب سراج بر این امر در گهواره حضرت دلالت دارد. گرچه برخی مانند تستری، این اختلاف را نشانه تحریف روایت شمرده اند.

سازم؟» فرمود: «بله، خانواده و فرزندان و همراهانت را.» خانواده و فرزندانم همراهم بودند و یونس بن ظبیان از همسفرانم بود. هنگامی که ایشان را از امامت موسی بن جعفر آگاه ساختم، خدای را بر این نعمت شکر گفتند ولی یونس گفت: «نه به خدا سوگند (باور نمی کنم) تا از ابوعبدالله بشنوم.» در او عجله ای بود که وی را از حد اعتدال خارج می نمود. به دنبال او رفتیم و هنگامی که به در رسیدیم، قبل از هر سخنی شنیدیم که امام صادق علیه السلام می فرمود: «ای یونس! مطلب همان گونه است که فیض به تو گفته، آن را بگیر!» او گفت: «همین گونه خواهم کرد.»(1)

همان گونه که ملاحظه می شود، فیض یکی از امینان امامت حضرت معرفی می شود، در حالی که یونس فقط شنیدن نص از شخص امام را - شاید به جهت اهمیت زیاد مسأله - ملاک و معیار می داند.

نقش اساسی فیض، زدودن شبهه رحلت نیافتن اسماعیل است. فیض را می توان جست و جوگر حقیقت معرفی کرد که تردید با دو عامل از او رخت برمی بندد: یکی استناد به امام و دیگری مجرا و راهی که امام معرفی فرموده است.(2) او با این ویژگی برجسته، ضمن یقین به رحلت اسماعیل و اقرار به آن، مسئولیت ترویج و تبلیغ عالمانه این مطلب در میان شیعیان را بر عهده می گیرد.

حضور پررنگ مفضل نیز به جهت اقرار به وفات اسماعیل است. علت واکنش های تند امام صادق علیه السلام به او در این موضوع به روند تثبیت تدریجی امامت موسی بن جعفر علیه السلام و پیش گیری از بروز شبهه در شخصیت برجسته ای مانند مفضل برمی گردد که بهره مند از معارف و دارای مکانت خاص اجتماعی در کوفه است. با همه جلالت جناب مفضل و ارادت او به امام، احتمال بروز

ص: 93

1- محمد بن حسن صفار، پیشین، ص 356، ح 11.

2- این مطلب در گزارش 216 کشی به روشنی دیده می شود.

اندیشه های متمایل به غلو در او منتفی نیست و امام صادق علیه السلام نمی خواستند بزرگان شیعه به جهت درک مراتب و فضایل جناب اسماعیل، با امامت امام کاظم علیه السلام مخالفت کنند.

بنا به گزارش مرحوم کشی در روایت 502 همین دوراندهی، سبب می شود تا مؤمن الطاق، مفضل بن عمر و ابوبصیر، پس از هشام با حضرت ملاقات نمایند و امامت ایشان برای این عده نیز تثبیت و قطعی گردد. ثمره این ملاقات ها «لَقِينَا النَّاسَ أَفْوَاجاً» می شود و هدایت عمومی شیعیان به امامت امام کاظم علیه السلام را در پی دارد. نکته آخر آن که شخصیت های تأثیر گذار در این مرحله کوفی هستند و از دو جریان فقه مدار - مثل فضیل و ابوبصیر - و جریان کلامی مانند هشام و مفضل تشکیل شده اند. دقت در این ترکیب، نکاتی در بر دارد؛ از جمله، استدلال و مقبولیت که از امتیازات دو جریان فوق است و در کنار هم، معرفی امام به جامعه را پی ریزی می کند. دیگر آن که احساس نیاز بیشتری به معرفی و شناخت امام در میان ایشان وجود دارد، و فضایی مانند مدینه علاوه بر کناره گیری از اهل بیت، حساسیت مذکور را ندارد.

نتیجه

وصیت، علم و ودایع معیارهای جانشینی در همه دوره های امامت شیعه به شمار می روند. فلحیه به عنوان چالش اصلی در میان معتقدان به امامت امام صادق علیه السلام، در اثر عواملی همچون پیش زمینه های بیرونی و گرفتاری در فضای شبهه و نا آگاهی از چگونگی برون رفت از آن، پدیدار گشت. مطالعه معیارها و آگاهی از چگونگی تطبیق آن، دو مسأله مهم شایسته بحث در این دوره به شمار می رود. هر چند نص آشکار ترین معیار است، بر اثر فضای حاکم بر هر دوره، در معرض تقیه قرار دارد. برخورداری از علم گذشته و آینده و ودایع، فضای چالشی ایجاد شده توسط مدعیان را خنثا می کند و حیطة و گستره ولایت امام را نشان می دهد.

سطح برداشت از شاخصه های شناخت جانشین متفاوت است، اما خلط در تشخیص راه های ابراز جانشین و باور عمومی نسبت به آن، نشان می دهد شناخت و پیروی از عناصر تأثیر گذار در مسأله جانشینی ضروری است. تعالیم خاص اهل بیت برای این مقطع مهم، در هر قالب معرفی گردیده و تسمیه به اسم و نیز تطبیق یک یا چند مؤلفه بر امام بعد، به شیعیان منتقل شده است. در دوره چالش مورد مطالعه، اهمیت جایگاه خواص و گونه نقش آفرینی ایشان و نیز الگوی ترسیمی از جانب امام صادق علیه السلام، ضمن روشنی بخشی به فضای شبهه، الگوی درست رفتاری دوره فترت را ارائه می دهد.

منابع

1. ابن خلدون، عبد الرحمان (م 880ه)، مقدمه ابن خلدون، بیروت: دار الفکر، چاپ اول، 1424.
2. ابن غضائری، حسین بن عبید الله، کتاب الضعفاء معروف به رجال ابن غضائری، قم: اسماعیلیان، 1364 ق.
3. ابوعلی حائری، محمد بن اسماعیل مازندرانی (م 1216ه)، منتهی المقال، قم: آل البيت، چاپ اول، 1416 ق.
4. احسانی فر، محمد، اسباب اختلاف الحدیث، قم: دار الحدیث، 1427 ق.
5. اصفهانی، ابونعیم (م 430ه)، الامامة و الرد علی الرافضه، تحقیق: علی بن محمد بن ناصر الفقیه، مدینه: مکتبه العلوم و الحکم، 1404 ق.
6. برقی، أحمد بن محمد بن خالد (م 247ه)، المحاسن، تصحیح و تعلیق سید جلال الدین حسینی، تهران: دار الکتب الإسلامیة، 1370 ق.
7. تستری، محمد تقی، قاموس الرجال، قم: جامعه مدرسین، چاپ سوم، 1425 ق.

8. حلی، حسن بن یوسف (648 - 726ه)، خلاصه الاقوال، قم: دار الذخائر، 1411ق.
9. خاقانی، علی (م 1334ه)، رجال الخاقانی، نجف: مطبعة الآداب، چاپ اول، 1388ق.
10. رضی، محمد بن حسن موسوی (م 406ه)، نهج البلاغه، ترجمه علی دشتی، قم: ارم، چاپ اول، 1382ش.
11. شهرستانی، محمدبن عبد الکریم (م 548ه)، الملل و النحل، تحقیق محمد سید گیلانی، بیروت: دار المعرفه، بی تا
12. صدوق، علی بن بابویه (م 329ه)، الامامه و التبصره، قم: مدرسه الإمام المهدی علیه السلام، چاپ اول، 1404ق.
13. صدوق، محمد بن علی بن بابویه (م 381ه)، التوحید، تحقیق سید هاشم حسینی، قم: جامعه مدرسین، چاپ اول، 1398ق.
14. - کمال الدین و اتمام النعمه، تحقیق علی اکبر غفاری، قم: مؤسسه نشر اسلامی، 1405ق.
15. صفار، محمد بن حسن (م 290ه)، بصائر الدرجات، تحقیق میرزا حسن کوچه باغی، تهران: اعلمی، 1404ق.
16. طریحی، فخر الدین (م 1085ه)، مجمع البحرین و مطلع النیرین، قم: بنیاد بعثت، چاپ اول، 1415ق.
17. طوسی، محمد بن حسن (م 460ه)، اختیار معرفه الرجال، تحقیق میرداماد، قم: آل البيت، 1404ق.
18. -، الاقتصاد فیما يجب علی العباد، تحقیق سید کاظم موسوی، قم: دلیل ما، چاپ اول، 1430ق.
19. -، رجال الطوسی، نجف: انتشارات حیدریه، 1381ق.
20. -، الفهرست، نجف: المکتبه المرتضویه، بی تا
21. قمی، عباس (1294 - 1359ه)، سفینه البحار و مدینه الحکم و الآثار، تحقیق علی اکبر الهی خراسانی، مشهد: بنیاد پژوهش های اسلامی، چاپ دوم، 1426ق.

22. قمي، علي بن ابراهيم، تفسير القمي، تحقيق سيدطيب جزائري، قسم: مكتبة الهدى، چاپ سوم، 1404ق.
23. كليني، محمد بن يعقوب (م 329هـ)، الكافي، تحقيق دار الحديث، قم: دار الحديث، چاپ دوم، 1430ق.
24. مازندراني، محمد صالح (م 1081 هـ)، شرح اصول الكافي، تعليق ميرزا ابوالحسن شعراني، بيروت: داراحياء التراث العربي، چاپ اول، 1421ق.
25. مامقاني، عبدالله، تنقيح المقال، نجف: المطبعة المرتضويه، 1352ق.
26. مجلسي، محمدباقر (م 1111هـ)، بحار الانوار الجامعة لدرر أخبار أئمة الأطهار، بيروت: مؤسسة الوفاء، چاپ دوم، 1403ق.
27. مطهری، مرتضی، مجموعه آثار (علل گرایش به مادی گری)، قم: صدرا.
28. مفید، محمدبن محمدبن نعمان (م 413 هـ)، الارشاد فی معرفه حجج الله علی العباد، تحقيق مؤسسة آل البيت، قم: کنگره شیخ مفید، 1413ق.
- 29-، الفصول المختاره، تحقيق سيدعلي ميرشريفی، قم: دار المفید، چاپ دوم، 1414ق.
30. نجاشی، احمد بن علی (م 450هـ)، فهرست مصنفی رجال الشيعه، معروف به رجال نجاشی، قم: جامعه مدرسین، 1407ق.
31. نعمانی، محمد بن ابراهيم (م 380هـ)، الغیبه، تحقيق فارس حسون، قم: انوارالهدی، 1422ق.
32. نمازی شاهرودی، علی (1331 - 1405هـ)، مستدرکات علم الرجال، قم: مؤسسه نشر الإسلامی، 1418ق.

*امام کاظم علیه السلام و فرقه های انحرافی دکتر عباس سرافرازی (1)

چکیده

مذاهب و مکتب های گوناگونی در طی تاریخ اندیشه اسلامی به وجود آمده است. یکی از خطرهایی که تشیع واقعی را تهدید می کرد، ادعاهای مختلفی بود که پس از شهادت امام ششم و هفتم به وجود آمد. افرادی با به وجود آوردن فرقه های مختلف و با عناوین گوناگون، ادعای جانشینی امامان را داشتند. آنها پرچم های مختلفی برافراشتند و مردم ساده لوح را فریب دادند و در جایگاه امامت و رهبری نشستند. حکومت عباسی که با علویان دشمنی داشتند، برخی از این مدعیان دروغین را تأیید و از آنها حمایت می کردند و آنان را در مقابل امامان معصوم قرار می دادند. زندانی شدن و زیر نظر گرفتن پیشوایان واقعی، باعث می شد مردم از آنان دور بمانند و زمینه های جدایی و انحراف بیشتر به وجود آید.

عصر امام کاظم علیه السلام از جهت تقویت برخی فرقه های قدیمی شکل گیری و فرقه های نوین، اهمیت دارد. در این زمان، فرقه های مختلف با اعتقادات متفاوت و غیر همسو، در بین مردم به وجود آمدند. به طور کلی فرقه هایی که امام با آنها به مبارزه و مناظره پرداختند، به دو گروه تقسیم می شوند: یک دسته فرقه های درون مذهبی؛ یعنی فرقه هایی که از تشیع ناشی شدند که

ص: 98

برخی بعد از شهادت امام صادق علیه السلام و برخی در دوره امام کاظم علیه السلام شکل گرفتند. امام در برخورد با آنان، روش خاصی داشتند. گروه های منشعب از تشیع در آن برهه از تاریخ به ده فرقه تقسیم می شدند. دوم فرقه هایی که قبل از حضرت شکل گرفته بودند و در زمره فرقه های خرافی و نحله های فکری محسوب می شدند. آنان تحریف کنندگانی بودند که اهل باطل را با نسبت های ناروا، از ساحت دین دور می ساختند. البته برخی از این فرقه ها، منطق و فلسفه ای برای خود داشتند ولی به منطق و استدلال و جدل محکمی احتیاج بود که آنان را مجاب کند. برای پاسخ به اعتراضات و اشکالات پیروان هر فرقه نسبت به فرقه دیگر، نخست نیاز به دانستن عقاید و آراء آنان و سپس احتیاج به منطق و استدلال و به ویژه فن جدل و اصول علم کلام بود. امام کاظم علیه السلام و امام رضا علیه السلام در این زمینه دارای توانایی بسیاری بودند. فرقه هایی مانند معتزله، خوارج، مرجئه، قدریه، زنادقه (ملحدین) قرامطه، غلات و جعدیه (معتقدان به خلق قرآن)، در این گروه قرار داشتند. امام کاظم علیه السلام در مدت سی و پنج سال امامت خود، به حفظ شریعت در مقابل حاکمان ستمگر عباسی و فرقه سازان و صاحبان فرق پرداختند.

واژگان کلیدی: اسلام، امام کاظم علیه السلام، فرقه های انحرافی، تشیع.

مقدمه

عوامل متعددی در شکل گیری و پیدایش فرق اسلامی دخالت داشته اند. ریاست طلبی و تعصبات قبیله ای، جمود فکری در فهم درست از شریعت، بی اعتنایی و راحت طلبی، گسترش اسلام و آشنایی با فرهنگ های دیگر، رسوبات عقیدتی پیش از اسلام، حکومت ها و سلطه ها و واکنش های اجتماعی، عقلی و دینی، فاصله از اسلام ولایی و اصیل، و انشقاق در حوزه رهبری اسلام، از جمله مهم ترین دلایل پیدایش فرقه ها در جهان اسلام بوده است. در دوره امام کاظم علیه السلام،

به سبب خفقان و ستم عباسیان در دور ننگه داشتن مردم از مکتب اهل بیت، و اسیر بودن امام، فرقه گرایی افزایش یافت. در این زمان، آشوب فکری عظیم و عجیبی در آراء امت اسلامی پیدا شد که از زمان امام صادق علیه السلام آغاز گردیده بود و تا پایان امامت حضرت رضا علیه السلام ادامه یافت. دوره امامت امام کاظم علیه السلام دوره ای بود پر از رواج فرقه های نوین و بروز اختلافات فقهی و کلامی که غالباً دشمنان به قصد تحریف دین اسلام در جامعه به راه انداختند. امام در کنار تقیه و پنهان کاری های ضروری در برابر ایجاد این فرقه ها و رواج اختلافات و شبهات، به شدت ایستادگی کردند و با آنها مقابله نمودند.

بررسی مقطع تاریخی که امام کاظم علیه السلام در آن می زیستند، یکی از دشوارترین مقاطع زندگانی اهل بیت : است. این برهه از تاریخ، آکنده از حوادث و وقایع مهم تاریخی است که انقلاب ها، زندان ها، گریزها و قتل های فردی و گروهی خاندان علی بن ابی طالب علیه السلام در صدر آن قرار دارد. این دوره از تاریخ اسلامی، از نظر سیاسی دوره ای تاریک به شمار می آید که به علت سخت گیری های عباسیان، اخبار آل ابی طالب مکتون مانده است. با توجه به اوضاع سخت سیاسی که امام در آن قرار داشتند و با توجه به ضدیت شدید حاکمان عباسی با آن حضرت، نبرد بین حق و باطل به شکلی دیگر ادامه داشت، نبردی دائم و واقعیتی انکارناپذیر در طول تاریخ بشری که حرکت تاریخ و مسیر انسانیت بر آن استوار بود. اگر بخواهیم گستره تاریخی بررسی کنیم را که اسلام بر آن سایه افکنده و شالوده تاریخ و تمدن اسلام بر آن نهاده شده است، در می یابیم که این تاریخ، آکنده از جلوه های مختلف مبارزه ای است که رهبری و پیشتازی آن بر عهده امامان شیعه نهاده شده بود. زندگانی امام کاظم علیه السلام، مرحله سیاسی - تاریخی بارزی در تاریخ اسلام را نمایان می سازد. این مقطع تاریخی، دربردارنده بخشی از زندگانی سیاسی منصور و مهدی و هارون است. تاریخ نگاران رسمی و در خدمت این افراد، تواریخی را نوشته اند که شرکت این حاکمان را نشان دهند. آنان بر این

روش بوده اند که ندای حق را از صفحه تاریخ محو نمایند و تاریخ را واژگونه بنویسند. لذا دوره کنیزان و رقاصان و دلچکان را عصر طلایی می نامند، در حالی که در همین عصر، امامان راستین در غل و زنجیر بودند. ارزش تاریخ و پیشرفت تمدن را باید با ارزش های انسانی و راست کرداری سنجید، نه با معیارهایی که مورخان آن عصر بدان پرداخته اند. امام کاظم علیه السلام مسئولیت امامت را در این دوره اندوه زای تاریخی از سال 148 تا 183 قمری بر عهده داشتند و به مبارزه با زور و ریا و فرقه و تفرقه پرداختند.

امام صادق علیه السلام (83-148ق/702-767م) بنیان گذار مکتب فقه جعفری هستند که بسیاری از فقها، پرورش یافته مکتب ایشان بودند. شاگردان امام را بیش از چهار هزار نفر نوشته اند که ابوحنیفه و مالک بن انس از جمله آنان بودند. (1) مالک درباره عظمت و شخصیت علمی و اخلاقی امام صادق علیه السلام می گوید:

به خدا سوگند چشمان من، فردی را ندید که از جهت زهد، علم، فضیلت عبادت و ورع، برتر از جعفر بن محمد باشد. (2)

ابوحنیفه پیشوای حنفیان نیز شاگرد امام بود. (3) وی در سال نزد حضرت شاگردی کرد، ابو زهره می نویسد:

اگر آن دو سال نبود، نعمان (ابوحنیفه) هلاک می شد، «لولا السنتان لهلك النعمان» (4)

وی می نویسد:

اگر جعفر بن محمد نبود، مردم احکام و مناسک حجشان را نمی دانستند. (5)

ص: 101

1- قاضی نعمان، شرح الاخبار، ج 3، ص 299

2- ذهبی، سیر اعلام النبلاء، ج 6، ص 257.

3- ابن حجر هیثمی، الصواعق المحرقة، ج 1، ص 120.

4- همان

5- شیخ صدوق، من لا یحضره الفقیه، ج 2، ص 519

دوره امامت امام صادق، از دوران های باشکوه و طلایی تاریخ تشیع است. در این عصر، تشیع گسترش چشم گیری یافت و بر تعداد شیعیان بسیار افزوده شد. در اثر آزادی نسبی روابط شیعیان با امام صادق علیه السلام، آن حضرت توانستند فقه و کلام شیعه را توسعه دهند و اصول آن را روشن سازند. نقش آن حضرت در معرفی مبانی شیعه بسیار زیاد بود. امام در زمانی مذهب جعفری را نمایان ساختند که شیعه گری جرمی سنگین به شمار می رفت. از دوره ایشان که عصر جنبش فرهنگی، فکری و علمی بود، برخورد فرق و مذاهب شدت گرفت. پس از رسول خدا صلی الله علیه و آله چنین فرصتی به وجود نیامده بود. امام صادق علیه السلام خلاء را مشاهده نمودند و حوزه وسیع علمی و دانشگاهی را به وجود آوردند. مناظرات بسیار امام، باعث شهرت تشیع گردید؛ چون امام با استدلالهای متین و استوار، به عقاید آنان انتقاد دقیق داشتند و این مسأله، باعث گردید احادیث بسیاری از حضرت ثبت و ضبط گردد. شهرت امام صادق علیه السلام تا به آنجا رسید که عباسیان برای رسیدن به قدرت، در صدد برآمدند تا از وجهه ایشان استفاده کنند و شعارهای "الرضا من آل نبی" و "الرضا من آل محمد" سر دهند. امام که می دانستند هدف عباسیان رسیدن به قدرت با نام خاندان نبی است و طرح شعار طرفداری از اهل بیت به سبب جلب توده های شیفته اهل بیت است، حاضر به همکاری با آنان نشدند. لذا عباسیان پس از به قدرت رسیدن، در صدد برآمدند تا امام را به شهادت برسانند. سرانجام منصور این عمل ننگین را انجام داد.

تفرقه مذهبی؛ سیاست خلفای عباسی در عصر امام کاظم علیه السلام

از آن جا که تشیع در دوره امام صادق علیه السلام قدرت زیادی گرفته بود، پس از شهادت آن حضرت، خلفای عباسی در صدد به وجود آوردن اختلافات فرقه گرایی شدند و انشعابات در مذهب تشیع به وجود آوردند؛ مانند اسماعیلیه، افضحیه و ناووسیه که پس از شهادت امام صادق علیه السلام در مسأله امامت، با امام کاظم علیه السلام معارضه

نمودند. فرقه سازی و فرقه گرایی، از جمله پدیده هایی بود که در جهت مبارزه با تشیع و جلوگیری از پیشرفت تشیع به وجود آمد. فشار سیاسی عباسیان از دوره امامت امام کاظم علیه السلام آغاز شد. ایشان در حرکت علمی که آغاز شده بود، رسالت توازن و تعادل فکری شیعیان را بر عهده داشتند و عباسیان نمی توانستند تشکلی به نام شیعه را با رهبری امام بپذیرند. بنابراین، عصر حضرت دوران سختی برای شیعیان بود.⁽¹⁾ زیرا عباسیان تا این زمان حکومت را به نام علویان در دست گرفته بودند و بر این اساس با شیعیان برخورد نسبتاً ملایمی داشتند، اما به محض این که در حکومت استقرار یافتند و پایه های سلطه خود را مستحکم کردند، بنا را بر سخت گیری گذاشتند. منصور شمار فراوانی از علویان را به شهادت رساند و عده زیادی از آنان در زندان های او در گذشتند.⁽²⁾

فرقه سازی یکی از کارهایی بود که عباسیان در جهت تضعیف شیعیان انجام دادند. فرقه گرایی، منحرف شدن از عقاید حقه است. اعتقاد باطل یا بدعت در دین، به هر دلیلی می تواند عامل مؤثر برای انحراف و تبدیل آن به یک جریان عمومی در برابر مکتب حق شود. یکی از این انحرافات بزرگ از زمان امام صادق علیه السلام شکل گرفت؛ از زمانی که اسماعیل فرزند ارشد امام فوت نمود، انحراف بزرگی به نام فرقه اسماعیلی در تشیع شکل گرفت که ابوالخطاب محمدبن ابی زینب از به وجود آوردندگان اصلی آن بود. مذهب اسماعیلی خود باعث گسترش فرقه گرایی در عالم تشیع گردید؛ به همین دلیل، امام پس از درگذشت اسماعیل، کوشیدند شیعیان مرگ وی را تصدیق نمایند تا خطر پیدایش فرقه جدید از بین برود؛ اما این تلاش امام نتیجه نداد؛ چون نقش عباسیان در به وجود آوردن اختلافات مذهبی و فرقه گرایی بسیار مهم بود. آنان مانند امویان نبودند زیرا خود با شعارهایی از جنس شعارهای آل علی و حتی با نام آل علی

ص: 103

1- رسول جعفریان، حیات فکری و سیاسی امامان شیعه، ج 11، ص 387.

2- ابن طقطقی، تاریخ الفخری، ص 221.

روی کار آمده بودند و می دانستند نهضتی که امام صادق علیه السلام آغاز کرده اند اگر ادامه یابد، حاکمیت آل عباس به پایان می رسد. لذا در کنار فشارهای سیاسی که علیه امام کاظم علیه السلام آغاز شد، در صدد برآمدند انشعاباتی در بین شیعیان به وجود آورند.

یکی از سئوالات مطرح است آن است که چرا در دوران قبل از شهادت امام صادق علیه السلام فرقه گرایی وجود نداشت و پس از ایشان این معضل گسترش یافت؟

مسلم است کار سیاسی - فرهنگی که آن امام همام آغاز کرده بود، بنیان تشیع را قوی می ساخت و در آینده، فقه سیاسی جعفری نیرومندی که امام صادق علیه السلام به وجود آورده بودند به ثمر می رسید و روز به روز اوج بیش تری می گرفت؛ بنابراین، ترویج اندیشه های متضاد با مکتب اهل بیت : موازی سازی و بدل تراشی صحابه و جعل حدیث، از جمله اقدامات حاکمان عباسی بود. آنان به شدت از گسترش فرقه سازی در بین شیعیان حمایت می کردند. نمونه بارز آن کتابی است که ابن مفضل برای مهدی عباسی نگاشت که به شرح فرقه های مذهبی پرداخته بود. البته فرقه هایی را هم از پیش خود ساخت که دلخواه مهدی بود. مثلاً با آن که افرادی مانند زراره، عمار سبابی و ابن ابی یعفرور هیچ کدام مؤسس فرقه ای نبودند، نویسند مزبور فرقه هایی به نام ایشان اختراع کرده بودند فرقه «زراریه»، «عماریه»، «یعفوریه»، «جوالقیه» و پیروان سلیمان اقطع. فقط به نام هشام بن حکم فرقه هشامیه را جعل نکردند.

به وجود آوردن برخی مذاهب فقهی که تا این زمان وجود نداشت نیز در همین جهت بود مانند مذاهب فقهی حنفی، مالکی، حنبلی و شافعی. برخی از به وجود آورندگان این مذاهب مانند ابوحنیفه و مالک بن انس، از شاگردان امام صادق علیه السلام بودند.

پاسخ دیگری که می توان برای گسترش فرقه گرایی در دوره امام کاظم علیه السلام داد، آن است که به علت سخت گیری های شدید عباسیان، بسیاری از بزرگانی که برای

تثبیت خلافت آنان زحمت کشیدند و بنی عباس را به قدرت رساندند مانند ابوسلمه خلال و ابومسلم خراسانی کشته شدند. گویا ابوسلمه به ارتباط با شیعیان متهم گردید. (1) ابومسلم نیز به هم داستانی با علویان در مکه یا مدینه متهم شد. (2) پس از کشته شدن آنها، منصور عرصه را بر امام صادق علیه السلام تنگ نمود که به شهادت آن بزرگوار انجامید. (3) به علت این سخت گیری ها، امام صادق علیه السلام جانشین خود را صراحتاً اعلام نکردند مگر به شیعیان خاص. به همین دلیل، برخی از روی نادانی و دشمنی با شیعیان و حتی خلفای عباسی، برای آن که برای شیعیان رهبر بسازند و ایجاد اختلاف نمایند، از افرادی به نام جانشین امام حمایت کردند. امام چون از این مسأله آگاه بودند، در وصیت نامه خود پنج وصی انتخاب کردند تا امام کاظم محفوظ بمانند. سیاست مدبرانه حضرت در قرار دادن پنج وصی که اولین آنها منصور، دوم محمد بن سلیمان، فرماندار مدینه، سوم عبد الله بن جعفر، چهارم موسی بن جعفر و پنجم مادرش حمیده بودند، شاهکاری سیاسی بود که دست منصور را بست. چون او قبل از باز کردن وصیت نامه، دستور داده بود جانشین امام را بر اساس وصیت نامه بکشند. مهم تر این که امام کاظم را نیز به تنهایی به عنوان وصی اعلام نکردند بلکه امام موسی و مادرش را با هم معرفی فرمودند. این روش، باعث گردید امام کاظم علیه السلام سالم بمانند اما اوضاع پیش آمده موجب شد تا عده ای از روی هوا و هوس، مدعی مقام منیع امامت گردند و منصور از آنان حمایت نماید که این خود ریشه شکل گیری برخی فرقه ها گردید.

سخت گیری هایی که بر شیعیان در این دوران وجود داشت، باعث حرکت های اعتراض آمیز متعددی از ناحیه شیعیان و علویان در برابر خلفای عباسی گردید، از

ص: 105

1- تاریخ یعقوبی، ج 2، ص 349

2- سید احمد رضا خضری، تاریخ خلافت عباسی از آغاز تا پایان آل بویه، ص 28.

3- شیخ مفید، ارشاد، ص 304.

جمله قیام حسین بن علی (شهید فخر) که امام کاظم علیه السلام قیام وی را تأیید نمودند(1) چون تلاش امام بر تقیه بود و تقیه خود نوعی مبارزه در حالت استتار است.(2) عباسیان در صدد برآمدند از این مسأله استفاده نمایند و از برخی افراد حمایت کنند و آنان را رهبران جامعه شیعی معرفی نمایند. به هر صورت، به سبب مشکلاتی که وجود داشت، پس از شهادت امام صادق علیه السلام اختلاف در بین شیعیان به وجود آمد. این امر ناشی از آن بود که به دلایل سیاسی و وحشی که از حاکمیت عباسیان وجود داشت. امام برای بسیاری از شیعیان خود ناشناخته می ماند، چون اگر امام به صورت آشکار به امامت معین می شدند، خلفا زیر فشار قرار می گرفتند، این سردرگمی، باعث شد تا منصور به انشعاب در بین شیعیان پردازد.

فرقه سازی در دوره امام کاظم علیه السلام

شهادت امام صادق علیه السلام در سال 148ق/765م، جامعه شیعه را دچار بی نظمی و کشمکش کرد. در ابتدا، یک اتحاد جامع و مانع که بتواند مسأله جانشینی را حل کند به وجود نیامد. بدعت های بعدی شیعی، حاکی از شش عقیده درباره جانشین بر حق حضرت است.(3) این شبهه از این حقیقت سرچشمه می گیرد که اسماعیل پسر امام صادق علیه السلام که به اعتقاد اسماعیلیه خود امام او را به جانشینی تعیین کرده بودند، قبل از پدر فوت نمود. پس از حضرت فرقه های ذیل شکل گرفتند:

ناووسیه: اعتقاد داشتند امام صادق علیه السلام غیبت نموده و خود رجعت خواهد کرد و کار امامت را دنبال خواهد نمود.

ص: 106

- 1- سید ابوالفضل رضوی اردکانی، ماهیت قیام شهید فخر، ص 124.
- 2- شهید مطهری، سیری در سیره ائمه اطهار علیه السلام، ص 171.
- 3- ابومحمد حسن بن موسی نوبختی، فرق الشیعه، تصحیح محمدصادق آل بحر العلوم، ص 57.

فطحیه: کسانی که امامت عبد الله افطح فرزند امام صادق علیه السلام را قبول داشتند.

سمطیه (شمیطیه، سمیطیه): معتقدان به امامت محمد دیاج فرزند دیگر امام صادق علیه السلام بودند. رهبر آنان یحیی بن سمیط نام داشت.

امامیه: معتقدان به امامت امام کاظم علیه السلام.

اسماعیلیه: کسانی که به امامت اسماعیل فرزند دیگر امام صادق علیه السلام اعتقاد داشتند.

اقمسیه: کسانی که اعتقاد داشتند امام صادق علیه السلام موسی بن عمران اقمص را جانشین خود کردند.

تمیمی: اعتقاد به امامت ابی جعدہ دارند و گویند حضرت صادق علیه السلام وی را وصی کردند.

طفیه: گویند امام صادق علیه السلام موسی بن طفی را جانشین خود قرار دادند.

یرمعیه: اعتقاد دارند حضرت، یرمع بن موسی را جانشین خود قرار دادند.

یعقوبیه: پیروان ابویعقوب که اعتقاد داشتند، امامت به موسی بن جعفر نمی رسد و در غیر فرزندان امام صادق علیه السلام می تواند باشد.

دقت در اسامی و فرقه های یاد شده از چند نظر اهمیت دارد: یکی بحث غیب حضرت امام صادق علیه السلام است و دیگری، ادعای امامت چهار فرزند ایشان. هم چنین در بین جانشینان، افرادی که از خانواده امام نبودند، به جانشینی توصیه شدند. جالب این که نام موسی در نام هر کدام از آنان دیده می شود که نزدیکی و شباهت به نام امام موسی بن جعفر علیه السلام دارد. گویا در صدد بوده اند از این شباهت اسمی سوء استفاده نمایند.

درباره امامت اسماعیل با این که فرزند ارشد بود، جانشینی وی در زمان حیات پدر حتی بر اساس حق ارشدیت، مورد تأیید امام قرار نگرفت و شبیه جانشینی وی وجود داشت برای نمونه، بر اساس دو روایت در رجال کشی و الغیبه، فیض بن مختار و اسحاق بن عمار صیرفی گفته اند که آنان از امام صادق علیه السلام درباره

امامت اسماعیل پرسیدند و حضرت، امامت اسماعیل را تأیید نکرده اند. (1) مجلسی نیز می نویسد: ولیدبن صبیح به امام صادق علیه السلام عرض کرد که عبدالجلیل به من گفته که شما اسماعیل را وصی خود قرار داده اید. امام این مطلب را انکار و امام کاظم علیه السلام را به او معرفی فرمودند. (2) برخی از شیعیان به عبدالله افطح گرایش داشتند. آنان عبدالله را هفتمین و برادرش موسی را هشتمین امام می دانستند. (3) چون او در هنگام شهادت پدر، بزرگ ترین فرزند بود. او در مجلس آن حضرت می نشست و دعوی امامت و جانشینی پدر می نمود. پیروان او حدیثی از حضرت صادق علیه السلام نقل می کردند که امامت در مهم ترین فرزندان امام است (الامامة فی الأكبر من ولد الامام) بسیاری به وی گرویدند. عبدالله را به پرسش هایی درباره حلال و حرام و دیگر چیزها بیازمودند که به علت ناتوانایی در پاسخ به مسائلی درباره زکات، امامت او پذیرفته نشد. (4) علاوه بر آن، وی هفتاد روز پس از شهادت امام صادق علیه السلام درگذشت و پیروان وی به امامت موسی بن جعفر روی آوردند. عده ای اندک نیز جانشینی امام صادق علیه السلام را از آن محمد دیباج فرزند دیگر امام می دانستند. اسماعیلیه مشکل سازترین مدعیان امامت در پیش روی امام کاظم علیه السلام بودند. این گروه با این که اسماعیل در دوره حیات پدر فوت کرده بود، به امامت وی یا فرزندش محمدبن اسماعیل اعتقاد داشتند و در سرزمین های مختلف به نام های گوناگون خوانده شدند. در منابع اولیه اسماعیلیه، غالباً از شخصی به نام ابو الخطاب محمد بن ابی زینب از موالی بنی اسد سخن به میان می آید که در کار امامت اسماعیل دست داشته است. وی جزو غالیان بود. (5) بر اساس روایات بسیاری، امام صادق علیه السلام به امام کاظم علیه السلام به عنوان امام پس از خود توجه ویژه ای

ص: 108

1- رسول جعفریان، همان، ص 380.

2- بحارالانوار، ج 48، ص 22.

3- هاینس هالم، تشیع، 1385 ترجمه محمد تقی اکبری، ص 68.

4- محمدجواد مشکور، فرهنگ فرق اسلامی، ص 352.

5- همان، ص 48.

داشتند. از آن حضرت در مورد علاقه مندی به فرزندش چنین سؤال شد: «ما بلغ من حُبک لموسی؟» قال: «وَدِدْتُ أَنْ لَيْسَ لِي وَلَدٌ غَيْرُهُ كَيْلًا يَشْرُكُهُ فِي حُبِّي أَحَدٌ»، «شما چه اندازه موسی را دوست دارید؟» فرمود: «دوست داشتم جز موسی فرزندی نداشتم تا هیچ شریکی در دوستی من نسبت به او وجود نداشت.»⁽¹⁾ به هر صورت پس از امام صادق علیه السلام، اختلاف بر سر جانشینی به وجود آمد که دلایلی به آن دامن زد؛ از جمله:

وحشتی که از حاکمیت عباسیان وجود داشت، انتخاب صریح امام باعث می گردید آنان از ناحیه خلفا آزار و اذیت شوند و زیر فشار قرار گیرند. اعمال فشار از دوره امام صادق علیه السلام آغاز شد و تا دوره امام رضا علیه السلام با شدت ادامه یافت.

دعوت و جذب شیعیان امام صادق علیه السلام از طرف بعضی از فرزندان که به ناحق داعیه امامت داشتند.

پراکندگی شیعیان که در شهرهای دور و نزدیک زندگی می کردند و کسب اطمینان درباره امام واقعی برای آنان دشوار بود.

امام صادق علیه السلام برای آن که جانشینش مشخص نشود، علاوه بر امام کاظم علیه السلام و عبد الله، منصور عباسی را نیز وصی خود قرار دادند.⁽²⁾

یکی از مسائلی که پس از شهادت امامان به وجود می آمد، اعتقاد به امام "غایب" یا "پنهان بود که با عقیده به امام زنده و حاضر برابری می کرد. برخی در انتظار بازگشت امام صادق علیه السلام بودند و افرادی دیگر، بازگشت فرزند در گذشته اش اسماعیل را انتظار می کشیدند.⁽³⁾

علاوه بر فرقه های معرفی شده، گروه های دیگری نیز قبلا در زمره خرافیان و کارپردازان اوهام بودند، اما در عصر موسی بن جعفر علیه السلام کاملا نیرو گرفته، فعالانه

ص: 109

1- منصور بن حسین ابی سعد، نثر الدر، تحقیق محمد علی قرنه، ج 1، ص 356.

2- رسول جعفریان، همان، ص 379.

3- هاینس هالم، همان، ص 68.

وارد میدان بحث و مناظره گردیدند. از این نظر، دوره ایشان عصری آکنده از جریان ها و مکتب های فلسفی و اعتقادی و اجتهادهای فقهی و مشربهای مختلف تفسیری و روایی بود؛ یعنی خطرناک ترین زمانی که مسلمانان دیده بودند. الحاد و زندقه در جامعه نفوذ کرده و غلو رواج یافته بود. فرقه های متعدد کلامی که افکار و اندیشه های مختلف داشتند، نشو و نما یافته بودند. فقه به مذاهب متعددی تقسیم شده و علوم زیادی مانند منطق، فلسفه، کلام و دانش های مربوط به زبان، در استنباط و استخراج احکام دینی وارد شده بود. در این دوره، ملحدان، قرامطه، غلات و معتقدان به خلقت قرآن بسیار فعال بودند. ملحدان بیش تر زنداقه را شامل می شوند که رهبر آنان مقنع بود. آن ها به تناسخ اعتقاد داشتند و اساس خداپرستی را متزلزل ساختند. آنان با این که در دوره ابو عبدالله مهدی (158-169 ق) سرکوب شدند، اما از بین نرفتند و در دوران هادی و هارون نیز فعالیت آنان ادامه یافت. امام کاظم علیه السلام و یارانشان در مقابل این کج روی و کج فکری به پا خاستند و با وجود بحرانی بودن جو سیاسی، به مقابله با جریان الحاد و زندقه پرداختند. قرامطه با داشتن اعتقادات خاص، از فرقه هایی بودند که ایمان را مایه رهایی از قیود اخلاقی می دانستند و طرفدار حکومت مردم بر مردم بودند. آنان اصولاً به نوعی حکومت اشتراکی اعتقاد داشتند.⁽¹⁾ غلات، افراط گرایانی بودند که گمان می کردند امامان، خدایا پیغمبر هستند. آنان در امام شناسی نیز اشتباه می کردند. امام کاظم علیه السلام، در دوران حکومت مهدی عباسی، گرفتار این افراط گرایان ناپخته نیز بودند و با آنان مناظراتی داشتند و آنان را نفی می فرمودند.

فرقه دیگری که امام با آنان به بحث و مناظره پرداخت و مشکلاتی به وجود آوردند، "جعديه" پیروان جعدبن درهم بودند. آنان قرآن را

ص: 110

1- مشکور، همان، ص 359.

مخلوق می دانستند و با عقیده "قدم قرآن" مخالف بودند. جعد در دوره هشام بن عبد الملک (105-125 ق) به قتل رسید اما پیروان این فکر نیرو گرفتند و امام با آنان مناظراتی داشت.

فرق دیگری نیز از قبل وجود داشتند که در گمراه کردن مردم سهم زیادی داشتند، مانند معتزله، خوارج، مرجئه و قدریه که راه خود را حق اعلام کرده بودند. امام با این صحنه های سیاسی روبه رو بود. ایشان با این فرقه ها نیز مخالفت کردند و اعتقادات آنان را نادرست خواندند. اما در مجادلات کلامی با این فرقه ها خود شخصا وارد بحث می شدند و با آنان جدل می کردند و در عین حالی که آنان را مجاب و نفی می نمودند، اصحاب شیعه را تقویت می کردند تا دیدگاه های اهل بیت را در بین مردم منتشر سازدند. حضرت اصحابی را که قدرت بحث و جدل داشتند، تشویق می فرمود تا با مخالفان به بحث پردازند و عقاید کلامی شیعه را بیان کنند. هشام بن حکم و محمد بن حکیم از اصحاب ایشان بودند که به دستور آن حضرت در مساجد به بحث می نشستند.

فرقه سازی پس از امام کاظم علیه السلام

دوران امام کاظم علیه السلام دوران بسیار سختی برای شیعیان بود. با این که عباسیان کوشیدند در بین شیعیان اختلاف اندازند بیش تر شیعیان بر امامت حضرت باقی ماندند. طبعاً عباسیان نمی توانستند تشکلی به نام شیعه را با رهبری ایشان بپذیرند. این مهم ترین عاملی بود که آنان را وادار کرد تا بر ائمه فشار آورند. یکی از شیوه های آنان، محبوس نگه داشتن امامان بود. امام کاظم علیه السلام نخستین کسی بودند که با این سرنوشت روبه رو شدند. هارون ایشان را در سال 177 قمری (793 م) پس از زیارت حج همراه خود به عراق برد و در بصره و سپس در بغداد زیر نظر گرفت. سیری در زندگانی حضرت، نشان می دهد امام در زندان های مختلف در بغداد به سر بردند و عاقبت ایشان را در زندان مسموم ساختند. در حالی که امام

قیامی علیه هارون نکرده بود، نفوذ معنوی ایشان زیاد بود. آنها نه شمشیر داشتند نه تبلیغات اما دلها را داشتند. (1) امامان شیعه همگی بر لزوم رعایت تقیه پافشاری کرده، می کوشیدند تا تشکل شیعه و رهبری آنها را به طور پنهانی اداره نمایند. نتیجه این تعامل و تقیه، استوار ماندن شیعه بود.

پس از شهادت موسی بن جعفر علیه السلام نیز در بین شیعیان، گروه ها و فرقه هایی شکل گرفتند که مهم ترین آنها عبارتند از:

امامیه: به امامت موسی بن جعفر و فرزندانش اعتقاد داشتند. کسانی که به شهادت امام کاظم علیه السلام قطع کردند، "قطعیه" نامیده شدند، زیرا شهادت او را یقین داشتند و حضرت علی بن موسی الرضا علیه السلام را به جانشینی پذیرفتند. قطعیه نام دیگر شیعه دوازده امامی است.

موسویه یا موسائیه: طرفداران امام کاظم علیه السلام و منتظر رجعت او بودند که غالباً از فرق غلات به شمار می رفتند.

واقفیه: نام عمومی فرقی است از شیعه که در مقابل قطعیه منکر شهادت امام کاظم علیه السلام شدند و امامت را به آن حضرت قطع کردند و امامت فرزندش را منکر شدند. (2) به اعتقاد آنان، امام کاظم علیه السلام تا قیامت فوت نخواهد کرد. (3) کشی در رجال خود می نویسد:

در هنگام محبوس بودن حضرت امام کاظم علیه السلام دو وکیل او در کوفه سی هزار دینار بابت سهم امام از شیعیان آن حضرت جمع آوری کردند و چون امام در زندان بودند، با آن پول برای خود خانه و چیزهای دیگر خریدند و چون خبر شهادت امام را شنیدند، برای این که پولها را پس ندهند با کمال

ص: 112

1- شهید مطهری، همان، ص 178.

2- مشکور، همان، 455

3- محمد بن عبد الکریم شهرستانی، الملل والنحل، ج 1، ص 150.

بی شرمی منکر شهادت ایشان شدند و درباره آن حضرت درنگ و توقف کردند. از آن جهت پیروان ایشان را واقفه خوانند. (1)

برخی، واقفیه را به چند گروه تقسیم می کنند:

الف) گروهی که عقیده داشتند موسی بن جعفر علیه السلام فوت کرده و سپس به این دنیا باز خواهد گشت.

ب) گروهی اعتقاد داشتند امام هفتم از دنیا نرفته، بلکه زنده است و از دیدگان مردم غایب شده و تا روزی که قیام کند در غیبت به سر خواهد برد.

ج) گروهی اظهار می داشتند که نمی دانیم امام هفتم از دنیا رفته یا زنده است و هیچ کدام را تصدیق نمی کنیم.

د) گروهی به غیبت امام بعد از رجعت اعتقاد داشتند به باور آنها، امام کاظم علیه السلام پس از غیبت، دوباره رجعت خواهند کرد و در دنیا حاضر هستند و در پنهانی به سر می برند و اصحابش با ایشان ملاقات و تماس دارند.

ممطوره: این فرقه را برخی از واقفیه می خوانند. آنان اعتقاد داشتند امام کاظم علیه السلام همان مهدی موعود (عجل الله تعالی فرجه الشریف) است. معتقدان به امامت حضرت رضا علیه السلام آنان را ممطوره به معنای سگ باران خورده و سگ ولگرد نامیدند. گویا دو نفر از یاران امام رضا علیه السلام به نام های علی بن اسماعیل میثمی و یونس بن عبد الرحمان با برخی از ایشان مناظره می کردند و چون سخن آنان به درازا کشید و گفت گو از نرمی به درستی کشید، علی بن اسماعیل روی به ایشان کرد و گفت: «مَا أَنْتُمْ إِلَّا كِلَابٌ مَمْطُورَةٌ»؛ شما جز سگان باران خورده نیستید؛ یعنی از مردار بدبو تر و گندیده تر هستید (2) چه هرگاه سگان از باران تر شوند، از مردار بدبو تر گردند.

بشیریه: پیروان محمد بن بشیر کوفی بودند که گفتند: موسی بن جعفر علیه السلام نمرده و

ص: 113

1- مشکور، همان.

2- همان، ص 431.

هرگز به زندان نرفته و ایشان مهدی قائم هستند. (1)

عوامل مؤثر در فرقه گرای پس از امام هفتم

همان گونه که ملاحظه شد، پس از شهادت امام ششم و هفتم، در حالی که هر امام جانشین پس از خود را مشخص کرده بودند، فرقه های مختلفی به وجود آمدند. بی شک بحث مهدویت که اکثر فرق شیعه در انتظار آخرین امام خود هستند، از علت های مهم در گرایش به فرقه گرایی بوده و می توان گفت: اعتقاد به مهدی موعود و انتظار امام آخر الزمان که جهان را پر از عدل و داد کند، در آن زمان نیز وجود داشته است.

به دلیل درک نادرست از مفاهیم دینی و شناخت نادرست از آموزه های شیعی که نمی دانستند تعیین امام بر اساس نص صریح امام پیشین صورت می پذیرد، انحراف در بین برخی از پیروان به وجود آمد. شاید بتوان گفت: شدت عمل و سخت گیری دستگاه خلافت عباسی، باعث می گردید در زمان شهادت امام، شیعیان نتوانند به درستی جانشین و امام بر حق را تشخیص دهند. ابوعلی فضل بن حسن طبرسی می نویسد:

امام از وضعیتی که ممکن بود پس از فوت ایشان به وجود آید خبر داشتند؛ زمانی که خبر شهادت امام به منصور عباسی رسید، در صدد برآمد جانشین امام را از بین برد بنابراین به والی خود در مدینه نوشت: «وصی امام صادق علیه السلام را شناسایی کنید و گردن بزنید.» امام صادق علیه السلام پنج نفر را وصی خود قرار داده بودند: ابوجعفر منصور (خلیفه)، محمد بن سلیمان، عبدالله بن جعفر، موسی بن جعفر و حمیده. (2)

ص: 114

1- همان، ص 431.

2- طبرسی، اعلام الوری، ج 2، ص 13.

این گزارش که مدتی پس از شهادت امام به منصور داده شد، خلیفه را با یک پیشامد فوق العاده مواجه کرد لذا سخت ناراحت شد و گفت: «این ها را نمی توان از بین برد».

اختلافات کلامی و سیاسی نیز در طول زمان میان پیروان یک مذهب ایجاد می شود و از علل تفرقه گرای است و مذهب شیعه از این قاعده مستثنا نیست؛ از این رو، انشعاب آن امری ناگزیر می نماید.

علت دیگر در به وجود آمدن انشعابات در دوره امام کاظم علیه السلام آن بود که آن بزرگوار مدتی دراز از عمر خود را در زندان های عباسیان گذراندند. ایشان ابتدا در زندان هادی و سپس چهار مرتبه در زند آن هارون زندانی شدند. شیعیان در دوران امامت آن حضرت مدتی سرگردان و بی سرپرست ماندند و زمینه برای مبلغان اسماعیلیه و فطحیه فراهم شد و چون شیعه کسی را نداشت که به شبهات آنان پاسخ گوید، زمینه برای دیگران به وجود آمد. کنترل حکومت عباسی و جاسوسی آنان از فعالیت های امام کاظم علیه السلام به حدی بود که علی بن اسماعیل برادرزاده آن حضرت نیز به ضرر عمویش سخن چینی می کرد.⁽¹⁾

انگیزه های مالی و سوء استفاده مالی برخی از پیروان، عاملی در فرقه سازی بود. پس از شهادت امام کاظم علیه السلام، هر یک از نواب ایشان پول و مال فراوانی در اختیار داشتند؛ لذا بر آن حضرت توقف کردند و منکر شهادت ایشان شدند برای نمونه، نزد زیاد قندی، انباری هفتاد هزار دینار و نزد علی بن حمزه سی هزار دینار بود. راوی به نام یونس از اصحاب امام کاظم علیه السلام می گوید:

وقتی آن وضع را دیدم و حقیقت برایم روشن شد و نیز در جریان امامت امام رضا علیه السلام بودم، دانسته شروع کردم به بازگو کردن حقایق و مردم را به سوی حضرت رضا علیه السلام دعوت کردم. آن دو نفر به دنبال فرستادند و گفتند:

ص: 115

«چرا مردم را به امامت رضا دعوت می کنی؟ اگر مقصود تو رسیدن به پول است ما تو را بی نیاز می کنیم» و ده هزار دینار به من پیشنهاد کردند اما من نپذیرفتم. آنان بر من خشم گرفتند و اظهار دشمنی با من کردند. (1)

به طور خلاصه می توان گفت: عوامل متفاوت ذیل در فرقه گرایی دوران امام کاظم علیه السلام نقش داشتند. نگاهی به این بحث، که مسئولیت امامت حضرت، به مراتب سنگین تر و دوران امامت آن بزرگوار، نشان می دهد از اندوه زاترین و مصیبت بارترین روزگاران امامان معصوم بوده است. ضعف فکری و فرهنگی و سادگی برخی از مردم که باعث شد از امامان فاصله بگیرند و به عقاید نادرست روی آورند، تعصبات قومی و قبیله ای و اهداف مادی که برخی قرآن و حدیث و امام را سرمایه کسب خود قرار داده و در پی شهرت و مقام رفتند و گول صاحبان زر و زور و تزویر را خوردند، باعث گردید از امامان و اهل بیت فاصله بگیرند. گسترش حوزه جغرافیایی و تبعید و جابه جایی امامان از جمله امام کاظم علیه السلام که باعث شد آن حضرت از پیروان جدا گردند. این امر سبب شد پیروان بی رهبر و سرپرست بمانند؛ کینه و حسادت و بخل امویان و عباسیان نسبت به اهل بیت و توانایی ها و محبوبیت آنان، جلوگیری از نوشته شدن احادیث و سیره نبوی و سیره ائمه به مدت صد سال، حمایت خلفا از برخی فرق و مذاهب و به انزوا کشاندن ائمه و شیعیان ایشان و در فشار قرار دادن آنان، بروز اختلاف، و قرائت ها و برداشت های متفاوت از قرآن و حدیث و جعل احادیث که باعث گمراهی و اختلاف و افتراق می گردید، از مهم ترین عواملی بود که به گسترش فرقه گرایی شدت بخشید.

این خطری بس گران بود که بر سر راه امامت به وجود آمد. افرادی شناخته شده از روی هوا و هوس، مدعی مقام منیع امامت گردیدند. برافراشتن

ص: 116

1- زین عاملی، شیعه در تاریخ، ترجمه محمدرضا عطایی، ص 123.

پرچم های رنگارنگ از یک طرف و نیز مردم ساده لوح طعمه مدعیان بودند. هم چنین زمینه لازم برای شناساندن پیشوای مردم وجود نداشت. در این گیرودار آدمک ها و پیشوایان دروغین، فرصتی مناسب یافتند که خود را جانشین رهبر عالی قدر و معصوم حضرت صادق علیه السلام و امام کاظم علیه السلام نشان دهند. بدیهی است دستگاه عباسی که عداوت ذاتی با خاندان علوی داشت، به این آتش دامن زد و رهبر های دروغین را تأیید نماید. دلیل بر این مطلب، اجتماع فراوان مردم برگرد عبدالله - نامزد مقام امامت - و جلوگیری نکردن دستگاه خلافت از این اجتماع بود. ولی ابوالحسن موسی علیه السلام در زاویه خانه خویش نشسته بودند و هر آن خطر کشته شدن نزدیک می گردید. از رفت و آمد مردم نیز جلوگیری می شد و یا تحت مراقبت مأموران قرار می گرفتند. (1) امام کاظم علیه السلام با این صحنه های سیاسی روبه رو بودند و تنها راه موفقیت را تقیه می دانستند تا این که فرصت یابند و زیربنای اقدامات آینده را بنیان گذارد. روزگار ایشان را روزگار بدعت ها نامیده اند. در آن زمان، هر روز کالاهای تازه ای به عنوان عقاید و آرا در لباس فرهنگ و مذهب به بازار می آمد و از همه زودتر و بهتر حکومت های زورمند آن عقاید را استقبال و تأیید می نمودند.

خرافیان و کارپردازان اوهام در زمان امام پنجم نیز حضور داشتند ولی در عصر امام هفتم بسیار نیرومند گردیدند امام کاظم علیه السلام و یارانشان در برابر این کج روی و کج فکری ها مبارزه کردند تا توانستند مشعل هدایت را روشن نگه دارند.

اهمیت مبارزه با فرقه گرایی در عصر امام کاظم علیه السلام

تا زمان امام کاظم علیه السلام حکومت ها به هیچ وجه از فعالیت های احزاب و دسته های ضد دین جلوگیری نکردند، بلکه مذاهب باطله را تقویت می نمودند. در این

ص: 117

1- سید رسول الله حجازی، سیری در زندگانی امام هفتم موسی بن جعفر علیه السلام، ص 44

دوران، دو دسته عقاید رواج یافته بود: یکی عقاید دهری، دوم دسته بندی های بین مسلمانان و رواج شدید افکار زنادقه. امام کاظم علیه السلام در دوران حکومت مهدی عباسی که آزادی های بیشتری داشتند، گرفتار طرز تفکرهای زندیقی و غلات گردیدند و به مبارزه علمی با آنان پرداختند، چون عقاید افراطی آنها را برای تشیع زیان آور می دیدند. بنابراین، چون نشر حقایق راستین اسلام و نشر علوم و فرهنگ اسلامی از انحرافات جلوگیری می کرد، امام وظیفه خود دانستند که پیشرو حرکت علمی اسلام و تشیع باشند. بنابراین، امام کاظم علیه السلام مانند امام صادق علیه السلام و امام باقر علیه السلام، در صدد برآمدند تا مکتب علمی پدران خود را تقویت کنند و به تربیت عالمان حوزه دینی تشیع اهتمام ورزند. ایشان شاگردانی تربیت کردند که هر کدام ستونی در عالم فقهات تشیع محسوب می شدند: افرادی مانند هشام بن سالم، هشام بن حکم، یونس بن یعقوب، محمد بن سنان، علی بن سويد و مؤمن الطاق (1) امام در صدد برآمدند معارف اسلامی را ترویج نمایند چون به خوبی می دانستند که نهضت های علمی و فرهنگی، تشیع را بهتر به سوی کمال سوق می دهد. بنابراین، تبلیغات امام در سایه روش سیاسی حضرتش رنگ خاصی داشت. در این دوره آشفته، معارف اسلامی به همت امام کاظم علیه السلام شکوفا شد. شاگردان امام به مبارزه با فرقه ها و بحث ولایت و امامت توجه کردند و آثار بسیاری نوشتند؛ از جمله:

- الامامه، نوشته هشام بن حکم در اثبات امامت؛

- الرد علی الزنادقه، نوشته هشام بن حکم در رد فرقه گمراه زنادقه؛

- الوصیه والرد علی من أنکرها، نوشته هشام بن حکم؛

- دو کتاب الرد علی من قال بامامة المفضول و الرد علی المعتزله در رد معتزله نوشته هشام؛

ص: 118

- الرد على القدریه، نوشته هشام در رد اساس مذهب قدریه؛

- الرد على الغلاة و کتاب الامامة نوشته یونس بن عبد الرحمان؛

- الاحتجاج في الامامة، نوشته محمد بن ابی عمیر ازدی؛

- الرد على المعتزله في امامة المفضول و کتاب اثبات الوصیه، نوشته مؤمن الطاق درباره نجات مردم از گمراهی؛

- کتاب الامامة و الولاية نوشته علی بن حسن طاهری. (1)

نتیجه

دوران امامت امام کاظم علیه السلام یکی از سخت ترین مقاطع تاریخ اسلام بود. امام با پایداری و تحمل آزارها، این دوره را تحمل کردند و به علت فرو خوردن درد و رنج به «کاظم» معروف شدند. امام علاوه بر سختی هایی که از جانب حکومت عباسی دیدند، تلاش بسیاری برای مبارزه با بدعت ها، کج اندیشی ها و فرقه گرایی ها انجام دادند. این فرقه ها از دوره امامت پدر بزرگوار ایشان به وجود آمده بود و پس از شهادت امام ششم، گسترش بیش تری یافته و نزدیک بود تشیع را دچار پراکندگی بیش تری نماید.

عصر حضرت، آکنده از جریان ها و مکتب های فلسفی و اعتقادی و اجتهادهای فقهی و مشربهای مختلف تفسیری و روایی بود. الحاد و زندقه و غلو و نیز فرقه های متعدد کلامی با افکار و اندیشه های اعتقادی مختلف رواج یافته بودند. فرقه های مختلف با اهداف خاصی به وجود آمدند که اعتقادات متفاوتی درباره جانشینی امامان داشتند. موهومات و خرافات، گسترش یافته و راه های استنباط احکام درست دینی با داوری های شخصی آلوده شده و در استنباط احکام دینی مداخلیت یافته بود. زدودن مسائل اصلی از این بدعت ها، کار دشواری می نمود.

ص: 119

امامان در این راه دچار سختی های فراوانی شدند. امام کاظم علیه السلام با وجود بحران سیاسی و رنج ها، مسئولیت علمی خود را انجام دادند و در اصلاح مسیر درست اسلام با مجموعه علوم و معارف اسلامی مجدانه کوشیدند نمود و مانند پدرشان، راه رستگاری را به انسان ها نشان دادند.

منابع

1. ابن حجر هیثمی، ابو العباس احمد بن محمد بن علی الصواعق المحرقة، تحقیق عبد الرحمان بن عبدالله الترمذی و کامل محمد الخراط، ج 1، لبنان: ناشر مؤسسه الرسالة، 1417 ق.
2. ابن طقطقی، تاریخ الفخری، ترجمه محمد وحید گلپایگانی، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب، 1360.
3. ابوالفرج اصفهانی، مقاتل الطالبیین، قم: منشورات الشریف الرضی، 1416 ق.
4. ابی سعد، منصور بن الحسین الابی، نشر الدر، تحقیق محمد علی قرنه، ج 1، قاهره: مراجعة علی محمد الجاوی الهيئة العامة المصرية للکتب، 1981.
5. جعفریان، رسول، حیات فکری و سیاسی امامان شیعه، ج 11، قم: انتشارات انصاریان، 1380.
6. حجازی، سیدرسول الله، سیری در زندگانی امام هفتم موسی بن جعفر علیه السلام چاپخانه افست گلشن، 1351.
7. خضری، احمدرضا، تاریخ خلافت عباسی از آغاز تا پایان آل بویه، تهران: انتشارات سمت، چاپ چهارم، 1383.
8. خندان، محسن سرچشمه های نور (امام موسی کاظم)، تهران: معاونت فرهنگی سازمان تبلیغات اسلامی، 1369.

9. ذهبی، شمس الدین محمد بن احمد، سیر اعلام النبلاء، ج 6، چاپ بیروت، بی تا.
10. رضوی اردکانی، سید ابوفاضل، ماهیت قیام شهید فخر، قم: مرکز مطالعات و تحقیقات اسلامی دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه، 1370.
11. زین الدین عاملی، محمد حسین، شیعه در تاریخ، ترجمه محمدرضا عطایی، مشهد: انتشارات آستان قدس رضوی، چاپ دوم، 1357.
12. شهرستانی، محمد بن عبد الکریم، الملل والنحل، قم: منشورات الشریف الرضی، ج 1، 1364.
13. شیخ صدوق، ابوجعفر محمد بن علی بن بابویه، من لایحضره الفقیه، ج 2، طبع قسم، نشر اسلامی، بی تا.
14. شیخ طوسی، محمد بن حسن، رجال کشی (اختیار معرفه الرجال تصحیح) مصطفوی، مشهد: انتشارات دانشگاه فردوسی مشهد، بی تا.
15. شیخ مفید، محمد بن محمد بن نعمان، الأرشاد فی معرفة حجج الله علی العباد، بصیرتی، قم: مؤسسه آل البيت، 1413 ق.
16. طبرسی، ابوعلی فضل بن حسن، اعلام الوری، ج 2، قم: مؤسسه آل البيت الاحیاء الثرات، 1417 ق.
17. قاضی نعمان بن محمد تمیمی مغربی، شرح الأخبار فی فضائل ائمه اطهار، ج 3، قم: مؤسسه انتشارات جامعه مدرسین حوزه علمیه، بی تا.
18. کلینی، محمد بن یعقوب علی اکبر غفاری، تهران، دار الکتب الاسلامیه، 1388 ق.
19. مجلسی، علامه محمدباقر، بحار الانوار، ج 47، قم: مؤسسه الوفا، 1403 ق.
20. مشکور، محمد جواد، فرهنگ فرق اسلامی، با مقدمه کاظم مدیر شانه چی، مشهد: بنیاد پژوهش های آستان قدس رضوی، 1368.
21. مطهری، مرتضی، سیری در سیره ائمه اطهار، تهران: انتشارات صدرا، ج 3، 1368.
22. نوبختی، ابو محمد حسن بن موسی، فرق الشیعه، تصحیح محمدصادق آل بحر العلوم، نجف: مکتبه المرتضویه، 1355.

23. نوری، میرزا حسین، مستدرک الوسائل، قم: مؤسسه آل البيت، بی تا

24. هالم، هاینس، تشیع، ترجمه محمد تقی اکبری، قم: نشر ادیان، 1385.

25. یعقوبی، احمد بن محمد بن واضح الیعقوبی، تاریخ یعقوبی، دارصادر، بی تا.

ص: 122

*جریان غلو در دوره امام کاظم علیه السلام با تکیه بر عقاید غالیانه محمد بن بشیر یدالله حاجی زاده(1)

چکیده

بررسی جریان فکری غلو در دوره امام کاظم علیه السلام موضوع اصلی این مقاله است. جریانی که نمایندگی اصلی آن در دست افراد واقعی مسلکی چون محمد بن بشیر کوفی بود. پژوهش حاضر که عمدتاً با استفاده از منابع فرقه شناختی و رجالی تدوین شده، درصدد شناسایی دقیق این فرد و جریان فکری او و نیز دیگر غلات این دوره، از جمله مشبهه و نوع برخورد امام با آنهاست. بررسی این موضوع، نشان می دهد محمد بن بشیر با استفاده از ترفندهایی خاص، عده ای را جذب خویش ساخت و عقاید غالیانه و بسیار افراطی چون الوهیت امام و توقف در ایشان را مطرح کرد. و همین امر، سبب برخورد آن حضرت با وی شد. امام کاظم علیه السلام در جهت مبارزه با اندیشه های غالیانه، علاوه بر اعلان برائت از محمد بن بشیر، لعن او، دروغ گو خواندن وی، نفرین برای قتل وی و نهایتاً حلال شمردن خون او، در مورد برخی دیگر که پیش از این در زمره غالیان بوده اند، روشن گری داشتند و به کسانی که بعدها در این میسر گام برداشتند نیز هشدار دادند. علاوه بر این، با اندیشه های غالیانه مشبهه نیز برخورد کردند.

واژگان کلیدی: امام کاظم علیه السلام، غلو، محمد بن بشیر، بشیریّه.

ص: 123

غلو و زیاده‌گویی در حق ائمه و بزرگان دین، جریان فکری بسیار خطرناک و مهمی است که سابقه ای طولانی دارد. این جریان فکری، به ویژه در سالهای امامت امام باقر علیه السلام و امام صادق علیه السلام، ائمه را به خود مشغول داشت و افراد بسیاری را گرفتار کرد. اهمیت این جریان، به حدی است که برخی از فرقه‌نگاران، غالیان را در زمره فرقه‌های اصلی شیعه قلمداد کرده‌اند.⁽¹⁾ در سالهای امامت امام باقر علیه السلام و امام صادق علیه السلام، غالیان خطرناکی چون بیان بن سمعان، مغیره بن سعید، ابومنصور عجللی، و مهم‌تر از همه ابو الخطاب وجود داشتند که عقاید غالیانه ای چون الوهیت اشخاص، نبوت خویش، مهدویت، اباحی‌گری، تناسخ و حلول را مطرح کردند و فرقه‌های غالی را به وجود آوردند. این دو امام بزرگوار با جدیت با افراد و افکار غالیانه مقابله کردند. در دوره امام کاظم علیه السلام هر چند از التهاب و شدت این جریان فکری کاسته شد، باز هم تداوم خویش را حفظ کرد. محمد بن بشیر کوفی نماینده اصلی جریان غالیانه در دوره امام کاظم علیه السلام بود که با ترفندهایی خاص، پیروانی برای خویش دست و پا کرد. وی عقاید غالیانه ای را در زمان امام کاظم علیه السلام و پس از شهادت آن حضرت مطرح ساخت که برخورد جدی ائمه: را در پی داشت. هم‌چنین در این دوره، تفکر تشبیه و تجسیم در مورد خداوند وجود دارد. امام با این تفکر غالیانه نیز برخورد داشتند. پژوهش حاضر، عقاید غالیانه محمد بن بشیر و پیروانش (فرقه بشیریّه) را که در زمره واقفیه بودند، به تصویر می‌کشد و نوع برخورد امام با ایشان را مشخص می‌سازد. علاوه بر این، به برخورد آن حضرت با دیگر غالیان از جمله مشبهه،

ص: 124

1- عبدالقاهر بغدادی، الفرق بین الفرق، ص 15، بیروت، دار الجیل، 1408؛ ابوالحسن اشعری، مذاهب الاسلامیین، ج 1، ص 65-66، قاهره مکتبه النهضه المصریه، 1369.

اشاره می شود. موضوع فوق، پیشینه ای ندارد و کسی این جریان فکری و نوع برخورد امام را با آن به صورت مفصل به تصویر کشیده است، هر چند درباره واقفیه کتاب یا مقالاتی وجود دارد. در مورد واقفیه علاوه بر کتاب دو جلدی الواقفیه نوشته ریاض محمد حبیب الناصری، مقالاتی از جمله مقاله «واقفیه» به قلم حسن حسین زاده شانه چی و مقاله ای دیگر با عنوان «دودستگی در شیعیان امام کاظم علیه السلام و پیدایش فرقه واقفه» به قلم م. علی بیوکارا نوشته شده است.

قبل از پرداختن به موضوع اصلی مقاله، بهتر است واژه غلو را از نظر لغوی و اصطلاحی تعریف کرده، با برخی از مصادیق آن آشنا شویم.

مفهوم شناسی غلو

غلو از ماده «غ ل و» بر وزن فاعول، مصدر علی یغلو، در لغت به معنای ارتفاع، افراط، یا رفتن و تجاوز از حد و مقدار، زیادگی و زیاده انگاری است. (1) «غلا- السعیر» به معنای بالا- رفتن قیمت هاست. (2) «غالی باللحم» خرید گوشت با قیمت بالاست. (3) «مغالی بالسهم» به کسی گفته می شود که تیر را بیش از اندازه پرتاب کند. (4)

ص: 125

-
- 1- محمد مرتضی، زبیدی، تاج العروس، بیروت، المكتبة الحیاه، ج 10، ص 269 بی تاب خلیل بن أحمد، فراهیدی، العین، ج 4، ص 446، قم، دار الهجره، 1409، دوم؛ فخر الدین بن محمد، طریحی، مجمع البحرین، ج 1، ص 319، تهران، مرتضوی، چاپ سوم، 1375؛ ابن منظور، لسان العرب، ج 15، ص 131 - 132، بیروت، دار احیاء التراث العربی، چاپ اول 1405.
 - 2- ابن منظور، پیشین، ج 20، ص 22؛ ابن درید، جمهره اللغه ج 2، ص 1081، چاپ اول، بیروت، دار العلم للملایین.
 - 3- «غالی باللحم: ای اشتراه بثمان غال» (زبیدی، پیشین، ج 20، ص 22؛ اسماعیل بن حماد، جوهری، الصحاح، ج 6، ص 2448 چاپ اول، بیروت، دار العلم للملایین.) «غالی بالشبی یعنی اشتراه بثمان غال» (ابن منظور، پیشین، ج 15، ص 131)
 - 4- «والمغالی بالسهم الرافع یده یرید به اقصى الغابه.» فراهیدی، پیشین، ج 4، ص 446؛ محمد بن احمد، ازهری، تهذیب اللغه ج 8 ص 168، چاپ اول، بیروت، دار احیاء التراث العربی.

به تجاوز تیر از کمان «غلو» گفته می شود. (1) هر گاه مایعی به جوش آید و در حد خود نگنجد، می گویند «غلیان» کرده است. (2) واژه «تقصیر» - به معنای کوتاهی - در برابر غلو، به کار می رود. (3) با توجه به کاربردهای مختلف واژه غلو، به نظر می رسد هر چیزی که از حد و اندازه خویش فراتر رود، کلمه غلو و مشتقاتش ممکن است در مورد آن به کار رود. از دیگر واژه های مشابه غلو، به تطرف، (4) ارتفاع (5) و طیر (6) می توان اشاره کرد.

به نظر می رسد با توجه به اختلافی که در مصادیق و معنای غلو وجود دارد و هر يك از عالمان از دیدگاه مذهبی و کلامی خاص خویش به بیان مصادیق و تعریف آن پرداخته اند، شاید نتوان تعریف دقیق و مورد اتفاقی را در این زمینه عرضه کرد. علاوه بر این، در هر يك از علوم اسلامی مثل کلام، ملل و نحل، رجال و غیره، تعاریف متفاوتی از آن دیده می شود. تفاوت غلو و مصادیق آن، به گونه ای است که گفته شده حتی قدما در معنای غلو اتفاق نظر

ص: 126

1- «و في الشهم: غلو» (حسین بن محمد، راغب اصفهانی، مفردات الفاظ القرآن، ص 613، چاپ اول، بیروت، دار القلم؛ زبیدی، پیشین، ج 20، ص 23)

2- صاحب بن عباد، المحيط في اللغة ج 6 ص 48، چاپ اول، بیروت، عالم الکتب، بی تا، راغب اصفهانی، پیشین، ص 613

3- محمود بن عمر، زمخشری، الفائق، ج 2، ص 171، چاپ اول، بیروت، دارالکتب العلمیه؛ ابن منظور، پیشین، ج 1، ص 669؛ زبیدی، پیشین، ج 10، ص 435

4- فراهیدی، پیشین، ج 7، ص 414 - 415. «طرف کل شیء: منتهاه»، ابن درید، پیشین، ج 2، ص 754؛ عبدالله علی، مهنا، لسان اللسان، ج 2، ص 89 بیروت، دار الکتب العلمیه، اول، بی تا. «تَطَرَّفَ فِي آرائِهِ»: در آراء خود زیاده روی به خرج داد. فواد افرم، بستانی، فرهنگ ابجدی، ص 236، تهران، اسلامیه، چاپ دوم، 1375.

5- عباراتی چون «مرتفع المذهب»، «في مذهبه ارتفاع»، «كان من اهل الارتفاع» و «مرتفع القول»، درباره برخی از غلات به کار رفته است. نك: ابن داوود، رجال، ص 353، نجف، المطبعة الحیدریه، 1392؛ شیخ صدوق، من لایحضره الفقیه، ج 4، ص 548، قم، جامعه مدرسین، چاپ دوم، 1404.

6- این کلمه به معنای پرواز است. با توجه به بلند پروازی غالیان، مشتقاتی از این کلمه مانند طیاره، مطر و ... به غلو و بلند پروازی ایشان اشاره دارد. حضرت علی علیه السلام در حدیثی فرموده است: «يَهْلِكُ فِي رَجُلَانِ مُحِبِّ مَطَرٍ يَقْرَئُنِي بِمَا لَيْسَ فِي...». متقی هندی، کنز العمال، ج 13، ص 125، بیروت، مؤسسه الرساله، بی تا.

نداشته اند. (1) شیخ مفید از محمد بن حسن بن احمد بن ولید نقل می کند:

اولین درجه غلو، نفی سهو از پیامبر و امام است.

سپس می گوید:

اگر این حکایت درست باشد، پس محمد بن حسن بن احمد بن ولید، جزء مقصره است؛ (2) یعنی در حق ائمه : کوتاهی کرده است.

مسئله غلو در زمان امام موسی بن جعفر علیه السلام

اشاره

قبل از به امامت رسیدن امام هفتم، جامعه شیعی با غلات بسیار خطرناک و مهمی روبه رو بود. خطر این غالیان به خصوص ابو الخطاب، سبب شد امام کاظم علیه السلام انحراف او را در نزد شیعیان یادآوری کند و در این زمینه به روشن گری بپردازد.

محمد بن مقلاص اسدی معروف به ابو الخطاب، از مهم ترین غالیان در دوره امام صادق علیه السلام است. او شخصیت غالی بسیار خطرناکی داشت که جریان فکری او (در قالب فرقه خطابییه و سایر فرقه های منشعب از آن)، در جامعه تداوم یافت و پیروانی تا دوره های بعد پیدا کرد. امام کاظم علیه السلام در دو مورد به روشن گری درباره او پرداخته اند: مورد اول مربوط به زمان حیات امام صادق علیه السلام است که ایشان هنوز به امامت نرسیده بودند. در این زمان، حضرت با اشاره پدرش امام صادق علیه السلام و در پاسخ به خواسته یکی از یارانش به نام «عیسی شلقان» که درباره ابو الخطاب سؤال کرده بود، فرمودند: «ابو الخطاب از کسانی است که ایمان عاریه ای داشته و خداوند این ایمان را از وی سلب کرده است.» (3)

ص: 127

1- آیت الله سبحانی می نویسد: «ان الظاهر من کلمات القدماء انهم لم يتفقوا في معنى الغلو بشكل خاص». کلیات فی علم الرجال، ص 97، قم، مؤسسه النشر الاسلامی، چاپ سوم، 1414.

2- شیخ مفید، تصحیح اعتقادات الامامیه، ص 135، بیروت، دار المفید، چاپ دوم، 1414.

3- ابن شهر آشوب، مازندرانی، المناقب، ج 4، ص 293، قم، علامه، 1379، محمد بن جریر، طبری، دلائل الامامه، ص 330، قم، بعثت، چاپ اول، 1413؛ قطب راوندی، الخرائج و الجرائح، ج 2، ص 653، قم، مؤسسه امام مهدی علیه السلام، چاپ اول، 1409.

مورد دوم، روایتی است که در زمان امامت امام کاظم علیه السلام از ایشان نقل شده است. در این روایت، حضرت علاوه بر اشاره به دروغ گویی بنان، (1) مغیره بن سعید (2) و محمد بن بشیر، به دروغ گویی ابوالخطاب نیز اشاره کرده و فرموده اند:

هیچ کس جرأت ندارد عمداً بر ما دروغ ببندد مگر این که خداوند حرارت آهن را به او خواهد چشانند. (3) بنان بر علی بن حسین علیه السلام، مغیره بن سعید بر امام باقر علیه السلام، و ابوالخطاب بر پدرم دروغ بستند و خداوند داغی آهن را به ایشان چشانند... (4).

شخصیت محمد بن بشیر

اشاره

محمد بن بشیر از موالی بنی اسد و ساکن کوفه، (5) ابتدا از اصحاب امام کاظم علیه السلام بود (6) ولی سرانجام غالی شد. (7) شیخ طوسی در رجالش وی را از رویان

ص: 128

1- بنان (بیان) بن سمعان از غالیان زمان امام باقر علیه السلام است که عقاید غالیانه ای چون حلول تشبیه، نبوت وی و اعتقاد به دو خدا به او نسبت داده شده است. منابع حدیثی به دروغ بستن های او بر امام سجاد علیه السلام اشاره دارند هر چند به طور دقیق مشخص نیست او چه دروغ هایی بر آن حضرت بسته است. نک: محمد بن عمر، کشی، رجال الکشی (اختیار معرفه الرجال)، ص 302 و 305 و 483، مشهد، دانشگاه مشهد، 1348؛ امام صادق علیه السلام در روایتی، به دروغ بستن های او و حارث شامی بر امام سجاد علیه السلام اشاره کرده اند. (همان، ص 305)

2- مغیره بن سعید از غالیان زمان امام باقر علیه السلام و امام صادق علیه السلام، خود را نایب امام باقر علیه السلام می کرد و به الوهیت آن حضرت معتقد بود. ادعای نبوت، زنده کردن مردگان، تشبیه و... را به او نسبت داده اند. (اشعری، ابوالحسن، پیشین، ص 6-7، نوبختی، حسن بن موسی، فرق الشیعه ص 63، بیروت، دارالاضواء دوم، 1404؛ فخر الدین، رازی، اعتقادات فرق المسلمین و المشرکین، ص 47، قاهره، مکتبه مدبولی، 1413).

3- کنایه از این که جان او را با شمشیر خواهد گرفت.

4- کشی، پیشین، ص 483؛ محمدباقر، مجلسی، بحار الانوار، ج 25، ص 314، تهران، اسلامیه، 1363

5- کشی، پیشین، ص 478؛ نوبختی، پیشین، ص 83.

6- محمد بن حسن، طوسی، رجال الطوسی ص 344، قم، جامعه مدرسین، چاپ اول، 1415؛ حسن بن یوسف، حلی، خلاصه الاقوال، ص 393، نجف، المطبعه الحیدریه، دوم، 1381؛ سید ابو القاسم، خویی، معجم رجال الحدیث، ص 137، ج 16، بینا، بی جا،

7- علیه السلام. کشی، پیشین، ص 342 و 477؛ حلی، پیشین، ص 393.

امام کاظم علیه السلام دانسته، می نویسد: «انه غال ملعون» (1) البته در این که از محمد بن بشیر روایتی وجود داشته و یا در سلسله اسناد واقع شده باشد، تردید است. برخی از رجال شناسان راوی بودن وی را انکار کرده اند. (2)

قبل از این که به عقاید غالیانه او پردازیم، لازم است اشاره شود که او تا زمان امام رضا علیه السلام حیات داشته است. (3) وی که اهل شعبده و کارهای خارق العاده بود، سر انجام جان خویش را بر سر این کار گذاشت و در دوره هارون با وضع فجیعی به قتل رسید. (4) بنابراین این برخی از عقاید غالیانه وی پس از شهادت امام هفتم مطرح شده است.

عقاید غالیانه محمد بن بشیر

امام کاظم علیه السلام در یکی دو روایت، به ادعاهای دروغ محمد بن بشیر اشاره کرده اند. (5) اما این که او دقیقاً چه دروغ هایی بسته و چه ادعاهایی را در این زمان مطرح کرده، مشخص نیست.

به نظر می رسد، مهم ترین عقیده غالیانه ای که وی مطرح کرده، ادعای الوهیت امام کاظم علیه السلام و ادعای نبوت خویش بوده است. هر چند به نظر می رسد وی بعدها بر این عقیده تکیه و اصرار نکرده است. از عبارت علامه مجلسی، پیداست

ص: 129

1- طوسی، رجال، پیشین، ص 344.

2- آیت الله خویی اشاره دارد که «ولم تثبت له روايه أصلاً و المذكور في الروایات غیره» (خویی، پیشین، ج 16، ص 142).؛ محمد تقی شوشتری نیز راوی بودن وی را انکار کرده است. (محمد تقی، شوشتری، قاموس الرجال، ج 9، ص 140، قم، جامعه مدرسین، چاپ اول 1419.

3- کشی، پیشین، ص 302؛ شیخ حسن بن زین الدین، التحریر الطاووسی، ص 524، قم، مکتبه آیت الله مرعشی نجفی، چاپ اول، 1411.

4- کشی، پیشین، ص 481؛ خویی، پیشین، ج 16، ص 140.

5- حضرت می فرماید: «وان محمد بن بشیر لعنه الله یكذب علی» (کشی، پیشین، ص 483؛ خویی، پیشین، ج 15، ص 131-132).

که این عقیده در زمان آن حضرت ابراز شده است. (1) اما نویسنده کتاب شبهه الغلو عند الشیعه می نویسد: «این عقیده پس از وفات امام موسی بن جعفر علیهما السلام بیان شده است.» (2) در روایتی دیگر، بیان شده که محمد بن بشیر امامت امام کاظم علیه السلام را در زمان حیات آن حضرت انکار کرد. علی بن حدید مدائنی می گوید: «فردی نزد امام موسی بن جعفر علیهما السلام آمد و گفت: "من از محمد بن بشیر شنیدم که می گفت: تو آن موسی بن جعفری نیستی که امام ما و حجت بین ما و خداوند است» (3) هر چند سائل (گفت و گو کننده با امام) در این روایت به عقیده غالبانه محمد بن بشیر اشاره ندارد، به نظر می رسد محمد بن بشیر در حقیقت با انکار امامت و حجیت امام در بین مردم، ادعای بالاتری یعنی الوهیت یا غیبت امام را مطرح کرده و در پاسخ به این پرسش که «اگر موسی بن جعفر علیهما السلام غایب شده، پس این موسی بن جعفر علیهما السلام که زنده است، کیست؟» مدعی شده که او موسی بن جعفر حقیقی نیست. (4) به همین جهت امام به شدت محمد بن بشیر را در عقایدش انکار و به او نفرین کرده و خون وی را حلال شمرده اند. (5)

بر اساس منابع فرقه شناختی، وی ثوی و به دو خدا معتقد بود. (6) او اعتقاد داشت که ظاهر انسان، آدم و باطن او ازلی است. در همین زمینه هشام بن سالم با او مناظره کرد و او به این عقیده اقرار نمود و منکر آن نشد. (7)

ص: 130

-
- 1- ایشان می نویسد: «و ادعی الألوهية له والنبوه لنفسه من قبله و لما توفي موسی قال با الوقف علیه». (مجلسی، پیشین، ج 37، ص 29).
 - 2- وی می نویسد: «و قال بر بویته بعد وفاته و ادعی النبوه لنفسه». عبدالرسول، غفار، شبهة الغلو عند الشیعه ص 80، بیروت، دار المحجة البيضاء، اول، 1415.
 - 3- کشی، پیشین، ص 429؛ مجلسی، پیشین، ج 76، ص 224.
 - 4- سید محمد هادی، گرامی، نخستین مناسبات فکری تشیع، ص 166، تهران، دانشگاه امام صادق علیه السلام، 1391
 - 5- کشی، پیشین، ص 482.
 - 6- اشعری قمی، پیشین، ص 91؛ کشی، پیشین، 478.
 - 7- علیه السلام. اشعری قمی، المقالات و الفرق، ص 91، بی جا، علمی و فرهنگی، 1360، دوم؛ کشی، پیشین، 478.

محمد بن بشیر چون در شعبده بازی مهارتی عجیب داشت، تلاش می کرد مردم را از این طریق فریب داده، پیرو خویش سازد و به همین جهت صورتی مانند صورت امام کاظم علیه السلام ساخته بود که مانند بادکنکی دو بعدی بود و هر وقت می خواست آن را به صورت سه بعدی در می آورد. وی کسانی را که در صدد فریشتان بود، به خانه دعوت می نمود و ادعا می کرد: «موسی بن جعفر علیهما السلام (که شما از درك او عاجزید) نزد من است. اگر می خواهید، من می توانم صورت او را به شما نشان دهم.» سپس آنان را به اتاقی می برد و می گفت: «آیا غیر از من کسی را می بینید؟ آیا پشت پرده کسی را می بینید؟» کسانی که آنجا بودند، می گفتند: خیر. سپس آنان را از اتاق بیرون می کرد و آن صورت را به شکل سه بعدی در می آورد. بعد آنان را به داخل اتاق فرا می خواند. آنها وقتی آن صورت را (احتمالا از پشت پرده) می دیدند، باور می کردند که او موسی بن جعفر علیهما السلام است. ابن بشیر خود نزدیک آن صورت می شد و وانمود می کرد که در حال مناجات و گفت و گو با اوست. سپس آن ها را از اتاق بیرون می کرد و آن صورت را به شکل اول در می آورد. او با انجام دادن این کارها، تلاش می کرد ادعای خویش را مبنی بر این که از طرف موسی بن جعفر علیهما السلام، پیامبر است، تقویت کند و البته در این راه موفق بود. (1)

محمد بن بشیر پس از شهادت امام کاظم علیه السلام رحلت آن حضرت را انکار کرد. (2) او با بیان این اعتقاد، جزء واقفیه شده است. لازم است به این نکته اشاره شود که «واقفیه در خصوص این که امام هفتم از دنیا رفته یا زنده است و اگر از دنیا رفته چگونه بوده و اگر زنده است چگونه؟ و هم چنین در مسأله امامت پس از امام هفتم، سخنان گوناگونی را اظهار داشتند، به نحوی که می توان آنها را در پنج یا شش دسته جای داد، ولی همه در مهدویت و غیبت امام هفتم و این که روزی

ص: 131

1- کشی، پیشین، ص 480؛ خوئی، پیشین، ج 16، ص 139؛ مجلسی، پیشین، ج 37، ص 29.

2- کشی، پیشین، ص 477؛ نوبختی، پیشین، ص 83.

قیام خواهد کرد و دنیا را از عدل و داد پر می کند، متفق هستند.»⁽¹⁾

محمد بن بشیر هم چنین مدعی شد: موسی بن جعفر علیهما السلام در میان مردم ظاهر بود و همه او را می دیدند. او برای اهل نور با نور و برای اهل کدورت به کدورت دیده می شد.⁽²⁾ سپس مردم از درک او عاجز شدند، در حالی که او همانند سابق در میان مردم است، اما مردم او را نمی بینند.⁽³⁾

بشیره یا بشیریه، پیروان محمد بن بشیر که برخی آن ها را «مطموره» خوانده اند،⁽⁴⁾ به عنوان یکی از فرقه های غالی، به تبعیت از وی مدعی شدند امام موسی بن جعفر علیهما السلام نمرده و زندان هم نرفته بلکه غایب شده و او قائم و مهدی علیه السلام است.⁽⁵⁾

شیخ مفید ضمن اشاره به توقف بشیریه در امامت موسی بن جعفر علیهما السلام و انکار موت و زندانی شدن آن حضرت توسط ایشان، به ادعای غیبت و مهدویت این فرقه درباره آن حضرت نیز اشاره کرده و این گروه از واقفیه را در زمره غالیان شمرده است.⁽⁶⁾

بشیریه به تبعیت از محمد بن بشیر در امامت امام کاظم علیه السلام توقف کردند⁽⁷⁾ و یکی از گروه های واقفی را شکل دادند. بی شک اعتقاد به امامت اشخاصی به جز ائمه دوازده گانه، هم چنین اعتقاد به مهدویت اشخاصی غیر از امام دوازدهم

ص: 132

1- حسن حسین زاده شانه چی، مقاله «واقفیه» مجله تاریخ اسلام (باقر العلوم) پائیز 1384، شماره 23، ص 58.

2- یعنی مانند خودشان به صورت انسانی و بشری دیده می شد.

3- کشی، پیشین، ص 477-478؛ اشعری قمی، پیشین، ص 63

4- این نام که از کلاب مطموره (سگان باران خورده) گرفته شده، نامی است که علی بن اسماعیل میثمی در مناظره با یکی از واقفیه بر آنها نهاد و گفت: «ما انتم الا کلاب مطموره..» (اشعری قمی، پیشین، ص 92 نوبختی، پیشین، ص 81)

5- کشی، پیشین، ص 478؛ نوبختی، پیشین، ص 83 اشعری قمی، پیشین، ص 91.

6- شیخ مفید درباره بشیریه می نویسد: «انکروا موته و حبسه... و ذهبوا الی الغلو» (شیخ مفید، الفصول المختاره، ص 313، بیروت، دارالمفید، چاپ دوم، 1414).

7- کشی، پیشین، ص 478؛ نوبختی، پیشین، ص 83؛ اشعری قمی، ص 91.

شیعیان، از مصادیق بارز غلو محسوب می شود. بنابراین واقفیه ای را که چنین اعتقاداتی داشتند، باید در زمره غالیان قلمداد کنیم.

به نظر می رسد ادعای توقف بشیریه (و یا به طور کلی واقفیه) در امامت امام کاظم علیه السلام و این که او زندان نرفته و زنده است و نمی میرد، حتی قبل از شهادت آن حضرت در جامعه شایع بوده است. (1) وقتی مأموران عباسی پیکر امام کاظم علیه السلام را پس از شهادت بر روی جسر بغداد گذاشتند، می گفتند: «این همان شخصی است که رافضه می پندارند زنده است و نمی میرد.» (2)

بشیریه، محمد بن بشیر را به عنوان جانشین آن حضرت پذیرفتند و ادعا کردند که حضرت موسی بن جعفر علیهما السلام محمد بن بشیر را وصی خویش نموده، انگشتی خویش را به او داده و همه اموری که مردم در امر دین و دنیایشان به آن احتیاج دارند به او آموخته است. (3) به اعتقاد بشیریه، محمد بن بشیر قبل از مرگش، پسرش «سمیع» را وصی خویش و امام قرار داد و گفت: «هر کس از طرف سمیع به عنوان وصی معرفی شود، او امام مفترض الطاعه است تا وقتی که موسی بن جعفر علیهما السلام خروج و ظهور کند. مردم تا آن زمان باید حقوق واجب مالی خویش را به اوصیاء محمد بن بشیر بپردازند.» (4)

منابع فرقه شناختی اشاره کرده اند که این گروه، علی بن موسی علیهما السلام و هر کس از اولاد او و از اولاد امام کاظم علیه السلام را که ادعای امامت کند (نعوذ بالله) زنازاده و کافر می دانستند. و معتقدان به امامت ایشان را نیز کافر به حساب می آوردند و جان و اموال ایشان را حلال می شمردند. (5) هم چنین گفته شده پیروان محمد بن

ص: 133

1- م. علی، بیوکارا، مقاله «دودستگی در شیعیان امام کاظم علیه السلام و پیدایش فرقه واقفه» ترجمه وحید صفری، نشریه علوم حدیث، ش 30، ص 170

2- محمد بن حسن، طوسی، الغیبه، ص 23، قم، مؤسسه المعارف الاسلامیه، چاپ سوم، 1425.

3- کشی، پیشین، ص 478؛ اشعری قمی، پیشین، ص 91؛ نوبختی، پیشین، ص 83.

4- کشی، پیشین، ص 478؛ نوبختی، پیشین، ص 83 اشعری قمی، پیشین، ص 91-92

5- نوبختی، پیشین، ص 83-84؛ اشعری قمی، پیشین، ص 92.

بشیر ادعای تناسخ داشتند و ائمه : در نزد آنها یکی بودند که از بدنی به بدن دیگر منتقل شده اند. (1)

علاوه بر این، به آنها نسبت داده شده که مدعی حلول بودند. به عقیده آنها، کسانی که به حضرت محمد صلی الله علیه و آله انتساب دارند، خانه و ظروفی هستند که حضرت محمد صلی الله علیه و آله که پروردگار است در آنها حلول کرده و محمد صلی الله علیه و آله نه زاده شده و نه فرزندی دارد و او در این حجاب ها پنهان شده است. (2) بشیریه تنها اقامه نمازهای پنج گانه و روزه رمضان را واجب می دانستند و حج و زکات و دیگر فرایض را انکار می کردند و نکاح با محارم و پسر بچه ها را حلال می شمردند و آیه «أَوْ يَزُوجُهُمْ ذُكْرَانًا وَ إِنَاثًا» (3) را دلیل گفته خویش می دانستند. (4)

بر خورد امام کاظم علیه السلام با محمد بن بشیر

در روایاتی که از امام کاظم علیه السلام درباره محمد بن بشیر رسیده، حضرت مکرر او را لعن کرده، دروغ گو خوانده، از او بیزاری جسته، و به درگاه الهی دعا کرده که خداوند شر او را دفع کند و حرارت آهن را به او بچشانند.

محمد بن عمر کشی از بطائنی روایت کرده که از امام کاظم علیه السلام شنیدم که می فرمود: خداوند محمد بن بشیر را لعنت کند و حرارت آهن را به او بچشانند! او بر من دروغ می بندد. خدا از او بگری باد! من از او به سوی خدا بیزاری می جویم! بار خدایا من از آنچه ابن بشیر درباره ام ادعا می کند، بیزارم. بار خدایا مرا از او راحت کن. (5)

ص: 134

1- نوبختی، پیشین، ص 83؛ اشعری قمی، پیشین، ص 92.

2- اشعری قمی، پیشین، ص 60

3- شوری، آیه 50.

4- نوبختی، پیشین، ص 84؛ اشعری قمی، پیشین، ص 92؛ خویی، پیشین، ج 16، ص 138.

5- کشی، پیشین، ص 483.

حضرت در ادامه این حدیث، علی بن حمزه بطائنی راوی حدیث را آگاه می کند که «احدی جرأت نمی کند عمدا بر ما دروغ ببندد، مگر این که خداوند حرارت آهن را به او می چشانند.» سپس حضرت می فرماید:

خداوند آنها را به سزای گفته هایشان رسانده و حرارت آهن را به ایشان چشانده است. اینک محمد بن بشیر - که خدایش لعنت کند - بر من دروغ می بندد. من به سوی خدا از او بیزاری می جویم. خدایا مرا از دست او راحت کن! خدایا از تو می خواهم که مرا از این رجس نجس، محمد بن بشیر که شیطان با پدرش در نطفه اش شریک بوده، خلاص کنی. (1)

از این روایت پیداست که افرادی چون بنان، مغیره بن سعید و محمد بن بشیر، نه از روی جهالت، بلکه عمدا بر ائمه: دروغ می بستند و بیشک اباحی گری و دنیاطلبی در بیان عقاید غلو آمیز ایشان نقش عمده ای داشته است.

تعبیرات بسیار تند امام در روایت مذکور، نشان از انحراف عمیق محمد بن بشیر و نشان از خطر جدی است که افکار این چینی می تواند در پی داشته باشند.

در روایت دیگری که علی بن حدید مدائنی آن را نقل کرده، آمده است: وقتی امام موسی بن جعفر علیهما السلام ادعای محمد بن بشیر را شنید (2) که احتمالا می خواسته الوهیت حضرت را مطرح کند، سه بار او را لعن کرد و فرمود:

خداوند گرمی آهن را به او بچشانند و او را با بدترین وضعی به قتل برسانند! (3) شخصی که با امام در این باره گفت و گو می کرد، به امام عرض می کند: «من که این سخنان را از او شنیده ام، آیا خون او بر من حلال نیست؟ (آیا اجازه دارم او را

ص: 135

1- کشی، پیشین، ص 483.

2- محمد بن بشیر مدعی شده بود موسی بن جعفری که شما می بینید، امام ما و حجت بین ما و خداوند نیست. (کشی، پیشین، ص 482).

3- کشی، پیشین، ص 482؛ خویی، پیشین، ج 16، ص 140.

به قتل برسانم؟) همان گونه که خون دشنام دهندگان به رسول خدا صلی الله علیه و آله و امام حلال است؟» حضرت فرمودند:

«حل والله دمه»؛ به خدا قسم حلال است! من خون او را برای تو و هر کسی که این سخنان او را بشنود، حلال کردم.

امام در ادامه این گفت و گو، محمد بن بشیر را دشنام دهنده به خدا و پدرانش و خودش شمرده و این دشنام را بسیار بزرگ خوانده است که برخوردی شدیدتر (از برخورد قولی) می طلبد. (1) سؤال کننده از امام می پرسد: «اگر من توانایی بر قتل او را داشته باشم اما این کار را انجام ندهم، آیا گناهی بر من نوشته می شود؟» حضرت فرمود:

در این صورت دو برابر گناه او برای تو نوشته می شود و از گناه او هم نمی کاهد. آیا نمی دانی که برترین شهدا در روز قیامت کسی است که خدا و رسولش را به ظهر الغیب (2) یاری دهد. (3)

احتمالا بخش پایانی این حدیث، اشاره دارد که هر کس در این راه (به قتل رساندن وی) به شهادت برسد، به بالاترین درجات شهدا دست می یابد.

نکته دیگری که از این حدیث و از نوع برخورد امام استفاده می شود، این است که خطر سخنان غلو آمیز و عقاید غالیانه محمد بن بشیر، به حدی بوده که امام کاظم علیه السلام با تأکید زیاد، خون او را حلال اعلام کرده و فرموده است: «اگر کسی بر این کار توانایی داشته باشد و این کار را نکند، گناهی بزرگ مرتکب شده است.»

دستور قتل غالیان به عنوان شدیدترین نوع برخورد با غلات، پیش از این

ص: 136

1- کشی، پیشین، ص 482

2- احتمالا مقصود از «ظهر الغیب» پنهانی باشد. «ظهر الغیب: ما غاب عنك» (صاحب بن عباد، پیشین، ج 3، ص 464).

3- کشی، پیشین، ص 482؛ مجلسی، پیشین، ج 25، ص 313

سابقه نداشته و یا به ندرت صورت گرفته است. اگر بپذیریم که امام علی علیه السلام بر خورد سختی با غلات زمان خویش داشته و آنها را به مرگ محکوم فرموده، (1) باید بگوییم چون این عقاید غالیانه در زمانی ابراز شده که حضرت امر حکومت را در دست داشتند، بنابر این دست حضرت نیز باز بوده و می توانسته آنها را به سختی مجازات فرماید. اما سایر ائمه چنین برخورد سختی را با غالیان نمی توانستند صورت دهند. ممکن است این سؤال مطرح شود که چرا در دوره امام کاظم علیه السلام و در دوره های بعد، فرمان قتل غالیان خطرناک از سوی ائمه : صادر شده است؟ در پاسخ باید به این نکته اشاره شود که به نظر می رسد پیش از این، یعنی در دوره امام باقر علیه السلام و امام صادق علیه السلام، هنوز شیعیان و اهل سنت به صورت کامل از هم جدا نیستند، به گونه ای که حتی ائمه اهل سنت در نزد امامان شیعه شاگردی می کردند. مرحوم مظفر و اسد حیدر به شاگردان افرادی چون ابو حنیفه، مالک بن انس، سفیان ثوری، سفیان بن عیینه، محمد بن اسحاق، ایوب سجستانی، و بسیاری دیگر از بزرگان اهل سنت نزد امام صادق علیه السلام اشاره کرده اند. (2) در حقیقت از پایان دوره امام صادق علیه السلام به بعد، مرزهای عقیدتی شیعه و اهل سنت تقریباً به صورت کامل از یکدیگر تفکیک شده اند. بنابراین ائمه : خطر وجود غلو در جامعه شیعی را به مراتب بیشتر از دوره های قبل می دیدند، به همین جهت دستور قتل غالیان (البته در مورد غالیان خطرناک) به وضوح مشاهده می شود.

هر چند محمد بن بشیر علی رغم رضایت امام کاظم علیه السلام از قتل وی و علی رغم

ص: 137

-
- 1- برخی از پژوهشگران، برخورد سخت امام علی علیه السلام با غالیان را نپذیرفته اند. سید مرتضی عسکری روایات احراق (سوزاندن) غلات را نپذیرفته است. (سید مرتضی، عسکری، عبدالله بن سبا، ج 2، ص 192، بی جا، توحید، 1413).
 - 2- نک. محمد حسین، مظفر، الامام الصادق علیه السلام، ج 2، ص 126 تا 129، قم، جامعه مدرسین، 1421؛ اسد حیدر، الامام الصادق و المذاهب الأربعة، ج 1، ص 72-73، بیروت، دارالتعارف، 1422.

دستوری که در این زمینه داده بود، در زمان حیات آن حضرت به قتل نرسید، سرانجام دعاها و خواسته حضرت در مورد وی به اجابت رسید و او با بدترین وضعی کشته شد. در منابع آمده است: «وقتی خبر شعبده ها و زندق بودن او به هارون یا خلفای پس از هارون رسید، دستور داد او را دستگیر کردند. وقتی خواستند گردنش را بزنند، به خلیفه گفت: "اگر مرا نکشی برایت چیزهایی می سازم که ملوک به آنها رغبت داشته باشند." خلیفه او را آزاد کرد و او چیزهای ساخت و کارهایی کرد. این امر سبب نزدیکی او به حاکمیت شد. اما در یکی از روزها برخی از الواحی که ساخته بود، شکست و مشخص شد او این کارها را با شعبده و چشم بندی انجام داده است. به همین جهت او را پس از انواع شکنجه ها به قتل رساندند.» (1) علی بن حمزه می گوید: «کسی را ندیدم که با قتلی بدتر از قتل محمد بن بشیر - لعنه الله - کشته شده باشد.» (2) امام رضا علیه السلام در روایتی که به دروغ گویی های محمد بن بشیر بر پدرش اشاره کرده، فرمودند که خداوند حرارت آتش را به او چشانید. (3)

علت نقل نکردن روایت از محمد بن بشیر در جوامع شیعی، نکته ای است که آیت الله خوئی به آن اشاره می کنند. ایشان ضمن اشاره به وجود نام محمد بن بشیر در سلسله برخی از روایات، بیان می کند که این محمد بن بشیر، آن غالی ملعون نیست. (4) این امر نشان از ثمر بخش بودن مبارزات حضرت با این شخصیت غالی بوده است.

ص: 138

1- کشی، پیشین، ص 481؛ خوئی، پیشین، ج 16، ص 140.

2- کشی، پیشین، ص 300؛ جمعی از نویسندگان، فی رحاب اهل البیت:، ج 36، ص 181، بی جا، المجمع العالمي لأهل البیت:، چاپ دوم، 1426.

3- حضرت می فرماید: «و كَانَ مُحَمَّدُ بْنُ بَشِيرٍ يَكْذِبُ عَلَى أَبِي الْحَسَنِ مُوسَى عَلَيْهِ السَّلَامُ فَأَذَاقَهُ اللَّهُ حَرَ الْحَدِيدِ» (کشی، پیشین، ص 302؛ شیخ حسن بن زین الدین، پیشین، ص 524).

4- خوئی، پیشین، ج 16، ص 142.

امام کاظم علیه السلام خداوند را از هر نوع تشبیه و صفت مادی، مبرا دانسته و در این زمینه به روشنگری پرداخته اند. آن حضرت در روایتی، هیچ دشنام و ناسزایی را بالاتر این ندانسته اند که شخصی خالق اشیاء را به داشتن جسم و صورت وصف کند، به مخلوقات تشبیه نماید و اعضا و جوارحی برای او در نظر بگیرد. (1)

در روایت دیگری، حضرت در پاسخ به نامه فتح بن عبدالله که درباره توحید از حضرت پرسیده بود، به نفی کیفیت و مکان در مورد خداوند پرداختند و بر توحید به عنوان «کمال معرفت الهی» تأکید کردند. (2)

آن حضرت گمان کسانی که خداوند را «جسمی نه مانند سایر اجسام» دانسته اند، رد نمودند و از این سخن براثت جستند و جسمیت و صورت داشتن را از خداوند نفی کردند. (3) امام در گفت و گو با راهب نصرانی، خداوند را برتر این دانستند که دست و پا و حرکت و سکون و بلندی و کوتاهی داشته باشد. (4) آن حضرت ضمن رد عقیده کسانی که معتقد بودند خداوند به آسمان دنیا نزول می کند، قرب و بعد را در مورد خداوند بی معنا دانستند و چنین اعتقادی را مساوی با نقص و احتیاج خداوند معرفی کردند. (5) امام کاظم علیه السلام همگان را در مورد توحید، به قرآن ارجاع دادند و فرمودند: «از آن چه در قرآن آمده، پا را فراتر نگذارید و گرنه هلاک می شوید.» (6)

ص: 139

-
- 1- کلینی، کافی، ج 1، ص 105، بی جا، دار الکتب الاسلامیه، چاپ چهارم، 1365؛ شیخ صدوق، التوحید، ص 99، قم، جامعه مدرسین، 1387
 - 2- کلینی، پیشین، ج 1، ص 140.
 - 3- کلینی، ج 1، ص 106؛ طبرسی، احتجاج، ج 2، ص 155، بی جا، دار النعمان، بی تا
 - 4- شیخ صدوق، پیشین، ص 75.
 - 5- کلینی، پیشین، ج 1، ص 125.
 - 6- شیخ طوسی، پیشین، ص 76؛ نیشابوری، فتال روضة الواعظین، ج 1، ص 105، قم، دلیل ما، 1423.

حضرت درباره آیه (الرَّحْمَنُ عَلَى الْعَرْشِ اسْتَوَى) (1) عقیده مشبهه را انکار کردند و وجه درست آن را بیان فرمودند. حضرت در این باره به احاطه خداوند بر تمام امور کوچک و بزرگ اشاره کردند. (2) هم چنین آن حضرت عقیده عبد الغفار السمی را درباره حرکت خداوند از مکانی به مکان دیگر، انکار کردند و لغت «تدلی» را لغت قریش دانسته، فرمودند:

وقتی کسی از قریش می خواهد بگوید: قد سمعت (شنیدم - فهمیدم) می گوید: «قد تدلیت» و تدلی به معنای فهم است. (3)

در تفسیر هدایت، ذیل آیه مذکور آمده است: «و هر چه فهم انسان از حقایق بیش تر شود، و معرفت او نسبت به پروردگارش افزون تر باشد، تقرب و نزدیکی او به پروردگارش زیادتر خواهد شد.» (4)

نتیجه

بررسی جریان فکری غالیان در دوره امام کاظم علیه السلام، نشان می دهد این جریان منحرف و افراطی که از دوره‌های پیش آغاز شده بود، هم چنان به حیات خویش در جامعه ادامه داده است. محمد بن بشیر از موالی بنی اسد و ساکن کوفه مهم ترین نماینده فکری این جریان در این دوره بود. وی عقاید غالیانه و بسیار خطرناکی را در میان پیروانش پراکنده کرد و کوشید با ترفندهایی خاص مانند شعبده بازی، آنها را فریب دهد و به سوی خویش جذب کند. اعتقاد به الوهیت امام کاظم علیه السلام و نبوت خویش، توقف در آن امام علیه السلام و اعتقاد به غیبت و مهدویت

ص: 140

1- طه، آیه 5.

2- «استولی علی ما دق و جل» (طبرسی، پیشین، ج 2، ص 386).

3- همان، ج 2، ص 157

4- محمد تقی، مدرسی، من هدی القرآن، ج 14، ص 146، ترجمه احمد آرام و دیگران، مشهد، آستان قدس، چاپ اول، 1377.

آن حضرت و تلاش در معرفی خویش به عنوان جانشین ایشان و بیان عقاید غلو آمیز دیگری چون ثنویت و ازلی بودن باطن انسان، به این عالی نسبت داده شده است. امام کاظم علیه السلام در جهت مبارزه با اندیشه های غالیانه، از محمد بن بشیر براثت جستند، در موارد متعددی او را لعن کردند، وی را در ادعاهایش دروغ گو خواندند و برای راحت شدن از شر او دعا کردند. خطر این غالی منحرف، به حدی بود که حضرت خون او را نیز حلال شمردند و به یکی از اصحابشان دستور دادند تا در صورت امکان او را به قتل برساند. هر چند محمد بن بشیر در زمان امامت آن حضرت به قتل رسید، دعای ایشان در حق او، سبب شد وی به بدترین وضعی در زمان امامت امام رضا علیه السلام به قتل برسد.

امام کاظم علیه السلام در جهت مبارزه با غالیان، در مورد برخی دیگر از کسانی که پیش از این در زمره غالیان بوده اند، روشن گری داشتند و به کسانی که بعدها در این میسر گام برداشتند نیز هشدار دادند. علاوه بر این با اندیشه های غالیانه مشبهه نیز برخورد کردند و خداوند را از هر نوع تشبیه و صفت مادی مبرا دانستند.

منابع

*قرآن کریم

1. ابن داوود، رجال، نجف: المطبعة الحیدریه، 1392
2. ابن درید، جمهره اللغه، بیروت: دار العلم للملایین، چاپ اول، بی تا.
3. ابن منظور، لسان العرب، بیروت: دار احیاء التراث العربی، چاپ اول 1405.
4. ازهری، محمد بن احمد، تهذیب اللغه، بیروت: دار احیاء التراث العربی، چاپ اول، بی تا

ص: 141

5. اسد حيدر، الامام الصادق و المذاهب الأربعة، بيروت: دارالتعارف، 1422.
6. اشعري، ابوالحسن، مقالات الاسلاميين، قاهره: مكتبة النهضة المصريه، 1369.
7. اشعري قمى، سعد بن عبد الله، المقالات والفرق، بي جا، علمى و فرهنگى، چاپ دوم، 1360.
8. بغدادى، عبدالقاهر، الفرق بين الفرق، بيروت: دار الجيل، 1408.
9. بستانى، فواد افرم، فرهنگ ابجدى، تهران: اسلاميه، چاپ دوم، 1375.
10. جمعى از نويسندگان، في رحاب اهل البيت عليه السلام، بي جا، المجمع العالمى لاهل البيت عليه السلام، چاپ دوم، 1426.
11. جوهرى، اسماعيل بن حماد، الصحاح، بيروت: دار العلم للملايين، چاپ اول، بي تا
12. حلى، حسن بن يوسف، خلاصه الاقوال، نجف، المطبعه الحيدريه، چاپ دوم، 1381.
13. حموى، ياقوت، معجم البلدان، بيروت: دار صادر، چاپ دوم، 1995.
14. حميرى، ابوالعباس عبد الله، قرب الاسناد، قم: آل البيت عليه السلام، چاپ اول، 1413.
15. خامنه اى، سيدعلى، انسان 250 ساله، تهران: مؤسسه ايمان جهادى، چاپ هشتم، 1391
16. خويى، سيد ابو القاسم، معجم رجال الحديث، بي نا، بي جا
17. دارمى، عبد الله بن بهرام، سنن الدارمى، دمشق: مطبعه الاعتدال، بي تا.
18. رازى، فخر الدين، اعتقادات فرق المسلمين و المشركين، قاهره: مكتبة مدبولي، 1413.
19. راغب اصفهانى، حسين بن محمد، مفردات الفاظ القرآن، بيروت: دار القلم، چاپ اول، بي تا.
20. زيدي، محمد مرتضى، تاج العروس، بيروت: المكتبة الحياه، بي تا
21. زمخشري، محمود بن عمر، الفائق، بيروت، دارالكتب العلميه، چاپ اول، بي تا
22. سبحانى، شيخ جعفر، كليات في علم الرجال، قم: مؤسسه النشر الاسلامى، چاپ سوم، 1414.

23. شوشتری، محمد تقی، قاموس الرجال، قم: جامعه مدرسین، چاپ اول، 1419.
24. شیخ حسن بن زین الدین، التحریر الطاووسی، قم: مکتبه آیت الله مرعشی نجفی، چاپ اول، 1411.
25. شیخ صدوق، التوحید، قم: جامعه مدرسین، 1387.
26. - من لایحضره الفقیه، قم: جامعه مدرسین، چاپ دوم، 1404.
27. شیخ مفید، الاختصاص، قم: کنگره شیخ مفید، 1413.
28. -، تصحیح اعتقادات الامامیه، بیروت: دار المفید، چاپ دوم، 1414.
29. -، الفصول المختاره، بیروت: دار المفید، چاپ دوم، 1414.
30. صاحب بن عباد، المحيط فی اللغة، بیروت: عالم الکتب، چاپ دوم، بی تا
31. صفری فروشانی، نعمت الله، غالیان کاوشی در جریان ها و برآیندها، مشهد: بنیاد پژوهش های اسلامی، چاپ دوم، 1388.
32. طبرسی، احمد بن علی، احتجاج، بی جا، دار النعمان، بی تا.
33. طبری، محمد بن جریر، دلائل الامامه، قم: بعثت، چاپ اول، 1413.
34. طریحی، فخر الدین بن محمد، مجمع البحرین، تهران: مرتضوی، چاپ سوم، 1375.
35. طوسی، محمد بن حسن، رجال الطوسی، قم: جامعه مدرسین، چاپ اول، 1415.
36. -، الغیبه، قم: مؤسسه المعارف الاسلامیه، چاپ سوم، 1425.
37. عسکری، سید مرتضی، عبدالله بن سبا، بی جا، توحید، 1413.
37. غفار، عبد الرسول، شبهه الغلو عند الشیعه، بیروت: دار المحجة البيضاء، چاپ اول، 1415
39. فراهیدی، خلیل بن احمد، العین، قم: دار الهجره، چاپ دوم، 1409.
40. فؤاد افرم، فرهنگ ابجدی، تهران: اسلامیه، چاپ دوم، 1375.
41. قطب راوندی، الخرائج و الجرائح، قم: مؤسسه امام مهدی علیه السلام، چاپ اول، 1409.
42. کشی، محمد بن عمر، رجال الکشی (اختیار معرفة الرجال)، مشهد: دانشگاه مشهد، 1348

43. کلینی، محمد بن یعقوب، کافی، بی جا، دار الکتب الاسلامیه، چاپ چهارم، 1365.
44. گرامی، سید محمدهادی، نخستین مناسبات فکری تشیع، تهران: دانشگاه امام صادق علیه السلام، 1391
45. مازندرانی، ابن شهر آشوب، المناقب، قم: علامه، 1379.
46. متقی هندی، کنز العمال، بیروت: مؤسسة الرساله، بی تا
47. مجلسی، محمدباقر، بحار الانوار، تهران: اسلامیه، 1363.
48. مدرسی، محمد تقی، من هدی القرآن، ترجمه احمد آرام و دیگران، مشهد: آستان قدس، چاپ اول، 1377.
49. مظفر، محمد حسین، الامام الصادق علیه السلام، قم: جامعه مدرسین، 1421.
50. مهنا، عبد الله علی، لسان اللسان، بیروت: دار الکتب العلمیه، چاپ اول، بی تا.
51. نوبختی، حسن بن موسی، فرق الشیعه، بیروت: دارالاضواء، چاپ دوم، 1404.
52. نیشابوری، قتال، روضه الواعظین، قم: دلیل ما، 1423.

فهرست مقالات

53. مقاله «واقفیه»، حسن حسین زاده شانه چی، مجله تاریخ اسلام (باقر العلوم) پاییز 1384، ش 23
54. مقاله «دو دستگی در شیعیان امام کاظم علیه السلام و پیدایش فرقه واقفه»، م. علی، بیوکارا، ترجمه وحید صفری، نشریه علوم حدیث، ش 30

*انشعابات شیعی در عصر امام کاظم علیه السلام (زمینه های سیاسی - فکری و مصادیق فرقه ای) علی آقانوری (1) قاسم بیات اصغری (2)

مقدمه

امامان شیعه در عصر حضور، با مشکلات و چالش های مختلفی از طرف مخالفان سیاسی و رقبای فکری و فرقه ای خود روبه رو بودند. آن بزرگان به علاوه گروه های شیعی و علوی، در محدوده و قلمرو و توان خود، در برخی از حوادث سیاسی و بیش تر از آن در عرصه های فکری و مذهبی نقش فعالی داشتند. با این همه، فشارها و مراقبت های دستگاه خلافت به ویژه در دوره عباسیان که شناخت و تجربه بیشتری در مبارزه و رقابت با دستگاه اهل بیت داشتند، آنان را دچار مشکلات و محدودیت هایی در عرصه های سیاسی، فکری و مذهبی کرده بود. این سخت گیری ها و محدودیت ها، به علاوه پراکندگی جغرافیایی و نبود ارتباط منسجم و آگاهانه شیعیان و علویان با امامان شیعه و بسته بودن دست امامان در آگاهی بخشی به پیروان خود، آثار زیانباری را در دوران هر یک از امامان در پی داشت. یکی از این پیامدهای زیان بار به ویژه در دوران امامت موسی بن

ص: 145

1- استادیار دانشگاه ادیان و مذاهب.

2- کارشناس ارشد تاریخ اسلام

جعفر علیهما السلام انشعابات درونی و تنازعات فرقه ای و ظهور برخی از جریانهای انحرافی در میان شیعیان بود که آثار آن همچنان پا برجاست.

مقاله حاضر به بررسی این پدیده در عصر آن حضرت پرداخته که در واقع عصر اوج حرکت فکری - سیاسی ائمه نیز بود و علاوه بر اشاره به زمینه ها و عوامل انشعابات داخلی آن عصر، مصادیق آن را نیز بررسی کرده است.

واژگان کلیدی: امام کاظم علیه السلام، عباسیان، انشعاب، شیعه، فرقه اسماعیلیه.

مشکلات سیاسی امام کاظم علیه السلام در عصر عباسی

امام موسی بن جعفر علیهما السلام در سال 128 قمری متولد شدند. دوران امامت آن حضرت با خلافت چهار خلیفه عباسی، منصور (تا سال 158)، مهدی (158 - 169) هادی (169 - 170) و هارون (170 - 193) مصادف شد. دوران امامت ایشان (148-183) در مقایسه با دیگر امامان شیعه طولانی تر بود. این بزرگوار، به دلیل بردباری در برابر نامهربانی ها و دسته بندی های شیعیانش، ملقب به کاظم (فروشاننده غیظ و خشم) شدند. (1) با این حال، ایشان در زمان هایی از دوران حیات پربارشان، با تندی و خشم خلفا رویه رو گردیدند و سرانجام نیز در زندان توسط هارون به شهادت رسیدند. آن حضرت در زمان امامت پدرشان نیز مورد تهدید خلیفه وقت قرار گرفتند، به گونه ای که منصور دستور داد وصی امام صادق علیه السلام را بکشند و چون وصیت نامه امام را گشودند، ملاحظه کردند که آن حضرت پنج نفر و از جمله خود منصور را وصی خودش کرده است. (2)

درباره مهدی عباسی، خلیفه پس از منصور، گزارش شده که وی برخلاف پدر، نسبت به شیعیان و علویان سخت گیری کمتری داشت و حتی در زمان او،

ص: 146

1- صدوق، عیون اخبار الرضا، ج 1 ص 103.

2- کلینی، اصول کافی، ج 2، ص 384.

هیچ قیام علوی شکل نگرفت. با این حال صرف وجود شریف امام کاظم علیه السلام، مایه اضطراب و بدگمانی او بود. در این دوران علی رغم این که امام کاظم علیه السلام در ظاهر روش مسالمت آمیزی در برابر حکومت اتخاذ کرده بودند و از رویارویی و درگیری با عباسیان اجتناب می کردند، مهدی یک مرتبه امام را در بغداد بازداشت کرد و در پیغام خود به امام، در خواست نمود تا ایشان تعهد دهند که بر ضد دستگاه خلافت قیام نکنند.⁽¹⁾ در زمان هادی عباسی، فشار شدیدی بر علویان و رهبران شیعه وارد شد؛ چنان که یعقوبی نقل می کند: «هادی در سخت گیری بر شیعیان و طالبیان پا فشاری می کرد و آنان را به شدت ترسانده و حقوقی را که مهدی برای آنان مقرر کرده بود، قطع کرد و به حاکمان و فرمانداران مناطق و شهرها نوشت که طالبیان را تعقیب و دستگیر کنند.»⁽²⁾ با توجه به این ستم ها، برخی از شیعیان در اعتراض به فشارهای او، رهبری حسین بن علی بن حسن از نوادگان امام حسن علیه السلام و معروف به شهید فخر را برای قیام و انتقام پذیرفتند.⁽³⁾ ولی قیام شهید فخر، موجب تشدید فشارها بر امام کاظم علیه السلام شد؛ به گونه ای که در تهدید هادی عباسی به آن حضرت آمده که: «به خدا سوگند حسین شهید فخر به دستور موسی بن جعفر علیه السلام ضد من قیام کرده و از او پیروی نموده است؛ زیرا امام و پیشوای این خاندان، کسی جز موسی بن جعفر نیست. خدا مرا بکشد اگر او را زنده بگذارم!»⁽⁴⁾ اما به سبب فرار رسیدن اجلاس، موفق به اجرای این تهدید نشد. با این همه فشار و برخورد مستقیم سه خلیفه نخست عباسی (منصور، مهدی، هادی) با امام، اولویت اصلی آنها امام نبود بلکه دغدغه اصلی شان عموماً متوجه علویان و سادات حسنی بود. پس از هادی عباسی، حدود پانزده سال از

ص: 147

1- فضل الله، تحلیلی از زندگانی امام رضا علیه السلام، ص 14.

2- تاریخ یعقوبی، ج 2، ص 404

3- اصفهانی، مقاتل الطالبین، ص 366.

4- مجلسی، بحار الانوار، ج 48، ص 151.

امامت امام کاظم علیه السلام با بیشترین فشارهای سیاسی در عصر حکومت هارون الرشید سپری شد. بر این اساس، بدیهی است که بیشترین حوادث سیاسی زندگی آن حضرت نیز در این زمان رخ داده باشد. امام کاظم علیه السلام در این دوران همواره تحت تعقیب و فشار حکومت بودند. (1) حکومت وقت چهار مرتبه امام را بازداشت کرد و مانع رفت و آمد و ملاقات ایشان با شیعیان شد. (2) زیرا هارون احساس کرده بود که اگر امام آزاد باشد، در اندیشه تشکیل حکومت خواهد بود؛ چون شواهد عینی نشان می داد که آن حضرت در هر فرصتی، حکومت عباسیان را نفی می کنند و در مورد مسأله فدک، تمام سرزمین هایی را که در قلمرو حکومت اسلامی است، به عنوان "حد و مرز فدک" تعیین می فرمایند. از سوی دیگر، از چهار گوشه کشور اسلامی وجوهاتی را که شیعیان برای حضرت می فرستادند قبول می کردند. (3) سرپرستی و تأمین معاش تعدادی در مدینه توسط امام کاظم علیه السلام نیز بیانگر استقلال و بی اعتنایی آن حضرت به دستگاه هارون بود. (4) کنترل حکومت عباسی و جاسوسی آنان از فعالیت های امام کاظم علیه السلام، گاهی برخی از علویان را نیز به وسوسه می انداخت تا جایی که بنا بر گزارش های متعدد، علی بن اسماعیل برادرزاده آن حضرت نیز به ضرر عمومی خویش سخن چینی می کرد. (5) هارون که برای به شهادت رسانیدن امام دنبال بهانه می گشت، این عمل برادرزاده حضرت بهانه را برای او فراهم نمود و هارون را در تصمیم خود مصمم کرد و به هر دلیلی سرانجام تصمیم خود را در به شهادت رساندن امام عملی نمود. (6)

ص: 148

-
- 1- برای اطلاع تفصیلی از رنج های امام کاظم علیه السلام. در این دوران نک: باقر شریف القرشی، حیات الامام موسی بن جعفر، ص 443 به بعد.
 - 2- مظفر، تاریخ الشیعه ص 47.
 - 3- قرشی، همان، ص 458؛ ابن جوزی، تذکره الخواص، ص 350.
 - 4- صدوق، عیون اخبار الرضا، ج 1، ص 91.
 - 5- اصفهانی، مقاتل الطالبیین، ص 415؛ قرشی، همان، ص 454-456؛ عطاردی، مسند الامام الکاظم علیه السلام.
 - 6- مفید، ارشاد، ص 239؛ مقاتل الطالبیین، ص 335؛ قرشی، همان، ص 514.

عباسیان به ویژه تا زمان مأمون، دل خوشی از امامان شیعه نداشتند و حتی حضور غیر سیاسی آنان را برای حکومت خود خطرناک می دانستند؛ با این همه، مواجهه آنان با امامان در مقایسه با دیگر علویان تندرو، شدت کمتری داشت. حداقل این که آنها در مجموع شمشیر را از رو نبسته بودند. آنان با همه شناختی که از آرمان ها و مبانی امامان در مخالفت با خود داشتند و با این که می دانستند بسیاری از مردم آنان را شایسته مقام خلافت می دانند،⁽¹⁾ گاهی به اظهار ارادت و تمجید از آن بزرگان می پرداختند. خاستگاه عمده این روش را می توان از سلوک سیاسی و عکس العمل زیرکانه امامان در آن روزگار ناشی دانست. توضیح این که امامان شیعه در عصر خلفای مورد اشاره، با دو مشکل مهم سیاسی و فکری روبه رو شدند: مشکل حساسیت و رقابت دستگاه خلافت عباسی از یک طرف و بازار گرمی رقیبان فکری مکتب اهل بیت از طرف دیگر، آنان را مجبور ساخت تا در قبال هر یک از دو پدیده، سیاستی مناسب و همراه با احتیاط و دوراندیشی پیش گیرند.

سلوک سیاسی امامان عموماً بر پایه دوری از درگیری مستقیم و استفاده از تقيه استوار شده بود. تعقیب سیاست تقيه و به تعبیری عمل و تأکید بر روش مبارزه منفی هر یک از امامان، به عنوان اصلی عقلایی گزارش شده است، اما بیش تر می توان آن را در سخنان امام صادق علیه السلام و امام کاظم علیه السلام جست و جو کرد.⁽²⁾ پی گیری این سیاست در حیات فکری - سیاسی امامان، به حدی است که برخی

ص: 149

-
- 1- برای تفصیل این مطلب را نک: اسد حیدر، الامام الصادق والمذاهب الأربعة ج 1، ص 463 به بعد.
 - 2- درباره گزارش های حدیثی از ضرورت تقيه و احتیاط در برابر دشمنان و مخالفان نک: جامع احادیث الشیعه، ج 18، ص 371 به بعد، ابواب التقيه. این احادیث و احادیث مرتبط با آن عموماً در «ابواب جهاد العدو» و «الأمر بالمعروف والنهي عن المنکر» و بیشتر در باب «تقيه» در کتب روایی شیعه و در جلد 12 وسایل الشیعه و مستدرک الوسائل، گرد آوری شده است.

معتقدند حتی حرکت امام حسین علیه السلام نیز از این امر مستثنا نبوده است. (1)

گزارش تفصیلی برخورد تقیه آمیز تمامی امامان شیعه در این جا مد نظر نیست. طبیعی است که هر یک از آن بزرگان، کم و بیش با اقسام فشارهای سیاسی مواجه بودند و تلاش می کردند تا با استفاده از اصل تقیه و با توجه به امکانات موجود، در حفظ خود و میراث جدشان بکوشند. برخورد امام صادق و امام کاظم علیه السلام و طولانی بودن مدت امامت آن دو بزرگوار (دوره هفتاد ساله) و حضور هم زمان با مهم ترین قیام های سادات علوی را می توان الگوی مناسبی در فهم سیره دیگر امامان به حساب آورد.

سیاست تقیه درباره امام کاظم علیه السلام روشن تر است. طبیعی بود که هارون با تجربه بیش تر خود از قیام های علویان و آگاهی از مخالفت های درونی امامان با حکومت عباسی، به حضرت به عنوان یکی از مخالفان و رقیبان اصلی بیندیشد. برای نمونه، از صفوان بن یحیی نقل شده که امام رضا علیه السلام بعد از شهادت پدر، امامت خود را برای وی اظهار کرد و صفوان با این که از پیروان امام بود به ایشان عرض کرد: «امر بزرگی گفتید! آیا از این طاغی (هارون) نمی ترسید؟» (2) امام کاظم علیه السلام می کوشیدند تا ضمن ترویج و تبیین حقوق اهل بیت، از درگیری مستقیم با حکومت خودداری کنند. روایان شیعی در آن عصر در اقدامی احتیاط آمیز از ایشان با عنوانی چون «عبد صالح» نام می بردند. به عقیده نویسنده حدائق الناظره، سیاست تقیه در زمان این امام از دیگر دوران افزون تر بوده و بیش تر اخبار علاجیه و متعارض از ایشان رسیده است. (3) آن حضرت نه تنها در قیام شهید فخر - از مهم ترین قیام های علوی علیه هادی - شرکت نکردند، (4) بلکه بنا بر گزارش ها،

ص: 150

1- علی محمد واوی، دیانت و سیاست در قرون نخست، ص 244_245

2- علی بن عیسی اربلی، کشف الغمه، ج 2، ص 273.

3- یوسف بحرانی، الحدائق الناظره، ج 9، ص 225.

4- ابوالفرج اصفهانی، پیشین، ص 382.

تلاش می کردند به گونه ای غیر مستقیم، از حرکت و قیام وی، با همه خلوص صاحب آن قیام، جلوگیری کنند.⁽¹⁾

آنچه درباره سیره و فلسفه سیاسی این دو امام گفته شد، مربوط به شیوه کلی و غالب آن بزرگان در مقایسه با روش های احساسی و زودگذر برخی از علویان، و با عنایت به اولویت و دغدغه بیش تر آنان در مورد فعالیت های فکری و فرهنگی بود. هیچ فرد منصفی، میانه روی بر طبق امکانات و توجه به واقعیت های موجود را که شیوه اساسی این بزرگان بود، با گوشه نشینی و عافیت طلبی در قبال مسئولیت های سیاسی - اجتماعی، یکسان تلقی نمی کند. بنابراین نباید حرکت آنان را حمل بر بی اعتنایی نسبت به اصل اساسی امر به معروف و نهی از منکر و خوش رویی در برابر ظلم یا خدای نکرده تأیید دستگاه خلافت به حساب آورد؛ زیرا این بزرگان، نه تنها در مواردی به طور آشکار بر تری خویش را بر خلفا اظهار می کردند، بلکه گاهی به طور رسمی مخالفت و اعتراض خود را نسبت به کارهای آنان آشکار می ساختند. حتی برخی از پژوهشگران، معتقدند که شورش های بعدی برخی از فرزندان امام کاظم علیه السلام و مسأله تصمیم آتی مأمون بر ولایت عهدی امام رضا علیه السلام (به منظور ساکت کردن علویان)، مؤید این بینش است که آن امام به عنوان رهبر مخالفان دولت وقت شناخته می شدند.⁽²⁾ دستورهای آن بزرگان به همکاری نکردن با خلفا و طاغوت دانستن آنها و امتناع از رفت و آمد با آنها، اخذ وجوهات شرعی، تأکید بر موضوع مهدویت و نیز ایجاد سیستم وکالت توسط امام کاظم علیه السلام⁽³⁾ را می توان نوعی مبارزه و رویارویی بنیادین با

ص: 151

1- بحارالانوار، ج 48، ص 161. درباره اهداف و خلوص نیت قیام حسین بن علی شهید فخر» نک: ابوالفرج اصفهانی، پیشین، ص 372.

2- حسین مدرسی، مکتب در فرایند تکامل، ترجمه هاشم ایزدپناه، ص 16.

3- همان، ص 18-27.

دستگاه حاکمه به حساب آورد. (1) برخی از سیره پژوهان، این تحلیل شهید مطهری را که عمده دلیل مخالفت دستگاه عباسی با امام حسادت آنان نسبت به حضرت بود، قبول نکرده، معتقدند علت اصلی دشمنی خلفا با آن بزرگوار، داعیه خلافت و امامت آن حضرت بوده است. (2)

گذشت زمان روشن کرد که حرکت عمدتاً فرهنگی آنان، شایسته تر و ماندگارتر بوده است. بر خورد امام را می توان در چارچوب خطوطی دانست که دیگر امامان شیعه نیز بر طبق آن، مشی کردند؛ با این همه، تغییر اوضاع اجتماعی، سیاسی و تحولات دستگاه خلافت عباسی، به همراه درگیری داخلی آن ها و رد و بدل شدن زود هنگام خلفا از یک طرف، و دلمشغولی بیشتر آنان به دیگر مخالفان سرسخت علوی، موجب شد که فضای دوران این امامان تا حدودی تغییر کند. خلفای عباسی در این دوران با توجه به تجربه های قبلی، فهمیده بودند که امامان شیعه از خیر خلافت و به دست گیری قدرت ظاهری گذشته اند. هر چند زمینه این مهم نیز برای آنها فراهم نبود، کنترل سیاسی آنها که همراه با حصر ناخواسته بود، شدت بیشتری داشت. احترام و تقدس ظاهری و زیرکانه ای که خلفا از اهل بیت می گرفتند نیز از این جهت بود. با این حال و در مجموع فشار سیاسی حاکمیت عباسیان، به علاوه سعایت ها و مخالفت های رقبای فکری و انشعابات داخلی، مجالی برای ابراز کامل و کارساز حقوق اجتماعی - سیاسی امامان فراهم نمی ساخت. از این روی، اهتمام امامان در این دوره به حفظ و ترویج مکتب و علاقه مندان به مکتب اهل بیت با روش تقیه (3) و گاهی با استفاده

ص: 152

-
- 1- درباره روایات مراجعه نکردن به طاغوت نک: وسائل الشیعه، ج 18، ص 453. نمونه هایی از روش آنها درباره معرفی امامت نک: احادیث اصول کافی، الحجه، ج 1، ص 279-281؛ در تفسیر بزرگان مانند البرهان فی تفسیر القرآن، نوشته بحرانی و نورالثقلین ماحوزی درباره آیه (أَطِيعُوا اللَّهَ وَ أَطِيعُوا الرَّسُولَ وَ أُولِي الْأَمْرِ مِنْكُمْ) به وظایف و مقامات امامان اشاره شده است.
 - 2- لیثی، جهاد شیعه در دوره اول عباسی، ترجمه محمد حاجی تقی، ص 58.
 - 3- درباره مواردی از تقیه آن بزرگان نک: نعمت الله صفری فروشانی، نقش تقیه در استنباط، ص 118 - 128.

از مناسبت هایی نظیر مراسم حج و مهم تر از آن به وسیله تشکیلاتی به نام سیستم وکالت معطوف می شد. سیستمی که از دوره های قبل بنیان نهاده شده بود. طرفه آن که امامان شیعه با توجه به مشکلات و محرومیت ها و به سبب کسب منفعی بالاتر و جلوگیری از فشار دستگاه خلافت به شیعه و رهبری آن، نمی توانستند به شکل آشکار به تبیین امامت خود پردازند. آنان اگر چه پیوسته بر اصل مسأله امامت پای می فشردند، از روشن سازی شئون جزئی تر و بیان مصادیق(1) آن که برای مخالفان داخلی و خارجی حساسیت برانگیز بود، چاره ای جز ملاحظه زمان و مکان نداشتند و این خود موجب اختلافات چندی شد که به آن خواهیم پرداخت.

محدودیت‌های اهل بیت در تعیین مصادیق واقعی امامت در عصر خویش

امامان کم و بیش و با توجه به موقعیت ها، البته برای افراد خاص، به تبیین جایگاه امامت و جانشین بعد از خود می پرداختند. (2) با این همه این اقدام آنان نیز در مواردی همراه با شرط افشا نکردن اسرار امامت و جلوگیری از اعلام همگانی آن بود. (3) گرچه همین عده خاص نیز گاهی با افشای اسرار، اسباب دردسر خود و یا امام خویش را فراهم می ساختند. (4) در این جا برای نمونه، به مواردی اندک درباره امامت امام هفتم اشاره می کنیم:

ص: 153

1- جالب است بدانیم، امامان نه تنها از دستگاه خلافت که از سعایت و خراب کاری خویشاوندان خود نیز می ترسیدند. برای نمونه، وقتی ابوخالد کابلی از امام علیه السلام درخواست می کند که قائم را معرفی فرماید، به وی می گوید: «لَوْ كُنْتُ مُحَدِّثًا بِهٖ أَحَدًا لَحَدَّثْتُكَ وَ لَقَدْ سَأَلْتَنِي مِنْ أَمْرِ لَوْ أَنَّ بَنِي فَاطِمَةَ عَرَفُوهُ حَرَصُوا عَلَيَّ أَنْ يَقْطَعُوا بَعْضَهُ بَعْضًا» (معجم احادیث المهدی، ج 4، ص 229).

2- در این باره نک: اصول کافی، ج 1، ص 286-372، 329

3- محمد جعفری، تشیع در مسیر تاریخ، ص 348 - 344. هم چنین نک: مستدرک الوسائل، ج 12، ص 289، باب تحریم اذاعة الحق مع الخوف به.

4- نک: رجال کشی، شماره 476 478 و 488.

کلینی از هشام بن سالم روایت کرده است که گفت:

پس از وفات امام صادق علیه السلام من و محمد بن نعمان (مؤمن الطاق) در مدینه بودیم و مردم بر سر عبدالله بن جعفر انجمن کرده بودند که او پس از پدرش امام است. پس ما بر او در آمدیم و مردم نزد او بودند. از او پرسیدیم: «زکات در چه اندازه از مال واجب می شود؟» گفت: «دو درهم و نیم.» گفتیم: «به خدا مرجئه نیز این را نگویند.» عبدالله گفت: «به خدا من نمی دانم مرجئه چه می گویند.» هشام گوید: «پس ما از نزد عبدالله بن جعفر، سرگردان بیرون آمدیم و نمی دانستیم به کجا برویم و در کنار یکی از کوچه های مدینه نشسته، گریه می کردیم و نمی دانستیم چه باید بکنیم و به که رو آوریم. با خود می گفتیم: به سوی مرجئه، یا به سوی قدریه یا به سوی معتزله، یا به سوی زیدیه برویم؟ در همین حال بودیم که مردی ناشناس را دیدم که با دست به من اشاره می کرد. ترسیدم جاسوسی از جاسوسان منصور دوانیقی باشد. چون منصور جاسوسانی در مدینه داشت که ببیند مردم پس از جعفر بن محمد علیه السلام امامت چه شخصی را خواهند پذیرفت تا او را گردن بزنند. ترسیدم این پیرمرد از همان جاسوسان باشد. پس به مؤمن الطاق گفتم: تو از من دور شو زیرا من بر خود و بر تو اندیشه و نگرانم، و این مرد نیز مرا می خواهد نه تو را؛ تو از من دور شو مبادا به هلاکت افتی و به دست خود در نابودی ات کمک کرده باشی. پس احوال (که همان مؤمن الطاق بود) به فاصله زیادی از من دور شد و من دنبال پیر مرد رفتم و گمان می کردم که نمی توانم از دست او رها شوم و به ناچار همچنان به دنبال او رفتم، تن به مرگ داده بودم تا این که مرا به در خانه حضرت موسی بن جعفر علیهما السلام برد. آن گاه مرا رها کرد و برفت. دیدم خادمی بر در خانه است. به من گفت: «خدایت رحمت کند، داخل شو.» من داخل خانه شدم و دیدم که حضرت در آن جاست و بدون سابقه فرمود: «نه به سوی مرجئه، نه به سوی قدریه، و

نه به سوی معتزله، و نه به سوی زیدیه، بلکه به سوی من.» عرض کردم: «فدایت شوم، پدرت از دنیا رفت؟» فرمود: «آری.» گفتم: «درگذشت؟» (یعنی کشته نشد). فرمود: «آری.» گفتم: «پس از او امام ما کیست؟» فرمود: «اگر خدا بخواهد تو را راهنمایی کند خواهد کرد!» گفتم: «قربانت شوم، عبدالله برادر شما چنین پندارد که او پس از پدرش امام است!» فرمود: «عبدالله می خواهد خدا پرستیده نشود.» گفتم: «پس بفرمایید بعد از پدر شما امام کیست؟» فرمود: «اگر خدا بخواهد تو را راهنمایی کند خواهد کرد.» عرض کردم: «قربانت گردم، آن امام شما هستید؟» فرمود: «من آن را نمی گویم.» با خود گفتم: «من از راه مسأله درست وارد نشدم. سپس [پرسش را عوض کرده] گفتم: «برای شما امامی هست؟» [و بر شما لازم است از امامی پیروی کنی؟ فرمود: «نه.» در این هنگام چنان هیبت و عظمتی از آن بزرگوار در دلم افتاد که جز خدا نمی داند. سپس عرض کردم: «قربانت گردم، من از شما پرسش کنم همان گونه که از پدرتان می پرسیدم؟» فرمود: «پرس تا پاسخ گیری ولی فاش مکن که اگر فاش کنی نتیجه اش سر بریدن است.» (یعنی ما را می کشند) از او پرسش هایی کردم و دیدم دریایی است بی کران. عرض کردم: «قربانت گردم! شیعیان پدرت گمراه و سرگردان شده اند؛ آیا با این پیمانی که شما بر پنهان داشتن این موضوع از من گرفته اید (اجازه می دهید) موضوع امامت شما را به آنها برسانم و آنان را به سویتان دعوت کنم؟» فرمود: «هر کدام رشد و خردمندی و رازداریشان را دریافتی به او برسان و پیمان بگیر که فاش نکند و اگر فاش کند سر بریدن در کار است.» - و با دست اشاره به گلوی خود کرد - سپس از نزد آن حضرت بیرون رفتم و اباجعفر احوال را دیدم. به من گفت: «چه خبر بود؟» گفتم: «هدایت بود،» و داستان را برایش گفتم. آن گاه زراره و ابوبصیر را دیدار کردیم (به آن دو نیز موضوع را گفتم). آنان خدمت آن حضرت رسیدند و سخنانش را شنیدند و

پرسش هایی کرده، به امامتش یقین پیدا کردند. سپس مردم را گروه گروه دیدار کرده (و موضوع را گفتیم) و هر که پیش آن جناب می رفت به امامتش یقین می کرد مگر دار و دسته عمار سباباطی (که به امامت عبد الله قائل شدند) و عبدالله بن جعفر تنها مانده بود و جز اندکی از مردم کسی به نزدش نمی رفت. (1)

جالب است بدانیم این سردرگمی برای افرادی بود که امروزه از مهم ترین و مشهورترین اصحاب امامان به حساب می آیند!

مفضل بن عمر گوید:

خدمت امام صادق علیه السلام بودم که ابراهیم (موسی بن جعفر) وارد شد و او جوان بود. امام فرمود: «وصیت مرا درباره این بپذیر (و بدان که او امام است) و امر امامت او را با هر کدام از اصحابت که مورد اطمینان است در میان گذار.»

امام صادق علیه السلام در ضمن حدیثی دیگر که درباره امر امامت امام کاظم علیه السلام است، بعد از آگاه کردن فیض بن مختار از جانشین خود به وی می گوید: «بدان که خداوند اظهار این مطلب را به کسی پیش از تو به ما اجازه نفرموده است.» (2)

یکی از اصحاب امام کاظم علیه السلام گفته که به موسی بن جعفر علیهما السلام عرض کردم: «مانند خبری که پدرت به من فرمود، شما هم بفرمایید.» امام فرمود: «آری، پدرم در زمانی بود که مانند این زمان نبود.» یعنی در این زمان باید تقیه کرد. به حضرت عرض کردم: «هر که به این جواب قناعت کند، لعنت خدا بر او باشد!» حضرت را خنده سختی گرفت، سپس فرمود: «ای اباعمار! به تو خبر دهم که من از منزلم بیرون رفتم و به فلان پسر وصیت کردم و در ظاهر پسران دیگرم را هم

ص: 156

1- مفید، ارشاد، ترجمه رسول محلاتی، ج 2، ص 213-215. هم چنین نك: کافی، ج 1، ص 352؛ اربلی، كشف الغمة ج 2، ص 223.

2- کافی، ج 1، کتاب الحجّة، باب الاشارة و النص علی أبي الحسن موسی، حدیث های شماره 3، 4 و 9.

با او شریک کردم ولی در باطن تنها به او وصیت کردم. اگر کار دست من می بود، امامت را به پسر م قاسم می دادم که او را دوست دارم و نسبت به او مهربانم، ولی این اختیار با خدای عزوجل است، هر کجا خواهد قرار دهد. خبر امامت او (در خواب) از رسول خدا صلی الله علیه و آله به من رسیده و خود او و معاصرانش را به من نشان داده است، و او نیز تا از پیغمبر صلی الله علیه و آله جدم علی علیه السلام خبر نرسد، به کسی از ما وصیت نکند.»(1)

هم چنین از زبان نصر بن قاموس، صحابی امام هفتم گزارش شده که وی با این تعلیل که بعد از امام صادق علیه السلام «ذَهَبَ النَّاسُ يَمِينًا وَ شِمَالًا» با تأکید از امام کاظم علیه السلام می خواهد که امام بعد از خودش را معین کند.(2) امام کاظم علیه السلام حتی برای محکم کردن کار و جلوگیری از بهانه سازی های بعدی، گواهی ده ها صحابی مورد وثوق را درباره جانشین بعد از خود طلبیدند.(3) اقدام آن حضرت، تا حدود زیادی از افتراق شیعیان بعد از ایشان جلوگیری کرد. با این حال بعد از آن حضرت نیز تاریخ شیعه، ماجرای ظهور پدیده واقفی گری و شکل گیری فرقه واقفیه را شاهد بود. درست است که برخی از اصحاب آن بزرگوار مقهور طبع ذلت پذیر بشری شدند و به منظور حفظ و تصرف اموالی که به دستور آن حضرت از شیعیان گرفته بودند، از مسیر امامت حقه تخطی کردند،(4) اما پر واضح است که زمینه فکری و اجتماعی پذیرش ادعا و بهانه آنان از قبل فراهم شده بود. تحقیقا جو فشارهای سیاسی خلفا و حساسیت های برخی از گروه های داخلی، به علاوه پراکندگی اصحاب شیعی آن حضرت، به گونه ای بود که نه همه اصحاب آن حضرت قادر بودند از امر امامت و سرنوشت امام خود اطلاع روشنی به دست

ص: 157

1- همان، باب الاشارة والنص على أبي الحسن الرضا، حدیث 14.

2- عیون اخبار الرضا، ج 1، ص 40

3- همان، ص 37.

4- همان، ص 104؛ رجال کشی، شماره 871 و 888

بیاورند و نه این که جرأت داشتند مثلاً در پیش کارگزاران خلیفه، با این ادعا که موسی بن جعفر علیهما السلام امام ماست، مرگ حضرت را گواهی کنند و خود را در معرض شناسایی قرار دهند.

چنان که ملاحظه می شود، در این احادیث که نمونه های آن زیاد است، نه تنها مصداق امام برای برخی از اصحاب برجسته امامان روشن نبود، بلکه امامان نیز از معرفی روشن آن برای همگان تحاشی داشتند و برای آنان که بیان می کردند نیز به پنهان داشتن این موضوع گوشزد می کردند. این امر موجب شد تا انشعابات درون شیعیان درباره امامت و مصادیق آن به ویژه در عصر امام کاظم علیه السلام رشد و رواج بیش تری یابد که به نمونه های مهم آن اشاره خواهد شد.

انشعاب در شیعیان جعفری

پس از شهادت امام صادق علیه السلام در سال 148 قمری، به جز آن دسته از اصحاب و بزرگان شیعه که امامت حضرت کاظم علیه السلام را پذیرفتند و در حلقه معتقدان به امامت ائمه دوازده گانه قرار گرفتند، دیگر انشعابات شیعی در قالب چند گروه و دیدگاه تقسیم شده است: (1)

1. گروهی در گذشت امام را انکار کردند و با ادعای مهدویت وی، هیچ کس را پس از آن حضرت امام ندانستند. (2) به این دسته که به نام پیشوایشان عجلان بن ناووس منسوبند، «ناووسیه» گفته شده است. البته برخی از متکلمان متقدم شیعه مانند شیخ مفید و پژوهش گران معاصر، در وجود تاریخی چنین اعتقادی نسبت به امام علیه السلام تردید کرده اند و در ذیل گزارش خود از اعتقاد این فرقه، اعتقاد به مهدویت امام صادق علیه السلام را ساخته فرقه نگاران دانسته اند. به اعتقاد آنان، مشکل

ص: 158

1- برای اطلاع اجمالی از این گروهها نک: فرق الشیعة ص 66 - 79؛ الزینه، ص 286-289؛ اعلام الوری، ج 2، ص 7-9

2- فرق الشیعه ص 67؛ اعلام الوری، ج 2، ص 8

می توان تصور کرد که کسانی چنین عقیده ای را در مورد امام صادق علیه السلام پیدا کنند؛ چه هیچ یک از دلایلی که بعدا موجب حدوث چنین عقیده ای در مورد حضرت موسی بن جعفر علیهما السلام شد، در مورد ایشان صادق نبود. اولاً ایشان بارها آشکارا فرموده بودند که قائم، شخصی جز ایشان است و شایعه منتسب به حدیث نبوی که بعدا در دوره فرزند ایشان همه جا وجود داشت، در مورد ایشان نیست. ثانیاً ایشان بر خلاف روش عملی فرزندشان، هرگز در سیاست روزگار خود مداخله نفرمودند و پس از روشی که در دوره انقلاب ضد اموی و سپس در مورد قیام نفس زکیه پیش گرفتند، هیچ کس امید سیاسی و انتظاری از ناحیه ایشان نداشت که آن انتظار و امید با چنین دستاویزهایی زنده نگاه داشته شود. ثالثاً ایشان در زندان وفات نیافته بودند که مردم در وفات ایشان به این دلیل تردید کرده باشند. عاملی که در مورد حضرت کاظم علیه السلام ذکر شده که مردم تا سالیان دراز با فرزند ایشان بر سر اثبات وفات او گفت و گو می کردند و برای آن سند و شاهد می طلبیدند، در مورد امام صادق علیه السلام حتی یک مورد هم نقل نشده که کسی در صحت امامت جانشین او بر این اساس تردیدی کرده یا با ایشان گفت و گویی نموده باشد. لذا به نظر می رسد که تمام مطالب مربوط به وجود یک گروه از شیعیان مدعی و معتقد به غیبت امام صادق علیه السلام که همه از منابع شیعه سرچشمه گرفته، کلاً مستند به ذهنیت شیعیان امامی باشد که همواره باید امامی از خاندان پیامبر وجود داشته باشد. طبعاً آنان چنین ذهنیتی را از همه اصحاب امام صادق علیه السلام به انقطاع امامت پس از آن جناب برداشت می کنند که آنان به غیبت ایشان معتقد بوده اند در حالی که به احتمال زیاد، معتقدان به انقطاع امامت چنان ذهنیتی نداشته و چنین ادعای نکرده بودند. (1)

2. گروه دیگری که بنا بر گزارش نوبختی، بسیاری از بزرگان و فقیهان شیعه

ص: 159

1- مکتب در فرایند تکامل، ص 79 - 80.

را شامل بودند، به امامت عبدالله، بزرگ‌ترین فرزند بازمانده امام، معتقد شدند. دلیل آنها نیز این بود که جانشین امام باید فرزند ارشد امام باشد (الأمامه في ولد الاكبر من ولد الانمه). عبدالله بعد از گذشت هفتاد روز از مرگ پدر، بی‌آنکه فرزندی از خود به جا بگذارد، در گذشت. با توجه به بی‌فرزند بودن عبدالله و نیز کم‌اطلاعی او از احکام شریعت، بیشتر پیروان وی به موسی بن جعفر علیهما السلام رجوع کردند، اما بخشی از آنها معتقد شدند که عبدالله به حق جانشین پدر بوده و موسی بن جعفر جانشین عبدالله و امام پس از اوست. (1) این فرقه به سبب انتسابشان به عبدالله بن افلاح (کسی که کف پای او صاف و یا سر یا بینی او پهن باشد) به نام فطحیه و یا افطحیه شناخته شدند. این گروه به طور مسلم تا اواخر قرن سوم هجری حضور داشتند و نام برخی از بزرگان آنها در سلسله روایات شیعی وجود دارد. (2)

3. دسته‌ای دیگر به امامت فرزند دیگر امام صادق علیه السلام به نام محمد (ملقب به دیباج) روی آوردند و با توجه به نام پیشوا و بنیان‌گذارشان یحیی بن ابی سمیط (یا شمیط)، سمیطیه (و یا شمطیه) نامیده شدند. (3) این گروه نیز با توجه به این که خود محمد دیباج تن به چنین ادعایی نداد، به زودی منقرض شدند.

ظهور فرقه اسماعیلیه

چهارمین و مهم‌ترین گروه انشعابی، همان هواداران و معتقدان به امامت اسماعیل، بزرگ‌ترین فرزند امام بودند. فرقه‌نگاران به ظهور سه دسته انشعابی نخست اشاره کرده‌اند، اما آنان را در عداد فرقه‌های تاریخی و منقرض شیعی شمرده‌اند. از میان انشعابات یاد شده، اسماعیلیه تنها فرقه‌ای که توانست به هر دلیلی، ادامه حیات

ص: 160

1- فرق الشیعه، ص 67؛ رجال کشی، شماره 473

2- برای نمونه نك: رجال کشی، شماره‌های 472، 639، 720، 1014، 1061، 1062، 1067 و 1078.

3- فرق الشیعه، ص 76؛ الزینه، ص 287

بدهد و اسباب ماندگاری خود را فراهم کند. اهمیت این جدایی که از بزرگترین تقسیمات شیعیان به حساب می آید، نه فقط مربوط به کثرت پیروان و برجستگی برخی از عقاید آن هاست، بلکه از این جهت نیز مطرح بوده که آنان توانستند یکی از بزرگترین حکومت های عصر خود را تشکیل داده، در مقابل عباسیان قد علم کنند. اسماعیلیان توانستند با تشکیل دولت، انتقام تاریخی خود را از عباسیان بگیرند که با ادعای شایسته بودن به خلافت و انتساب حزب خود به اهل بیت به خلافت رسیدند و بر علویان سیطره یافتند. در این جا، از بررسی اندیشه ها و سیر تطوری تاریخ و عقاید و گونه های فرقه ای این گروه صرف نظر می کنیم (1) و بنا بر اقتضای نوشتار، تنها به چگونگی ظهور و شکل گیری تاریخی آن می پردازیم.

عوامل پیدایش اسماعیلیه

اشاره

در بررسی تاریخ شکل گیری و رشد و رواج هر یک از فرقه های اسلامی و انشعابات شیعی، باید به مجموعه ای از عوامل و زمینه های سیاسی - اجتماعی و زمینه های قبلی توجه داشت. البته نباید از نقش مهم عوامل فکری از جمله پشتوانه ها و مفروضات کلامی صاحبان و بنیان گذاران این فرقه ها، چشم پوشید. بررسی عوامل ظهور اسماعیلیه نیز از این قاعده مستثنا نیست. درباره نقطه های آغازین شروع حرکت سیاسی - فکری و روابط اسماعیلیان نخستین (خالص) و مبارکیه و اسماعیلیان و نیز زندگی نامه اسماعیل و سرنوشت پسرش محمد، هم چنین رابطه این دو با امام صادق علیه السلام و امام کاظم علیه السلام و ربط و نسبت آنان با غلات و دیگر شیعیان نیز اطلاعات زیاد و یک دستی به ما نرسیده و البته مخفی کاری اسماعیلیان به این ابهام دامن زده است. با این همه، می توان بر اساس

ص: 161

1- برای اطلاع تفصیلی از تاریخ و اندیشه های این گروه به دو کتاب عالمانه و پر ارج مراجعه کنید: 1. فرهاد دفتری، تاریخ و عقاید اسماعیلیه 2. «اسماعیلیه» مجموعه مقالات نوشته شده جمعی از محققان مرکز مطالعات و تحقیقات ادیان و مذاهب.

مجموعه ای از داده های تاریخی و تحلیل های پیش رو، از عوامل و زمینه های نخستین پیدایش تاریخی این گروه سخن گفت:

الف) مفروضات مذهبی - کلامی

تفاوت دیدگاه شیعیان نخستین درباره ویژگی ها و وظایف امامان، از مهم ترین محورها و زمینه های اختلاف آنان بود. گزارش های روایی و تاریخی درباره اختلافاتی چون میزان، قلمرو و چگونگی دانش، عصمت، نسل (نظیر فاطمی، علوی و یا حسنی و حسینی بودن) و شرایط سنی، حکایت از این مهم دارد. این قبیل اختلاف ها، نه تنها مورد تنازع فکری شیعیان و اصحاب ائمه بود، بلکه گاهی فرقه گرایی و انشعاب آنان را نیز موجب می شد. این اختلاف ها، به علاوه محدودیت ها، محذورات و ملاحظات سیاسی - کلامی امام صادق علیه السلام در تعیین صریح و اعلام همگانی امام بعد از خود، در پیدایش آغازین اسماعیلیه و رشد و رواج بعدی آن نیز بی تاثیر نبود. توضیح این که اسماعیل در زمان حیات امام صادق علیه السلام (حداقل سه سال قبل از شهادت امام) درگذشت و حضرت به منظور رفع شبهه جانشینی وی، که در زبان ها پیچیده بود، مرگ او را اعلام عمومی نمود و مردم، به ویژه شیعیان را به دیدن جنازه اش دعوت کرد. (1) این حرکت امام، به روشنی حکایت از این داشت که تصور عمومی و یا حداقل بخشی از شیعیان در زمان حیات اسماعیل، این بود که رهبری آینده شیعه از آن اوست. البته ممکن است طرح رهبری وی را در آن روزگار تا حدودی برخاسته از انگیزه های سیاسی طراحان آن بدانیم. روایات دال بر انکار امامت اسماعیل توسط امام صادق علیه السلام نیز بر روایات مثبت این مدعا ترجیح دارد. با این همه، بزرگ تر بودن اسماعیل در میان فرزندان امام صادق علیه السلام از یک سو و فعالیت های سیاسی وی از

ص: 162

طرف دیگر و نیز اظهار محبت امام نسبت به وی، ذهنیت عده ای را متوجه امامت او کرده بود. به ویژه آن که بر اساس برخی گزارش ها، این شرط که فرزند بزرگ تر امام باید جانشین وی باشد، به گونه ای شایع شده بود که نوبختی در بیان اختلافات بعد از امام صادق علیه السلام می گوید:

عده ای از بزرگان شیعه با همین تعلیل، ابتدا سراغ عبد الله بن افطح رفتند؛ زیرا وی در میان فرزندان به جامانده از امام از همه بزرگ تر بود. (1)

به هر حال تصور عمومی از امامت اسماعیل، به گونه ای بود که برخی مرگ او را منکر شده، آن را دروغین و صحنه سازی امام دانستند. عده ای نیز پس از درگذشت اسماعیل و ناامیدی از امامت او، حتی از امامت امام صادق علیه السلام نیز برگشتند. استدلال آن ها نیز این بود که امام صادق علیه السلام به ما دروغ گفته، بنابراین شایسته امامت نیست! و امام نباید چیزی را بگوید و خبری را (مثل امامت اسماعیل) بدهد که بعد از آن (مرگ اسماعیل) کشف خلاف گردد و با مردن او دروغ از آب در آید. (2)

ابو حاتم رازی، از متفکران و داعیان مشهور اسماعیلی، حاصل ادعاها و دلایل کلامی اسماعیلیان را برای امامت امامان خود چنین می نگارد:

آنان پس از اسماعیل به امامت فرزندش، محمد، روی آورده، امامت دیگر فرزندان جعفر را نپذیرفتند و گفتند: «هیچ پیامبر و فرستاده ای نبوده مگر این که در زمان حیات و پس از مرگ خود، جانشینی داشته و خداوند اولیای خود را به این شیوه فرمان داده است.» جعفر بن محمد علیه السلام نیز 25 سال را در حالی به سر آورد که جز اسماعیل و عبدالله فرزند دیگری نداشت. آن حضرت دیگران را به جانشینی اسماعیل راهنمایی کرد تا بدان جا که

ص: 163

1- فرق الشیعه، ص 77؛ کشی، همان، شماره 472. شایسته ذکر این که طرح مفهوم بداء درباره اسماعیل را که در روایات شیعی و آثار فرقه نگاری کهن وجود دارد چه از طرف ائمه بدانیم و چه ساخته شیعیان، باز از قوت این شایعه حکایت داشته است.

2- فرق الشیعه، ص 68.

بسیاری از یارانش، به امامت اسماعیل معتقد شدند و او نیز در رد آنان سخنی نفرمود تا این که گروهی گفتند: «وی نمرده و جعفر علیه السلام از ترس دشمنان پنهانش کرده است. چگونه ممکن است اسماعیل مرده باشد با آن که خود جعفر، طوق پیروی از او را بر گردن ما افکنده و به فرمانبرداری از او فرمان داده است؟!» آنان [برای اثبات امامت و جانشینی اسماعیل]، بدین نکته نیز احتجاج کرده اند که جعفر علیه السلام نیز مانند پیامبر خدا صلی الله علیه و آله - که تا خدیجه زنده بود، نه زنی را به همسری گرفت و نه کنیزی را اختیار کرد - رفتار کرد و تا زمانی که مادر اسماعیل - یعنی فاطمه، دختر عموی آن حضرت - زنده بود، همسر دیگری نگرفت؛ زیرا می دانست حجت و امام از فرزندان آن زن است. اسماعیلیان گفتند: «امامت و وصایت از جانب خداست و خدا این منزلت را در زمان زنده بودن پدر به اسماعیل داده است. چون مرگ اسماعیل فرارسید، فرزند او محمد از عموهای خود بیش تر سزاوار میراث او بود؛ چنان که از همه آنان، جز عبدالله، بزرگ تر نیز بود.» از طرفی (برای نفی امامت موسی بن جعفر علیه السلام بعد از رحلت اسماعیل و با مفروض بودن امامت او گفته اند) «امر امامت به دلیل اخباری که در این باب رسیده است، پس از حسن و حسین در دو برادر قرار نمی گیرد.»

آن ها در رد امامت دیگر فرزندان امام صادق علیه السلام گفته اند: «ما در ادعای هواداران امامت عبدالله و محمد (فرزندان امام صادق علیه السلام) نگرستیم و دریافتیم که عبد الله در گذشت، بی آن که فرزندی داشته باشد و محمد نیز در مکه، در ماه و بلد حرام که امت بر ضرورت پرهیز از جنگ در آنها اتفاق دارند، خروج کرد و شمشیر کشید. اگر کار او نیز سر می گرفت، باز با این کار نادرستی که کرد، ادعای هوادارانش [که او پس از پدر، به امامت سزاوارتر است] از میان می رفت، هر چند که آنان از بین رفته اند و کارشان پایان پذیرفته است.» مدعیان امامت موسی [بن جعفر] نیز پس از مرگش، در جانشینی فرزندش علی [بن موسی الرضا] اختلاف

کردند؛ گروهی بر امامت موسی ماندند و گفتند: وی نمرده است و این که علی [بن موسی الرضا] شایسته امامت نیست. علی بن موسی علیه السلام نیز بی آنکه فرزند بالغی داشته باشد، در گذشت. وی به هنگام مرگ تنها یک پسر هفت ساله، یعنی محمد بن علی داشت که [به جهت کمی سن و عدم بلوغ] او را نه می شد به امامت پذیرفت و نه می شد با وی نماز گزارد، خوردن گوشت ذبیحه اش روا و شهادتش نیز پذیرفتنی نبود. وی همچنین، برای [تصرف در] مال خود، قابل اعتماد نبود و نمی شد حد بر او جاری کرد. وی با این مجادلات کلامی، می خواهد نتیجه بگیرد که امامت تنها شایسته اسماعیل و نسل بعد از وی است. (1)

ب) زمینه های سیاسی

سرآغاز انشعاب اسماعیلیان از زمان امام جعفر صادق علیه السلام روشن است. بسیاری از مورخان و پژوهشگران، به آغاز شکل گیری آنها و رابطه های پنهانی شان با برخی از شیعیان غالی اشاره کرده اند. ابوالخطاب تحریک کننده این جریان سیاسی بود. وی ابتدا مورد اعتماد امام صادق علیه السلام بود و از سوی آن حضرت به عنوان راهنمای شیعیان کوفه، برگزیده شد. اما پس از آن امام صادق علیه السلام به سبب بینش عقیدتی افراطی اش او را طرد کردند. ابوالخطاب کوشیده بود تا با ابزار نظامی به تقویت عقیده اش پردازد. به نظر می رسد که می خواسته تا در نفوذ و دخالت امام صادق علیه السلام با دادن نظریات انقلابی و سیاسی خود نسبت به اسماعیل، با حيله پیش دستی کند. اسماعیل به این تفکرات، گرایش بیشتری از برادر جوان ترش موسی نشان می داد. از این رو، ابوالخطاب امیدوار بود تا تحت نام اسماعیل افکار انقلابی خود را وجهه شرعی دهد. (2)

ص: 165

1- نک: ابو حاتم رازی، گرایش ها و مذاهب اسلامی در قرون نخست، (بخش سوم کتاب الزینه)، ترجمه علی آقائوری، ص 120-123.

2- جاسم حسین، تاریخ سیاسی غیبت امام دوازدهم، ص 64.

لذا پژوهش گران نتیجه گرفته اند که اسماعیلیان در آغاز، قبل از انشعاب مذهبی، یک جنبش سیاسی بودند که مقاصد سیاسی - اجتماعی خود را در دین جست و جو می کردند. در نظر گرفتن معانی باطنی برای آیات قرآنی نیز ابزاری برای تفسیر دلخواه از قرآن در خدمت مقاصد سیاسی - اجتماعی آنان بود.

پژوهش گران اسماعیلی، مانند عارف تا مرو مصطفی غالب این نظر را نمی پذیرند و آغاز جنبش اسماعیلیه را مذهبی می دانند. (1) از طرفی در بررسی تاریخی و فهم چگونگی ظهور و بروز اولیه اسماعیلیان، نمی توان زمینه های سیاسی و اجتماعی و فکری عصر صادقین علیه السلام را از نظر دور داشت، زیرا با روی کار آمدن خلفای عباسی و در پی ناامیدی دوستان و اصحاب اهل بیت : از حاکمان عباسی، زمزمه مخالفت علویان با عباسیان بالا گرفت. از طرفی امام صادق علیه السلام به سبب ملاحظاتی ویژه، از روحیه پرخاشگری و ستیزه جویی آشکار با دستگاه خلافت حمایت نمی کردند و وظیفه امام منصوص را رهبری روحانی و مذهبی اعلام فرمودند، نه کسب قدرت ظاهری. برخی از شیعیان و خاندان پیامبر صلی الله علیه و آله خود به قیام سازمان یافته و تبلیغ برد دستگاه عباسی رو کردند و سر آغاز شکافی به نام اسماعیلیه شدند. در میان قیام های عصر امویان و عباسیان که خاندان پیامبر و دوست داران ایشان دنبال کردند، قیام برخی از غلات شیعه که بعدها در اسماعیلیان تبلور یافت، برجستگی خاصی دارد. (2) بنابر دیدگاهی، حتی اختلاف اصلی اسماعیل با امام و عزل وی از امامت به سبب ارتباط وی با محافل

ص: 166

1- الحركات الباطنية في الاسلام، ص 46، 50، 71 و 79

2- نك: فرهاد دفتری، «اسماعیلیه»، دایرة المعارف تشیع، ج 2. بعضی از پژوهش گران معاصر، معتقدند تأویل گرایی قبل از ظهور اسماعیلیه از سوی عده ای از اصحاب امام صادق علیه السلام آغاز شد که البته کسانی از آنان مانند ابو منصور عجلی و ابوالخطاب و مغیره بن سعید مورد طرد و لعن آن حضرت واقع شدند. بر این اساس، ریشه برخی از تأویلات اسماعیلیه همان فرقه های غلات و زنداقه است. نك: تاریخ الاسماعیلیه، ص علیه السلام. شاید با توجه به چنین زمینه های تاریخی باشد که برخی معتقدند، باطنی گری در گروه های شیعی کامل ترین صورت تحول خویش را در مذهب اسماعیلی یافت. (تاریخ و عقاید اسماعیلیه، ص 104)

انقلابی بوده است. (1) مصطفی غالب، از نویسندگان اسماعیلی معاصر، معتقد است که داعیان اولیه اسماعیلیه و حجج آنها در عصر عباسی، همگی از انقلابیون و مخالفان دولت عباسی بودند و حتی انکار مرگ او را توسط امام صادق علیه السلام به جهت حفظ جان او و با توجه به عنصر تقیه می دانستند. (2)

خاستگاه اسماعیلیه اوضاع و احوال سیاسی - اجتماعی نیمه قرن دوم بوده است. وی می گوید: «چنین تغییری در اوضاع و احوال طبقات اجتماعی، طبیعتاً منجر به جنبش هایی گردید که (در قرن کمون انقلابی)، بیانگر قیام طبقات و حوزه های محروم و تحت فشار بودند.» (3) لوئیس برناوه با توجه به اسناد و شواهد نتیجه می گیرد که در دوران حیات امام صادق علیه السلام ابوالخطاب و اسماعیل احتمالاً به کمک هم نظامی از عقاید را پی افکنده که اساس کیش اسماعیلی دوره های بعد گردید. آنان هم چنین برای تأسیس یک فرقه انقلابی شیعی تلاش کردند که بتواند همه گروه ها و دسته های کوچک شیعی را برگرد امامت اسماعیل و فرزندان او جمع کند. پس از کشته شدن ابوالخطاب، شهادت امام صادق علیه السلام، تشکیلات و سازمان آنها به چندین گروه و فرقه کوچک تر با عقاید و آرا مختلف و رهبران منازع تقسیم شد. اینان بر گرد شخص محمد بن اسماعیل جمع آمدند و محمد موفق شد با یاری هواداران مختلف خود از جمله مبارک و عبدالله بن میمون قدام، بیشتر پیروان اسماعیل از جمله بخش اعظم فرقه خطابی را که عقاید و آرا آن ها نیز با تغییرات و اصلاحاتی اخذ شد، در نهضت واحدی باهم متحد سازد. به این ترتیب، جنبش تاریخی اسماعیلیان در پیرامون محمد بن اسماعیل شکل گرفت و به وجود آمد. (4)

ص: 167

-
- 1- لوئیس برناوه، تاریخ اسماعیلیان، ترجمه فریدون بدره ای، ص 48
 - 2- مصطفی غالب، تاریخ الدعوة الاسلامیه، ص 6-8
 - 3- تاریخ اسماعیلیان، ص 40 و 52؛ هم چنین نک: عرفان عبدالحمید، دراسات فی الفرق و العقاید، ص 59.
 - 4- لوئیس برناوه، همان، ص 52.

پس از شهادت هر یک از امامان نوعی جریان واقفی گری بنابر دلایلی در میان شیعیان، به ویژه با توجه به انتظاری که از مفهوم مهدی و قائم داشتند، شکل می گرفت. (1) این اندیشه به طور عام، هم موجب انشعابات زودگذری چون: سبائیه، ناووسیه، باقریه، موسویه، بشیریه، مؤلفه، محدثه و حتی فطحیه گردید و هم شکل گیری فرقه های بزرگ و ماندگاری چون: زیدیه و اسماعیله. توقف در مرگ افرادی خارج از سلسله امامان شیعه را نیز باید به این پدیده راجع دانست. (2) کاربرد این واژه در متون رجالی شیعه نیز گاهی و البته با قرینه خاص، ناظر به معنای عام آن است.

با این همه، واقفه، به عنوان یک اصطلاح فرقه ای و در میان فرقه های شیعه، (3) ویژه آن دسته از افرادی دانسته شد که با انکار رحلت امام هفتم، از اعتقاد به ادامه سلسله امامت در میان فرزندان وی باز ایستادند. پیدایش و رواج اصطلاح «قطعیه» برای معتقدان به جانشینی امام رضا علیه السلام و امامان بعدی در آن دوران، و نیز اخبار رسیده بر ضد گروهی به نام واقفه در تقابل با این گروه بوده است. هر چند این گروه از نظر زمانی بعد از رحلت حضرت موسی بن جعفر علیهما السلام ظهور کرد و رشد و رواج داشت، نباید فراموش کرد که زمینه های اولیه و سیاسی - اجتماعی آن نیز در عصر حضور موسی بن جعفر علیهما السلام روشن بود. امر مهم فرقه گرایی و ظهور فرق، به گونه ای نیست که ظرف یک شب به وجود بیاید؛ هر چند با توجه به

ص: 168

1- نک: فرق الشیعة ص 82

2- برای اطلاع تفصیلی از این مهم نک: ریاض محمد حبیب الناصری، الواقفه دراسه و تحلیل، ج 1، ص 37 - 69

3- با مطالعه کتب فرقه شناسی به ویژه فرهنگ نامه های فرقه، می توان ملاحظه کرد که این اصطلاح از جهت تاریخی، به برخی از دیگر فرق اسلامی از جمله «واقفه جهمیه» که در باره مخلوق یا غیر مخلوق بودن خدا و «واقفه خارجیه» که درباره سرنوشت مرتکب کبیره و نیز واقفه معتزله اطلاق شده که درباره خلق قرآن بی طرف مانده بودند و نظریه خاصی را برانداز نکرده بودند. (نک: فرهنگ فرقه های اسلامی، ص 200 - 201).

محدودیت نوشتار نمی توان به تفصیل این فرقه پردازیم. حضور چشم گیر و ملموس صاحبان این عقیده در میان اصحاب امام کاظم علیه السلام به همراه شهرت و برجستگی برخی از آنها در میان شیعیان، حاکی از این مدعاست. تذکر این نکته مفید می نماید که عوامل اجتماعی - سیاسی پیش گفته نیز برای ظهور انشعابات در مورد این فرقه هم صادق است.

افراد این گروه، به جز انکار رحلت امام هفتم، اندیشه کلامی و عقاید منسجم دیگری مطرح نکردند تا بتوانند خود را ماندگار کنند، اما به دلیل وجود شخصیت های برجسته ای میان آنها تا حدودی توانستند به حیات خود تا مدتی ادامه دهند.

منابع

1. ابن جوزی، عبدالرحمان، تذکره الخواص، نجف: مطبعه الحیدریه، 1383.
2. ابن خلکان، وفيات الاعیان، قاهره: مکتبه النهضه المصریه، 1368 ق.
3. ابن شهر آشوب، محمد بن علی، مناقب آل ابی طالب، المناقب، قم: مؤسسه انتشارات علامه، بی تا.
4. ابوالفرج اصفهانی، علی بن حسین، مقاتل الطالبیین، تصحیح احمد صقر، قم: انتشارات الشریف الرضی، 1414 ق.
5. اربلی، علی بن عیسی، کشف الغمه فی معرفه الائمه، با مقدمه ابوالحسن شعرانی، ترجمه علی بن الحسین زورائی، نشر الادب الحوزه، کتاب فروشی اسلامیه، بی تا
6. اصفهانی ابو الفرج: مقاتل الطالبیین، شرح و تحقیق سید احمد صقر، قم: منشورات الشریف الرضی، 1414 ق/1372.

7. حر عاملی، محمد بن حسین، وسائل الشیعه الی تحصیل مسائل الشریعه، تحقیق عبدالرحیم ربانی شیرازی، بیروت: داراحیاء التراث العربی، 1403ق.
8. حیدر، اسد، الامام الصادق و المذاهب الأربعة، چاپ دوم، بیروت: دار الکتب العربی، 1390 ق.
9. دفتری، فرهاد، تاریخ و عقاید اسماعیلیه، ترجمه، فریدون بدره ای، تهران: نشر و پژوهش فرزانه روز، 1375.
10. رازی، ابو حاتم، کتاب الزینة (بخش سوم)، تصحیح عبد الله سلوم سامرای، قاهره: 1957.
11. رازی، ابو حاتم، گرایش ها و مذاهب اسلامی، در سه قرن نخست هجری، ترجمه کتاب الزینة، ترجمه علی آقانوری، قم: مرکز مطالعات و تحقیقات ادیان و مذاهب، 1382.
12. شهرستانی، محمد بن عبد الکریم، الملل والنحل، تحقیق محمد بن فتح بدران، قم: انتشارات شریف رضی، چاپ سوم، 1363.
13. صدوق، ابی جعفر، محمد بن علی بن الحسین بن بابویه القمی، عیون اخبار الرضا، مقدمه و پاورقی حسین اعلمی، بیروت: مؤسسه الأعلمی للمطبوعات، 1984م/1404ق.
14. صفری فروشانی، نعمت الله، نقش تقیه در استنباط، مرکز مطالعات و تحقیقات اسلامی، قم: انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم، 1381.
15. طوسی، محمد بن حسن، اختیار معرفة الرجال (رجال الکشی)، با مقدمه حسن مصطفوی، مشهد: دانشگاه مشهد، دانشکده الهیات و معارف اسلامی، 1348.
16. عطاردی، عزیزالله، مسند الامام الکاظم، مشهد: کنگره جهانی امام رضا علیه السلام.
17. فضل الله، محمدجواد، تحلیلی از زندگانی امام رضا علیه السلام، ترجمه عارف، مشهد: آستان قدس رضوی، 1369.
18. کلینی، محمد بن یعقوب، اصول کافی، تصحیح و تعلیق علی اکبر غفاری، بیروت: دار صعب، 1401ق.

19. لويس، برنارد، تاريخ اسماعيليان، ترجمه دكتور فریدون بدره ای، تهران: انتشارات توس، 1362.
20. لیثی، سمیره مختار، جهاد شیعه در دوره اول عباسی، ترجمه محمد حاجی تقی، تهران: مؤسسه شیعه شناسی، 1384.
21. مجلسی، محمدباقر، بحار الانوار، چاپ سوم، بیروت: دار احیاء التراث العربی، 1403ق.
22. محمد جعفری، حسین، تشیع در مسیر تاریخ، تاریخ سید محمد تقی آیت الهی، تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی، 1374.
23. مدرسی طباطبایی، مکتب در فرایند تکامل، نظری بر تطور مبانی فکری تشیع در سه قرن نخستین، ترجمه هاشم ایزد پناه، بی جا، 1375.
24. مفید، محمد بن نعمان، الفصول المختاره من العیون و المحاسن، مکتبه الداوری، قم: 1396ق.
25. مفید، محمد بن محمد بن نعمان، الارشاد، قم: منشورات مکتبه بصیرتی، بی تا.
26. ملایری معزی، اسماعیل، جامع احادیث الشیعه، به اشراف آقا حسین طباطبایی بروجردی، 1414.
27. ناصری، ریاض محمد حبیب، الواقیه، دراسة تحليلیه، الجزء اول، المؤتمر العالمی للامام الرضا علیه السلام، مشهد، 1409ق.
28. نوبختی، حسن بن موسی، فرق الشیعه، نجف اشرف: مکتبه مرتضویه، 1355.
29. -ترجمه و تعلیقات محمد جواد مشکور، چاپ دوم، تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی، 1381.
30. ولوی، علی محمد، دیانت و سیاست در قرون نخستین اسلامی، پژوهش در تعامل اندیشه های کلام و جریان های سیاسی، تهران: دانشگاه الزهرا، 1380.

*بسترشناسی فرقه واقفیه در فرهنگ شیعی سیدعبدالکریم حسن پور(1)

چکیده

توقف بر شخصی از اهل بیت : به عنوان آخرین امام و مهدی منتظر، تا زمان امام کاظم علیه السلام مسأله بی سابقه و جدیدی نبود، لذا گروهی از شیعیان که آن حضرت را مهدی و قائم منتظر می دانستند، با نام واقفیه یا واقفه شکل گرفتند. این گروه، ضمن این که بخش وسیعی از توان و فرصت حضرت رضا علیه السلام را مصروف خود ساختند، از جهات متعدد، تهدیدی جدی برای تفکر اصیل شیعی به حساب می آمدند.

به همین مناسبت، پژوهش گران و تحلیل گران مطالعات اسلامی، واکاوی ماهیت و شخصیت های جریان مذکور را از زوایای مختلفی بررسی کرده اند و نوعا اصالت را به انگیزه های بانیان این اندیشه مربوط ساخته اند. اما نگارنده در نوشتار حاضر با روش کتابخانه ای، ضمن بررسی باورهای دینی و آموزه های اعتقادی جامعه شیعی آن روز، در پی اثبات این مدعاست که اندیشه واقفه معاصر امام رضا علیه السلام، استمرار و نسخه تکامل یافته ای از انحراف نخستینی است که در حاشیه دو اصل شیعی «امامت و مهدویت»، شکل گرفت و در مقاطع مختلف، ظهوری اقتضایی داشت.

واژگان کلیدی: واقفه، امامت، مهدویت، قائم، غیبت.

ص: 172

واقفیه عنوان گروهی از شیعیان است که پس از شهادت امام کاظم علیه السلام و مقارن آغاز امامت علی بن موسی الرضا علیه السلام، به مهدویت امام کاظم علیه السلام قائل شدند و بر آن حضرت به عنوان آخرین امام توقف نمودند. ولی اصطلاح مذکور در معنای عام خود، به افراد یا گروهی ناظر است که بر امامی خاص توقف می کردند و با انکار مرگ او، از پذیرش جانشینی فرد دیگری پس از او سر باز می زدند. (1)

بررسی و مطالعه درباره این گروه جدا شده از بدنه شیعه، کمک شایانی به شناخت تاریخ تشیع و سیر جریانان های فکری و سیاسی عصر امامان علیه السلام خواهد داشت. تاکنون پژوهش های نسبتاً زیادی درباره جریان و اندیشه واقفیه انجام شده است، (2) اما اغلب پژوهش های صورت گرفته، زمینه ها و زمان پیدایش آن را در انگیزه های مالی و منافع شخصی عده ای مشخص در زمان شهادت امام کاظم علیه السلام و آغاز امامت امام رضا علیه السلام بیان می کنند. اما نوشتار حاضر، ضمن پذیرش نسبی انگیزه های اقتصادی و سوء استفاده های افراد مذکور به عنوان عاملی تأثیر گذار در جریان واقفه، با رویکردی متفاوت سیر بحث را دنبال می کند. گرچه اطلاق واژه واقفیه، به گروهی ناظر است که پس از شهادت امام کاظم علیه السلام، وفات آن حضرت را انکار نمودند و به تبع آن امامت حضرت رضا علیه السلام را منکر شدند، مطالعه دقیق روایات و گزارش های تاریخی، بیانگر وجود تفکر جریان سازی در لایه های مختلف اعتقادی، اجتماعی و سیاسی جامعه شیعه است که بستر مناسبی برای

ص: 173

1- حسین، صابری، تاریخ فرق اسلامی، ج 2، ص 295.

2- ریاض محمد حبیب الناصری، الواقفیه دراسة تحليلية سيد جلال امام، بررسی زمینه ها و عوامل پیدایش اندیشه توقف بر امامان شیعه پایان نامه کارشناسی ارشد در مؤسسه امام خمینی و علی بیوکارا، مقاله «دودستگی در شیعیان امام کاظم علیه السلام و پیدایش فرقه واقفه» به قلم م.. ترجمه وحید صفری، مجله علوم حدیث ش 30؛ نعمت الله صفری فروشانی، مقاله «فرقه های درون شیعی دوران امامت امام رضا علیه السلام»، مجله طلوع، ش 28.

تأثیر گذاری و توفیق بیش تر صاحبان انگیزه های ذکر شده به حساب می آیند. این تفکر، ظهور دفعی و اعلام موجودیت ناگهانی این گروه را امری ناپذیر فتنی می سازد.

دو اصل «امامت و مهدویت» در کنار فضای سیاسی، از جمله موضوعاتی هستند که در شکل گیری فرق شیعی نقش زیادی داشته اند. بنابر این، برای دست یابی به زمینه های شکل گیری این فرقه، باید کمی به عقب برگشت و تصویری از دو اصل مذکور در نظام اعتقادی شیعه و تبیینی اجمالی از فضای سیاسی - اجتماعی جامعه شیعی آن روز ارائه نمود.

جایگاه مسأله امامت

پس از رحلت رسول خدا صلی الله علیه و آله اختلافات بر سر جانشینی آن حضرت، تا جایی اوج گرفت که مبنای اختلافات کلامی و عامل انشقاق جامعه اسلامی به دو گروه مقابل هم شد. بر همین اساس، شهرستانی بزرگ ترین اختلاف در جامعه اسلامی را در مسأله جانشینی پیامبر صلی الله علیه و آله می داند:

وَأَعْظَمُ خِلَافَ بَيْنَ الْأَمَّةِ، خِلَافَ الْإِمَامَةِ، إِذْ مَا سَلَّ سَيْفٌ فِي الْإِسْلَامِ عَلَى قَاعِدَةٍ دِينِيَّةٍ مِثْلَ مَا سَلَّ عَلَى الْإِمَامَةِ فِي كُلِّ زَمَانٍ (1)

گروهی (شیعیان) بر این باور بودند که استمرار وظایف نبوت، در منصب امامت به عهده امام صورت می پذیرد. بر مبنای این گروه، امامت منصبی الهی است که به دنبال آن تعیین امام را از اختیار و انتخاب مردم خارج می سازد و آن را به دست جعل و دستور خداوند منحصر می کند. (2) اما گروه دوم (اهل سنت)، گرچه اصل نبوت را قبول دارند اما جانشینی پیامبر صلی الله علیه و آله را خارج از اصول اعتقادی

ص: 174

1- شهرستانی، الملل و النحل، ج 1، ص 24.

2- سید مرتضی، الشافی فی الإمامه، ج 2؛ سید عبدالحسین شرف الدین، المراجعات، ص 187 به بعد؛ احمد حسین یعقوب، النظام السياسي فی الاسلام؛ جعفر سبحانی، الالهيات على هدي الكتاب و السنة و العقل، ج 4.

دانسته، بر این باورند که خلافت مسأله‌های فرعی است که به انتخاب مردم صورت می‌پذیرد. (1)

در باور شیعیان، میان رسالت و امامت فاصله‌ای وجود ندارد. این گروه از جامعه اسلامی، با استناد به حدیث مشهور «بدء الدعوه» یا «حدیث الدار» که پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله، پس از عرضه رسالت خود در جمع خویشان و پاسخ مثبت حضرت علی علیه السلام ایراد فرمودند: «إِنَّ هَذَا أَخِي وَوَصِيِّي وَخَلِيفَتِي خَلِيفَتِي فِيكُمْ فَاسْمَعُوا لَهُ وَأَطِيعُوا» (2) و حدیث منزلت، (3) مسأله امامت را همزاد و هم‌زمان با طرح رسالت پیامبر اسلام صلی الله علیه و آله می‌دانند. هم‌چنین با استناد به آیات ذیل، امامت را ادامه و تکمله نبوت می‌دانند.

1. إِنَّمَا وَلِيُّكُمُ اللَّهُ وَرَسُولُهُ وَالَّذِينَ آمَنُوا الَّذِينَ يُقِيمُونَ الصَّلَاةَ وَيُؤْتُونَ الزَّكَاةَ... (4)

2. الْيَوْمَ أَكْمَلْتُ لَكُمْ دِينَكُمْ وَأَتَمَمْتُ عَلَيْكُمْ نِعْمَتِي وَرَضِيتُ لَكُمُ الْإِسْلَامَ دِينًا... (5)

3. يَا أَيُّهَا الرَّسُولُ بَلِّغْ مَا أُنزِلَ إِلَيْكَ مِنْ رَبِّكَ ^{صَلِّ} وَإِنْ لَمْ تَفْعَلْ فَمَا بَلَّغْتَ رِسَالَتَهُ... (6)

امامت در تفکر شیعی، عبارت از ریاست مطلقه امور مسلمانان در امر دین و دنیا، به نیابت و جانشینی از طرف پیامبر صلی الله علیه و آله است:

الإمامةُ رياسةُ عامَّةٌ في أمورِ الدِّينِ وَالدُّنْيَا لِشَخْصٍ مِنَ الْأَشْخَاصِ نِيَابَةً عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ... (7)

ص: 175

1- جعفر، سبحانی، پیشین، ص 13.

2- تاریخ طبری، ج 2، ص 321

3- بلاذری، انساب الاشراف، ج 2، ص 92.

4- مائده، آیه 55.

5- مائده، آیه 3.

6- مائده، آیه 67

7- حلی، الباب الحادی عشر، ص 82

صاحبان این تفکر، برای امام شروط و صفاتی از جمله عصمت از گناه و خطا و نسیان در انجام دادن وظایف امامت و نیز برتر بودن از تمامی امت در علم و عقیده و صفات فاضله انسانی و اخلاقی ذکر می کنند. (1) با این بیان، افراد جاهل به احکام الهی و جائز در رفتار و کردار و گفتار، شایسته تصدی این امر مهم نیستند. از سوی دیگر، تشخیص عصمت و ارزش های اخلاقی، بالذات در انحصار علم خداوند است که به تبع آن تعیین امام و تشخیص آن، از عهده توده مردم خارج و امری الهی می گردد.

در میان کشمکش دو گروه یادشده، اندیشه دوم غالب شد و امامت که به باور شیعیان، همزاد رسالت بوده است به انزوا رفت و جامعه خلافت بر تن کسانی پوشانده شد که به صلاحیت نداشتن خویش برای استقرار در مقام جانشینی رسول خدا صلی الله علیه و آله آگاه بودند. (2) تربیت و پرورش ده ها محدث، مفسر و مورخ تأثیر گذار در جهت دگرگون سازی معارف اسلامی را می توان دستاورد و نتیجه سیاست این گروه دانست گروهی که تنها راه استحکام پایه های اجتماعی - سیاسی خود را در تغییر باورهای فرهنگی و پشتوانه های فکری و عقیدتی جامعه می دیدند. (3) آنان با به کارگیری همین سیاست، توانستند بلافاصله بعد از رحلت رسول خدا صلی الله علیه و آله اهل بیت : ایشان را به انزوای سیاسی برانند. اوج این انزوا را در سخن امام سجاد علیه السلام می توان دید که فرمودند: «در مکه و مدینه جز بیست تن ما را دوست ندارد». (4) بدیهی است زدودن چنین مهجوریتی از اهل بیت : و تفکری که در روح و جان مردم آن دوران ریشه دوانده بود، کار آسانی نبود. از این رو

ص: 176

1- همان

2- «أَمَّا وَ لِلَّهِ لَقَدْ تَقَمَّصَهَا فَلَانٌ وَ أَنَّهُ لَيَعْلَمُ أَنَّ مُجَلِّي مِنْهَا مَحَلُّ الْقُطْبِ مِنَ الرَّحَى» (نهج البلاغه، خطبه شقشقیه)

3- علامه امینی، الغدير، ج 7 ص 237 به بعد؛ جعفر مرتضی حسینی عاملی، الحياه السياسيه للامام الحسن، ص 24 به بعد.

4- ابن ابی الحدید، شرح نهج البلاغه، ج 4، ص 140.

اهل بیت: در مقابله با این جریان، با توسل به آیات و احادیث نبوی و یا تلاش بر شناساندن خود به جامعه و مطرح ساختن حق غضب شده خویش، دنبال تثبیت نظریه امامت شیعی بودند و لحظه ای از این امر فروگذار نکردند. امام باقر علیه السلام ذیل آیه شریفه: «وَمَا أَرْسَلْنَا مِنْ قَبْلِكَ إِلَّا رَجَالًا نُوحِي إِلَيْهِمْ فَاسْتَلُوا أَهْلَ الذِّكْرِ» (1) به نقل از پیامبر صلی الله علیه و آله می فرمایند: «ذکر منم و ائمه اهل ذکر هستند. (2) هم چنین امام صادق علیه السلام در تفسیر آیه شریفه: «وَعَلَامَاتٍ وَبِالنَّجْمِ هُمْ يَهْتَدُونَ» (3) می فرمایند: «ستاره رسول خداست و علامات همان ائمه هستند.» (4)

بررسی ریشه های قیام حماسی و مقدس سید الشهداء علیه السلام و موضع گیری دقیق سید الساجدین علیه السلام در روزگار نفاق و آکنده از اختناق اموی، در ضمن دعاها و آموزنده و هشداردهنده، و پس از آن در جنبش های امام زادگانی چون زیدبن علی علیه السلام، بیانگر اهتمام آن بزرگواران بر تثبیت نظریه امامت و اختصاص آن به اهل بیت: است. دوران پر برکت امامت صادقین علیه السلام که بسیاری از اصحاب و شیعیان، منتظر و متوقع قیام علنی آن بزرگواران بودند، به دور از تحرکات و مبارزه فیزیکی، در تقویت مبانی شیعی و تثبیت نظریه امامت سپری شد. حتی نوع مواضع امام کاظم علیه السلام در مقابل دربار عباسی، از نظر برخی تحلیل گران معاصر، همسان با مواضع امام حسین علیه السلام در مقابل بنی امیه بود:

امام هفتم به ویژه در دوره اقتدار هارونی، باز به نوعی به حرکتی از دست عاشورا می اندیشید؛ چون هارون نیز به نحوی نقطه اوج انحراف بود. (5)

ص: 177

1- نحل، آیه 43.

2- کلینی، کافی، ج 1، ص 10.

3- نحل، آیه 16.

4- کلینی، پیشین، ص 206.

5- محمدرضا، حکیمی، امام در عینیت جامعه، ص 50

مهدویت و آموزه های مرتبط (منجی، غیبت، انتظار، قائم و رجعت)

اگر چه مهدویت، از فروع اصل امامت به شمار می رود، نباید مباحث امامت و مهدویت را به هم در آمیخت؛ بلکه هر کدام از آنها به عنوان اصلی مستقل قابل بحث و بررسی است. چنان که پیش از این گفته شد، اصل امامت، به لزوم استمرار هدایت و وجود هادی با ویژگی های خاص، پس از پیامبر اکرم 9 می پردازد. اما بحث مهدویت، عمدتاً به آینده و نجات بشر ناظر است که برای رهایی از وضعیت طاقت فرسا به ارمغان خواهد آمد.

این اصل نیز از جمله اصولی است که در کنار مسأله امامت، از همان سده های نخست هجری توجه مسلمانان به ویژه شیعیان را به خود جلب کرد. وعده های قرآن بر برقراری قسط و عدل در زمین و فراوانی احادیث نبوی و تأکیدات ائمه:، از جمله عوامل اصلی در نهادینه شدن باور به این اصل است. از جمله مشخصات مورد اتفاق که در احادیث نبوی ذکر شده و ائمه: نیز به ترویج آن پرداختند، قیام و تشکیل دولت اسلامی و نجات مردم از ستم است که باعث شد این اعتقاد در میان شیعیان، مستحکم تر شود و به گونه ای رشد نماید که هر گروه از آنها منتظر بودند که آن قائم موعود در زمان خودشان ظهور کند و بساط ستم را در هم بشکند.

در مقاطعی از تاریخ که ظلم و بی عدالتی گستره بیشتری را در بر می گرفت، انتظار قیام قائم در میان شیعیان جدی تر احساس می شد. به عبارتی دیگر، هر چقدر مردم فشار شکنجه ها و ظلم های حاکمان ستمگر را بیشتر احساس می کردند، انتظار فرج و قیام منجی در آنها بیشتر احساس می شد. دور از ذهن نیست که پذیرفتن شهادت ائمه: در میان برخی از مردم جامعه معاصرشان، برخاسته از همین انتظار بود که در باور آنان، قائم باید قبل از آن که از دنیا رحلت کند، بساط ستم را در هم کوبیده باشد.

فارغ از رقابت‌ها و انگیزه‌های سیاسی مخالفان اهل بیت: که در سرکوب و شکنجه آنها سنگ تمام گذاشته بودند، میان علویان به معنای عام و شیعیان به معنای خاص، اختلافات مبنایی شدیدی بر سر مسأله تعیین امام رخ می‌داد که در نتیجه آن، گروهی از باور به سلسله امامان منصوص خارج شدند و اسباب شکل‌گیری انشعاباتی چون کیسانیه و زیدیه را فراهم ساختند. دامنه این اختلافات تا آنجا تأثیر گذار بود که عده‌ای از غیر علویان دچار تردید شدند و به انتظار نشستند که علویان حسنی و حسینی بر کدام نقطه به توافق می‌رسند. (1)

گزارش‌های اصحاب ملل و نحل و متکلمان از شکل‌گیری فرقه‌هایی چون موسویه، ناووسیه، فطحیه، شمطیه و اسماعیلیه که در صدد نقل آنها نیستیم، نشان می‌دهد که باقی مانده جامعه شیعی که در مقاطعی، به انشعاب‌های زیدیه و کیسانیه تن نداده بودند، در ادوار بعدی، پس از شهادت هر امام، در تشخیص، تعیین و انتخاب جانشین او، با بحرانی جدی روبه‌رو می‌شدند. از همین رو، مصادیق مختلفی را برای امامت برمی‌گزیدند. (2) در این میان، نکته جالب توجه این است که دیگر پیروان و اطرافیان ائمه: نیز که به تسلسل و تعیین الهی و نص امام قبلی در تعیین امام معتقد بودند، در انتخاب امامان و نوع نگاه خود به ویژگی‌های امام در یک مسیر و یک باور مشترک نماندند.

به دنبال اصالت آموزه مهدویت نیز در مقاطعی از زمان، به مدد تفسیرهای سطحی و درک نادرست از روایات، مدعیان مهدویت سربر آورده، مردم را به دور

ص: 179

1- اشعری قمی، مقالات الاسلامیین و اختلاف المصلیین، ص 19.

2- شیخ مفید، الفصول المختار، ص 305-327.

خود جمع می کردند یا این که عده ای از مردم، ساده اندیشانه در تطبیق مصداق قائم و مهدی به خطا می رفتند و به مهدویت شخصی یا حتی امامی از ائمه: معتقد می شدند که عامل تشمت و تفرق در میان جامعه شیعی بود. محمد حنفیه نخستین فردی است که مهدی خوانده شد و طرفداران این نظریه کیسانیه نام گرفتند. (1) هم چنین ابو هاشم عبدالله بن محمد بن حنفیه، (2) عبدالله بن معاویه، (3) امام باقر علیه السلام، (4) محمد نفس زکیه، (5) امام صادق علیه السلام، (6) اسماعیل و محمد بن اسماعیل، افرادی بودند که در مقاطع دیگر از تاریخ تشیع تا قبل از امام کاظم علیه السلام به نوعی برچسب مهدویت بر آنان زده شد.

کلمه «قائم» از جمله واژگانی است که در روایات مورد بحث بارها دیده می شود مدعیان این مسأله از واژه قائم سوء تفسیر و سوء برداشت می کردند. این واژه نیز با استناد به روایات تفسیری ذیل آن، دارای دو کاربرد خاص و عام است: کاربرد خاص و غالب آن، بیانگر آخرین و دوازدهمین امام شیعیان است که در آخر الزمان و برای اصلاح امت قیام می کند و زمین را پس از گسترش ظلم، پر از عدل و داد می نماید. کاربرد عام آن، به هر یک از امامان شیعه اطلاق می شود که مسئولیت امامت را بر عهده می گیرد و به امر امامت قیام می کند. امام باقر علیه السلام در جواب حکم بن ابی نعیم که پرسید: «آیا شما قائم آل محمد هستید؟ اگر هستید آماده فداکاری شوم و اگر نه، دنبال زندگی و معیشت بروم»، می فرماید: «ای حکم! تمامی ما قائم به امر خدا هستیم.» حکم پرسید: «شما مهدی هستید؟» فرمود:

ص: 180

-
- 1- ابن حزم، الفصل في الملل و الأهواء و النحل، ج 5، ص 179؛ نوبختی، فرق الشعیه، ص 26-27؛ صدوق، کمال الدین و تمام النعمه ص 32-36.
 - 2- نوبختی، پیشین، ص 30-31 و 34.
 - 3- همان، ص 35.
 - 4- ابن حزم، پیشین، ص 179؛ بغدادی عبد القاهره الفرق بین الفرق.
 - 5- بغدادی، همان، ص 23؛ ابن حزم، پیشین.
 - 6- بغدادی، پیشین، ص 53؛ اشعری قمی، مقالات الاسلامیین و اختلاف المصلیین، ص 21.

«تمامی ما به خدا هدایت می کنیم.» پرسید: «آیا شما صاحب شمشیر هستید؟» فرمود: «تمامی ما صاحب شمشیر و وارث شمشیر هستیم.» پرسید: «شما دشمنان دین خدا را می کشید و اولیای الهی را عزیز می نمایید و دین الهی را آشکار می کنید؟ می فرماید: ای حکم! چگونه من باشم در حالی که به 45 سالگی رسیده ام و صاحب این عمل از من جوانتر و چالاکتر است.»

اکنون پس از بیان جایگاه امامت و آموزه هایی چون مهدویت و قیام قائم در اندیشه شیعی، برای تطبیق هرکدام از دو موضوع با انتظارات معاصر صادقین و امام کاظم علیه السلام، مروری اجمالی بر اوضاع سیاسی آن دوران راه گشا خواهد بود.

بررسی کلی اوضاع و احوال روزگار آن سه امام، حکایت از آن دارد که از اواخر دوره امامت امام باقر علیه السلام، نظام خلافتی بنی امیه به جهت اختلافات و قدرت طلبی های درونی، نارضایتی عمومی مردم و قیام ها و شورش های برخی شیعیان، به شدت تضعیف شده و در سراشیبی و معرض سقوط قرار گرفته بود. در این مقطع، بسیاری از مردم ستمدیده و ناراضی از خلافت بنی امیه، به این امید بودند که وقت آن رسیده که قیامی به رهبری امام باقر علیه السلام به عنوان رئیس خاندان پیامبر صلی الله علیه و آله صورت پذیرد. (1) اما آن حضرت با تدبیری حکیمانه، نهضتی علمی را بنیان نهادند تا در سایه آن، مبانی معرفتی تشیع را انسجام بخشند. در این زمینه، شاگردانی را تربیت کردند که هر کدام خود منادی و مدافع مذهب شیعه بودند.

مسلمانان در همین مقطع، در سرزمین اسلامی علیه حکومت و خلافت اموی برخاستند و جامعه، انقلابی عظیم و قیامی عمومی را شاهد بود که به سقوط خلافت امویان و انتقال قدرت به عباسیان انجامید. افزون بر وضعیت پیش گفته، فاصله زمانی انتقال خلافت از خاندان اموی به عباسیان تا تثبیت خلافت عباسی،

ص: 181

1- مدرسی، مکتب در فرآیند تکامل، ص 34 پاورقی به نقل از محاسن برقی، ص 173 و کافی، ج 8 ص 80 و هدایه خصیبه

فرصت و فضای بسیار آرام و بدون مزاحمتی را برای علویان و امام صادق علیه السلام پیش آورد و اوضاعی به مراتب بهتر از قبل، پیش روی علویان قرار داد که در نظر بسیاری از شیعیان، عالی ترین موقعیت برای دست یابی اهل بیت : به حاکمیت و خلافت به حساب می آمد. (1) توده جامعه اسلامی نیز امام صادق علیه السلام را به عنوان شایسته ترین فرد برای احراز مقام خلافت می شناختند. گستره این باور تا حدی بود که گفته می شد عباسیان آن گاه که قدرت را به دست گرفتند، اولویت نخست برای رهبری معنوی را از آن حضرت ایشان می دانند. (2) از این رو، انتظارات بیش از پیش متوجه آن حضرت شده بود و علویان، تحقق آرزوهای دیرین خود را در قیام امام صادق علیه السلام می دیدند. از نظر این گروه موقعیت به حدی مناسب قیام به نظر می رسید که افرادی از این طبقه، آشکارا سکوت آن حضرت را حرام می دانستند. (3)

بر اساس گزارش ها مشخص می گردد که امام صادق علیه السلام نیز به این آرزوی برخاسته از اعتقاد به قیام قائم آل محمد صلی الله علیه و آله پاسخ مثبت ندادند. ایشان نه تنها خود از هر گونه اقدام عملی در این زمینه خودداری فرمودند، بلکه اصحاب و شیعیان خود را از هر گونه مشارکت در فعالیت های سیاسی و نظامی بر حذر می داشتند. (4) از طرف دیگر بیش ترین روایات درباره تقیه و دستور به عدم قیام سیاسی به ایشان منسوب است. (5) حضرت در سایه وضعیت آرامی که به دنبال انتقال قدرت برای علویان فراهم آمده بود، تلاش خود را بر تکمیل نهضت عملی پدر بزرگوارشان در جهت تثبیت ارزش های اسلامی و ساماندهی تشکیلات شیعی،

ص: 182

-
- 1- رجال کشی، 158 و 398؛ مناقب ابن شهر آشوب.
 - 2- ابن شهر آشوب، مناقب، 355-356 و شهرستانی، ملل و نحل، ج 1، ص 179.
 - 3- کافی، ج 2، ص 242.
 - 4- صدوق، عیون اخبار الرضا، ج 1، ص 310.
 - 5- علی، آقانوری، خاستگاه تشیع و پیدایش فرقه های شیعی در عصر ائمه، ص 192.

حفظ میراث معنوی اسلام، ترویج مکتب اهل بیت و از همه مهم تر جلوگیری از انحرافات فکری معطوف کردند(1) و با تربیت شاگردانی ممتاز در همه رشته های علوم اسلامی، پایه علمی، حقوقی، فرهنگی و سیاسی تشیع را بر مبانی اصیل اسلامی استوار ساختند.

بسیار طبیعی به نظر می رسد که با توجه به سطح نگرش و اعتقاد پیروان امام به مسأله امامت و نگاهی که به شرایط قیام قائم آل محمد صلی الله علیه و آله دارند، در باورهایشان تجدید نظر نمایند. از همین رو، پس از شهادت امام صادق علیه السلام، مشاجرات مفصل و دامنه داری بر سر جانشینی آن حضرت صورت پذیرفت که شکل گیری فرقه های مختلف در جامعه شیعی حاصل آن است.(2) هر کدام از این فرقه ها درباره درگذشت امام صادق علیه السلام و نحوه تعیین جانشین وی دیدگاه های خاصی داشتند که بیان و معرفی فرق مذکور و اندیشه های آنان خارج از رسالت این نوشتار است.

فرارسیدن دوره امامت حضرت کاظم علیه السلام از سال 148 قمری، موقعیت تازه دیگری برای علویان و جامعه شیعی به وجود آورد. به عبارتی دیگر، فضای سیاسی جامعه، به گونه ای پیش رفت که انتظارات جامعه علوی و شیعیان بر اساس اعتقاد به ویژگی های مهدی و قائمیت امامی از اهل بیت: از نو سر بر آورد.

در این برهه از تاریخ جامعه اسلامی، حاکمان عباسی با تجربه ای بیش تر از پیش نسبت به قیام های علویان و آگاهی از مخالفت های درونی امامان با حکومت، توانستند امام کاظم علیه السلام را به عنوان یکی از رقیبان و مخالفان اصلی خود بشناسند. اما آن حضرت بر مبنای همان سیاست جد و پدر بزرگوارش، کوشیدند

ص: 183

1- مغنیه، الشیعه و الحاکمون، ص 108.

2- موسویه، ناووسیه، فطحیه، شمطیه و اسماعیلیه.

تا ضمن ترویج و تبیین حقوق اهل بیت، از درگیری مستقیم با حکومت خودداری کنند. برای نمونه، ایشان در قیام شهید فخر نه تنها شرکت نکردند بلکه تلاش کردند به گونه ای غیر مستقیم از حرکت و قیام وی جلوگیری نمایند.⁽¹⁾

حاکمان عباسی بر اساس اختلافاتی که در صفوف شیعیان پیش آمده بود و احتمال وقوع جنبش های شیعی و علوی، فعالیت ها و ارتباطات رهبران علوی به ویژه امام کاظم علیه السلام را زیر نظر گرفتند و به دنبال کمترین اقدامی که از نظر آنان مشکوک بود، دست به بازداشت آنها می زدند. افراد جامعه علوی و شیعی نیز بر اساس سخنان پیش گفته هر چه وضعیت سخت تری را فراروی خود می دیدند، امید به قیام نجات بخشی از اهل بیت: در میان آنان، همچون ادوار پیشین قوت می گرفت.

از مقایسه روش های احساسی و زودگذر برخی علویان با سیره بیان شده از امامان، چنین به دست می آید که شیوه کلی و غالب ائمه: با عنایت به اولویت، این بود که بیشترین دغدغه های خود را به فعالیت ها و زیر ساخت های فکری و فرهنگی معطوف نمایند. از این رو، آن بزرگوران ضمن آن که در جهت حفظ و تثبیت اصل مسأله امامت لحظه ای فروگذار نکردند و حتی در مواردی به طور آشکارا، برتری خویش را بر خلفا اظهار نمودند و گاهی به طور رسمی، مخالفت و اعتراض خود را نسبت به کارهای آنان آشکار می کردند، برای مصالح و منافع حداکثری و جلوگیری از فشار دستگاه خلافت به شیعه و رهبری آن، نمی توانستند به شکل آشکار مسأله امامت را تبیین نمایند یا درباره شئون جزئی تر و بیان مصادیق که برای مخالفان داخلی و خارجی حساسیت برانگیز بود شفاف سازی کنند. از این رو چاره ای جز ملاحظه زمان و مکان نداشتند. گروه های احساسی به دنبال پذیرفتن یا ناتوانی از فهم این رویکرد در مسأله امامت،

ص: 184

1- ابوالفرج، اصفهانی، مقاتل الطالبیین، ص 382؛ مجلسی، بحار الانوار، ج 48 ص 161.

مصداق و شئون امام، به خطا می رفتند و به انحراف کشیده می شدند. (1)

اقداماتی که در سطور پیشین از سیره ائمه: ذکر گردید، اقداماتی جدی در جهت تثبیت جایگاه امامت و مقابله با سوءبرداشت ها و جاه طلبی هایی بود که در سایه امامت و مهدویت شکل می گرفت. از جمله، در جریان دعوت عبدالله بن حسن برای بیعت با فرزندش محمد، ادعای مهدویت مطرح بود. بر اساس آنچه شیخ مفید از مقاتل الطالبيين نقل کرده است، امام صادق علیه السلام از بیعت با محمد بن عبدالله بن حسن به عنوان مهدی امت امتناع کردند و به عبدالله بن حسن فرمودند:

اگر تصور می کنی که فرزندت مهدی است، این گونه نیست و هنوز زمان آن نرسیده است. و اگر قصد داری که برای خدا قیام نمایی و امر به معروف و نهی از منکر کنی، تو بزرگ ما هستی؛ چگونه تو را بگذاریم و با پسرت بیعت کنیم؟ (2)

گروهی از سران معتزله نزد حضرت صادق علیه السلام آمدند و گفتند که می خواهند با محمد بن عبدالله به عنوان خلیفه بیعت کنند و از ایشان هم خواستند که با آنها همراه شوند. حضرت پس از بیان مطالب زیاد، حدیثی از پیامبر صلی الله علیه و آله نقل کردند که هر کس قیام کند و مردم را به خود دعوت نماید، در حالی که در میان مسلمانان داناتر از او باشد، او گمراه و سخت گیر است. حضرت با نقل این حدیث، به سران معتزله فهماندند که قیام محمد بن عبدالله بن حسن برای خدا نیست.

ملاحظه می شود در موارد مذکور، امام صادق علیه السلام در مقابل ترویج و استفاده باطل و دروغین از آموزه مهدویت، مقاومت کردند، اما حمایت خود از قیام الهی و امر به معروف و نهی از منکر را رسماً اعلام فرمودند.

ص: 185

1- نک: خاستگاه تشیع و پیدایش فرقه های شیعی، فصل ششم به بعد.

2- مفید، ارشاد، ج 2 ص 184-186؛ مقاتل الطالبيين، ص 254-257.

گاهی اوقات بدون این که انگیزه های جاه طلبی و انحرافی در میان باشد، شیعیان و محبان اهل بیت: به واسطه شناخت ناکافی از مهدی منتظر و شرایط ظهور، گرفتار اشتباهاتی در مصداق قائم می شدند. از جمله این موارد، به نامه سدیر صیرفی و جمعی از شیعیان به امام صادق علیه السلام می توان اشاره نمود که مناسب بودن موقعیت را برای حاکمیت امام مطرح ساختند. معلی بن محمد حامل نامه می گوید: وقتی آن حضرت نامه ها را مطالعه کرد، گویا آثار ناراحتی بر چهره اش نمایان شد و با عصبانیت نامه ها را بر زمین زد و فرمود:

اف اف! من امام (مورد نظر) اینها نیستم. مگر اینان نمی دانند که دولت حق و عدالت گستر جهانی ما، از آن امام مهدی علیه السلام است و سفیانی را می کشد؟⁽¹⁾

البته روشن است که سبب ناراحتی امام این بود که اینان تصور می کردند که زمان ظهور دولت موعود فرارسیده، اما امام علیه السلام می خواستند آنان را متوجه سازند که اشتباه می کنند.

در مواردی هم ائمه: به دلیل نبود یاوران واقعی که برای احیای اسلام حاضر به فداکاری باشند، مجبور می شدند از مبارزه دست بکشند. سدیر صیرفی به حضرت صادق علیه السلام اعتراض می کند که «با کثرت و فراوانی یاران و شیعیان چرا قیام نمی کنید؟ اگر این تعداد یاور در زمان امیر مؤمنان علیه السلام بود، خلافت را از دست ایشان نمی گرفتند؟» حضرت تعداد یاران را سؤال می کند. سدیر شمار آنها را صد هزار و دویست هزار و بلکه نیمی از مردم می داند. حضرت ساکت می شوند، سپس به خارج شهر می روند و بچه ای را می بینند که هفده رأس بز را می چراند. حضرت می فرماید: «به خدا سوگند اگر به تعداد این بزها باور داشتیم قیام می کردیم!»⁽²⁾

ص: 186

1- کلینی، روضه الکافی، ج 2، ص 257.

2- همان، ص 242.

از مجموع مطالب سطور پیشین می توان به این جمع بندی رسید:

1. مسأله امامت، آن گونه که در بسته اندیشه اسلامی (با نگاه امامیه) ملحوظ نظر است، در میان جامعه اسلامی و حتی شیعی عصر حضور، نتوانست در باور افراد جامعه جایگاه مقبول و مطلوب خود را پیدا کند.

2. به تناسب نکته فوق، مسأله مهدویت نیز دچار انحراف و زمینه فرصت طلبی برخی را فراهم می ساخت. به عبارت دیگر، درست است که برخی ادعاها درباره قائم و مهدی، با انگیزه های شخصی و مادی و حتی بهره برداری های سیاسی شکل می گرفت، حقیقت این است که ریشه آن را باید در موج مهدی خواهی و منجی طلبی جامعه دانست که باعث می شد تطبیقاتی ناآگاهانه و غیر مغرضانه بر امامان شیعه یا افرادی از خاندان پیامبر صلی الله علیه و آله به عنوان مهدی صورت پذیرد.

عوامل تقویت اندیشه واقفیان

اشاره

نقش اعتقادات در شکل گیری انحرافات فکری و انشعابات فرقه ای، به صورت کلی در سطور قبل بیان گردید. در ادامه، عوامل تقویت اندیشه واقفیان را به صورت اجمالی و منطبق بر موارد پیش گفته از نظر می گذرانیم:

سیره سیاسی امام کاظم علیه السلام

مطالعه درباره احوال امام کاظم علیه السلام و اوضاع سیاسی معاصر آن حضرت، سیره سیاسی ایشان را به گونه ای متفاوت از سیره ائمه : پیشین نشان می دهد. به عبارت دیگر در سیره سیاسی امام کاظم علیه السلام، شواهدی به چشم می خورد که ذهنیت تشکیل حکومت توسط امام یا ادعای نامیرایی را در میان افراد جامعه تقویت می کرد؛ از جمله:

1. نهی شدید امام علیه السلام از همکاری یاران خود با حکومت؛⁽¹⁾

ص: 187

1- همان، ص 720.

2. اجازه و تشویق افرادی مانند علی بن یقظین برای نفوذ در دستگاه حکومتی (1) (با مورد قبل قابل جمع است زیرا نفوذ با همکاری تفاوت دارد).

3. توییح شدید افرادی از اصحاب خود مانند صفوان جمال که شترهای خود را برای سفر حج به هارون کرایه داده بود. (2)

4. تعیین حدود و ثغور فدک توسط حضرت، در پاسخ هارون برای باز پس دهی آن منطقه، به گونه ای که گستره حکومتی آن دوره را در بر می گرفت. (3)

این موارد چهارگانه، ذهنیت تشکیل حکومت توسط امام را در ذهن شیعیان تقویت می ساخت. بر این اساس، مرگ امام قبل از تشکیل و تأسیس حکومت عدل، برایشان امر موجه و پذیرفتنی به نظر نمی رسید.

5. اخباری مبنی بر قائم بودن آن حضرت و در زمان حیات ایشان مطرح بود. ابو حاتم رازی در گزارش خود از عقاید واقفه می نویسد:

به گمان آنان موسی زنده است و نمی میرد و همان قائمی است که زمین را پس از آکنده شدن از ستم، از عدل سرشار می کند. آنان از امام جعفر علیه السلام نقل کردند که: «نام قائم نام صاحب تورات است». از امام صادق علیه السلام روایت کردند که: «اگر دیدید سر موسی از بلندی کوه به سمت شما می غلطد باور مکنید؛ زیرا او قائم است». نیز از امام صادق علیه السلام روایت کردند که: «موسی به عیسی شباهت دارد.» (4) شیوع روایاتی از این دست، باعث گفت گوهایی میان شیعیان معاصر امام کاظم علیه السلام گردید. حسن بن حسن از امام پرسید: «که آیا شما قائم هستید؟» آن حضرت فرمودند: «تمام ائمه در زمان خود قائم به امر

ص: 188

1- مجلسی، بحار الانوار، ج 48، ص 158.

2- کشی، اختیار معرفه الرجال، روایت 441

3- مجلسی، پیشین، ص 144.

4- رازی، الزینته، ص 290 و ملل و نحل، ج 1، ص 150.

امامت هستند تا این امامت را به امام بعدی بسپارند و جانشین من فرزندم علی است.»(1)

6. زندانی شدن طولانی مدت امام کاظم علیه السلام(2) و تطبیق آن با غیبت؛

7. شهادت غریبانه ایشان در حبس به دور از چشم شیعیان(3) (عاملی برای نپذیرفتن مرگ ایشان)؛

8. فقدان فرزند پسر برای امام رضا علیه السلام

9. تقویت و توسعه سازمان وکالت.

بر اثر همان جو اختناق و فشارهای سیاسی بنی عباس بر ضد امامان شیعه، با تدبیر امام صادق علیه السلام برای ساماندهی شیعه و نیز بیرون آوردن شیعیان از سردرگمی، نهادی به نام سازمان وکالت به وجود آمد که در مجموعه ای هماهنگ تحت فرمان حضرتش فعالیت می کردند. این نهاد که در حقیقت، شبکه ارتباطی مخفی میان امام و شیعیان بود، در دوران امام کاظم علیه السلام نیز استمرار و گسترش یافت. تقویت نهاد وکالت و در نتیجه افزایش وکلای امام، موجب می شد تا ارتباط میان افراد و گروه های شیعی و ارتباط با امام تقویت گردد و محفوظ بماند.(4) بر اساس گزارش منابع تاریخی، توسعه و تقویت نهاد وکالت توانست با ارسال میزان چشم گیری از وجوهای شرعی و هدایا از مناطق و شهرهای مختلف به سوی والای امام، بنیه های مالی شیعیان را تقویت نماید.

مجموعه این شواهد که از یک سو انسجام شیعیان و از دیگر سوی، تضعیف حکومت عباسیان را به دنبال داشت، شیعیان را به این نتیجه رسانید که امام در

ص: 189

1- طوسی، الغیبه، ص 27-28

2- کشی، اختیار معرفه الرجال، ج 2، ص 103 و 104؛ بحارالانوار، ج 48، ص 131 و 125.

3- برای اطلاع از شبهات فکری واقفیه نک: ناصری، واقفیه دراسة تحلیلیه، ص 127-195

4- ریاض محمد حبیب، ناصری، الواقفیه دراسة تحلیله، ج 1، ص 101

صدد تشکیل حکومت هستند. از آن جا که تصور آنان از حکومت، همان حکومت آرمانی مهدی بود، به آسانی باور نمی کردند که ایشان قبل آن که موفق به تشکیل حکومت آرمانی شده باشد، از دنیا بروند. از این رو، ادعاهایی چون غیبت آن حضرت و یا رجعت ایشان در نزد شیعیان امری دور از ذهن نبود. ضمن آنکه زندانی شدن ایشان در اواخر دوران امامت و ممکن نبودن ارتباط با ایشان، این ادعا را بیش تر پذیرفتنی می ساخت. موارد اخیر نیز اندیشه غیبت و قیام قائم منتظر را در ذهن جامعه شیعی آن روز تقویت می کرد.

جایگاه بنیان گذاران واقیه

گر چه گروه مذکور نتوانستند اندیشه کلامی و عقاید مسنجمی را از خود مطرح کنند و به جای گذارند، جهات ذیل را نمی توان در پیشرفت و توسعه اندیشه آنان نادیده گرفت:

1. صاحبان این عقیده از میان اصحاب شناخته شده و برجسته و از وکلای امام کاظم علیه السلام بودند. از جمله افرادی چون علی بن حمزه بطائنی و زیاد بن مروان قندی که از اصحاب امام صادق علیه السلام و امام کاظم علیه السلام و عثمان بن عیسی که وکیل مورد اعتماد امام کاظم علیه السلام در مصر به شمار می آمدند؛⁽¹⁾

2. وجود برخی از بزرگان و محدثان واقفی در سلسله اسناد روایات و احادیث امامان به ویژه روایات مربوط به مهدویت؛

3. استناد پیروان آنها به دلایل نقلی و احادیث منقول از امامان شیعه که در نوشتار حاضر به آنها اشاره شد.

ص: 190

طرح مسأله مهدویت امام کاظم علیه السلام توسط برخی وکلای آن حضرت در قالب پوششی برای مال اندوزی و جاه طلبی آنان، یکی از عوامل تأثیرگذار در جریان واقفیه به شمار می آید. اما نمی توان آن را عامل اصلی در شکل گیری واقفیه به حساب آورد. بلکه عامل اصلی در شکل گیری و گسترش این اندیشه، چیزی جز سطح اعتقاد مردم به مسأله امامت و ملحقیات آن نیست. به عبارت دیگر، نبود چارچوبی مشخص برای امامت در ذهن افراد جامعه و فقدان ضابطه ای معین در تعیین امام و تشخیص قائم منتظر در سطح عمومی جامعه شیعی آن روز، عامل اصلی انحرافات فکری و اختلاف در مصادیق امام و مهدی بوده است. از این رو، عواملی چون تنگناهای سیاسی حاکمیت و سیره سیاسی مبتنی بر تقیه امام کاظم علیه السلام و هم چنین ادعای های برخی از وکلای امام کاظم علیه السلام در بستر اعتقادی جامعه، می توانستند در تقویت انحرافات مذکور بسیار تأثیرگذار باشند.

1. ابن حزم، علی بن احمد اندلسی، الفصل في الملل والأهواء والنحل، بیروت: دار الکتب العلمیه، 1420ق/1999م.
2. ابن شهر آشوب، محمدبن علی، المناقب، قم: مؤسسه انتشارات علامه، بی تا
3. احمد حسین یعقوب، النظام السياسي في الاسلام، بی جا، بی نا، بی تا.
4. اشعری، علی بن اسماعیل، مقالات الاسلامیین و اختلاف المصلیین، بی جا: دار النشر، 1400.
5. اصفهانی، ابوالفرج، مقاتل الطالبیین، قم: منشورات الشریف الرضی، 1416.

6. امینی، عبد الحسن، الغدير في الكتاب و السنه و الادب، تهران: دار الكتب الاسلاميه، 1366
7. آقانوری، علی، خاستگاه تشیع و پیدایش فرقه های شیعی در عصر ائمه، بی جا، بی نا، بی تا
8. بغدادی عبد القاهر، الفرق بین الفرق، بی جا، بی نا، بی تا
9. حکیمی، محمدرضا، امام در عینیت جامعه، بی جا، بی نا، بی تا.
10. الحیاه السياسیه للامام الحسن، بی جا، بی نا، بی تا
11. رازی، ابوحاتم، کتاب الزينه، بغداد: دار الحریه 1392
12. سبحانی، جعفر، الالهيات على هدي الكتاب و السنه و العقل، قسم: المركز العالمی للدراسات الاسلاميه 1409ق.
13. سيدمرتضى، الشافي في الأمامه، تهران: مؤسسه الصادق لنشر و الطباعه، 1407ق/1986م.
14. شرف الدين، سيدعبد الحسين، المراجعات، بی جا، بی نا، بی تا.
15. شهرستانی، محمدبن عبد الكريم، الملل و النحل، بيروت: دارالمعرفه، 1410.
16. مفيد، محمد بن نعمان، الفصول المختار، ترجمه آقاجمال خوانساری، قم: انتشارات امير المؤمنين 1377
17. صابری، حسين، تاريخ فرق اسلامی، تهران: انتشارات سمت، 1387
18. عاملی، جعفر مرتضى، الصحيح من سيره النبي الأعظم، قم: دفتر انتشارات اسلامی، 1420ق.
19. صدوق، محمدبن علی، عيون اخبار الرضا، بيروت: مؤسسه الاعلمی، 1984م/1404ق.
- 20- کمال الدين و تمام النعمه، قم: مؤسسه النشر الاسلامی، 1405ق/1363ش.
21. طبری، محمدبن جریری، تاريخ الامم و الملوك، تحقيق محمد أبو الفضل ابراهيم، بيروت: دار التراث، چاپ دوم، 1967/1387
22. طوسی، محمدبن حسن، کتاب الغيبه، تهران: نینوای حدیث، بی تا .

23. کشی، محمدبن عمر، اختیار معرفه الرجال، مشهد: انتشارات دانشگاه مشهد، 1348ش.
24. کلینی، محمد بن یعقوب، اصول کافی، بیروت: دار صعب، بی تا
25. مجلسی، محمدباقر، بحارالانوار، چاپ سوم، بیروت: دار احیاء التراث العربی، 1403ق.
26. مدرسی طباطبایی، سید حسین، مکتب در فرآیند تکامل، ترجمه هاشم ایزدپناه، بی جان. 1375
27. مغنیه، محمد جواد، الشیعه و الحاکمون، بیروت: مکتبه الهلال، 1981.
28. ناصری، ریاض محمد حبیب، الواقفیه دراسه تحلیله، مشهد: المؤتمر العالمی للامام الرضا علیه السلام، 1409.
29. نوبختی، حسن بن موسی، فرق الشعیه، نجف: مکتبه مرتضویه، 1355.

چکیده

یکی از وظایف و اقدامات هر امام، تعیین جانشین و معرفی او به عنوان امام، بر اساس دستور کلی و روش امامان پیش بود. امام کاظم علیه السلام هم در جهت عمل به این مهم، در موارد متعدد و با توجه به اوضاع جامعه، امامت و جانشینی امام رضا علیه السلام را گاه به صورت کلی و با اشاره و گاه با تعیین و تصریح مطرح می کردند. معرفی علی بن موسی علیه السلام به عنوان «عالم آل محمد» و توصیه فرزندان دیگر خود به پرسش احکام دین از آن حضرت و دادن کنیه خود به ایشان، ارجاع شیعیان و شاگردان خود به امام رضا علیه السلام و تصریح بر وکالت و جانشینی آن حضرت، از نمونه های آن است. نوشتار حاضر، اقدامات امام رضا علیه السلام را در تثبیت جانشینی، بررسی و تبیین می کند.

واژگان کلیدی: امام کاظم علیه السلام، امام رضا علیه السلام، جانشینی، امامت.

مقدمه

نقش هر امام معصوم در مطرح نمودن و تثبیت جانشین بعد از خود را باید مطالعه کرد؛ همان طور که محدثان، نقش پیامبر اعظم صلی الله علیه و آله در مطرح نمودن امامت امام علی علیه السلام و تثبیت جانشینی ایشان را ثبت کرده اند.

در این موضوع، دو علت مهم است:

1. ضرورت وجود نص و دلیل اثباتی و عدم کفایت مطرح بودن امامت یک فرد در عالم ثبوت؛

2. عدم کفایت نص و نیاز به زمینه سازی برای مطرح شدن امامت یک فرد در جامعه برای فراهم شدن مقدمات لازم برای پذیرش او در آن جامعه تا بتواند وظایف خود را به عنوان رهبر، به نحو احسن انجام دهد.

باید درباره امامت امام رضا علیه السلام و نقش پدر بزرگوارشان در مطرح نمودن و تثبیت امامت ایشان با توجه به اوضاع حاکم بر رفتار و تحرک واقع بینانه و خردمندانه امام کاظم علیه السلام از زمان تولد حجت الهی و جانشین ایشان تا شهادت امام، مطالعه لازم را انجام دهیم.

بیش تر مورخان، به دوران تولد یا امامت امام رضا علیه السلام توجه نموده اند و کمتر تاریخ نگاری به دوران قبل از امامت ایشان یعنی دوران معاصرت با پدر بزرگوارشان پرداخته است. این نوشتار، با نگاهی به اوضاع حاکم بر عصر امام کاظم علیه السلام، اقدامات آن حضرت را برای تثبیت جانشینی امام رضا علیه السلام بررسی و تبیین می کند.

اوضاع حاکم بر عصر امام کاظم علیه السلام

اشاره

در این مقطع تاریخی (148-183 ق) یعنی روزگاری که امام رضا علیه السلام در کنار پدر گرامی خود زندگی می کردند، پدیده هایی چند، رخ نمود که تأثیر چشم گیری بر فعالیت ها و موضع گیری های امام کاظم علیه السلام و امام رضا علیه السلام داشت. از مهم ترین جریان های این دوره، به انحرافات دینی و فکری، فساد اخلاقی - سیاسی و قیام های آن دوره می توان اشاره کرد.

1. انحراف فکری و دینی

این دوره جریان های منحرفی مانند «مشبهه»، «مجسمه»، «مجبیره»، «مفوضه» و

جریان های «قیاس»، «استحسان» و «رأی» را شاهد بود. برخی از فقیهان نیز به خیل طرفداران حاکمان پیوستند و از آنان حمایت کردند. وجود این جریان ها و محیط و فضای آکنده از اختلاف های فقهی و تنش های کشنده سیاسی، این مقطع زمانی را به طور جدی مخاطره آمیز ساخت.

2. فساد اخلاقی و مالی

امام رضا علیه السلام در دوران حیات پدر ارجمند خود، با حاکمانی معاصر بودند که اموال مسلمانان را ملك خود دانسته، هرگونه می خواستند در آن تصرف می کردند و بر اساس تمایلات خود و همسران و کنیزکان خویش، اموال مسلمانان را هزینه می ساختند و هیچ حکمی از احکام شریعت محمدی یا خرده گیری مردم و دلسوزان، آنان را از این کار باز نمی داشت؛ (1) از جمله، منصور خلیفه عباسی هنگام مرگ، ششصد میلیون درهم و چهارده میلیون دینار از خود بر جای گذاشت. (2) نیز زمانی که مروان بن ابی حفص بر مهدی عباسی وارد شد، شعری خواند که در آن، خاندان عباسی را مدح گفته و اهل بیت علیه السلام را نکوهش کرده بود؛ لذا از جایزه و صله هفتاد هزار درهمی مهدی برخوردار شد. (3) نیز هنگامی که عبدالله بن مالك، کنیزکی آوازه خوان پیش کش مهدی کرد، مهدی به پاس این خدمت، چهل هزار درهم برای او فرستاد. (4)

هارون شیفته می گساری با حضور جعفر برمکی و خواهر خود عباسه دختر مهدی بود. او هرگاه بر خوان شراب می نشست، آن دورا فرا می خواند و پس از خوردن شراب، جعفر و عباسه را تنها می گذاشت تا از فرط می گساری، مدهوش شوند. (5)

ص: 196

1- مروج الذهب، ج 3، ص 308.

2- همان

3- تاریخ طبری، ج 8 ص 182.

4- همان، ص 185.

5- همان، ص 294.

دوران امام کاظم علیه السلام علاوه بر فساد سیاسی حاکمان عباسی، اختناق شدیدی هم علیه آن حضرت و طرفداران اهل بیت : اعمال می شد. عباسیان خلافت خود را به عنوان یک حق مشروع مطرح کرده و چنین جا انداخته بودند که جانشینی پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله از طریق عباس عموی آن حضرت به ارث به ایشان رسیده است. حاکمان این خاندان، بدون در نظر گرفتن آرای مسلمانان، این منصب الهی را که هیچ بهره ای در آن نداشتند، به یکدیگر وامی گذاشتند و از سپردن آن به صاحبان حقیقی خلافت که به فرمان خداوند و تعیین رسول خدا صلی الله علیه و آله برگزیده شده بودند، سرباز می زدند. حاکمان عباسی، همه چیز را زیر سلطه خود می خواستند؛ از همین رو، منصب قضاوت و قضایان را تسلیم خویش کرده، دین را به عنوان پوششی برای فریب مردم به کار گرفتند. آنان با همین ابزار، میان مردم چنین ترویج کردند که حاکمان برگزیده خداوند هستند و مردم مجاز نیستند از این خاندان انتقاد و حساب رسی کنند. از طرف دیگر، عباسیان اوضاع سختی را برای علویان به ویژه امام کاظم علیه السلام رقم زدند.

هارون که به ارتباط عمیق و ریشه دار میان امام کاظم علیه السلام و مسلمانان پی برده بود و می دید پایگاه مردمی روز به روز توسعه می یابد و اگر امام زنده بماند، بی شک مسلمانان به مقایسه میان روش رفتاری امام کاظم و هارون پرداخته، شیوه درست را از شیوه انحرافی باز خواهند شناخت، به این نتیجه رسید در صورتی که امام کاظم علیه السلام آزادانه به فعالیت خود ادامه دهند، وجودشان خطر بزرگی برای دستگاه خلافت خواهد بود. به همین دلیل، در صدد برنامه ریزی برای زندانی کردن حضرت و کنترل فعالیت ها و پیش گیری از تأثیر گذاری ایشان بر مسلمانان بر آمد.

از دیگر سو، رویارویی های مکرر امام کاظم علیه السلام با هارون و خرده گیری

حضرت برای کسی چون هارون سخت دشوار بود و امکان نداشت تا در برابر امام و موضع گیری های ایشان خاموش بماند. امام کاظم علیه السلام نیز در موقعیتی قرار داشتند که خاموش ماندن در برابر اقدام های تجاوزگرانه هارون علیه امت اسلامی و شریعت و سنت پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله را ناروا و بی جا می دیدند. این رویارویی، در موضع گیری های متعددی رخ نمود که بر هارون بسیار سنگین و ناگوار می آمد. برای مثال هارون به امام کاظم علیه السلام عرض کرد: «ای ابو الحسن، حدود فدک را بازگو تا آن را به تو مسترد کنم.»

امام فرمودند: «آن را به طور کامل و با همان حدود باز پس می گیرم.» آن گاه چهار حد آن را از عدن تا سمرقند و افریقیه و کناره دریا تا نواحی خزر و آسیای صغیر ذکر کردند.

امام کاظم علیه السلام با این بیان، روشن کردند که فدک در واقع همان خلافت و وصایت غصب شده پیامبر صلی الله علیه و آله است. از همین جا بود که هارون تصمیم به کشتن حضرت گرفت. (1) زمانی که هارون وارد حرم پیامبر صلی الله علیه و آله شد، رو به قبر رسول خدا صلی الله علیه و آله کرده، عرض کرد: «سلام بر تو ای رسول خدا، ای عموزاده!» امام کاظم علیه السلام در حضور او خطاب به جد بزرگوارشان چنین سلام دادند: «سلام بر تو ای پدر» هارون که در تنگنای سیاسی و روحی قرار گرفته بود، ناچار زبان به اعتراف گشوده، گفت: «افتخار همین است و بس.»

اما این برخورد امام کاظم علیه السلام کینه ای را در دل او پدید آورد تا این که در سال 169 قمری، هارون امام را احضار کرده، مدتی طولانی به زندان افکند، (2) سپس ایشان را آزاد کرد. یک بار دیگر که امام کاظم علیه السلام نزد هارون برده شدند، هارون از حضرت پرسید: «این سرا چیست؟» (آن را چگونه می بینید؟)

ص: 198

1- تذکره الخواص، ص 314، (به نقل از: ربیع الابرار، ج 1، ص 316).

2- البدایه و النهایه، ج 10، ص 183.

امام فرمودند: «این سرای فاسقان است».(1)

از دیگر سو، سخن چینان علیه امام کاظم علیه السلام نزد هارون سعایت کرده، او را بر ضد امام تحریک می کردند. یحیی برمکی از جمله آنان بود. او به هارون گفت: «از مشرق و مغرب برای او (امام کاظم «علیه السلام») اموال فرستاده می شود و او چندین خزانه دارد.»(2)

تمام این عوامل، دست به دست هم داده، هارون را به زندانی کردن امام واداشت. او در سال 179 قمری. امام کاظم علیه السلام را بازداشت و به مدت یک سال در بصره زندانی کرد. از سال 180 قمری، امام کاظم علیه السلام در زندانهای بغداد به بند کشیده شدند تا سرانجام به دست یکی از دژخیمان هارون یعنی سندی بن شاهک به شهادت رسیدند.

4. مهرورزی مسلمانان نسبت به اهل بیت علیه السلام

امام رضا علیه السلام در روزگاری زندگی می کردند که آکنده از روح دوستی نسبت به اهل بیت علیه السلام بود. این فضا، ثمره تلاش بی امان امامان پیش از آن حضرت به شمار می رفت.(3) آن چنان این روح بر جامعه حاکم بود که هارون، اعتراض کرده، به امام کاظم علیه السلام گفت: «تو کسی هستی که مردم در نهان با تو بیعت می کنند.»(4)

علاوه بر اعتراض هارون در مورد جایگاه مردمی امام کاظم علیه السلام امام رضا علیه السلام روشهای مکارانه هارون و احضار مکرر امام کاظم علیه السلام و در بند کشیده شدن و سر انجام کشته شدن پدرش به دست او را شاهد بودند.

ص: 199

1- الاختصاص، ص 262؛ بحارالانوار، ج 48، ص 156، به نقل از: اختصاص، ص 262.

2- مقاتل الطالبیین، ص 415

3- محمدامین غالب الطویل، تاریخ العلویین، ص 200

4- صواعق المحرقة، ص 309.

قیام های مسلحانه از دیگر رخدادهای برجسته و چشم گیری بود که در روزگار امام رضا علیه السلام در کنار پدر گرامی شان بروز کرد. از قیام هایی که در این روزگار به وجود آمد، می توان قیام حسین بن علی بن حسن بن حسن بن امام حسن علیه السلام، معروف به شهید فخر را نام برد. این قیام مسلحانه، بر ضد والی مدینه سامان گرفت، اما سرانجام به شهید شدن حسین و همراهانش انجامید. سرکوبی این قیام، دیگر انقلابیون را از ادامه این راه باز نداشت و هم چنان قیام های مسلحانه علیه حکومت عباسیان تدارک دیده می شد. در سال 176 قمری. یحیی بن عبدالله بن حسن قیام کرد. هارون برای از پای در آوردن قیام او، هزاران جنگ جو برای مقابله با یحیی گسیل داشت؛ سپس به او امان داد و در بندش کشید و یحیی در زندان بدرود زندگی گفت. (1)

با اندکی تأمل در تاریخ، روشن می شود که این قیام ها، عکس العملی طبیعی در برابر سیاست های ستم کارانه عباسیان بود.

آنچه بیان شد، خلاصه ای از مهم ترین اوضاعی است که در روزگار امام کاظم علیه السلام و امام رضا علیه السلام حاکم بود.

زمینه سازی امام کاظم علیه السلام برای امامت حضرت رضا علیه السلام

پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله با برشمردن وظایف امامان معصوم: به یکی از آنها اشاره کرده، می فرمایند:

فِي كُلِّ خَلْفٍ مِّنْ أُمَّتِي عَدُوٌّ مِّنْ أَهْلِ بَيْتِي يُنْفُونَ عَنْ هَذَا الدِّينِ تَحْرِيفَ الضَّالِّينَ ، وَاتِّحَالَ الْمُبْطِلِينَ ، وَتَأْوِيلَ الْجَاهِلِينَ ... (2)

ص: 200

1- همان

2- همان، ص 231

در [میان] هر نسلی از امت من، عادلانی از خاندان من وجود دارند که از رخنه کردن تحریف گمراهان، ادعای انتساب باطل کاران و تأویل جاهلان به این دین، جلوگیری می کنند و اسلام را از گزند بدخواهان مصون می دارند.

بر این اساس، امام رضا علیه السلام مأمور به ایفای این مسئولیت بودند. به این نکته باید توجه داشت که این مسئولیت زمانی لازم الاجر بود که امام رضا علیه السلام خود در مقام و جایگاه منصب امامت قرار گرفته باشند؛ اما در کنار پدر، مسئولیت حضرت تابع مسئولیت امام متصدی امر امامت خواهد بود و ایشان سزاوار به انجام دادن این وظیفه و پرداختن به آن هستند و امام جانشین، در زمان حیات امام زمام دار، جز در مواردی و حدودی معین، از بیان هر امری خودداری می فرماید. به همین منظور و برای روشن شدن شرح وظایف امام زمامدار و امام جانشین، امام صادق علیه السلام در پاسخ به این سؤال که آیا ممکن است در يك زمان، بیش از يك امام وجود داشته باشد، می فرماید: «نه، مگر این که یکی از آن دو خموش است.»⁽¹⁾

از همین رو، امام رضا علیه السلام در روزگار امام کاظم علیه السلام خموشی گزیده بودند؛ یعنی متولی منصب امامت نشده و به صورت مستقل از امام زمان خود موضع گیری نمی کردند، بلکه در عمل، از امام کاظم علیه السلام پیروی می کردند که منصب بالفعل امامت را در دست داشتند. این مطلب نیز باید روشن شود که سکوت امام رضا علیه السلام یا هر امام جانشین در زمان حضور امام زمامدار، بدان معنا نیست که از اقدام های اصلاحی در میان امت بازایستند. امام رضا علیه السلام در چارچوب وظایف تعیین شده برای امت فعالیت داشتند و به نشر مفاهیم و ارزش های اسلامی پرداخته، سؤال های اعتقادی و فقهی را پاسخ می گفتند و در حالی که بیست و اندی سال از عمر با برکتشان می گذشت، در مسجد رسول خدا می نشستند و فتوا می دادند.⁽²⁾

ص: 201

1- کافی، ج 1، ص 178.

2- تهذیب التهذیب، ج علیه السلام، ص 339.

ذهبی درباره امام رضا علیه السلام می گوید:

او [امام رضا علیه السلام] در حالی که جوان بود، در ایام مالک فتوا می داد. (1)

ایشان هم چنین در دوران امامت پدر گرامی شان، امر به معروف و نهی از منکر می کردند و از پدر و اجداد بزرگوار خود نقل حدیث کرده، به نشر احادیث اهل بیت علیه السلام و سنت رسول خدا در میان مردم می پرداختند.

راویانی چون ابوبکر، احمد بن حباب حمیری، داوود بن سلیمان بن یوسف غازی، سلیمان بن جعفر و دیگران از آن حضرت روایت کرده اند. (2)

امام کاظم علیه السلام در مناسبت ها و دیدارها، با بیان مطالبی و ایراد تعبیرهایی، ذهن ها را متوجه شایستگی و امامت فرزندشان کرده، یاران خود را به امام رضا علیه السلام ارجاع می دادند. در ادامه، به برخی از گفتارها و رهنمودهای امام کاظم علیه السلام اشاره می کنیم:

«این [علی] فرزند من است. نوشته او نوشته من، گفتار او گفتار من، قول او قول من و پیک او پیک من است و هر چه او گوید، همان است» [و حق گفته است]. (3)

هم چنین به فرزندان خویش می فرمودند: [فرزندان من] «این (علی) برادر شما، عالم آل محمد صلی الله علیه و آله است. از این رو احکام دین خود را از او بپرسید [و فرا بگیرید] او آنچه به شما بگوید، حفظ و بدان عمل کنید.» (4)

هرگاه حضرت فرصتی مناسب می یافتند، زمینه را برای امام رضا علیه السلام و امر جانشینی ایشان فراهم می کردند. حضرت به علی بن یقظین فرمودند: «ای علی بن

ص: 202

1- سیر أعلام النبلاء، ج 9، ص 388.

2- تهذیب الکمال، ج 21، ص 148.

3- اصول کافی، ج 1، ص 312؛ عیون اخبار الرضا، ج 1، ص 31؛ ارشاد، ج 2، ص 250، الغیبه، ص 37؛ روضة الواعظین، ج 1، ص 222؛ الفصول المهمه، ص 244

4- اعلام الوری، ج 2، ص 64؛ کشف الغمه، ج 3، ص 107 (به نقل از: اعلام الوری، ج 2، ص 64)؛ بحار الانوار، ج 49، ص 100 (به نقل از: اعلام الوری و کشف الغمه).

یقطین، این علی، سرور و مهتر فرزندان من است. من کنیه خود را به او داده ام.»(1)

امام کاظم علیه السلام و مسأله جانشینی

امامت، منصبی الهی با مسئولیتی سنگین است که جز با تعیین و گزینش خداوند و معرفی پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله، تحقق خارجی نمی یابد و مسلمانان در تعیین امام، حق دخالت ندارند، زیرا نمی توانند عصمت و لیاقت فردی را برای امامت معصومان تشخیص دهند و شایستگی او را بدون معرفی و حیانی بشناسند؛ امامی که خداوند عصمت را برای او لازم دانسته و چنین فرموده: لَا يَتَّأَلُ عَلَى الظَّالِمِينَ؛(2) پیمان پیشوایی و جانشینی من به بیدادگران نمی رسد.

احادیثی که از پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله نیز به ما رسیده، بر ضرورت تعیین امام معصوم به فرمان خدا تأکید دارد. حضرتش در آغاز دعوت به یکتاپرستی می فرمود: «امر رسالت و خلافت از آن خداست در هر کس خواهد قرار می دهد.»(3)

حضرتش نیز بارها و با لفظ های متعدد و عبارت های گوناگون، امامان معصوم را دوازده تن و همگان را از قریش خوانده اند.(4)

احادیثی نیز امامان معصوم را از بنی هاشم معرفی نموده اند، از جمله این فرمایش پیامبر صلی الله علیه و آله که «بعدي إنا عشرَ خَلِيفَةً . . . كُلُّهُمْ مِنْ بَنِي هَاشِمٍ»(5) پس از من دوازده خلیفه جانشین هستند که همگی ایشان از بنی هاشم اند.

بنی هاشم در روایاتی بی شمار، به علی بن ابی طالب علیه السلام و فرزندان او تفسیر

ص: 203

- 1- ارشاد، ج 2، ص 249؛ اعلام الوری، ج 2، ص 43 (به نقل از: ارشاد، ج 2، ص 249)؛ کشف الغم، ج 3، ص 60 (به نقل از: ارشاد) و بحار الانوار، ج 49، ص 13 (به نقل از: عیون اخبار الرضا).
- 2- بقره، آیه 124.
- 3- تاریخ طبری، ج 2، ص 350؛ سیره الحلیه، ج 2، ص 3؛ سیره النبویه، ج 2، ص 159.
- 4- نك: مسند احمد، ج 1، ص 657، سنن ابی داوود، ج 4، ص 106؛ سنن ترمذی، ج 4، ص 501؛ تاریخ الخلفاء، ص 11، کنز العمال، ج 12، ص 32.
- 5- ینابیع الموده، ج 1، ص 308؛ موده القری، ص 445، إحقاق الحق، ج 13، ص 30.

شده، سپس آنان را در امام حسین علیه السلام و فرزندان او منحصر می کنند. (1)

هم چنین احادیث متعددی از پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله نقل شده که به نام های امامان دوازده گانه پرداخته است. برخی از این احادیث، به طور عام آنان را برشمرده اند و برخی دیگر به طور خاص؛ مانند این حدیث: «الْأَيُّمَةُ مِنْ بَعْدِي إِثْنَا عَشَرَ، أَوْلَهُمْ عَلِيٌّ، وَرَابِعُهُمْ عَلِيٌّ، وَثَامِنُهُمْ عَلِيٌّ»؛ (2) امامان پس از من دوازده تن هستند. نخستین آنان علی، چهارمین آنان علی و هشتمین آنان علی است.

با توجه به برخی روایات، امامت با وصایت و نص روشن، ثابت می شود و بنا بر پیمانی است که از رسول خدا صلی الله علیه و آله رسیده مبنی بر این که هر امامی، امام پس از خود را تعیین می کند و ودایع امامت را بدو می سپارد.

امام صادق علیه السلام می فرماید:

می پندارید امر امامت و جانشینی در اختیار ماست که به هر کس بخواهیم واگذاریم؟ به خدا سوگند، هرگز چنین نیست. این امامت، عهدی است از رسول خدا صلی الله علیه و آله که به یکایک از این خاندان می رسد تا به دست صاحب آن سپرده شود. (3)

امام کاظم علیه السلام نیز باید امام پس از خویش را به امت معرفی می فرمود و بر اساس همین مسئولیت، گاهی به اشاره و گاهی آشکارا و در قالب نصوصی، امام رضا علیه السلام را به عنوان جانشین خود به یاران خاص خویش می شناساندند تا آنان در زمان مناسب، مسأله امامت حضرت رضا علیه السلام را در میان مردم نهادینه کنند. البته امام کاظم علیه السلام با در نظر گرفتن مسأله تعقیب که دستگاه عباسیان اعمال می کردند، از معرفی جانشین خود به عامه مردم و در جامعه پرهیز می نمودند.

به هر حال نصوص و روایات وارده، بر این امر متفقند که امام کاظم علیه السلام

ص: 204

1- نك: كفايه الاثر، ج 23، 29 و 35.

2- جامع الاخبار، ص 62

3- بحار الانوار، ج 23، ص 70، به نقل از: شيخ صدوق، كمال الدين.

فرزندشان امام رضا علیه السلام را به عنوان جانشین و امام پس از خویش معرفی فرمودند. نعیم بن قابوس می گوید:

ابو الحسن علیه السلام به من فرمودند: [\(1\)](#) «فرزندم علی، بزرگ ترین پسران من، شنواترین آنان به سخن من و فرمانبردارترین ایشان از من است. با من در کتاب جفر و «جامعه» می نگرد و کسی جز پیامبر یا وصی پیامبر در این کتاب نمی نگرد». (نمی تواند از آن بهره مند شود)

امام کاظم علیه السلام در آغاز امامت خود، یاران خاص خود و افراد مورد اعتماد و رازدار را گاهی به کنایه و زمانی آشکارا از امامت فرزندشان آگاه فرموده، آنان را به پذیرش امامت حضرت رضا علیه السلام و تن دادن به گفته های ایشان فرا می خواندند.

امام کاظم علیه السلام از روزگار خردسالی امام رضا علیه السلام، امر امامت ایشان را بیان می داشتند. مفضل بن عمر گوید:

به امام کاظم علیه السلام گفتم: «فدایت شوم، چنان محبتی از این کودک در دلم به وجود آمده که تا به حال از کسی جز شما مانند آن را در دل خود نیافته ام.» امام فرمود: «یا مفضل، هو منی بمنزلتی من ابي عليه السلام، (ذُرِّيَّةٌ بَعْضُهَا مِنْ بَعْضٍ وَ اللَّهُ سَمِيعٌ عَلِيمٌ)»؛ [\(2\)](#) ای مفضل، جایگاه او نسبت به من، همانند جایگاه من نسبت به پدرم است. سپس این آیه را تلاوت فرمود: «فرزندانی که بعضی از آنان از نسل بعضی دیگرند، و خداوند شنوای داناست». به امام گفتم: «پس از شما او صاحب این امر (امامت) است؟» امام فرمودند: «آری» [\(3\)](#).

داوود بن رزین هم می گوید:

اموالی برای ابو ابراهیم (امام کاظم علیه السلام) بردم. امام بخشی از آن را گرفته،

ص: 205

-
- 1- اصول کافی، ج 1، ص 311، حدیث 2، عیون اخبار الرضا، ج 1، ص 31، به نقل از: کلینی؛ طوسی، الغیبه، ص 36، به نقل از: عیون اخبار الرضا، ج 1، ص 31.
 - 2- آل عمران، آیه 34.
 - 3- عیون اخبار الرضا، ج 1، ص 32.

بخش دیگر آن را باز گرداندند. به حضرتش گفتم: «فدایت شوم، چرا این مال را به من باز گردانید؟» فرمود: «آن را نزد خود نگاه دار تا پس از من صاحب این اموال، آن را از تو بخواهد.» زمانی که امام کاظم علیه السلام از دنیا رفتند، امام رضا علیه السلام به وسیله پیکی به داوود فرمودند: «آن مالی که نزد تو و بر ذمه توست به ما بده.» من آن مال را برای حضرت فرستادم. (1)

امام کاظم علیه السلام در این روایت، نام امام پس از خود را به داوود نمی گوید، بلکه با عبارت «تا پس از من صاحب این مال آن را از تو بخواهد»، امامت فرزندش را تحکیم و بر آن تأکید می فرمایند.

حضرتش بنا به ضرورت ها، گاهی نیز همزمان با اشاره و تصریح و در قالب يك گفتار، امامت حضرت رضا علیه السلام را مطرح می کردند، زیرا تفاوت درجه فکری و عقلی و نیز دریافت و در افراد را در نظر می گرفتند. عبدالله هاشمی می گوید:

ما و دوست داران ما که تعدادمان به حدود شصت نفر می رسید، نزد قبر پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله گرد آمده بودیم. ابو ابراهیم، موسی بن جعفر علیه السلام در حالی که دست فرزندش علی را در دست داشتند، وارد شدند، و پس از پرسش هایی درباره خود و فرزندانش و شنیدن پاسخ های ما فرمودند: «پس گواه باشید که او در دوران حیاتم وکیل من و پس از مرگم وصی من است.» (2)

این بیان امام کاظم علیه السلام در حالی که نصی بر امامت امام رضا علیه السلام و جانشینی اوست، در عین حال و با تفسیری ظاهری، در حکم وصیت عادی و متعارفی است که پدر به فرزند و در مورد او انجام می دهد. امام کاظم علیه السلام از آن جهت با

ص: 206

1- اصول کافی، ج 1، ص 313؛ اختیار معرفه الرجال، ص 313؛ ارشاد، ج 1، ص 251؛ اعلام الوری، ج 2، ص 47، به نقل از: ارشاد، ج 1، ص 251 و 252؛ کشف الغمه، ج 3، ص 61 و 62، الغیبه، ص 93، حدیث 18؛ بحار الانوار، ج 49، ص 25.

2- عیون اخبار الرضا، ج 1، ص 27.

عبارتی دو پهلوی از جانشینی و وکالت فرزند خود سخن می گویند که اوضاع سیاسی حاکم بر جامعه، آکنده از ترور، تعقیب و اختناق است. حضرت با در نظر گرفتن اوضاع و نیازهای جامعه، مسأله امامت فرزندشان را گاهی در برابر عده ای و زمانی در برابر جمع اصحاب و خاندان خود مطرح می فرمودند.

داوود بن کثیر رقی می گوید:

به امام کاظم علیه السلام گفتم: «فدایت شوم، کهنسال شده ام. دست مرا بگیر و از دوزخ وارهانم. به من بگو: پس از شما، امام و سرپرست ما کیست؟» امام به فرزندش ابو الحسن رضا علیه السلام اشاره کرده، فرمودند: «پس از من او سرپرست و امام شماست.»⁽¹⁾

حیدر بن ایوب می گوید:

در مدینه، در جایی که قبا نام داشت و محمد بن زید بن علی در آنجا بود، حاضر بودیم. محمد بن زید نه در وقت معمول که با تأخیر نزد ما آمد. به او گفتیم: «فدایت شویم، تو را چه شد که دیر آمدی؟» گفت: «امروز ابو ابراهیم ما را که هفده تن از فرزندان فاطمه علیها السلام و علی علیه السلام بودیم، فرا خواندند و ما را گواه گرفتند که فرزندش علی وکیل ایشان در زمان حیاتش و وصی ایشان پس از وفاتش است. فرمان نافذ بوده، این حق برای او محفوظ است.» آن گاه محمد، قصد امام کاظم علیه السلام از این کار را روشن کرده، گفت: «ای حیدر، به خدا سوگند که او امروز فرزندش را به عنوان امام پس از خویش معرفی فرمود.»⁽²⁾

امام کاظم علیه السلام آن گاه که ضرورت ایجاب می کرد، در قالب الفاظی صریح و به دور از ابهام و کنایه و بی نیاز به تأویل و تفسیر، مردم را از امامت امام رضا علیه السلام

ص: 207

1- الفصول المهمه، ص 243 - 244.

2- عیون اخبار الرضا، ج 1، ص 28.

آگاه می فرمود. عبدالله بن حارث که مادرش از نوادگان جعفر بن ابی طالب بود می گوید:

ابو ابراهیم ما را فرا خواندند و چون گرد آمدیم، فرمودند: «آیا می دانید شما را برای چه گرد آورده ام؟» گفتیم: «نه.» فرمودند: «گواه باشید که این فرزندم علی، وصی و متصدی کارهای من و جانشین من است و هر کس ناگزیر از دیدار من باشد، باید با نامه او به دیدارم بیاید.»⁽¹⁾

این صراحت بیان امام کاظم علیه السلام به اجتماع های خصوصی و دور از چشم اغیار منحصر بود، اما در حضور عامه مردم، الفاظی دو پهلو به کار می بردند و تأویل و تفسیر کلام، خود را بر عهده شنوندگان می گذاشتند.

حسن بن بشیر می گوید:

همان گونه که پیامبر اکرم و امیر مؤمنان علی علیه السلام را در روز غدیر برپا داشته، به مردم معرفی فرمودند، ابو الحسن، موسی بن جعفر علیه السلام نیز فرزندش علی را برپا داشتند و به حاضران معرفی کرده، فرمودند: «ای مردم مدینه - یا این که فرمود - ای حاضران در مسجد، این فرزندم علی پس از من جانشین من است.»⁽²⁾

عبد الرحمان بن حجاج نیز می گوید:

ابوالحسن موسی بن جعفر علیه السلام در مورد امامت فرزندش علی وصیت کردند و سندی نوشتند و شصت تن از بزرگان مدینه را بر آن گواه گرفتند.»⁽³⁾

امام کاظم علیه السلام در سال 178 قمری، محمد بن سنان را از وصیت خود در مورد امامت فرزندش آگاه کردند.⁽⁴⁾

ص: 208

1- اصول کافی، ج 1، ص 312، عیون اخبار الرضا، ج 1، ص 27؛ ارشاد، ج 2، ص 250 و 251؛ اعلام الوری، ج 2، ص 45، به نقل از ارشاد، ج 2، ص 250 و 251؛ الغیبه، ص 37؛ بحار الانوار، ج 49، ص 16.

2- عیون اخبار الرضا، ج 1، ص 29.

3- همان، ص 28.

4- همان، ص 32.

وصیت امام کاظم علیه السلام در دوران اسارت و بازداشت (179 - 183 ق)

امام کاظم علیه السلام در روز هفتم ماه ذی الحجه سال 179 قمری، يك روز پیش از ترویبه و به نقلی روز 27 ماه رجب همان سال بازداشت شدند. (1) پنجاه روز از بازداشت امام کاظم علیه السلام گذشته بود که علی و اسحاق فرزندان عبدالله فرزند امام صادق علیه السلام بر عبدالرحمان بن اسلم که در مکه بود وارد شدند. آنان نامه ای از امام کاظم علیه السلام همراه خود داشتند که خواسته هایی را در بر داشت که حضرت به انجام دادن آن فرمان داده بودند. آن دو به عبد الرحمان گفتند: «فرموده اند تا این نیازها از این طریق برآورده شود و اگر چیزی از او نزد توست، آن را به فرزندش علی بده که او جانشین و سرپرست کارهای اوست.» (2)

نیز آن هنگام که امام کاظم علیه السلام را به زندان بصره می برند، حضرت عبدالله بن مرحوم را خوانده، نامه هایی به او دادند و فرمود تا آن نامه ها را به فرزندش علی برساند. سپس فرمودند: «او وصی و سرپرست کارهای من و بهترین فرزندان من است.» (3)

هم چنین امام کاظم علیه السلام نامه هایی از داخل زندان برای یاران خود فرستادند و در آنها به امامت فرزندشان و پیروی از او سفارش فرمودند.

حسین بن مختار می گوید:

زمانی که ابوالحسن در زندان بودند، نوشته هایی از ایشان به دستمان رسید که در آنها آمده بود: «امامت و جانشینی من، از آن بزرگترین فرزندان من است.» (4)

ص: 209

1- بحار الانوار، ج 48، ص 206 - 207.

2- عیون اخبار الرضا، ج 1، ص 39.

3- همان، ص 27

4- کافی، ج 1، ص 312؛ عیون اخبار الرضا، ج 1، ص 300؛ ارشاد، ج 2، ص 250؛ اعلام الوری، ج 2، ص 46؛ کشف الغمه، ج 3، ص 61 / بحار الانوار، ج 49، ص 24، به نقل از ارشاد، اعلام الوری و الغیبه.

اگر زندانی شدن امام کاظم علیه السلام را در بصره يك سال بدانیم و این روایت را بپذیریم، حضرتش در سال 180 قمری وارد بغداد شدند. در آن جا علی بن یقظین بر حضرت وارد گردیده، امام رضا علیه السلام را دید که در کنار حضرت کاظم علیه السلام نشسته اند. امام کاظم علیه السلام به او فرمود: «ای علی بن یقظین، این علی، سرور و سید فرزندان من است و من کنیه خود را به او داده ام.»

چون علی بن یقظین این بیان امام کاظم علیه السلام را با هشام بن حکم در میان گذاشت، هشام به او گفت: «امام کاظم علیه السلام با این سخن، به تو فرموده که پس از او، فرزندش علی امام و جانشین اوست.»⁽¹⁾

سفارش به اعلان امامت امام رضا علیه السلام در فرصت مناسب

در اوضاع حاکم در عصر امام کاظم علیه السلام، پنهان کاری حضرت در تصمیم گیری ها و موضع گیری سیاسی، به ویژه اموری که به امام و جانشین پس از خود مرتبط بود، امری لازم و اجتناب ناپذیر می نمود. به همین دلیل، امام کاظم علیه السلام از آشکار کردن امر امامت حضرت رضا علیه السلام پرهیز می کردند، اما زمانی را برای امام رضا علیه السلام تعیین فرمودند تا حضرتش امر امامت خود را اعلان کند.

یزید بن سلیط زیدی می گوید:

گروهی بودیم که در راه مکه با ابوعبدالله علیه السلام برخورد کردیم. به او گفتم: «پدر و مادرم فدایت باد! شما امامان پاکیزه از پلیدی هستید و کسی را از مرگ گریزی نیست. رهنمودی به من بنمایانید تا به کسان و خاندان خود برسانم.» امام صادق علیه السلام فرمودند: «آری چنین خواهی کرد؛ اینان فرزندان من هستند و این - به فرزندش موسی علیه السلام اشاره کردند - سرور و مهتر آنان

ص: 210

1- کافی، ج 1، ص 311؛ ارشاد، ج 2، ص 249، به نقل از: کافی، ج 1، ص 311؛ عیون اخبار الرضا، ج 1، ص 21؛ الغیبه، ص 35.

است.» بعدها با ابوالحسن موسی علیه السلام دیدار کردم و به او گفتم: «پدر و مادرم فدایت! دوست دارم آن گونه که پدرت درباره جانشین خود خبر دادند، شما نیز چنان کنید.» امام کاظم علیه السلام فرمودند: «پدرم در روزگاری نه چون روزگار ما می زیستند ... من در حالی از خانه بیرون شدم که به صورت ظاهر تمام فرزندانم را در امر جانشینی، شریک علی کردم، اما در نهران، او (علی) را به تنهایی به وصایت خویش برگزیدم ای یزید، آنچه به تو گفتم، امانتی است نزد تو که [مجازی] تنها به کسانی بگویی که عاقل باشند و در عرصه ایمان، به نیکی از بوته آزمون الهی بر آمده و راست گفتار باشند...»

از روایت علی بن یقطین درباره وصیت امام کاظم علیه السلام، نشان می دهد که در سالهای نخستین زندانی شدن امام کاظم علیه السلام، حضرت رضا علیه السلام به دیدار پدر می رفته اند. (1)

امام کاظم علیه السلام به امام رضا علیه السلام دستور دادند تا زمانی که پدر زنده هستند، امام رضا علیه السلام بر در سرای خویش بخوابند تا خبر شهادت پدر به او برسد. امام رضا علیه السلام به این دستور عمل می کردند. شبی امام رضا علیه السلام دیر کرده، به خانه نرفتند. اهل خانه نگران شدند. چون روز بر آمد، امام رضا علیه السلام وارد خانه شده، نزد ام احمد همسر پدرش رفتند و فرمودند: «آنچه را که پدرم به تو سپرده است به من بده.» ام احمد فریاد برآورد: «به خدا سوگند سرورم بدرود زندگی گفت.» امام رضا علیه السلام او را به سکوت دعوت کرده، فرمودند: «این خبر را آشکار مکن و چیزی مگو؛ بگذار برای وقتی که خبر به والی برسد.» (2) چون خبر شهادت امام کاظم علیه السلام در میان مردم مدینه منتشر شد، پیروان و محبان اهل بیت علیه السلام بر در سرای ام احمد گرد آمده، با احمد بن موسی (3)

ص: 211

1- کافی، ج 1، ص 311.

2- همان، ص 381 - 382.

3- حرم احمد بن موسی معروف به «شاهچراغ»، در شیراز و مطاف دل دوستداران اهل بیت : است.

دیدار کردند. احمد، آنان را به خانه برادرش امام رضا علیه السلام برده، آنان با حضرت بیعت کردند. (1)

نتیجه

امام کاظم علیه السلام با توجه به اوضاع سیاسی، اجتماعی و فرهنگی عصر خود و نیز با توجه به وظیفه ای که بر عهده داشتند، برای معرفی جانشین خود و تثبیت این امر، اقدامات مختلفی را انجام دادند. ایشان گاه به صورت تلویحی جانشین خود را معرفی می کردند؛ چنان که ضمن معرفی علی بن موسی علیه السلام به عنوان «عالم آل محمد»، به فرزندان خود توصیه کردند تا در مسائل دینی به ایشان مراجعه کنند و یا خطاب به برخی یاران خود، ایشان را بهترین فرزندان خود معرفی کردند. گاهی نیز که فرصت را مناسب می دیدند و یا با توجه به موقعیت، امام رضا علیه السلام را جانشین خود معرفی می کردند؛ چنان که خطاب به مفضل فرمودند: «جایگاه علی نسبت به من، همانند جایگاه من نسبت به پدرم است.» و یا در جایی دیگر فرمودند: «ایشان وکیل من در زمان حیات و وصی من پس از مرگم خواهد بود.»

هم چنین امام کاظم علیه السلام در زندان، از طریق نامه و یا ملاقات با برخی یاران خود، از جانشینی امام رضا علیه السلام سخن می گفتند؛ بدین ترتیب از همان آغازین روزهای امامت تا زمان زندان و شهادت، امامت و جانشینی امام رضا علیه السلام را تبیین و تثبیت کردند.

ص: 212

1- برای مشروح این ماجرا نك: بحار الانوار، ص 48، ذیل ص 307 - 308 به نقل از: سید جعفر بحر العلوم، تحفة العالم.

منابع فرهنگ ساز در بررسی زندگانی امام کاظم علیه السلام بررسی تأثیر روایات تاریخ بغداد درباره امام کاظم علیه السلام در منابع بعدی خدیجه کیهانی

چکیده

تاریخ بغداد، نوشته خطیب بغدادی (م. 463)، یکی از منابع مهم اهل سنت در موضوع شرح حال است که زندگانی امام کاظم علیه السلام را نیز در بردارد. آنچه این کتاب در باب زندگانی امام کاظم علیه السلام درج کرده، در منابع پسینی بسامد بسیاری یافته و منابع بسیاری از شیعه و سنی به اتکای تاریخ بغداد گزارش هایی را از زندگانی امام کاظم علیه السلام نقل کرده اند.

این نوشتار، با بررسی نه روایت اختصاصی تاریخ بغداد در زمینه زندگانی امام کاظم علیه السلام، ضمن بررسی منابع خطیب بغدادی در ارائه گزارش های مربوط به زندگانی امام، به نحوه راهیابی و ادامه حیات این روایات در منابع نگارش یافته پس از تاریخ بغداد می پردازد و سیر تطور این اخبار و نحوه راهیابی آن به منابع شیعه و سنی، و میزان گسترش و برد آن در منابع را تا قرن یازدهم پی می گیرد. بررسی های صورت گرفته نشان میدهد که اکثر منابعی که احادیث مختص به زندگانی امام کاظم علیه السلام را از تاریخ بغداد اقتباس نموده اند، با توجه به گرایش های مذهبی خود به تغییراتی در آن دست زده و یا اصلاً برخی روایات را از ریشه حذف نموده و بدان اعتنایی نکرده اند.

واژگان کلیدی: امام کاظم علیه السلام، تاریخ بغداد، منابع سنی و شیعه، بسآمد.

تاریخ بغداد که از قدیم ترین منابع تاریخی اهل سنت است، از مهم ترین و بزرگترین تألیفات خطیب بغدادی به شمار می رود؛ زیرا شرح حال 7831 تن از محدثان و علما و رجال علوم مختلف و دیگر بزرگان جامعه را در بردارد. خطیب تصمیم گرفت شرح حال عالمانی را که از زمان بنای شهر بغداد تا زمان حیات خودش در آنجا زندگی می کردند یا به این شهر سفر کرده و در همان جا از دنیا رفته بودند، در این کتاب بیاورد. نویسنده ابتدا شهر بغداد و احکامی درباره خرید و فروش آن را معرفی کرده سپس در باب جداگانه ای، به شرح حال زندگانی صحابه، سپس تابعین و بعد کسانی پرداخته که در بغداد به دنیا آمده و در همان جا از دنیا رفته اند. هم چنین به کسانی اشاره کرده که از این شهر به شهر دیگر مهاجرت نموده و از دنیا رفته اند، وی از باب تبرک به نام رسول اکرم صلی الله علیه و آله ابتدا به بیان زندگانی کسانی پرداخته که نامشان محمد بوده، سپس بر اساس حروف الفبا، شرح حال دیگر افراد را بیان کرده است. خطیب بغدادی که خود در اصول، اشعری مذهب و در احکام پیرو مذهب شافعی بوده، نام پنج تن از ائمه اطهار مانند امام صادق علیه السلام، امام کاظم علیه السلام، امام جواد علیه السلام، امام هادی علیه السلام، امام حسن عسکری علیه السلام را در این کتاب آورده است. نویسنده از امام صادق علیه السلام فقط یک حدیث نقل کرده و درباره امام جواد علیه السلام، امام هادی علیه السلام و امام حسن عسکری علیه السلام جز این که اشاره ای کوتاه به سال تولد و محل شهادت و مدفن آنان داشته، مطلب دیگری درباره زندگانی و یا ویژگی های اخلاقی آنان بیان نکرده است. اما درباره زندگانی امام کاظم علیه السلام از آن جا که ایشان یکی از شخصیت های ممتاز و شناخته شده در آن عصر بودند، نویسنده در صدد بیان ویژگی های اخلاقی و حوادث دوران حیات سیاسی - اجتماعی آن حضرت، در قالب نه حدیث، بر آمده است. در این نوشتار، در صدد آنیم که ضمن نقل اصل این نه حدیث و ترجمه آن ها، به

بررسی انعکاس و تأثیر و تأثر این احادیث در منابع تاریخی پسین از تاریخ بغداد (قرن پنجم تا یازدهم) پردازیم.

حدیث اول

اخبرنا الحسن بن أبي بكر أخبرنا الحسن بن محمد بن يحيى العلوي حدثني جدی قال: كان موسى بن جعفر يدعى العبد الصالح من عبادة و اجتهاده، روى اصحابنا أنه دخل مسجد رسول الله فسجد سجدة في اول الليل وسمع وهو يقول في سجوده عظم الذنب عندي فليحسن العفو عندك يا اهل التقوى ويا اهل المغفرة فجعل يرددتها حتى اصبح وكان سخيا كريما. كان يبلغه عن الرجل أن يؤذيه فبعث اليه بصرة فيها الف دينار وكان يصر الصرر ثلاثمائة دينار و اربعمائة دينار ومأتى دينار ثم يقسمها بالمدينة و كان مثل صرر موسى بن جعفر اذا جاءت الانسان الصرة فقد استغنى

خطیب بغدادی با ذکر سند از محمد بن یحیی العلوی چنین نقل می کند:

«موسی بن جعفر علیه السلام به سبب عبادت زیادش عبد صالح لقب گرفته بود و یاران ما روایت کرده اند که ایشان داخل مسجد پیامبر صلی الله علیه و آله می شد و از سر شب تا به صبح در حال سجده این ذکر را بر لب داشت: «عَظْمُ الذَّنْبِ عِنْدِي فَلْيُحْسِنِ الْعَفْوِ عِنْدَكَ يَا أَهْلَ التَّقْوَى وَالْمَغْفِرَةِ» ایشان آنقدر بزرگوار و با گذشت بودند که اگر کسی به ایشان ستم می کرد، آن حضرت در مقابل، احسان می کردند و آن قدر به نیازمندان کمک می نمودند که انبان و کیسه موسی بن جعفر علیه السلام ضرب المثل شده بود.»

موضوعات مطرح شده در این حدیث عبارتند از:

1. عبادت موسی بن جعفر علیه السلام

2. گذشت ایشان در برابر دشمنانش؛

3. انفاق به نیازمندان مدینه.

ص: 215

منابعی که این حدیث را به صراحت از تاریخ بغداد نقل کرده اند عبارتند از:

1. دلائل الامامه، طبری (م. قرن 5):

وكان يدعى العبد الصالح من عباده ... وقيل انه دخل مسجد... واستغنى(1)

2. صفة الصفوه، ابن جوزی (م. 597):

كان موسى بن جعفر بن محمد بن علي بن الحسين الهاشمي كان يدعى العبد الصالح... (2)

3. وفيات الاعيان، ابن خلكان (م. 608):

قال الخطيب في تاريخ بغداد كان موسى بن جعفر يدعى العبد الصالح.. وروى أنه دخل مسجد رسول الله واذا بلغه... يقسمها. (3)

4. تهذيب الكمال، المزي (م. 742):

قال (الخطيب): اخبرنا الحسن بن ابي بكر قال أخبرنا الحسن بن محمد بن يحيى العلوي قال حدثني جدي قال كان موسى بن جعفر يدعى

العبد الصالح... (4)

5. سير اعلام النبلاء، ذهبي (م. 748):

ثم قال الخطيب: أنبأنا الحسن بن ابي بكر أبانا الحسن بن محمد بن يحيى العلوي حدثني جدي يحيى بن الحسن بن عبد الله بن الحسين بن

علي عليه السلام كان موسى بن جعفر يدعى روى اصحابنا انه دخل... ثم يقسمها بالمدينة فمن جائته صرة فقد استغنى. (5)

6. تاريخ اسلام، ذهبي (م. 748):

وقال النسابة يحيى بن جعفر العلوي المدني وكان موجودا بعد الثلاثمائة كان

ص: 216

1- ص 310.

2- ج 2، ص 184.

3- ج 8 ص 32.

4- ج 29، ص 50.

5- ج 6، ص 274.

موسی بن جعفر یدعی العبد الصالح... استغنی. (1)

7. الأئمة الاثني عشر، ابن طولون (م. 953):

قال الخطيب في تاريخ بغداد: كان موسى الكاظم يدعى العبد الصالح من عبادته واجتهاده. وروى انه دخل . فسجد سجدة... حتى اصبح
وكان سخيا كريما وكان يبلغه عن الرجل يؤذيه فبعث اليه بالصرّة فيها الف دينار... ثم يقسمها بالمدينة. (2)

8. احقاق الحق، قاضي نورالله شوشتری (م. 1019):

الخطيب البغدادي في تاريخ بغداد قال: أخبرنا الحسن بن ابي بكر ... حدثني جدي كان موسى بن جعفر يدعى... وروى اصحابنا انه دخل
مسجد رسول الله صلى الله عليه وآله فسجد ... حتى اصبح . كان سخيا كريما و كان يبلغه عن الرجل... وكان مثل صرر موسى بن جعفر
اذا جاءت الانسان الصره استغنى.

منابعی که با واسطه از تاریخ بغداد نقل کرده اند عبارتند از :

1. كشف الغمه، اربلی (م 6920):

قال ابن جوزی موسی بن جعفر... كان يدعى العبد الصالح... (3)

نتیجه بررسی: سه نفر از نویسندگانی که این حدیث را بدون واسطه از تاریخ بغداد گرفته اند اهل سنت و چهار نفر شیعه هستند و این منابع
را به چند روش نقل کرده اند:

- ذهبی نویسنده سیر اعلام النبلاء، سند حدیث را کامل آورده، اما بخش مربوط به عبادت امام کاظم علیه السلام را حذف کرده شاید به
این بعد اخلاقی حضرت بی توجه بوده است.

- ابن طولون نویسنده الأئمة اثني عشر، سند حدیث را اصلا نقل نکرده ولی

ص: 217

1- ج 12، ص 418

2- ص 89

3- ج 2، ص 250.

متن حدیث را به طور کامل بیان کرده است. شاید گرایش مذهبی وی و عنایت به بعد عبادی آن حضرت، باعث انتخاب این روش شده است.

- ابن خلکان نویسنده وفيات الاعیان، چون روش او در بیان احادیث، نقل نکردن اسناد حدیث است، سند حدیث را بیان نکرده است.

- ابن جوزی نویسنده صفة الصفوة، گرچه در این کتاب تصریح نکرده که منبع این حدیث کتاب تاریخ بغداد بوده اما در اثر دیگرش المنتظم، تصریح دارد که حدیث توسط به موسی بن جعفر علیهما السلام را از تاریخ بغداد نقل نموده است.

طبری شیعه مذهب نویسنده کتاب دلائل الامامة، علی رغم این که با خطیب بغدادی معاصر بوده و حدوداً سه سال قبل از وی از دنیا رفته در نقل یکی از روایات مورد بحث (روایت ششم) در متن کتاب می گوید: «روی خطیب فی تاریخه..» پس می توان ادعا کرد که او بقیه روایات را هم از تاریخ بغداد گرفته است و مطلبی که از کتاب احقاق الحق نقل شده، از جانب قاضی نورالله است نه از مرعشی نجفی شارح احقاق الحق.

حدیث دوم

اخبرنا الحسن حدثني جدي حدثنا اسماعيل بن يعقوب حدثني محمد بن عبد الله البكري قال: قدمت المدينة اطلب بها دينا فأعياني فقلت لو ذهبت الى ابي الحسن موسى بن جعفر فشكوت ذلك اليه فأتيته بنقمي في ضيعته فخرج الى ومعه غلام له معه منسحف فيه قديد مجزع ليس معه غيره فأكل واكلت معه ثم سألتني عن حاجتي فذكرت له قصتي فدخل فلم يقم الا يسيرا حتى خرج الى فقال الغلامه اذهب ثم مدیده فدفع إلى صرة فيها ثلاثة مائة دينار ثم قام فولى فقمتم فرکبت دابتي وانصرفتم.

خطیب با ذکر سند از محمد بن عبدالله البکری چنین نقل می کند:

(به مدینه آمدم در حالی که از مردم تقاضای کمک می نمودم، پس با خود گفتم:

اگر نزد موسی بن جعفر علیهما السلام بروم و مشکل خود را به او بگویم، حتماً به من کمک خواهد کرد؛ لذا به محل سکونت ایشان در نزدیکی کوه احد رفتم. ایشان را دیدم که با غلامش به سوی من آمد، در حالی که در دستش ظرف غذایی بود؛ من هم با ایشان غذا خوردم. از حاجتم سؤال کردند. من داستان خود را برای ایشان بیان کردم؛ ایشان داخل منزل شدند و بعد از چند لحظه خارج گردیدند و به غلامشان فرمودند: برو» و «سپس دستش را دراز کردند و به من کیسه ای دادند که در آن سیصد دینار بود. من برخاستم و سوار بر مرکب شده، از آن جا دور شدم.»

موضوعات مطرح شده در این حدیث عبارتند از:

موسی بن جعفر علیهما السلام ملجأ و پناهگاه نیازمندان و در ماندگان؛

بر آورده شدن حوایج مردم توسط ایشان.

منابعی که این حدیث را به صراحت از تاریخ بغداد نقل کرده اند عبارتند از:

1. دلائل الامامة، طبری (م. قرن 5):

قال محمد بن عبدالله البكري قدمت المدينة... (1)

2. تهذيب الكمال، المزي (م. 742):

قال أخبرنا الحسن حدثني جدی قال حدثني اسماعيل بن يعقوب قال حدثني عبد الله البكري قال: قدمت المدينة... (2)

3. سير اعلام النبلاء الذهبي (م. 748):

ثم قال يحيي هذا: حدثنا اسماعيل بن يعقوب حدثنا محمد بن عبدالله البكري قال: قدمت المدينة... فأعطاني ثلاث مائة دينار. (3)

ص: 219

1- ص 310.

2- همان

3- ج 6، ص 217.

4. احقاق الحق وازهاق الباطل، قاضی نورالله شوشتری (م. 1019):

العلامة الخطيب في ((تاريخ بغداد)) قال: أخبرنا .. حدثني محمد بن عبدالله البكري قال: قدمت ... انصرفت. (1)

منابعی که این حدیث را بدون ذکر منبع نقل کرده اند عبارتند از:

1. روضة الواعظین و بصيرة المتعظین، فتال نیشابوری (م. 508):

قال محمد بن عبدالله البكري قدمت المدينة... (2)

2. الدر النظیم فی مناقب الأئمة اللہامیم، جمال الدین یوسف بن حاتم شامی (م. 676):

وقال محمد بن عبدالله البكري قدمت المدينة... (3)

منابعی که این حدیث را از غیر تاریخ بغداد نقل کرده اند عبارتند از:

1. حلیة الأبرار فی احوال محمد وآله اطهار علیہ السلام، سیدهاشم بحرانی (م. 1107): به نقل از کتاب ارشاد مفید:

قال محمد بن عبدالله البكري قدمت المدينة.... (4)

2. بحار الانوار، مجلسی (م. 1111) به نقل از کتاب ارشاد مفید قال

محمد بن عبد الله البكري قدمت المدينة.... (5)

نتیجه بررسی: از بین نویسندگانی که این حدیث را نقل کرده اند، تعداد شش نفر شیعه و دو نفر سنی هستند. در بین این منابع فقط سه نفر از نویسندگان سند حدیث را آورده اند و بقیه به معرفی آخرین راوی اکتفا کرده و اما متن حدیث را همگی به طور کامل انتقال داده اند و می توان گفت که گرایش مذهبی در نحوه انعکاس حدیث تأثیری نداشته است.

ص: 220

1- ج 28، ص 54.

2- ج 1، ص 478

3- ص 652.

4- ص 251.

5- ج 48، ص 102.

قال جدى يحيى بن الحسن وذكر غير واحد من أصحابنا: أن رجلا من ولد عمر بن خطاب كان بالمدينة يؤذيه ويشتم عليا قال و كان قد قال له بعض حاشيته دعنا نقتله فنهاهم عن ذلك أشد الزجر وسأل عن العمرى فكر له أنه يزرع بناحية من نواحي المدينة فركب اليه في مزرعته فوجده فيها فدخل المزرعه بحماره فصاح به العمرى لا- تطأ زرعنا فوطئه بالحمار حتى وصل اليه فنزل فجلس عنده وضاحكه وقال كم غرمت في زرعك هذا قال له مائة دينار قال فكم ترجو أن يصب قال أنا لا أعلم الغيب قال انما قلت لك كم ترجو أن يجيئك فيه قال أرجو أن يجيئنى ماتتا دينار قال أعطاه ثلاثمائة دينار وقال هذا زرعك على حاله قال فقام العمرى فقبل رأسه وانصرف قال فراح إلى المسجد فوجد العمرى جالسا فلما نظر اليه قال الله اعلم يجعل رسالته قال فوثب اصحابه فقالوا ما قصتك قد كنت تقول خلاف هذا قال فخاصمهم و شاتمهم قال وجعل يدعو لأبي الحسن موسى كلما دخل وخرج قال فقال أبو الحسن موسى لحاشيته الذين ارادوا قتل العمرى ايما كان خير ما أردت أو ما أردتم أن أصلح أمره بهذا المقدار.

خطيب با ذکر سلسله سند از يحيى بن حسن چنين نقل می کند:

مردى از نوادگان عمر بن خطاب، موسى بن جعفر عليهما السلام را اذيت کرده، به حضرت على عليه السلام دشنام می داد. دوستان و اطرافيانش به او گفتند: «اجازه بده تا ما او را به قتل برسانيم!» اما موسى بن جعفر عليهما السلام به شدت با اين کار مخالفت کردند و آنها را از اين کار منع فرمودند. موسى بن جعفر از حال عمرى سؤال کرد، به ياد آورد که در ناحیه ای از نواحي مدينه به زراعت مشغول است. پس سوار بر مرکب شده، به آنجا رفتند و با همان حالت وارد مزرعه شدند، عمرى فریاد زد: «مزرعه ام را نابود کردی؟» اما ایشان هم چنان رفتند تا به نزدیکی او رسیدند و کنارش نشستند و با او مزاح کردند و به او گفتند: «چقدر ضرر کردی؟» گفت:

«صد دینار»، موسی بن جعفر علیهما السلام فرمودند: «آرزو داری چه مبلغی به دست آوری؟» گفت: «علم غیب ندارم.» فرمودند: «چقدر امیدواری؟» گفت: «دویست دینار» پس به او سیصد دینار دادند و گفتند: «این زراعت تو به حال خودش و برگشتند.» پس عمری برخاست و سر ایشان را بوسید و از او دور شد. موسی بن جعفر علیهما السلام به مسجد رفتند، عمری را دیدند. او تا چشمش به موسی بن جعفر علیهما السلام افتاد گفت: «الله اعلم حیث یجعل رسالت» دوستان عمری به او گفتند: «داستان تو چیست؟ تو که تا دیروز مخالف ایشان بودی!» او آنها را شماتت نمود و دعوت به موسی بن جعفر علیهما السلام می کرد. موسی بن جعفر علیهما السلام به دوستانش فرمودند: «آیا رفتاری که من انجام دادم بهتر بود یا تصمیمی که شما داشتید؟»

موضوعات مطرح شده در این حدیث عبارتند از:

1. گذشت امام کاظم علیه السلام در برابر ستم دشمنان اهل بیت
 2. تأثیر رفتار نیکوی امام کاظم علیه السلام در تغییر عقیده و بینش مخالفان؛
 3. کرامت امام علیه السلام در برگرداندن زراعت به حال اول خود.
- منابعی که این حدیث را به صراحت از خطیب نقل کرده اند عبارتند از:

1. تهذیب الکمال، المزی (م. ع 742):

قال الحسن قال جدی یحیی بن الحسن و ذکر غیر واحد من أصحابنا أن رجلا ... (1)

2. سیر اعلام النبلاء ذهبی (م. 749):

قال یحیی: ذکر لی غیر واحد: أن رجلا من ... (2)

منبعی که این حدیث را بدون ذکر اصل آن نقل کرده کتاب اعلام الوری از فضل بن حسن طوسی (م. 547) است:

وروی الشریف ابو محمد الحسن بن محمد بن عیسی العلوی عن جده باسناده قال: أن رجلا من ... (3)

ص: 222

1- ج 29، ص 51.

2- ج 6، ص 217.

3- ج 2، ص 5.

نتیجه بررسی: در بین نویسندگان منابعی که این حدیث را نقل کرده اند، دو نفر سنی و یک نفر شیعه هستند.

حدیث چهارم

أخبرنا سلامة بن الحسن المقرئ وعمر بن محمد بن عبيد الله المؤدب قالاً: أخبرنا علي بن عمر بن الحلفظ حدثنا القاضي الحسين بن اسماعيل حدثنا عبد الله بن أبي سعد حدثني محمد بن الحسين بن محمد بن عبد الحميد الكنانى الليثي قال: حدثني عيسى بن محمد بن مغيث القرظي وبلغ تسعين سنة قال زرع بطيخا و قثاء قرعا في موضع بالجوانية على بئر يقال لها أم العظام فلما قرب الخير و استوى الزرع بغتني الجراد فأتى على الزرع كله و كنت غرمت على الزرع وفي ثمن جملين مائة وعشرين ديناراً فبينما أنا جالس طلع موسى بن جعفر بن محمد فسلم ثم قال أيش حال فقلت أصبحت كالصريم بغتني الجراد فأكل زرعى قال وكم غرمت فيه قلت مائة وعشرين ديناراً مع ثمن الجملين فقال يا عرفه زن لأبي مغيث مائة وخمسين ديناراً فربحك ثلاثين ديناراً والجملين يا مبارك ادخل وادع لي فيها فدخل وادعني عن رسول الله صلى الله عليه و آله انه تمسكوا ببقايا المصائب ثم علقا عليه الجملين وسقيته فجعل الله فيها البركة زكت فبعت منها بعشر الاف.

خطیب با ذکر سلسله سند از عیسی بن محمد بن مغيث القرظی چنین نقل می کند:

در محلی به نام ام العظام به زراعت مشغول بودم و خیار، هندوانه و کدو کاشته بودم. هنگامی که محصول آماده چیدن بود ملخ ها حمله کرده، همه آنها را از بین بردند. در همان حال ناراحت نشسته بودم که موسی بن جعفر علیهما السلام وارد بر من شدند و سلام کردند و فرمودند: «حالت چطور؟» گفتم: «صبح

کردم در حالی که مانند شب ظلمانیم. ملخان حمله کردند و زراعتم را خوردند»، موسی بن جعفر علیهما السلام فرمودند: «چند هزینه کردی؟» گفتم 120 دینار و قیمت دو شتر». پس موسی بن جعفر علیهما السلام فرمودند: «ای عرفه برو 150 دینار به ابی المغیث بده. پس سود تو سی دینار و دو شتر شد.» گفتم: «ای مبارک داخل شد و مرا رها کن.» پس داخل شد و موسی بن جعفر علیهما السلام از رسول الله صلی الله علیه و آله نقل کردند: «چنگ بزیند به بقایای مصائب.» پس شترها را بستم و آنها را آب دادم پس خداوند در آنها برکت دادند و آنها را به ده هزار دینار فروختم.»

موضوعات مطرح شده در این حدیث عبارتند از:

1. احساس مسؤولیت موسی بن جعفر علیهما السلام در برابر مشکلات دیگران؛

2. دلجویی کردن از دیگران؛

3. حل مشکلات دیگران بدون هیچ گونه چشم داشتی.

منابعی که این حدیث را از تاریخ بغداد نقل کرده اند عبارتند از:

1. تهذیب الکمال، المزی (م. 742):

قال حدثنا القاضي الحسين بن اسماعيل قال عبد الله بن ابي سعد... (1)

2. سیر اعلام النبلاء، ذهبی (م. 749):

قال أبو عبد الله المحاملي: حدثنا عبد الله بن ابي سعد حدثني محمد بن الحسين الكناني الليثي حدثني عيسى بن مغيث القرشي... (2)

نتیجه بررسی: این حدیث را فقط دو منبع از منابع اهل سنت از تاریخ بغداد نقل کرده و هر دو، سند حدیث را کامل نیاورده اما متن حدیث را بدون هیچ گونه تغییری انتقال داده اند.

ص: 224

1- ج 29، ص 51.

2- همان.

قال ادریس بن ابی رافع فهو ذا ولده في الصرافين بمكة حدثني الحسن بن محمد الخلال حدثنا أحمد بن محمد بن عمران حدثنا محمد بن يحيى الصولي حدثنا عون بن محمد قال سمعت اسحاق الموصولي غير مرة يقول حدثني الفضل بن الربيع عن ابيه: أنه لما حبس المهدي موسى بن جعفر رأى المهدي في النوم على بن ابى طالب وهو يقول يا محمد «فَهَلْ عَسَيْتُمْ أَنْ تَوَلَّيْتُمْ أَنْ تُقْسِدُوا فِي الْأَرْضِ وَتَقَطَّعُوا أَرْحَامَكُمْ» قال الربيع فأرسل لي ليلاً فراعني ذلك فحجته فاذا هو يقرأ هذه الآية وكان أحسن الناس صوتاً وقال علي بموسى بن جعفر فحجته به فعانقه وأجلسه الى جانبه وقال يا أبا الحسن رايت امير المؤمنين على بن ابى طالب في النوم يقرأ على كذا فتؤمنى أن تخرج على أو على أحد من ولدي فقال الله لا فعلت ذاك ولا هو من شأنى قال صدقت يا ربيع اعطه آلاف دينار ورده الى اهله الى المدينة قال الربيع فاحكمت أمره ليلاً فلما اصبح الا وهو في الطريق خوف العواتق.

خطیب با ذکر سلسله سند از فضل بن ربيع از پدرش چنین نقل می کند

زمانی که مهدی عباسی موسی بن جعفر علیهما السلام را زندانی کرده بود، شبی در خواب علی بن ابی طالب علیه السلام را دید که به او می فرماید: «یا محمد هل عسیتم ان تولیتم...» ربيع می گوید: «شبانہ مرا بہ دنبال موسی بن جعفر علیهما السلام فرستاد و من آن حضرت را آوردم و ایشان را در کنار خود جای داد و بہ آن حضرت گفتم: یا ابا الحسن، امیر المؤمنین را در خواب دیدم کہ بہ من چنین گفت: «یا محمد هل عسیتم ان تولیتم... آیا توبہ من اطمینان میدہی کہ علیہ من و هیچ یک از فرزندانم قیام نکنی.» موسی بن جعفر علیهما السلام فرمودند: «بہ خدا قسم این کار را انجام نمی دہم و در شأن من نیست کہ انجام دہم!» مهدی حرف ایشان را تصدیق کرد و بہ من گفت: «ای ربيع سه ہزار دینار بہ ایشان بدہ و او را بہ مدینہ نزد خانوادہ اش برسان و من شبانہ ایشان را بہ مدینہ رساندم.»

موضوعات مطرح شده در این حدیث عبارتند از:

1. حمایت معنوی امام کاظم علیه السلام از ناحیه خداوند؛
2. ظلم دستگاه خلافت وقت به اهل بیت : با وجود آگاهی داشتن به حقانیت آنان؛
3. موقعیت شناسی امام کاظم علیه السلام و اتخاذ شیوه مناسب برای مبارزه با دشمنان اسلام و اهل بیت :
منابعی که این حدیث را به صراحت از خطیب نقل کرده اند عبارتند از:

1. المنتظم، ابن جوزی (م. 597):

اخبرنا ابو المنصور القزاز قال أخبرنا أبو بكر بن ثابت قال حدثني الحسن بن الخال... (1)

2. تذكرة الخواص، سبط بن جوزی (م. قرن 5):

ذكر الخطيب في تاريخ بغداد عن الفضل بن ربيع عن ابيه.. (2)

3. وفيات الاعيان، ابن خلكان (م. 608):

الصولي، حدثنا عون بن محمد، سمعت اسحاق الموصلي ... حدثني الفضل بن ربيع عن ابيه... (3)

4. تهذيب الكمال، المزي (م. 742):

قال حدثني الحسن بن محمد الخلال... (4)

5. الاثمة اثني عشر، ابن طولون (م. 953):

وكان يسكن المدينة فاقدمه المهدي بغداد و حبسه فراى في النوم.. (5)

ص: 226

1- ج 9، ص 87

2- ص 313، قم: انتشارات شريف رضى، 1418ق.

3- همان

4- همان، ص 52.

5- ص 89

6. اثبات الهداة بالنصوص والمعجزات، شیخ حرعاملی (م. 1104):

مارواه فی تاریخ بغداد (ج 3 ص 30):

قال حدثني الحسن بن محمد الخلال... (1)

نتجه بررسی: نویسندگان این منابع از نظر گرایش مذهبی، چهار نفر از اهل سنت و دو نفر شیعه هستند. این منابع در بیان سند حدیث و متن روایت اختلاف دارند. آنها متن را به طور کامل نقل کرده اما بعضی از منابع مانند الأئمة اثني عشر سند را به صورت گزارشی آورده اند.

حدیث ششم

أخبرنا القاضي أبو العلاء محمد بن علي الواسطي حدثنا عمر بن أحمد بن أحمد الواعظ حدثنا الحسين بن القاسم حدثني أحمد بن وهب أخبرنا عبد الرحمن بن صالح الأزدي قال حج هارون الرشيد فأتى قبر النبي صلى الله عليه وآله زائرا له وحوله قریش وأفياء القبائل ومعه موسى بن جعفر فلما انتهى إلى القبر قال السلام عليك يا رسول الله يا بن عمي افتخارا على من حوله فدنا موسى بن جعفر فقال السلام عليك يا أبة فتغير وجه هارون وقال هذا الفخر يا أبا الحسن حقا.

خطیب با ذکر سلسله سند از عبدالرحمان بن صالح الأزدي نقل می کند:

«هارون بعد از انجام دادن مناسک حج، به مدینه نزد قبر پیامبر صلی الله علیه و آله آمد و در حالی که گروه هایی از قبیله قریش و دیگر قبایل عرب اطراف او را گرفته بودند و موسی بن جعفر علیهما السلام همراه او بود، خطاب به قبر پیامبر صلی الله علیه و آله و به عنوان افتخار عرض کرد: "السلام عليك يا رسول الله يا بن عمي!" پس موسی بن جعفر فریاد زد: "السلام عليك يا أبة!"، چهره هارون درهم شد و گفت: "يا أبا الحسن این افتخار حق شماست."»

ص: 227

موضوعات مطرح شده در این حدیث عبارتند از:

شجاعت موسی بن جعفر علیهما السلام در بیان حق در مقابل دشمنان خود؛

اعتراف دشمن به جایگاه آن حضرت

منابعی که این حدیث را به صراحت از خطیب نقل کرده اند عبارتند از :

1. دلائل الامامة طبری (م. قرن 5):

روی الخطیب فی تاریخه: ان هارون الرشید حج مرة ومعہ موسی بن جعفر فأتی قبر النبی صلی الله علیه و آله... (1)

2. المنتظم، ابن جوزی (م. 597):

وما هو اخبرنا به منصور القزاز قال اخبرنا أحمد بن علي قال: اخبرنا القاضي ابو العلاء... حج هارون الرشید... (2)

3. وفيات الاعيان، ابن خلکان (م. 608):

وقال الخطیب: أبتانا ابو العلاء الواسطی حدثنا عمر بن شاهين ... قال حج هارون الرشید... (3)

4. تهذيب الكمال، المزي (م. 742):

قال أخبرني ابو العلاء محمد بن علي الواسطی... (4)

منابعی که این حدیث را بدون ذکر منبع آن نقل کرده اند عبارتند از :

1. اعلام الوری، فضل بن حسن طوسی (م. 548):

قالوا: ولما دخل هارون المدینه وزار النبی صلی الله علیه و آله... (5)

ص: 228

1- ص 25، قم: انتشارات بعثت، 1413 ق.

2- ج 9، ص 88، بیروت، دارالکتب العلمیه، 1412 ق. گرچه وی صراحت در استفاده از تاریخ بغداد را ندارد، از آنجا که عنایت ویژه به خطیب داشته و چندین سال شاگرد خطیب بوده و آثار او را بر منابع دیگر ترجیح می داده به یقین می توان گفت از تاریخ بغداد اقتباس کرده است.

3- همان

4- ص 54

5- ج 2، ص 5.

نتیجه بررسی: از میان این منابع، پنج تا از اهل سنت و دو تا از شیعه هستند که دو منبع اخیر، سند حدیث را حذف نموده، اما سه منبع دیگر سند حدیث را با مختصر تغییری نقل کرده اند.

حدیث هفتم

اخبرنا الحسن بن محمد العلوي حدثني جدي حدثني عمار بن أبان قال: حبس ابوالحسن موسى بن جعفر عند السندي فسألته أخته أن تتولى حبسه وكانت تتدين ففعل فكانت تلى خدمته فحكى لنا أنها قالت كان اذا صلي العتمه حمدالله و مجده ودعاه فلم يزل كذلك حتى يزول الليل فذا ازال الليل قام يصلي الصبح ثم يذكر قليلا حتى تطلع الشمس ثم يقعد الى ارتفاع الضحى ثم يتهيأ ويستاك ويأكل ثم يرقد الى قبل الزوال ثم يتوضأ ويصلي حتى يصلي العصر ثم يذكر في القبلة حتى يصلي المغرب ثم يصلي ما بين المغرب والعتمه فكان هذا دأبه فكانت أخت السندي اذا نظرت اليه قالت خاب قوم تعرضوا لهذا الرجل وكان عبدا صالحا.

خطیب با ذکر سلسله سند از عمار بن أبان چنین نقل می کند:

«زمانی که موسی بن جعفر علیهما السلام نزد سندی بن شاهک زندانی بود، خواهر سندی که زن متدینی بود از وی خواست تا او عهده دار امور موسی جعفر علیه السلام در زندان باشد. خواهر سندی نقل می کند: "در مدتی که در خدمت ایشان بودم، مشاهده نمودم که آن حضرت دائما در حال عبادت و راز و نیاز با پروردگار خود بودند." خواهر سندی هنگامی که به موسی بن جعفر علیهما السلام نگاه می کرد می گفت: "قومی که به این مرد که عبد صالح است، ستم کنند، از زیانکاران خواهند بود."»

نتیجه بررسی: نویسندگان این منابع چهار نفر سنی و یک نفر شیعه هستند.

موضوعات مطرح شده در حدیث عبارتند از:

- عبادت موسی بن جعفر علیهما السلام و مغتنم شمردن فرصت برای راز و نیاز با خدای خود در زندان؛

• متأثر شدن خواهر سندی از حالات معنوی ایشان؛

• اعتراف زندانبان امام کاظم علیه السلام به حقانیت ایشان و خسران و زیان دشمنان او.

منابعی که این حدیث را به صراحت از خطیب نقل کرده اند عبارتند از :

1. وفيات الاعیان، ابن خلکان (م. 608):

اخبرنا الحسن بن ... حدثني عمار بن أبان قال: حبس موسى بن جعفر عليهما السلام.. فحكى لنا انها قالت..(1)

2. تهذيب الكمال، المزي (م. 742):

قال أخبرنا الحسن بن ابی بكر قال أخبرنا الحسن بن محمد العلوی..(2)

نتیجه بررسی: این حدیث جز در این دو منبع اهل سنت، در منابع دیگری مشاهده نشد.

حدیث هشتم

اخبرنا الجوهری حدثنا محمد بن عمران المرزبانی حدثنا عبد الواحد بن محمد الخصیبي حدثني محمد بن اسماعيل قال: بعث موسى بن جعفر الى الرشيد من الحبس رسالة كانت: انه لن ينقضني عني يوم من البلاء الا انقضى عنك معه يوم من الرخاء حتى نقضي جميعا الى يوم ليس له القضاء يخسر فيه المبطلون.

خطیب با ذکر سلسله سند از محمد بن اسماعیل چنین نقل می کند:

«زمانی که موسی بن جعفر علیهما السلام در زندان بود، نامه ای به هارون نوشت: "روزی از روزهای بلا و مصیبت بر من نمی گذرد مگر این که روزی از روزهای شادی و سرور تو نیز سپری می شود تا این که روزی که همگی حضور می یابیم، خواهد

ص: 230

1- همان

2- همان

آمد و قطعاً ستم کاران در آن روز از زیانکاران خواهند بود."»

موضوعات مطرح شده در حدیث عبارتند از:

استفاده امام علیه السلام از فرصت مناسب برای تنبیه و آگاهی دشمنان؛

اشاره به ناپایداری لذت‌های دنیا و حسابرسی در دادگاه عدل الهی در روز رستاخیز.

منابعی که این حدیث را به صراحت از خطیب نقل کرده اند عبارتند از:

1. تذکره الخواص، سبط بن جوزی (م. قرن 5):

ذکر الخطیب فی تاریخه قال: بعث موسی من الحبس رسالة... (1)

2. وفيات الاعیان، ابن خلکان (م. 608):

قال الجوهری، حدثنا محمد بن عمران المرزبانی، حدثنا عبد الواحد بن الخصیبی حدثني محمد بن اسماعیل قال بعث موسی بن جعفر

(2)...

3. تهذیب الکمال، المزی (م. 742):

قال أخبرنا الجوهری قال حدثنا محمد بن عمران المرزبانی... (3)

منابعی که این حدیث را از منابع دیگر نقل کرده اند عبارتند از:

1. الفصول المهمه فی معرفة الأئمة علی بن احمد المالکی (ابن صباح):

من کتاب صفة الصفوة، ابن جوزی قال: بعث موسی بن جعفر... (4)

نتیجه بررسی: نویسندگان این منابع سه نفر سنی هستند و یک نفر آنان شیعه است. در بین این منابع، سند حدیث در تذکره الخواص و الفصول المهمه حذف شده است.

ص: 231

1- ص 314.

2- همان، ص 90؛ بحرانی، همان، ص 187.

3- همان

4- ج 2، ص 958.

اخبرنا الحسن بن أبي بكر اخبرنا الحسن بن محمد بن العلوي قال حدثني جدي قال قال أبو موسى العباس حدثني ابراهيم بن عبد السلام بن السندي بن شاهك عن أبيه قال قال موسى بن جعفر عندنا محبوبا فلما مات بعثنا إلى جماعة من العدول من الكرخ فادخلناهم عليه فاشهدهم على موته واحبسه قال ودفن بمقابر الشونيزي.

خطیب با ذکر سلسله سند از ابراهیم بن عبد السلام بن السندي، از پدرش چنین نقل می کند: «موسی بن جعفر علیهما السلام نزد ما زندانی بود. پس زمانی که در گذشت، دنبال تعدادی از افراد عادل کرخ فرستادیم و آنها را بر آن حضرت وارد کردیم تا شهادت بدهند بر این که به مرگ طبیعی رحلت نموده و او را در قبرستان شونیزی دفن کردند.»

موضوعات مطرح شده در این حدیث عبارتند از:

شهادت گرفتن بر این که امام به مرگ طبیعی در گذشته؛

مخفی کردن جنایات خود و جلوگیری از قیام و اعتراض طرفداران موسی بن جعفر علیهما السلام.

منابعی که این حدیث را به صراحت از خطیب نقل کرده اند عبارتند از:

1. وفیات الاعیان، ابن خلکان (م. 608):

... وعن عبد السلام بن السندي قال: كان موسى عندنا محبوبا... (1)

2. تهذيب الكمال، المزي (م. 742):

قال أخبرنا الحسن بن أبي بكر قال أخبرنا الحسن بن محمد العلوي... (2)

3. احقاق الحق وازهاق الباطل، قاضي نورالله شوشتری (م. 1019):

اخبرنا الحسن بن ابی بكر قال أخبرنا الحسن بن محمد العلوي قال حدثني جدي قال ابو موسى العباسي...

ص: 232

1- ص 90

2- همان

نتیجه بررسی: نویسندگان این منابع، دو نفر از اهل سنت هستند و یک نفر از آنها شیعه است.

نتیجه

تاریخ بغداد که یکی از منابع ارزشمند اهل سنت است، در مقایسه با منابع دیگر انعکاس بیشتری در منابع پسین خود داشته لذا چگونگی اقتباس این منابع در مورد احادیث مربوط به زندگانی امام کاظم علیه السلام در کتاب تاریخ بغداد، بررسی و این گونه استنباط شد: اولاً بر اساس آمارگیری که درباره این منابع صورت گرفت، اکثر این منابع از اهل سنت است. ثانیاً نویسندگانی که این احادیث را از تاریخ بغداد گرفته اند به صورت یک سان نقل نکرده اند بلکه به انگیزه های مختلف در صدد تغییر سند روایت یا حذف بخشی از متن آن بر آمده اند، برای نمونه، ذهبی نویسنده سیر اعلام النبلاء، به علت بی توجهی به بعد عبادی امام کاظم علیه السلام این موضوع را از حدیث اول حذف کرده، یا مانند ابن خلکان در وفیات الاعیان، همه احادیث را به صورت گزارشی از خطیب بدون ذکر سند آن ها آورده و از این نه روایت تنها سه روایت را از خطیب نقل کرده است.

منابع

1. اربلی، علی بن عیسی، کشف الغمه، قم: انتشارات رضی، 1421ق.
2. ابن طولون، محمد، الائمة اثنی عشر، قم: انتشارات رضی، بی تا.
3. ابن خلکان، وفیات الاعیان، لبنان: انتشارات دار الثقافة، بی تا
4. ابن جوزی، ابوالفرج، صفة الصفوه، بیروت: دار المعرفه، 1399ق.
5. - المنتظم، بیروت: دار الکتب العلمیه، 1412ق.

6. بحراني، سيدهاشم، حليه الأبرار، قم: مؤسسة المعارف الاسلاميه، بي تا .
7. الحر العاملي، اثبات الهداه، بيروت: اعلمي، 1418 ق.
8. سبط بن جوزي، تذكرة الخواص، قم: منشورات الشريف الرضي، 1218 ق.
9. شامي، يوسف بن حاتم، الدرالنظيم، قم: جامعه مدرسين، 1420 ق.
10. فضل بن حسن طوسي، اعلام الوري، بي جا، آل البيت، 1417 ق.
11. طبري، محمدبن جرير، دلائل الامامه، قم: انتشارات بعثت، 1413 ق.
12. الذهبي، محمد بن احمد، سيراعلام النبلاء، بي جا، مؤسسة الرساله، 1401 ق.
- 13 -، تاريخ اسلام، بي جا، دار الكتاب العربي، 1409 ق.
14. نيشابوري، فتال، روضه الواعظين، قم: انتشارات دليل ما، 1423 ق.
15. قاضي نورالله شوشتری، احقاق الحق وازهاق الباطل عليه السلام قم: مكتبه آيت الله مرعشي النجفي، 1409 ق.
16. المزي، تهذيب الكمال، بيروت: مؤسسة الرساله، چاپ اول، 1400 ق.
17. المالكي (ابن صباح)، الفصول المهمه في معرفة الأئمة، بي جا، بي تا.

قرآن کریم، مهم ترین منبع سرشار معارف عالیہ اسلام و مبانی احکام شریعت است. پیامبر اسلام صلی الله علیه و آله، اهل بیت خویش را همسان و همسنگ قرآن دانسته، بر منزلت آنها در تفسیر معارف قرآنی تأکید می فرمودند. شناخت روش های تفسیری اهل بیت: یکی از موضوعاتی است که در دوره اخیر تفسیر پژوهان و محققان اسلامی به آن توجه کرده اند.

این پژوهش، با بررسی روایات تفسیری پیشوای هفتم امام کاظم علیه السلام، به بررسی روش های آن حضرت در تفسیر آیات می پردازد و برای هر یک گونه هایی بیان می کند.

شناخت روش های تفسیری معصومان: به مفسر کمک می کند تا در تفاسیر خود، از روش های مورد تأیید معصومان: استفاده کند و از بی راهه رفتن در امر تفسیر بپرهیزد و با روشی آشنا شود که آنها با توجه به اقتضای زمان از آن بهره برده اند.

پس از بررسی روش هایی که پیشوای هفتم در تفسیر قرآن به کار برده اند، به بررسی موقعیت سیاسی - اجتماعی عصر آن حضرت، پیدایش فرقه ها و گرایش های متعدد و برداشت های گوناگون از آیات پرداخته شده است. امام

کاظم علیه السلام در این دوران، بهترین شیوه را بیان حقیقت و باطن قرآن برای جلوگیری از انحرافات در حوزه عقیده و عمل می دانستند و در تفسیر آیات، بیش تر به تأویل و باطن قرآن می پرداختند.

واژگان کلیدی: روش تفسیری، روش های تفسیری ائمه:، امام کاظم علیه السلام.

مقدمه

هر یک از امامان، با توجه به موقعیت مکانی و زمانی که در آن قرار می گرفتند، فعالیت های گوناگونی برای هدایت مردم به سوی خدا انجام می دادند. تفسیر کلام خداوند یکی از قالب های اساسی بود که آنها در مقوله هدایت، به آن توجه خاصی داشتند. در این میان، از امام کاظم علیه السلام درباره تفسیر قرآن در زوایای متعدد و با نگاه های مختلف مانند کلامی، فقهی، روایی، لغوی، عقلی و ...، کلمات گهرباری بر جای مانده که جایگاه بلندی در دامنه تفسیر دارد و هیچ کس در تفسیر کلام خداوند از آن بی نیاز نیست و پرداختن به آن، باب جدیدی از ابواب معرفت را فرا روی پویندگان آن قرار می دهد.

برای این کار باید تمام روایات امام را روش شناسی کرد و فضایی که این روایات در آن از ایشان صادر شده نیز روشن شود تا احادیث واضح تر شوند و مشارالیه آنها نمایان تر گردد. نیز باید موقعیت سیاسی - اجتماعی امام بررسی شود تا میزان محدودیت هایی که سر راه ایشان برای بیان معارف قرار داشته، آشکار گردد.

تفسیر نقلی

اشاره

روش تفسیر نقلی، یکی از کهن ترین و رایج ترین روش های تفسیری است.

ص: 236

مفسران به این روش تفسیری، همواره توجه داشته اند؛ به گونه ای که آیات را به ترتیب و بر اساس آیات و روایات و اقوال پیشینیان تفسیر می کردند. (1) این روش، خود گونه های مختلفی دارد. اندیشمندان، تفسیر به مأثور یا تفسیر نقلی را به چهار قسم تقسیم کرده اند که عبارتند از: تفسیر قرآن به قرآن، تفسیر قرآن به سنت، تفسیر قرآن بر اساس سخنان صحابه پیامبر صلی الله علیه و آله، تفسیر قرآن بر اساس سخنان تابعین. (2)

معنای تفسیر نقلی

مقصود از روش تفسیر نقلی در این جا، دو قسم تفسیر قرآن به قرآن و تفسیر قرآن به سنت است. هر چند در موارد خاصی، از روایات صحابه و تابعین استفاده می شود و بسیاری از سخنان تفسیری آنها سودمند است، در مورد حجیت سنت آنها و اعتبار روایاتشان آنها، در میان امت اسلامی، نظر یکسان و دلیلی برای اثبات آن وجود ندارد.

بررسی کلام امام کاظم علیه السلام

اشاره

با تأمل در روایات تفسیری منقول از امام کاظم علیه السلام، می توان نمونه هایی از تفسیر قرآن به قرآن را در کلام آن حضرت مشاهده کرد. حدود ده درصد از روایاتی که از ایشان به دست ما رسیده، مربوط به روایاتی است که ایشان با کمک آیات قرآن، به تبیین آیات دیگر پرداخته اند و این خود نشان دهنده پذیرش این روش نزد حضرت است.

ص: 237

1- سیدمحمد حسن جواهری، پرسمان علوم قرآنی، ص 170.

2- محمد هادی معرفت، التفسیر و المفسرون فی ثوبه القشيب، ج 2، ص 21 به بعد.

*نمونه هایی از روش تفسیر قرآن به قرآن: (1)

الف) اثبات مردود بودن ایمان فرعون

مُحَمَّدُ بْنُ أَبِي عُمَيْرٍ قَالَ: قُلْتُ: لِمُوسَى بْنِ جَعْفَرٍ عَلَيْهِ السَّلَامُ: أَخْبَرَنِي عَنْ قَوْلِ اللَّهِ عَزَّ وَجَلَّ لِمُوسَى وَ هَارُونَ: (اذْهَبَا إِلَى فِرْعَوْنَ إِنَّهُ طَغَى فَقُولَا لَهُ قَوْلًا لَيِّنًا لَعَلَّهُ يَتَذَكَّرُ أَوْ يَخْشَى) فَقَالَ: أَمَّا قَوْلُهُ: (فَقُولَا لَهُ قَوْلًا لَيِّنًا) أَيْ كَنِيَاهُ وَقَوْلَا لَهُ يَا أَبَا مُصَدِّعٍ، وَ كَانَ اسْمُ فِرْعَوْنَ أَبَا مُصَدِّعٍ الْوَلِيدِ بْنِ مُصَدِّعٍ، وَ أَمَّا قَوْلُهُ: (لَعَلَّهُ يَتَذَكَّرُ أَوْ يَخْشَى) فَإِنَّمَا قَالَ لِيَكُونَ أَحْرَصَ لِمُوسَى عَلَى الذَّهَابِ وَقَدْ عَلِمَ اللَّهُ عَزَّ وَجَلَّ أَنَّ فِرْعَوْنَ لَا يَتَذَكَّرُ وَلَا يَخْشَى إِلَّا عِنْدَ رُؤْيِهِ الْبَاسِ، أَلَا تَسْمَعُ اللَّهُ عَزَّ وَجَلَّ يَقُولُ: (حَتَّى إِذَا أَدْرَكَهُ الْعَرَقُ قَالَ آمَنْتُ أَنَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا الَّذِي آمَنْتُ بِهِ بَنُو إِسْرَائِيلَ وَأَنَا مِنَ الْمُسْلِمِينَ) فَلَمْ يَقْبَلِ اللَّهُ إِيْمَانَهُ وَقَالَ: (آلآنَ وَقَدْ عَصَيْتَ قَبْلُ وَكُنْتَ مِنَ الْمُفْسِدِينَ) (2)

برخی می گویند: فرعون موقع غرق شدن ایمان آورد، در نتیجه اهل نجات است. در صورتی که امام کاظم علیه السلام به زیبایی این مطلب را رد می کنند و در مورد

ص: 238

1- نمونه های دیگر از روش تفسیر قرآن به قرآن: عن محمد بن الفضيل، عن أبي الحسن الماضي عليه السلام، في قوله: (وَمَا ظَلَمُونَا وَلَكِنْ كَانُوا أَنْفُسَهُمْ يَظْلِمُونَ) قَالَ: «إِنَّ اللَّهَ أَعَزُّ وَأَمْعُ مِنْ أَنْ يُظْلَمَ، أَوْ يُنْسَبَ نَفْسُهُ إِلَى الظُّلْمِ، وَ لَكِنَّ اللَّهَ خَلَطَنَا بِنَفْسِهِ، فَجَعَلَ ظُلْمَنَا ظُلْمَهُ، وَ لَا يَتَنَا وَلَا يَتَهُ، ثُمَّ أَنْزَلَ بِذَلِكَ قُرْآنًا عَلَى نَبِيِّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ فَقَالَ: (وَ مَا ظَلَمْنَاهُمْ وَ لَكِنْ كَانُوا أَنْفُسَهُمْ يَظْلِمُونَ) قُلْتُ: هَذَا تَنْزِيلٌ؟ قَالَ: «نَعَمْ». (محمد بن يعقوب بن اسحاق كليني، كافي، ج 1، ص 435؛ سيدهاشم بحراني، البرهان في تفسير القرآن، ج 1، ص 224؛ سيد محمد ابراهيم بروجردي، تفسير جامع، ج 1، ص 172؛ عبدعلي بن جمعه عروسی حویزی، تفسير نورالثقلين، تحقيق سيدهاشم رسولي محلاتي، ج 1، ص 646؛ محمد بن مسعود عياشي، كتاب التفسير، سيدهاشم رسولي محلاتي، ج 1، ص 92؛ عن الكاظم عليه السلام أن رسول الله صلى الله عليه وآله دعا الناس الى ولاية علي عليه السلام فاجتمعت إليه قريش فقالوا يا محمد اعفنا من هذا فقال لهم رسول الله صلى الله عليه وآله هذا إلى الله ليس إلي فاتهموه و خرجوا من عنده فأنزل الله عز و جل قل إني لا أملك الآياتِ قل إني لا أملك لكم صرًّا ولا رشدًا قل إني لئن يُجِيرَنِي مِنَ اللَّهِ إِنْ عَصَيْتَهُ أَحَدٌ وَ لَنْ أَجِدَ مِنْ دُونِهِ مُلْتَحِدًا متحرفاً و ملتجأً. (سيدهاشم بحراني، البرهان في تفسير القرآن، پیشین، ج 5، ص 508)

2- محمد بن علی بن بابویه، علل الشرائع، ج 1، ص 67.

آیه (حَتَّىٰ إِذَا أَذْرَقَهُ الْعُرْقُ قَالَ آمَنْتُ أَنَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا الَّذِي آمَنْتُ بِهِ بَنُو إِسْرَائِيلَ وَ أَنَا مِنَ الْمُسْلِمِينَ) (1) می فرمایند:

«فَلَمْ يَقْبَلِ اللَّهُ إِيْمَانَهُ» (2) خداوند ایمان او را قبول نکرد و استناد می کند به آیه (آلآنَ وَ قَدْ عَصَيْتَ قَبْلَ وَ كُنْتَ مِنَ الْمُفْسِدِينَ)؛ آیا حالا که عذاب خدا تو را درک کرده ایمان می آوری؟ و تو قبل از این عصیان می کردی و از مفسدان بودی و عمرت را در معصیت خدا به سر بردی؟

همان گونه که از روایت برداشت می شود، حضرت با استفاده از آیات 90 و 91 سوره یونس، شبهه را برطرف کردند و به زیبایی دلیل آن را شرح دادند. به بیانی دیگر این مشکل را با کمک سیاق و صدر و ذیل آیه حل کردند.

ب) بیان حکم استحباب روزه در سه روز هفتم، هشتم و نهم ذی الحجه

قربانی کردن یکی از اعمال حج تمتع است و اگر شخصی قادر به این عمل نباشد، باید سه روز از ایام حج را روزه بگیرد. کسی که توان مالی ندارد، باید از توانایی جسمی خود مایه بگذارد

عَنْ رَبِيعِ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ الْجَارُودِ عَنْ أَبِي الْحَسَنِ عَلَيْهِ السَّلَامُ قَالَ: سَأَلْتُهُ عَنْ قَوْلِ اللَّهِ (فَصِيَامُ ثَلَاثَةِ أَيَّامٍ فِي الْحَجِّ) (3)

قَالَ: « قَبْلَ التَّرْوِيهِ بِصَوْمٍ وَ يَوْمَ التَّرْوِيهِ وَ يَوْمَ عَرَفَةَ ، فَمَنْ فَاتَهُ ذَلِكَ فَلْيَقْضِ ذَلِكَ فِي بَقِيَّةِ ذِي الْحِجَّةِ » ، فَإِنَّ اللَّهَ يَقُولُ فِي كِتَابِهِ (الْحَجُّ أَشْهُرٌ مَعْلُومَاتٌ).

از امام موسی بن جعفر علیه السلام از (فَصِيَامُ ثَلَاثَةِ أَيَّامٍ) سؤال شد که این سه روز

ص: 239

1- یونس، آیه 90.

2- محمد بن عبدالله زرکشی، البرهان فی علوم القرآن، ج 3، ص 51؛ ملا محسن فیض کاشانی، تفسیر الصافی، حسین علیمی، ج 3، ص 308؛ اسماعیل بن عمرو بن کثیر دمشقی، تفسیر القرآن العظیم (ابن کثیر)، ج علیه السلام، ص 145؛ عبد علی بن جمعه عروسی حویزی، تفسیر نور الثقلین؛ محمد صادقی تهرانی، الفرقان فی تفسیر القرآن بالقرآن، ج 19، ص 106.

3- بقره، آیه 196.

چه روزهایی است؟ فرمودند: «قَبْلَ التَّرْوِيَةِ يَصُومُ وَيَوْمَ التَّرْوِيَةِ وَيَوْمَ عَرَفَةَ»؛ روز هفتم، هشتم و نهم ذی الحجه. در ادامه فرمودند: «فَمَنْ فَاتَهُ ذَلِكَ فَلْيَقْضِ ذَلِكَ فِي بَقِيَّةِ ذِي الْحِجَّةِ»؛ اگر این سه روز از کسی فوت شد در مابقی ذی الحجه به جا آورد و روزه بگیرد ایشان به آیه (الْحَجُّ أَشْهُرٌ مَعْلُومَاتٌ) استناد کردند که ماههای حج مشخص است. (1) البته با توجه به جمع بودن واژه «اشهر»، زمان مطرح شده در آیه (الْحَجُّ أَشْهُرٌ مَعْلُومَاتٌ)، (2) ناظر به حج و عمره با هم است. عمره تمتع در طول سه ماه شوال، ذی القعدة و ذی الحجه انجام می شود، ولی زمان حج ماه ذی الحجه است.

نکته: حضرت با استفاده از آیات 196 و 197 سوره بقره، سه روزی را که فضیلت بیش تری دارد مشخص می کنند (هفتم، هشتم و نهم ذی الحجه) و این که فرمودند: «اگر این سه روز ترک شد در مابقی ذی الحجه تدارک ببیند»، در اصل باز بودن راه جبران کوتاهی هاست که نعمتی الهی و شایسته سپاس گذاری است.

به نظر می رسد که این روایت گرایشی فقهی دارد و آن حضرت حکم فقهی استحباب روزه در سه روز از ماه ذی الحجه را مطرح کرده اند.

نمونه هایی از تفسیر قرآن به سنت در کلام امام کاظم علیه السلام

اشاره

با تأمل در روایات تفسیری منقول از امام کاظم علیه السلام، می توان نمونه هایی از تفسیر قرآن به سنت را در کلام آن حضرت مشاهده کرد از جمله:

الف) استناد به قول پیامبر صلی الله علیه و آله و امام صادق علیه السلام

گاهی امامان به دلیل اینکه مخاطب، جایگاه آنان را نمی شناخت یا برای احترام به دیگر معصومان و یا به دلایل مختلف دیگر، به کلام رسول خدا صلی الله علیه و آله و دیگر

ص: 240

1- البرهان في تفسير القرآن، پیشین، ج 1، ص 424؛ محمد بن مسعود عیاشی، پیشین، ج 1، ص 92

2- بقره، آیه 197.

ائمه : استناد می کردند و خود مستقیماً حکم موضوع یا تفسیر آیه را ذکر نمی نمودند. امام کاظم علیه السلام نیز در موقعیتی قرار داشتند که گاهی اوقات لازم می شد از این شیوه استفاده نمایند.

فردی به نام عباد بصری از حضرت سؤالاتی کرد و ایشان بعد از بیان جواب و مشاهده سختی پذیرش از ناحیه «عباد»، به کلام رسول خدا صلی الله علیه و آله و پدر بزرگوارشان استناد نمودند. که شرح حکایت چنین است:

عبد الرحمان بن حجاج می گوید:

كنت قائماً أصلي و أبو الحسن موسى بن جعفر عليهما السلام قاعدا قدامي و أنا لا أعلم: من در حال نماز بودم و امام کاظم علیه السلام جلوی من بود و نمی دانستم. در این حال فردی به نام عباد بصری نزد ایشان آمد سلام کرد و در کنار آن بزرگوار نشست و گفت: «يا أبا الحسن ما تقول في رجل تمتع ولم يكن له هدي؟» نظر شما درباره کسی که حج به جای آورده اما قربانی نکرده چیست؟ حضرت فرمود: «يَصُومُ الْأَيَّامَ الَّتِي قَالَ اللَّهُ»؛ آن ایامی را که خدا فرموده باید روزه بگیرد.

عبد الرحمان می گوید:

در این هنگام با دقت بیشتر به کلام آنها توجه کردم. عباد دوباره سؤال کرد: «و أي أيام هي؟» این روزها چه روزهایی هستند؟ امام در پاسخ فرمود: «قَبْلَ التَّرْوِيَةِ وَ يَوْمَ التَّرْوِيَةِ وَ يَوْمَ عَرَفَةَ»؛ قبل از ترویبه (روز هشتم ذی الحجه)، روز ترویبه و روز عرفه. عباد دوباره پرسید: «فإن فاتة»؛ اگر نتوانست چگونه؟ حضرت فرمود: «يَصُومُ صَبِيحَةَ الْخَصْبَةِ وَ يَوْمَيْنِ بَعْدَهُ»؛ در این صورت روز حصبه (رمی جمرات) و دو روز بعد از آن را روزه بگیرد. ظاهراً پذیرش این کلام برای راوی دشوار بود. لذا گفت: عبدالله بن حسن قائل است که در این صورت باید در ایام تشریق (سه روز پس از عید قربان) روزه بگیرد. لذا امام برای قانع کردن مخاطب، به فرمایش پدرشان از

رسول خدا صلی الله علیه و آله استناد کردند و فرمودند:

«إن جعفرًا عليه السلام كان يقول: إن رسول الله صلى الله عليه وآله أمر بلالًا ينادي أن هذه أيام أكل و شرب»؛ رسول خدا صلی الله علیه و آله بلال را امر فرمودند که به مردم بگوید که این ایام، ایام خوردن و آشامیدن است و کسی نباید روزه بگیرد.

ظاهراً باز راوی قانع نمی شود و به کلام خداوند متعال استناد می کند: **إِنَّ اللَّهَ قَالَ: (فَصِيَّامُ ثَلَاثَةِ أَيَّامٍ فِي الْحَجِّ وَ سَبْعَةِ إِذَا رَجَعْتُمْ).** (1) در این هنگام حضرت به کلام امام صادق علیه السلام استناد می نمایند که ذی القعدة نیز مانند ذی الحجه ماه حج است. (2)

نیز کافی از امام صادق علیه السلام روایت کرده که در پاسخ کسی که پرسید: «اگر متمتع گوسفند نیافت چه کند؟» فرمود:

قبل از روز هشتم و روز عرفه را روزه بگیرد.

شخصی پرسید: «حال اگر در همان ترویبه که روز هشتم است تازه از راه رسیده باشد چه کند؟» فرمود:

سه روز بعد از ایام تشریق، روزه بگیرد.

شخصی پرسید: «حال اگر شتر بانس مهلت نداد که در مکه بماند، و این سه روز روزه را انجام دهد چه کند؟» فرمود:

روز حصبه و دو روز بعدش روزه بگیرد.

در ادامه راوی سؤال می کند: «روز حصبه کدام است؟» فرمود:

روزی که کوچ می کند.

پرسیدند: «آیا روزه بگیرد در حالی که مسافر است؟» فرمود:

بله مگر در روز عرفه مسافر نبود؟ ما اهل بیت فتوایمان این است و دلیل ما

ص: 242

1- بقره، آیه 196.

2- محمدبن مسعود عیاشی، پیشین، ج 1، ص 92؛ سیدهاشم بحرانی، البرهان فی تفسیر القرآن، پیشین، ج 1، ص 424؛ سید عبد الاعلی موسوی سبزواری، مواهب الرحمن فی تفسیر القرآن، ج 3، ص 194.

قرآن است که می فرماید: (فَصِيَامُ ثَلَاثَةِ أَيَّامٍ فِي الْحَجِّ) و منظورش در ذی الحجه است. (1)

ب) روشن شدن معنای واژه با استناد به فعل پیامبر صلی الله علیه و آله

آن حضرت گاهی برای تقریر مطلب و تسهیل در پذیرش و به دلایل مختلف دیگر به فعل رسول خدا صلی الله علیه و آله استناد می نمودند از جمله از امام کاظم علیه السلام درباره معنای کلمه «مسومین» در آیه (يُمَدِّدُكُمْ رَبُّكُمْ بِخَمْسَةِ آلَافٍ مِنَ الْمَلَائِكَةِ مُسَوِّمِينَ) سؤال شد. ایشان در پاسخ فرمودند:

مراد خداوند از نشانه در این آیه عمامه است؛ یعنی نشانه آن ملائکه، این بود که عمامه بر سر داشتند.

ایشان در ادامه، برای تقریر کلام خویش به فعل پیامبر صلی الله علیه و آله استناد می کنند و می فرمایند:

اعتم رسول الله صلی الله علیه و آله فسد لها من بین یدیه و من خلفه، رسول خدا عمامه به سر می گذاشتند و خداوند از پیش رو و پشت سر از ایشان مراقبت می کردند.

در پی این مطلب می فرمایند:

وَ اِعْتَمَّ جَبْرِيْلُ فَسَدَ لَهَا مِنْ بَيْنِ يَدَيْهِ وَ مِنْ خَلْفِهِ؛ (2) جبرئیل نیز عمامه بر سر می گذارد و خداوند از پیش رو و پشت سر از او مراقبت می کند.

«مسومین» سه بار در قرآن تکرار شده است. این کلمه هم می تواند اسم فاعل باشد و هم اسم مفعول بعضی از قاریان مانند عاصم، ابن کثیر و ابوعمر، «مسومین» را به صیغه فاعل و دیگران آن را به صیغه مفعول خوانده اند. (3) اگر به

ص: 243

1- سید محمد باقر، موسوی همدانی، ترجمه تفسیر المیزان، ج 2، ص 124.

2- شیخ حسن فرزند شیخ طبرسی، مکارم الأخلاق، ص 119؛ محمد تقی بن مقصود علی، مجلسی، روضة المتقین فی شرح من لا یحضره الفقیه، تحقیق حسین موسوی کرمانی، و علی پناه اشتهاردی، ج علیه السلام، ص 636.

3- علی اکبر قرشی بنایی، قاموس قرآن، ج 3، ص 356

صیغه مفعول باشد، یعنی نشان دار یا فرستاده و چنانچه به صیغه فاعل باشد، به معنای علامت گذارنده است که ملائکه در جنگ بدر علامت داشتند. (1)

ج) روش تفسیری اجتهادی

روش اجتهادی از روش های تفسیری است که جایگاه ویژه ای دارد، در میان مذاهب کلامی (شیعه، معتزله و اشاعره)، برخورداردهای متفاوتی با آن شده و معانی مختلفی از آن ارائه گردیده است.

ص: 244

1- نمونه های دیگر از تفسیر قرآن به سنت: سَأَلْتُ مَوْلَانَا أَبَا الْحَسَنِ مُوسَى بْنَ جَعْفَرٍ عَلَيْهِ السَّلَامُ عَنْ قَوْلِ اللَّهِ عَزَّ وَجَلَّ (يَعْلَمُ السِّرَّ وَ أَخْفَى) قَالَ فَقَالَ لِي سَأَلْتُ أَبِي قَالَ سَأَلْتُ جَدِّي قَالَ سَأَلْتُ أَبِي عَلِيَّ بْنَ الْحُسَيْنِ بْنِ عَلِيٍّ قَالَ سَأَلْتُ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَ آلِهِ عَنْ قَوْلِ اللَّهِ عَزَّ وَجَلَّ (يَعْلَمُ السِّرَّ وَ أَخْفَى) قَالَ سَأَلْتُ اللَّهَ عَزَّ وَجَلَّ فَأَوْحَى إِلَيَّ أَنِّي خَلَقْتُ فِي قَلْبِ آدَمَ عَرَفِينَ يَتَحَرَّكَانِ بِشَيْءٍ مِنَ الْهَوَىٰ فَإِنْ يَكُنْ فِي طَاعَتِي كَتَبْتُ لَهُ حَسَنَاتٍ وَإِنْ يَكُنْ فِي مَعْصِيَتِي لَمْ أَكْتُبْ عَلَيْهِ شَيْئًا حَتَّىٰ يُوَاقِعَ الْخَطِيئَةَ فَأَذُكُرُوا اللَّهَ عَلَىٰ مَا أَعْطَاكُمْ أَيُّهَا الْمُؤْمِنُونَ (بحار الانوار ج 68 ص 250) سالت موسى بن جعفر عليهما السلام عن قول الله- عز و جل- (إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُكُمْ أَنْ تُؤَدُّوا الْأَمَانَاتِ إِلَىٰ أَهْلِهَا) فَقَالَ هَذِهِ مُخَاطَبَةٌ لَنَا خَاصَّةٌ أَمَرَ اللَّهُ- تبارك و تعالی- كُلَّ إِمَامٍ مِنَّا أَنْ يُؤَدِّيَ إِلَىٰ الْإِمَامِ الَّذِي بَعْدَهُ وَ يُوصِيَهُ إِلَيْهِ ثُمَّ هِيَ جَارِيَةٌ فِي سَائِرِ الْأَمَانَاتِ. [وَلَقَدْ حَدَّثَنِي أَبِي عَنْ أَبِيهِ: أَنَّ عَلِيَّ بْنَ الْحُسَيْنِ عَلَيْهِمَا السَّلَامُ قَالَ لِأَصْحَابِهِ عَلَيْكُمْ بِأَدَاءِ الْأَمَانَةِ فَلَوْ أَنَّ قَاتِلَ [أَبِي] الْحُسَيْنِ بْنِ عَلِيٍّ ائْتَمَنَنِي عَلَى السَّيْفِ الَّذِي قَتَلَهُ [بِهِ] لَأَدَيْتُهُ إِلَيْهِ] (عبدعلي بن جمعه عروسی حویزی، پیشین، ج 1، ص 49؛ شیخ صدوق، معانی الأخبار، ص 108؛ محمدباقر، مجلسی، بحار الانوار لدرر الاخبار الائمة الاطهار :: محمدبن محمد رضا قمی مشهدی، تفسیر کنز الدقائق و بحر الغرائب، ج 3، ص 435؛ محمد صادقی تهرانی، پیشین، ج 7، ص 130؛ علی رضا صابری یزدی، الحکم الزاهرة، ترجمه محمد رضا انصاری محلاتی، ، ص 672)؛ حَدَّثَنِي أَبِي عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ الْفَضِيلِ عَنْ أَبِي الْحَسَنِ عَلَيْهِ السَّلَامُ قَالَ: أَلْمُؤَدُّنُ أَمِيرُ الْمُؤْمِنِينَ يُؤَدُّنُ أَدَانًا يَسَّ مَعَ الْخَلَائِقِ كُلِّهَا وَ الدليل على ذلك قول الله عز و جل في سورة براءة (وَ أَذَانَ مِنَ اللَّهِ وَ رَسُولِهِ) فَقَالَ أَمِيرُ الْمُؤْمِنِينَ عَلَيْهِ السَّلَامُ: كُنْتُ أَذَا الْأَذَانَ فِي النَّاسِ. (علی بن ابراهیم، قمی، تفسیر قمی، ج 1، ص 231؛ عن أبي الحسن عليه السلام، في قوله تعالى: (سَأَلْ سَائِلٌ بِعَذَابٍ وَاقِعٍ)، قال: «سأل رجل عن الأوصياء، و عن شأن ليلة القدر و ما يلهمون فيها؟ فقال النبي صلى الله عليه و آله: سألت عن عذابٍ وَاقِعٍ؛ ثُمَّ كَفَرْتَ بِأَنَّ ذَلِكَ لَا يَكُونُ إِذَا وَقَعَ فَلَيْسَ لَهُ دَافِعٌ (مِنَ اللَّهِ ذِي الْمَعَارِجِ) قَالَ: تَعْرِجُ الْمَلَائِكَةُ وَ الرُّوحُ فِي صَبْحِ لَيْلِهِ الْقَدْرِ إِلَيْهِ مِنْ عِنْدِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَ آلِهِ وَ الْوَصِيِّ عَلَيْهِ السَّلَامُ» (البرهان في تفسير القرآن، پیشین، ج 5، ص 483؛ نَوَادِرُ الرَّوَّانِدِيِّ، بِإِسْنَادِهِ عَنْ مُوسَى بْنِ جَعْفَرٍ عَنْ أَبِيهِ: قَالَ: سَأَلَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَ آلِهِ عَنْ قَوْلِهِ تَعَالَى: وَ رَتَّلِ الْقُرْآنَ تَرْتِيلًا قَالَ بَيْنَهُ بَيِّنَاتٌ وَ لَا تَنْشُرُهُ نَثْرَ الرَّمْلِ وَ لَا تَهْدَهُ هَذَا الشَّعْرُ قِفْوًا عِنْدَ عَجَائِبِهِ وَ حَرَّكَوا بِهِ الْقُلُوبَ وَ لَا يَكُونُ هُمْ أَحَدِكُمْ آخِرَ السُّورَةِ (محمدباقر، مجلسی، پیشین، ج 89 ص 215).

تفسیر اجتهادی مورد نظر در این پژوهش، به معنای استنباط و فهم معارف و احکام قرآن با استفاده از آیات قرآن، روایات، قراین عقلی، لغت، ادبیات و ... با داشتن صلاحیت برای تفسیر است.

امام کاظم علیه السلام و استفاده از روش تفسیر اجتهادی

اشاره

در برخی موارد که سائل یا شنونده کلام، افرادی بودند که درک بالاتری نسبت به عموم مردم داشتند، ائمه: متناسب با سطح معرفتی مخاطبان خود، مطالب عمیق تری را در اختیار آنها قرار می دادند.

1. تفسیر عقلی

با تأمل در روایات تفسیری منقول از امام کاظم علیه السلام، می توان نمونه هایی از تفسیر عقلی را در کلام آن حضرت مشاهده کرد؛ از جمله:

1-1- الْحَسَنُ بْنُ رَاشِدٍ عَنْ أَبِي الْحَسَنِ مُوسَى عَلَيْهِ السَّلَامُ وَ سَدِّ بِلَ عَنْ مَعْنَى قَوْلِ اللَّهِ (الرَّحْمَنُ عَلَى الْعَرْشِ اسْتَوَى) فَقَالَ اسْتَوَى عَلَى مَا دَقَّ وَ جَلَّ؛ (1)

حسن بن راشد می گوید: از امام کاظم علیه السلام سؤال شد معنای (الرَّحْمَنُ عَلَى الْعَرْشِ اسْتَوَى) (2) چیست؟ امام فرمود: مسلط است بر هر چه خرد باشد یا کلان.

لفظ جلاله الله به معنای شایسته و مستحق عبودیت از ماده اله گرفته شده، یعنی یگانه موجود حقیقی و نور محض که شایسته است هر موجودی او را ستایش کند و به فضیلت و فیض او اعتراف نماید. در اثر فیض وجود، به هر موجودی به همان قدر عبودیت ذاتی و تکوینی نسبت به ساحت آفریدگار عنایت خواهد داشت.

ص: 245

1- ابومنصور احمد بن علی طبرسی، الاحتجاج علی أهل اللجاج، ج 2، ص 386؛ محمد بن علی، ابن بابویه (شیخ صدوق)، التوحید، ص 230؛ محمد بن یعقوب بن اسحاق، کلینی، پیشین، ج 1، ص 115؛ محمد بن علی، ابن بابویه (شیخ صدوق)، معانی الأخبار، ص 4.
2- طه، آیه 5.

عبودیت ذاتی، لازمه معبودیت ذاتی و صفت ربوبیت ساحت کبریایی است و جمله «اسَّ تَوَلَّى عَلَيَّ مَا دَقَّ وَ جَلَّ» تعریف به لازم صفت خلق و ربوبیت است که هر مربوب و آفریده ای، در حیظه قدرت و تدبیر ساحت آفریدگار خواهد بود و لازم آن عبودیت ذاتی است چه توأم با عبودیت ارادی باشد مانند قدسیان و ارواح قدسیه و بشر و یا سایر موجودات که عبودیت آنها ذاتی و تکوینی است و لازم آن معبودیت مقام ربوبی است.

سلسله موجودات که هر يك به قدر سهم خود از فیض وجود بهر مند می شوند، از انوار قدسیه و عالم شهادت و ملك و ملكوت و نظام جهان و عوالم دیگر، همه و همه در حیظه قدرت و قهر و تدبیر و استیلاء مقام کبریایی هستند و همه به ذات وجودی خودشان در مقام عبودیت و ستایش و سپاس از موهبت و نعمت وجود که آنها را فرا گرفته خواهند بود. (1)

1-2- از امام حسن عسکری علیه السلام روایت شده که امام کاظم علیه السلام فرمود:

إِنَّ اللَّهَ خَلَقَ الْخَلْقَ فَعَلِمَ مَا هُمْ إِلَيْهِ صَائِرُونَ فَأَمَرَهُمْ وَنَهَاَهُمْ فَمَا أَمَرَهُمْ بِهِ مِنْ شَيْءٍ فَقَدْ جَعَلَ لَهُمُ السَّبِيلَ إِلَى الْأَخْذِ بِهِ وَ مَا نَهَاَهُمْ عَنْهُ مِنْ شَيْءٍ فَقَدْ جَعَلَ لَهُمُ السَّبِيلَ إِلَى تَرْكِهِ وَ لَا يَكُونُونَ آخِذِينَ وَ لَا تَارِكِينَ إِلَّا بِإِذْنِهِ وَ مَا جَبَرَ اللَّهُ أَحَدًا مِنْ خَلْقِهِ عَلَى مَعْصِيَتِهِ بَلِ اخْتَبَرَهُمْ بِالْبَلَاةِ كَمَا قَالَ (لِيَبْلُوَكُمْ أَيُّكُمْ أَحْسَنُ عَمَلًا) (2)

حضرت در این روایت، با توجه به آیه (لِيَبْلُوَكُمْ أَيُّكُمْ أَحْسَنُ عَمَلًا) (3) بر مختار بودن انسان در انتخاب راه خیر و شر، به منظور آزمایش وی تأکید ورزیده اند، یعنی: ابتلا و اختیار هر يك از شما به واسطه ظهور و بروز احسن عمل هر يك از شما بندگان است و قول آن حضرت که فرمود: اخذ امر و ترك نهی از هر کس

ص: 246

1- سید محمد حسینی همدانی، درخشان پرتوی از اصول کافی، ج 3، ص 216.

2- الإحتجاج، پیشین، ج 2، ص 387.

3- هود، آیه 7

ممکن و میسر نیست الا به اذن ایزد تعالی و تقدس، اشاره و ایماست به تخلیت و علم رب العزه؛ یعنی واجب تعالی و تقدس آن کس را مخلی به طبع او و او را عالم و عارف به بد و نیکو هر چیز گرداند تا در قبول قول رسول و اطاعت امر و حکم قادر عالم او را اصلاً عذر و سخن نماند.

1-3 - رؤیت خداوند با چشم یا قلب؟

عَنْ يَعْقُوبَ بْنِ جَعْفَرِ الْجَعْفَرِيِّ قَالَ: سَأَلَ رَجُلٌ يُقَالُ لَهُ عَبْدُ الْغَفَّارِ السَّمِي [السُّلَمِيُّ] أَبَا إِبْرَاهِيمَ مُوسَى بْنَ جَعْفَرٍ عَلَيْهِ السَّلَامُ عَنْ قَوْلِ اللَّهِ تَعَالَى (ثُمَّ دَنَا فَتَدَلَّى فَكَانَ قَابَ قَوْسَيْنِ أَوْ أَدْنَى) قَالَ أَرَى هَاهُنَا خُرُوجًا مِنْ حُجُبٍ وَتَدَلَّى إِلَى الْأَرْضِ وَ أَرَى مُحَمَّدًا رَأَى رَبَّهُ بِقَلْبِهِ وَنُسِبَ إِلَى بَصَرِهِ فَكَيْفَ هَذَا فَقَالَ أَبُو إِبْرَاهِيمَ دَنَا فَتَدَلَّى فَإِنَّهُ لَمْ يَزَلْ عَنْ مَوْضِعٍ وَ لَمْ يَتَدَلَّ بِبَدَنِ فَقَالَ عَبْدُ الْغَفَّارِ أَصِفُهُ بِمَا وَصَفَ بِهِ نَفْسَهُ حَيْثُ قَالَ دَنَا فَتَدَلَّى فَلَمْ يَتَدَلَّ عَنْ مَجْلِسِهِ إِلَّا وَقَدْ زَالَ عَنْهُ وَ لَوْ لَا ذَلِكَ لَمْ يَصِفْ بِذَلِكَ نَفْسَهُ - فَقَالَ أَبُو إِبْرَاهِيمَ عَلَيْهِ السَّلَامُ إِنَّ هَذِهِ لُغَةٌ فِي قُرَيْشٍ إِذَا أَرَادَ رَجُلٌ مِنْهُمْ أَنْ يَقُولَ قَدْ سَمِعْتُ يَقُولُ قَدْ تَدَلَّيْتُ وَ إِنَّمَا التَّدَلَّى أَلْفَهُمْ (1)

عبدالغفار سلمی از امام کاظم علیه السلام سؤال می کند که معنای آیه (ثُمَّ دَنَا فَتَدَلَّى فَكَانَ قَابَ قَوْسَيْنِ أَوْ أَدْنَى) (2) چیست؟ در ادامه عرض کرد: که آیا در آنجا که پیامبر اقامت نمود، حضرت حق از حجاب و پرده ها بیرون آمده، حضرت محمد صلی الله علیه و آله او را به چشم دید یا آن که به قلب مشاهده نمود و نسبت رؤیت به بصر داد، این چگونه است؟

حضرت فرمود: «دَنَا فَتَدَلَّى فَإِنَّهُ لَمْ يَزَلْ عَنْ مَوْضِعٍ وَ لَمْ يَتَدَلَّ بِبَدَنِ؛ نزدیک شد و نزدیک تر شد، او از هیچ موضعی جدا نشد و با بدن به چیزی نزدیک نگردید». عبدالغفار عرض کرد: «أَصِفُّهُ بِمَا وَصَفَ بِهِ نَفْسَهُ حَيْثُ قَالَ دَنَا فَتَدَلَّى فَلَمْ

ص: 247

1- الإحتجاج، پیشین، ج 2، ص 386.

2- نجم، آیه 9.

يَتَدَلَّ عَنْ مَجْلِسِهِ إِلَّا وَقَدْ زَالَ عَنْهُ وَ لَوْ لَا ذَلِكَ لَمْ يَصِفْ بِذَلِكَ نَفْسَهُ مِنْ». . همچو نفس آیه او را وصف می کنم که فرمود نزدیک شد... بنا بر این از جای خود تدلی نکرد جز آن که از آن جدا شد، وگرنه این گونه وصف نمی فرمود. امام علیه السلام فرمود: «کاربرد این لغت در قریش این گونه است که هر وقت کسی بخواهد بگوید شنیدم، می گوید: «تدلّیت»، و معنای «تدلی» همان فهم است» (1) (تفسیر لغوی در معنای مجازی)

2. تفسیر فقهی

بیان حکم فقهی و سپس استناد به آیه

عن علي بن جعفر عن أخيه موسى قال سألته عن أهل مكة هل يصلح لهم أن يتمتعوا في العمرة إلى الحج قال: لا يصلح لأهل مكة المتعة، وذلك قول الله (ذَلِكَ لِمَنْ لَمْ يَكُنْ أَهْلَهُ حَاضِرِي الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ) (2)

علی بن جعفر فرزند امام صادق علیه السلام می گوید: «از برادر امام کاظم علیه السلام سؤال کردم که آیا اهل مکه می توانند حج تمتع به جای آورند؟» ایشان در پاسخ فرمود: «اهل مکه نمی توانند حج تمتع انجام دهند زیرا خداوند متعالی در قرآن می فرماید: حج تمتع مختص افرادی است که در مکه زندگی نمی کنند».

در این روایت، امام کاظم علیه السلام ابتدا به سؤال فقهی پاسخ می دهند و سپس برای تثبیت کلام خویش به آیه ای از قرآن استناد می کنند. (3)

ص: 248

1- معنای فهم برای تدلی مجازی است؛ زیرا هر که قصد فهم چیزی را داشته باشد، به گوینده آن تدلی می کند (نزدیک می شود) تا کلامش را بفهمد و بشنود. تفاسیر متفاوتی برای این آیه آمده و در مرجع ضمیر اختلاف است. (نک: بحار، ج 3، ص 313 و 314)

2- سیدهاشم بحرانی، البرهان فی تفسیر القرآن، پیشین، ج 1، ص 198؛ محمد بن مسعود، عیاشی، پیشین؛ محمد باقر بن محمد تقی، مجلسی، پیشین، ج 21، ص 10.

3- نمونه های دیگر: عن أسامة بن حفص قيم موسى بن جعفر عليهما السلام قال قلت له سله عن رجل يتزوج المرأة ولم يسم لها مهرا قال: لها الميراث وعليها العدة ولا مهر لها - وقال: أما تقرأ ما قال الله في كتابه (إِنْ طَلَّقْتُمُوهُنَّ مِنْ قَبْلِ أَنْ تَمْسُوهُنَّ - وَقَدْ فَرَضْتُمْ لَهُنَّ فَرِيضَةً فَنِصْفُ مَا فَرَضْتُمْ). (محمد بن حسن حر عاملی، وسائل الشیعه، ج 3، أبواب المهور باب 57؛ محمدباقر، مجلسی، پیشین، ج 23، ص 83، سیدهاشم بحرانی، البرهان فی تفسیر القرآن، پیشین، ج 1، ص 288؛ تفسیر العیاشی، پیشین). استفاده از آیه برای بیان حکم فروش عتق مملوک مدبر عن عمر بن یزید قال کتبت إلى أبي الحسن عليه السلام أسأله عن رجل دبر مملوکه - هل له أن يبيع عتقه قال: كتب (كُلُّ الطَّعَامِ كَانَ جِلاً لِبَنِي إِسْرَائِيلَ إِلَّا مَا حَرَّمَ إِسْرَائِيلُ عَلَى نَفْسِهِ) (تفسیر العیاشی، ج 1، ص 185؛ سیدهاشم بحرانی، البرهان فی تفسیر القرآن، پیشین، ج 1، ص 298)

اشاره

با بررسی روایات تفسیری امام کاظم علیه السلام، معلوم می شود که ایشان افزون بر تفسیر ظاهری قرآن، به معنای باطنی نیز توجه داشته اند که در این پژوهش از آن با عنوان «روش تفسیر باطنی» یاد شده است. در این روش تفسیری، به لغت، ادبیات، روایات و آیات دیگر قرآن استناد نمی شود؛ بلکه آیات بر اساس مستندات عرفانی، باطنی و رمزی تفسیر می گردد و بیش تر به تعیین و مرزبندی نمونه لفظ در خارج و مشخص کردن چارچوب های خارجی و عینی آن پرداخته می شود. زیرا در این مکتب تفسیری، قرآن کریم علاوه بر ظاهری دلریا، باطنی ژرف نیز دارد.

امام کاظم علیه السلام و نمونه هایی از تفسیر باطنی

3-1- نحوه عرضه اعمال بر پیامبر اکرم صل الله علیه و آله

از امام کاظم علیه السلام درباره آیه (اعْمَلُوا فَسَيَرَى اللَّهُ عَمَلَكُمْ وَرَسُولُهُ وَالْمُؤْمِنُونَ) (1) سؤال شد، ایشان فرمودند:

إِنَّ أَعْمَالَ الْعِبَادِ تُعْرَضُ عَلَى رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ كُلِّ صَبَاحٍ أُبْرَأَهَا وَفُجَّارَهَا فَاحْذَرُوا (2) به درستی که اعمال بندگان - نیکان و بدکاران - هر صبح بر رسول خدا صلی الله علیه و آله عرضه می گردد، پس بر حذر باشید

ص: 249

1- توبه، آیه 105.

2- محمد بن حسن، صفار، پیشین، ج 1، ص 424.

باید دانست که آنچه خداوند برای رسول در نظر گرفته، بعد از رسول به امام تحویل داده می شود؛ لذا اعمال بندگان همان گونه که بر رسول عرضه می گردد بر امام نیز عرضه می شود.

3-2- لزوم پیوند ناگسستگی با امام

عن محمد بن الفضل قال سمعت العبد الصالح يقول (وَ الَّذِينَ يَصِلُونَ مَا أَمَرَ اللَّهُ بِهِ أَنْ يُوصَلَ) قال هو رحم آل محمد معلقه بالعرش، تقول: اللهم صل من وصلني واقطع من قطعني و هي تجري في كل رحم؛(1)

محمد بن الفضل می گوید: درباره آیه (وَ الَّذِينَ يَصِلُونَ مَا أَمَرَ اللَّهُ بِهِ أَنْ يُوصَلَ) از عبد صالح (امام موسی بن جعفر علیهما السلام) شنیدم که فرمودند: پیوندی که بدان امر شده، پیوند با آل محمد است، آویخته بر عرش الهی که می گوید: خدایا با آنان که با من پیوند دارند پیوند و با آنان که از من می گسلند، قطع کن.

همانطور که آمد، امام در این روایت، گستره مفهوم آیه را به روشنی تبیین می کند. هم چنین این گونه تفسیر امام از آیه، لزوم چنگ انداختن به دامن اهل بیت: را برای هر چه بیشتر آشنا شدن با اعماق قرآن نیز نشان می دهد. افزون بر آنچه آمد، با توجه به آن روزگار تاریک و حاکمیت جور و روزگار بریدن ها و گسستن ها از سر تهدید و یا تطمیع و...، روایت بیانی است برای روشن ساختن جهت ها و آگاهی دادن به چگونگی پیوستن ها و گسستن ها.(2)

3-3- بیان ولایت حضرت علی علیه السلام با کمک شأن نزول آیه

محمد بن فضیل می گوید: از امام کاظم علیه السلام درباره آیه (إِنَّهُ لَقَوْلُ رَسُولٍ كَرِيمٍ) سؤال کردم، حضرت فرمودند: «يَعْنِي جَبْرَائِيلَ عَنِ اللَّهِ فِي وَايِهِ عَلِيٌّ»

ص: 250

1- تفسیر عیاشی، ج 2، ص 208؛ البرهان فی تفسیر القرآن، پیشین، ج 2، ص 288-289؛ مجلسی، پیشین، ج 15، ص 28؛ ملا

محسن فیض صافی، پیشین، ج 1، ص 871

2- محمد علی مهدوی راد، آفاق تفسیر؛ مقالات و مقولاتی در تفسیر پژوهی، ص 273.

در واقع حضرت مصداق «رسول» را مشخص کردند که جبرئیل است و نیز مقول قول را که ولایت حضرت علی علیه السلام است؛ یعنی سخن جبرئیل در مورد ولایت و امامت حضرت علی علیه السلام از جانب خداوند است. هم چنین می گوید: درباره آیه (وَ مَا هُوَ بِقَوْلِ شَاعِرٍ قَلِيلًا مَا تُؤْمِنُونَ)، از حضرت سؤال کردم، حضرت فرمودند:

قَالُوا إِنَّ مُحَمَّدًا كَذَابٌ عَلَى رَبِّهِ وَ مَا أَمْرُهُ اللَّهُ بِهِذَا فِي عَلِيٍّ فَاَنْزَلَ اللَّهُ بِذَلِكَ قُرْآنًا فَقَالَ إِنَّ وَايَةَ عَلِيٍّ؛

کفار گفتند: محمد صلی الله علیه و آله درباره علی علیه السلام به خدا دروغ بسته و خداوند او را به اظهار ولایت علی علیه السلام امر نکرده و مانند شعرا این چنین می کند. به همین دلیل خداوند تبارک و تعالی آیاتی را نازل کرد.

سپس فرمودند:

إِنَّ وَايَةَ عَلِيٍّ (تَنْزِيلٌ مِنْ رَبِّ الْعَالَمِينَ) (وَ لَوْ تَقَوَّلَ عَلَيْنَا-مُحَمَّدٌ-بَعْضَ الْأَقَاوِيلِ) (لَاخْذُنَا مِنْهُ بِالْيَمِينِ) (ثُمَّ لَقَطَعْنَا مِنْهُ الْوَتِينَ). ثُمَّ عَطَفَ فَقَالَ-إِنَّ وَايَةَ عَلِيٍّ لَتَذْكَرُهُ لِلْمُتَّقِينَ لِلْعَالَمِينَ وَ إِنَّا لَنَعْلَمُ أَنَّ مِنْكُمْ مُكَذِّبِينَ وَ إِنَّا عَلَيْنَا لِحَسْرَةٍ عَلَى الْكَافِرِينَ وَ إِنَّا وَايَتُهُ لِحَقِّ الْيَقِينِ فَسَبِّحْ يَا مُحَمَّدٌ بِاسْمِ رَبِّكَ الْعَظِيمِ يَقُولُ: أَشْكُرُ رَبِّكَ الْعَظِيمَ الَّذِي أَعْطَاكَ هَذَا الْفَضْلَ.

حضرت در این روایت، سبب نزول آیات را همان اتهام کفار نسبت به پیامبر صلی الله علیه و آله بیان می نمایند.

پس خدای تعالی برای رفع این اتهام و تأکید و مبالغه در این امر، آیه (تَنْزِيلٌ مِنْ رَبِّ الْعَالَمِينَ) را نازل کرد و فرمود: «ان وَايَةَ عَلِيٍّ عَلَيْهِ السَّلَامُ تَنْزِيلٌ مِنْ رَبِّ الْعَالَمِينَ وَ لَوْ تَقَوَّلَ عَلَيْنَا مُحَمَّدٌ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَ آله بَعْضَ الْأَقَاوِيلِ ...».

سپس امام کاظم علیه السلام فرمودند:

ضمیر «هو» مقدر در «تنزیل» در آیه (تَنْزِيلٌ مِنْ رَبِّ الْعَالَمِينَ)،⁽¹⁾ به ولایت حضرت علی علیه السلام اشاره دارد.

ص: 251

ولایت علی علیه السلام تذکره و یاد آوری متقین است؛ علی حسرت بر کافران و ولایت او حق الیقین است. پس به نام پروردگار بزرگت تسبیح گوی، یعنی پروردگار بزرگت را شکر کن که این فضل را به تو عطا کرده است.

از این حدیث معلوم شد که ضمیر إِنَّهُ تَذَكْرَةٌ، وَإِنَّهُ لَحَسْرَةٌ، وَأَنَّهُ لَكَ الْيَقِينُ، همه درباره ولایت و امامت حضرت علی علیه السلام است.

3-4- سینه بودن بغض اهل بیت:

الكاظم عليه السلام في قوله تعالى (بلى من كَسَبَ سَيِّئَةً قَالَ: بَغْضًا وَأَحَاطَتْ بِهِ خَطِيئَتُهُ) قَالَ: مَنْ شَرِكَ فِي دِمَائِنَا. (1)

مراد از سینه در این آیه هر نوع گناهی است؛ اما حضرت می فرماید: «مراد از آن بغض اهل بیت : است» و از این جا معلوم می شود مصداق اکمل آن بغض اهل بیت : است اما در گناهان دیگر نیز جاری می -شود و از باب جری است. (2)

ص: 252

1- علامه مجلسی، پیشین، ج 24، ص 44

2- نمونه های دیگر از تفسیر باطنی: امامت امانت الهی: حَدَّثَنَا عَلِيُّ بْنُ أَحْمَدَ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ أَحْمَدَ بْنِ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ الْبَرْقِيُّ، قَالَ: حَدَّثَنَا أَبِي، عَنْ أَحْمَدَ بْنِ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ، عَنْ أَبِيهِ مُحَمَّدِ بْنِ خَالِدٍ عَنْ يُونُسَ بْنِ عَبْدِ الرَّحْمَنِ قَالَ: سَأَلْتُ مُوسَى بْنَ جَعْفَرٍ عَلَيْهِمَا السَّلَامُ عَنْ قَوْلِ اللَّهِ عَزَّ وَجَلَّ - (إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُكُمْ أَنْ تُؤَدُّوا الْأَمَانَاتِ إِلَىٰ أَهْلِهَا) فَقَالَ: هَذِهِ مُخَاطَبَةٌ لَنَا خَاصَّةً أَمَرَ اللَّهُ تَبَارَكَ وَتَعَالَى كُلَّ إِمَامٍ مِنَّا أَنْ يُؤَدِّيَ الْإِمَامَ الَّذِي بَعْدَهُ وَيُوصِيَهُ إِلَيْهِ، ثُمَّ هِيَ جَارِيَةٌ فِي سَائِرِ الْأَمَانَاتِ - وَ لَقَدْ حَدَّثَنِي أَبِي عَنْ أَبِيهِ أَنَّ عَلِيَّ بْنَ الْحُسَيْنِ عَلَيْهِمَا السَّلَامُ قَالَ لِأَصْحَابِهِ: عَلَيْكُمْ بِأَدَاءِ الْأَمَانَةِ فَلَوْ أَنَّ قَاتِلَ الْحُسَيْنِ بْنِ عَلِيٍّ عَلَيْهِمَا السَّلَامُ ائْتَمَنِي عَلَى السَّيْفِ الَّذِي قَتَلَهُ بِهِ لَأَدَيْتُهُ إِلَيْهِ (محمد بن علی بن بابویه، معانی الأخبار، پیشین، ص 107) امامت رحمت الهی بر مردم: مُحَمَّدِ بْنِ فَضَلٍ عَنْ أَبِي الْحَسَنِ عَلَيْهِ السَّلَامُ: فِي قَوْلِهِ: (وَ لَوْ لَا فَضَّلُ اللَّهُ عَلَيْكُمْ وَ رَحْمَتُهُ) قَالَ الْفَضْلُ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَ آلِهِ وَ رَحْمَتُهُ أَمِيرُ الْمُؤْمِنِينَ عَلَيْهِ السَّلَامُ (مجلسی، پیشین، ج 9، ص 81؛ سیدهاشم بحرانی، البرهان في تفسير القرآن، پیشین، ج 1، ص 398. محمدبن مسعود عیاشی، پیشین، ج 1، ص 261؛ علامه مجلسی، پیشین، ج 35، ص 423؛ عزیزالله عطاردی قوچانی، مسندالامام کاظم ابي الحسن موسى بن جعفر عليهما السلام، ج 2، ص 13) پیوند با امام از طریق کمک مالی: إِسْحَاقُ بْنُ عَمَّارٍ عَنْ أَبِي إِبْرَاهِيمَ عَلَيْهِ السَّلَامُ قَالَ: سَأَلْتُهُ عَنْ قَوْلِ اللَّهِ عَزَّ وَجَلَّ: (مَنْ ذَا الَّذِي يُقْرِضُ اللَّهَ قَرْضًا حَسَنًا فَيُضَاعِفَهُ لَهُ وَلَهُ أَجْرٌ كَرِيمٌ). قَالَ: نَزَلَتْ فِي صِلَةِ الْإِمَامِ. (محمدبن مسعود عیاشی، پیشین، ج 1، ص 131). ائمه هادیان بشر: أَحْمَدُ بْنُ مُحَمَّدٍ عَنْ أَبِي الْحَسَنِ عَلَيْهِ السَّلَامُ: فِي قَوْلِ اللَّهِ عَزَّ وَجَلَّ (وَمَنْ أَضَلُّ مِمَّنِ اتَّبَعَ هَوَاهُ بَغَيْرِ هُدًى مِنَ اللَّهِ) يَعْنِي مَنْ اتَّخَذَ دِينَهُ رَأْيَهُ بَغَيْرِ هُدًى مِنْ أَيْمَةِ الْهُدَى .

اشاره

با تأمل در روایات تفسیری منقول از امام کاظم علیه السلام، می توان نمونه هایی از تفسیر ظاهری را در کلام آن حضرت مشاهده کرد؛ از جمله:

4-1- بیان معنای آیه

عیاشی از سماعه بن مهران نقل می کند که از امام کاظم علیه السلام سؤال کردم مراد خداوند از آیه (فَإِنْ طَبِنَ لَكُمْ عَنْ شَيْءٍ مِنْهُ نَفْسًا فَكُلُوهُ هَنِيئًا مَرِيئًا) (1) اگر آنها چیزی از آن را با رضایت خاطر به شما ببخشند، حلال و گوارا مصرف کنید! چیست؟ حضرت در پاسخ می فرماید:

يَعْنِي بِذَلِكَ أَمْوَالَهُنَّ الَّتِي فِي أَيْدِيهِنَّ مِمَّا مَلَكَنَّ؛ (2) مراد خداوند از آن اموالی است که در دست آنهاست، از چیزهایی که مالک آن هستند.

در این روایت، امام کاظم علیه السلام مراد از «شَيْءٍ مِنْهُ نَفْسًا» را به اموالی که زن مالک آنهاست تفسیر می کنند و در سایه این معنا، حکم فقهی موضوع را نیز روشن می نمایند.

4-2- نحوه استفاده از اموال یتیمان

سماعه از امام کاظم علیه السلام درباره معنای آیه (وَإِنْ تَخَالَطُوهُمْ) (3) سؤال می کند و ایشان می فرماید:

این آیه درباره یتیمان است؛ منظور خداوند این است که؛ إذا كان الرجل يلي

ص: 253

1- نساء، آیه 4.

2- محمدبن مسعود، عیاشی، پیشین، ج 1، ص 219؛ علامه مجلسی، پیشین، ج 23، ص 83؛ البرهان فی تفسیر القرآن، پیشین، ج 1، ص 341.

3- بقره، 220.

يَتَامَى وَهُوَ فِي حَجْرِهِ، فَلْيُخْرِجْ مِنْ مَالِهِ عَلَى قَدْرِ مَا يُخْرِجُ لِكُلِّ إِنْسَانٍ مِنْهُمْ فَيُحَالِطُهُمْ فَيَأْكُلُونَ جَمِيعاً؛ اگر در خانه کسی یتیم زندگی می کند، باید به اندازه متعارف از مال او خرج نماید به این صورت که به مقدار متعارف از اموال او را با اموال خود در آمیزند و با هم خرج کنند.

حضرت در ادامه می فرماید:

وَلَا يَزَانُ مِنْ أَمْوَالِهِمْ شَيْئاً، فَإِنَّمَا هُوَ نَارٌ؛ (1) نباید در استفاده از اموال او زیاده روی کند که این آتش است (باعث ورود به آتش است).

در این روایت، امام کاظم علیه السلام ابتدا مرجع ضمیر «هم» را مشخص می کنند؛ سپس توضیحاتی درباره آیه بیان می نمایند. (2)

5. تفسیر تاریخی

سیر تحریم خمر

محمد بن فضیل از امام کاظم علیه السلام درباره معنای آیه (لا تَقْرَبُوا الصَّلَاةَ وَأَنْتُمْ سُكَارَى حَتَّى تَعْلَمُوا مَا تَقُولُونَ): (3) در هنگام مستی به نماز نزدیک نشوید تا زمانی که بدانید چه می گوئید، سؤال می کند؛ حضرت در پاسخ می فرماید:

هَذَا قَبْلَ أَنْ يُحَرَّمَ الْخَمْرُ؛ (4) این آیه مربوط به قبل از زمان حرام شدن شراب است.

ص: 254

1- علامه مجلسی، پیشین، ج 16، ص 121، البرهان فی تفسیر القرآن، پیشین، ج 1، ص 213.

2- نمونه های دیگر: تفسیر قول لین: مُحَمَّدٌ بْنُ أَبِي عُمَرَ قَالَ: قُلْتُ لِمُوسَى بْنِ جَعْفَرٍ عَلَيْهِمَا السَّلَامُ أَخْبَرَنِي عَنْ قَوْلِ اللَّهِ عَزَّ وَجَلَّ لِمُوسَى وَ هَارُونَ (إِذْ هَبَا إِلَى فِرْعَوْنَ إِنَّهُ طَغَى فَقُولَا لَهُ قَوْلًا لَيِّنًا لَعَلَّهُ يَتَذَكَّرُ أَوْ يَخْشَى) فَقَالَ أَمَا قَوْلُهُ فَقُولَا لَهُ قَوْلًا لَيِّنًا أَيْ كَنِيَاهُ وَقَوْلَا لَهُ يَا أَبَا مُصْعَبٍ وَ كَانَ إِسْمُ فِرْعَوْنَ أَبَا مُصْعَبٍ الْوَلِيدُ بْنُ مُصْعَبٍ (علل-الشرائع، ج 1، ص 67). بیان مصداق آیه (مهم بودن نیت): عن أبي إبراهيم، قال: سألته عن الرجل يكون للرجل عنده المال أما ببيع أو بقرض فيموت ولم يقضه إياه، فترك أيتاما صغارا فيبقى لهم عليه فلا يقضيه، أياكون ممن يأكل مال اليتيم ظلما؟ قال: «إِذَا كَانَ يَنْوِي أَنْ يُؤَدِّيَ إِلَيْهِمْ فَلَا» (محمد بن مسعود عیاشی، پیشین، ج 1، ص 225؛ مجلسی، ج 15، ص 121، البرهان فی تفسیر القرآن، پیشین، ج 1، ص 347)

3- نساء، آیه 43

4- عیاشی، پیشین، ج 1، ص 242؛ البرهان فی تفسیر القرآن، پیشین، ج 1، ص 370؛ ملا محسن فیض کاشانی، پیشین، ج 1، ص 357.

در این روایت، برای فرد سؤال پیش آمده و شاید شبیهه که اگر خمر حرام است، پس چرا خداوند این گونه فرموده و امام با بیان سیر تاریخی تحریم خمر، مسأله را برای او توضیح می دهد. هم چنین حکم فقهی موضوع را نیز برای او روشن می نماید.

6. تفسیر اعتقادی

6-1- نعمت برای برخی افراد نعمت است

عمر بن ابراهیم از امام کاظم علیه السلام درباره معنای آیه (سَنَسِّتُدْرِجُهُمْ مِّنْ حَيْثُ لَا يَعْلَمُونَ) (1) سؤال کرد که ماهیت این کار چگونه است. امام در پاسخ فرمود:

يُجَدِّدُ لَهُمُ النَّعْمَ مَعَ تَجْدِيدِ الْمَعَاصِي؛ (2) هر چه بیشتر گناه کنند، خدا بیش تر به آنها نعمت می دهد.

خداوند متعال به انسان ها برای بازگشت مهلت می دهد؛ اگر افراد از این مهلت ها استفاده نمایند و باز گردند خداوند آنها را رها می نماید؛ اما اگر بازنگشتند خداوند از ابزارهای تلخ برای بازگرداندن آنها استفاده می کند؛ اگر در این مرحله نیز بازنگردند، زمینه برای رهایی آنها از ناحیه خداوند متعالی فراهم می شود و ممکن است در این مرحله خداوند آنها را رها نماید. اگر افراد با مشکلاتی که در اثر رهایی از ناحیه خداوند برای آنها پیش می آید نیز باز نگردند، در مرحله بعد ممکن است نوبت به عذاب استدراج برسد. عذاب استدراج به این شکل است که خداوند به تدریج ریشه آنها را خشک می نماید. حضرت می فرماید:

عذاب استدراج که خداوند متعال در این آیه از آن سخن فرموده، مراد

ص: 255

1- اعراف، آیه 182.

2- عده ای از علما، الأصول الستة ص 124.

مرحله آخر عذاب است؛ به این شکل که وقتی فردی که مستوجب عذاب استدراج شده گناه می کند، خداوند به او نعمت می دهد و هر بار که گناه جدیدی مرتکب می شود، خداوند نعمت جدیدی به او می دهد و هر چه فرد بیش تر گناه کند، خداوند بیشتر به او نعمت می دهد تا فرد به این نعمت ها مشغول گردد و ناگهان خداوند او را غافل گیر می نماید و مجازات می کند.

6-2- ائمه و ظایفی دارند که شیعیان ندارند و بر عکس

حسن بن علی الوشاء از امام کاظم علیه السلام نقل می کند که فرمودند:

عَلَى الْأَئِمَّةِ مِنَ الْفَرَائِضِ مَا لَيْسَ عَلَى شِيعَتِهِمْ وَعَلَى شِيعَتِنَا مَا لَيْسَ عَلَيْنَا؛ بر ائمه یک وظیفه لازمی است که بر شیعه آنها نیست و بر شیعه هم یک وظیفه لازمی است که بر عهده ما نیست. أَمْرَهُمُ اللَّهُ أَنْ يَسْأَلُونَا فَقَالَ (فَسَئَلُوا أَهْلَ الذِّكْرِ إِنْ كُنْتُمْ لَا تَعْلَمُونَ فَأَمْرَهُمْ أَنْ يَسْأَلُونَا)؛ خدای عزوجل به آنها فرمان داده که از ما بپرسند.

هم چنین ایشان می فرمایند:

وَلَيْسَ عَلَيْنَا الْجَوَابُ إِنْ سَأَلْنَا أَجَبْنَا وَإِنْ سَأَلْنَا أَمْسَكْنَا؛ (1) پاسخ بر ما واجب نیست؛ اگر خواهیم پاسخ دهیم و اگر خواهیم دم بندیم.

امام در این روایت، با استفاده از آیات، به بیان وظایف امام و مأموم می پردازد و در واقع برای اثبات کلام خویش به قرآن استناد می نماید.

7. تفسیر لغوی

اشاره

در مواردی از روایات، تفسیر ائمه : مشاهده می شود که ظاهر آیه، روشن

ص: 256

1- محمد بن حسن صفار، پیشین، ج 1، ص 43.

به نظر آمده، گویی مخاطب به توضیح بیشتر نیازی ندارد، بلکه با بیان معنا و مفهوم واژگان دشوارنمای آن، مفهوم آیه برای او آشکار می شده است. بیان معنای یک واژه نیز گاهی در حد یاد کرد واژه‌های مرادف با مفهومی روشن تر از آن انجام می گرفته و در مواردی هم با بیان معنای واژه دشوار نما و افزودن برخی توضیحات تکمیلی مربوط به جزئیات معنایی آن، صورت می پذیرفته است.

در این جا مراد از تفسیر لغوی و واژگان، مفهومی عام است که تفسیر واژه با بیان مصادیق آن را نیز شامل می گردد؛ پدیده ای که در روایات تفسیر، نمونه های بسیاری دارد. این گونه روایات را می توان در همان حد «ترجمه» یا «ترجمه و توضیح» به شمار آورد. (1)

با تأمل در روایات تفسیری منقول از امام کاظم علیه السلام، می توان نمونه هایی از تفسیر لغوی را در کلام آن حضرت مشاهده کرد؛ از جمله:

7-1-واژه «یعدلون»

علی بن جعفر از ابو ابراهیم (مراد امام کاظم علیه السلام) روایت می کند: «لِكُلِّ صَدَاقَةٍ وَقْتَانِ وَقْتُ يَوْمِ الْجُمُعَةِ زَوَالُ الشَّمْسِ؛ هر یک از نمازهای روزانه دو وقت دارد اما وقت نماز جمعه زوال شمس است».

سپس ایشان این آیه را تلاوت می نمایند (الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي خَلَقَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ وَجَعَلَ الظُّلُمَاتِ وَالنُّورَ ثُمَّ الَّذِينَ كَفَرُوا بِرَبِّهِمْ يَعْدِلُونَ)؛ (2) ستایش برای خداوندی است که آسمانها و زمین را آفرید و ظلمتها و نور را پدید آورد، اما کافران برای پروردگار خود، شریک و شبیه قرار می دهند (با این که دلایل توحید

ص: 257

1- علی اکبر رستمی، آسیب شناسی و روش شناسی تفسیر معصومان ج 1 ص 189

2- الأنعام، آیه 1.

و یگانگی او، در آفرینش جهان آشکار است!) (1) و می فرمایند: «يَعْدِلُونَ قَالَ يَعْدِلُونَ بَيْنَ الظُّلْمَاتِ وَ النَّوْرِ وَ بَيْنَ الْجَوْرِ وَ الْعَدْلِ؛ (2) که نور و ظلمت و جور و عدل را برابر می دانند».

امام در این فقره، واژه «یعدلون» را معنا می کند و مراد خداوند از این واژه را برای افراد بیان می فرماید.

7-2-واژه «ساهون»

از امام کاظم علیه السلام درباره معنای واژه «ساهون» در آیه (الَّذِينَ هُمْ عَنْ صَلَاتِهِمْ سَاهُونَ) سؤال شد. ایشان فرمودند: «هُوَ التَّصْنِيعُ» (3) یعنی ضایع کردن. حضرت در این روایت، به معنای واژه «ساهون» اکتفا کرده اند.

در مکتب تفسیری اهل بیت، برای تفسیر آیات قرآنی از لغت عرب استفاده می شده است؛ اما این گونه نبوده که برای تفسیر واژه های قرآن به شعر جاهلی استناد نمایند. (4) و (5)

ص: 258

1- ناصر، مکارم شیرازی، ترجمه قرآن

2- علی بن جعفر، عریضی، مسائل علی بن جعفر و مستدرکاتها، ص 347؛ محمد بن مسعود، عیاشی، پیشین، ج 1، ص 354، ح 4.

3- کافی، پیشین، ج 3، ص 268.

4- سهراب مروتی، پژوهشی پیرامون تاریخ تفسیر قرآن، ص 278

5- نمونه های دیگر: واژه «محصنات» عن عبد صالح قال سألتناه عن قوله: (وَ الْمُحْصَنَاتُ مِنَ الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ مِنْ قَبْلِكُمْ) ما هن و ما

معنی إحصانهن قال: هن العفائف من نسائهم. (علامه مجلسی، پیشین، ج 21، ص 91) البرهان في تفسیر القرآن، پیشین، ج 1، ص

449. ملا محسن فیض کاشانی، پیشین، ج 1، ص 424 عیاشی، پیشین، ج 1، ص 296). واژه «طمس» قال علی بن ابراهیم فی قوله (وَ

قَالَ مُوسَى رَبَّنَا إِنَّكَ آتَيْتَ فِرْعَوْنَ وَ مَلَأَهُ زِينَةً أَيْ مَلَكًا وَ أَمْوَالًا فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا- رَبَّنَا لِيُضِلُّوْا عَنْ سَبِيلِكَ أَيْ يَفْتِنُوا النَّاسَ بِالْأَمْوَالِ وَ الْعَطَايَا-

لِيَعْبُدُوهُ وَ لَا يَعْبُدُوكَ رَبَّنَا اطْمَسْ عَلَى أَمْوَالِهِمْ أَيْ أَهْلِكْهَا وَ أَشْدُدْ عَلَى قُلُوبِهِمْ فَلَا يُؤْمِنُوا حَتَّى يَرَوْا الْعَذَابَ الْأَلِيمَ) فقال الله عز و جل (قَدْ

أُجِيبَتْ دَعْوَتُكُمَا فَاسْتَقِيمَا - وَ لَا تَتَّبِعَانِ سَبِيلَ الَّذِينَ لَا يَعْلَمُونَ) أي لا تتبعوا طريق فرعون و أصحابه. (علی بن ابراهیم، قمی، تفسیر القمی،

پیشین، ج 1، ص 315)

روایات تفسیری که از آن حضرت بر جای مانده، نشان می‌دهد که امام کاظم علیه السلام در تفسیر قرآن، به سراغ خود قرآن و سنت رسول خدا صلی الله علیه و آله و سایر اهل بیت: رفته‌اند که امروزه از این روش‌ها، با عنوان «تفسیر قرآن به قرآن» و «تفسیر قرآن به سنت و روایت» یاد می‌کنند.

امام کاظم علیه السلام افزون بر «تفسیر نقلی»، از استدلال‌ها و براهین قطعی و عقلی و الهامات غیبی نیز در تفسیر قرآن استفاده کرده‌اند. امروزه از این روش‌ها، با عنوان «تفسیر نقلی» و «تفسیر باطنی» یاد می‌کنند.

با بررسی روایات تفسیری امام کاظم علیه السلام، روشن شد که آن حضرت بر این باور هستند که قرآن کریم، افزون بر ظواهر، دارای باطن نیز هست. حدود یک سوم از روایات ایشان، روایاتی هستند که به تفسیر باطن و تأویل قرآن اختصاص دارد. جامعه‌شناسی زندگی عصر امام کاظم علیه السلام و شناسایی اوضاع سیاسی - اجتماعی حاکم بر آن عصر، تا حد زیاد و به میزان قابل قبولی، پرده از این راز بر می‌دارد.

اکثر روایات باطنی مربوط به بحث امامت است. امامت در اندیشه اسلامی، جایگاهی بلند دارد و به لحاظ زمانی، هم‌زمان با طرح رسالت و گسترش اسلام ناب محمدی است.

پس از شهادت پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله، امامت هرگز جایگاه اصلی خود را پیدا نکرد و مردم از حکومت راستین در تاریخ اسلام بی‌بهره ماندند. ولی امامان در هر زمان و مکان، به فراخور اوضاع زمانه، جایگاه اصیل امامت را به مردم گوشزد می‌کردند. با توجه به جامعه عصر امام کاظم علیه السلام و موضع‌گیری‌های ایشان و نیز با توجه به موضع حاکمان علیه آن بزرگوار، می‌توان گفت که امام در جایگاه امامت، به مسأله‌ای فراتر از تبیین و تبلیغ امامت همت گماشتند.

*قرآن کریم، ترجمه مکارم شیرازی.

1. ابن بابویه، محمدبن علی، التوحید، قم: جامعه مدرسین، 1398 ق.
2. ابن بابویه، محمدبن علی، علل الشرائع، قم: کتابفروشی داوری، 1385 ش.
3. ابن بابویه، محمدبن علی، معانی الاخبار، قم: انتشارات جامعه مدرسین، 1361 ش.
4. ابن کثیر دمشقی، اسماعیل بن عمرو، تفسیر القرآن العظیم (ابن کثیر)، تحقیق: محمد حسین شمس الدین بیروت: دار الکتب العلمیه، 1419 ق.
5. بحرانی، سیدهاشم، البرهان فی تفسیر القرآن، تهران: بنیاد بعثت، 1416 ق.
6. بروجردی، سید محمد ابراهیم، تفسیر جامع، تهران: انتشارات صدر، 1366 ش.
7. جواهری، سید محمد حسن، پرسمان علوم قرآنی، قم: دفتر تبلیغات اسلامی، 1385.
8. حر عاملی، محمد بن حسن، وسائل الشیعه، قم: مؤسسه آل البیت، 1409 ق.
9. حسینی همدانی، سیدمحمد، درخشان پرتوی از اصول کافی، قم: چاپخانه علمیه، 1363 ش.
10. رستمی، علی اکبر، آسیب شناسی و روش شناسی تفسیر معصومان، بی جان کتاب مبین، 1380 ش.
11. زرکشی، محمدبن عبد الله، البرهان فی علوم القرآن، بیروت: دار المعرفه، 1410 ق.
12. شیخ صدوق، معانی الأخبار، قم: انتشارات جامعه مدرسین، 1361 ش.
13. صابری یزدی، علی رضا، الحکم الزاهره، ترجمه محمدرضا انصاری محلاتی، قم: مرکز چاپ و نشر سازمان تبلیغات اسلامی، چاپ دوم، 1375 ش.

14. صادقی تهرانی، محمد، الفرقان فی تفسیر القرآن بالقرآن، قم: فرهنگ اسلامی، 1365 ش.
15. صفار، محمد بن حسن بن فروخ، بصائر الدرجات فی فضائل آل محمد صلی الله علیه و آله، تحقیق کوچه باغی و محسن بن عباسعلی، قم: مکتبه آیه الله المرعشی النجفی، 1404 ق.
16. طبرسی، ابو منصور احمد بن علی، الاحتجاج علی أهل اللجاج، مشهد: مرتضی، 1403 ق.
17. طبرسی، حسن بن فضل، مکارم الأخلاق، قسم: شریف رضی، چاپ چهارم، 1370 ش.
18. عده ای از علماء، الأصول الستة، قم، دار الشبستری للمطبوعات، چاپ اول، 1363 ش.
19. عروسی حویزی، عبدعلی بن جمعه، تفسیر نورالثقلین، تحقیق سیدهاشم رسولی محلاتی، قم: انتشارات اسماعیلیان، چاپ چهارم، 1415 ق.
20. عریضی، علی بن جعفر، مسائل علی بن جعفر و مستدرکاتها، قم: مؤسسه آل-البیت: چاپ اول، 1409 ق.
21. عطاردی قوچانی، عزیر الله، مسند الامام کاظم ابي الحسن موسی بن جعفر علیهما السلام، مشهد: المؤتمر العالمي الامام الرضا علیه السلام، 1409 ق.
22. عیاشی، محمد بن مسعود، التفسیر، سیدهاشم رسولی محلاتی، تهران: چاپخانه علمیه، 1380 ش.
23. فیض کاشانی، ملا محسن، تفسیر صافی، حسین علیمی، تهران: الصدر، 1415 ق.
24. قرشی بنایی، علی اکبر، قاموس قرآن، تهران: دار الکتب الاسلامیه، ششم، 1371 ش.
25. قمی مشهدی، محمد بن محمد رضا، تفسیر کنز الدقائق و بحر الغرائب، تحقیق حسین درگاه، تهران: سازمان چاپ و انتشارات وزارت ارشاد اسلامی، 1368 ش.
26. قمی، علی بن ابراهیم، تفسیر القمی، قم: دار الکتب، چاپ سوم، 1404 ق.

27. مجلسی، محمدباقر، بحار الانوار لدرر الاخبار الائمة الاطهار تراث العربی، 1403ق.

28. مجلسی، محمد تقی بن مقصود علی، روضة المتقين في شرح من لا يحضره الفقيه تحقيق موسوی کرمانی، حسین و اشتها ردى علی پناه، قم: مؤسسه فرهنگى اسلامى كوشانبور، 1406 ق.

29. مروتی، سهراب، پژوهشى پیرامون تاریخ تفسیر قرآن، تهران: نشر رمز، 1381 ش.

30. معرفت، محمد هادی، التفسیر و المفسرون في ثوبه القشيب، مشهد: الجامعه الرضويه - للعلوم الاسلاميه، 1418ق.

31. موسوی سبزواری، سید عبدالاعلی، مواهب الرحمن في تفسير القرآن، بیروت: مؤسسه اهل بیت، چاپ دوم، 1409ق.

32. موسوی همدانی، سید محمد باقر، ترجمه تفسیر المیزان، قم: دفتر انتشارات اسلامى جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، 1374 ش.

33. مهدوی راد، محمد علی، آفاق تفسیر؛ مقالات و مقولاتی در تفسیر پژوهی، تهران: هستی نما، 1382 ش.

وجوهات شرعیه، از اساسی ترین منابع مالی امامان به شمار می رود که در عصر امام کاظم علیه السلام، به دلیل گسترش سرزمین خلافت و گرویدن عده زیادی به تشیع، و تشکیل سازمان وکالت توسط ایشان، وجوهات از سراسر سرزمین های شیعه نشین توسط وکلا و یا مستقیماً نزد امام فرستاده می شد. نیشابور از جمله شهرهای مهم ایران بود که در آن زمان، عده ای از بزرگان این شهر با گسیل نماینده ای، به پرداخت وجوهات به امام و گرفتن پاسخ چندین سؤال فقهی خود بر آمدند.

این نوشتار، با بررسی خبر یادشده در منابع کهن امامی که خبری بلند و طولانی است، ضمن بررسی سند و محتوای آن، به ریشه یابی آن می پردازد. گسترش روایت در منابع بعدی و اشتباهاتی که در این مسیر پیش آمده، از جمله موضوعاتی است که بدان توجه می شود.

واژگان کلیدی: نیشابور، موسی بن جعفر، شطیطه، محمد بن ابراهیم نیشابوری، وجوهات.

دوران امامت حضرت کاظم علیه السلام (148-183 ق)، عصر تثبیت حکومت عباسی به شمار می رفت و امام معاصر چهار خلیفه عباسی (مهدی، منصور، هادی و هارون) بود. سرزمین های اسلامی در این دوره، وسعت بسیاری یافت و اوضاع اقتصادی و معیشتی مردم، به سامان بود. شیعیان نیز وجوهات خویش را گاه خود نزد امام می بردند و یا توسط واسطه هایی به دست امام می رساندند.

امام نایب و وکیلانی برای شهرهای مختلف تعیین کردند تا شیعیان برای پرداخت وجوهات و برخی سؤالات شرعی خود از طریق آنان اقدام نمایند. امام در نیشابور نیز نماینده ای را تعیین نمودند تا ارتباط شیعیان به واسطه وی باشد. روایان زیادی احادیث امام کاظم علیه السلام را نقل کرده اند و از ایشان حدود 1200 حدیث به جا مانده که با توجه به اهمیت روایات ائمه: روایات امام کاظم علیه السلام نیز خالی از توجه نیست؛ زیرا پاسخ گوی بسیاری از مسائل فقهی، حقوقی، سیاسی، عبادی و ... است. روایتی که در این نوشتار بررسی خواهد شد، عملکرد بزرگان نیشابور برای ارسال وجوهات به امام را توصیف می کند و دارای اهمیت بسیار است. لذا در این پژوهش مطالعه و به آن دقیقاً توجه می شود. در این روایت، امام سؤالات نیشابوریان را پاسخ داده اند و کراماتی از امام آشکار شده است. این نوشتار، در پی یافتن اصل روایت در کهن ترین منابع و پیگیری آن در منابع بعدی است. در این راه به بررسی سند روایت نیز پرداخته می شود. این موضوع چون بسیار ریز و جزئی است، پیشینه ای ندارد، اما در پژوهش های جدید، مقاله ای با عنوان «سیره اقتصادی امام کاظم علیه السلام نوشته آقای عرب موجود است که به صورت کلی، اوضاع اقتصادی آن زمان را بررسی کرده و راه متفاوتی را از این نوشتار پیموده است. این مقاله تنها يك روایت خاص را بررسی می کند تا میزان صحت و سقم آن و بستر پیدایش و گسترش آن را نشان دهد:

روایت بزرگان نیشابور، از جمله روایاتی است که در منابع بسیاری به صورت مبسوط و طولانی آمده است و اهمیت خاصی نیز دارد؛ زیرا مربوط به موضوع منابع مالی امام کاظم علیه السلام و مقدار اموالی است که سالانه به ایشان می رسید. در این روایت امام، به مسائل دیگر در موضوعات نذر، طلاق، صدقه و... نیز پاسخ گفته اند. هم چنین روایت در بردارنده اوضاع سیاسی و دینی آن زمان، از جمله ادعای عبد الله بن افلاح در موضوع امامت و اظهار کرامت از امام است مضمون روایت بدین شرح است:

عده ای از بزرگان نیشابور، مقداری از اموال خود را برای پرداخت وجوهات به امام صادق علیه السلام، جمع آوری کردند و با شنیدن خبر شهادت ایشان، اموال را که سی هزار دینار و پنجاه هزار درهم و هزار دست پارچه بود، همراه ابوجعفر محمد بن ابراهیم نیشابوری به مدینه فرستادند. شطیطه زنی از اهالی نیشابور نیز يك درهم و پنبه خامی که با دست خود بافته بود و مقدارش به اندازه چهار درهم می رسید، برای امام فرستاد. ابو جعفر با رسیدن به کوفه، از ابو حمزه ثمالی مشخصات امام را سؤال کرد، اما برایش قطعی نشد امام کیست و با رسیدن به مدینه، نزد عبدالله افطح رفت و از او سؤالات فقهی خود را پرسید؛ اما پاسخ آنها را درست نیافت. وی در حالی که سر در گم شده بود و در مسجد پیامبر صلی الله علیه و آله به سر می برد، غلامی نزدش آمد و او را پیش امام کاظم علیه السلام برد. وی با دیدن کرامات امام، امامت ایشان را پذیرفت. امام به جز اموال شطیطه، اموال نیشابوریان را نپذیرفتند و برای شطیطه مالی را همراه کفنی فرستادند و زمان مرگ وی را نیز پیش بینی فرمودند. ابو جعفر با ایشان همراه بود تا زمان حج فرا رسد و بعد از مراسم حج، به نیشابور بازگشت. اموالی را که امام پس داده بود به صاحبانش باز گرداند که آنها به فطحیه گرویدند و امانت شطیطه را به وی داد و پیش بینی

امام در مورد مرگ او به وقوع پیوست و امام برای دفن و نماز وی حاضر شدند. (1)

ب) بررسی سند روایت

روایت بزرگان نیشابور در منابع، از دو طریق به صورت مرسل روایت شده است:

1. عثمان بن سعید از ابوعلی بن راشد (2)

2. داود بن کثیر رقی (3)

عثمان بن سعید (م 265ق): العمري السمان (کسی که تاجر روغن بود) با کنیه اباعمر، ثقه که در یازده سالگی خادم امام هادی علیه السلام بوده و وکیل امام حسن عسکری علیه السلام و حضرت صاحب العصر (عجل الله تعالی فرجه الشریف) نیز بوده است. (4)

ابوعلی بن راشد: جزو راویان امام جواد علیه السلام و امام هادی علیه السلام بود. (5) ابوعلی جزو راویان ممدوح و طی نامه ای توسط امام هادی علیه السلام به جای حسین بن عبدربه به وکالت ایشان منصوب گردید. (6)

داوود بن کثیر رقی با کنیه ابواسحاق، فرزند کثیر بن ابی خلد راه راوی امام کاظم و امام رضا علیه السلام؛ رجالیان وی را ضعیف و فاسد المذهب می دانند که اغلب غلات روایات وی را نقل می کنند و وی را از ارکان خود به شمار می آورند. وی کتابی به نام الاهلیجیه دارد. (7) ولی شیخ طوسی و کشی وی را ثقه می دانند او تا زمان امام رضا علیه السلام نیز زنده بوده است. (8)

ص: 266

1- ابن حمزة الطوسی (م 560ق)، الثاقب في المناقب، ص 439

2- همان؛ ابن شهر آشوب، مناقب آل أبي طالب، ج 3، ص 409.

3- قطب الدين الراوندي، الخرائج و الجرائح، ج 1، ص 328.

4- رجال ابن داود، ص 133؛ شیخ طوسی الأبواب (رجال الطوسی)، ص 401.

5- احمد بن محمد بن خالد برقی، رجال برقی، ص 57-58.

6- ابن داود الحلبي، رجال ابن داود، ص 132؛ علامه حلی، خلاصه الاقوال، ص 303.

7- نجاشی، فهرست اسماء مصنفی الشیعه (رجال النجاشی)، ص 156.

8- علامه حلی، خلاصه الاقوال، ص 141.

قدیم ترین گزارش این روایت، در سه کتاب الثاقب فی المناقب ابن حمزه طوسی (م 560 ق)، الخرائج و الجرائح قطب الدین راوندی (م 573 ق) و المناقب ابن شهر آشوب (م 588 ق) ذکر شده و قبل از این سه کتاب، روایت در دیگر کتب حدیثی درج نشده است.

این روایت در کتب حدیثی قبل از قرن ششم، مانند کتب اربعه: اصول کافی (کلینی م 329 ق)، من لایحضره الفقیه (شیخ صدوق م 381 ق)، الاستبصار و تهذیب الاحکام (شیخ طوسی، م 460 ق) که همگی احادیث ائمه درباره مسائل فقهی و احکام شرع را جمع آوری کرده اند، یافت نشد؛ زیرا این کتاب ها به بحث صحت سند روایات، اهمیت خاصی داده و روایات درست و معتبر را در کتاب های خویش آورده اند. هم چنین کتاب های دیگر چون بصائر الدرجات نوشته محمد بن حسن صفار (م 298 ق) بیان فضایل ائمه و پیامبر را دارند و المقنعه شیخ مفید (م 413 ق). از مهم ترین کتاب های فقهی در آن زمان نیز از این روایت استفاده نکرده اند. هم چنین طبرسی نویسنده اعلام الوری (م 548 ق) در کتاب خویش که شامل شرح حال زندگی نامه پیامبر صلی الله علیه و آله حضرت زهرا علیها السلام و ائمه: است و امامت و فضایل ائمه جزئی از فصل های کتابش است، اشاره ای به این روایت ندارد.

بعد از قرن ششم نیز نقلی وجود ندارد تا قرن نهم، نویسنده الصراط المستقیم (م 804 ق) که کتابش مربوط به اثبات اصول عقاید و خصوصاً در مورد امامت ائمه است، به طور خلاصه، تنها به رفتن جماعتی از خراسان نزد امام، اشکالات در امامت امام کاظم علیه السلام و داستان عبدالله افطح، گرفتن پول شطیطه و سلام رساندن به وی، و فلاحیه شدن عده ای و پیش بینی امام در مورد شطیطه اشاره کرده است. (1) در قرن دهم نیز این روایت در کتب روایی و فقهی هم چون

ص: 267

1- علی من محمد بن علی بن محمد بن یونس عاملی نباطی، الصراط المستقیم إلى مستحقی التقدیم، ج 2، ص 191.

عوالی اللثالی ابن ابی جمهور (م بعد از 901ق) نیز یافت نشد.

اما به يك باره، با رشد و تقویت اخباری گری، کتب حدیثی و فقهی قرن یازدهم به این روایت توجه قرار کردند. شیخ حر عاملی (م 1104ق) با وجودی که در وسائل الشیعه 36 هزار روایت درباره احکام شرعی در تمام ابواب فقهی آورده و از احادیثی استفاده کرده که بزرگان حدیث به صحت آن اذعان داشتند، این روایت را نیاورده، اما در کتاب دیگر خود به نام اثبات الهداه (که در اثبات نبوت، امامت و بیان معجزات پیامبر و ائمه نوشته) آورده است.

چنان که بحرانی (م 1107ق) در مدینه المعاجز و هم چنین مجلسی (م 1110) در بحار الانوار، این روایت را منعکس کرده اند. سپس نوری (م 1320ق) در مستدرک الوسائل به تناسب در مجلدات مختلف، بخش هایی از روایت را نقل کرده است. کتب دیگری چون النجم الثاقب میرزا حسین نوری طبرسی (م 1320ق)، منتهی الامال شیخ عباس قمی، مکیال المکارم اصفهانی (م 1348 ق) و قاموس الرجال (تستری) نیز این روایت را با بیان مختلف آورده اند.

با بررسی های انجام شده، آشکار شد که این روایت در منابع موجود شیعی، تنها در همان سه کتاب الثاقب، المناقب، و الخرائج ذکر شده و کتب بعدی به واسطه این سه کتاب، روایت را به انحای مختلف نقل کرده اند. از میان این سه کتاب نیز بیشتر مناقب ابن شهر آشوب، مورد استفاده و رجوع منابع بعدی بوده است. رجوع نویسندگان به این کتاب را می توان به دلایل ذیل دانست:

1. در دسترس بودن بیش تر این کتاب؛

2. اهتمام ویژه به این کتاب در مقایسه با سایر کتب؛

3. جامع بودن روایت در این کتاب که تلفیقی از روایت دو کتاب دیگر است.

ص: 268

روایت بزرگان نیشابور، طولانی و دقیق است که از طریق آن می توان پاسخ گوی برخی مسائل فقهی از جمله خمس و غیره بود. به دلیل قدمت کتاب الثاقب في المناقب نسبت به دو کتاب دیگر از طرفی و پرداختن به صورت گسترده طی هفت صفحه به این روایت، می توان اطلاعات آن را در چند محور دسته بندی کرد:

- اجتماع بزرگان نیشابور در عصر امام صادق علیه السلام.
- به منظور شناخت امام بعدی؛
- انتخاب ابو جعفر محمد بن ابراهیم نیشابوری به عنوان واسطه؛
- تهیه مقدار سی هزار دینار، پنج هزار درهم، هزار دست پارچه و لباس های گران قیمت
- حضور شیطیه همراه با يك درهم و پنبه ای که با دست خود بافته بود و ارزش آن به چهار درهم می رسید؛
- ناچیز قلمداد کردن مال شیطیه و گفتگو در شرم از بردن این اموال کم و پاسخ شیطیه؛
- قرار دادن پول او با پول موسی لؤلؤی؛
- قرار دادن پارچه او با پارچه برادران لخمی؛
- مهر و موم کردن سؤالات فقهی مردم؛
- رسیدن به کوفه و زیارت امام علی علیه السلام؛
- ملاقات با ابو حمزه و توصیفی از ویژگی های وی؛
- پاسخ گویی سؤالات حلال و حرام مردم توسط ابو حمزه؛
- شنیدن خبر شهادت امام صادق علیه السلام
- معین کردن سه وصی (منصور، عبدالله و موسی) بعد از خود؛

- نظر ابو حمزه درباره امام بعدی و تصریح به نام امام کاظم علیه السلام؛
- ادامه راه و رسیدن به مدینه و زیارت پیامبر صلی الله علیه و آله
- سؤال ابو جعفر نیشابوری از مردم مدینه در مورد امام بعدی و نشان دادن عبد الله افلاح؛
- رفتن نزد عبدالله و ویژگی های او؛
- پرسیدن برخی سؤالات فقهی از او؛
- نارضایتی از پاسخ گویی وی؛
- رفتن به حرم پیامبر صلی الله علیه و آله و سردرگمی ابو جعفر نیشابوری؛
- آمدن غلام امام کاظم علیه السلام نزد وی و بردن محمد نزد امام؛
- پیش گویی امام در مورد سردرگمی ابو جعفر؛
- گرفتن اموال شیطیه از کیسه لخمین و برداشتن پارچه؛
- پیش بینی امام در مورد مرگ شیطیه؛
- فرستادن سلام به وی و ارسال مقداری مال و پارچه ای برای کفن؛
- دادن پاسخ به سؤالات نیشابوری ها بدون باز کردن مهر و موم نامه ها ؛
- بیان جزئیات سؤالات؛
- رفتن همراه امام به حج؛
- بازگشت ابو جعفر نیشابوری به خراسان؛
- برگرداندن اموال برخی از نیشابوریان؛
- دادن مال شیطیه همراه ابلاغ سلام امام؛
- صحت پیش بینی امام در مورد وی؛
- (طی الارض امام و حضور امام در تشییع و تدفین شیطیه؛
- حدیثی از امام در حضور امامان در تدفین شیعیان.

دو کتاب الخرائج و الجرائح و مناقب آل ابی طالب، به برخی از این محورها پرداخته و به برخی توجه نکرده اند. چنان چه الخرائج در چهار صفحه، مطالب را

ص: 270

آورده و در مجموع از 35 محور مشخص شده، تنها به نوزده محور پرداخته، البته بسیار کلی و بدون جزئیاتی که این حمزه بیان کرده است. علامت ستاره محورهایی را نشان می دهد که راوندی در این روایت بیان کرده است. وی در محورهای سوم، چهارم و پنجم، بدون ذکر نام کامل واسطه و مقدار اموال، تنها به حضور شیطیه اشاره می کند. البته وی در آخر روایت، فطحی شدن عده ای را نیز می آورد که امام اموالشان را برگردانده بود یا مکاتبه داوود بن کثیر رقی با ابو جعفر نیشابوری اما الثاقب به آن اشاره ای نکرده است. در ادامه نیز محورهای 34 و 35 را بیان نمی کند. به نظر می رسد با این که، این مطلب همسو با موضوع (الخرائج) راوندی است، آن را ذکر نکرده، شاید دیدگاه وی در نیاوردن مطلب دخالت داشته است.

اما ابن شهر آشوب در مناقب آل ابی طالب این روایت را طی سه صفحه بیان می کند و به بیست محور از 35 محور اشاره می نماید که طبق علامت فلش مشخص گردید. البته ابن شهر آشوب در اولین محور یعنی اجتماع بزرگان نیشابور، به شیعه بودن آنها اذعان دارد و به فطحی شدن گروهی می پردازد که راوندی بیان می کند، ولی به مکاتبه اشاره ای ندارد. به نظر می رسد ابن شهر آشوب به مواردی که در روایت کرامتی از امام ذکر شده، بیشتر توجه کرده است. چنانچه طبق فلش های زده شده، مواردی را آورده که از امام در مورد شیطیه و مسائل فقهی کرامتی بیان شده، اما در ابتدا، سخنان ابو جعفر و ابو حمزه و باقی مسائلی را که در آن امام چندان حضوری نداشتند نیاورده و به انتخاب خود، از برخی موارد چشم پوشی کرده است. مطالب وی در دوازده مورد با الخرائج مشترك است.

از مجموع تفاوت ها و مشترکات روایت مورد نظر در این سه کتاب، می توان دریافت که در وجود چنین روایتی شك نیست؛ زیرا دو ناقل مختلف آورده اند. تنها در ذکر جزئیات آن تفاوت هایی وجود دارد. چنانچه الثاقب مطالب را بسیار ریز و با ذکر جزئیات بسیار نقل کرده، ولی الخرائج سعی داشته کلیات روایت را بیاورد و گاه بعضی موارد را حذف کرده است؛ شاید اختلاف در ناقلان، این امر

را موجب شده باشد؛ زیرا اگر روایان مشترك بودند، مقایسه بهتری می توانستیم انجام دهیم. مناقب نیز برگرفته از این دو کتاب بوده که بیش تر مطالب همسان با موضوع کتاب را آورده است.

نتیجه

روایت بزرگان نیشابور که مطالب فقهی مهمی از امام کاظم علیه السلام در آن وجود دارد جزو روایات مرسل است. چنانچه از بررسی منابع کهن بر می آید، موضوع اسناد و ارائه سند برای نقل محتوا، مسأله مهمی بوده و نویسندگان از آغاز تا قرن ششم بدان پایبند بوده اند و سعی شان بر نقل مطالبی بوده که دارای اسناد معتبری باشد و روایان آن نیز موثق و مطمئن اعتماد باشند. علی رغم بی توجهی نویسندگان در نقل مطالب تاریخی بدون ارائه سند، به نظر می رسد از قرن ششم به بعد در نحوه آوردن روایت و گزارش، تغییراتی پیش آمده و سند در این عصر، اهمیت خود را از دست داده است. این تحول بدان جهت بوده که منابع کهن حدیثی، وظیفه ثبت و ذخیره سند را بر عهده گرفته بودند و منابع قرن ششم، درصدد بهره گیری از محتوای روایات بودند و احتمالاً کاربردهای عام تری را از نقل روایت در نظر داشته اند که بهره استفاده توده مردم، از آن جمله است، با این حساب تکیه بر سند برای آنان اولویت نداشته است.

منابع

1. ابن شهر آشوب (م 588)، مناقب آل ابی طالب، تحقیق گروهی از اساتید نجف، نجف: مطبعه الحیدریه، 1376ق.

2. برقی، احمد بن محمد بن خالد (م 274ق)، رجال، تهران: انتشارات دانشگاه تهران. بی تا.

3. حلى، ابن داوود (م 740)، رجال ابن داوود، تحقيق سيد محمدصادق البحر العلوم، نجف، منشورات مطبعة الحيدريه، 1392ق.
4. حلى، حسن بن مطهر (م 726ق)، خلاصه الاقوال، تحقيق جواد قيومي، بی جا: موسسه نشر الفقاهه، چاپ اول، 1417ق.
5. راوندی، قطب الدين (م 573)، الخرائج و الجرائح، تحقيق مؤسسة الامام المهدي، قم: موسسه الامام المهدي، چاپ اول، 1409ق.
6. طوسی، ابن حمزه (م 560ق)، الثاقب في المناقب، تحقيق نبيل رضا علوان، قم: موسسه انصاريان، چاپ دوم، بی تا
7. طوسی، محمدبن حسن (م 460)، الأبواب (رجال الطوسی)، تحقيق شيخ جواد قيومي اصفهانی، قم: مؤسسه النشر الاسلامي التابعة لجماعه المدرسين، چاپ اول، 1415ق.
8. عاملی نباطی، علی بن محمد (877ق)، الصراط المستقيم إلى مستحقي التقديم، تحقيق ميخائيل رمضان، نجف: المكتبه الحيدريه، 1384ق.
9. نجاشی (م 450ق)، فهرست اسماء مصنفي الشيعة (رجال النجاشی)، قم: مؤسسه النشر الإسلامی التابعة لجماعه المدرسين، چاپ پنجم، 1416ق.

*بانوان راوی امام کاظم علیه السلام منیره شریعت جو(1)

چکیده

باز کاوی نقش بانوان، در روایت گری و حفظ احادیث معصومان، به عنوان مهم ترین میراث مکتوب دینی و هم زمان با شناخت قرآن، از جمله موضوعاتی است که بررسی آن از جهات مختلف، از جمله کاربرد مقدماتی شناخت حدیث در سایر دانش های کاربردی همچون فقه، اهمیت دارد. از این رو در پژوهش حاضر، به صورت خاص به معرفی بانوان راوی امام کاظم علیه السلام در سه دسته می پردازد: الف) راویان بی واسطه با روایات منقول، شامل ام احمد، ام الحسین، سعیده و حبابه والیبیه؛ ب) راویان بی واسطه بدون روایت منقول، شامل غنیمه و ابو حبل؛ ج) راوی با واسطه شامل رقیه.

نقش زنان در حفظ احادیث امام کاظم علیه السلام و میزان اعتماد و اعتبار برخی از آنان نزد حضرت، با توجه به برهه زمانی خاصی که به لحاظ سیاسی امام کاظم علیه السلام در آن قرار داشتند، از نتایج این پژوهش است.

واژگان کلیدی: بانوان راوی، امام کاظم علیه السلام، ام احمد، ام الحسین، سعیده، حبابه والیبیه، غنیمه، ابو حبل، رقیه.

ص: 274

احادیث نقل شده از معصومان، پس از قرآن کریم، مهم ترین میراث مکتوب دینی، نزد مسلمانان به ویژه پیروان اهل بیت: محسوب می گردد. امروزه به دلایل مختلف، بخش مهمی از این روایات در دست نیست، اما آنچه اکنون در اختیار ماست، مدیون نقش روایت گری راویان حدیث است که با تلاش فراوان در حفظ آن کوشیدند. بانوان، بخشی از این راویان هستند که نقش آنان در حفظ احادیث معصومان: اهمیت دارد. در پژوهش حاضر، با طرح این مسأله که بانوان راوی امام کاظم علیه السلام چه کسانی بوده و چگونه به این امر اهتمام ورزیده اند، به معرفی آنان پرداخته می شود. هدف، کسب شناخت و جلب نظر صاحبان اندیشه به چگونگی نقش آفرینی این قشر از جامعه، در حفظ روایات امام کاظم علیه السلام (128 - 183 ق) و ضرورت بحث، جایگاهی است که شناخت راویان و نیز احادیث، در سایر دانش های کاربردی همچون فقه و به تبع آن، در زندگی تمامی مسلمانان ایفا می کند.

از قرون اولیه اسلامی تاکنون، کتاب های رجالی مختلفی همچون رجال طوسی، ابن داوود و نجاشی، به صورت عمومی، به معرفی راویان حدیث و آثاری نیز به صورت خاص درباره زنان همچون اعلام النساء المؤمنات (1) و زنان دانشمند و راوی حدیث (2) به رشته تحریر در آمده است. از این رو، پژوهش حاضر، به منظور گردآوری منسجم بانوان راوی امام کاظم علیه السلام، تکمیل اطلاعات مربوط به راویان، نقد و بررسی اطلاعات و ارائه طبقه بندی شده اطلاعات، به این مسأله می پردازد. بر این اساس، بانوان راوی در سه دسته طبقه بندی و بررسی می گردند: گروه اول

ص: 275

-
- 1- نوشته محمد حسون، أم علی مشکور (معاصر)، تهران: اسوه، چاپ اول، 1379 ش.
 - 2- نوشته احمد صادقی اردستانی (معاصر)، قم: دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه، چاپ اول، 1375 ش.

کسانی هستند که علاوه بر این که بی واسطه از امام کاظم علیه السلام روایت کرده اند، احادیث نقل شده توسط آنان اکنون در دسترس ماست. گروه دوم راویان بی واسطه امام کاظم علیه السلام معرفی شده اند، اما امروزه حدیثی از آنان در اختیار ما نیست. گروه سوم بانوانی هستند که با واسطه از امام کاظم علیه السلام، به نقل حدیث پرداخته اند.

الف) راویان بی واسطه با روایات منقول

1. ام احمد

اشاره

ام احمد از کنیزان امام کاظم علیه السلام و ام ولد بود. او فرزندان با نام های احمد، حمزه و محمد داشت. (1) بنابر یک احتمال اسحاق نیز یکی دیگر از فرزندان اوست. (2) ام احمد از جمله بانوان محترمی توصیف شده که امام کاظم علیه السلام به او لطف فراوانی داشتند. (3)

درباره نسبت ام احمد با امام، نظرهای دیگری هم مطرح است. برخی منابع، در روایت حدیث غسل جمعه، از ام احمد به عنوان "بنت" موسی کاظم علیه السلام یاد کرده اند (4) و برخی دیگر از منابع، نوه امام کاظم علیه السلام به نام زهرا، مادر احمد بن داوود بغدادی، از اصحاب امام جواد علیه السلام را همین ام احمد مذکور دانسته اند؛ (5) یعنی حسین بن موسی کاظم علیه السلام دارای دختری بوده که فرزند او به نام احمد، گاه به اعتبار پدرش، احمد بن داوود بغدادی و گاه به اعتبار جد مادری اش احمد بن حسین خوانده شده است. (6)

ص: 276

1- شیخ مفید، ارشاد، ج 2، ص 244.

2- قائینی، الفصول المهمه فی اصول الائمه، ج 3، ص 163-164.

3- علامه مجلسی، بحار الانوار، ج 48، ص 307.

4- محمد تقی تستری، قاموس الرجال، ج 12، ص 190؛ معجم رجال الحدیث، ج 24، ص 197-198.

5- رجال طوسی، ص 380-381

6- قاموس الرجال، ج 12، ص 89-191، اعیان الشیعه، ج 3، ص 475

پاسخ هایی که به این سؤالات داده شده، این است که راوی این حدیث نمی تواند دختر امام کاظم علیه السلام باشد؛ زیرا آن حضرت، دارای دختری با کنیه ام احمد نبوده اند⁽¹⁾ و نقل حدیث توسط حسین از دخترش را نیز خلط و خبط دانسته اند.⁽²⁾ از سوی دیگر، با توجه به دیگر روایات که مشخص می شود ام احمد از کنیزان و ام ولدهای حضرت بوده، احتمال دوم تضعیف می شود. از این رو، می توان گفت دو شخصیت با کنیه ام احمد وجود دارد: یکی از آنان، ام ولد و از کنیزان امام کاظم علیه السلام و دیگری از نوادگان ایشان بوده است.

ام احمد در بین بانوان، بیش ترین روایات را از امام کاظم علیه السلام نقل کرده؛ از جمله:

1-1. غسل روز جمعه

احمد بن محمد این حدیث را به نقل از حسین بن موسی بن جعفر علیه السلام و او به نقل از مادرش ام الحسین و نیز ام احمد روایت کرده؛ مبنی بر این که ما به همراه امام موسی بن جعفر علیه السلام به سمت بغداد در حرکت بودیم. در روز پنج شنبه، در بیابان، به مکانی رسیدیم که گودال آبی وجود داشت. امام علیه السلام به ما فرمودند: «از هم اکنون که وضع آب در این جا مناسب است غسل روز جمعه را انجام بدهید؛ چون در مسیر فردا، آب کم خواهد بود و ما روز پنج شنبه برای جمعه غسل انجام دادیم.»⁽³⁾

2-1. حجامت

اسحاق بن کاظم علیه السلام از مادرش ام احمد روایت کرده است که گفت: «سید من

ص: 277

1- ارشاد، ج 2، ص 244؛ قاموس الرجال، ج 12، ص 200

2- قاموس الرجال، ج 12، ص 189 - 191.

3- کافی، ج 3، ص 42؛ منتهی المطلب، ج 1، ص 129 - 130 و ج 2، ص 466 - 467.

فرمود هر کس به خون خود در شاخ اول حجامت نظر افکند، تا حجامت دیگر از واهنه ایمن شود.» از سید خود پرسیدم که واهنه چیست؟ فرمود: «درد گردن.»⁽¹⁾

1-3. وصایت امام کاظم علیه السلام

هم چنین ام احمد یکی از گواهان و اوصیای امام کاظم علیه السلام در سرپرستی فرزندان ایشان بود. متن روایت و وصیت امام کاظم علیه السلام بدین شرح است:⁽²⁾

یزیدبن سلیط گوید: «من به طور تحقیق به علی⁽³⁾ وصیت کردم و در درجه دوم پسران من هم همراه او باشند اگر خواست و آن ها را شایسته آن شناخت و دوست داشت که با او همراه باشند و اگر نخواست و بد داشت آنها را و خواست که آن ها را از وصیت بیرون کند، اختیار با اوست و با وجود او امری ندارند. من به او وصیت کردم درباره موقوفات و اموال و کنیزها و بنده هایی که دارم و سرپرستی کودکانم که به جا گذاردم و اولادم با ابراهیم و عباس و قاسم و اسماعیل و احمد و ام احمد است، ولی سرپرستی زنانم مخصوص به علی است نه آنها و ثلث موقوفه پدرم و ثلث من در اختیار اوست، به هر چه خواهد صرف کند و مانند صاحب مال در آن تصرف کند، اگر خواهد بفروشد یا ببخشد یا به کسی واگذارد یا صدقه بدهد بر کسانی که من نام بردم برایش یا بر دیگران که نام نبردم، اختیار با اوست و او در اجرای وصیت من، خود من است نسبت به مالم و خانواده ام و اولادم ... من به آنها هم طبق آنچه در این وصیت نامه است، سفارش کردم و خدا را بر آنها گواه گرفتم و آن وصی و ام احمد هم هر دو گواهند. احدی حق ندارد وصیت نامه مرا باز کند و آن را منتشر سازد، ولی خود وصی غیر از این است و هر گونه اختیاری دارد؛ هر که بد کند، به خود کرده و هر که

ص: 278

1- الفصول المهمة في أصول الأئمة، ج 3، 163 - 164.

2- کافی، ج 1، ص 316-319.

3- منظور، امام علی بن موسی الرضا علیه السلام است.

خوب کند، به خود کند و پروردگارت به هیچ وجه درباره بندگان ستمکار نیست و صلی الله علی محمد و آله. هیچ کس چه سلطان یا دیگری حق ندارد این وصیت نامه مرا که پایین آن را مهر کردم، بگشاید و مهر آن را بشکند. هر که این کار کند، لعنت و خشم خدا بر او باد و لعنت همه لاعنین و فرشته های مقرب و جمیع رسولان و مؤمنان از مسلمانان بر آن که این وصیت نامه مرا باز کند. نوشت و مهر نهاد بر آن ابو ابراهیم (امام کاظم) و گواهان و صلی الله علی محمد و علی آله» (1).

البته پس از شهادت امام موسی بن جعفر علیه السلام، در مورد وصیت امام ماجراهایی رخ داد که توجه به آن، بیانگر جایگاه والای ام احمد در بین خاندان امام کاظم علیه السلام است. راوی، ماجرا را چنین شرح می دهد:

... چون امام کاظم علیه السلام درگذشت، برادران امام هشتم او را به محضر طلحی قاضی کشاندند. عباس بن موسی (یکی از برادرها) به قاضی گفت: «أصلحك الله و أمتع بك»؛ خدا عمرت را زیاد کند و سایه ات را از سر مسلمانان کم نکند. در ته این وصیتنامه گنجی و گوهری است و این برادر ما می خواهد آن را پنهان کند و خودش بردارد و به ما ندهد و پدر مرحومم همه چیز را به اختیار او گذاشته و ما را بی چیز و بینوارها کرده و اگر نبود که خودداری می کنم در برابر همه، به شما خبر قابل توجهی می دادم ... عباس به قاضی گفت: «أصلحك الله! مهر وصیتنامه را بردار و هر چه در آن است بخوان.» ابو عمران گفت: «من مهر آن را بر نمی دارم. آنچه لعنت پدرت به من امروز نثار کرده مرا بس است.» عباس گفت: «من خودم مهر آن را بردارم؟» قاضی گفت: «تو خود دانی.» عباس مهر را برداشت و چون وصیت نامه را خواندند در آن اخراج برادران از وصیت و اقرار علی علیه السلام ثبت بود و نوشته بود همه

ص: 279

آنها در اختیار و ولایت علی الرضا هستند چه بخواهند و چه نخواهند و آنها همه از حق تصرف در صدقه، وقف و دیگر اموال و امور خارجند. گشودن وصیت نامه برای آنها بالا و رسوایی و خواری شد و برای علی الرضا سرفرازی و خیر و در وصیت نامه ای که عباس باز کرد، این شهود قید شده بود ... و روی ام احمد را در مجلس قاضی باز کردند چون مدعی شدند خود او نیست، تا روی او را گشودند و او را شناختند و در این وقت ام احمد گفت: «آقایم (امام کاظم) به خدا به من فرمود که تو را به زور بگیرند و به محضرها بکشانند.» اسحاق بن جعفر او را از این سخن منع کرد گفت: «خاموش، زن هر که باشد ضعیف است، من گمان ندارم آن حضرت هیچ همچو حرفی زده باشد!»

سپس علی الرضا رو به عباس کرد و فرمود: «ای برادر، من می دانم بدهکاری و دیون به شما فشار آورده و شما را بدین کار و کشمکش واداشته. ای سعید تو برو معین کن چه اندازه بدهکارند و همه را پرداز و من به خدا از همراهی با شما و احسان به شما کوتاهی نکنم تا زنده باشم. شما هر چه خواهید بگویید... اما من ای برادرانم، خدا می داند که از دلخوشی، شماها را می خواهم، بار خدایا اگر تو می دانی که من مصلحت آنها را می خواهم و به آنها نیکی کننده ام و صله رحم می نمایم و دلبنده کارهای آنها هستم در شب و روز، مرا برای کارهای آنها یاری کن و عوض خیر به من عطا کن و اگر قصد دیگری دارم تو علام الغیوبی؛ آنچه را مستحکم به من پاداش بده؛ اگر بد است بد و اگر خوب است خوب. بار خدایا آنها را اصلاح کن و خوشی برای آنها فراهم کن و شیطان را از ما و آنها دور کن و آنها را به طاعت خود یاری ده. تورفیق رشد و رستگاری! اما من ای برادر، بر خوشی شماها همه حریصم و برای اصلاح و بهی شما در تلاشم و خدا وکیل و شاهد است بر آنچه می گویم...»⁽¹⁾

ص: 280

هارون الرشید پس از به حکومت رسیدن در سال 170 قمری، حضرت موسی بن جعفر علیه السلام را احضار کرد. زمانی که از مدینه به بغداد می رفتند، ایشان ودایع امامت را به ام احمد داده، سفارش نمودند فردی که این ودایع را از تو تحویل می گیرد امام بعدی است. (1) بنا بر به یک روایت، امام کاظم علیه السلام نوشته ای به ام احمد دادند. (2) هم چنین در حضور عده ای از شیعیان خاص خود، امام رضا علیه السلام را وصی خود قرار دادند.

مسافر گوید: «وقتی امام کاظم را گرفتند که ببرند، به فرزند خود ابو الحسن (امام رضا) دستور داد که تا او زنده است، هر شب در اتاق بخوابد تا خبر او برسد.» گوید: «ما هر شب بستر امام رضا را در دهلیز می انداختیم و پس از شام می آمد و در آن می خوابید و صبح به منزلش بر می گشت.» گوید: «چهار سال بر این وضع پایید و سپس در یکی از شب ها بستر او را انداختیم و دیر کرد و به شیوه همیشه نیامد بخوابد. اهل خانه به هراس افتادند و ترسیدند و غم فراوانی از نیامدن آن حضرت ما را فراگرفت. فردای آن شب به خانه آمد و نزد خانواده ما رفت و ام احمد را خواست و به او گفت: «آن امانتی که پدرم به تو سپرده بیاور.» ام احمد به مجرد شنیدن این سخن، شیون کرد و سیلی به چهره زد و گریبان درید و گفت: «به خدا آقای من مرده است.» امام رضا علیه السلام جلو او را گرفت و فرمود: «سخنی در این باره مگو و اظهاری مکن تا خبر به والی رسد.» او سبیدی با دو هزار یا چهار هزار اشرفی در آورد و همه آنها را به امام رضا علیه السلام داد نه دیگران و ام احمد گفت: امام کاظم علیه السلام محرمانه به من فرمود این امانت را نگه دار نزد

ص: 281

1- کافی، ج 1، ص 381 - 382؛ قطب الدین راوندی، الخرائج و الجرائح، ج 1، ص 371 - 372؛ سیدهاشم بحرانی، مدینه المعاجز، ج علیه السلام، ص 33 - 35، 107 - 109.

2- علی بن حسین مسعودی، إثبات الوصیة، ص 199.

خودت، احدی را تا من بمیرم بدان مطلع مکن و چون مردم، هر کدام از پسرانم آمد و آن را درخواست کرد از تو، آن را به او بده و بدان که من مرده ام. به خدا سوگند نشانه ای که آقایم به من داده بود ظاهر شد.» امام رضا علیه السلام آن ها را از او دریافت کرد و به همه دستور خودداری داد تا خبر رسید و برگشت و دیگر به آن خوابگاه معهود برنگشت به رسم گذشته و چند روزی بر ما نگذشت که طومار خبر مرگ آن حضرت رسید و ما روزشماری کردیم و وارسیدیم در همان وقتی وفات کرده بود که ابوالحسن همان اقدام را کرد و خوابگاه سفارشی را ترك کرد و امانت معهوده را دریافت نمود» (1).

هم چنین در نقلی دیگر آمده که ام احمد کیسه ای حاوی ودیعه و شش هزار دینار به امام رضا علیه السلام دادند. (2)

نتیجه آن که، برخی به استناد حدیث غسل جمعه، به دلیل نامعلوم بودن احوال وی، رأی به عدم وثاقت ام احمد داده اند، اما با بررسی دیگر روایات، که وی، فرد مورد اعتماد امام کاظم علیه السلام بوده، ثقه بودن او مشخص می شود. (3) از این رو ام احمد، فردی عالمه، محدثه، امامی مذهب، ثقه و مورد اعتماد امام زمان خویش بوده است. در بزرگی او همین بس که وی مادر احمد، معروف به شاهچراغ، مدفون در شهر شیراز است. در شرح حمایت احمد از ولایت امام رضا علیه السلام چنین آمده است:

... وقتی خیر شهادت موسی بن جعفر علیه السلام در مدینه منتشر شد، اهالی مدینه به در خانه ام احمد آمدند. احمد با آنها به طرف مسجد رفت. چون خیلی با جلالت و عابد و پارسا و بافضل بود و کراماتی نیز داشت، مردم خیال کردند خلیفه و جانشین پدرش اوست. با او به امامت بیعت کردند. از آنها بیعت گرفت؛ بعد بر فراز منبر رفت و خطبه ای در نهایت بلاغت و فصاحت

ص: 282

1- اصول کافی (ترجمه)، ج 3، ص 60-61

2- إثبات الوصیه ص 201.

3- سید ابو القاسم خویی، کتاب الطهاره، ج 9، ص 294 - 295.

ایراد کرد. آن گاه گفت: «مردم! همان طور که اکنون همه شما با من بیعت کردید و بیعت من به گردن شماست، من نیز با برادرم علی بن موسی الرضا علیه السلام بیعت کرده ام. بدانید او امام و خلیفه پیغمبر است بعد از پدرم. او ولی الله است که اطاعتش بر من و شما از جانب خدا و پیغمبر واجب است، هر دستوری به ما بدهد.» تمام حاضرین گفتار او را با جان و دل پذیرفتند و از مسجد خارج شدند. پیش رو آنها احمد بن موسی بود. به در خانه حضرت رضا آمدند. با علی بن موسی الرضا علیه السلام تجدید بیعت کردند. حضرت رضا علیه السلام برای احمد دعا کرد و او پیوسته ملازم خدمت برادر بود تا این که مأمون از پی حضرت رضا فرستاد و او را برای ولایت عهدی به مرو دعوت کرد.

این احمد همان کسی است که در شیراز دفن شده و معروف به سید سادات و اهالی شیراز او را شاه چراغ می نامند. در زمان مأمون با گروهی قصد شیراز کرد. منظورش این بود که خدمت برادرش حضرت رضا علیه السلام برسد. وقتی قتلخ خان فرمانروای شیراز از طرف مأمون این جریان را شنید، به دفع او از شیراز خارج شد و در محلی به نام خان زینان که هشت فرسخ از شیراز فاصله داشت روبه رو گردید. بین دو طرف جنگ در گرفت. یکی از سپاهیان قتلخ گفت: «اگر منظور شما رسیدن خدمت حضرت رضاست او از دنیا رفته.» اطرافیان احمد که این حرف را شنیدند، از گردش پراکنده شدند. با او جز چند نفر از بستگان و برادرانش باقی نماند. وقتی امکان بازگشت برایش نبود، به جانب شیراز رهسپار گردید. مخالفین از او تعقیب کردند و در محلی که دفن شده او را کشتند. بعضی در شرح حالش نوشته اند که وقتی وارد شیراز شد، در گوشه ای پنهان گردید و مشغول به عبادت پروردگار شد تا به اجل خود از دنیا رفت...»⁽¹⁾

ص: 283

1- موسی خسروی، زندگانی حضرت امام موسی کاظم علیه السلام (ترجمه بحار الانوار)، ص 275 - 276.

ام‌الحسین، یکی از کنیزان امام کاظم علیه السلام و ام ولد بود. (1) تنها یک حدیث، به نقل از وی روایت شده است. این حدیث، همان استحباب غسل جمعه در روز پنج‌شنبه، در صورت دسترسی نداشتن به آب در روز آدینه است که به صورت مشترک از او و ام‌احمد نقل گردیده که پیش از این ذکر شد. حسین بن موسی بن جعفر علیه السلام، ناقل حدیث، فرزند اوست. (2) در برخی منابع نام فرزند او به صورت حسن بن موسی بن جعفر ضبط شده (3) که احتمال تصحیف آن وجود دارد. (4)

3. سعیده

شیخ طوسی در رجال خود، در بخش «باب النساء»، از شخصیتی با نام سعیده در زمره اصحاب امام کاظم علیه السلام نام می‌برد. (5)

در کافی روایتی در باب نکاح، از او روایت شده است. بر اساس این حدیث، یونس بن یعقوب، به نقل از سعیده روایت کرده که امام موسی بن جعفر علیه السلام مرا برای خواستگاری یکی از زنان آل‌زبیر فرستاد تا او را ببینم و نظرم را در باره لیاقت و صلاحیت آن زن به حضرت اعلام دارم. با زن دیگری که همراهم بود به منزل آن شخص رفتیم. وی با من گرم گرفت و خوشامد گفت. برای این که رؤیت و گفت‌گو به طور درست انجام شود، آن زن که همراه من بود خواست تا چراغی

ص: 284

1- ارشاد، ج 2، ص 244.

2- کافی، ج 3، ص 42؛ منتهی‌المطلب، ج 1، ص 129 - 130 و ج 2، ص 466 - 467.

3- شیخ صدوق، من لایحضره الفقیه، ج 1، ص 111.

4- معجم رجال‌الحدیث، ج 24، ص 197 - 198.

5- رجال طوسی، ص 347.

را که در دست داشتیم نزدیک ببرم. سپس آن زن آلزیری ما را مخاطب قرار داد و گفت: مرا پسندیدید و با این ازدواج موافقید؟» ما نظر موافق خود را اعلام داشتیم. بعد از آن حضرت موسی بن جعفر علیه السلام با وی ازدواج نمود. (1)

هرچند شیخ طوسی در رجال خود می گوید دلیلی بر ثقه بودن او یافت نشده، (2) به دلیل این که نظر او مورد اعتماد امام واقع شده، می توان او را فردی معتبر دانست.

نکته مهم دیگر در مورد سعیده این است که در منابع، از افراد دیگری با همین نام یاد شده و احتمال این که یک شخصیت باشند نیز وجود دارد:

در یکی از روایات، از فردی با نام سعیده، به عنوان کنیز ام فروه، همسر امام باقر و مادر امام صادق علیه السلام یاد شده است. (3) در برخی دیگر از روایات، از دو خواهر با نام های سعیده و منه که خواهران محمد بن ابی عمیر زیاد بن عیسی از دی بودند، (4) یاد شده است. این دو خواهر به خدمت امام صادق علیه السلام رسیدند و از ایشان درباره مصافحه با محارم سؤال نمودند. (5) سعیده را از اصحاب امام باقر علیه السلام و امام صادق علیه السلام محدثه، امامی مذهب و فردی صالحه دانسته اند که حکم بن مسکین از او روایت کرده است. (6)

هم چنین در منابع، از فردی دیگر با نام سعیده یاد شده که جاریه (7) و کنیز امام

ص: 285

1- کافی، ج 5، ص 555؛ شیخ حر عاملی، وسائل الشیعه، ج 20، ص 173.

2- رجال طوسی، ص 347

3- کافی، ج 6 ص 232؛ علی نمازی شاهرودی، مستدرکات علم رجال الحدیث، ج 8، ص 579؛ معجم رجال الحدیث، ج 24، ص 221 - 222.

4- عبدالحسین شبستری، الفائق فی رواة و أصحاب الإمام الصادق 7، ج 3، ص 481.

5- کافی، ج 5، ص 526؛ قاموس الرجال، ج 12، ص 276 - 277؛ وسائل الشیعه، ج 20، ص 209 - 210

6- سید علی بروجردی، طرائف المقال، ج 1، ص 309.

7- بصائر الدرجات، ص 207؛ بحار الانوار، ج 43، ص 277، ج 101، ص 105؛ سید حسین طباطبایی بروجردی، جامع احادیث الشیعه، ج 23، ص 284 - 285.

صادق علیه السلام و فردی ممدوح(1) بود و امام رضا علیه السلام او را اهل فضل خواندند. به فرمایش امام رضا علیه السلام، او نزد امام صادق علیه السلام مطالبی آموخت که وصیت پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله از جمله آنها بود. هم چنین به نقل از پدرشان فرمودند که امام هفتم به سعیده فرمود: «از خدا می خواهم همان طور که در دنیا خداوند تو را به من معرفی کرد، در آخرت نیز تو را به ازدواج من در آورد.» نیز آمده است منزل او نزدیک خانه حضرت صادق علیه السلام بود و جز برای زیارت پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله و رفتن به مکه خارج از خانه دیده نشد. آخرین کلام او هنگام مرگ این بود که «به پاداش الهی خرسندیم» و از سخن او این بود: «از ثوابی که بدان رسیدیم راضی و از عقاب ایمن شدیم.»(2) او را از اصحاب امام باقر علیه السلام هم دانسته اند.(3)

با توجه به مطالب مذکور، این احتمال تقویت می شود که سعیده، جاریه حضرت صادق علیه السلام، همان سعیده از اصحاب امام کاظم علیه السلام باشد. از سوی دیگر، با توجه به انتساب سعیده، کنیز ام فروه و سعیده دختر ابی عمیر به خاندان ائمه: می توان این احتمال را نیز مطرح کرد که هر چهار شخصیت مذکور، یک فرد باشند.

4. حبابه و البیه

حبابه دختر جعفر اسدی و البیه مکنی به ام النداء بود.(4) در برخی منابع، ام البراء، از اصحاب امام سجاد علیه السلام را همان حبابه دانسته اند.(5) او را از معمرین و از راویان حدیث از امام علی علیه السلام تا امام رضا علیه السلام ذکر کرده اند.(6) وی که تا زمان درگذشت حداقل 235 سال در قید حیات بوده، در زمان امام رضا علیه السلام از دنیا رفت. گفته شده

ص: 286

- 1- وسائل الشیعه، ج 3، ص 383.
- 2- رجال ابن داوود، ص 133؛ اختیار معرفة الرجال، ج 2، ص 662؛ قاموس الرجال ج 12، ص 276.
- 3- رجال ابن داوود، ص 133؛ محمدعلی اردبیلی، جامع الرواه، ج 1، ص 365.
- 4- مستدرکات علم رجال الحدیث، ج علیه السلام، ص 564 - 565.
- 5- رجال طوسی، ص 106؛ قاموس الرجال، ج 12، ص 194، ج 12، ص 221 - 222.
- 6- شیخ مفید، الغیبه، ص 75 - 76؛ اختیار معرفة الرجال، ج 1، ص 331 - 332؛ طرائف المقال، ج 2، ص 79.

است که امام هشتم او را با پیراهن خویش به خاک سپردند. (1) همچنین وی در زمان امام سجاده علیه السلام در حالی که پیرزنی فوت شده بود، به واسطه کرامتی از امام چهارم جوانیش بازگشت. (2)

با توجه به این گزاره ها، حبابه دختری با نام فاطمه داشته که از رویان امام حسن و امام حسین علیه السلام بوده است. (3) شیخ طوسی به این مطلب اذعان کرده که ام البراء، از اصحاب امام سجاده علیه السلام بوده و گفته او همان حبابه است، اما در مورد نام حبابه که در زمره اصحاب سایر ائمه : آورده، چنین کنیه ای را متذکر نشده است؛ (4) حال این احتمال تقویت می شود که دو نفر با یک شخصیت معرفی شده اند. به ویژه آن که زمان بازگشت جوانی او نیز در زمان امام سجاده علیه السلام ذکر شده است.

او از امام علی علیه السلام دلیل امامت خواست. امام نیز با دست، به ریگی که بر زمین افتاده بود اشاره نمودند و به حبابه فرمودند: «آن را نزد من بیاور.» آن حضرت ریگ را در کف دست خود گذاشتند و آن را با دست خویش نرم کردند. سپس نگین انگشتری را که نام آن حضرت بر آن نقش بسته شده بود، بر روی شن های نرم شده نهاده، آن را مهر کردند. سپس فرمودند: «کسی امام به حق است که دارای چنین معجزه و کرامتی باشد.» حبابه نیز بعد از شهادت هر امام، به خدمت امام بعدی می رسید و از او درخواست چنین کاری می کرد و این روایت و معجزه را برای افراد بازگو می نمود. او این کرامت را از امام کاظم علیه السلام نیز نقل کرده است. (5)

ص: 287

-
- 1- معجم رجال الحديث، ج 34، ص 211 - 213.
 - 2- کافی، ج 1، ص 346 - 347؛ کمال الدین و تمام النعمه، ص 535 - 538؛ معجم رجال الحديث، ج 34، ص 211 - 213.
 - 3- رجال ابن داوود، ص 223، رجال طوسی، 96.
 - 4- رجال طوسی، ص 94 و 152.
 - 5- قاموس الرجال، ج 12، ص 231 - 232، اعیان الشیعه، ج 4، ص 383 - 384؛ معجم رجال الحديث، ج 34، ص 211 - 213.

غنیمه دختر عبدالرحمان بن نعیم ازدی غامدی است. (1) او را غنیمه، عیثمه، عیثمه، خثیمه و حتی سعیده هم گفته اند (2) که به نظر می رسد بیش تر آنها بر اثر تصحیف در منابع به وجود آمده است. (3) خاندان وی، یکی از از طایفه های بزرگ کوفه از النعیم غامدیین بود. (4) برخی منابع، غنیمه را از اصحاب امام باقر علیه السلام، امام کاظم علیه السلام و امام رضا علیه السلام دانسته اند. (5) بعضی دیگر، از اصحاب امام صادق علیه السلام (6) و تعدادی دیگر از اصحاب امام صادق علیه السلام و امام کاظم علیه السلام شمرده اند. (7) آنچه مسلم است، در زمان حضرت امام صادق علیه السلام و شرف یابی او به محضر ایشان است؛ زیرا ابو محمد بکر بن محمد، فرزند برادر وی، از حضور عمه اش غنیمه و فرزند عمه خویش به نام محمد، نزد امام صادق علیه السلام و گفتگوی امام با غنیمه و پیشنهاد درمانی امام برای معالجه فرزندش روایت می کند. (8) از غنیمه روایتی از امام کاظم علیه السلام و این که زمان ایشان را درک کرده است، یافت نشد و تنها به منابعی می توان استناد کرد که او را از راویان امام کاظم علیه السلام دانسته اند. البته با توجه به فاصله زمانی موجود بین این چهار امام که کمتر از صد سال را در بر می گیرد، احتمال این که حضور همه آنان را درک کرده باشد امری بعید نیست. به هر حال

ص: 288

-
- 1- رجال نجاشی، ص 108.
 - 2- محاسن، ج 2، ص 489 - 490؛ تهذیب المقال، ج 4، ص 122.
 - 3- معجم رجال الحدیث، ج 12، ص 143.
 - 4- رجال النجاشی، ص 108.
 - 5- فوائد الرجالیه ج 1، ص 283 - 284؛ جامع الرواة ج 1، ص 128؛ تهذیب المقال، ج 4، ص 119؛
 - 6- رجال طوسی، ص 327.
 - 7- رجال نجاشی، ص 108؛ قاموس الرجال، ج 12، ص 308؛ شیخ آقا بزرگ تهرانی، الذریعه، ج 2، ص 143 - 144
 - 8- ابوالعباس حمیری قمی، قرب الاسناد، ص 14؛ محاسن، ج 2، ص 489.

غنیمه را بانویی امامی مذهب دانسته اند که تا پیش از سال 183 قمری در قید حیات بوده است.⁽¹⁾

2. ابو حبل

شیخ طوسی در رجال خود در ذکر اصحاب امام کاظم علیه السلام، بخش «باب النساء»، از فردی با نام ابو حبل نام می برد.⁽²⁾ اطلاعات دیگری از وی در این کتاب و سایر کتاب های موجود، در دسترس نیست. تنها نکته جالب توجه این است که شیخ طوسی در همین کتاب و دیگران در زمره اصحاب امام کاظم علیه السلام و بخش مردان، از فردی با نام ابو حبل نام برده اند که واقفی مذهب بود.⁽³⁾ ابن داوود نیز از فردی با همین مشخصات، اما با نام ابو حبل یاد کرده است.⁽⁴⁾ البته این احتمال را نیز می توان مطرح کرد که این شخصیت که کنیه او با "ابو" مشخص شده است، همان ابو حبل یا ابوجبل باشد که نام وی در اثر اشتباه در این بخش نیز آمده است.

ج) راوی با واسطه

1. رقیه

رقیه نوه امام کاظم علیه السلام و دختر اسحاق بن موسی بن جعفر علیه السلام است. او در سال 316 قمری درگذشت. مدفن او نیز در بغداد است.⁽⁵⁾

رقیه یکی از راویانی به شمار می آید که با واسطه پدرش از پدر بزرگ خویش

ص: 289

1- الفائق في رواية وأصحاب الإمام الصادق عليه السلام، ج 3، ص 481 - 482.

2- رجال طوسی، ص 348.

3- همان، ص 347.

4- رجال ابن داوود، ص 312؛ خلاصه الاقوال، ص 420؛ طرائف المقال، ج 1، ص 375

5- ابن صوفي، المجدي في أنساب الطالبين، ص 312

روایت نقل کرده است. امام کاظم علیه السلام نیز به نقل از پدران خویش از پیامبر صلی الله علیه و آله چنین نقل فرمودند:

روز قیامت، هیچ بنده ای نمی تواند قدم از قدم بردارد تا اینکه چهار سؤال از او پرسیده شود: عمر خود را چگونه گذرانده؛ جوانی خود را در چه کارهایی سپری کرده؛ ثروت خود را چگونه به دست آورده و در چه راهی مصرف نموده و از محبت اهل بیت (1) [\(1\)](#)

نتیجه

متن احادیث، علاوه بر آن که به نقش بانوان راوی در حفظ این میراث اسلامی اشاره می کند، نکته مهم تری نیز از آن برداشت می شود و آن، میزان اعتماد و اعتباری است که امام کاظم علیه السلام به برخی از آنان در نقل حدیث داشتند. اهمیت این مسأله زمانی آشکار می شود که به عصر آن حضرت به عنوان یکی از سخت ترین دوران امامت ائمه : به لحاظ سیاسی، توجه کافی داشته باشیم.

از آن جا که این تحقیق، در تکمیل پژوهش های پیشین، به لحاظ تاریخی به معرفی بانوان راوی امام کاظم علیه السلام پرداخت، به لحاظ کاربردی بودن حدیث، بسیار مناسب است که علاوه بر تکمیل راویان و اطلاعات مربوط به آنها، راویان و احادیث روایت شده توسط آن ها، از ابعاد مختلف حدیثی، کلامی و ... نیز بررسی شوند. مهم تر این که در بررسی حدیث و راویان آن، به بررسی افرادی که عملکرد آنان به گونه ای مورد تأیید ائمه : بود، باید نقش ویژه ای برای نمونه، هر چند اکنون روایتی به صورت مستقیم از حضرت فاطمه معصومه علیها السلام، دختر امام کاظم علیه السلام به دست ما نرسیده است، از محدثان بزرگ آن عصر و عالمه ای بوده اند که مقام علمی ایشان مورد تأیید امام کاظم علیه السلام بوده است.

ص: 290

1. آقابزرگ تهرانی (1389 ق)، الذریعه الى تصانیف الشیعه، بیروت: دار الأضواء، 1389 ق.
2. ابطحی، سید محمدعلی (معاصر)، تهذیب المقال فی تنقیح کتاب رجال النجاشی، قم: سید الشهداء علیه السلام، چاپ اول، 1412 ق.
3. ابن داوود حلی (740 ق)، رجال ابن داوود، تحقیق سید محمد صادق البحر العلوم، نجف اشرف: منشورات مطبعه الحیدریه، قم: منشورات لرضی، چاپ اول، 1392 ق/1972 م.
4. ابن صوفی نسابه (466 ق)، المجدی فی انساب الطالبین، قم: کتابخانه آیت الله مرعشی نجفی، چاپ اول، 1422 ق.
5. اردبیلی، محمدعلی، (1101 ق)، جامع الرواه، بی جا: مکتبه المحمدی، بی تا.
6. اردستانی، احمد صادقی (معاصر)، زنان دانشمند و راوی حدیث، قم: دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم، چاپ اول، 1375 ش.
7. بحرانی، سیدهاشم (م 1107 ق)، مدینه المعاجز، تحقیق عباد الله تهرانی میانجی، قم: مؤسسه المعارف الإسلامیه، چاپ اول، 1415 ق.
8. برقی، احمد بن محمد بن خالد، (274 ق)، المحاسن، تحقیق سید جلال الدین حسینی مشهور به محدث، تهران: دار الکتب الاسلامیه، چاپ اول، 1370 ق/1330 ش.
9. بروجردی، سید علی (1313 ق)، طرائف المقال، تحقیق سید مهدی رجائی، قم، کتابخانه آیت الله العظمی مرعشی نجفی، چاپ اول، 1410 ق.
10. حر عاملی (1104 ق)، الفصول المهمه فی اصول الائمه، تحقیق و اشراف محمد بن محمد حسین قائینی، قم: مؤسسه معارف اسلامی امام رضا علیه السلام، چاپ اول، 1418 ق/1376 ش.

11. - وسائل الشیعه، قم: مؤسسه آل البيت عليه السلام لإحياء التراث، چاپ دوم، 1414ق.
12. حمیری قمی، ابی العباس عبدالله بن جعفر (300ق)، قرب الاسناد، قم: مؤسسه آل البيت عليه السلام لإحياء التراث، چاپ اول، 1413ق.
13. خوئی، سید ابو القاسم (1411ق)، معجم رجال الحديث، بی جا: بینا، چاپ پنجم، 1413ق/1992م.
14. - کتاب الطهاره، قم: افست عن منشورات مدرسه دارالعلم، 1414ق.
15. راوندی، قطب الدین (573ق)، الخرائج و الجرائح، تحقیق سید محمدباقر موحد ابطحی، قم: مؤسسه الإمام المهدي، چاپ اول، 1409ق.
16. سید بحر العلوم (1212ق)، الفوائد الرجاليه، تحقیق محمدصادق بحر العلوم، حسین بحر العلوم، تهران: مکتبی الصادق، چاپ اول، 1363ش.
17. سید محسن امین (1371ق)، اعیان الشیعه، تحقیق حسن امین، بیروت: دارالتعارف للمطبوعات، چاپ اول، بی تا
18. شبستری، عبدالحسین (معاصر)، الفائق فی رواه و اصحاب الامام الصادق علیه السلام، قم: مؤسسه، نشر اسلامی وابسته به جامعه مدرسین، چاپ اول، 1418ق.
19. شیخ صدوق (381)، من لایحضره الفقیه، تحقیق علی اکبر غفاری، قم: مؤسسه نشر اسلامی وابسته به جامعه مدرسین، بی تا
20. - الخصال، تحقیق علی اکبر غفاری، قم: نشر جامعه مدرسین حوزه علمیه، چاپ اول، 1403ق/1362ش.
21. - کمال الدین و تمام النعمه، تحقیق علی اکبر غفاری، قم: مؤسسه نشر اسلامی وابسته به جامعه مدرسین، چاپ اول، بی تا.
22. - امالی، قم: مرکز الطباعة و النشر فی مؤسسه البعثه، چاپ اول، 1417ق.
23. شیخ طوسی (460ق)، رجال الطوسی، تحقیق جواد قیومی اصفهانی، قم: مؤسسه نشر اسلامی وابسته به جامعه مدرسین، چاپ اول، 1415ق.

- 24-، تهذيب الأحكام، تحقيق و تعليق حسن موسوی خراسان، تهران: دار الکتب الاسلاميه، چاپ سوم، 1364 ش.
25. شيخ كليني (329ق)، كافي، تصحيح على اكبر غفاري، تهران: دارالکتب الاسلاميه، چاپ پنجم، 1363 ش.
- 26-، اصول كافي، ترجمه آيت الله كمره اي، قم: اسوه، چاپ سوم، 1375 ش.
27. شيخ مفيد، محمد بن نعمان (413ق)، الإرشاد في معرفة حجج الله على العباد، قم: كنگره شيخ مفيد، چاپ اول، 1413ق.
28. صفار، محمد بن حسن (290ق)، بصائر الدرجات، تصحيح و تعليق حسن كوچه باغي، تهران: اعلمي، چاپ اول، 1404ق/1362 ش.
29. طباطبائي بروجردي، سيد حسين (1383ق)، جامع أحاديث الشيعة، قم: مهر، چاپ اول، 1414ق/1372 ش.
30. علامه حلي (م 726)، منتهى المطلب (ط.ج)، مشهد: مجمع البحوث الإسلامية، جلد دوم، چاپ اول، 1413ق.
31. -، منتهى المطلب (ط.ق)، بي جا، طبعه حجرية، جلد اول، بي تا.
32. -، خلاصه الأقوال، تحقيق جواد قيومي، بي جان مؤسسي النشر الاسلامي، چاپ اول، 1417ق.
33. علامه مجلسي، (1111ق)، بحار الأنوار، تحقيق محمد مهدي سيد حسن خراسان، محمدباقر بهبودي، سيد ابراهيم ميانجي، بيروت: دار احياء التراث العربي، ج 48، 63 و 101، چاپ سوم، 1403ق/1983 م.
34. -، زندگانی حضرت امام موسی کاظم عليه السلام (ترجمه بحار الانوار)، ترجمه موسی خسروی، تهران: اسلاميه، چاپ دوم، 1377.
35. محمد حسون، أم على مشكور (معاصر)، اعلام النساء المؤمنات، تهران: اسوه، چاپ اول، 1379 ش.
36. تستري، محمد تقی (معاصر)، قاموس الرجال، قم: مؤسسه نشر اسلامي وابسته به جامعه مدرسین، چاپ اول، 1425ق.

37. مسعودی، علی بن حسین، (346ق)، اثبات الوصیة للإمام علی بن ابی طالب، قم: انصاریان، چاپ سوم، 1426ق.

38. -، اثبات الوصیة، ترجمه محمدجواد نجفی، تهران: اسلامیه، چاپ دوم، 1362ش.

39. نجاشی، ابی العباس احمد بن علی (450ق)، رجال النجاشی، تحقیق سید موسی شبیری زنجانی، قم: مؤسسه نشر اسلامی وابسته به جامعه مدرسین، چاپ پنجم، 1416ق.

40. نعمانی، محمد بن ابراهیم (380ق)، الغیبه، تحقیق فارس حسون کریم، قم: انوار الهدی، چاپ اول، 1422ق.

41. نمازی شاهرودی، علی (م 1405ق)، مستدرکات علم رجال الحدیث، تهران: حیدری، چاپ اول، 1415ق.

ص: 294

پژوهش در مورد معصومان:، از دیرباز رایج بوده است اما با توجه به نیاز جامعه به ویژه نسل جوان به تحقیقات جدید و به روز و در عین حال جامع در این زمینه، باید در جهت کشف زوایای پنهان زندگی ایشان گام برداریم. بررسی متون کهن فارسی به ویژه متونی که به سده های نخستین اسلام نزدیک ترند و مقایسه داده های آن ها می تواند یکی از راه های رسیدن به این مهم باشد.

در این پژوهش، زندگی امام کاظم علیه السلام نه تنها در متون تاریخی، بلکه در همه متون کهن فارسی قبل از دوران صفویه، اعم از تاریخی، انساب، جغرافیایی، کلامی و غیره بررسی شده است. اطلاعات به دست آمده نیز با هم مقایسه گردیده و روایات مشهور در جنبه های مختلف مانند تاریخ تولد و شهادت، مدفن، نام و کنیه، نحوه شهادت و... عرضه شده است. البته تکمیل این پژوهش در فرصتی مناسب و مقایسه اطلاعات متون کهن فارسی با متون کهن عربی می تواند مفید باشد.

واژگان کلیدی: امام کاظم علیه السلام، متون کهن فارسی، امامت، شیعیان، امامان شیعه، اهل سنت.

اصل امامت، دارای جایگاه خاصی در مکتب تشیع است. شیعیان امامت را یکی از اصول دین می دانند و در واقع مهم ترین نقطه تمایز شیعه از سایر مسلمین نیز همین امر است. بنابراین شناخت امامان در مکتب تشیع ضرورتی اجتناب ناپذیر است که با معتقدات شیعیان ارتباط مستقیم دارد.

تلاش های پژوهش گران و نویسندگان شیعه، در جهت شناساندن بیش از پیش معصومان به ویژه در سده اخیر، محرز و قابل تحسین است؛ اما نیاز روزافزون جامعه و به ویژه جوانان، می تواند انگیزه ای برای انجام دادن کارهای جدید، جامع و متناسب با زمان باشد.

یکی از زمینه های پژوهش که تاکنون توجه چندانی به آن نشده، بررسی زندگی معصومان در متون کهن فارسی است. ائمه نگاری در زبان فارسی، بسی دیرتر از زبان عربی (حدود قرن 4ق) آغاز شد، با وجود این، نزدیکی نسبی این متون به زمان ائمه : می تواند در به ثمر رساندن پژوهش های جدید مهم باشد.

زوایایی از زندگی امام کاظم علیه السلام به علل مختلفی بر ما مخفی مانده است. از جمله این که گسترش تشیع در این زمان، باعث شد تا دستگاه خلافت احساس خطر بیش تری کرده، حضرت را زیر فشار و نظارت شدید قرار دهد. به همین جهت، آن حضرت سالهای زیادی از عمر خود را در زندان به سر بردند.

تقیه امام نیز که به منظور حفظ تشیع انجام می گرفت، عاملی مهم در مخفی ماندن قسمت هایی از زندگانی ایشان است. از سوی دیگر، متون کهن فارسی هم بیشتر در موضوع تاریخ های عمومی یا محلی هستند و به مقتضای موضوعشان، به صورت موجز و مختصر به زندگی امامان پرداخته اند. بنا به آنچه گفته شد اطلاعات به دست آمده از این پژوهش چندان وسیع و فراگیر نخواهد بود اما اگر باعث روشن شدن گوشه ای کوچک از زندگانی امام کاظم علیه السلام شود ارزشمند است.

متونی بسیاری به زندگی امام کاظم علیه السلام پرداخته اند اما با قیود زبان و زمان؛ یعنی شرح زندگی آن حضرت در متون فارسی تا آغاز دوران صفویه، در هجده کتاب یافت شد. نخستین آن‌ها متعلق به نیمه دوم قرن چهارم و آخرین آن‌ها متعلق به قرن دهم هجری است. این متون در موضوعات مختلف تدوین شده‌اند: تاریخ‌های عمومی مانند تاریخنامه طبری، تاریخ محلی مانند تاریخ قم، جغرافیا مانند نزهة القلوب، انساب مانند الفصول الفخریه و کتبی با موضوع امامت و ولایت مانند نزهة الکرام و بستان العوام و کتاب‌هایی که مختص معصومان تدوین شده‌اند مانند مناقب الطاهرین و نیز راحة الارواح.

در این فصل به ترتیب، به معرفی متون کهن فارسی می‌پردازیم که در آن‌ها به زندگی امام کاظم علیه السلام اشاره شده است.

1. تاریخ نامه طبری (352ق)

این کتاب ترجمه یکی از معروف‌ترین تاریخ‌های عمومی جهان و اسلام با عنوان اخبار الامم والملوک یا تاریخ الرسل والملوک است که محمدبن جریر طبری (متولد 224ق) آن را به رشته تحریر در آورد و در سال 352 قمری (1) ابوعلی بلعمی وزیر امیر منصور سامانی آن را به فارسی ترجمه کرد و تاریخ نامه طبری نام گرفت. (2) این کتاب در چاپ جدید، در پنج جلد تنظیم شده است: در جلد اول پس از مختصر بحث‌های فلسفی در چرایی و چگونگی خلقت، به زندگی پیامبران الهی

ص: 297

1- تاریخنامه طبری، با تصحیح محمد روشن، مقدمه مصحح، ص 12.

2- نکته جالب توجه این که مصحح این اثر، معتقد است که تاریخنامه طبری فقط زیر نظر ابوعلی بلعمی و نه توسط خود وی ترجمه و تنظیم شده است. بلکه سه نفر یا سه گروه به این کار اشتغال داشته‌اند. نک: مقدمه مصحح.

پرداخته و با خبر فرمانروایان عجم قبل از ظهور اسلام ادامه می یابد. جلد دوم، شرح زندگی پیامبر گرامی اسلام صلی الله علیه و آله از هنگام تولد و نیز حکومت های مقارن تولد آن حضرت در ایران و سایر بلاد است. جلد سوم، به زندگی پیامبر صلی الله علیه و آله پس از رسالت تا رحلت ایشان و خلفای راشدین پرداخته است. جلد چهارم، به خلفای بنی امیه و سپس بنی عباس اختصاص دارد و با شرح زندگی المسترشد عباسی خاتمه می یابد. جلد پنجم نیز به تفصیل و مقابله نسخ مختلف کتاب پرداخته است.

نویسنده کتاب در آن جا که از مهدی عباسی و سیره و روش وی یاد می کند، به ذکر خاطره ای از ربیع، حاجب مهدی عباسی می پردازد. داستان از این قرار است که در زمان مهدی عباسی، پس از چند روزی که امام کاظم علیه السلام به جرم دعوی امامت محبوس بودند، در نیمه شب، زمانی که مهدی برای عبادت و تهجد بر می خیزد، در حین قرائت قرآن به آیه ای بر می خورد که در آن خداوند کسانی را که قطع رحم کرده اند توبیخ و لعن فرموده است. بنابراین به شدت منقلب شده، اشک از دیدگانش جاری می گردد و در همان نیمه شب با احضار امام علیه السلام از آن حضرت پیمان بر عدم خروج بر خودش را می گیرد و حضرت را در حضور ربیع حاجب، آزاد می کند. (1)

2. رساله خوارزمی

*2. رساله خوارزمی (2) (قرن 4ق)

نویسنده این رساله ابوبکر محمد بن عباس خوارزمی (323 - 383ق) ادیب، نویسنده و شاعر توانای شیعه در قرن چهارم است. این رساله نسبتاً طولانی، نه تنها یک متن زیبای ادبی، بلکه نامه ای تاریخی - سیاسی است که خوارزمی آن

ص: 298

1- تاریخنامه طبری، ج 4، ص 1167-1168.

2- تصحیح محمد مهدی پور گل، ص 469 - 530 انجمن آثار و مفاخر فرهنگی، 1384، این رساله آخرین نامه در دیوان خوارزمی است.

را در پی انتصاب فردی با گذشته آکنده از ظلم و جور به ولایت منطقه شیعه نشین نیشابور، به رشته تحریر در آورده است. شرح هایی که بر آن نوشته شده، گویای ارزش تاریخی رساله است. خوارزمی در این نامه، بر مصائبی که بر ائمه شیعه و پیروان آن رفته، مروری غمناک دارد. وی در مورد امام کاظم علیه السلام نیز با اشاره ای بسیار کوتاه، به شهادت آن حضرت می پردازد

... موسی کاظم علیه السلام در زندان به شهادت رسید(1)

3. مجمل التواریخ و القصص (سده 5-6 ق)

نویسنده این کتاب نامشخص است؛ فقط یک جا نویسنده از جد خود به نام مهلب بن شادی یاد کرده و به همین جهت با عنوان نواده مهلب بن شادی خواند می شود. تاریخ دقیق کتاب هم مشخص نیست اما با توجه به قراین، صاحبان فن آن را متعلق به سده های پنجم و ششم هجری می دانند. از بیان نویسنده در مورد هدف نگارش کتاب، می توان دریافت که وی قصد داشته به شرح اخبار ملوک عجم پردازد. ابن مهلب در باب بیست و دوم، بعد از آن که از خلفای اسلامی مانند بنی امیه و بنی عباس یاد می کند، به ذکر شمه ای از زندگانی فرزندان علی بن ابی طالب علیه السلام می پردازد. هر چند نویسنده شیعه مذهب نبوده، امام علی علیه السلام و سایر امامان شیعه را به نیکی و احترام یاد کرده است. آن چه را مربوط به امام کاظم علیه السلام است، به دلیل اختصار عینا می آوریم:

ذکر موسی بن جعفر علیه السلام:

کنیت او ابا الحسن و ابا ابراهیم نیز روایت است و لقب او العبد الصالح و کاظم نیز گویند و این معروف است. مادرش حمیده بنت الصاعد البربری. او را زهر دادند و کشته شد به بغداد اندر سنه ست و ثمانین و مائه. و چنین خواندم

ص: 299

که رشید هارون معدلان به ری فرستاد که گواه گیرد به املاکی. پس موسی گفت: "یا فلان بن فلان" و همه را نام ببرد: "امروز زهر خورده ام فردا سرخ گردم و پس فردا زرد و باز سیاه و اندران بمیرم." و هم چنان بود. پس او را به جانب غربی بغداد دفن کردند، آن جا که اکنون به بغداد مقابر قریش خوانند. و عمر او 54 سال بود. فرزندان: علی، ابراهیم، عقیل، هارون، الحسن و الحسین، عبد الله، اسماعیل، عبید الله، محمد، احمد، جعفر، یحیی، اسحاق، عباس، حمزه، عبد الرحمن، القاسم، جعفر، زید؛ و دختران: خدیجه، ام فروه، ام اسماء، علیه، فاطمه، فاطمه، فاطمه، ام کلثوم، ام کلثوم، ام عبدالله، زینب، ام القاسم، حلیمه، اسما، محموده، امامه، میمونه. جملت بیست پسر و هیجده دختر خداوند تعالی او را داده بود - و السلام. (1)

نکات:

- کنیه: ابا الحسن و ابا ابراهیم

- لقب: کاظم و عبد صالح

- مادر: حمیده بنت صاعد بربری

- چگونگی شهادت: تصریح به این که امام به وسیله زهر مسموم شدند به شهادت رسیدند.

- سال شهادت: 187 قمری

- معجزه حضرت: حضرت قبل از شهادت، از حالات خود و چگونگی شهادتش در آینده خبر دادند؛ علاوه بر این که افراد ناشناس را به نام و نام پدرشان خواندند.

- مدت عمر: 54 سال

- محل دفن: در مقابر قریش در جانب غربی بغداد

تعداد فرزندان: 38 تن؛ بیست پسر و هیجده دختر

ص: 300

*نزهه الكرام و بستان العوام(1) (قرن 6-7ق)

جمال الدين مرتضى محمد بن حسين رازى، اين كتاب را در اثبات امامت و ولايت امامان عليه السلام نوشت. با توجه به موضوع كتاب، شرح حال ائمه : مورد نظر نويسنده نبوده، هر چند گاه به برخى مطالب اشاره کرده است. مطالب كتاب درباره امام كاظم عليه السلام عبارتند از:

- رواياتى از پيامبر صلى الله عليه و آله كه نام امامان عليه السلام ذكر شده؛ از جمله:

... امام بعد از او آن كه خلاف كنند در دفنش هم نام موسى عمران، موسى بن جعفر است، به زهر كشته شود؛ در حبس، مدفنش زورا بود يعنى بغداد(2)

- آوردن روايتى در ماجراى ازدواج امام صادق عليه السلام با حميده بربريه و تولد امام كاظم عليه السلام از اين مادر؛

- اثبات امامت آن حضرت پس از امام صادق عليه السلام و سؤالاتى كه از امام پرسیده شد.(3)

نويسنده در باب پنجاه و سوم كتاب با عنوان «در ذكر معجزات كاظم عليه السلام» معجزات ذيل را از ايشان نقل کرده است:

- زنده كردن گاو بيوه زن، بلعيده شدن ساحر توسط نقش روى پرده به دستور آن حضرت، سخن گفتن در مهد، خبر دادن از زمان مرگ افراد، خبر از اندیشه مردم، داستان شطيظه و حاضر شدن بر جنازه وى با وجود دورى مسافت، سؤال و جواب ابوحنيفه از امام كاظم عليه السلام در دوران كودكى ايشان، سؤالات هارون و پاسخ آن حضرت

- شهادت: هارون امام را به سندی سپرد و او حضرت را مسموم کرد و به شهادت رساند.

ص: 301

1- جمال الدين مرتضى محمد بن حسين رازى، تصحيح محمد شيروانى، چاپخانه ميهن، 1362

2- همان، ج 2، ص 413.

3- همان، ص 696 - 764.

*تاریخ طبرستان(1)(613ق)

بهاء الدین محمد بن حسن بن اسفندیار کاتب این کتاب را در سال 613 قمری به رشته تحریر در آورد. این کتاب در زمره اولین تاریخ های محلی طبرستان به حساب می آید. و مورد استناد اولیاء الله آملی و سیدظهیر الدین در تواریخشان است.

در این کتاب به دو داستان در مورد امام کاظم علیه السلام اشاره شده که هر دو را آملی در تاریخ رویان آورده است. اول مربوط به زمانی است که نایب مهدی عباسی پس از درهم شکستن قیام فخر، در مجلسی به سرزنش علویانی پرداخت که در این قیام شرکت داشتند، پرداخته و از آنها خواست مانند امام کاظم علیه السلام که با دارا بودن نهایت فضل و زهد و شرف و ورع از این امور فاصله گرفتند، خاموش بنشینند و از خروج علیه خلیفه خودداری نمایند. (2) عبدالله بن حسن عموزاده امام و یکی از شرکت کنندگان در قیام فخر، در پاسخ به نایب خلیفه بالبداهه ابیاتی زیبا خواند و باعث شگفتی حاضران در جلسه شد. مضمون این اشعار چنین است:

آنان که مدحشان می کنی و فضایلشان را می خوانی، بقیه آبا و اجداد و پسر عموهای منند و عمومی ایشان پدر من است. پس اگر تو مدح ایشان کنی، ما تو را بدان تصدیق کنیم و باور داریم چه در آن شکی نیست، ولی اگر مدح پدر خود گویی، تو را بدان تکذیب می کنیم و به دروغ داریم و بر هر یکی صد اعتراض آریم

دوم، خاطره ای است که مأمون از دیدار پدرش هارون با امام کاظم علیه السلام در مدینه نقل کرده و خلاصه آن چنین است:

در یکی از سال ها که هارون برای گزاردن حج به سمت مکه به راه افتاد،

ص: 302

1- بهاء الدین محمد بن حسن بن اسفندیار کاتب، تصحیح عباس اقبال آشتیانی، چاپ دوم، 1366.

2- همان، ص 181-182.

وقتی به مدینه رسید بار عام داد و از هر قشری به دیدار وی می آمدند. تا آن که روزی حاجب خبر داد که موسی بن جعفر علیهما السلام به دیدار هارون آمده است. تواضع و احترام وافری که مأمون از پدرش در مقابل امام مشاهده کرد، وی را شگفت زده نمود و وقتی از هارون درباره امام پرسید، او گفت: «این امام مردم است در حالی که ما فقط امام جماعتیم آن هم با قهر و غلبه.»⁽¹⁾

در خلال این داستان، اطلاعاتی از زندگی امام علیه السلام عرضه شده، از جمله:

- مأمون، امام کاظم علیه السلام را پیرمردی می بیند که از شدت عبادت زرد و رنجور شده است؛

- هارون امام را گاه به ابوالحسن و گاه به ابو ابراهیم لقب می دهد؛

- حضرت کاظم علیه السلام مأمون را به خلافت بعد از پدرش بشارت می دهد؛

- ترس هارون از قیام امام و شیعیان آن حضرت: هارون بر خلاف تواضع بسیاری که در مقابل امام از خود نشان میداد فقط دوستان دینار برای ایشان فرستاد و در پاسخ به مأمون که از علت آن جو یا شد، گفت: «اگر بیشتر از این دهم، چه ضمانتی وجود دارد که فردا با صد هزار از شیعیان و موالیان خود که مسلح به شمشیرند، بر من خروج نکند. فقر او و شیعیانش برای سلامت ما بهتر است!»

آثار عمادالدین حسن بن علی طبری

حسن بن علی طبری (629 - 698 ق)، یکی از بزرگان علمای شیعه در قرن هفتم هجری است. وی از معاصران محقق حلی و نیز خواجه نصیر الدین طوسی به شمار می آمد و در علوم مختلف فقه، حدیث و اصول دین تبحر داشت. عمادالدین در اثبات ولایت و امامت علی علیه السلام و معرفی و شناساندن مکتب

ص: 303

1- اصل این داستان در تاریخ طبرستان، ص 202-203 آمده است.

اهل بیت : تلاش بسیار کرد و برای مناظره و مباحث علمی به مناطق مختلف ایران چون طبرستان، ری، قم، بروجرد و اصفهان سفرها نمود و کتاب هایی در این زمینه نگاشت مانند مناقب الطاهرین، کامل بهایی یا احوال السقیفه، تحفه الابرار فی مناقب الائمة الاطهار، الأصول فی امامه آل الرسول، اسرار الامامه، معجزات النبی و الائمة: (1) تالیفات طبری به فارسی و عربی است. آثار وی به فارسی عبارتند از :

6. مناقب الطاهرین (673 ق)

* مناقب الطاهرین (2) (673 ق)

موضوع کتاب، شرح زندگانی و اثبات امامت و ولایت جهاده معصوم است و بخش عمده ای به معجزات ایشان اختصاص دارد. آنچه مربوط به امام کاظم علیه السلام است در سه بخش عرضه گردیده: اول، دلایل امامت آن حضرت، دوم، فرزندان حضرت و تعداد آنها و سوم، معجزات ایشان.

مطالب این کتاب به اختصار عبارتند از:

- تولد: ابواء در سال 128 ق

- شهادت: به دست سندی بن شاهک در سال 183 ق

- عمر 55 سال

- مادر حمیده مصفاه

- کنیه: ابوالحسن، ابو ابراهیم، ابوعلی.

- لقب: عبد صالح، کاظم

- حالات ایشان به هنگام تولد و سخن گفتن ایشان در آن زمان

- مدفن: مقابر قریش

ص: 304

-
- 1- تحفة الأبرار فی مناقب الائمة الاطهار، تصحیح سید مهدی جهرمی، نشر میراث مکتوب، مقدمه مصحح، ص 18019. نیز نک: شیخ عباس قمی، الفوائد الرضویه تصحیح ناصر باقری بیدهندی، ص 200-201، بوستان کتاب، 1385.
 - 2- مناقب الطاهرین، تحقیق حسین درگاهی، تهران: سازمان چاپ و انتشارات، ج 2، ص 704-757، 1379.

- موضوع تشکیل اسماعیلیه و این که عده ای معتقد شدند اسماعیل نمرده و امام صادق علیه السلام بر وی نص کرده اند.

- شعب شیعه: ناوسیه، افطحیه، اسماعیلیه، قرامطه

- نصوص رسیده از امام صادق علیه السلام بر امامت امام کاظم علیه السلام

- نقل این جریان که سندی بن شاهک پس از مسموم ساختن امام کاظم علیه السلام هشتاد نفر از اعیان را جمع کرد که به آنها نشان دهد جایگاه امام خوب و مورد احترام است و اکنون حضرت به مرگ طبیعی از دنیا می رود. اما امام به سخن آمدند و فرمودند: «اینان مرا به خرما مسموم ساخته اند و به زودی خواهم مرد» و سندی به لرزه در آمد.

- روایتی دیگر در شهادت ایشان: شیعیان معتقدند که یحیی بن خالد به وسیله خرما و ریحان مسموم، آن حضرت را به شهادت رساند و به دشمنی های یحیی بن خالد با امام اشاره کرده است.

- معجزات آن حضرت:

* نقل از علی بن یقطین در این که هارون می خواست امام را خجل گرداند، به ساحری دستور داد که بر نان طلسمی بخواند که هر وقت امام می خواست دست به سوی نام ببرد، گرده نان از پیش او می پرید و هارون و دیگران می خندیدند. امام در خشم شدند و به صورت حیوانی که بر پرده ای کشیده شده بود، دستور دادند که ساحر را بگیرد. صورت در همان لحظه به صورت شیری درنده ظاهر شد و ساحر را بلعید؛

* سخن گفتن در مهد با یکی از یاران امام صادق علیه السلام

* خبر دادن از مرگ افراد؛

* خبر دادن از افکار و نیت مردم؛

* حفظ جان شیعیان در مقابل هارون؛

* این که شیری به خدمت حضرت آمد و از ایشان خواست که دعا کند تا حمل بر جفتش آسان گردد؛

* خبر دادن از مقدار اموالی که شیعیان برای آن حضرت فرستاده بودند؛

* داستان شطیطه و حاضر شدن در مرگ این بانو و نماز خواندن بر وی با وجود دوری مسافت؛

* پاسخ به سؤالات مردم بدون خواندن نامه های ایشان؛

* زنده کردن گاو بیوه زن.

- سخن از فضل بن ربیع زندان بان حضرت درباره عبادت طولانی ایشان که بدون وقفه و بدون نیاز به تجدید وضو در تمام شبانه روز ادامه می یافت. صبر و تحمل حضرت در مقابل آزارهای یکی از اولاد عمر بن خطاب در مدینه. هارون با این بیان که ایشان از رهبانان بنی هاشم هستند، حضرت را توصیف کرد.

- نقل روایتی دیگر در شهادت حضرت: فضل بن یحیی برمکی به حضرت زهر داد.

- نقل روایتی دیگر در شهادت حضرت: هارون شنید مردم او را امام خود می دانند، لذا بیست عدد خرماي زهر آلود برای آن حضرت فرستاد و حضرت را سوگند داد که آنها را خودش بخورد و به این وسیله ایشان را به شهادت رساند.

- سؤالات هارون از امام و پاسخ های آن حضرت

- تعداد فرزندان: 37 فرزند و ذکر ویژگی های فرزندان.

7. تحفه الابرار في مناقب الأئمة الاطهار

* تحفه الابرار في مناقب الأئمة الاطهار (1)

این کتاب، تاریخ کلامی است که طبری آن را در ده باب تنظیم کرد. وی در باب چهارم به ذکر نسب نبی صلی الله علیه و آله، فاطمه علیها السلام و ائمه معصومین، موالید، و مدافن ایشان پرداخته است.

ص: 306

بر خلاف کتاب مناقب الطاهرين که در آن بیش از پنجاه صفحه به امام کاظم علیه السلام اختصاص یافته، طبری در این کتاب به اختصار به آن حضرت پرداخته است:

ولادت موسی علیه السلام در مدینه بود در سنه ثمان و عشرين و مائه و شهيد درگذشت در بغداد به زهر سندی بن شاهک به اشارت هارون - علیه اللعنه - هفتم رجب سنة ثلاث وثمانين و مائه، و عمر او 59 سال بود و مادر او ام الولد بود حمیده بربریه نام او، و مدت خلافت او 35 سال بود و اولاد او 38 تن بودند. اما امام، علی بن موسی الرضا بود و قبر وی در بغداد است (1)

نکات:

- سال تولد: 128 قمری

- نام مادر: حمیده بربریه

- شهادت: هفتم رجب سال 183 قمری در بغداد به زهر سندی و دستور هارون و مدفن ایشان در بغداد

- مدت عمر: 59 سال

- مدت امامت: 35 سال

- تعداد فرزندان: 38 نفر

8. تاریخ محمدی (807ق)

*تاریخ محمدی (807ق) (2)

این کتاب منظوم، به مولانا شیخ حسن کاشی تعلق دارد و به نام های تاریخ دوازده امام یا تاریخ رشیدی و نیز تاریخ الاولاد الحضرت المصطفی خوانده شده است. وی از عالمان زمان اولجایتو و یکی از پرچمداران مکتب

ص: 307

1- همان

2- به اهتمام رسول جعفریان، ص 137-139

تشیع در قرن هشتم هجری به شمار می آید.

همان گونه که از نام کتاب پیداست شیخ حسن سعی کرده تاریخ امامان دوازده گانه شیعه را به شعر در آورد. وی هر چند به سروده هایش نام تاریخ داده، از معرفی اجمالی امامان علیه السلام فراتر نرفته و از شرح زندگی ایشان خبری نیست. آن چه در مورد امام کاظم علیه السلام به شعر در آورده، موارد ذیل است:

- نام: موسی

- القاب: عبد صالح و کاظم

- کنیه: ابوالحسن

- تاریخ ولادت: نهم جمادی الثانی سال 128 قمری.

- محل تولد: منطقه ای بین دو شهر به نام ابواء

- مادر: حمیده بربریه

- تعداد فرزندان: 37 فرزند شامل علی الرضا، ابراهیم، قاسم، عباس، حمزه، محمد، احمد، اسماعیل، عبید الله، اسحاق، هارون، حسن، فضل، جعفر، سلیمان، زید، دختران: رقیه، فاطمه، کلثوم (از هر کدام صغری و کبری) عایشه لبابه، میمونه، زینب، خدیجه، ام سلمه و بریهه.

- نقش انگشتی: العزه لله الجمیع

- مدت عمر: 54 سال

- مدت امامت: 35 سال

- خلفای هم عصر: منصور، مهدی، هادی و هارون

- شهادت: سال 188 قمری روز چهارشنبه دهم ماه رجب در زندان سندی بن شاهک به وسیله زهرا

- مدفن: دار السلام بغداد در مقابر قریش

ص: 308

*تاریخ بناکتی (717ق) (1)

نام اصلی این کتاب روضه اولی الالباب فی معرفة التاريخ و الأنساب است که ابوسلیمان داوود بن ابو الفضل بناکتی در سال 717 قمری آن را نگاشت. او یکی از ادیبان و شاعران دربار ایلخانی بود. موضوع کتاب تاریخ عمومی عالم از خلقت حضرت آدم تا دوران ابوسعید ایلخان مغول است. بناکتی کتاب را در نه قسم تنظیم نمود که در قسم سوم آن پس از بیان نسب و زندگانی پیامبر گرامی اسلام صلی الله علیه و آله به ذکر خلفای راشدین و سپس ائمه معصومین: پرداخته است. وی در مورد امام کاظم علیه السلام و البته سایر امامان، به آوردن گزارشی کوتاه بسنده کرده که در ذیل می آید:

الامام ابو ابراهیم موسی بن جعفر روز یکشنبه و گویند سه شنبه هشتم ماه صفر سنة ثمان و عشرين و مائه در ابواء، موضعی است میان مکه و مدینه، در وجود آمد و پنجاه و یک سال و پنج ماه و هفده روز بزیست و در عهد هارون الرشید، روز آدینه بیست و پنجم ماه رجب سنة ثلاث وثمانین و مائه در بغداد وفات یافت، و او را سی و هفت فرزند بود: هجده پسر و نوزده دختر، پسران: علی، ابراهیم، عباس، قاسم، اسماعیل، جعفر، هارون، حسن، احمد، محمد، حمزه، عبد الله، اسحاق، عبید الله، زید، حسن الاصغر، فضل و سلیمان. دختران: فاطمة الكبرى، فاطمة الصغرى، رقیه، حکیمه، رقیة الصغرى، ام ابنها کلثم، ام جعفر، لبابه، زینب، خدیجه، علیه، آمنه، حسنه، بریهه، عایشه، ام سلمه، میمونه و ام کلثوم. ابراهیم را جزار می گفتند یعنی قصاب، جهت آن - که خون بسیار بریخت، و زید را زید النار گفتندی، جهت آنکه چون ملك بصره شد، خانه های عباسیان را بسوخت و نسل او در قیروان مغرب و شیراز

ص: 309

می باشند و مجموع برادران و فرزندان در مصر و مدینه و موصل و بغداد و عراق عجم و شیراز و اهواز و دامغان و خراسان مقیمند.»(1)

آن گونه که از قراین بر می آید بناکتی شیعه نیست و مطالب کتاب عبارتند از: تولد: در 128 قمری در ابواء در هشتم صفر، روز یکشنبه یا سه شنبه

طول عمر: 51 سال و 5 ماه و 17

روز رحلت: سال 183 قمری در جمعه 25 رجب در بغداد در زمان هارون وی قائل به شهادت حضرت نیست

تعداد فرزندان: 37 فرزند؛ هیجده پسر و نوزده دختر که نام همه را آورده

بناکتی کتاب جامع التواریخ رشیدی را عمده ترین منبع خود می داند(2) اما مانند اکثر نویسندگان فارسی زبان هم عصرش، سند هر مطلب را به طور مشخص نیاورده و این از نقاط ضعف کتاب محسوب می شود.

آثار حمدالله مستوفی

حمدالله بن ابی بکر، که به دلیل شغل موروثی و خانوادگی اش یعنی استیفا، به مستوفی شهرت داشت. وی در زمره خواص فضلالی دستگاه خواجه فضل الله بود. از او سه اثر به زبان فارسی در دست است: تاریخ گزیده ظفرنامه در تاریخ اسلام و ایران و نزهه القلوب در علم جغرافیا و عجایب عالم.

حمدالله سنی و شافعی مذهب بود و مانند بسیاری از علمای اهل سنت، امامان دوازده گانه شیعه را محترم می داشت. اما اعتقاد ویژه او نسبت به امامان علیه السلام جالب توجه است. وی مانند شیعیان، امامان را حجت خدا بر خلق، معصوم و نیز شایسته جانشینی رسول صلی الله علیه و آله می داند. هر چند به آن دست نیافته اند. وی در تاریخ

ص: 310

1- همان، ص 113 - 114

2- همان، مقدمه مصحح، ص 14.

گزیده هنگام شرح زندگانی امامان می گوید:

فصل سوم از باب سیوم در ذکر تمامی ائمه معصومین -رضوان الله علیهم اجمعین- که حجة الحق علی الخلق بودند، مدت اقامتشان از رابع صفر سنه تسع و اربعین تا رمضان سنه اربع و ستین و مأتین دویست و پانزده سال و هفت ماه. ائمه معصوم اگر چه خلافت نکردند، اما چون مستحق، ایشان بودند، تبرک را از احوال ایشان، شمه ای بر سبیل ایجاز ایراد می رود. (1)

نیز در ظفرنامه که اثری منظوم در تاریخ اسلام است، ارادت قلبی خود را به امام علی علیه السلام و نیز سایر امامان علیه السلام آشکار ساخته و مقام عصمت آنان را یاد آور شده است. وی در مقدمه، پس از مدح خلفای راشدین آورده است:

... که دارند شهرت دوازده امام *** همه بوده معصوم چون باب و مام (2)

10. تاریخ گزیده (330ق)

اشاره

این کتاب از منابع مهم فارسی در تاریخ ایران زمین به حساب می آید. تاریخ نگارش آن را سال 730 قمری می دانند. نویسنده، کتاب را با ذکر چگونگی آفرینش جهان آغاز کرده و در ادامه به شرح زندگی پیامبران از حضرت آدم تا پیامبر گرامی اسلام صلی الله علیه و آله پرداخته و سپس آن را با شرح حال بزرگان، اولیا، وزرا و پادشاهان ایران زمین تا زمان خودش که مصادف با دوران ایلخانی ابوسعید بهادر خان است، به پایان می رساند.

وی در ابتدا، منابع خود را نام برده و چون کتاب خود را گزیده ای از آنها می داند، نام تاریخ گزیده بر آن نهاده است. اما در هر بخش، منابع خود را جداگانه مشخص نکرده است.

ص: 311

1- ص 201

2- ج 1، ص 10

تاریخ گزیده در شش باب و هر باب در چندین فصل تنظیم شده است: باب اول در ذکر پیامبران؛ باب دوم در ذکر پادشاهان پیش از اسلام؛ باب سوم ذکر پیامبر گرامی اسلام صلی الله علیه و آله خلفاء اولاد و اصحاب آن حضرت باب چهارم در ذکر پادشاهان پس از اسلام؛ باب پنجم در ذکر والیان شهرها و قراء و باب ششم در ذکر زادگاه مستوفی شهر قزوین.

وی در فصل سوم از باب سوم، پس از شرح سیره پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله و خلفای راشدین، به زندگانی امامان دوازده گانه شیعه پرداخته است. وی در مورد امام کاظم علیه السلام می گوید:

الکاظم

موسی بن جعفر بن محمد بن علی بن حسین بن علی المرتضی، هفتم امام است. اما اسماعیلیان، امام هفتم اسماعیل را می دانند و بر او ختم کنند. بدین سبب ایشان را [سبعیان] خوانند. موسی کاظم، سی و چهار سال و شش ماه و بیست و یک روز امام بود و از ائمه اثنا عشر هیچ کس را زمان امامت چندین نیست. ولادتش روز یکشنبه نهم صفر سنه ثمان و عشرين و مائه بود به مدینه. پنجاه و پنج سال و پنج روز عمر یافت. چون سالش به قرب بیست و چهار رسید، رضا به وجود آمد. چون در روز آدینه چهاردهم صفر سنه ثلاث و ثمانین و مایه به بغداد درگذشت، رضا سی و سه ساله بود. او را به محله کرخ بغداد دفن کردند و مشهد او را [عمادالدوله دیلم] عمارت عالی ساخت. شیعه گویند به فرمان هارون الرشید، او را، سرب در حلق گذاختند. (1)

مطالب تاریخ گزیده در مورد زندگانی امام کاظم علیه السلام عبارتند از:

- اشاره به موضوع شکل گیری اسماعیلیه در زمان امام موسی کاظم علیه السلام

ص: 312

- تولد: مدینه در سال 128 قمری یکشنبه 9 صفر

- وفات: 183 قمری جمعه 14 صفر

- محل دفن: محله کرخ بغداد

- طول عمر: 55 سال و 5 روز

- مدت امامت: در بیست سالگی به امامت رسیدند و 34 سال و 6 ماه و 21 روز امامت نمودند.

- در 24 سالگی فرزندشان امام رضا علیه السلام متولد شد و ایشان به هنگام وفات امام کاظم علیه السلام، فرزندش امام رضا علیه السلام 33 ساله بودند.

- شهادت: به اعتقاد شیعه هارون با ریختن سرب مذاب در حلق، حضرت را به شهادت رساند.

- تعداد فرزندان: 31 پسر و 16 دختر

- نام برخی از فرزندان: علی الرضا، ابراهیم عقیل، هارون، حسن، حسین، عبدالله، اسماعیل و عبید الله، محمد و احمد، عبدالله، جعفر، یحیی، عباس، حمزه، عبدالرحمن، قاسم، جعفر الاصغر، زید و محسن معروف به زاهد محسن، ابو الخیر، طاهر و مطهر. دختران ایشان: ستی فاطمه که در قم مدفون است، خدیجه، فاطمه کبرا، فاطمه صغرا، زینب، حلیمه، اسما، محموده، امامه، میمونه، ام اسماعیل، ام کلثوم کبرا، ام کلثوم صغرا، ام عبدالرحمان، ام عبد الله، ام فروه و ام قاسم.

11. ظفرنامه

اشاره

ظفرنامه کتابی منظوم به زبان فارسی و در واقع تقلیدی از شاهنامه فردوسی است. قسم اسلامیه آن، تاریخ اسلام از زمان پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله تا زمان خود نویسنده یعنی سده هشتم قمری را شامل می شود. مستوفی پس از پرداختن به خلفای راشدین به شرح حال خلفای بنی امیه و سپس بنی عباس می پردازد و ذیل حوادث

ص: 313

زمان هارون الرشید عباسی با عنوان «وفات امام معصوم موسی کاظم - رضی الله عنه» به اختصار به آن حضرت اشاره ای دارد:

وفات امام معصوم موسی کاظم - رضی الله عنه

چو بر صد فزون گشت هشتاد و سه *** فرو رفت ناگه آن مرد مه

به گوهر سر تخمه مصطفی *** به دانش بهین وارث انبیا

که موسی بدش نام و کاظم لقب *** هواخواه او هم عرب هم عجم

سه هفته ز ماه صفر رفته روز *** به آدینه بگذشت با آه و سوز

بدش عمر پنجاه و پنج آن زمان *** که بر وی بر آمد به گیتی رمان

بود هفتمین از دوازده امام *** که بر یک به یک صد هزاران سلام

بر آند شیعه که هارون بر او *** سر آورد گیتی و شد کینه جو

گذارند در حلق او سرب خوار *** وزین و وز آن گزیده بر آمد دمار

به بغداد در کرخ شخصش به خاک *** سپردند و شهری شد آن جای پاک

سی و یک پسر بود زاده امام *** ولی بیست و یک را شناسم به نام

نخستین علی آن که او را رضا *** لقب بود و بودی امامت ورا

به عبدالله آن کو به او جان در است *** به نزدیک ساوه است آن بوم و رست

چو محسن کش اندر فراهان مزار *** بود مشهدی فاضل و نامدار

عقیل و براهیم و هارون دگر *** سماعیل و اسحاق و یحیی شمر

حسین و حسن بود و جعفر همان *** عبیدالله و حمزه هم زین نشان

محمد دگر بود و احمد دگر *** چو عباس و چو قاسم نامور

دگر عبد رحمان و زید گزین *** چو جعفر که بودش لقب کهنترین

بدش بیست و هشت دختر پاک تن *** ده و پنج را یافتم نام من

از آن است در قم سستی فاطمه *** که از ما ثنا بر روان همه (1)

ص: 314

1- همان، «قسم الاسلامیه»، ج 3، ص 84 - 85

مطالب گفته شده در ظفرنامه عبارتند از:

- نام: موسی

- لقب: کاظم

- توصیف با جملات: فرزند رسول خدا و بهترین وارث انبیا در علم و دانش

- رحلت: 14 صفر سال 183 قمری

- طول عمر: 55 سال

- نحوه شهادت به اعتقاد شیعه: به وسیله ریختن سرب داغ در حلق به دستور هارون

- محل دفن: در محله کرخ بغداد

- تعداد فرزندان: 31 پسر و 28 دختر

- نام برخی فرزندان: علی، عبدالله، محسن، عقیل، ابراهیم، هارون، اسماعیل، اسحاق، یحیی، حسین، حسن، جعفر، عبیدالله، حمزه، محمد، احمد، زید، جعفر، عبد الرحمان، و از دختران: ستی فاطمه در قم

- تعداد دختران در ظفرنامه 28 و در تاریخ گزیده 16 دختر ذکر شده

- نام برخی پسران در تاریخ گزیده ذکر شده که در ظفرنامه اثری از آنها نیست.

12. نزه القلوب

این اثر مستوفی در علم جغرافیا، هیئت و عجایب عالم برای استفاده فارسی زبانان به نگارش در آمده است. وی آن جا که از شهر بغداد و حدود جغرافیایی آن بحث می کند، به مدفن پاک امام کاظم علیه السلام نیز اشاره می نماید:

و بغداد ام البلاد آن مملکت و مقر حکومت بنی عباس بوده و مشهد امام موسی الکاظم (عم) و امام محمد التقی (عم) بوده (1)...

ص: 315

و در جای دیگر آورده است:

و بر جانب غربی (بغداد)، مشهد حضرت امام موسی کاظم و نواده او حضرت امام محمد تقی الجواد (رضعهما) است و آن موضع اکنون شهر چه ای است دورش شش هزار گام بود. (1)

نکات مهم در این زمینه عبارتند از:

- به کار بردن واژه های حضرت و امام، قبل از نام امام کاظم علیه السلام و استفاده از جملات دعایی «رضعهما» و نیز «عم»، نشان دهنده احترام خاص نویسنده است.

- محل دفن امام کاظم علیه السلام در ابتدا جزئی از بغداد بوده اما تا زمان مستوفی چندان توسعه یافته که خود شهری کوچک به حساب می آمده است.

- نوه امام کاظم علیه السلام یعنی امام جواد علیه السلام نیز در جوار قبر آن حضرت مدفون هستند.

13. راحه الارواح و مونس الاشباح (757 ق)

* راحه الارواح و مونس الاشباح (757 ق) (2)

ابوسعید حسن بن حسین شیعی سبزواری (757 ق)، فقیه و متکلم قرن هشتم هجری و معاصر با فخر المحققین فرزند علامه حلی بود. وی به دستور خواجه یحیی کرابی، یکی از رهبران سربرداری، این کتاب را به رشته تحریر در آورد. این کتاب در پانزده باب و فصول متعدد، در شرح موالید حضرت رسول صلی الله علیه و آله و حضرت زهرا علیها السلام، فضایل و برخی معجزات، مدت عمر و زمان وفات ایشان تنظیم شده است.

آنچه به امام کاظم علیه السلام مربوط می شود، با عنوان «در ذکر امام هفتم ابو الحسن موسی بن جعفر الکاظم علیه السلام» در پنج فصل منظم شده است: فصل اول در ولادت حضرت؛ فصل دوم، در تعداد و نام اولاد آن حضرت؛ فصل سوم، در ذکر فضایل

ص: 316

1- همان، ص 74.

2- تصحیح حسین درگاهی، ج 2، ص 209-220، معاونت وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، 1379.

ایشان؛ فصل چهارم، در بعضی از معجزات آن حضرت و فصل پنجم، در مدت عمر و زمان وفات آن حضرت است. با توجه به این که کتاب، به منظور آشنا نمودن مخاطب با امامان معصوم: نوشته شده، به تفصیل به زندگانی ائمه پرداخته و بسیاری از مطالب آن نسبت به سایر متون کهن فارسی منحصر به فرد است.

مطالب کتاب به اختصار عبارتند از:

- تولد: 128 قمری در هفتم صفر در ابواء

- کنیه ابوالحسن، ابوبراهیم و القاب: عبد صالح و کاظم

- فرزندان: 37 تن و افضل آنها علی بن موسی الرضا از بانوی ام ولد به نام نجمه.

- فضایل: داستانی در کثرت عبادت حضرت و این که اسحاق بن کاتب از موکلان امام در زندان گفته: «اگر بعد از رسول خدا صلی الله علیه و آله پیغمبر بودی، موسی بن جعفر بودی؛ زیرا او قادر بود بر عبادتی که نشنیده ام کسی بر آن قادر باشد از اولین و آخرین. قرآن را با اندوه و گریه و به آواز خوش می خواند.» نیز فرو بردن خشم و داستان برخورد حضرت با یکی از اولاد عمر.

- نویسنده در توصیف حضرت می نویسد: «(امام) عابدترین، فقیه ترین، سخی ترین و کریم ترین اهل روزگار خود بود.»

- کرامات: ظاهر شدن شیرها برای دفاع از حضرت در مقابل فرستادگان هارون که قصد کشتن ایشان را داشتند. ذکر داستانی از یکی از زندانیان که توسط امام علیه السلام طی الارض کرد و به دیدار خانواده خود رفت. داستانی از علی بن یقظین و پس فرستادن هدیه اش از جانب امام برای حفظ جان وی. نسوختن دست حضرت در آتش در مقابل یکی از برادران که دعوی امامت داشت. زنده شدن گاو بیوه زنی به عنایت حضرت. افعی شدن عصای حضرت در مقابل هارون. زنده شدن مرکب مغربی به عنایت امام. حفظ جان علی بن یقظین در مقابل هارون با

ص: 317

آموزش وضوی اهل سنت به او. همسفری فردی به نام شقیق با امام در سفر حج و معجزاتی که از ایشان در طی سفر حج ظاهر شد.

- عمر: 55 سال

- خلفای هم عصر حضرت منصور، مهدی، هادی و هارون

- سبب زندانی شدن حضرت: اتفاقی که بر سر قبر پیامبر صلی الله علیه و آله افتاد

- مسموم شدن توسط سندی بن شاهک

- توصیه به مسیب در مورد امامت امام رضا علیه السلام

- ماجرای پس از شهادت و در معرض دید نهادن جنازه حضرت

- ماجرای غسل دادن آن حضرت توسط سندی بن شاهک در ظاهر و در باطن توسط امام رضا علیه السلام

- دفن حضرت در مقابر قریش

14. تاریخ رویان (764ق)

مولانا اولیاء الله آملی، این کتاب را به نام یکی از حاکمان محلی رویان به شاه غازی بن زیار بن کیخسرو به رشته تحریر در آورد و تاریخ پایان آن-همان طور که در کتاب آمده - سال 764 قمری و مشتمل بر اخبار و حوادث ناحیه رویان، از قدیمی ترین ایام تا همین تاریخ است. آملی کتابش را در هشت باب تنظیم نمود. در باب سوم آن در فصلی با عنوان: «در سبب تردد سادات علویه به طبرستان و حوالی آن چون طالقان و قومس و دیلمان و غیرها» به مناسبت، به داستان هایی در مورد امام کاظم علیه السلام اشاره می کند:

داستان اول به اختصار: آملی پس از شرح قیام صاحب فخر و شکست آن، حکایتی به این مضمون نقل می کند: در مجلسی که موسی بن عیسی و سری بن عبد الله عباسی، از نایبان و عموزادگان خلیفه مهدی عباسی و نیز موسی بن عبد الله از نوادگان امام حسن مجتبی علیه السلام (که در قیام شهید فخر شرکت

ص: 318

داشت) و نیز امام کاظم علیه السلام حضور داشتند، سری بن عبد الله خطاب به سید موسی بن عبدالله گفت: «آیا سزاوار نیست که شما هم مانند پسرعموی خود موسی بن جعفر که با داشتن فضل وافر و عفت و زهد و کمال علم و درجات حسب و نسب و حصول طهارت و عصمت و زیادت شرف بر همه بنی هاشم (قیام نکرده)، خاموش بنشینید تا همواره محترم و بزرگ مرتبه باشید؟» موسی بن عبدالله با شنیدن این توصیفات بر بدیهه، ابیاتی را خواند به این مضمون: «آنان که مد حشان می کنی و فضایلشان را می خوانی بقیه آبا و اجداد و پسر عموهای منند و عموی ایشان پدر من است. پس اگر تو مدح ایشان کنی، ما تو را بدان تصدیق کنیم و باور داریم؛ چه در آن شکی نیست، ولی اگر مدح پدر خود گویی، تو را بدان تکذیب می کنیم و به دروغ داریم و بر هر یکی صد اعتراض آریم!»

مردم از فصاحت و شجاعت سیدعبدالله متعجب شدند. امام کاظم علیه السلام با پیش کشیدن مطلبی به گفت و گوها پایان دادند و فتنه را خواباندند. (1)

آملی در همین فصل، به شهادت امام کاظم علیه السلام اشاره ای دارد که به دلیل اختصار عینا می آوریم:

بدان که چون ایام دولت مأمون خلیفه بود و خلافت بدو قرار گرفت و ممکن گشت، در تربیت سادات علویه می کوشید و دایم مذمت پدرش - هارون - می کرد که چرا حق علویان نشناخت و بر قتل امام موسی بن جعفر الکاظم - صلوات الله علیهما - حسرت ها می خورد؛ چه امام موسی بن جعفر را هارون، در خانه خود باز گرفته، به احترام می داشت و به ظاهر نیارست که در قتل او تقدیم کند، از ترس غلو عامه و مسلمانان، خاصه اهل شیعه. پس بفرمود تا او را به سر ارزیز مذاب به حلق فروریختند و شهیدش کردند و خواست که

ص: 319

در روی خلق برائت ساحت خود آشکارا کند، بفرمود تا او را بر نعش نهاده، در میان بازار بغداد بنهادند و خلق را گفت: «همه کس ببینید و گواه باشید که ما او را نکشتیم و به حتف آنف به اجل مقدر خود برسید.» همه علما و قضات و اکابر، گواهی خود در این باب ثبت کردند، مگر احمد بن حنبل که او را در این باب زجرها کردند و گواهی نوشت و در آن حال کرامات از او مشاهده کردند که شرح آن تطویلی دارد. (1)

نیز در علت ملاطفت مأمون با شیعیان به نقل داستانی از زبان خود مأمون می پردازد

مأمون گفت: «مرا بر این حال ملامت مکنید که من تشیع از پدر خود آموختم.» گفتند: «نه پدر تو پدر رضا را و سادات دیگر را کشته است؟» جواب داد که: «قَتَلَهُمْ عَلَى الْمَلِكِ لِأَنَّ الْمَلِكَ عَقِيمٌ» پدرم به فضل جاهل نبود، لکن از ترس ذهاب ملك و پادشاهی، ایشان را می کشت که ملك شريك نمی خواهد؛ و من با پدر خود - هارون - به حج رفته بودم. به مدینه در مسجد رسول، نشسته بود و همه بطون و افخاذ قریش و صنادید عرب حاضر بودند و هر کس در مراتب خود نشسته. شخصی بیامد و با پدر به سر چیزی بگفت. پدر از جای برجست و من و امین و مؤتمن بر سر او استاده بودیم. می دویدیم تا برسیدیم به پیری که: «قَدْ أَنهَكَتَهُ الْعِبَادَةُ كَأَنَّهُ شَنَّ بِالِ قَدْ كَلَّمَ السُّجُودَ وَجْهَهُ وَ أَنفَهُ.» چون پدر را بدید، خواست که فرود آید از مرکب. پدر گفت: «لَا وَاللَّهِ إِلَّا عَلَى بَسَاطِي.» و در پیش استاد، تا کنار بساط از مرکب فرود آمد. پدر او را در مسند خود بنشانند و با او تواضعی کرد که ما حیران شدیم و گاهی یا ابا الحسن و گاهی یا ابا ابراهیم خطاب کردی از هر نوع سخنها بگفتند. چون برخاست، رکابش گرفت و برنشانند و ما را گفت

ص: 320

که با عم خود بروید و ما هر سه برفتم تا او را روانه کردیم. پرسیدیم از پدر که «این کیست بدین بزرگی؟» پدر گفت: «هذا امام الناس؛ این امام مردمان است؛ هذا موسى بن جعفر.» من گفتم که «امام الناس تو نیستی یا امیر المؤمنین!؟» جواب داد که «من امام جماعتم به قهر و غلبه، اما امام الناس این است.» و بعد از چند روز صله و عطایی نه در خورد آن تواضع، از برای او بفرستاد. من پدر را گفتم: «آن تواضع از چه بود بدان حد و این عطای مختصر چیست نه خورد آن؟» پدر گفت: «اسکت لا ام لك فإني لو اعطيت هذا موفورا، ما كنت آمنه أن يضرب وجهي غدا بمائة ألف سيف من شيعته و موالیه و فقر هذا و اهل بيته أسلم لي و لكم من بسط أیدیهم. یعنی اگر او را مال موفور دهم، به چه ایمن باشم؟ فردا با صد هزار شمشیر از آن شیعه و موالی خود روی به من نهند و درویشی اوست که ما را و شما را سلامت دارد از دست برد ایشان.»⁽¹⁾

نکات عمده در این زمینه عبارتند از:

- منابع: آملی در قسمت های مختلف کتاب، بر خلاف بسیاری از نویسندگان، به ذکر منابع خود می پردازد و این بر ارزش کتاب می افزاید. مثلاً وی قبل از نقل داستان فوق می گوید:

و الفرج اموی گوید که روایت کرد ما را احمد بن سعید از یحیی بن الحسن العلوی که حدیث کرد کسی که از عبد الجبار بن سعید که...

بنابر این، در می یابیم که مطلب فوق را از مقاتل الطالبیین ابوالفرج اصفهانی، گرفته است. هر چند در برخی موارد هم به منبع اشاره ندارد.

- آملی شیعه مذهب و از دوستان اهل بیت است و اعتقاداتش به امامان در خلال نوشتارش خودنمایی می کند.

ص: 321

- در داستان اول، توصیفات عبدالله بن سری از امام کاظم علیه السلام و نیز ابیاتی که سید موسی بن عبدالله (عموزاده امام) می خواند، نشان دهنده جایگاه والای آن حضرت در میان دوست و دشمن است.

- بنا به گفته آملی، هارون امام کاظم علیه السلام را در خانه خودش حبس نموده بود اما از ترس مردم به ویژه شیعیان، از آزار و اذیت حضرت دوری می نمود و با احترام با ایشان رفتار می کرد و به همین دلیل با ریختن سرب مذاب در گلو، ایشان را به شهادت رساند تا اثری در ظاهر حضرت مشخص نباشد و مرگ امام، طبیعی جلوه کند.

- اصرار هارون بر این که مرگ حضرت را طبیعی جلوه دهد، به حدی بوده که از علما، قضات و بزرگان، به اجبار امضا گرفته شد و فردی چون احمد بن حنبل که تن به امضا نداد، آزار و شکنجه گردید.

- آن چه از گفته آملی بر می آید، این است که هارون در نقشه ای که در سر داشته و می خواسته مرگ امام را طبیعی جلوه دهد، هیچ توفیقی کسب نکرده است و شاهد این مدعا این که مأمون هم شهادت امام کاظم علیه السلام به دست پدرش را قبول داشته و حتی او را به سبب این عمل مذمت کرده است.

- آملی هیچ گونه اشاره ای به سال حوادث ننموده است.

15. الفصول الفخریه فی اصول البریه (قرن 8-9ق)

*الفصول الفخریه فی اصول البریه (قرن 8-9ق)(1)

این کتاب، یکی از بزرگ ترین آثار در زمینه انساب محسوب می شود که عالم بزرگ شیعه، سید جمال الدین احمد بن علی معروف به ابن عنبه حسنی داوودی (م 828ق) نوشته است. وی در قسمتی از کتاب، به نسل امامان علیه السلام و فرزندان ایشان پرداخته است.

ص: 322

1- تصحیح سید جلال الدین محدث ارموی، انتشارات علمی و فرهنگی، 1363.

بسته به موضوع کتاب، شرح زندگی ائمه: در آن دیده نمی شود. در مورد امام کاظم علیه السلام نیز تنها نام برخی از فرزندان ایشان آمده که نسل امام از آنها تداوم یافته است. آنها سیزده تن به نام های علی الرضا علیه السلام، ابراهیم مرتضی، محمد العابد، جعفر، زید النار، عبد الله، عبید الله، حمزه، عباس، هارون، اسحاق، اسماعیل و حسن بوده اند. نیز حسین در ابتدا دارای نسل بوده اما بعدها نسلش منقرض شده است. (1)

16. تاریخ قم (805ق)

*تاریخ قم (805ق) (2)

حسن بن محمد بن سائب بن مالک اشعری قمی، تاریخ قم را در سال 378 قمری و به تشویق صاحب بن عباد وزیر دانشمند آل بویه به زبان عربی به رشته تحریر در آورد. این کتاب دارای بیست باب و پنجاه فصل بوده و اکنون از بین رفته و آنچه امروزه با عنوان تاریخ قم وجود دارد، ترجمه فارسی آن است که تاج الدین حسن بن علی بن عبدالملک قمی در اوایل قرن نهم (805-806 ق)، به دستور یکی از حاکمان قم به نام محمد بن علی صفی ترجمه کرده است.

این ترجمه در پنج باب تنظیم شده است: باب اول، در ذکر قم و سبب نام گذاری آن؛ باب دوم، در ذکر مساحت ها و مالیات های شهر قم؛ باب سوم، در ذکر طالبیانی (فرزندان علی بن ابی طالب علیه السلام) که به قم مهاجرت کردند و در آن سکنی گزیده اند؛ باب چهارم، در ذکر اشعریانی که در قم ساکن شدند و باب پنجم، درباره تاریخ اشعریان قم و مسائل مربوط به آنان است.

وی در باب سوم، ابتدا به ذکر انساب طالبیان و فضایل آنان پرداخته و در زیر مجموعه فرزندان امام حسین علیه السلام، از سایر امامان و به تبع امام کاظم علیه السلام نیز به اختصار یاد کرده است:

ذکر أبي الحسن موسى بن جعفر عليه السلام، و ذکر اعقاب و اولاد او، و مدت حیات،

ص: 323

1- همان، ص 134.

2- ترجمه حسن بن علی قمی، تصحیح از محمدرضا انصاری.

و مدت امامت، و وقت وفات، و ذکر قبر و مشهد او:

امام موسی کاظم علیه السلام به ابوا، سنه ثمان و عشرين و مائه در وجود آمده است و به روایتی دیگر، روز یکشنبه، هفت روز از ماه صفر گذشته، سنه تسع و عشرين و مائه و شيعه او را به عبد الصالح نام نهاده اند، و مادر او حمیده بربریه است و امام أبي [الحسن] موسی کاظم را، ابوالحسن، ابو ابراهیم و ابو حمزه کنیت بوده است، و چون خدای عزوجل رضا علیه السلام را به او داد، امام کاظم علیه السلام فرمود که: «من به کنیت خود بر پسر علی بخل کردم، ازین وقت کنیت کنید مرا به ابو ابراهیم، ابی الحسن، ابی حمزه و ابی علی» و رشید او را از مدینه برد، و با او بوده تا به کعبه، و چون به راه بصره باز گردید، او را به نزدیک عیسی بن جعفر بن منصور بازداشت، و پس از آن او را در روز بیستم شوال، سنه تسع و سبعین و مائه به بغداد فرستاد، و به نزدیک سندی بن شاهک محبوس کرد، و روز جمعه پنج روز از ماه رجب گذشته، سنه ثلث و ثمانین و مائه به بغداد وفات یافت، پس از آنکه چهار سال و چند ماه محبوس بود و عمر او پنجاه و چهار سال بوده است و به روایتی پنجاه و پنج سال. و مدت امامت او سی و پنج سال و چند ماه، و قبر و تربت او به مقابر قریش است، در جانب غربی به بغداد.

عدد اولاد او:

علی الرضا، ابراهیم، فضل، عباس، اسماعیل، احمد، محمد، عبدالله، عبید الله، و حسن، حسین، جعفر، حمزه، هارون، داوود، سلیمان، اسحاق، قاسم، جعفر، ام فروه، ام اییها، محموده، امامه، میمونه، علیه، فاطمه، ام کلثوم، آمنه، زینب، [ام] عبدالله، و ام القاسم، حکیمه، اسما و صرحه مادر ایشان ام ولد بوده است، و عدد ایشان در شجره بیست و دو دخترند. پس مجموع فرزندان او: چهل نفس و وجودند، و از پسران او دوازده پسر را عقب بوده است - و الله أعلم بالصواب. (1)

ص: 324

مطالب تاریخ قم در مورد زندگانی امام کاظم علیه السلام عبارتند از:

- دوروایت از تاریخ ولادت حضرت: سال 128 قمری یا سال 129 قمری در هفتم ماه صفر روز یکشنبه در ابوا.

- نام مادر: حمیده بربریه.

- کنیه ها: ابوالحسن، ابوابراهیم و ابی حمزه و خود حضرت پس از تولد امام رضا علیه السلام به خود کنیه ابی علی دادند.

- شیعه او را عبد صالح می خوانند

- آزارهای هارون: زمانی که هارون الرشید به حج می رفت، حضرت را از مدینه با خود همراه کرد تا به کعبه و پس از آن در بصره در نزد عیسی بن جعفر بن منصور محبوس نمود و حضرت را در بیستم شوال سال 179 قمری در بغداد به نزد سندی بن شاهک محبوس ساخت تا آن که در روز جمعه پنجم رجب سال 183 قمری پس از چهار سال و چند ماه حبس، وفات یافت.

- عمر حضرت: 54 یا 55 سال، مدت امامت 35 سال و چند ماه و مدفنش در جانب غربی بغداد در مقابر قریش است.

- تعداد فرزندان امام کاظم علیه السلام: 40 تن هیجده پسر و 22 دختر. و نام آنها: علی الرضا، ابراهیم، فضل، عباس، اسماعیل، احمد، محمد، عبدالله، عبیدالله، حسن، حسین، جعفر، حمزه، هارون، داوود، سلیمان، اسحاق، قاسم و جعفر. دختران: ام فروه، ام ابیها، محموده، امامه، میمونه، علیه، فاطمه، ام کلثوم، آمنه، زینب، ام عبدالله، ام القاسم، حکیمه، اسماء و صرحه.

- شیعه به آن حضرت لقب عبد صالح داده است.

- نویسنده هر چند از آزار هارون الرشید نسبت به امام یاد کرده، به وفات حضرت معتقد است، نه شهادت ایشان.

- از نکات ضعیف کتاب نیاوردن منبع هر مطلب به طور مشخص است.

ص: 325

سیدظهیر الدین بن سید نصیر الدین مرعشی (815-892ق) نویسنده این کتاب و متعلق به خاندان مرعشی، یکی از خاندان های بزرگ منطقه مازندران است که نسبشان به امام زین العابدین علیه السلام می رسد. عده زیادی عالم، وزیر، نقیب و حاکم از این خاندان سر بر آورده اند. سیدظهیر الدین عالمی از این خاندان است که علاوه بر مشاغل دولتی، به نویسندگی نیز اشتغال داشت. تاریخ طبرستان رویان و مازندران، تاریخ گیل و دیلم و تاریخ جرجان و ری، سه اثر بر جای مانده از اوست که همواره مورد توجه و اعتماد معاصران و متأخران بعد از وی قرار گرفته اند. کتب روضه الصفیاء، حبیب سیر، مجالس المؤمنین، محافل المؤمنین، خلد برین و احسن التواریخ به این کتب استناد کرده اند.

گویا از بین این سه اثر، تاریخ طبرستان رویان و مازندران مهم ترین باشد. این کتاب به اسم کار کیا میرزا علی لاهیجانی در سال 881 قمری نگاشته شده، البته آن گونه که ظهیر الدین خود در مقدمه کتابش آورده، تاریخ طبرستان شامل دو قسمت است: قسمت اول آن نوشته مولانا اولیاء الله و علی بن جمال الدین و قسمت دوم آن دو فصلی را شامل می شود که خود او بر آنها افزوده است. کتاب با بیان حدود آمل و رویان و مناطقی چون رستمدر، شروع شده و با ذکر حاکمان اولیه این مناطق ادامه یافته است. (1) سیدظهیر الدین در قسمتی با عنوان ذکر احوال داعیان و سبب تردد سادات به طبرستان، در چند سطر به ماجرای شهادت امام کاظم علیه السلام به دست هارون اشاره می کند که به دلیل اختصار در ذیل می آید:

چون مأمون به خلافت بنشست، در تربیت سادات می کوشید. و مذمت پدر

ص: 326

1- تصحیح سید محمد حسین تسییحی، مقدمه مصحح.

خود می کرد که در قتل موسی بن جعفر علیه السلام کوشید و حضرت را شهید کرد. و در بازار سوق الریاحین بنهاد که مردم بیایند و ببینند که او را نکشته اند، بلکه به جهت مریض بودن حضرت وفات کرده است! و از علما و فقها هم کاغذی به مضمون فوق گرفت. تمام علما مهر کردند کاغذ را به جز احمد بن حنبل که او را زجرها کردند و او آن کاغذ را مهر و نشان نکرد. (1)

نکات مهم این اثر عبارتند از:

- برخلاف برخی از منابع، به شهادت حضرت تصریح دارد.

- منبع ظهیرالدین در این قسمت، تاریخ رویان آملی است که خود نیز به آن اشاره می کند.

18. تاریخ روضه الصفا (903 ق)

*تاریخ روضه الصفا (903 ق) (2)

یکی از مهم ترین تاریخ های عمومی به زبان فارسی و نام کامل آن روضه الصفا فی سیره الانبیاء و الملوک و الخلفاء است که میر محمد بن سید برهان الدین خواند شاه، معروف به میر خواند (م 903) نوشته است.

تنظیم این کتاب در یک مقدمه، هفت قسم و یک خاتمه است و به روش متداول آن زمان، با ذکر مطالبی در مورد آغاز آفرینش، قصص پیامبران و تاریخ پادشاهان شروع شده و با بیان حالات و غزوات حضرت رسول صلی الله علیه و آله و سایر خلفا ادامه یافته است. پس از آن احوال ائمه اثنا عشر شیعه و خلفای بنی امیه و بنی عباس آورده شده و در ادامه نیز به تاریخ چنگیز و فرزندان او، حکومت تیمور و اولاد وی و ذکر حکومت سلطان حسین بهادر و فرزندان وی اشاره گردید و در خاتمه کتاب، به جغرافیا و عجایب عالم پرداخته شده است.

ص: 327

1- همان، ص 127.

2- میر محمد بن سید برهان الدین خواند شاه مرکزی، ص 37-41، تهران: چاپ پیروز، 1339 ق.

در جلد سوم آن احوال یکایک امامان علیه السلام دیده می شود. میر خوانند با عنوان «ذَكَرَ أَحْوَالَ مُوسَى بْنِ جَعْفَرٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمَا» به شرحی از زندگانی آن حضرت پرداخته است. مطالب آن به اختصار عبارتند از:

- تولد: در سال 128 قمری در ابواء بین مکه و مدینه

- مادر: حمیده بربریه

- سال شهادت: 183 قمری به دستور هارون به تحریک یحیی بن خالد برمکی و به دست سندی به شاهک که امام را مسموم به زهر نمود.

- کنیه: ابوجعفر، ابو ابراهیم، ابو عبدالله

- لقب: کاظم به واسطه کثرت حلم و کظم غیظ و اشاره به حلم حضرت در مقابل بد رفتاری های مردی از فرزندان عمر بن خطاب.

- نقل روایتی در امامت امام کاظم علیه السلام از زبان امام صادق علیه السلام

- بیان دو معجزه از امام در خبر دادن از زمان شهادت و چگونگی حالات خویش بعد از مسمومیت.

- فضایل: کظم غیظ و حلم، جود و احسان. قرآن به ترتیل و تجوید با آواز نیکو می خواند و در حین خواندن قرآن می گریست و دیگر مردمان هم می گریستند.

- در زمان مهدی عباسی محبوس شد، اما چون مهدی خواب امام علی علیه السلام را دید که با خواندن آیه ای او را سرزنش فرمود، دستور آزادی امام را صادر کرد.

- خبر دادن به یکی از یارانش از زمان آزادی از زندان مهدی عباسی

- داستان ملاقات امام با هارون در مدینه و اعتراف هارون به جایگاه والای امام علیه السلام

- خبر دادن چگونگی شهادت و حالات خود از مسمومیت.

اشاره

در این فصل، مطالبی که از متون کهن فارسی به دست آمده، به شکل منظم تری عرضه می گردد تا از یک سو نقاط مشترک و نیز نقاط تمایز منابع مشخص شود و از سوی دیگر، در نگاهی کلی، زاویه دید نویسندگان فارسی زبان تا دوران صفویه به زندگانی امام کاظم علیه السلام مشخص تر گردد.

تولد

امام موسی کاظم علیه السلام امام هفتم شیعیان روز یکشنبه (1) یا سه شنبه (2) هفتم، (3) هشتم (4) یا نهم صفر (5) در سال 128 قمری در منطقه ای بین مکه و مدینه به نام ابواء به دنیا آمدند. (6)

نام، لقب و کنیه

نام ایشان موسی، (7) لقب کاظم (8) و عبد صالح، (9) و کنیه های ایشان عبارتند از: ابو ابراهیم، (10)

ص: 329

-
- 1- تاریخ گزیده، ص 204؛ تاریخ قم، ص 509.
 - 2- تاریخ بناکتی، ص 113.
 - 3- تاریخ قم، ص 509
 - 4- تاریخ بناکتی، ص 113.
 - 5- تاریخ گزیده، ص 204؛ در تاریخ محمدی میلاد نهم جمادی الثانی ذکر شده، ص 137.
 - 6- مورد اتفاق همه متون است. فقط تاریخ قم ه در این سال با سال 129 ق، تشکیک کرد (ص 509).
 - 7- مورد اتفاق همه متونی که در این باره سخن گفته اند.
 - 8- مجمل التواریخ و القصص، ص 353؛ راحة الأرواح، 209؛ روضه الصفاء، ج 3، ص 38؛ مناقب الطاهرین، ص 703.
 - 9- مجمل التواریخ و القصص، ص 353؛ راحة الأرواح، ص 209؛ تاریخ قم، ص 509؛ مناقب الطاهرین، ص 703.
 - 10- مجمل التواریخ و القصص، ص 353؛ تاریخ طبرستان؛ ص 182، راحة الأرواح، ص 209؛ تاریخ قم، ص 509؛ روضه الصفاء، ج 3، ص 38؛ مناقب الطاهرین، ص 703.

ابو جعفر (1) و ابو عبدالله (2) نیز ابوالحسن، (3) ابی حمزه (4) و ابی علیه (5)

مادر

آن حضرت حمیده دختر صاعد بربری (6) ملقب به حمیده مصفاه (7) و ام ولد (8) بود و داستانی جالب درباره تزویج ایشان با امام جعفر صادق علیه السلام نقل شده است. (9)

نص امامت

روایاتی از پیامبر گرامی اسلام صلی الله علیه و آله منقول است که در آن امامان دوازده گانه پس از خود را نام برده اند و نام امام کاظم علیه السلام جزو آنهاست. (10) نیز امام صادق علیه السلام در موارد متعددی یاران نزدیک خود را به امامت ایشان رهنمون شده اند و داستان هایی در این باره نقل شده است. (11)

نقش انگشتی حضرت العزه لله الجميع (12) بود.

مدت امامت ایشان 35 سال (13) یا به قول مستوفی 34 سال و 6 ماه و 21 روز (14) بوده است.

ص: 330

-
- 1- روضه الصفا، ج 3، ص 38.
 - 2- همان، ص 38
 - 3- مجمل التواریخ و القصص، ص 353؛ تاریخ طبرستان، ص 182؛ راحة الأرواح، ص 209؛ تاریخ قم، ص 509 مناقب الطاهرين، ص 703؛ روضه الصفا، ج 3، ص 38.
 - 4- تاریخ قم ص 509.
 - 5- همان، ص 509؛ مناقب الطاهرين، ص 703.
 - 6- نام مادر ایشان مورد اتفاق همه متون است.
 - 7- مناقب الطاهرين، 703.
 - 8- روضه الصفا، ج 3، ص 38.
 - 9- نزهه الكرام و بستان العوام، 696 تا 764.
 - 10- همان، ص 411-413
 - 11- مناقب الطاهرين، ص 705-706؛ نزهه الكرام، همان؛ راحة الأرواح، ص 220.
 - 12- تاریخ محمدی، ص 138.
 - 13- تحفة الأبرار، ص 168؛ تاریخ محمدی، ص 138؛ تاریخ قم ص 509.
 - 14- تاریخ گزیده، 204.

فضایل امام یکی از ابعادی است که در منابع فارسی هم چون منابع کهن عربی به آن پرداخته شده است. آن چه از فضایل آن حضرت در متون کهن آمده، موارد ذیل است:

1. کظم غیظ

صبر و تحمل در مقابل مخالفان و فرو بردن خشم، یکی از صفات بارز ایشان بود. زمانی که حضرت در مدینه بودند، یکی از فرزندان عمر بن خطاب همواره با ایشان به تندی رفتار می نمود و حضرت علی علیه السلام را دشنام می داد تا این که برخی از پیروان حضرت به خشم آمده، تصمیم به قتل وی گرفتند، ولی امام کاظم علیه السلام ایشان را از این کار منع کردند و روزی که وی در مزرعه اش مشغول کار بود، حضرت به دیدارش رفت و با مهربانی شروع به سخن گفتن و مطایبه با وی نمود و با دادن کیسه ای محتوی سیصد درهم، محبت او را جلب نمود. مرد سخت منقلب شد و از آن پس به دوستداران ایشان پیوست. (1)

آن حضرت بدی دیگران را به نیکی پاسخ می گفتند. نقل است به امام گفتند: فلان کس از شما غیبت می کند! امام کاظم علیه السلام هزار درهم برای او روانه کردند. (2)

2. عبادت

در راحه الارواح آمده است:

امام کاظم علیه السلام عابدترین، فقیهترین، سخیترین و کریمترین اهل روزگار خود بود. (3)

ص: 331

1- مناقب الطاهرین، ص 711؛ راحه الارواح و مونس الاشباح، ص 211؛ روضه الصفا، ج 3، ص 38.

2- روضه الصفا، ج 3، ص 38.

3- ص 210.

به ویژه در سالهایی که در حبس هارون بودند، روزها روزه می گرفتند و تمام شبانه روز را در حال نماز، رکوع و سجود به سر می بردند بدون این که لحظه ای خواب بر ایشان غلبه کند و یا نیازمند تجدید وضو شوند. چنین حالتی باعث شگفتی همگان و حتی زندانبانان ایشان می شد. (1) یکی از موکلان حضرت به نام اسحاق بن کاتب عبادت حضرت را چنین وصف کرده است:

اگر بعد از رسول خدا صلی الله علیه و آله پیغمبر بودی، موسی بن جعفر بودی، زیرا او قادر بود بر عبادتی که نشنیده ام کسی بر آن قادر باشد از اولین و آخرین. (2)

هارون زمانی از جای بلندی به تماشای آن حضرت پرداخت، در حالی که حضرت مدت طولانی در سجده بود و مانند پارچه ای که به زمین افتاده هیچ تحرکی نداشت. هارون گفت: «او از رهبانان بنی هاشم است.» (3) مأمون وقتی برای اولین بار حضرت را در مدینه ملاقات کرد، در وصف ایشان گفته است: «از زیادی عبادت، پیر و رنجور شده بود و آثار سجده در چهره اش نمایان بود.» (4) آن حضرت قرآن را با آهنگی محزون و دلنشین می خواندند، در حالی که می گریستند و دیگران نیز گریه می کردند.» (5) آن حضرت را زین المجتهدین می خواندند. (6)

3. علم

حضرت را فقیه ترین اهل روزگارش (7) و بهترین وارث علم انبیا دانسته اند. (8)

ص: 332

- 1- مناقب الطاهرین، ص 710.
- 2- راحة الأرواح، ص 210.
- 3- مناقب الطاهرین، ص 703.
- 4- « قَدْ أَنهَكَتُهُ الْعِبَادَةُ كَأَنَّهُ شَنَّ بِالِ قَدْ كَلَّمَ السَّجُودُ وَجْهَهُ وَانْفَهَ »؛ تاریخ رویان، همان، ص 83 تاریخ طبرستان، ص 202-203.
- 5- راحة الأرواح، ص 210؛ روضه الصفا، ج 3، ص 39.
- 6- روضه الصفا، ج 3، ص 39؛
- 7- راحة الأرواح، ص 210.
- 8- ظفرنامه، ص 84.

داستانی درباره علم امام کاظم علیه السلام نقل شده که ابو حنیفه به قصد تمسخر و کوچک شمردن ایشان که در سن کودکی بودند، سؤالی از حضرت پرسید اما با پاسخ کامل و مستدل ایشان مواجه شد و از کرده خود پشیمان گردید. (1) نیز سؤالاتی که هارون از امام پرسید و پاسخ های آن حضرت، در برخی متون آمده است. (2) در دیگر متون هم به علم امام کاظم علیه السلام اشاره شده است. (3) از جمله از حفظ خواندن انجیل بر بریهه نصرانی. (4)

4. علم غیب

علم غیب نیز یکی از فضایل ایشان بود. خبر دادن از مرگ افراد، (5) خبر دادن از نیات و افکار آنها، (6) خبر دادن از اموال و دارایی هایی که به سوی امام روانه می شد؛ (7) خبر از متن نامه ها قبل از خواندن آنها، (8) خبر از جانشینی مأمون به جای پدرش، (9) خبر از زمان و چگونگی شهادتش (10) و خبر از نام افراد و نام پدرشان قبل از آشنایی از علم غیب ایشان ناشی می شد. (11)

زهد و ورع، (12) عفت و عصمت و طهارت و شرافت خانوادگی از دیگر فضائل ایشان است. (13)

ص: 333

- 1- نزهه الکرام و بستان العوام، ص 265-266.
- 2- همان، ص 766-774.
- 3- تاریخ رویان، ص 63-64؛ راحة الأرواح، ص 216.
- 4- مناقب الطاهرين، ص 707.
- 5- نزهه الکرام و بستان العوام، ص 755؛ مناقب الطاهرين، ص 714.
- 6- راحة الارواح و مونس الاشباح، ص 217؛ مناقب الطاهرين، 714-715.
- 7- نزهه الکرام و بستان العوام، ص 756؛ مناقب الطاهرين، ص 714
- 8- نزهه الکرام و بستان العوام، ص 756؛ مناقب الطاهرين، ص 754
- 9- تاریخ طبرستان، ص 203.
- 10- مجمل التواریخ و القصص، ص 353 روضه الصفا، ج 3، ص 41.
- 11- مجمل التواریخ و القصص، ص 353.
- 12- تاریخ طبرستان، ص 181.
- 13- تاریخ رویان، ص 63

به گفته طبری، شیعه پس از امام صادق علیه السلام به چندین گروه منشعب شد: ناووسیه که معتقد بودند امام صادق علیه السلام نمرده، بلکه زنده و قائم است. افطحیه که پیروان عبدالله افطح فرزند ارشد امام صادق علیه السلام بودند و اعتقاد داشتند که امامت به فرزند ارشد امام می رسد. اسماعیلیه یا سبعیه(1) پیروان اسماعیل فرزند دیگر امام صادق علیه السلام بودند. وی در زمان حیات پدر از دنیا رفت اما عده ای معتقد بودند، او نمرده و نص امامت نیز بر او قرار گرفته است.(2) قرامطه که معتقد بودند اسماعیل مرده و امامت به فرزند وی محمد منتقل شده است. اما اکثریت شیعه، به امامت موسی بن جعفر علیهما السلام قائل بودند و گروه های دیگر نیز به جز اسماعیلیه، خود به خود از بین رفتند.(3)

امام در دوران مهدی عباسی

امام کاظم علیه السلام در دوران امامت خود با چهار خلیفه عباسی یعنی منصور، مهدی، هادی و هارون هم عصر بودند.(4) به طور قطع همواره تنش هایی بین امام و خلفای عباسی وجود داشته است که ثمره آن احضار و یا محبوس شدن امام کاظم علیه السلام بود. از جمله حضرت در زمان مهدی عباسی، مدتی را در حبس وی به سر بردند. در تاریخ نامه طبری به این قضیه اشاره شده است. نویسنده نقل می کند:

در نیمه شبی مهدی عباسی، برای عبادت و تهجد بر می خیزد و در حین قرائت قرآن به آیه ای بر می خورد که سخت او را متقلب می کند.
آیه 47

ص: 334

1- تاریخ گزیده اشاره ای به شکل گیری اسماعیلیه در این زمان دارد.(همان، ص 201)

2- روضه الصفا، ج 3، ص 193.

3- مناقب الطاهرین، ص 712.

4- تاریخ محمدی، ص 138.

سوره محمد صلی الله علیه و آله که معنای آن چنین است: «آیا اگر به حکومت رسیدید می خواهید در زمین فساد کنید و پیوند خویشاندیتان را ببرید؟» مهدی در همان نیمه شب تصمیم می گیرد امام کاظم علیه السلام را که از چند روز قبل در حبس وی بود آزاد کند. وی امام را احضار می نماید و به شرط آن که هیچ گاه علیه وی شورش نکند، آزاد سازد. (1)

این داستان در دیگر منابع معتبر، با اندکی تفاوت بیان شده است و آن این که مهدی پس از بازداشت امام، در خواب علی بن ابی طالب علیه السلام را دید که این آیه را به او فرمود: «فَهَلْ عَسَيْتُمْ إِنْ تَوَلَّيْتُمْ أَنْ تُفْسِدُوا فِي الْأَرْضِ وَ تَقَطَّعُوا أَرْحَامَكُمْ» (2) آن گاه فرمان احضار امام را به ربیع داد و پس از حضور امام از حضرت پرسید: «آیا به من اطمینان می دهی که علیه من یا یکی از فرزندانم قیام نکنی؟» حضرت فرمودند: «به خدا چنین کاری نکرده ام و اصولاً در شأن من نیست.» خلیفه کوشید با دادن سه هزار دینار و تصدیق فرمایش امام، به گونه ای با ایشان رفتار کند تا حضرت راضی به مدینه باز گردند و بی درنگ آن حضرت را به مدینه باز گرداند. (3)

امام آزادی از زندان مهدی را پیش بینی کرده و حتی روز آزادی خود را به یکی از یارانش اعلام نموده بود. (4)

امام در زمان هادی عباسی و قیام فح

قیام صاحب فح یکی از حوادثی است که در زمان امام کاظم علیه السلام اتفاق افتاد. این قیام به رهبری یکی از علویان به نام حسین بن علی از نوادگان امام حسن مجتبی علیه السلام در دوران خلافت هادی عباسی صورت پذیرفت. امام کاظم علیه السلام نه تنها

ص: 335

1- تاریخنامه طبری، ص 1168.

2- محمد صلی الله علیه و آله، آیه 47.

3- روضه الصفا، ج 3، ص 39.

4- همان، ص 40.

در این قیام شرکت نکردند، بلکه شکست و شهادت حتمی رهبر آن را گوشزد نمودند.⁽¹⁾ همان گونه که امام پیش بینی کرده بودند، قیام به شدت سرکوب شده و حسین صاحب فخر و بسیاری از همزمانش به شهادت رسیدند. وقتی سرهای شهدای فخر را نزد موسی بن عیسی (نایب خلیفه) آوردند، عده ای از علویان و از جمله موسی بن جعفر علیهما السلام نیز حضور داشتند.

ابن اسفندیار در تاریخ طبرستان به همین جلسه اشاره دارد که در آن نایب خلیفه به سرزنش علویان شورشی پرداخته، در مقابل از امام کاظم علیه السلام تجلیل می کند که وی نیز علوی و دارای نهایت فضل و زهد و شرف و ورع است اما از این امور فاصله می گیرد. یکی از علویان به نام عبدالله بن حسن بالبداهه به خواندن اشعاری می پردازد و سخنان موسی بن عیسی در توصیف امام کاظم علیه السلام را تصدیق می کند و در ادامه بیان می دارد: «اگر این توصیفات را درباره پدر خود می نمودی نه تنها تو را تصدیق نمی کردیم بلکه بر هر یک از سخنان صدها اعتراض می آوردیم.»⁽²⁾

بعدها آملی نیز به نقل این ماجرا پرداخته است. از آن جا که کتاب ابن اسفندیار، یکی از منابع آملی در تاریخ رویان بوده، می توان حدس زد که این مطلب را از تاریخ طبرستان نقل کرده است.

البته باید توجه داشت که این داستان به فرض صحت، نمی تواند به معنای دوستی و همراهی امام کاظم علیه السلام با دستگاه خلافت باشد، بلکه امامان شیعه همگی بر لزوم رعایت تقیه تأکید داشتند و می کوشیدند تا تشکل شیعه را به طور پنهانی اداره نمایند. به همین دلیل، از اقدامات علنی علیه دستگاه خلافت دوری می کردند و باعث حفظ و استواری شیعه در طول تاریخ شدند. علاوه بر این، قیام

ص: 336

1- حیات فکری و سیاسی امامان شیعه رسول جعفریان، ص 389، انتشارات انصاریان، 1376، به نقل از مقاتل الطالبیین، ص 297-

2- ص 202-203؛ تاریخ رویان، 63-64.

فخ مانند بسیاری از قیام های معاصرش را زیدی ها هدایت می کردند و میان شیعه و زیدیه، اختلافات عمیقی به ویژه در مسأله امامت وجود داشت که مانع از پیوستن شیعه به آنها می گردید. (1)

امام در دوران هارون (170-193 ق)

*امام در دوران هارون (170-193 ق) (2)

سیزده سال از عمر شریف امام کاظم علیه السلام تا زمان شهادت (183 ق) معاصر هارون بود و در این زمان نسبتاً طولانی، مسائل مختلفی می توانست حساسیت هارون را نسبت به امام برانگیزد. در متون مورد بررسی، برخوردهای هارون با امام بیش از سایر خلفا نقل شده و نکات ذیل قابل استفاده است:

هارون به جایگاه والای علمی و معنوی امام در حد زیادی آگاه بود تا آن جا که ایشان را شایسته ترین مردم بر جانشینی پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله می دانست؛ مانند داستان ملاقات وی با امام در مدینه که مأمون آن را نقل کرده است. (3)

وحشت هارون از زیدی شیعیان آن حضرت و قیام آن ها بر ضد دستگاه خلافت. در ادامه همان داستان، (4) هارون در پاسخ به سؤال مأمون که از کمی عطای وی به امام شگفت زده شده بود گفت: «اگر او را مال موفور دهم، به چه ایمن باشم؟ فردا با صد هزار شمشیر از آن شیعه و موالی خود روی به من نهند و درویشی اوست که ما را و شما را سلامت دارد از دستبرد ایشان.» (5)

امام کاظم علیه السلام از جهات مختلفی مورد حسادت هارون بود. وجود رابطه نسبی

ص: 337

1- نک: حیات فکری و سیاسی امامان شیعه، ص 389

2- مهدی پیشوایی، سیره پیشوایان، ص 413، مؤسسه تحقیقاتی امام صادق، 1372.

3- تاریخ طبرستان؛ تاریخ رویان؛ روضه الصفا، ج 3، ص 40؛ مناقب الطاهرین، ص 754.

4- تاریخ طبرستان، تاریخ رویان، مناقب الطاهرین، ص 753-754.

5- تاریخ رویان، ص 83.

نزدیک بین امام کاظم علیه السلام و پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله و نیز جایگاه والای علمی و اجتماعی ایشان، حسادت همراه با خشم هارون را به دنبال داشت. وقتی امام کاظم علیه السلام رسول خدا صلی الله علیه و آله را با بیان «السلام علیک یا ابه» خطاب کردند، بر هارون بسیار گران آمد (1) یک بار وقتی امام بر سر قبر رسول خدا صلی الله علیه و آله مشغول نماز بودند هارون بلافاصله دستور دستگیری ایشان را صادر کرد و مأموران حتی اجازه تمام شدن نماز را به حضرت ندادند و به دستور هارون امام را به بصره بردند و به مدت یک سال نزد عیسی بن جعفر بن منصور محبوس بودند. (2) یکی از سوالاتی که هارون از امام پرسید، این بود که چرا اهل بیت خود را فرزندان رسول خدا صلی الله علیه و آله می دانند؟ (3)

سعی هارون بر تخریب شخصیت و پایین آوردن جایگاه امام در میان مردم. داستان ساحر و امام کاظم علیه السلام که در فصل قبل به آن اشاره شد. (4)

زیر نظر گرفتن امام و محبوس کردن آن حضرت به مدت طولانی؛ (5) هر چند برخی معتقدند امام در زندان محبوس نبودند، بلکه هارون از ترس شیعیان آن حضرت را در خانه ای جای داده و ایشان را زیر نظر داشت و از شکنجه و آزار ایشان خودداری می کرد. (6)

شکنجه و آزار امام علیه السلام در زندان. (7)

به شهادت رساندن آن حضرت (8)

ص: 338

1- مناقب الطاهرین، ص 740.

2- راحة الأرواح، ص 219

3- نزهة الكرام، ص 767م-768.

4- مناقب الطاهرین، ص 709؛ راحة الأرواح، ص 215.

5- راحة الارواح ؛ ص 219-220

6- تاریخ رویان، ص 80

7- راحة الأرواح، ص 220. مناقب الطاهرین، ص 751، ص 753-754.

8- در ادامه به آن پرداخته خواهد شد

امام کاظم علیه السلام با شیعیان، رابطه ای دوسویه و متقابل داشتند و این از خلال مطالب متون مورد بررسی به راحتی درک می شود. مسأله امامت یکی از مسائلی است که امامان و شیعیان به آن توجه داشته اند. هر امام وظیفه داشت امام پس از خود را با رعایت اصول امنیتی، به یاران خاص و شیعیان واقعی معرفی فرماید. در این زمینه، چندین روایت نقل شده که امام صادق علیه السلام فرزندش امام کاظم علیه السلام را پس از خود معرفی کردند. (1) ایشان حتی به یکی از یاران نزدیک فرمان می دهد که به امام کاظم علیه السلام که در آن زمان در مهد بودند، سلام کند و به این ترتیب وی به هم صحبتی جانشین امام صادق علیه السلام نایل آمد. (2) و به امامت ایشان یقین حاصل کرد. خود امام نیز برای کامل شدن یقین شیعیان، خبرهایی از غیب می دادند؛ مانند پاسخ به سؤالات بدون باز کردن نامه ها، خبر از نیات و افکار افراد و... (3) هرچند با آغاز امامت امام کاظم علیه السلام انشعابات زیادی در شیعه به وجود آمد، با اثبات امامت ایشان کم کم دیگر فرق رونق خود را از دست دادند و روی به اضمحلال نهادند و بر تعداد شیعیان افزوده شد. همین امر، باعث نگرانی و اضطراب خلفای عباسی به ویژه هارون شد. (4) امام مرجع مراجعات شیعیان بودند و نمایندگانی از جانب پیروان آن حضرت با تحمل سختی ها و خطرات احتمالی، به حضور حضرت می رسیدند و سؤالات خود را از ایشان می پرسیدند و نیز به پرداخت وجوه شرعی خود مبادرت می نمودند. (5)

ص: 339

1- راحة الأرواح، 219.

2- مناقب ص 214، نزهة الکرام، ص 755.

3- مناقب الطاهرین، ص 713-714؛ راحة الأرواح، 217

4- راحة الأرواح، ص 219؛ نزهة الکرام، 774.

5- مناقب الطاهرین، ص 713-720

برخی از یاران امام کاظم علیه السلام مانند علی بن یقظین، با حفظ تقیه و گویا بنا به مصالحی، وارد دستگاه خلافت شدند و البته در ارتباط مستقیم با امام کاظم علیه السلام بودند و امام نیز برای محفوظ ماندن جان آنها، راه کارهایی می دادند. (1)

شهادت

سال شهادت آن حضرت را 183 قمری (2) دانسته اند، مصادف با پنجم، (3) هفتم، (4) دهم (5) یا بیست و پنجم (6) رجب یا چهاردهم ماه صفر. (7) شاید بیست و پنجم رجب به واقع نزدیک تر باشد، زیرا شیخ صدوق نیز بر همین تاریخ تأکید دارد. (8)

اما درباره نحوه شهادت ایشان اقوال مختلف است: برخی معتقدند که یحیی بن خالد برمکی (9) یا سندی بن شاهک (10) به دستور هارون الرشید آن حضرت را مسموم کرد و به شهادت رساند. (11) البته هر دو نفر قابل جمع هستند و با توجه به شواهدی که از دشمنی های یحیی بن خالد با امام کاظم علیه السلام (12) در دست است، می توان گفت وی خواسته هارون را توسط سندی بن شاهک به انجام رساند. (13)

ص: 340

-
- 1- راحة الأرواح، ص 215-216؛ مناقب الطاهرين، ص 726-727.
 - 2- این تاریخ مورد اتفاق همه متون است؛ فقط در مجمل التواریخ سال 187 و در تاریخ محمدی سال 188 قمری ذکر شده است.
 - 3- تاریخ قم، ص 509.
 - 4- تحفة الأبرار في مناقب الائمة الاطهار، ص 168.
 - 5- تاریخ محمدی، ص 139.
 - 6- تاریخ بناکتی، ص 114.
 - 7- تاریخ گزیده، ص 204؛ ظفرنامه، ص 85.
 - 8- حیات فکری و سیاسی امامان شیعه، ص 405، به نقل از عیون اخبار الرضا، ج 1، ص 104.
 - 9- مناقب الطاهرين، ص 746
 - 10- تحفة الأبرار في مناقب الائمة الاطهار، ص 168؛ تاریخ محمدی، ص 139؛ مناقب الطاهرين، ص 743.
 - 11- مجمل التواریخ و القصص، ص 353؛ نزهة الکرام و بستان العوام، ص 774. خوارزمی و سید ظهیر الدین نیز فقط به شهادت حضرت اشاره کرده اند نه نحوه آن.
 - 12- مناقب الطاهرين، ص 746-748.
 - 13- روضه الصفا، ص 40.

برخی دیگر معتقدند که به فرمان هارون، سرب گداخته در حلق ایشان ریختند. (1) طبری چندین روایت درباره شهادت حضرت نقل کرده است. از جمله آن که هارون وقتی دانست که شیعه، موسی بن جعفر علیهم السلام را امام خود می دانند بیست عدد خرما را مسموم ساخت و برای ایشان فرستاد و ایشان را سوگند داد که آنها را میل کند. وی در جای دیگر فضل بن یحیی برمکی را عامل مسموم کردن حضرت معرفی می کند. (2)

برخی نیز معتقدند که امام موسی کاظم علیه السلام شهید نشده، بلکه به مرگ طبیعی از دنیا رفته است. (3)

ماجرای پس از شهادت

بدن حضرت را پس از شهادت در بازار بغداد (4) به نام «سوق الریاحین» (5) در معرض دید همگان قرار دادند و مردم را برای دیدن جنازه ایشان فرا خواندند. (6) منظور هارون از این کار، این بود که مرگ حضرت را طبیعی جلوه دهد. وی حتی از علما و قضات بر این امر امضا گرفت و کسانی را که حاضر به امضا نشدند شکنجه و اذیت کرد. (7) علت این که هارون نمی خواست شهادت امام کاظم علیه السلام را آشکارا بر عهده بگیرد، ترس از مسلمانان و به ویژه شیعیان و زیاده روی آنها بود. (8)

ص: 341

-
- 1- تاریخ گزیده ص 204؛ ظفرنامه، ص 84؛ مستوفی اعتقاد شیعه را بر این میدانند؛ تاریخ رویان، ص 80
 - 2- مناقب الطاهرین
 - 3- تاریخ بناکتی، ص 114؛ تاریخ گزیده ص 204؛ تاریخ قم، ص 509؛ ظفرنامه، ص 85
 - 4- تاریخ رویان، ص 80
 - 5- تاریخ طبرستان رویان و مازندران، ص 127.
 - 6- مناقب الطاهرین؛ راحه الارواح؛ تاریخ رویان؛ تاریخ طبرستان رویان و مازندران، ص 127.
 - 7- تاریخ رویان، تاریخ طبرستان رویان و مازندران، ص 127.
 - 8- تاریخ رویان، ص 80

یکی دیگر از دلایل این کار، آن است که برخی از شیعیان، به مهدویت آن حضرت معتقد بودند و یا احتمال داشت به مهدویت او اعتقاد پیدا کنند. (1) یحیی بن خالد برمکی دستور داد جنازه حضرت را در معرض دید همگان قرار داده، فریاد بزنند: «این موسی بن جعفر است که رافضه معتقدند او نمرده است.» (2) او به این وسیله می خواست تا همگان به وفات ایشان یقین کنند.

طبری این ماجرا را با اندکی تفاوت این گونه بیان کرده که سندی بن شاهک پس از مسموم ساختن حضرت، هشتاد نفر از اعیان را جمع نمود و در سرایی برد که امام در آن جا محبوس بودند و گفت: «بدانید که امیر خیر خواست و ما او را احترام کردیم و جای فراخ دادیم. بنگرید وی به مرگ خویش می میرد!» حضرت فرمود: «توسعه جا راست است اما در نه خرما مرا زهر دادند و فردا یا پس فردا بمیرم.» (3)

غسل حضرت توسط امام رضا علیه السلام: یکی از یاران امام کاظم علیه السلام به نقل روایتی از ایشان می پردازد که در آن امام کاظم علیه السلام بیان می دارد: «هر چند در ظاهر سندی بن شاهک متصدی غسل دادن من می شود، در واقع این کار توسط امام بعد از من علی الرضا علیه السلام انجام می گیرد.» آن فرد به هنگام غسل دادن، مشاهده کرد که سندی مشغول غسل امام علیه السلام بود اما دست او به امام نمی رسید و علی بن موسی مشغول غسل دادن پدر بودند. (4)

مدفن

مدفن ایشان در جانب غربی (5) شهر بغداد در محله کرخ واقع شده (6) که مقابر

ص: 342

-
- 1- حیات فکری و سیاسی امامان شیعه، رسول جعفریان، ص 405؛ به نقل از کشف الغمه، ج 2، ص 234.
 - 2- راحة الأرواح، ص 220.
 - 3- مناقب الطاهرین، ص 743.
 - 4- راحة الأرواح، 220.
 - 5- تاریخ قم، ص 509.
 - 6- تاریخ گزیده، ص 204. ظفرنامه، ص 84. نزهة القلوب، ص 74.

قریش در آن قرار داشت. (1) این محل به واسطه امام کاظم علیه السلام و امام جواد علیه السلام بیش از پیش مورد توجه قرار گرفت و بعدها عمادالدوله دیلمی بر مزار ایشان عمارتی زیبا ساخت (2) و با توسعه یافتن محل در زمان مستوفی خود به شهری کوچک بدل شد. (3)

عمر

عمر آن حضرت 51، (4) 54، (5) 55، (6) یا 59 (7) سال ذکر شده است. البته با توجه به رأی اکثریت در تاریخ تولد (128ق)، و تاریخ شهادت (183 ق) طول عمر ایشان 55 سال محاسبه می شود.

فرزندان

تعداد فرزندان آن حضرت را 37 (8) 38، (9) 40 (10) 47 (11) و 59 (12) دانسته اند. در مجموع می توان گفت: امام کاظم علیه السلام دارای پسران و دختران بسیاری بوده اند که نام آنها و برخی سجایای اخلاقی و مدفن آنها نیز در منابع ذکر شده

ص: 343

-
- 1- تاریخ محمدی، ص 137. مجمل التواریخ و القصص، ص 353؛ تاریخ قم ص 509؛ مناقب الطاهرین ص 757. در خصوص مدفن حضرت اتفاق نظر است.
 - 2- تاریخ گزیده، ص 204
 - 3- نزهة القلوب، ص 74؛ ظفرنامه 84
 - 4- تاریخ بناکتی، ص 113.
 - 5- مجمل التواریخ و القصص، ص 353؛ تاریخ محمدی، 138، تاریخ قم، ص 509.
 - 6- مناقب الطاهرین؛ تاریخ گزیده، ص 204؛ ظفرنامه، ص 84؛ تاریخ قم، ص 509
 - 7- تحفة الأبرار في مناقب الائمة الاطهار، ص 168.
 - 8- تاریخ محمدی، ص 139؛ تاریخ بناکتی، ص 114؛ مناقب الطاهرین، ص 733.
 - 9- مجمل التواریخ و القصص؛ تحفه الابرار في مناقب الائمة الاطهار.
 - 10- تاریخ قم، ص 509
 - 11- تاریخ گزیده، ص 204
 - 12- ظفر نامه، ص 85.

است. (1) معروف ترین آن ها از پسران امام علی بن موسی الرضا علیه السلام (2) و از دختران سنی فاطمه علیها السلام در قم است. (3)

کرامات

قسمت عمده کرامات آن حضرت در کتبی نقل شده که در موضوع امامت است. کتاب های مانند راحة الأرواح، مناقب الطاهرین و کتاب نزهة الکرام. این کرامات را در چند دسته می توان تقسیم بندی کرد

1. زنده کردن مردگان به اذن خدا: زنده کردن گاو بیوه زن (4) و زنده کردن مرکب مرد مغربی که در مسیر حج مرده بود.
2. سخن گفتن با حیوانات: شیری به خدمت امام آمد و حضرت دعا کردند که حمل بر جفتش آسان گردد. (5)
3. طی الارض: حضرت یکی از زندانیان را به وسیله طی الارض به دیدار خانواده اش در مدینه بردند و حاضر شدن امام بر جنازه زنی به نام شطیطه با دوری مسافت. (6)
4. بهره مندی از علم وافر در کودکی: پاسخ گفتن به سؤالات ابو حنیفه در کودکی. (7)
5. جان گرفتن جمادات به اشاره حضرت: بلعیده شدن ساحر هارون به

ص: 344

-
- 1- مناقب الطاهرین، ص 733-734؛ تاریخ قم، ص 509؛ تاریخ گزیده، ص 202.
 - 2- راحة الأرواح، ص 220، ظفرنامه، 84.
 - 3- ظفرنامه، ص 84
 - 4- مناقب الطاهرین، ص 712
 - 5- همان
 - 6- همان، ص 721.
 - 7- نزهة الکرام و بستان العوام، ص 765-766؛ مناقب الطاهرین، ص 741-742.

اشاره حضرت توسط نقش شیری که بر پرده بود. (1) و نیز افعی شدن عصای حضرت در مقابل هارون. (2)

6. دفاع حیوانات از ایشان: ظاهر شدن شیرها برای دفاع از حضرت در مقابل فرستادگان هارون که قصد کشتن ایشان را داشتند. (3)

7. سخن گفتن در مهد: امام کاظم علیه السلام در زمانی که در مهد بودند با یکی از یاران پدر هم صحبت شدند و از او خواستند تا نام دخترش را عوض نماید. (4)

8. نسوختن در آتش: امام کاظم علیه السلام در مقابل یکی از برادران که دعوی امامت داشت، دست خود را در آتش فرو بردند و به سلامت خارج کردند و از او خواستند که او هم چنین کند؛ اگر امام باشد دستش در آتش نخواهد سوخت. (5)

9. توانایی بر عبادات طولانی: ایشان می توانستند تمام طول شبانه روز را مشغول نماز و رکوع و سجود باشند، بدون این که به خواب روند یا نیازمند تجدید وضو باشند. (6)

10. معجزاتی که شقیق در طول سفر حج از آن حضرت مشاهده کرده که تلفیقی از موارد ذکر شده مانند عبادات، طی الارض، خیر از نیات و افکار مردم، و... است. (7)

ص: 345

1- مناقب الطاهرین، ص 709.

2- راحة الأرواح، ص 215.

3- همان، ص 214

4- نزهة الكرام، ص 755.

5- راحة الأرواح، ص 214.

6- مناقب الطاهرین، ص 710؛ راحة الأرواح، ص 210.

7- راحة الأرواح، ص 218. 217

صرف نظر از تاریخنامه طبری که ذیل حوادث دوران مهدی عباسی طی داستانی از امام کاظم علیه السلام یاد کرده، ائمه نگاری در متون کهن فارسی با نگارش کتاب مجمل التواریخ و القصص در قرن پنجم و ششم هجری آغاز شد.

پرداختن به زندگی امامان در متون فارسی در مقایسه با متون عربی، با تأخیر چشم گیر انجام گردید، اما در ادامه با روند روبه رشد و صعودی در سده های بعد همراه بود تا جایی که در قرون بعد، کتاب های مستقلی درباره امامان و فضایل آنها شیعیان به رشته ی تحریر در آمد که از جامعیت و گستردگی خوبی نسبت به آثار پیشین برخوردارند.

از بررسی متون کهن فارسی نکات زیر استفاده می شود:

شرح زندگانی امامان را نه فقط در کتب تاریخی می توان جست و جو کرد، بلکه در سایر متون با موضوعاتی چون انساب، کلام، مناقب و فضایل، جغرافیا و... ذکر امامان علیه السلام آمده؛ هر چند تعداد متون تاریخی که به این امر پرداخته اند بیشتر است. مجمل التواریخ و القصص، تاریخ بناکتی، تاریخ طبرستان، تاریخ رویان، ظفرنامه، تاریخ گزیده، تاریخنامه طبری، تاریخ طبرستان و رویان و مازندران، تاریخ قم و تاریخ روضه الصفا، همه متون تاریخی و حاوی مطالبی در مورد امام کاظم علیه السلام هستند.

از مهم ترین نقاط ضعف در متون کهن فارسی، ارجاع ندادن مطالب به طور مشخص است. بسیاری از نویسندگان فارسی زبان در ابتدای کتاب، توضیحی در مورد منابع مورد استفاده خود داده اند اما در متن، سند مطالب را نیاورده اند.

پرداختن به زندگی امامان، تنها مختص شیعیان نبوده بلکه بسیاری از نویسندگانی که در این عرصه قلم زده اند غیر شیعه اند؛ مانند مستوفی که امامان را حجت خدا بر خلق و شایسته خلافت و جانشینی رسول خدا صلی الله علیه و آله می داند و با صراحت به مقام عصمت ایشان معترف است. دیگر نویسندگان سنی مذهب هم

گاه در ذیل فرزندان حضرت علی علیه السلام و گاه در ادامه شرح حال خلفا، از امامان یاد نموده و با بیان جملات دعایی «رضی الله عنه» و یا «علیه السلام»، به ایشان ادای احترام کرده اند.

تفاوت هایی بین آثار شیعی و آثار اهل سنت موجود است؛ مثلاً در کتب شیعه مانند مناقب الطاهرین و نیز راحة الأرواح، معجزات و خوارق عادت بسیاری از آن حضرت نقل گردیده در حالی که در منابع اهل سنت، فقط به ذکر چند نمونه مختصر اکتفا شده است. نیز بیش تر نویسندگان اهل سنت، معتقدند که حضرت به شهادت نرسیده بلکه به اجل طبیعی از دنیا رفته، در حالی که اکثر نویسندگان شیعه، معتقدند حضرت به دستور هارون مسموم و شهید شده اند.

در مورد بسیاری از اطلاعات مانند نام، کنیه، نام پدر، محل تولد، تاریخ تولد، تاریخ شهادت، مدفن، نام مادر و مدت امامت آن حضرت اختلاف چندانی دیده نمی شود و اکثر منابع، صرف نظر از روز و ماه، در سال آنها مشترکند.

مطالب موجود در متون کهن فارسی، در بسیاری موارد مکمل هم هستند و تضاد چندانی در آنها به چشم نمی خورد.

منابع

1. آملی، اولیاء الله، تاریخ رویان، بنیاد فرهنگ ایران، تهران: 1347ق.
2. ابن عنبه، الفصول الفخریه، با تصحیح سید جلال الدین محدث ارموی، انتشارات علمی و فرهنگی، 1363.
3. ابن مهلب بن شادی، مجمل التواریخ و القصص، تصحیح نجم الدین سیف ابادی، آلمان، دوهومونده نیکار هوزن، 2000م.
4. اشعری، حسن بن مالک، تاریخ قم، ترجمه حسن بن علی قمی، تصحیح از

ص: 347

5. بلعمی، ابوعلی، تاریخنامه طبری، ج 4، با تصحیح محمد روشن، تهران: سروش - البرز، چاپ دوم، 1373ق.
6. بناکتی، داوود بن ابوالفضل، تاریخ بناکتی، تصحیح جعفر شعار، انجمن آثار ملی، تهران: 1348ق.
7. رازی، جمال الدین مرتضی محمد بن حسین، نزهه الکرام و بستان العوام، تصحیح محمد شیروانی، چاپخانه میهن، 1362.
8. رسایل خوارزمی، با تصحیح محمد مهدی پور گل، انجمن آثار و مفاخر فرهنگی، 1384.
9. رسول جعفریان، حیات فکری و سیاسی امامان شیعه، انتشارات انصاریان، 1376ق.
10. شیعی، حسن بن حسین، راحة الارواح و مونس الاشباح، تصحیح حسین درگاهی، معاونت وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، 1379.
11. طبری، عمادالدین حسن بن علی، تحفه الابرار فی مناقب الائمة الاطهار، تصحیح سید مهدی جهرمی، نشر میراث مکتوب.
12. طبری، عمادالدین، مناقب الطاهرین، تحقیق حسین درگاهی، تهران: سازمان چاپ و انتشارات، 1379.
13. قمی، شیخ عباس، الفوائد الرضویة، تصحیح ناصر باقری بیدهندی، بوستان کتاب، 1385.
14. کاتب، بهاء الدین محمد بن حسن بن اسفندیار، تاریخ طبرستان، تصحیح عباس اقبال آشتیانی، 1366، چاپ دوم.
15. کاشی، مولانا حسن، تاریخ محمدی، به اهتمام رسول جعفریان، بی جا، بی تا.
16. مرعشی، سیدظہیر الدین، تاریخ طبرستان و رویان و مازندران، تصحیح سید محمد حسین تسبیحی، تهران: مؤسسه مطبوعاتی شرق، 1345ق.
17. مستوفی، حمدالله، تاریخ گزیده، دبیر سیاقی، تهران: امیر کبیر، چاپ سوم، 1364ق.

18. مستوفی، حمدالله، ظفرنامه، قسم الاسلامیه، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، چاپ اول، 1380ق.

19. مستوفی، حماد الله، نزهه القلوب، با تصحیح محمد دبیر سیاقی، حدیث امروز، دی ماه 1381.

20. میر خواند، تاریخ روضه الصفا، بینا، بی تا، بی جا

ص: 349

سیمای امام کاظم علیه السلام در منابع صوفیه (بررسی تطور اخبار امام کاظم علیه السلام در منابع صوفیه از آغاز تا پایان قرن نهم) زهرا مقدسی

چکیده

جریان تصوف، در ابتدا با زهدگرایی، توجه به آخرت و جدایی از زندگی دنیایی شکل گرفت و به مرور و در اواخر قرن سوم هجری، افکار و عقاید خویش را به صورت مدون عرضه نمود و به عنوان جریانی اجتماعی وارد عرصه شد. این جریان در دوران حیات اجتماعی خود، در دوره هایی به مذهب تشیع نزدیک گردید و نماد این نزدیکی، مطرح شدن ائمه به عنوان اولیا و اقطاب صوفیان بود. این حرکت با استقبال دانشمندان شیعی مواجه شد؛ زیرا زمینه جذب آنان به مذهب تشیع از این دریچه فراهم می گشت و می توانست مبنا و محور مهمی برای وحدت به شمار آید. در این عرصه، متصوفه به امامان شیعه و از جمله امام کاظم علیه السلام، به عنوان نماد زهدگرایی توجه کردند و سخنان آنان در کتب صوفیه بازتاب یافت.

در این پژوهش، به این سؤال که امام کاظم علیه السلام در چه زمانی وارد منابع صوفیه شد و تا پایان قرن نهم این حضور چه تطور و تغییراتی یافت؟ بررسی این حضور و تغییرات آن، در 62 منبع متصوفه در دوره زمانی یادشده پی گیری شد و یاد از آن حضرت در این منابع، سه دوره را پشت سر نهاد: دوره اول، نامی از امام در منابع نبود؛ دوره دوم از نیمه قرن هفتم

به بعد از امام در برخی منابع در حد ذکر نام یاد می شود و دوره سوم، که از قرن هشتم آغاز می گردد که حضور و حیات امام در این دوره به صورت روشن و با عنوان های مستقل مشاهده می شود. تحولات در حوزه نوشتار، همه از تحولات اجتماعی و مذهبی جامعه متأثر بود که بر دیگر عرصه ها اثر می گذاشت. در پایان این نوشتار، برای نشان دادن جریان ها و دیدگاه های صوفیان درباره امام کاظم علیه السلام به مقایسه تطبیقی دو کتاب صوفیانه قرن نهم، یعنی شواهد النبوه اثر خواجه محمد پارسا (م 822ق) سنی غیر متعصب و دوست دار اهل بیت : و از بزرگان طایفه نقشبندیه، و کتاب فصل الخطاب عبدالرحمان جامی (م 898ق) از سرشناسان نقشبندیه، پرداخته ایم که هر دو کتاب زندگانی امام کاظم علیه السلام را گزارش کرده اند.

واژگان کلیدی: امام کاظم علیه السلام، تصوف، منابع صوفی.

مقدمه

تصوف در ابتدای شکل گیری خود که تا نیمه دوم قرن سوم هجری ادامه یافت، توجه به زندگی دنیوی و تجمل پرستی را با حقیقت دین داری و خداپرستی مغایر می دانست و به رستگاری در آخرت و بهره مندی از نعمت های اخروی و به خصوص لقای خداوند در بهشت توجه نشان می داد؛ از این رو، متصوفان زهد و کناره گیری از اجتماع را برمی گزیدند. اما تصوف از قرن سوم به بعد، شکل خاصی به خود گرفت و صوفیان به صورت یک دسته متمایز ظاهر شدند که این دوره را دوره ترویج تصوف می توان نامید. آنان از همین دوران، به تدوین روی آوردند و اصول و قوانین تصوف به صورت منظم و مرتب در آمد و مشایخ به نوشتن رساله های کوتاه پرداختند. در این نوشتار، 63 منبع از منابع صوفیه بررسی شده است تا به سیر تطور سیمای امام کاظم علیه السلام در این منابع بپردازیم که تا پایان قرن نهم است. در ادامه، دو منبع مهم صوفیه مقایسه و بررسی می گردد.

ص: 351

متصوفه خود به مذهب تشیع معتقد نبودند؛ زیرا از دل تسنن؛ برخاستند اما به قدر و عظمت شأن امامان معترف بودند؛ از این رو، خود را به ائمه شیعه متصل کردند و آنان را از مؤسسان طریقت خویش دانستند.

در واقع زاهدان و صوفیان، زهد امامان را می ستودند؛ از این رو آنان را پیشوای زهد و طریقت خود قرار دادند و مبادی اخلاقی خود را از آن بزرگواران اقتباس کردند و اساس تصوف را در ابتدای تأسیس، بر همان مبادی بنا نهادند. این روش بدانجا منتهی شد که همه شئون تصوف را از طریق فرزندان امام علی علیه السلام به خود آن حضرت نسبت می دادند. البته این ارتباط دهی که در ابتدا در حد ذکر سخنان و اقوال امام در کنار سایر مشایخ صوفیه بود، درباره حضرت علی علیه السلام بسیار بیشتر از دیگر ائمه بود؛ هم چنان که در منابع از قرن چهارم به بعد، نام حضرت وجود دارد. در این نوشتار، منابع را معرفی خواهیم کرد.

ابن خلدون نیز تلاش صوفیه را در نزدیکی خود به علی بن ابی طالب علیه السلام در بحث خرقة پوشی بیان می کند و چنین می گوید:

علی علیه السلام به حسن بصری خرقة پوشانید و بدین طریق او را ملتزم به پیمودن طریقت کرد و جنید نیز از طریق شیوخ خود به ایشان متصل می شود. (1)

متصوفه به تدریج، خود را به دیگر ائمه نیز منتسب کردند؛ چنان که کلاباذی (م 676ق) به بیان اقوال و احوالات امام زین العابدین علیه السلام، امام باقر علیه السلام و امام صادق علیه السلام بعد از امامان علی و حسن و حسین علیه السلام می پردازد. (2)

در ابتدا منتسب کردن به ائمه، صرفاً در خرقة پوشی به دست آنان بود ولی به تدریج در موضوع هدایت شدن و راه یابی و آگاهی بر حقیقت، شریعت و طریقت نیز از طریق ائمه تأکید می شد. نمونه آن اسلام آوردن شقیق بلخی و توبه بشر

ص: 352

1- نک: دیوان المبتدأ والخبر فی تاریخ العرب والبربر و من عاصرهم من ذوی الشان الأكبر، تحقیق خلیل شهاده، دار الفکر، دوم، ج 1، ص 403، 1408ق - 1988م. 2

2- نک: التعرف لمذهب التصوف، ص 36، مكتبة الکلیات الازهریه، اول 1389-1969م.

حافی به دست امام موسی بن جعفر علیهما السلام بود.

با بررسی منابعی که ذکر می‌کنیم، چنین به دست آمد که امام کاظم علیه السلام از قرن هفتم به بعد وارد منابع صوفیه می‌شوند و متصوفه در این قرن، تنها به بیان سخنان امام در کنار سایر متصوفه نخستین بسنده می‌کنند. اما آن حضرت از قرن هشتم به بعد، در منابع صوفی، با یک عنوان مستقل معرفی می‌شوند.

بنابر این صوفیه برای اثبات اتصال بین خود و تشیع می‌کوشیدند که نمونه آن در بیان ارتباط با امام کاظم علیه السلام نمایان است. این تلاش، در زمینه‌ها و بسترهای مناسبی میسر می‌گشت که برای شیعیان فراهم شده بود؛ مانند شناخته شدن شخصیت امام به عنوان نمونه زهد و یا مطرح شدن شیعه اثناعشری در قرون خاص همانند دوران مغول به ویژه در دوران غازان خان (ح 694-703ق) و اولجایتو (ح 703-716ق) که شیعه دوازده امامی از نفوذ عظیم برخوردار شده بود. در این احوال، متصوفه خود را به شیعیان نزدیک تر ساختند و امام علی علیه السلام را پیشرو همه اقسام معرفت شمردند.⁽¹⁾ چنین رفتاری به سود آنان بود و مقاصد ظاهری و باطنی آنان را تأمین می‌کرد.

البته از دلایل دیگر آن می‌توان به تلاش برخی از علمای تشیع در نزدیک کردن این دو مشرب دانست؛ هم چنان که میثم بحرانی (م 679ق) در این باره پیش قدم شد و نخستین سنگ بنای آن را استوار کرد و در شرح نهج البلاغه، به سخنان امام رنگ صوفیانه داد. لذا قاضی نورالله شوشتری، شرح نهج البلاغه میثم را بر حکمت و کلام و تصوف مشتمل دانسته است.⁽²⁾ سبط ابن جوزی (م 645ق)، از شخصیت‌های شاخص اهل سنت نیز در این مسیر قدم برداشت؛ چنان که در تذکره الخواص، ائمه را با عناوین مستقل معرفی کرده و گویا به سبب چنین نوشتاری، برخی وی را شیعه دانسته‌اند.

ص: 353

1- داوود الهامی، موضع تشیع در برابر تصوف در طول تاریخ، ص 78، مکتب اسلام، قم: 1378ش.

2- مجالس المومنین، ص 3239، کتاب فروشی اسلامیة، تهران: 1354ش.

مقاله حاضر از نظر زمانی، محدود و تا قرن نهم است؛ زیرا با روی کار آمدن صفویان که به تصوف و صوفیه تمایل داشتند و از طرفی منتسب کردن جد این سلسله (صفی الدین اردبیلی) به امام کاظم علیه السلام و بیان سید بودن آنان، باعث شد در این قرون، به صوفیه و مخصوصاً امام کاظم علیه السلام در منابع آنها، توجه بسیاری گردد؛ به همین دلیل، بیش تر به منابع قبل از صوفیه پرداختیم تا ریشه انتساب متصوفه به آن حضرت بررسی گردد که آیا از ابتدا انتساب به امام کاظم علیه السلام وجود داشته است؟

سیر تطور سیمای امام کاظم علیه السلام در منابع صوفیه

اشاره

با بررسی های انجام شده در تعدادی از منابع صوفی از آغاز تا پایان قرن نهم، روشن می شود که نام برخی از ائمه در منابع اولیه تصوف نبوده و به تدریج به دلایل مختلف وارد منابع شده است. به طور کلی، راه یابی نام امام کاظم علیه السلام را در سه محور می توان تقسیم بندی کرد:

محور اول

اشاره

در محور اول از منابعی یاد می شود که از امام کاظم علیه السلام یادی نکرده اند. محدوده زمانی این محور از آغاز نگارش و پیدایش کتاب های صوفیانه تا پایان قرن ششم است. غفلت از نام امام تا پایان قرن ششم در منابع صوفیه ادامه داشته است. البته این غفلت در برخی از منابع قرن هفتم، هشتم و نهم نیز ادامه یافت. منابعی که در ادامه ذکر می شود، از منابع نخستین صوفیه اند که هیچ یادی از امام کاظم علیه السلام نکرده اند و تنها از امام علی علیه السلام و برخی ائمه دیگر به صورت گذرا که گاه در حد ذکر نام و یا بیان اقوال آنان در کنار سایر مشایخ خویش است، بسنده کرده اند. اللمع، حلیه الاولیاء و تذکره الاولیاء هر چند از جمله کتاب های مربوط به محور اول به شمار می آیند، شرح حال برخی ائمه را با عناوین مستقلی درج

ص: 354

کرده اند که به این موارد، ذیل هر کتاب اشاره می شود.

قرن چهارم

منابع این قرن به ترتیب عبارتند از:

1. التعرف لمذهب اهل التصوف / ابوبکر محمد الکلاباذی (م 380 ق)؛

2. قوت القلوب في معالجة المحبوب / ابوطالب مکی (م 386 ق)؛

قرن پنجم

3. تهذيب الاسرار / عبدالملک بن محمد بن ابراهیم نیشابوری خرکوشی (م 407 ق)؛

(وی تنها به یادی از امام علی علیه السلام اکتفا کرده است.)

4. المقدمة في التصوف و حقيقته / ابو عبد الرحمن سلمی (م 412 ق)؛

(از سه امام یاد کرده است: علی بن ابی طالب علیه السلام، محمد بن علی الباقر علیه السلام و جعفر بن محمد الصادق علیه السلام)

5. تاريخ الصوفيه / ابو عبد الرحمن سلمی (م 412 ق)؛

6. طبقات الصوفيه / ابو عبد الرحمن سلمی (م 412 ق)؛

(از سه امام یاد کرده: جعفر بن محمد الصادق علیه السلام، علی بن ابی طالب علیه السلام، و نیز به اسلام آوردن معروف کرخی به دست علی بن موسی الرضا علیه السلام اشاره کرده است)

7. حلیة الاولیاء و طبقات الاصفیاء / ابونعیم احمد بن عبدالله الأصبهانی (م 430 ق)؛

(شرح حال پنج امام را آورده است: علی بن ابی طالب علیه السلام، حسن بن علی علیه السلام، زین العابدین علی بن الحسین علیه السلام، محمد بن علی الباقر علیه السلام، جعفر بن محمد الصادق علیه السلام)

ص: 355

8. شرح التعرف لمذهب التصوف/ ابو ابراهيم اسماعيل بن محمد مستملى بخارى (م 434ق)؛

(از چهار امام یاد کرده است: امام علی علیه السلام، امام حسن علیه السلام، امام حسین علیه السلام، امام سجاد علیه السلام، امام باقر علیه السلام و امام صادق علیه السلام)

9. اسرار التوحید فی مقامات الشیخ ابی السعید/ محمد بن منور بن ابی سعد بن ابی سعید میهنی (م 440)؛

(در اشاره به خرقه پوشی معروف کرخی از دست امام صادق علیه السلام، ائمه را تک تک نام می برد تا پیامبر صلی الله علیه و آله، و آنها را در یک سلسله بیان می کند. وی در بیان سلسله خرقه پوشی ابوالعباس قصاب، نهایتاً به دست امام علی علیه السلام و پیامبر صلی الله علیه و آله می رسد)

10. کشف المحجوب / علی بن عثمان هجویری (م 465)؛

(از شش امام یاد کرده است: ابو الحسن علی بن ابی طالب علیه السلام، امام حسن علیه السلام، امام حسین علیه السلام، امام سجاد علیه السلام، امام باقر علیه السلام و امام صادق علیه السلام)

11. الرسالة القشیریة/ ابو القاسم عبدالکریم بن هوازن القشیری (م 475ق)؛

(سه امام را ذکر کرده است: امام علی علیه السلام، علی بن الحسین علیه السلام و امام صادق علیه السلام وی به اسلام آوردن معروف کرخی به دست علی بن موسی الرضا علیه السلام اشاره می کند)

12. منازل السائرین / خواجه عبدالله انصاری هروی (م 481ق)؛

13. صد میدان / خواجه عبدالله انصاری (م 481ق)

14. طبقات الصوفیه خواجه عبدالله انصاری (م 481ق)؛

(سخنان امام علی بن ابی طالب علیه السلام، را در کنار سایر مشایخ بیان می کند. وی به اسلام آوردن معروف کرخی به دست علی بن موسی الرضا علیه السلام اشاره دارد)

15. اللمع فی التصوف/ ابو نصر سراج (م قرن چهارم)؛

(امام علی علیه السلام را با عنوان مستقلی معرفی کرده است.)

16. نورالعلم / شیخ ابوالحسن خرقانی (اواخر قرن چهارم اوایل قرن پنجم)؛

(سخنان امیر المؤمنین علی علیه السلام را در کنار سایر مشایخ صوفیه آورده است)

قرن ششم

17. احیاء العلوم الدین / ابو حامد غزالی (م 505ق)؛

(از پنج امام یاد کرده که گاه به ذکر نام و گاه به برخی سخنان ایشان اکتفا کرده است: علی ابن ابی طالب علیه السلام، حسن بن علی علیه السلام، حسین بن علی علیه السلام، محمد بن علی علیه السلام، جعفر بن محمد الصادق علیه السلام)

18. کیمیای سعادت غزالی (م 505ق)؛

(از پنج امام یاد کرده است: علی بن ابی طالب علیه السلام، امام حسن علیه السلام، امام حسین علیه السلام، علی بن الحسین علیه السلام، علی بن موسی الرضا علیه السلام)

19. مناقب الابرار و محاسن الأخیار / حسین بن نصر بن خمیس (م 552ق)؛

(به چهار امام اشاره کرده است: علی بن ابی طالب علیه السلام، حسن بن علی علیه السلام، حسین بن علی علیه السلام، جعفر بن محمد الصادق علیه السلام. وی اسلام آوردن معروف کرخی را به دست امام رضا علیه السلام می داند)

20. روح الارواح فی شرح اسماء الملک المفتاح / احمد سمعانی (م 534ق)؛

(پنج امام را نام برده است: امام علی علیه السلام، امام حسن علیه السلام، امام حسین علیه السلام، امام سجاد علیه السلام و امام صادق علیه السلام)

21. مناقب الصوفیه / منصور بن اردشیر عبادی مروزی (م 547ق)؛

(سه امام را یاد کرده است: امام علی علیه السلام، امام حسن علیه السلام و امام صادق علیه السلام)

22. گزیده در اخلاق و تصوف / طاهر بن محمد خانقاهی (اواخر قرن ششم و اوایل قرن هفتم)؛

قرن هفتم

23. فتوحات مکیه / شیخ اکبر محیی الدین بن عربی (م 638ق)؛

(از امام علی علیه السلام یاد کرده است)

24. فصوص الحکم / ابن عربی (م 638ق)؛

(از دو امام یاد کرده است: امام علی علیه السلام و امام صادق علیه السلام)

25. مرصاد العباد/ نجم الدین دایه رازی (م 654ق)؛

(به امام علی علیه السلام اشاره کرده است)

26. لمعات/ فخرالدین عراقی (م 688ق)؛

(به امام علی علیه السلام اشاره دارد)

27. عوارف المعارف شیخ شهاب الدین سهروردی (م 632ق)؛

(از سه امام را یاد کرده است: امام علی علیه السلام، حسن بن علی علیه السلام و امام محمد باقر علیه السلام)

28. منهاج السالکین و معراج الطالبین / شیخ نجم الدین کبری (م قرن هفتم)؛

29. آداب الصوفیه / نجم الدین کبری؛

30. تذکره الاولیاء / شیخ فرید الدین عطار نیشابوری (م قرن هفتم)؛

(چهار امام را با عنوان مستقلم معرفی کرده است: امام صادق علیه السلام، امام باقر علیه السلام، حضرت علی علیه السلام، امام رضا علیه السلام)

31. آداب المریدین / ضیاء الدین ابو نجیب سهروردی (م اواسط قرن هفتم)؛

(به سه امام اشاره کرده است: امام علی علیه السلام، امام حسین بن علی علیه السلام، امام جعفر صادق علیه السلام)

32. عبهر العاشقین/ شیخ روزبهان بقلی شیرازی (م 606ق)؛

(از علی بن ابی طالب علیه السلام نام برده است)

33. مناقب اوحدالدین حامد بن ابی الفخر کرمانی (نیمه دوم قرن هفتم)؛

34. فیه ما فیه / مولانا جلال الدین محمد بلخی (م 672)؛

(از سه امام یاد کرده است: علی بن ابی طالب علیه السلام، حسن بن علی علیه السلام و حسین بن علی علیه السلام)

35. المصباح في التصوف / سعد الدين حمويه (م 650ق)؛

36. نفحة الروح و تحفه الفتوح / مؤيد الدين بن محمود جندی (قرن هفتم)؛

(از امام علی علیه السلام یاد کرده است)

37. كشف الحقائق / شيخ عبد العزيز بن محمد نسفی (قرن هفتم)؛

38. الانسان الكامل / نسفی؛

39. منابع السیفیه / ابو الحقائق محمد بن احمد جوینی (قرن هفتم)؛

(از امام علی علیه السلام یاد کرده است)

قرن هشتم

40. کاشفا لاسرار / نور الدین عبد الرحمان اسفراینی (م 717ق)؛

(از امام علی بن ابیطالب علیه السلام یاد کرده است)

41. مناقب العارفين / احمد افلاکی عارفی (م 761ق)؛

(امام علی علیه السلام، امام حسن علیه السلام، امام حسین علیه السلام و امام صادق علیه السلام)

42. تحفه الاخوان في خصائص الفتيان / عبد الرزاق کاشانی (م 736ق)؛

(امام علی علیه السلام، امام حسن علیه السلام، امام حسین علیه السلام، امام علی بن حسین علیه السلام، امام رضا علیه السلام)

43. مجمع البحرين / ابراهيم ابرقوهي (قرن هشتم)؛

(امام علی علیه السلام، امام حسین علیه السلام، امام جعفر صادق علیه السلام)

44. دستور الجمهور في مناقب سلطان العارفين ابویزید طیفور احمد بن حسین بن شیخ خرقانی (قرن هشتم)؛

(امام علی علیه السلام، امام حسین علیه السلام و امام صادق علیه السلام)

45. انیس الطالبین و عدہ السالکین / صلاح الدین بن مبارک (م 793ق)؛

(امام علی علیه السلام، امام حسین علیه السلام، امام زین العابدین علیه السلام، امام باقر علیه السلام، امام صادق علیه السلام)

46. روض الرياحين في حكايات الصالحين / عبد الله بن اسعد يافعى (م 768ق)؛

(امام على عليه السلام، امام باقر عليه السلام)

47. انيس الطالبين و عده السالكين / صلاح بن مبارك بخارى (م 793ق)؛

(امام صادق عليه السلام، امام حسين عليه السلام، امام باقر عليه السلام، امام زين العابدين عليه السلام و امام على عليه السلام)

48. سلك السلوك / ضياء البدن نخشبى (قرن هشتم)؛

(امام على عليه السلام، امام صادق عليه السلام، امام حسن عليه السلام، امام حسين عليه السلام، امام على بن حسين عليه السلام)

قرن نهم

49. نفحات الانس من حضرات القدس / نور الدين عبد الرحمان جامى (م قرن نهم)؛

(امام على عليه السلام، امام حسن عليه السلام، امام حسين عليه السلام و امام صادق عليه السلام وى در بيان سلسله شيوخ به امام حسن و امام على عليه السلام و در نهايت به احمد مختار مى رسد. نيز به مسلمان شدن معروف كرخى به دست امام رضا عليه السلام اشاره کرده است)

50. معدن الدرر (سيرت نامه حاجى ناصر الدين عمر مرشدى) / محمد عمر مرشدى (تأليف 869ق)؛

(امام على عليه السلام و امام رضا عليه السلام)

51. شرح فصوص الحکم / تاج الدين حسين بن حسن خوارزمى (م 835-838)؛

(امام صادق عليه السلام و امام على عليه السلام)

52. ذخيره الملوک / مير سيد على همدانى (م 800)؛

(امام صادق عليه السلام، امام حسن عليه السلام، امام حسين عليه السلام و امام زين العابدين عليه السلام)

53. رساله نفس شناسى / سيد محمد نوربخش (م 869ق)؛

54. رسائل جناب شاه نعمت الله ولى كرمانى / به كوشش جواد نوربخش كرمانى (م 834ق)؛

(امام صادق علیه السلام، امام حسین علیه السلام و امام علی علیه السلام)

55. تسنیم المقربین / شمس الدین محمد تبادکانی طوسی (م 891ق)؛

(امام صادق علیه السلام و امام علی علیه السلام)

محور دوم

اشاره

در مرحله دوم، به تدریج نام امام کاظم علیه السلام وارد منابع می شود. آغاز یاد از امام در منابع صوفیانه از قرن هفتم است. سه منبع، گزارش هایی از امام، در موضوع سلسله نسب و یا بیان مشایخ در خرقة پوشی را منعکس کرده اند که در ادامه به چگونگی آن می پردازیم:

قرن هفتم

56. اوراد الاحباب و فصوص الأدب / ابو المفاجر یحیی باخزری (م نیمه اول قرن هفتم)؛

(از سه امام یاد کرده است: امام علی علیه السلام، امام حسن علیه السلام و امام صادق علیه السلام و در مقدمه کتاب، در بیان خرقة پوشی مشایخ خود نهایت به علی بن موسی الرضا علیه السلام و بعد موسی کاظم علیه السلام می رسد و به ترتیب ائمه را نام می برد تا به پیامبر صلی الله علیه و آله می رساند)

57. مکاشفات صوفیان (شطحیات) / شیخ روزبهان بقلی شیرازی (606ق)؛

(از پنج امام را یاد کرده است: امام علی علیه السلام، امام حسن علیه السلام، امام حسین علیه السلام، امام باقر علیه السلام و امام صادق علیه السلام)

ابوتراب نخشی از صوفیان خراسان در قرن سوم است که بعضی نسبت او را از طریق شقیق بلخی به امام کاظم علیه السلام دانسته اند.

58. مشارق الداری شرح تائیه ابن فارض / سعید الدین سعید فرغانی (م 699)؛

(از شش امام یاد کرده است: امام علی علیه السلام، امام حسن علیه السلام، امام حسین علیه السلام، امام

زين العابدين عليه السلام، امام باقر عليه السلام و امام صادق عليه السلام)

نويسنده در بيان سلسله خرقه پوشی از امام علی عليه السلام تا امام رضا عليه السلام را نام می برد.

محور سوم

اشاره

در اين محور که از قرن هشتم آغاز می شود، شرح حال امام به صورت مستقل می آید. سه منبع، (يك منبع در قرن هشتم و دو منبع در قرن نهم)، امام را با عنوان مستقل معرفی کرده اند که در برخی موارد، اسلام آوردن و يا توبه کردن متصوفه هم عصر امام را به دست ایشان دانسته اند همانند اسلام آوردن شقيق بلخی و توبه بشر حافی

قرن هشتم

59. مراد المریدین / يوسف بن ابراهيم بن سعد الدين حمويه (نیمه اول قرن هشتم)؛

(امام علی عليه السلام، امام حسين عليه السلام، امام زين العابدين عليه السلام و امام صادق عليه السلام، وی در بيان سلسله خرقه پوشی معروف کرخی، از امام رضا عليه السلام آغاز می کند و ائمه را چنین نام می برد. امام موسی الكاظم عليه السلام، امام جعفر صادق عليه السلام، امام محمد باقر، امام زين العابدين، امام علی عليه السلام و امام حسين عليه السلام، امام حسن عليه السلام و او از دست امام علی بن ابی طالب عليه السلام).

کتاب نفائس الفنون في عرايس العيون اثر شمس الدين محمد بن محمود آملی (م قرن هشتم) نیز از جمله کتبی است که به متصوفه پرداخته، اما در آن مطالب جامعی در علوم مختلف ادبی، عرفانی، ریاضی، موسیقی و... جمع آوری شده که شرحی در موضوعات مختلف است و تنها به متصوفه اختصاص ندارد. هم چنین نویسنده آن شیعی بوده و اطلاعات کمی در مورد امام موسی کاظم عليه السلام داده است.

ص: 362

60. شواهد النبوه/ نور الدین عبد الرحمن جامی (م قرن نهم):

(با تیتیر مستقل به امام کاظم علیه السلام پرداخته و ماجرای ملاقات شقیق بلخی با امام را بیان می کند)

61. فصل الخطاب/ خواجه محمد پارسا (م 834ق).

(امام کاظم علیه السلام با تیتیر مستقل معرفی شده است)

برای بررسی بخش امام کاظم علیه السلام در دو کتاب شواهد النبوه و فصل الخطاب، ابتدا نویسندگان آنها معرفی می گردند:

خواجه محمد پارسا و عبدالرحمان جامی

محمد بن محمد بن محمود بخاری (1) مشهور به خواجه پارسا که در آغاز کتاب قدسیه در معرفی خود می گوید: «... و بنده ضعیف محمد بن محمد الحافظی البخاری...» (2) در سال 749 قمری در بخارا به دنیا آمد و در سال 822 قمری در سفر حج درگذشت و در قبرستان بقیع مدفون شد. او از بزرگان طایفه نقشبندیه (3) و یکی از دو جانشین خواجه بهاء الدین نقشبند بود که در نوشته های نقشبندیه، از کرامات و عظمت خواجه محمد و گسترش طریقه او بسیار گفته اند.

نورالدین عبدالرحمان جامی (817-898ق) از بزرگترین عرفا و ادبای قرن نهم هجری (4) و از جمله شارحان عرفان تنوریک ابن عربی (م. 638) و از

ص: 363

1- فصل الخطاب، تصحیح و تعلیقات جلیل مسگر نژاد، ص 1، تهران: چاپ اول، 1381.

2- قدسیه (کلمات بهاء الدین نقشبند)، مقدمه و تصحیح و تعلیق احمد طاهری عراقی، ص 2، کتاب خانه طهوری، 1354. 3

3- نقشبندیه نام یکی از سلسله های صوفیه است که منسوب و پیرو خواجه محمد بهاء الدین نقشبندند. خواجه بهاء الدین محمد بن محمد بخاری (م. 791)، از بزرگان صوفیه در قرن هشتم و مؤسس این طریقه است. خواجه علاء الدین و خواجه محمد پارسا از مریدان اویند.

4- شواهد النبوه، مصحح حسن امین، ص 17، تهران: میر کسری، اول، 1379 ش.

سرشناسان طریقت نقشبندیه به شمار می آید که در همه زمینه های فرهنگی اعم از ادبیات فارسی و عربی، تاریخ و رجال صاحب اثر و نظر است. (1) او شیخ الاسلام دولت تیموری هرات بود. (2) در عصر جامی تشیع رونق گرفت، به گونه ای که نویسندگان سنی مذهب نیز در آثار خود از ائمه یاد کردند و عنوانی را به ایشان اختصاص دادند. نظریه ای که در این عصر برخی نویسندگان سنی با مسلک عرفانی دنبال کردند، این بود که نه سنی هستند و نه شیعه و هم سنی هستند و هم شیعه؛ بدین معنا که خواستار جمع میان این مذاهب بودند و در کنار پذیرش خلفای نخست و صحابه کرام، به امامان شیعه نیز احترام گزارده، و ایشان را صاحبان کرامت و خوارق عادات می دانستند. جامی نیز از این دست نویسندگان بود. او ارادت خاصی به خواجه محمد پارسا داشت. (3)

محتوای دو کتاب

فصل الخطاب، نوشته هایی است در علم تصوف و دقایق طریقه نقشبندیه که متن آن به فارسی و عربی نگارش یافته و در آن، عقاید مشترک شریعت و طریقت بیان شده است. خواجه در این کتاب، با علم به قدرت و نفوذ شیعه در منطقه خراسان که در آن عصر دیگر به عنوان یک اقلیت محسوب نمی شد، بلکه از لحاظ اجتماعی قدرت یافته بود، به بحث درباره مسائل و ادعاهای شیعه درباره ولایت و اهل بیت : و مسأله غیبت پرداخته است. خواجه پارسا با توجه به نام کتاب، می خواهد در این کتاب مسائل اصلی مورد اختلاف میان فرق عامه از یک

ص: 364

-
- 1- کتاب های وی را بنگرید در هدیه العارفين في أسماء المؤلفين وآثار المصنفين، ج 1، ص 543، اسماعیل باشا بغدادی، مطبعة البهية، استانبول، 1951م.
 - 2- شواهد النبوه، ص 18.
 - 3- نفحات الانس من حضرات القدس، ص 397 و 827 تصحیح و تعلیقات دکتر عابدی، اطلاعات، تهران، 1370ش.

سو و عامه با خاصه از دیگر سورا با بهره گیری از معتبر ترین اسناد و کتب (که اغلب کتب عامه است) فیصله دهد. (1) در این کتاب، علاوه بر احادیث و آثار و شرح مقامات و طبقات صوفیه، بر احوال بسیاری از بزرگان و اولیا می توان دست یافت. هم چنین شرح حال خلفای راشدین و صحابه پیامبر و شیوخ اهل سنت در این کتاب آمده است. خواجه پارسا در این کتاب بخشی را نیز به شرح زندگانی ائمه بر اساس منابع اهل سنت اختصاص داده است. خواندمیر درباره فصل الخطاب می نویسد:

در فصل الخطاب بسیاری از مناقب و مفاخر ائمه اثناعشر اندراج یافته، اما چون سخنانی که مخالف مذهب شیعه است نیز در فصل الخطاب مکتوب گشته، علمای شیعه آن کتاب را منظور نظر التفات نکرده اند. (2)

جامی شواهد النبوه را که نام کامل آن شواهد النبوة لتقویة یقین اهل الفتوة است. به درخواست امیر علی شیر نوائی وزیر بزرگ سلطان حسین بایقرا نگاشته است. این کتاب به زبان فارسی تدوین شده و چنان که از نامش پیداست، در صدد اثبات نبوت رسول خدا صلی الله علیه و آله و ارائه شواهد بر آن است. جامی شواهدی که بر نبوت رسول خدا صلی الله علیه و آله بوده از قبل از ولادت آن حضرت تا بعد از رحلت را گرد آورده و طبقه بندی نموده است. او پس از ذکر کرامات و معجزات رسول خدا صلی الله علیه و آله به کرامات سه خلیفه نخست پرداخته و در ادامه، کرامات دوازده امام را آورده که امام علی علیه السلام اولین ایشان است. (3) کرامات دیگر اصحاب و تابعیان نیز در پی آمده است. جامی کرامات ائمه را بر کرامات صحابه و تابعان مقدم کرده، هر چند ائمه پس از امام حسین علیه السلام در شمار صحابه نبوده اند. کتاب شواهد النبوه را باید ترکیبی میان دلائل النبوهها و دلائل الامامه ها دانست.

ص: 365

1- فصل الخطاب، ص 34.

2- حبیب السیر فی اخبار افراد البشر، ج 4، ص 5، کتاب فروشی خیام، چاپ سوم، 1362 ش.

3- شواهد النبوه، ص 1.

جامی ساختار کتاب را بر اساس مذهب خویش، سنی مسلک، نگاشته است؛ بدین معنا که پیش از آذکر کرامات دوازده امام، به کرامات خلفای سه گانه توجه نموده و سپس همان کراماتی را که شیعیان در مورد ائمه نقل می کنند، آورده است.

مقایسه روایات امام کاظم علیه السلام در دو کتاب

اشاره

گونه های روایت دو کتاب، در محورهای ذیل بررسی و مقایسه می شود:

الف) ساختار کلی روایات

ساختار کلی روایات در شواهد النبوه ذکر کلیاتی به اختصار از امام کاظم علیه السلام و سپس بیان کرامات و خوارق عادات امام است. جامی از آوردن اسناد پرهیز می کند و گاه در میان متن های فارسی، عبارات عربی را نیز نقل می نماید. که این مورد اندک است؛ در حالی که شیوه خواجه محمد پارسا با جامی تفاوت دارد. وی اطلاعات شخصی امام مانند زمان تولد، وفات و فرزندان را شمارش کرده، سپس به شمه ای از مناقب امام می پردازد. نقش و اثری از ایشان در حوادث تاریخی پی گیر نمی شود. و در بیان بندها و متن هایی که در زندگی امام انتخاب می کند، از خود چیزی نمی گوید بلکه بریده هایی از دیگر کتب است. هم چنین در بیان مطالب امام کاظم علیه السلام منابع مورد استناد را بیان نمی کند.

ب) منابع دو کتاب

خواجه محمد، در تدوین روایات مربوط به امام کاظم علیه السلام عینا از منابعی که در اختیار داشته، نقل می کند و در کنار هم می چیند و کمتر به اظهار نظر درباره گزارش ها می پردازد. با بررسی روایات در منابع دیگر، چنین برداشت می شود که وی روایات مربوط به امام را از منابع غیر شیعی مانند المنتظم ابن جوزی (645ق)،

مرآة الجنان یافعی و... برداشت کرده است. اما جامی با این که در شواهد النبوه، منابعی که از آنان یاد کرده، از اهل سنت است، در بخش زندگانی و نقل کرامات امام احتمالا از کتب نویسندگان شیعی مانند کشف الغمه اربلی (م 692ق) و اعلام الوری طبرسی (م 547ق) نیز بهره برده؛ زیرا مطالب نقل شده در این کتاب، مشابه همان کراماتی است که در این منابع، آمده است. گویا جامی به هیچ عنوان نمی خواسته استفاده خویش از منابع شیعی را آشکار کند تا در موضع اتهام قرار گیرد.

ج) معرفی امام

خواجه محمد بدون اشاره به زمان و مکان ولادت امام، با دادن لقب کاظم علیه السلام ایشان را موسی الکاظم بن جعفر الصادق علیه السلام با دو کنیه ابوالحسن و ابو ابراهیم از ائمه اثنا عشر امامیه می داند. وی در دو جا از پدر امام نام می برد: ابتدا در ذکر نام امام کاظم علیه السلام و دیگری در بیان سخنی از امام صادق علیه السلام که به برتری امام کاظم علیه السلام بر سایر فرزندان خود اشاره می کنند. او مادر حضرت را نیز گاه با صفت جاریه و گاه ام ولد، حمیده خطاب می کند. سپس بدون ذکر نام همسران، تنها در یک مورد به ام ولد بودن مادر تعدادی از فرزندان اشاره می نماید و در نهایت تعداد فرزندان را 37 دختر و 22 پسر غیر از اطفال، و جمع کل آنها را 59 فرزند می داند. در بین فرزندان از دو دختر امام، آمنه و فاطمه نام می برد که مزارشان در مصر و قم است و با بیان حدیثی در ثواب زیارت حضرت فاطمه علیها السلام از قول امام رضا علیه السلام، او را بر دیگران برتری می دهد.

جامی ولادت امام را سال 128 قمری در ابواء میان مکه و مدینه می داند. وی لقب کاظم را به علت حلم و بردباری بسیار ایشان دانسته، با اشاره به فراوانی کنیه های امام، به دو کنیه ابو الحسن و ابو ابراهیم اشاره و امام را با نام موسی بن جعفر یاد می کند. در ادامه بدون ذکر مستقلی از نام پدر، مادرشان را با

صفت ام ولد، حمیده بربریه معرفی می کند. از همسر و فرزندان امام نیز یادی نمی کند.

د) شهادت امام

خواجه محمد با بیان این که امام کاظم علیه السلام در 54 سالگی (183 ق) در زندان هارون وفات یافتند، تربت ایشان را در جانب غربی مدینه السلام (بغداد) به نام باب التین در مقبره معروف به مقابر قریش می داند. او ضمن اشاره به شهرت مقبره امام، بغداد را محل زندانی شدن امام معرفی می کند. اما جامی بر خلاف خواجه پارسا، به نحوه شهادت امام در بغداد در زندان هارون در سال 186 و مسموم شدن توسط یحیی بن خالد برمکی به دستور خلیفه اشاره می نماید و در نهایت، پیش بینی امام در مورد نحوه و زمان شهادت خویش را بیان می کند.

ه) جایگاه امام نزد خلفا

خواجه محمد سخنی از مأمون به نقل از پدرش، هارون، آورده که در آن هارون، امام را به عنوان حجت و خلیفه خدا بر مردم، و خود را امام جماعت در ظاهر با غلبه و قهر می داند. هارون در ادامه، با اعتراف به شایستگی امام برای خلافت و جانشینی پیامبر صلی الله علیه و آله، ایشان را وارث علم انبیا معرفی و به فرزندش سفارش می کند علم درست نزد این امام است. مأمون نیز این سخنان را سبب ایجاد حب امام در دل خویش می داند؛ در حالی که جامی هیچ اشاره ای به جایگاه امام در نزد خلفا ندارد.

و) کرامات امام

خواجه محمد کرامتی از امام ذکر نمی کند و تنها به بیان ماجرای محبوس

شدن امام در زندان مهدی عباسی و خواب دیدن امام علی علیه السلام را که سبب رهایی امام از زندان وی می شود، اکتفا می کند؛ در حالی که جامی، به ذکر هفت کرامت از ایشان می پردازد؛ البته در بیان ماجرای زندانی شدن امام در زندان مهدی با خواجه محمد مشترک است؛ اما در ادامه، هفت کرامت برای امام نوشته؛ از جمله: داستان شقیق بلخی که در راه سفر حج، کرامات عدیده ای از امام مشاهده کرده و آنها را باز گفته است؛ جامه های فاخر که هارون به علی بن یقطين داد و او به امام هدیه کرد، ولی امام چون می دانستند که هارون به زودی وی را مؤاخذه خواهد کرد، آن جامه را به علی بن یقطين پس فرستادند تا هارون در مؤاخذه خود موفق نشود؛ دستبند زنی که به رودخانه افتاده بود و با کرامت امام بیرون آمد.

با بررسی های صورت گرفته در دو کتاب شواهد النبوه و فصل الخطاب، به نظر می رسد با توجه به وضعیت زمانی دو نویسنده، سیر نگارش هر دو کتاب با عنوان هایشان همسو بوده؛ چنان که شواهد النبوه ترکیبی از دلائل النبوه ها و دلائل الامامه هاست؛ زیرا به ذکر کرامات امام کاظم علیه السلام در کنار سایر ائمه می پردازد و فصل الخطاب به دنبال فیصله دادن به مسائل اصلی مورد اختلاف میان فرقه عامه از یک سو و عامه با خاصه از دیگر سو، با بهره گیری از معتبر ترین اسناد و کتب تاریخی است. نویسنده به دنبال این هدف، در کنار مباحث مختلف در این زمینه، بخشی از کتاب را به شرح زندگانی ائمه از جمله امام کاظم علیه السلام اختصاص داده است. وی در شرح حال زندگی ائمه، احوال شخصی امام کاظم علیه السلام را در حجم اندکی در حد ذکر اخباری از امام و زندانی شدن امام توسط هارون بسننده کرده، در حالی که جامی حجم بیشتری اختصاص داده که ذکر کرامت هاست. البته دوره زمانی حاکم بر هر یک نیز در این سیر نگارش بی تأثیر نبوده است.

شکل‌گیری ابتدایی جریان تصوف که تا نیمه دوم قرن سوم هجری ادامه یافت، بیشتر به اصل زهدگرایی و جدایی از دنیا توجه داشته است که این امر، کناره‌گیری از اجتماع را به دنبال داشت. اما صوفیان به تدریج، از این اصل جدا شدند و شکل خاصی به خود گرفتند که آنها را به صورت دسته‌ای متمایز در اجتماع معرفی نمود. این تحول که دوره حیات اجتماعی جدیدی برای آنان بود، روی آوردن آنها به تدوین کتب و شکل دادن منظم به اصول و قوانین تصوف را موجب گردید. این جریان، در دوره‌هایی به مذهب تشیع نزدیک شد. نماد این نزدیکی، مطرح شدن ائمه به عنوان اولیا و اقطاب صوفیان بود. این امر توجه دانشمندان شیعی را موجب گردید؛ زیرا زمینه جذب آنان به مذهب تشیع در این مسیر فراهم شد و این خود می‌توانست مبنا و محور مهمی برای وحدت به شمار آید.

بررسی 62 منبع متصوفه (از قرن چهارم تا پایان قرن نهم)، روشن ساخت که ائمه و از جمله امام کاظم علیه السلام به مرور حضور پررنگ‌تری در منابع تصوف یافته‌اند. در ابتدا نامی از ایشان در میان نبود، اما از منابع قرن هفتم، یاد از امام کاظم علیه السلام آغاز شد و در قرن هشتم و نهم گسترش یافت و گاه شرح حال امام به مانند یک منبع شیعی گزارش شد و امام به عنوان قطب صوفیان مطرح گردیدند. گذر زمان و تحولات جامعه و از جمله تقویت مذهب شیعه، در این مسیر نقش بسزایی ایفا کرد.

1. ابن خلدون، عبدالرحمان بن محمد (م 808ق)، ديوان المبتدأ والخبر في تاريخ العرب والبربر ومن عاصرهم من ذوي الشأن الأكبر، تحقيق خليل شهادة، دار الفكر، چاپ دوم، 1408ق/1988.
2. الهامی، داوود، موضع تشیع در برابر تصوف در طول تاریخ، قم: مکتب اسلام، 1378ش.
3. بغدادی، اسماعیل باشا، هدية العارفين في أسماء المؤلفين وآثار المصنفين، استانبول مطبعة البهية، 1951م.
4. پارسا، محمد، فصل الخطاب، تصحيح و تعليقات جليل مسگر نژاد، تهران، چاپ اول، 1381.
5. پارسای بخارائی، خواجه محمد، قدسيه (كلمات بهاء الدين نقشبند)، تصحيح و تعليق از احمد طاهري عراقی، کتابخانه طهوري، تهران، 1354.
6. جامی، عبدالرحمان (م 898 ق)، شواهد النبوه، مصحح حسن امين، تهران: مير كسرى، چاپ اول، 1379ش.
- 7-، نفحات الانس من حضرات القدس، تصحيح و تعليقات دكتور عابدى، تهران: اطلاعات، 1370.
8. خواند مير، حبيب السير في أخبار افراد البشر، كتاب فروشى خيام، چاپ سوم، 1362.
9. شوشتری، قاضی نورالله (1019 ق)، مجالس المومنين، تهران: كتاب فروشى اسلاميه، 1354ش.
10. کلابادى، ابوبکر محمد، التعرف لمذهب التصوف، مکتبة الکليات الازهریه، چاپ اول، 1389هـ-1969م.

*تصویر امام کاظم علیه السلام در متون زهد و ارتباط مشایخ صوفیه با ایشان محمد سوری (1)

چکیده

هر چند زمینه شکل گیری طریقت های عرفانی در جهان اسلام، از حدود سده های چهارم و پنجم آغاز شده بود، صورت نهایی این طریقت ها - به گونه ای که بیشتر آنها سلسله طریقتی خود را از طریق امامان شیعه و به ویژه امام رضا علیه السلام تا امام علی علیه السلام به رسول خدا صلی الله علیه و آله می رسانند- به سده هفتم و پس از آن بر می گردد. حال، چه تصویری از امامان و به ویژه امام کاظم علیه السلام در زهد و عرفان اسلامی وجود داشته که به پذیرش ایشان به عنوان اقطاب سلسله های عرفانی انجامیده است؟ آیا با بررسی متون زهد و تصوف اولیه، به نقش امامان در شکل گیری این طریقت ها می توان پی برد؟ هم چنین در برخی از منابع، ادعا شده است که برخی از مشایخ متقدم صوفیه با امام کاظم علیه السلام ارتباط داشته اند.

در مقاله حاضر، نخست کتابهای زهد را به طور کامل بررسی و به کتاب های متقدم عرفان اشاره کرده و آن گاه میزان صحت و سقم روایات حاکی از ارتباط مشایخ صوفیه با آن حضرت را بر رسیده است. در پایان،

ص: 372

به این نتیجه می‌رسد که اولاً در کتاب‌های زهد و عرفان فقط به اختصار از امام علی علیه السلام تا امام صادق علیه السلام یاد شده است و از دیگر ائمه و به ویژه امام کاظم علیه السلام مطلقاً ذکری در میان نیست؛ ثانیاً هرچند دیدار یکی از مشایخ صوفیه، شقیق بلخی، با امام کاظم علیه السلام کم و بیش قابل اثبات است، همین دیدار هم در هیچ یک از متون عرفانی ذکر نشده و عملاً در تاریخ عرفان و شکل‌گیری طریقت‌های عرفانی تأثیری نداشته است. بنابراین، برای فهم چگونگی و چرایی ورود اسامی ائمه به سلسله‌های عرفانی، مراجعه به متون زهد و تصوف کارگشا نیست و باید به دنبال دلایل دیگری برای آن بود.

واژگان کلیدی: امام کاظم علیه السلام، عرفان اسلامی، پیر طریقت، زهد و تصوف، مشایخ صوفیه.

مقدمه

در عرفان اسلامی، پیر یا شیخ طریقت نقش بسیار برجسته‌ای دارد و فرد سالک باید برای پرهیز از گمراهی، همه مراحل سلوک را زیر نظر وی بینماید و حتی اراده خود را در اراده او محو کند. این اهمیت تا جایی است که گفته‌اند: «من لیس له شیخ فشد شیخه الشیطان» (1) عارفان بر این باورند که سلوک طریقت، دانشی رسمی نیست که بتوان خود آموز به آن دست یافت، بلکه پیر، تربیتی معنوی را با نفس پاک خود سینه به سینه به سالک منتقل می‌کند، همان گونه که خود پیر نیز پیش‌تر این امور را به همین شیوه فراگرفته است.

دریافت امور باطنی از پیر مانند نقل حدیث پیامبر و امام در علم حدیث است. همان‌طور که نقل روایت از محدثان، تنها در صورتی اعتبار دارد که سند روایت به پیامبر یا امام برسد، در عرفان نیز سلسله پیران باید به پیامبر برسد تا اعتبار

ص: 373

1- نور الدین عبدالرحمان کسرقی اسفراینی، کاشف الاسرار، ص 147.

داشته باشد. در علم حدیث استاد به شاگرد خود «اجازه نقل حدیث» می دهد - خواه شفاهی یا کتبی - و در عرفان، پیر به سالک خرّقه می پوشاند. ده ها طریقت عرفانی در عرفان اسلامی وجود دارد که همه آنها سند خرّقه خود را در نهایت به پیامبر صلی الله علیه و آله می رسانند. نکته مهم این است که نقش امامان شیعه در بیشتر این طریقت ها بسیار پررنگ است. این سندها عموماً به معروف کرّخی⁽¹⁾ و از طریق ایشان به امام رضا علیه السلام و پدران بزرگوارشان تا امیر مؤمنان و پیامبر می رسد.

شکل گیری نهایی این سندها از نظر تاریخی به حدود سده هفتم هجری بر می گردد. تا پیش از این تاریخ، در متون پرشمار زهد و تصوف، خبری از این گونه سندها نیست. در این جا پرسشی مطرح می گردد: آیا از نظر واقعیت تاریخی، میان افرادی که در این سلسله ها هستند، رابطه استادی و شاگردی یا مرادی و مریدی وجود داشته است؟ آیا آوردن نام امامان در این سندها دارای پشتوانه فکری و نشانه پیشوایی معنوی ایشان در میان صوفیه است یا این که نوعی ادعای بی دلیل و بر ساخته ذهن صوفیان است؟ در این جا بحث در چرایی ورود نام امامان در سندهای صوفیه نیست؛ زیرا خود بحثی جداگانه می طلبد بلکه بحث در این است که متون کهن زهد و تصوف، چه تصویری از امامان ارائه می کنند و آیا آن تصویر می تواند زمینه ساز ورود نام ایشان در سلسله های صوفیه باشد؟

ص: 374

1- نمونه ای از سندی کهن را می توان در عبارت ذیل مربوط به سند خرّقه شیخ ابوسعید ابوالخیر (ف. 440) ملاحظه کرد: «خرّقه شیخ بوسعید رحمه الله علیه از دست [بو]عبدالرحمان سلمی دارد و او از دست بوالقاسم نصر آبادی دارد و او از دست ابوبکر شبلی دارد و او از دست جنید دارد و او از دست سری سقطی دارد و او از دست معروف کرّخی دارد و او از دست [علی الرضا دارد و او از دست پدر خویش، موسی الکاظم دارد و او از دست] پدر خویش، جعفر الصادق دارد و او از دست پدر خویش، محمد الباقر دارد و او از دست پدر خویش، علی زین العابدین دارد و او از دست پدر خویش [حسین الشهید دارد و او از دست پدر خویش] امیر المؤمنین علی بن ابی طالب - رضوان الله علیهم اجمعین - دارد و او از دست مبارك محمد مصطفی - صلوات الله و سلامه علیه». (نسخه خطی شماره 1292 در کتابخانه مرکزی قونیه، برگ 39 آ، کتابت شده در تاریخ 714)

نکته دیگر این که شکل گیری عرفان اسلامی با پدیده ای به نام «زهد» همراه بوده است. پیامبر و امامان و بسیاری از اصحاب و تابعان و تبع تابعان، زندگی زاهدانه ای داشتند و به زهد دعوت می کردند. سده نخستین هجری و اوایل سده دوم، دوره زهد محض است؛ یعنی زهدی که هنوز به عرفان تبدیل نشده و ویژگی اصلی آن پشت پا زدن به دنیا، به دلیل بی ارزشی دنیا یا به سبب خوف از عذاب آخرت و تا حدودی رغبت به بهشت و نعمت های آن است. پس از آغاز عصر کتابت و از اواخر سده دوم هجری به بعد، برخی از زهاد که اغلب گرایش حدیثی داشتند، مجموعه روایات زهد آمیز پیامبر و اصحاب و دیگر زهاد را در کتاب هایی گردآوری کردند و نام هایی از قبیل کتاب الزهد یا کتاب الرقائق بر آن نهادند. همان طور که زهد، زمینه پیدایش عرفان را فراهم کرد، کتاب های زهد نیز زمینه ای برای پیدایش ادبیات عرفان و تصوف شد. بیش تر مطالبی که در کتاب های زهد وجود دارد، در کتاب های عرفانی مورد اشاره قرار گرفته یا شرح و بسط یافته است.

عرفان اسلامی که در اواخر سده دوم به تدریج راهش را از زهد جدا کرده و حیثیت جداگانه ای یافته بود، در سده سوم به اوج شکوفایی خود رسید. آنچه باعث شد عرفان از زهد متمایز شود، این نکته بود که زهد در خصوص این دنیا تنها جنبه سلبی و نفی داشت؛ یعنی ترك دنیا در این دنیا و رسیدن به نتیجه و پاداش آن در آخرت؛ ولی نگاه عرفان این بود که بالاترین پاداش آخرت را که همان قرب الهی و شناخت خداوند (عرفان با معرفت) است، در همین دنیا نصیب فرد کند. (1) عارفان بزرگ سده سوم - از قبیل ذوالنون مصری، سهل تستری و جنید بغدادی - همواره در متون عرفانی بعدی، سرمشق و اسوه عارفان به شمار

ص: 375

1- درباره رابطه زهد و تصوف و تحولات آن، نک: نصرالله پورجوادی، رؤیت ماه در آسمان، ص 112 - 122، تهران: مرکز نشر دانشگاهی، چاپ اول، 1375ش.

آمده اند و سخنان و حکایات و آموزه های ایشان، خطی مشی عرفان را در سده های بعد تعیین کرده است.

ادبیات عرفانی از اواخر سده دوم هجری مسیر خود را با نگارش رساله های کوتاه آغاز کرد و در طول سده چهارم، با پیدایش کتاب های جامع عرفانی مانند اللمع نوشته ابونصر سراج طوسی (ف. 378)، التعرف نوشته ابوبکر کلابادی (ف. 380)، قوت القلوب نوشته ابوطالب مکی (ف. 386) و تهذیب الأسرار نوشته ابوسعید خرگوشی (ف. 407/406) به کمال رسید. در واقع، بخش عمده ادبیات عرفانی پس از این دوره تکرار سخنان پیشینیان است و نوآوری خاصی ندارد.

اکنون پرسش گذشته دوباره مطرح می شود که نقش امامان در متون پیش گفته زهد چیست و این متون چه تصویری از ایشان ارائه می کنند؟ آیا این تصویر با نگاهی که در سده های بعد به امامان شده و ایشان را سر سلسله مکاتب عرفانی مطرح کرده سازگار است؟

بررسی تصویر همه امامان در متون زهد، از حوصله يك مقاله بیرون است. این مقاله صرفاً به نقش امام کاظم علیه السلام در این متون می پردازد. نوشتار حاضر در دو بخش سامان یافته است: بخش نخست کتاب های زهد را به اختصار معرفی می کند و حضور امام کاظم علیه السلام را در آن آثار بر می رسد. (1) در برخی از منابع حدیثی شیعه و سنی، ادعا شده است که تعدادی از مشایخ صوفیه با آن حضرت مرتبط بوده و از ایشان کسب فیض کرده اند. در بخش دوم، از چگونگی این ارتباط و میزان صحت آن بحث می شود.

ص: 376

1- البته بررسی متون عرفان و تصوف نیز در این زمینه ضرورت دارد که در نوشتاری دیگر به آن خواهیم پرداخت. هر چند در آن کتاب ها نیز با به کلی از امامان علیه السلام یاد نکرده اند یا حداکثر از شش امام اول سخن به میان آورده و درباره امام کاظم علیه السلام و امامان پس از ایشان سکوت کرده اند.

از لابه لای کتاب شناسی ها و فهرست ها و دیگر منابع کهن، حدود صد عنوان کتاب الزهد را می توان شناسایی کرد⁽¹⁾ که بخش اندکی از آن- به حدود بیست اثر - به صورت خطی به ما رسیده و تعداد چهارده اثر به صورت چاپی وجود دارد که در بحث حاضر بررسی شده است. قدیم ترین کتاب الزهد از زاهد و محدث شیعی ابوحمزه ثابت بن دینار ثمالی (ف. 150)، شاگرد امامان چهارم تا ششم است که فقط نامی از آن باقی مانده⁽²⁾ و کتاب الزهد عبدالله بن مبارک مروزی (ف. 181)،⁽³⁾ اولین کتابی به شمار می آید که در زهد به صورت کامل به دست ما رسیده است.

دیگر کتاب های موجود، به ترتیب تاریخ درگذشت نویسندگان آنها عبارتند

ص: 377

1- احمد فرید در مقدمه کتاب الزهد عبدالله بن مبارک مروزی (ریاض: دار المعراج الدولیه، چاپ اول 1995/1415، ص 144-153) 62 نمونه از کتاب های زهد اهل سنت، و غلامرضا عرفانیان در مقدمه الزهد حسین بن سعید اهوازی (قم: نشر سید ابوالفضل حسینیان، چاپ دوم، 1361/1402 ش) شانزده نمونه از کتابهای زهد شیعه را معرفی کرده اند، ولی نگارنده در مقاله ای که با عنوان «کتاب شناسی کتاب های زهد» در دست تدوین دارد، حدود صد اثر را شناسایی کرده است.

2- فواد سزگین، تاریخ التراث العربی، ترجمه محمود فهمی حجازی و دیگران، ج 1، بخش چهارم، ص 105، ریاض: جامعة الامام محمد بن سعود الإسلامیه، 1991/1411، سید حسین مدرسی طباطبایی احتمال داده است که کتاب ابوحمزه ثمالی همان متنی باشد که کلینی در کافی (تصحیح محمد حسین درایتی، ج 8 ص 14-17، قم: دار الحدیث، چاپ اول 1387/1430 ش) با عنوان «صحیفه علی بن الحسین علیه السلام و کلامه فی الزهد» آورده است (میراث مکتوب شیعه از سه قرن نخستین هجری، دفتر اول، ترجمه سید علی قرایی و رسول جعفریان، ص 445، قم: کتابخانه تخصصی تاریخ اسلام و ایران، چاپ اول، 1383 ش)، ولی حجم کم صحیفه این احتمال را ضعیف می کند.

3- از این کتاب دو تصحیح در دسترس است: 1. کتاب الزهد ویلیه کتاب الرقائق (تصحیح حبیب الرحمان الأعظمی، بیروت: دار الکتب العلمیه، بی تا)؛ 2. الزهد والرقائق (2 ج، تصحیح احمد فرید، ریاض: دار المعراج الدولیه، چاپ اول، 1995/1415). در متن حاضر از تصحیح دوم بهره برده ایم که نسبتاً تصحیح انتقادی محسوب می شود.

از: کتاب الزهد معافی بن عمران موصلی (ف. 185)، (1) کتاب الزهد وکیع بن جراح رواسی (ف. 197)، (2) کتاب الزهد اسد بن موسی اموی مصری (ف. 212) که بخش کوچکی از آن باقی مانده است؛ (3) کتاب الزهد احمد بن حنبل مروزی (ف. 241)، (4) کتاب الزهد فی الدنيا وما فیها از هناد بن شری کوفی (ف. 243)، (5) کتاب الزهد

ص: 378

- 1- مشخصات کتاب شناختی: کتاب الزهد، تصحیح ابوحارث عامر حسن صبری، بیروت: دار البشائر الإسلامیه، چاپ اول، 1999/1420
- 2- مشخصات کتاب شناختی: کتاب الزهد، 3 ج، تصحیح عبدالرحمان بن عبدالجبار فریوائی، مدینه: مکتبه الدار، چاپ اول، 1984/1404
- 3- بخش باقی مانده از کتاب الزهد اسد بن موسی چهار بار منتشر شده است: 1. تصحیح رودولف لزینسکی (Rudolf Leszynski) در ضمن کتابش با عنوان *Mohammedanische Traditionen Uber das Jingste Gericht*، برلین: مطبعه ماکس شمر سوف، 1909؛ 2. تصحیح رئیف جورج خوری، در مجلد دوم از مجموعه مخطوطات عربی کهن (Codices Arabici Antiqui) به همراه ترجمه آلمانی کتاب، ویسبادن: 1972؛ 3. الزهد، تصحیح ابواسحاق حوینی اثری، دسوق: مکتبه الوعي الإسلامی، چاپ اول، 1993/1413؛ 4. الزهد، تصحیح بسام عبدالوهاب الجابی، بیروت: المکتب الإسلامی، چاپ اول، 1999/1420. سه چاپ اول و سوم و چهارم در اختیار ماست و فقط به چاپ خوری دسترسی نداریم. با توجه به اینکه چاپ لزینسکی فاقد شماره گذاری احادیث است، در ارجاعات از نسخه سوم که بر اساس دو نسخه خطی تصحیح شده و بسیاری از سهوهای چاپ لزینسکی را درست کرده است بهره برده ایم. نسخه چهارم همان چاپ رئیف خوری است با حذف تعلیقات او.
- 4- از کتاب الزهد احمد بن حنبل دو چاپ بسیار آشفته و پر غلط در دسترس است: 1. الزهد، تصحیح محمد جلال شرف، بیروت: دار النهضة العربیه، 1981. این چاپ فقط دوازده باب آغازین کتاب درباره پیامبران را دارد. 2. الزهد، تصحیح محمد عبد السلام شاهین، بیروت: دار الکتب العلمیه، چاپ اول 1999/1420. در هیچ کدام از این دو چاپ کمترین اصول تحقیق علمی صورت پذیرفته است، ولی با توجه به کامل تر بودن نسخه دوم از آن بهره برده ایم. باعث شگفتی است که سلفیان معاصر که به آثار احمد بن حنبل عنایت ویژه دارند و هر اثر او را دوباره و چندباره تصحیح و تذهیب کرده اند، در مورد کتاب الزهد هنوز هیچ کاری صورت نداده اند و دو چاپ فوق نیز خارج از محدوده آنها صورت گرفته است. ناگفته نماند که سلفیان امروز برخلاف حنبلیان نخستین، عنایت چندانی به زهد و تصوف ندارند و صوفیان را در کنار رافضیه، بزرگ ترین بدعت گذاران در دین می دانند و چه بسا همین باعث شده که به کتاب الزهد احمد بن حنبل روی خوشی نشان ندهند، همان طور که کتاب دیگر او با نام فضائل امیر المؤمنین علی بن ابی طالب علیه السلام فقط در قم تصحیح و چاپ شده است (تصحیح حسن حمید سنید، قم: المجمع العالمی لأهل البیت علیهم السلام، 1425).
- 5- مشخصات کتاب شناختی: کتاب الزهد، 2 ج، تصحیح عبدالرحمان بن عبدالجبار فریوائی، کویت: دار الخلفاء، چاپ اول، 1985/1406. عنوان کتاب در نسخه اساس این تصحیح «کتاب الزهد فی الدنيا وما فیها» است (نک: ص 41) که صحیح تر به نظر می رسد.

ابو داوود سجستانی (ف. 275) صاحب سنن أبي داود، (1) كتاب الزهد ابو حاتم رازی (ف. 277) که خلاصه ای از آن موجود است؛ (2) كتاب الزهد ابن ابی دنیا (ف. 281)، (3) كتاب الزهد ابن ابی عاصم شیبانی (ف. 287)، (4) معنی الزهد از ابوسعید بن اعرابی بصری (ف. 340)، (5) كتاب الفوائد و الزهد و الرقائق و المراثی از جعفر خلدی (ف. 348)، (6) كتاب الزهد الكبير ابو بكر بیهقی (ف. 458)، (7) كتاب الزهد خطیب بغدادی (ف. 463)، (8).

كتاب های یادشده، در مجموع بیش از علیه السلام 8500 حدیث و سخن و حکایت را

ص: 379

- 1- مشخصات كتاب شناختی: الزهد لأبي داوود السجستاني رواية ابن الأعرابي عنه، تصحيح ياسر بن ابراهيم بن محمد و غنيم بن عباس بن غنيم، قاهره: دار المشكاة، چاپ اول، 1993/1414
- 2- مشخصات كتاب شناختی: الزهد، تصحيح منذر سليم محمود دومي، رياض: دار أطلس، چاپ اول. 2000/1421
- 3- مشخصات كتاب شناختی: الزهد، تصحيح ياسين محمد سواس، دمشق، دار ابن كثير، چاپ اول. 1999/1420
- 4- مشخصات كتاب شناختی: كتاب الزهد: كتاب فيه ذكر الدنيا والزهد فيها والصمت وحفظ اللسان والعزله، تصحيح عبدالعلي عبدالحميد اعظمی ازهری، بمبئی: الدار السلفيه، چاپ اول، 1983/1403
- 5- كتاب الزهد ابن اعرابی دو بار با این مشخصات منتشر شده است: الزهد وصفه الزاهدین، تصحيح مجدى فتحى السيد، طنطا: دار الصحابه للتراث، 1408؛ كتاب فيه معنى الزهد والمقالات وصفه الزاهدین، تصحيح خديجه محمد كامل، قاهره: مطبعة دار الكتب المصريه، 1998. ما به چاپ طنطا دسترسى نداشتیم و از فقط از چاپ قاهره بهره برده ایم.
- 6- مشخصات كتاب شناختی: الفوائد والزهد والرقائق والمراثی، تحقيق مجدى فتحى السيد، طنطا: دار الصحابه للتراث، 1989/1409
- 7- مشخصات كتاب شناختی: كتاب الزهد الكبير، تحقيق عامر احمد حيدر، بيروت: دار الجنان و مؤسسه الكتب الثقافيه، 1987/1408. این كتاب پیشتر نیز با این مشخصات چاپ شده بوده است: كتاب الزهد الكبير، تصحيح تقى الدين ندوى، كويت: دار القلم، 1983. نگارنده به چاپ كويت دسترسى ندارد، ولى ظاهراً آنقدر این چاپ مغلوط و مغشوش بوده است كه يكى از آشنايان با علم حديث كتابى جداگانه در نقد و بررسی نادرستی های آن نگاشته است، با این مشخصات: ابونصر سراج الدين شافعى، عبث الخلف بكتب السلف: أخطاء الدكتور تقى الدين الندوي في تحقيق كتاب الزهد للإمام البيهقي رحمه الله تعالى الذي نال به شهادة الدكتوراه، بيروت: مكتبة المحدث محمد زكريا الكاندهلوى، چاپ اول، 1999/1420. با مطالعه كتاب حاضر معلوم می شود كه عنوان «عبث الخلف بكتب السلف» كاملاً بجا و مناسب است.
- 8- مشخصات كتاب شناختی: المنتخب من كتاب الزهد والرقائق و يليه للمؤلف طرق حديث عبد الله بن عمر عن النبي في ترائي الهلال. تصحيح عامر حسن صبرى، بيروت: دار البشائر الإسلامية، چاپ اول، 2000/1420

شامل می گردند. بخش عمده ای از این آثار، احادیث زهد آمیز رسول خدا صلی الله علیه و آله است. پس از رسول خدا صلی الله علیه و آله از بسیاری از صحابه و تابعان و تبع تابعان و زهاد و صوفیه، سخنانی وجود دارد یا حکایاتی از زندگی زاهدانه ایشان نقل شده، ولی حجم روایاتی که درباره امامان وجود دارد، در مقایسه با برخی دیگر از صحابه و تابعان یا زهاد بسیار اندک است. همه مطالب مربوط به امامان به ده صفحه نمی رسد. برخی از کتاب های زهد بر حسب افراد تنظیم شده و اخبار هر فرد در بابی مستقل قرار گرفته است. از میان ائمه، تنها علی بن ابی طالب علیه السلام و علی بن الحسین علیه السلام دارای باب مستقل هستند. البته حجم اخبار این ها با زهاد دیگر اصلاً قابل مقایسه نیست. در این کتاب ها از علی بن ابی طالب، امام حسن، امام حسین، علی بن الحسین و امام محمدباقر علیه السلام اندک سخنانی نقل شده و گاه احادیثی از پیامبر صلی الله علیه و آله به روایت ایشان است. هیچ سخن یا حکایتی از امام جعفر صادق علیه السلام وجود ندارد و فقط در چند جا ایشان راوی حدیث هستند. شگفت است که کتاب های موجود، حدود سیصد سال از ادبیات زهد را در بر می گیرند (از این مبارک متوفای 181 تا خطیب بغدادی متوفای 463) ولی در مجموع آنها حتی یک کلمه از امام صادق علیه السلام وجود ندارد. با درک این مطلب، بهتر درباره «تفسیر عرفانی» منسوب به ایشان یا آثار زاهدانه و عارفانه ای که در سده های اخیر به وی نسبت داده اند، از قبیل مصباح الشریعه، می توان داوری کرد. هم چنین از امام کاظم علیه السلام که موضوع سخن ماست، مطلقاً هیچ یادی نشده، حال آن که از هم عصران ایشان، از قبیل ابراهیم ادهم (ف. 161) و فضیل بن عیاض (ف. 181)، ده ها و بلکه صدها سخن و حکایت وجود دارد.

ادبیات زهد نه تنها از حضور امامان تقریباً بی بهره است، بلکه برخی حکایات مرتبط با ایشان، مثلاً در کتاب الزهد ابن مبارک و ابوحاتم رازی، از ذم امامان و

از کتاب های زهد چنین به دست می آید که اگر فرضاً همه مطالب مربوط به امامان شیعه را از این کتاب ها حذف کنیم، هیچ تغییر جدی در این ادبیات رخ نخواهد داد. می توان گفت از «معنویت تشیع» که برخی پژوهش گران معاصر یاد کرده اند، (2) در ادبیات زهد هیچ خبری نیست، ولی اگر برای مثال سخنان و حکایات مربوط به حسن بصری یا حتی خلیفه دوم را حذف کنیم، این ادبیات لطمه جدی خواهد خورد. در مجموع به نظر می رسد که کتاب های موجود زهد هیچ تأثیری در پذیرش ائمه به عنوان اقطاب و حلقه های آغازین سلسله های صوفیه ندارند.

ص: 381

1- برای نمونه، در کتاب الزهد عبدالله بن مبارك (ص 584) آمده است که فردی برای حاجتی نزد حسین بن علی علیه السلام می رود ولی متوجه می شود که ایشان در حال اعتکاف هستند. حضرت می فرماید: «اگر در اعتکاف نبودم حتما حاجتت را برآورده می کردم.» مرد سپس نزد حسن بن علی علیه السلام می رود و قصه دیدارش با حسین را نیز حکایت می کند. حسن بن علی می فرماید: «بر آورده کردن نیاز برادر دینی از يك ماه اعتکاف برای من ارزشمندتر است.» این قصه به تنهایی ذم امام حسین علیه السلام است، به ویژه اگر آن را با سخن بعدی کتاب مقایسه کنیم که از حسن بصری (ف. 110) است. در این جا حسن بصری نزد ثابت بنانی (ف. 123) می رود تا با هم نیاز کسی را بر آورده کنند. ثابت می گوید: «من معتکفم.» حسن می گوید: «بر آورده کردن نیاز برادر دینی از يك سال اعتکاف برای من ارزشمندتر است.» خواننده کتاب با مقایسه رفتار امام حسین علیه السلام و حسن بصری به سادگی به بزرگی حسن بصری پی می برد، مخصوصاً این که حکایت مربوط به حسن بصری دقیقاً بعد از حکایت مربوط به امام حسین علیه السلام نقل شده است. متن عربی این دو حکایت از این قرار است: «عن أبي جعفر، قال: جاء رجل إلى حسين بن علي فاستعان به علي حجة فوجده معتكفا. فقال: لولا اعتكافي لخرجت معك ففضيت حاجتك. ثم خرج من عنده فأتى الحسن بن علي فذكر له حاجته فخرج معه لحاجته. فقال: أما إني قد كرهت أن أعينك في حاجتي ولقد بدأت بحسين، فقال لولا اعتكافي لخرجت معك. فقال الحسن: لقضاء حجة أخ لي في الله أحب إلي من اعتكاف شهر. أخبركم أبو عمر بن حيوية، قال: حدثنا يحيى، قال: حدثنا الحسين، قال: أخبرنا عبد الله، قال: أخبرنا حميد الطويل، عن الحسن [البصرى]، أنه دخل على ثابت البناني لينطلق في حجة لرجل، فقال ثابت: إني معتكف. فقال الحسن: لأن أفضي حجة أخ لي مسلم أحب إلي من اعتكاف سنه.»

2- برای نمونه، نک: Cal W. Emst. Following Muhammad: Rethinking Islam in the Contemporary World Islamic Civilization and Muslim Networks. (Chapel Hill: The University of North Carolina Press, 2004), pp. 167-

در کتاب های کهن عرفان و تصوف درباره ارتباط سه تن از مشایخ صوفیه، (شقیق بلخی و معروف کرخی و بشر حافی) با امام کاظم علیه السلام مطلقاً ذکرى به میان نیامده است. حکایت دیدار شفیق بلخی با آن حضرت، نخست در برخی منابع حدیثی شیعه و سنی مطرح شده و بعدها به متون عرفانی متأخر نیز راه یافته است. از آن جا که این مسأله پیش تر در پژوهشی مستقل بررسی شده،⁽¹⁾ در ادامه به ذکر خلاصه ای از آن بسنده می کنیم:

«خوش نام»⁽²⁾ پسر صوفی بزرگ حاتم اصم (ف. 237) از پدرش نقل کرده است که شقیق بلخی به من گفت:

در سفر حج به سال 149 در قادسیه توقف کردیم. نگاهی به مردم انداختم که با لباس ها و چادرهای گوناگون بودند و هر کس به فراخور حال خود به این سفر آمده بود. گفتم: «خداوندا، اینها برای زیارت تو راه افتاده اند، پس نا امیدشان نکن!» افسار چهارپایم در دستم بود و دنبال جایی می گشتم که دور از مردم باشم. در همان حال جوانی زیبارو و سبزه فام را دیدم که سیمای بندگی داشت و نشانه سجده میان دو چشمانش بود. جامه ای پشمینه روی

ص: 382

1- مقاله عالمانه پروفیسور حامد الگار با این مشخصات: حامد الگار، «امام موسی کاظم علیه السلام و اخبار اهل تصوف»، ترجمه آزمیدخت مشایخ فریدنی، معارف، دوره دهم، ش 2 و 13 مرداد - اسفند 1372، ص 42-55. هم چنین محمدرضا انصاری قمی نقدی جالب بر این مقاله نوشته اند (محمدرضا انصاری قمی، «توضیحاتی درباره روایت ملاقات شفیق بلخی با امام کاظم علیه السلام»، معارف، دوره یازدهم، ش 3، آذر - اسفند 1373، ص 30-40). مشخصات اصل انگلیسی مقاله حامد الگار از این قرار است: Hamid Algar. "Imām Mūsā al-Kāzīm and Sufi Tradition", Islamic Culture An English Quarterly, Published by The Islamic Culture Board, Hyderabad-India, Volume LXIV, No. 1, January 1990, pp. 1-14

2- از آنجا که واژه «خوشنام» برای عرب زبانان آشنا نبوده است، در برخی منابع عربی آن را به هشام یا حسام تصحیف کرده اند. برای نمونه، نک: طبری، دلائل الإمامه ص 153؛ ابن صباغ، الفصول المهمه، ص 222.

لباسهایش پوشیده بود و کفشی عربی به پا داشت و تنها، در جایی دور از مردم بود. با خود گفتم: «او از صوفیه اهل توکل است که می خواهد در مسیر سربار دیگران باشد. به خدا سوگند نزدش می روم و سرزنشش می کنم که دست از این کارها بردارد.» همین که نزدیکش شدم و مرا دید، فرمود: «ای شقیق، (اجْتَنِبُوا كَثِيرًا مِّنَ الظَّنِّ إِنَّ بَعْضَ الظَّنِّ إِثْمٌ وَلَا تَجَسَّسُوا). (1) و از من دور شد. با خود گفتم: «این جوان راز مرا آشکار کرد و از آنچه در دل داشتم سخن گفت و نامم را برد و این کارها جز از ولی حقیقی خداوند ساخته نیست. باید از او حلاوت بطلبم.» شتابان به دنبالش رفتم ولی پیدایش نکردم و از نظرم پنهان شد.

در منزل «واقصه»، دوباره جوان را دیدم که بر تلی از رمل نماز می خواند و لرزه بر همه اعضا و جوارحش افتاده بود و از خوف خدا اشک از دیدگانش جاری بود. با خود گفتم: «نزدش بروم و حلاوت بخواهم.» همین که مرا دید، فرمود: «ای شقیق، (وَإِنِّي لَغَفَّارٌ لِّمَن تَابَ وَآمَنَ وَعَمِلَ صَالِحًا ثُمَّ اهْتَدَى). (2) این را گفت و از نظرم پنهان شد. با خود گفتم: «این مرد باید از ابدال باشد؛ زیرا دو بار ضمیر مرا خواند و اگر نزد خدا ارج و قربی نداشت نمی توانست ضمیر مرا بخواند.»

در منزل «زباله»، او را سر چاه دیدم. می خواست مشکش را از آب پر کند، ولی مشک در چاه افتاد. جوان چشم هایش را به آسمان گرفت و گفت: «خداوندا، تویی که مرا سیراب می کنی و با طعام نیرو و قوت می بخشی. من جز همین مشک ندارم، پس محرومم نکن!» ناگهان دیدم که آب چاه بالا آمد تا جایی که بر زمین جاری شد و جوان مشکش را گرفت و پر کرد و با آن وضو ساخت و چند رکعت نماز خواند. سپس به طرف تلی از رمل سفید

ص: 383

1- حجرات، آیه 12.

2- طه، آیه 82.

رفت و مشك را با رمل پر کرد. آن گاه مشك را تكان داد و از آن نوشید. با خود گفتم: «می بینی؟ رمل را به سویق (1) تبدیل کرد.»

نزدیکش رفتم و گفتم: «از نعمت خدا به من هم بده.» گفت: «ای شقیق، نعمت های خداوند پیوسته بر ما اهل بیت می بارد و دستان او بر ما گشوده است. پس به پروردگارت گمان نیک ببر زیرا او صاحب گمان نیک را ناامید نمی کند.» مشك را گرفتم و نوشیدم؛ سویق و شکر بود. به خدا سوگند چیزی از آن گواراتر و خوشبو تر ننوشیده بودم. هم سیر شدم و هم سیراب و تا چند روز میلی به آب و غذا نداشتم. مشك را به او برگرداندم. باز هم از نظرم پنهان شد.

بار دیگر جوان را پس از مراسم حج در مکه دیدم. در خاموشی شب کنار خانه خدا با خضوع و خشوع و اشک و آه نماز و قرآن می خواند. تا این که صبح شد و نماز صبح را به جای آورد و هفت بار طواف کرد و از مسجد خارج شد. متوجه شدم که لباسش با آنچه در سفر بود تفاوت دارد و مریدان اطرافش را گرفته اند و بر او سلام می کنند و سؤالهای مختلف می پرسند. از یکی از اطرافیان پرسیدم: «این جوان کیست؟» گفت: «ایشان ابو ابراهیم عالم آل محمد است.» گفتم: «ابو ابراهیم کیست؟» گفت: «موسی بن جعفر بن محمد بن علی بن حسین بن علی بن ابی طالب.» گفتم: «اگر این مسائل در غیر از خاندان رسول اتفاق می افتاد تعجب می کردم.» (2)

در میان منابع شیعه، کهن ترین روایت از این حکایت، در دو کتاب دلائل الإمامه و نوادر المعجزات (3) نوشته ابو جعفر محمد بن جریر بن رستم طبری آملی (ف. اواخر قرن 4) که به طبری سوم مشهور است، آمده و از آنجا با اندک

ص: 384

- 1- سویق خوراکی است روان که از آرد سفید و بیخته گندم و جو درست می شود.
- 2- ابو جعفر محمد بن جریر بن رستم طبری آملی، دلائل الإمامه، ص 152-154.
- 3- همو، نوادر المعجزات، ص 106.

اختلاف در دیگر منابع شیعی - از قبیل بحار الأنوار(1) و مدینه المعاجز(2) - روایت شده است. هم چنین در میان منابع اهل سنت، قاضی حسن بن عبدالرحمان رامهرمزی (ف. 360)، نخستین کسی است که این حکایت را در کتاب کرامات الأولیاء که امروزه مفقود شده، روایت کرده است. منابع دیگر از قبیل در صفة الصفوه(3) ابن جوزی (ف. 597)، در کشف الغمه(4) اربلی (ف. 662)، در تذکره الخواص(5) سبط ابن الجوزی (ف. 654) و در الفصول المهمة(6) ابن صبیغ مالکی (ف. 855) همگی در نهایت به رامهرمزی می‌رسند.

درباره دیدار شفیق بلخی با امام کاظم علیه السلام دو نکته در خور توجه است: نخست این که آیا از نظر تاریخ امکان چنین دیداری وجود دارد؟ ابن تیمیه حرانی (ف. 728) نخستین کسی است که اصل دیدار را زیر سؤال برده است. وی می‌گوید: امام کاظم علیه السلام در سال 149 قمری و در دروه منصور دوانیقی در مدینه سکونت داشته اند و هیچ گزارشی از سفر ایشان به عراق در دست نیست؛ زیرا حضرت اولین بار در زمان مهدی عباسی به بغداد فراخوانده شدند. هم چنین امام با آن شهرت و عظمت، هیچ گاه تنها و غریب مسافرت نمی‌کردند.(7) با این حال، احتمال صحت این داستان بسیار زیاد است. امام در سال 149 قمری جوانی بیست و یک ساله بوده اند و با توجه به اختلافات شیعیان پس از شهادت امام صادق علیه السلام در سال 148 قمری بر سر امام بعدی، هنوز موقعیت آن حضرت در میان شیعیان و شهرت ایشان در میان عامه مسلمانان آن چنان تثبیت نشده بود که نتوانند به تنهایی سفر

ص: 385

-
- 1- محمدباقر مجلسی، بحار الأنوار، ج 48، ص 80-82
 - 2- سیدهاشم بحرانی، مدینه المعاجز، ج 7، ص 195-198.
 - 3- ج 2، ص 185.
 - 4- ج 2، ص 213.
 - 5- ص 348-349.
 - 6- ص 222-224.
 - 7- ابن تیمیه، منهاج السنه النبویه، ج 4، ص 57.

بروند. هم چنین شواهدی وجود دارد که امام در دوره منصور نیز سفر یا سفرهایی به بغداد داشته اند.⁽¹⁾

نکته دوم درباره دیدار شفیق بلخی با امام کاظم علیه السلام این است که چرا در منابع صوفیه هیچ خبری از این دیدار وجود ندارد. شفیق بلخی به تعبیر مورخ بزرگ صوفیه ابوعبدالرحمان سلمی (ف. 412)، «از مشاهیر مشایخ خراسان و اولین کسی است که در شهرهای خراسان از علم احوال سخن گفت و استاد حاتم اصم و شاگرد ابراهیم ادهم است.»⁽²⁾ اخبار مربوط به شفیق در بیشتر منابع صوفیه ذکر شده و اگر ملاقات او با امام در میان صوفیه شهرت داشت، بی شک باید در منابع صوفیه می آمد. بنابراین می توان نتیجه گرفت که بر فرض صحت این ملاقات، صوفیه عموماً از آن آگاه نبوده اند و طبعاً درباره نگاه خود به اهل بیت از آن تأثیری نپذیرفته اند.⁽³⁾

نتیجه

در مقدمه، نخست از اهمیت شیخ و پیر (قطب) در عرفان اسلامی و نقش بی بدیل وی در سلوک عرفانی سخن گفتیم. هم چنین خاطر نشان کردیم که در همه طریقت های عرفانی که از حدود سده هفتم هجری به تدریج تأسیس شده اند، سلسله پیران یا اقطاب عرفان در نهایت به رسول خدا صلی الله علیه و آله می رسد و در بیشتر این طریقتها امامان شیعه، دست کم از امام رضا علیه السلام تا امام علی علیه السلام، حلقه وصل

ص: 386

1- محمدرضا انصاری قمی، «توضیحاتی درباره روایت ملاقات شفیق بلخی با امام کاظم علیه السلام»، ص 32-34.

2- سلمی، ابوعبدالرحمان، طبقات الصوفیه، ص 61.

3- به ادعای برخی منابع متأخر شیعی، معروف کرخی (ف. 200) از محضر امام کاظم علیه السلام کسب فیض کرده و بشر حافی (ف. 227) نیز به دست امام توبه کرده است، ولی از آنجا که هیچ نوع شاهد تاریخی و کهن بر این مسأله وجود ندارد، از پرداختن به آن صرف نظر کردیم. در مورد این موضوع، نک: حامد الگار، «امام موسی کاظم علیه السلام و اخبار اهل تصوف»، ص 47-50.

مشایخ صوفیه به پیامبر صلی الله علیه و آله هستند. آن گاه این سؤال را مطرح کردیم که متون باقی مانده از زهد و عرفان اسلامی در دوره نخستین، چه تصویری از امامان و به ویژه از امام کاظم علیه السلام ارائه می کنند و آیا این تصویر می تواند به پذیرش ایشان به عنوان اقطاب تصوف بینجامد. مسأله بعدی این است که خارج از متون زهد و عرفان، درباره برخی از مشایخ عرفان ادعا شده که با امام کاظم علیه السلام ارتباط داشته و از ایشان کسب فیض کرده اند.

در بخش مربوط به متون زهد، با بررسی تک تک آثار باقی مانده از دوره زهد و مرور بیش از 8500 حدیث و حکایت، به این نتیجه رسیدیم که امامان، در نگاه زهاد، هیچ جایگاه برجسته ای نداشته اند و از امام کاظم علیه السلام و امامان پس از ایشان مطلقاً در این آثار یاد نشده است.

در بخش مربوط به ارتباط مشایخ صوفیه با امام کاظم علیه السلام از دیدار شقیق بلخی با ایشان، به نقل از کتاب های حدیثی شیعه و سنی به تفصیل یاد کردیم و به این نتیجه رسیدیم که احتمالاً این حکایت درست به نظر می رسد از نظر تاریخی نیز احتمال وقوع آن بسیار قوی است. ولی در آثار عرفان و تصوف هیچ بازتابی از این دیدار وجود ندارد و از این رو، تأثیری در نوع نگاه عارفان به امام نداشته است.

خلاصه آنکه نه از متون زهد و عرفان و نه از حکایاتی که درباره ارتباط برخی مشایخ صوفیه با امام کاظم علیه السلام و دیگر ائمه در کتاب های غیر عرفانی روایت شده است، نمی توان به این مسأله رسید که ائمه جایگاه خاصی در عرفان اسلامی داشته اند، تا آنجا که بتوان ایشان را واسطه انتقال معنویت از رسول خدا صلی الله علیه و آله به مشایخ صوفیه به شمار آورد. بنابراین، برای بررسی تحولاتی که در سده های هفتم به بعد، به پذیرش ائمه به عنوان اقطاب عرفان انجامید باید دنبال دلایل دیگری بود.

1. ابن ابي دنيا، ابو بكر عبدالله بن محمد قرشي اموي بغدادي حنبلي (ف. 281)، الزهد، تصحيح ياسين محمد سواس، دمشق: دار ابن كثير، چاپ اول، 1999/1420
2. ابن ابي عاصم، ابوبكر احمد بن عمرو شيباني (206-287). كتاب الزهد: كتاب فيه ذكر الدنيا والزهد فيها والصمت وحفظ اللسان والعزله، تصحيح عبد العلي عبد الحميد اعظمي ازهرى، بمبئي: الدار السلفيه، چاپ اول، 1983/1403
3. ابن تيميه حراني، ابو العباس احمد بن عبد الحلیم (ف. 728). منهاج السنه النبويه في نقض كلام الشيعه القدریه. تصحيح محمد رشاد سالم، بی جا: بینا، چاپ اول، 1986/1406.
4. ابن جوزی، جمال الدين ابوالفرج عبدالرحمان بن علی (ف. 597). صفة الصفوه. تصحيح عبدالرحمان لادقي و حياه شيحا لادقي، بيروت: دار المعرفه، چاپ اول، 1995/1415.
5. ابن صباغ، علی بن محمد بن احمد مالکی مکی (784-855). الفصول المهمه في معرفه أحوال الأئمه، بيروت: دار الأضواء، چاپ سوم، 1988/1409
6. ابوداود سجستاني، سليمان بن اشعث (ف. 275)، الزهد لأبي داود السجستاني روايه ابن الأعرابي عنه، تصحيح ياسر إبراهيم محمد و غنيم عباس غنيم، قاهره: دار المشكاه، چاپ اول، 1993/1414
7. ابوسعید بن اعرابی (ف. 340)، كتاب فيه معنى الزهد والمقالات وصفه الزاهدين. تصحيح خديجه محمد كامل، قاهره: مطبعة دار الكتب المصريه، 1998.
8. احمد بن حنبل (ف. 241). الزهد، تصحيح محمد عبد السلام شاهين، بيروت: دار الكتب العلميه، چاپ اول، 1999/1420
- 9-، تصحيح محمد جلال شرف، بيروت: دار النهضة العربيه، 1981.

10. - ، فضائل أمير المؤمنين علي بن أبي طالب عليه السلام. تصحيح حسن حميد سنيد، قم: المجمع العالمي لأهل البيت : 1425.
11. اربلي، علي بن عيسى (ف. 662)، كشف الغمه، بی جا، بينا، بينا
12. اسفرايني، نورالدين عبد الرحمان كسرقی (ف. 717)، كاشف الاسرار به انضمام پاسخ به چند پرسش رساله در روش سلوك و خلوت نشيني، تصحيح هرمان لندلت، چاپ اول: تهران، مؤسسه مطالعات اسلامي دانشگاه مك گيل، 1358 ش.
13. اسد بن موسى، ابوسعید قرشی اموی مروانی مصري (ف. 212)، الزهد، تصحيح ابو اسحاق حوريني اثری، دسوق: مكتبه الوعی الاسلامی، چاپ اول، 1993/1413
14. -، تصحيح بسام عبدالوهاب جابی، بيروت: المكتب الإسلامی، 1999/1420.
15. -، تصحيح رودولف لزينسكى (Rudolf Leszynski)، در Mohammadanische Traditionen Uber das Jingste Gericht، برلين: مطبعه ماكس شمر سوف، 1909.
16. الكار، حامد، «امام موسى كاظم عليه السلام و اخبار اهل تصوف»، ترجمه آزرميدخت مشايخ فریدنی، معارف، دوره دهم، شماره 2 و 3، مرداد - اسفند 1372، ص 42-55.
17. انصاری قمی، محمدرضا، «توضیحاتی درباره روایت ملاقات شقیق بلخی با امام كاظم عليه السلام»، معارف، دوره یازدهم، شماره 3، آذر - اسفند 1373، ص 30-40
18. اهوازی، حسین بن سعید (قرن 3)، الزهد، تصحيح غلامرضا عرفانیان، قم: نشر سيد ابوالفضل حسینیان، چاپ دوم، 1361/1402 ش.
19. بحرانی، سیدهاشم (ف. 1107)، مدینه المعاجز، بی جا، بینا، بی تا.
20. بیهقی، ابو بکر احمد بن حسین خسروجردي خراسانی (ف. 458)، كتاب الزهد الكبير، تصحيح عامر احمد حيدر، بيروت: دار الجنان و مؤسسه الكتب الثقافیه، چاپ اول، 1987/1408
21. پورجوادی، نصر الله، رؤیت ماه در آسمان: بررسی تاریخ مسأله لقاء الله در کلام و تصوف، تهران: مرکز نشر دانشگاهی، چاپ اول، 1375 ش.
22. خطیب بغدادی، ابو بکر احمد بن علی بن ثابت (ف. 463)، المنتخب من كتاب الزهد

والرقائق ويليه للمؤلف طرق حديث عبد الله بن عمر عن النبي في تراثي الهلال، تصحيح عامر حسن صبري، بيروت: دار البشائر الإسلامية،
چاپ اول، 2000/1420

23. خلدی، ابو محمد جعفر بن محمد بن نصیر خواص بغدادی (ف. 348)، الفوائد والزهد والرقائق والمراثی، تصحيح مجدی فتحی
السید، طنطا: دار الصحابه للتراث، 1989/1409.

24. رازی، ابو حاتم محمد بن ادريس بن منذر بن داوود بن مهران حنظلی (ف. 277)، الزهد. تصحيح منذر سليم محمود دومی، ریاض:
دار اطلس، چاپ اول، 2000/1421

25. سبط ابن جوزی (ف. 654)، تذكره الخواص المعروف بتذكره خواص الأمه في خصائص الائمة،: تهران: مكتبة نينوى الحديثه، بی تا.

26. سزگین، فؤاد، تاریخ التراث العربی، 10 جلد، ترجمه محمود فهمی حجازی و دیگران، ریاض: جامعة الإمام محمد بن سعود
الإسلامیه، 1991/1411

27. سلمی، ابو عبدالرحمان (ف. 412)، طبقات الصوفیة، تصحيح نورالدين شریبه، قاهره: مكتبة الخانجي، چاپ سوم، 1986/1406

28. شافعی، ابونصر سراج الدين، عبث الخلف بكتب السلف: أخطاء الدكتور تقي الدين الندوي في تحقيق كتاب الزهد للإمام البيهقي
رحمه الله تعالى الذي نال به شهاده الدكتوراه، بيروت: مكتبة المحدث محمد زكريا الكاندهلوي، چاپ اول، 1999/1420

29. طبری آملی، ابوجعفر محمد بن جریر بن رستم (ف. اواخر قرن 4)، دلائل الإمامه. بيروت: مؤسسة الأعلمی للمطبوعات، چاپ دوم،
1988/1408

30. -، نوادر المعجزات. قم: بینا، بی تا

31. عبدالله بن مبارك مروزی (ف. 181). كتاب الزهد والرقائق. 2 ج، تصحيح احمد فريد، ریاض: دار المعراج الدولیه، چاپ اول،
1995/1415

32. عبدالله بن مبارك مروزی (ف. 181)، كتاب الزهد ويليه كتاب الرقائق، تصحيح حبيب الرحمان اعظمی، بيروت: دار الكتب العلمیه،
بی تا

33. کلینی، ابوجعفر محمد بن اسحاق (ف. 329). الكافي، 15 ج، تصحيح محمد حسين

درایتی، قم، دار الحدیث، چاپ اول 1387/1430 ش.

34. مجلسی، محمدباقر (ف. 1110)، بحار الأنوار الجامعة لدرر أخبار الأئمة الأطهار، بیروت: دار إحياء التراث العربي، چاپ سوم، 1983/1403

35. مدرسى طباطبایى، سید حسین، میراث مکتوب شیعه از سه قرن نخستین هجری، دفتر اول، ترجمه سیدعلی قرایی و رسول جعفریان، قم: کتابخانه تخصصی تاریخ اسلام و ایران، چاپ اول، 1383 ش.

36. معافی بن عمران ازدی موصلى، کتاب الزهد، دراسه و تحقیق و تعلیق: ابوحارث عامر حسن صبرى، بیروت: دار البشائر الإسلامیه، چاپ اول، 1999/1420

37. وکیع بن جراح (ف. 197)، کتاب الزهد، 3 جلد، تصحیح عبد الرحمان بن عبد الجبار فریوائی، مدینه: مکتبه الدار، چاپ اول: 1984/1404

38. هناد بن سرى بن مصعب تمیمی دارمى کوفى (ف. 243)، کتاب الزهد، 2 جلد، تصحیح عبد الرحمان بن عبد الجبار فریوائی، کویت: دار الخلفاء للکتاب الإسلامی، چاپ اول، 1985/1406

Algar, Hamid. "Imām Mūsā al-Kādim and Sufi Tradition", Islamic Culture: An English Quarterly, . 1
.Published by The Islamic Culture Board, Hyderabad-India, Volume LXIV, No
.January 1990, pp. 1-14, 1

Ernst, Carl W. Following Muhammad: Rethinking Islam in the Contemporary World Islamic Civilization . 2
.and Muslim Networks. Chapel Hill: The University of North Carolina Press, 2004

ص: 391

*شخصیت امام کاظم علیه السلام در آثار خاورشناسان سیدقاسم رزاقی موسوی(1)

چکیده

دیر زمانی است که خاورشناسان، مطالعات درباره اسلام را، با انگیزه های مختلفی انجام می دهند، اما پژوهش دانشگاهی و روشمند غربیان درباره شیعه، به کمتر از یک قرن می رسد. شیعه پژوهی غربیان، در دهه های اخیر رشد چشمگیری داشته، اما امامت پژوهی آنها چندان رونقی نداشته و به چند مقاله دایره المعارفی و برخی کتاب ها درباره تاریخ تشیع منحصر است که به مناسبت از ائمه شیعه بحث نموده اند. بررسی و تبیین مقاله «امام کاظم علیه السلام در دایره المعارف اسلام لیدن» که اتان کلبرگ تألیف کرده و هم چنین بخش مربوط به امام کاظم علیه السلام از کتاب مذهب شیعه دونالدسون و کتاب تشیع هاینس هالم، محور اصلی مقاله حاضر را شکل می دهد.

بررسی مطالب این سه شیعه پژوه غربی، تصویری نسبتاً جامع از دوران زندگی امام از تولد تا شهادت را نشان می دهد. مسأله جانشینی امام و پیدایش اختلاف میان شیعیان و شکل گیری فرقه های متعدد، مشکلات اجتماعی و سیاسی عصر امام، تقابل امام با خلفا و دستگیری های متعدد امام توسط آنها، بررسی اقوال متعدد در منابع درباره شهادت امام و پیامدهای آن و بررسی علل پیدایش فرقه واقفیه بعد از شهادت امام، از نکات مثبت

ص: 392

پژوهش های غربیان درباره امام است. نبود بررسی نحوه تعامل امام با فرقه ها، قیام های علویان در این دوره و مواضع امام، نبود بررسی جامع مواضع سیاسی - اجتماعی امام و نحوه تعامل با خلفا و دگرگونی های آن، چگونگی ارتباط شیعیان با امام و هدایت گری آنان و اوضاع علمی - فرهنگی دوره و نقش آفرینی امام در این عرصه، از نکاتی است که خاورشناسان درباره زندگی امام کاظم علیه السلام به آن توجه نکرده اند و در این مقاله بر این نقاط ضعف تأکید می گردد.

واژگان کلیدی: امام کاظم علیه السلام، خاورشناسان، دونالدسون، اتان کلبگ، هاینس هالم

مقدمه

امامت پژوهی غربیان در جهت شیعه پژوهی آنها سابقه چندانی ندارد. قدیم ترین مطلب درباره امامان شیعه به شکل اختصاصی و مطالعه علمی آن را در مقالات دایره المعارف اسلام یا در کتاب مذهب شیعه دونالدسون می توان یافت. پژوهش های اولیه درباره شیعه و مقالات درباره ائمه: با هدف معرفی شیعه و معتقدات شیعی، بیشتر بر اساس منابع اهل سنت صورت گرفته که از اشکالات محتوایی خالی نیست. البته در دهه های اخیر، با توجه به تغییر رویکرد غربیان در پژوهش های شیعه پژوهانه و تأکید بر استفاده از منابع شیعی، این ضعف کمتر دیده می شود. دستاوردهای اخیر این مطالعات به دلیل جزئی بودن، پرداختن به موضوعات چالشی و بهره مندی از شیوه های جدید پژوهشی، نتایج مفید و چشم گیری درباره تاریخ زندگانی ائمه و نقش آفرینی آنان در بردارد.

امام کاظم علیه السلام، هفتمین امام شیعیان دوازده امامی است. دوران زندگی آن امام با مسائلی رو به رو بود که شیعیان را با وضعیت جدیدی مواجه ساخت. انشعاب جدید در شیعه و ایجاد فرقه جدید اسماعیلیه (معتقدان به امامت اسماعیل فرزند

بزرگتر امام صادق علیه السلام) از مهم ترین مسائل اجتماعی به شمار می آید. خاورشناسان که موضوعات مختلف مربوط به اسلام را از نگاه برون دینی و به صورت روشمند مطالعه نمودند، شخصیت امام کاظم علیه السلام و مسائل مربوط به دوره آن حضرت را نیز در محورهای مختلف آن بررسی کردند. با توجه به جایگاه خاورشناسان در مراکز علمی و مرجعیت علمی آثار آن ها در این مراکز، بررسی این پژوهش ها با هدف آشنایی با دیدگاه آنان درباره امامان شیعه و دست یابی به دستاوردهای علمی این پژوهش ها و هم چنین نقد آن از منظر اندیشه و ران شیعی، لازم است. این نوشتار، به بررسی پژوهش های شیعه پژوهان غربی درباره امام کاظم علیه السلام و زندگی آن حضرت می پردازد.

با وجود گستردگی آثار خاورشناسان درباره شیعه در دهه های اخیر، به ویژه پس از انقلاب اسلامی ایران که رشد چشمگیری داشته است، آثار مربوط به امامان شیعه، چندان وفور ندارد. آثار خاورشناسان درباره امامان و مسائل مربوط به دوره زندگی آنها، در مقالات دائرة المعارف اسلام، برخی کتاب های مربوط به شیعه و تک نگاری های انجام شده، محدود است. درباره امام هفتم به مقاله «امام کاظم علیه السلام» از اتان کلبرگ در دائرة المعارف اسلام لیدن چاپ دوم، کتاب مذهب شیعه از دونالدسون که در فصل های مختلف به تاریخ شیعه و زندگی امامان از جمله در فصل چهاردهم به امام کاظم علیه السلام می پردازد و مقاله حامد الگار با عنوان «امام موسی کاظم علیه السلام و احادیث صوفیه در فرهنگ اسلامی» می توان اشاره داشت. البته مقالات متعددی در موضوعات دیگر تدوین شده که به مناسبت از امام کاظم علیه السلام نیز ذکری به میان آمده؛ مانند مقاله «هارون الرشید»، «کاظمین»، «حسین بن علی صاحب فخر» و «هادی عباسی (169 - 170)» هم چنین برخی کتاب های دیگر که به مباحث کلی مربوط به تاریخ تشیع می پردازند، بحث کوتاهی درباره زندگانی امامان داشته؛ از جمله کتاب تشیع هاینس هالم، مقدمه ای بر اسلام شیعی مو جان مومن، تشیع در مسیر تاریخ از حسین محمد جعفری.

تدوین مدخل های امامان شیعه در دائره المعارف اسلام، یکی از عرصه های مطالعات شیعی در غرب است. پیشینه تدوین دائره المعارف های کوچک و بزرگ اسلامی در زبان انگلیسی، به اندکی بیش از صد سال می رسد. نخستین مجموعه دائره المعارفی از دانستنی های اسلامی در زبان انگلیسی فرهنگ اسلام است که تامس پاتریک هیوز، کشیش، شرق شناس و اسلام شناس انگلیسی آمریکایی تبار در هندوستان در سال 1885 میلادی (1303 قمری) فراهم آورد. به دنبال آن، گام های آغازین دائره المعارف اسلام (1) از اواخر قرن نوزدهم میلادی برداشته شد. دانشگاه الیدن هلند که در قرون جدید همواره از مراکز برجسته مطالعات اسلامی و شرقی بوده، در سال 1895 با همکاری اتحادیه بین المللی آکادمی ها و نیز آکادمی سلطنتی هلند، برنامه هایی را برای تدوین هم زمان و توأمان سه نشر یکسان انگلیسی، فرانسوی و آلمانی، از یک دائره المعارف جدی و مفصل اسلام آغاز کرد. چاپ انگلیسی آن که حاصل بیش از دو قرن تحقیق در مطالعات اسلامی بوده، در فاصله سالهای 1913-1938، در چهار جلد منتشر شد. چاپ دوم این مجموعه، همراه با اصلاحات زیادی در سال 1950 زیر نظر یوزف شاخ، لوی پروونسال کرامرز و گیب آغاز گردید و نخستین مجموعه آن در سال 1954 م منتشر شد. از جدیدترین فرهنگ ها و دائره المعارف های اسلامی در زبان انگلیسی، به این موارد می توان اشاره داشت؛ (2)

1. دائره المعارف موجز اسلام (3)

ص: 395

1-The Encyclopedia of Islam

2- مرتضی اسعدی، «دائرة المعارف های اسلامی در زبان انگلیسی»، مجله کیهان فرهنگی، خرداد و تیر 1375، ش 127.

3- یکی دیگر از دائره المعارف های اسلامی به زبان انگلیسی در یک جلد است که در سال 1989 در لندن انتشار یافته است. این اثر که نباید با «دائرة المعارف ملخص اسلام» (چاپ لیدن) اشتباه شود، حاصل اهتمام یک مسلمان سنی غربی به نام «سیریل گلاسه» است که با حمایت عربستان سعودی البته به صورت غیر تخصصی فقط برای عموم غیر مسلمانان برای آشنایی با واقعیت های اسلام نوشته شد که خالی از اشتباه نیست.

2. فرهنگ کوتاه شده اسلام (1)

3. فرهنگ عمومی اسلام (2)

4. دائرة المعارف جهان اسلام در دوران جدید آکسفورد. (3)

از میان مقالات دائرة المعارف های یادشده تنها می توان مقاله «امام کاظم علیه السلام» در دایره المعارف اسلام را نام برد که مستقیم به زندگی آن حضرت می پردازد.

حیات فردی امام کاظم علیه السلام در آثار خاورشناسان

معرفی اولیه امام

مقاله «امام کاظم علیه السلام» در دائرة المعارف اسلام (EL2) را که به معرفی و بررسی ابعاد زندگانی حضرت پرداخته، اتان کلبرگ نوشته است. وی در سال 1943 م متولد

ص: 396

1- فرهنگ کوتاه شده اسلام (Reference desk Islamics) توسط فن دانزل (Vam donzel) از ویراستاران چاپ دوم دائرة المعارف اسلام «لیدن» در یک جلد از طریق تلخیص مدخلها و مقالات و مطالب دائرة المعارف اسلام چاپ دوم «لیدن» و نیز دائرة المعارف چاپ اول لیدن با هدف تأمین نیازهای فوری و سریع دانشجویان و پژوهندگان مبتدی خارجی فراهم آورده شد و در سال 1994 م 1373/ش انتشارات «بریل لیدن» آن را چاپ و منتشر کرد. نشر «آرایه»، افسست این اثر را در ایران ارائه کرد.

2- فرهنگ عمومی اسلام (A Popular Dictionary of Islam) نوشته ایان ریچارد نتون، در سال 1992 م / 1371 ش در لندن توسط مؤسسه انتشاراتی «کرزون» چاپ و منتشر شده و در آن اطلاعات اندکی درباره دستیاب ترین مفاهیم و اعلام و موضوعات اسلامی، هم چون نام سور قرآنی، برجسته ترین شخصیت های تاریخ اسلام و اعلام قرآن، مهم ترین حوادث تاریخ اسلام و نظایر آن، هر کدام در چند سطر و به گسترده ترین شکل ارائه شده که برای عموم مراجعه کنندگان مفهوم و قابل استفاده است.

3- دائرة المعارف «جهان اسلام در دوران جدید آکسفورد» (The Oxford Encyclopedia of the Modern Islamic World) به ویراستاری جان اسپوزیتو که اثر بسیار مهم تری در چهار جلد قطع رحلی دو ستونی است و دانشگاه آکسفورد در سال 1995 م / 1374 ش آن را چاپ و منتشر کرده است. با وقوع انقلاب اسلامی ایران در سال 1979 م که نقطه عطفی در مطالعه اسلام و کشورهای اسلامی بود، ضعف و کم اطلاعی غربیان را نسبت به درک اسلام در جوامع اسلامی به رخ آنان کشید. لذا نیاز به چنین مرجعی و فقدان آن بیش از پیش احساس گردید. هدف اصلی پدید آوردن این دائرة المعارف، تبیین جایگاه و اهمیت اسلام در سیاست، فرهنگ و اقتصاد کشورهای اسلامی بود.

شد. تحصیلات خود را در یکی از دانشگاه‌های رژیم صهیونیستی و دانشگاه آکسفورد گذراند. عنوان پایان‌نامه دکتری او در دانشگاه آکسفورد، نگرش تشیع امامی به صحابه پیامبر صلی الله علیه و آله (1) بود. منابع و نظریات و تاریخ شیعه و به ویژه تشیع امامی، زمینه اصلی تحقیقاتی کلبرگ است. وی استاد زبان و ادبیات عرب مؤسسه مطالعات آسیایی - آفریقایی دانشکده انسان‌شناسی دانشگاه عبری اورشلیم (بیت المقدس) است. کتابخانه ابن طاووس و احوال آثار او، مشهورترین پژوهش شیعی او به شمار می‌آید که به فارسی نیز ترجمه شده است. وی هم‌چنین «عقیده و فقه در تشیع امامی» و مدخل‌های مربوط به «امام سجاد علیه السلام و امام باقر علیه السلام، «مسلم بن عقیل»، «رجعت»، «سفیر»، «شهید»، «شهید ثانی»، «سلیمان بن صرد خزاعی» و «امین الاسلام طبرسی» در دائرة المعارف اسلام را نگاشته است. نویسنده پس از ذکر القاب امام چون ابو الحسن اول (یا ماضی)، ابوابراهیم، ابوعلی و عبد صالح، تاریخ دقیق ولادت امام را هفتم صفر سال 128 قمری (8 نوامبر 745 م) می‌داند. البته دیگر تاریخ‌های ذکر شده درباره ولادت ایشان (ذی الحججه 127 و 129 ق) را نیز آورد. وی سپس به مادر امام اشاره می‌کند که نام ایشان حمیده (یا حمیده) بنت صاعد بربریه (یا اندلسیه) ام ولد بود که از یک برده فروش بربر خریداری شد و غالباً از او با لقب «مصفه» یعنی پاک شده یاد می‌کنند.

دونالدسون (2) در کتاب مذهب شیعه خود کمی مفصل‌تر به معرفی اولیه امام

ص: 397

1- The Attitude of the Imani-shies to the Companions of the prophet. thesis. 1972

2- نخستین کوشش جدی و نسبتاً کامل در معرفی شیعه، توسط دونالدسون با انتشار کتاب مذهب شیعه در سال 1933 م صورت گرفت. «دوایت. م. دونالدسون»، اهل انگلستان است و مدت شانزده سال در ایران و مشهد سکونت داشت. مهم‌ترین آثار شیعه پژوهانه اش عبارتند از: مذهب تشیع یا تاریخ اسلام در ایران و عراق (لندن 1933)، اندیشه امامت نزد شیعه و سلمان فارسی»، «محراب در حرم مشهد. کتاب مذهب شیعه او به شهادت دکتر نصر، هنوز در مطالعات شیعه امامیه مسند و مرجع است. دونالدسون علت تحقیق خویش در مورد شیعه را سخن ادوارد براون (تاریخ ادبیات ایران در عصر جدید، ص 418) می‌داند که از نبود یا کمبود منابع و مأخذ غربی در مورد شیعه گله مند بود. لذا دونالدسون دست به کار شد و کوشید تا زمینه آشنایی افراد بی اطلاع از شیعه را فراهم کند.

پرداخته است. وی با تطبیق تاریخی، ولادت امام را در میان نزاع امویان و عباسیان دانسته و اشاره می کند که امام در هنگام حکومت ابو العباس سفاح (نخستین خلیفه عباسی)، تنها چهار سال داشتند. دونالدسون در ادامه با تطبیق دوره های حکمرانان عباسی با حیات امام، بیان می دارد که امام به مدت بیست سال تحت تربیت پدر قرار داشتند که ده سال قبل از پایان حکومت طولانی منصور شهید شدند. البته وی احتمال شهادت امام به وسیله سم را نیز مطرح می کند. سپس خلفای دوره زندگانی امام را به این شرح بیان می دارد: ده سال پایانی خلافت منصور، ده سال حکومت مهدی، یک سال و چند ماه حکومت هادی و حدود دوازده سال از حکومت هارون الرشید. (1) وی نیز به کنیز بربری و ام ولد بودن مادر امام اشاره داشته و او را در این زمینه با خیزان همسر بانفوذ مهدی عباسی همانند می داند. (2)

اعتقاد امام کاظم علیه السلام

کلبی فرزند امام را بر اساس منابع، بین 33 و شصت نفر متغیر می داند. برخی از روایات، هیچده (یا نوزده) پسر و 23 دختر برشمرده اند. وی به روایتی اشاره می کند که امام کاظم (بنا به دلایلی که توضیح داده نشده)، ازدواج دخترانش را ممنوع ساختند. به جز ام سلمه که در مصر با قاسم بن محمد بن جعفر بن محمد ازدواج کرد، اما بقیه ازدواج نکردند. (3) وی به نقل از کتاب جوهره الهی آورده است که اعتقاد امام کاظم علیه السلام که با نام «موسوی»

ص: 398

1- دونالدسون، مذهب شیعه ترجمه دکتر عباس احمدوند؛ نسخه قبل از انتشار، فصل چهاردهم، امام کاظم علیه السلام ص 190.

2- کلینی، اصول کافی، ج 1، ص 276؛ «وَأُمُّهُ أُمُّ وَلَدٍ يُقَالُ لَهَا حَمِيدَةٌ»

3- یعقوبی، تاریخ یعقوبی، ج 2، ص 415؛ «أَوْصَى مُوسَى بْنِ جَعْفَرٍ أَلَّا تَتَزَوَّجَ بَنَاتَهُ فَلَمْ تَتَزَوَّجْ وَاحِدَةً مِنْهُنَّ إِلَّا أُمَّ سَلْمَةَ، فَإِنَّهَا تَزَوَّجَتْ بِمِصْرَ، تَزَوَّجَهَا الْقَاسِمُ ابْنُ مُحَمَّدِ بْنِ جَعْفَرِ بْنِ مُحَمَّدٍ».

حیات علمی - فرهنگی امام کاظم علیه السلام در آثار خاورشناسان

خاورشناسان و جایگاه اخلاقی امام

از مسائل مهم درباره زندگی امام کاظم علیه السلام مقامات اخلاقی و عرفانی ایشان است. این مسأله از نگاه خاورشناسان به ویژه کلبرگ دور نمانده است. وی درباره مقام عرفانی امام آورده که امام کاظم علیه السلام به سبب زهد و تقوا معروف بودند. سپس با اشاره به ملاقات شقیق بن ابراهیم بلخی (م 194 ق/ 809م) با امام در سال 149 قمری (766م) در قادسیه، جمله او در وصف امام را آورده که امام مردی مقدس (ولی الله/ من الابدال) است. (2) نویسنده هم چنین به زهد، کرامات و خوارق عادات منسوب به امام از جمله سخن گفتن در گهواره، آشنا بودن به زبان پرندگان و حیوانات و تمام زبان های انسانها را ذکر می کند. (3) در ادامه با استناد به مقاله حامد الگار، به ارتباط امام با صوفیان معروف دوره خود مانند «معروف کرخی» (م 200 ق/ 815م) و بشر حافی (م 227 ق/ 841م) می پردازد. (4)

دونالدسون درباره شخصیت امام آورده است که طبعی آرام و حلیم داشتند و به کاظم و ابوصالح ملقب گردیده بودند. در تصویر تمایل حضرت به امور دینی و عبادی، روایتی نقل می کند که بر اساس آن یک روز هنگام غروب، امام وارد مسجد النبی شدند و به سجده ای رفتند که از سر شب تا صبح فردا طول کشید. همچنین درباره وصف ابن خلکان درباره سخاوت و بخشندگی حضرت، آورده که

ص: 399

1- E. KOHLBERG, E12, v.7, pp. 648: Amir Tahiri, The spirit of Allah, London, 1985, pp 26-7

2- طبری، دلائل الامامه، ص 155؛ نیهانی، جامع کرامات الأولیاء، ج 2، ص 269.

3- برای مطالعه بیش تر نک: مفید، الإرشاد فی معرفة حجج الله علی العباد، ج 2، ص 289، باب طرف من الأخبار عن مناقب أبي جعفر.

4- E. Kohlberg, Musa al- Kazim, EL2, P647: H. Alga, Imam Musa al-Kazim and Sufi Tradition, in Islamic Culture, I xiv[1990], 1-14

وفتی از مردی رنج دیده برایش سخن گفت، امام کیسه ای محتوی هزار دینار به او دادند. حضرت معمولا دویست، سیصد و یا چهارصد دینار را در کیسه هایی می نهادند و در مدینه تقسیم می نمودند. ممکن است همین بخشندگی، موجب سوء ظن مهدی عباسی به ایشان شده باشد. (1)

دونالدسون هم چنین به مسأله کرامات و فضایل منسوب به امام پرداخته و اولین کرامت از 23 کرامت منسوب به امام را جریان ادعای امامت از سوی عبد الله می داند که امام دستور دادند هیزم جمع کرده، آتش زدند و خود به میان آتش رفتند و اتفاقی نیفتاد، سپس از عبدالله خواستند که اگر حقیقتاً می پندارد امام است، همین کار را انجام دهد که رنگ چهره عبد الله تغییر می کند و از آن مجلس خارج می شود. (2) وی به کرامت دیگر امام اشاره می کند که در آن امام صادق علیه السلام به یعقوب بن سراج فرمودند تا به مولایش امام کاظم علیه السلام سلام گوید؛ یعقوب چنین کرد و امام از او خواستند: «نامی را که دیروز برای دختری برگزیدی تغییر بده، زیرا خدا را خشمگین می سازد.» و امام صادق علیه السلام نیز از یعقوب می خواهند «بدانچه موسی فرمود عمل کن که به صلاح توست». (3) در ادامه به کراماتی از امام در شفای مردم اشاره می کند که یک بار امام زنی را دیدند که چند کودک دور او حلقه زده، می گرید. علت را پرسیدند. پاسخ داد: «گاو که معاش ما از او بوده مرده است.» امام دو رکعت نماز به جای آوردند و آنگاه انگشت مبارکشان را بر گاو نهادند، پس گاو زنده شد و برخاست، زن فریاد زد: «بنگرید ای ن عیسی بن مریم است.» (4)

ص: 400

1- دونالدسون، مذهب شیعه، ص 194.

2- همان، ص 192 به نقل از: خلاصه الأخبار، فصل 35؛ شهرستانی، ملل و نحل، تحریر هاشمی، ص 2، 17 و 221.

3- مذهب شیعه، ص 192.

4- همان، ص 196، به نقل از: خلاصه الأخبار، فصل 35.

مقام علمی امامان شیعه، از نگاه خاورشناسان دور نمانده و می توان به اهمیت این موضوع در آثارشان اشاره داشت. کلبه‌گ در این مقاله، به دو مورد از توانمندی علمی امام می پردازد:

1. مجادله امام در جوانی با ابوحنیفه که با سکوت ابوحنیفه [و موفقیت امام] پایان یافت.

2. گفت‌گویی امام با مسیحیانی که برای مباحثه درباره مسائل دینی نزد امام آمدند و در نهایت به اسلام گرویدند. کلبه‌گ در بخش‌های پایانی مقاله، به ارتباط غلات با امام پرداخته، نقش امام در میان غلات (پرورش اندیشه‌های غلورا) بر اهمیت بیان می‌کند. (1) در این زمینه، به ملاقات «مفضل بن عمر جعفی» با امام در زندان بغداد و مراقبت از او پرداخته، ادعا می‌کند که امام کاظم علیه السلام او را پدر دوم خویش نامید. (2) هم‌چنین ادعای عارف کوفی، محمد بن بشیر، بنیان‌گذار بشیریه را مطرح می‌کند که به الوهیت امام معتقد بود و ادعا می‌کرد امام کاظم علیه السلام نمرده، بلکه غایب شده و با عنوان مهدی باز خواهد گشت.

وی در پایان، به جایگاه علمی امام نزد اهل سنت پرداخته، اشاره می‌کند که نویسندگان اهل سنت عموماً امام را یکی از راویان موثق می‌دانند، اما معتقدند امام روایات اندکی نقل کرده است. وی اشاره می‌کند که اثری به نام مسند موسی کاظم علیه السلام نوشته ابوبکر محمدبن عبدالله شافعی بزاز (م 354ق/ 965م) موجود است.

ص: 401

1- این بخش از مقاله کلبه‌گ که بدون تحلیل و بررسی صرفاً به ارتباط غلات با امام و به صورت مبهم به نقش این ارتباط در تقویت اندیشه غلورا در این دوره می‌پردازد، قابل بررسی و نقد است. با توجه به پیشینه برخورد امامان پیشین با غلات و پذیرفتن اندیشه‌های غالبانه نزد ائمه، نمی‌توان پذیرفت که ارتباط غالبان با امام، نقش مثبت و تقویت‌کننده در گسترش اندیشه غلورا داشته باشد. بی‌شک اندیشه‌های غالبانه نزد امامان و شیعیان جایگاهی نداشت.

E. Kohlberg, Musa al-Kazim, EL2, P647-2

البته آثار علمی منتسب به امام در میان شیعیان زیاد است که کلبه‌گ به برخی از آنان مانند، مناجات، پاسخ به پرسش‌های شرعی، وصیه فی العقل خطاب به هشام بن حکم و غیره اشاره می‌کند.⁽¹⁾ این خاورشناسان، در بررسی جایگاه علمی امام، به مناظرات امام و نقش آفرینی علمی آن حضرت پرداخته‌اند که انتظار می‌رفت به نقش و جایگاه علمی امام بیشتر پرداخته می‌شد.

حیات اجتماعی - سیاسی امام کاظم علیه السلام در آثار خاورشناسان

اشاره

به اذعان کلبه‌گ، از سال‌های نخستین زندگی امام کاظم علیه السلام اطلاع زیادی در دست نیست. وی به نقل از ویلفرد مادلونگ، با استناد به اثری از ناصر اطروش زیدی مذهب (304/هـ/917م)، حضور امام در قیام محمدبن عبد الله علیه عباسیان در سال 145 قمری (762م) را مطرح می‌سازد⁽²⁾ و ادعا می‌کند که این مطلب در منابع اسلامی مانند مقاتل الطالبیین نیز آمده است.⁽³⁾ دونالدسون به حکایتی از مواجهه امام با هارون اشاره می‌کند که صلابت امام و استفاده از موقعیت‌ها را نشان می‌دهد. روایت کرده‌اند که یک بار هنگامی که رشید و امام کنار مزار پیامبر بودند، خلیفه از پاسخ مناسبی که امام بدو دادند رنجید. هارون به قصد نشان دادن خویشاوندی‌اش با پیامبر گفت: «سلام بر تو ای رسول خدا، ای عموزاده!» اما چون به مزار نگریست، امام فرمود: «سلام بر تو ای پدر» هارون با این سخن دستپاچه شد و گفت: «به راستی ای ابوالحسن، چنین فخری از آن توست.»⁽⁴⁾

ص: 402

1- نک: کلینی، کافی، ج 1، ص 20-13؛ ابن شعبه، تحف العقول، ص 297-283.

2- W. Madelung. Der Imam al-Qasim ibn Ibrahim, Berlin 1965, 160

3- ابی الفرج اصفهانی، مقاتل الطالبیین، ص 277؛ با بررسی به عمل آمده توسط نگارنده در مقاتل الطالبیین مطلبی به وضوح در این باره یافت نشد، شاید برداشت مادلونگ از برخی مکالمات امام با محمدبن عبدالله باشد که با وجود مخالفت صریح امام صادق علیه السلام با این قیام، حضور امام کاظم علیه السلام بعید به نظر می‌رسد.

4- مذهب شیعه، ص 196.

مسأله اختلاف بر سر جانشینی امام صادق علیه السلام و انشعاب های ناشی از آن در جامعه شیعی، در پژوهش های محققان و هم چنین خاورشناسان بررسی شده است. دونالدسون متأثر از منابع اسماعیلی، معتقد است که امام صادق علیه السلام اسماعیل فرزند ارشدشان را به جانشینی خود در امامت برگزیدند، ولی مرگ او قبل از پدر، تمام شیعیان را اندوهگین نمود و این مسأله ای بود که تضارب آراء بسیاری در ماهیت امامت را باعث گردید. وی در ادامه، به پیدایش دو فرقه اسماعیلیه و اعتقاد آنان پرداخته، بیان می دارد: گروهی از اسماعیلیه مرگ اسماعیل را منکر شدند و گمان بردند که اسماعیل غایب شده و بر خواهد گشت و خداوند او را تا زمان ظهورش نهان داشته است. گروه دیگر مرگ او را پذیرفته و پسرش [محمد بن اسماعیل] را امام می دانند. هر دو گروه که به اندیشه توقف امامت ظاهری با مرگ اسماعیل یا پسرش معتقدند به سببیه (هفت امامی) مشهورند. (1) وی اعتقاد امامیه در این زمینه را چنین معرفی کرده است که امام صادق علیه السلام در حالی که پسر ارشدشان اسماعیل را به جانشینی خویش برگزیده بودند، چون وی را دائم الخمر یافتند، فرزند چهارمشان موسی علیه السلام را به امامت پس از خود برگزیدند؟ (2)

ص: 403

1- همان، ترجمه دکتر عباس احمدوند، (نسخه قبل از انتشار)، ص 191.

2- منابع اولیه امامی به انتخاب امام کاظم علیه السلام از سنین کودکی به امامت حکایت دارند نه پس از این که امام به شارب الخمر بودن اسماعیل پی برده باشد و این مطلب سندی در منابع امامی ندارد. (رجال کشی، ص 355؛ اصول کافی، ج 1 ص 246؛ ارشاد، ج 2 ص 219؛ اعلام الوری، ص 299)، «فمن ذلك ما رواه محمد بن يعقوب الكليني عن عدة من أصحابه .. عن أبي عبد الله عليه السلام قال قلت له أسأل الله الذي رزق أباك منك هذه المنزلة أن يرزقك عن عقبك قبل الممات مثلها فقال فعل الله ذلك قلت من جعلت فداك فأشار إلي العبد الصالح و هو راقد فقال هذا الراقد و هو يومئذ غلام»؛ و در روایتی دیگر در اعلام الوری آمده است: و «بهذا الإسناد عن المفضل بن عمر قال كنا عند أبي عبد الله عليه السلام فدخل أبو إبراهيم و هو غلام فقال لي أبو عبد الله استوص به و ضع أمره عند من تثق به من أصحابك»؛ هم چنین در روایتی دیگر آمده: «عن صفوان الجمال عن أبي عبد الله عليه السلام قال: قال له منصور بن حازم بأبي أنت و أمي إن الأنفس يغدي عليها و يراح فإذا كان ذلك فمن قال أبو عبد الله عليه السلام إذا كان ذلك فهو صاحبكم و ضرب علي منكب أبي الحسن الأيمن و كان يومئذ خماسيا و عبد الله بن جعفر جالس معنا.»

و به نقل از ابن خلدون، نزاع [منبعث از] این اقدام، شکاف عمیقی را در شیعه به وجود آورد و فرق و طوایف متنوعی پدید آمدند. (1)

کلبرگ نیز در این باره معتقد است، اسماعیل پسر [بزرگ تر] امام صادق علیه السلام که به جانشینی او تعیین شده بود، (2) پیش از پدرش درگذشت و پسر دوم امام صادق علیه السلام، به نام عبد الله، مدت کوتاهی پس از پدرش وفات کرد و هیچ فرزند پسری از امام باقی نماند. با وجود این هردو پیروانی داشتند که اسماعیلیه نخستین و فطحیه را شکل دادند. (3) وی همچنین گروه دیگری به نام «سمیطیه (یا سمیطیه، شمیطیه)» را نیز نام می برد که به امامت محمد فرزند دیگر امام صادق علیه السلام معتقد بودند. (4)

او در ادامه، به اعتقاد شیعیان اثناعشریه پرداخته، می نویسد: بنابر اعتقاد اثناعشریه، (5) امام کاظم علیه السلام در سنین کودکی توسط پدرش به عنوان امام بعدی معرفی شده بود (6) و برخی شیعیان چون هشام بن حکم از امامت ایشان، حمایت می کردند. (7) اگرچه برخی دیگر از شیعیان تا مدتی از پذیرش این امر خودداری

ص: 404

1- ابن خلدون، مقدمه ابن خلدون، متن عربی، بخش 2، ص 355

2- این دیدگاه به تأثیر از منابع اسماعیلی مطرح شده است والا در اعتقاد شیعه امامیه، امام صادق علیه السلام پس از مرگ اسماعیل از همه در باره رحلت او گواه گرفتند تا شبهه امامت او پیشاپیش دفع شده باشد و در جایگاه متعددی، امامت امام کاظم علیه السلام را پس از خود مطرح ساخته اند. نک: رجال کشی، ص 355، اصول کافی، ج 1، ص 246؛ ارشاد، ج 2، ص 219؛ اعلام الوری، ص 299؛ الفصول المهمه، ج 2، ص 4-933.

E. Kohlberg, Musa al-Kazim, EL2, PP. 645 -3

.ibid, EL2, PP. 645 -4

5- در این دوره شاید هنوز اصطلاح اثناعشریه بر شیعیان پیرو امام صادق علیه السلام اطلاق نمی شد و این عنوان به اعتبار آن که این گروه در ادامه، به امامان معرفی شده توسط امامان پیشین معتقد بودند و در نهایت تا امام عصر ادامه یافته اند، اثناعشریه معرفی شدند و بروز تاریخی آن را موجب شدند

6- برای مطالعه بیشتر نک: رجال کشی، ص 355؛ اصول کافی، ج 1، ص 246؛ ارشاد، ج 2، ص 219؛ اعلام الوری، ص 299؛ الفصول المهمه، ج 2، ص 933-934.

E. Kohlberg, Musa al-Kazim, EL2, PP. 645 -7

ورزیدند. (1) اقدام منصور خلیفه عباسی، پس از دریافت خبر شهادت امام صادق علیه السلام، و اعزام جاسوسانی به مدینه برای کشف هویت جانشین حقیقی امام و کشتن وی، از نگاه کلبرگ مخفی نمانده و ضمن اشاره به این اقدام، تصریح می کند که با تدبیر و پیش بینی امام صادق علیه السلام، در معرفی پنج جانشین (از جمله خود منصور و موسی کاظم علیه السلام) این دسیسه خلیفه نقش بر آب شد. (2)

سیاست امام و عملکرد خلفای عباسی

به اعتقاد کلبرگ امام کاظم علیه السلام به سیاست سکوت وفادار ماندند و همانند پدر، به نشر عقاید و اصول شیعه در میان شاگردانشان پرداختند، اما از آزار و اذیت عباسیان در امان نماندند. بار نخست به دستور مهدی عباسی، بازداشت و به زندان بغداد برده شدند. پس از مدت کوتاهی، به دلیل رؤیایی که در آن علی بن ابی طالب بر مهدی ظاهر شدند و به سبب دستگیری امام کاظم علیه السلام بر او عتاب فرمود، آزاد شدند. (3) نویسنده با بررسی تطبیقی - تاریخی منابع، بنابر روایتی که امام پس از انتقال به بغداد زیر نظر مسیب بن زهیر ضَبَّی (م 175 ق/ 791 م) قرار گرفتند، بیان می دارد که تاریخ دستگیری امام نمی توانسته بین سالهای 163 تا 166 قمری، یعنی سال های ولایت مسیب بر خراسان باشد، اگرچه بنابر روایت

ص: 405

1- اشاره نویسنده به اقدام زراره در اعزام فرزندش به مدینه برای پیگیری اخبار مربوط به شهادت امام صادق علیه السلام و جانشینی وی است که البته به معنای نپذیرفتن یا تردید در پذیرش امام کاظم علیه السلام نبود. شاید بیش تر با هدف درک بهتر اوضاع و اطمینان از انتخاب امام واقعی بوده باشد.

2- اصول الکافی، ج 1، ص 310؛ «هَذَا كِتَابُ مُحَمَّدِ بْنِ سُلَيْمَانَ يُخْبِرُنَا أَنَّ جَعْفَرَ بْنَ مُحَمَّدٍ قَدْ مَاتَ فَإِنَّا لِلَّهِ وَإِنَّا إِلَيْهِ رَاجِعُونَ ثَلَاثًا وَأَيُّنَ مِثْلُ جَعْفَرٍ ثُمَّ قَالَ لِي أَكْتُبُ قَالَ فَكُتِبَتْ صَدْرَ الْكِتَابِ ثُمَّ قَالَ أَكْتُبُ إِنْ كَانَ أَوْصَى إِلَى رَجُلٍ وَاحِدٍ بِعَيْنِهِ فَقَدَّمَهُ وَ أَضْرِبَ عُنُقَهُ قَالَ فَرَجَعَ إِلَيْهِ الْجَوَابُ أَنَّهُ قَدْ أَوْصَى إِلَى خَمْسَةِ وَاحِدِهِمْ أَبُو جَعْفَرٍ الْمَنْصُورُ وَ مُحَمَّدٌ بْنُ سُلَيْمَانَ وَ عَبْدُ اللَّهِ وَ مُوسَى وَ حَمِيدَةُ»

.E. Kohlberg, Musa al-Kazim, EL2, PP645 -3

کم اعتبارتری، سال 166 قمری سال انتصاب مسیب در مقام والی است. (1) بر این اساس به نظر کلبرگ، دوره حبس امام کاظم علیه السلام کوتاه بود. (2)

نویسنده دستگیری دیگر امام را پس از سرکوبی قیام حسین بن علی صاحب فخر، می داند. با این که امام، از قیام حمایت نکردند، از جانب هادی عباسی، به برانگیختن قیام متهم شدند و خلیفه نقشه قتل ایشان را در سر داشت که قاضی ابویوسف یعقوب بن ابراهیم او را از این تصمیم منصرف کرد و کمی بعد هادی در گذشت. وی با استناد به مهج الدعوات ابن طاووس، اشاره می کند که دعای معروف «جوشن» به شکرانه این رهایی، از امام هادی علیه السلام، به جامانده است. (3) وی به درستی اشاره می کند که تا زمان به قدرت رسیدن هارون، امام در مدینه ماندند و هارون (170-193 ق/786-809 م) به مدت نه سال از خلافتش، امام کاظم علیه السلام را زندانی کرد. (4) دونالدسون نیز به بی مهری های هارون نسبت به امام اشاره داشته، بیان می دارد که در دوران خلافت هارون، امام کاظم علیه السلام پیوسته در معرض سوءظن و بی مهری بودند.

کلبرگ نقل قول های متفاوتی درباره علت بی مهری و دستگیری امام ذکر می کند از جمله:

1. بنا بر یک روایت، هارون پس از آشنایی با دیدگاه های هشام بن حکم (شاگرد برجسته امام صادق علیه السلام و صحابی امام کاظم علیه السلام) چون این دیدگاه ها را خطرناک دید، فرمان دستگیری امام را صادر کرد.

2. طبق روایتی دیگر، امام قربانی توطئه دربار عباسیان به ویژه یحیی بن خالد برمکی شدند. بر اساس این روایات، هنگامی که هارون، پسر خویش

ص: 406

1- نک: خطیب بغدادی، تاریخ بغداد، ج 13، ص 137.

2- E. Kohlberg, Musa al-Kazim, EL2, PP645

3- ibid, P646

4- ibid, P646

محمد (خلیفه امین آینده) را تحت مراقبت جعفر بن محمد اشعث قرار داد (بین سالهای 170 و 171ق/787 و 788م ریاست دیوان خاتم را بر عهده داشت و بعدا تا سال 173ق/790م والی خراسان بود)، وزیر هارون یعنی یحیی بن خالد برمکی بیم آن داشت که پسر هارون (امین) خلیفه شود و جعفر بن محمد ترقی کند و بدین سان موقعیت ممتاز برآمکه به خطر خواهد افتد. بنابراین یحیی تصمیم گرفت با افشای روابط جعفر با علویان، او را بی اعتبار سازد و برای این منظور از کمک برادرزاده و راز دار امام کاظم علیه السلام یعنی محمد یا علی بن اسماعیل بن جعفر بهره برد که اطلاعاتی را درباره شبکه مالی علویان به یحیی دهد. او نیز درباره شیعه بودن جعفر، ارتباط او با امام و حتی ارسال هدایایی از سراسر جهان برای امام، به هارون گزارش داد.⁽¹⁾

3. در روایات دیگر، به خلیفه خبر رسید که مردم به امامت امام کاظم علیه السلام معتقدند و او قصد دارد علیه هارون شورش کند. البته کلبرگ به منابع این روایات اشاره نکرده، فقط بر اساس اطلاعات خود این احتمالات را مطرح ساخته است.

وی در ادامه، اشاره می کند که هارون از فرصت زیارت مکه و مدینه برای انجام دادن عمره (در ماه رجب سال 179 ق / سپتامبر - اکتبر 795م یا رمضان سال 179 ق / نوامبر دسامبر 795م) یا برای انجام دادن حج تمتع سال (179 ق / 796م) استفاده نمود و دستور دستگیری امام را صادر کرد. به گفته برخی منابع، امام را مستقیما به بغداد فرستاد. بنا بر برخی دیگر از روایات موثق تر، ابتدا امام را به بصره بردند و یک سال زیر نظر والی شهر عیسی بن جعفر بن منصور قرار داشتند. وی از اجرای دستور هارون مبنی بر قتل امام سر پیچید و امام را به بغداد فرستاد. امام در آن جا تحویل فضل بن ربیع شدند که در سال 179 قمری به سمت حاجب، منصوب شده بود و با امام رفتاری محترمانه داشت. نقل است که در این

ص: 407

مدت هارون نیز به دلیل خوابی که دیده بود، مدتی امام را آزاد ساخت اما بار دیگر ایشان را دستگیر کرد و به فضل بن ربیع سپرد.

هالم از دیگر خاورشناسان شیعه پژوه، درباره وضعیت سیاسی دوره امام و سیاست های خلفا، معتقد است، گسترش روزافزون شیعیان در عراق که عمدتاً پیرامون خاندان حسینی گرد می آمدند، موجب اضطراب عباسیان شد. لذا آنان با اقدامی احتیاطی، تمام مدعیان بالقوه حکومت را به دربار آوردند و تحت مراقبت حبس مانند خود قرار دادند. به اعتقاد هالم، نخستین کسی که با این سرنوشت روبه رو شد امام موسی بن جعفر علیه السلام بود. (1) وی نیز اشاره می کند که هارون در سال 177 قمری (793 م) پس از زیارت حج، امام را همراه خود به عراق برد و در بصره و سپس در بغداد زیر نظر گرفت. (2)

امام در مدت حضورش در بغداد، می توانستند با برخی پیروان ارتباط داشته باشند. از جمله این افراد علی بن یقطين (م 182 ق/ 798 م) بود که در دوران خلافت سه خلیفه مهدی، هادی و هارون، منصب های مهم داشت و امام از او خواستند با پذیرش مسئولیت و همکاری با دستگاه خلافت، از نفوذ خود برای کمک به شیعیان و حل مشکل آنان استفاده نماید. (3) کلبرگ معتقد است، علی بن یقطين هم چون یک مأمور مالی برای [امام] کاظم علیه السلام عمل می کرد و هدایای با ارزشی برای امام می فرستاد. (4)

شهادت امام و پیامدهای آن

اقوال متفاوتی درباره چگونگی شهادت امام نیز، مطرح است. هالم بدون اشاره

ص: 408

1- هاینس هالم، تشیع، ص 69

2- همان

3- همان

W. Madelung, A treatise of the Sharif al Mortada on the Legality of working for government, in - 4

BSOAS,xlii[1980], 17-19

به چگونگی شهادت، احتمال مسمومیت به دستور هارون در سال 183 قمری (799م) را مطرح می کند. (1) اما کلبرگ با بررسی تفصیلی، دیدگاه های مختلف را بیان کرده، معتقد است که هارون پس از اطلاع از وضعیت مناسب و آرام امام، در نامه ای برای فضل دستور قتل امام را صادر نمود. بنابر برخی روایات، فضل با سرپیچی از انجام دادن این دستور، یکصد ضربه شلاق خورد و امام به رئیس نظمی یعنی سندی بن شاهک (پدر بزرگ کشاجم شاعر) تحویل داده شد و او با دادن رطب مسموم، امام را به قتل رساند. روایتی دیگر، مسمومیت امام را به فضل نسبت می دهد. بر اساس گزارش سوم، حضرت را درون فرشی پیچیدند و آن قدر لگدکوب کردند تا به شهادت رسیدند. (2) کلبرگ اشاره می کند که طبری، وفات امام را بدون توضیح ذکر کرده که تلویحا حکایت از آن دارد که ایشان به علل طبیعی در گذشته اند. (3) این دیدگاه غالب نویسندگان اهل سنت است که پژوهش گران جدید نیز به آن توجه کرده اند. (4) کلبرگ تاریخ شهادت امام را 25 یا 26 رجب سال 183 قمری (آگوست یا سپتامبر 799ق) می داند. وی احتمالات دیگر را نیز بر اساس منابع، 181 قمری (797م)، رجب 182 (798م)، رجب 184 (جولای - آگوست 800م)، 186 (804م) و یا 188 قمری (804م) آورده است. امام را در [مقابر قریش] در منطقه غرب بغداد به فاصله سه مایلی دفن نمودند که امروزه به عنوان یکی از چهار مکان مذهبی مقدس شیعیان در کنار نجف، کربلا و سامرا به شمار می آید. (5)

ص: 409

1- هاینس هالم، تشیع، ص 70.

2- E. Kohlberg, Musa al- Kazim, EL2, PP 645

3- طبری، تاریخ الرسل و الملوک، ج 3، ص 649

4- ف. عمر در مقاله «هارون الرشید» در: A. Clot, Haroun al- Rachid et le temps de Mille et Une Unite, Paris 1986, در: EL2.. 91

5- EL2, v1, pp 854- 856: It is connected with the west side of Baghdad, about three miles away. At the present day Kazimayn is one of the four greatest sanctuaries of the Shi'a

مقبره امام بارها در دوره های مختلف عباسیان و به ویژه در دوره صفویان تجدید بنا شد. (1)

خاورشناسان و شبهه علم امام به شهادت

به عقیده کلبرگ، آنچه درباره چگونگی شهادت امام کاظم علیه السلام در منابع شیعی آمده، متکلمان امامی را با شبهه ای کلامی مواجه ساخته است. وی می نویسد: «اگر امام از همه چیز آگاه بوده و پیشاپیش زمان و چگونگی مرگش را می دانسته و با این حال هیچ کاری برای جلوگیری از مرگ خود نکرده، آیا می توان گفت که او معین بر قتل خود (معین علی نفسه) بوده است؟» (2) بدین ترتیب، وی سعی دارد تا مسأله علم امام در کلام شیعی را به چالش کشانده، با نقل پاسخ های مجمل و اغلب غیر قانع کننده از جانب شیعیان، این مسأله را مبهم جلوه دهد.

وی در بررسی پاسخ متکلمان شیعه به این شبهه، سه پاسخ را در منابع گرد آورده که عبارتند از:

1. یکی از پاسخ ها که منسوب به امام رضا علیه السلام است این که؛ امام کاظم علیه السلام از وفات قریب الوقوع خویش آگاه بودند و پیش بینی های لازم را انجام دادند، اما در لحظه حساس، خداوند ایشان را در این مسأله دچار فراموشی کرد (ألقى علی قلبه النسیان). (3)
2. طبق روایتی دیگر فضل بن یحیی برمکی، سه روز پیاپی برای امام کاظم میوه مسموم آورد، اما امام به آن دست نزدند. روز چهارم امام این چنین فرمودند: «الهی

ص: 410

A. DURI, EL2, v1, pp894-908 -1

abide, P647 -2

- 3- بصائر الدرجات، ص 483، باب «فی الأئمة أنهم يعرفون متى يموتون»: «حيث ما بعث إليه يحيى بن خالد بر طب و ريحان مسمومين علم به قال نعم قلت فأكله و هو يعلم فيكون معينا على نفسه فقال لا يعلم قبل ذلك ليتقدم فيما يحتاج إليه فإذا جاء الوقت ألقى الله على قلبه النسيان ليقضى فيه الحكم»؛ بحار الانوار، ج 27، ص 285.

تو می دانی که اگر پیش از امروز خورده بودم، به هلاکت خویش کمک کرده بودم». سپس میوه را خوردند و بیمار شدند. طیب آوردند. ابتدا امام توجهی نکردند، اما با اصرار طیب، سرانجام کف دست خود را که بر اثر سم به سبزی گراییده بود، به وی نشان دادند. طیب به عباسیان گفت که امام آگاه است که ایشان را مسموم کرده اند.⁽¹⁾ معنای ضمنی این مطلب آن است که امام تاریخ دقیق شهادتشان را می دانستند و با وجود علم به آن، نوشیدن زهر را پذیرفتند. کلبرگ در ادامه، گرد آوردن هشتاد نفر از بزرگان بغداد توسط سندی بن شاهک و گرفتن شهادت از آنان مبنی بر رفتار مناسب با امام را آورده که امام در پایان آن دیدار خبر می دهند که «به من هفت (یا نه) خرما مسموم دادند؛ فردا (از شدت آثار سم) رنگ پریده و بیمار خواهم شد و پس فردا خواهم مرد.»⁽²⁾

3. در تفسیری دیگر، امام در انتخاب آزاد نبودند و زیر فشار، خرماهای مسموم را خوردند. کلبرگ با ذکر برخی اقوال شیعی، شهادت امام کاظم علیه السلام را نتیجه مستقیم رفتار اشتباه جامعه اش بر می شمارد. او به نقل از کلینی آورده است:

«خدا از شیعیان عصبانی بود و به امام فرمود که بین قربانی شدن خود برای حفظ شیعیان و یا کشته شدن شیعیان یکی را برگزیند، امام نیز خواستند تا به قیمت زندگی خود، از شیعیان حمایت کنند⁽³⁾ علامه مجلسی نیز در مرآة العقول، از خشم خدا نسبت به شیعه به دلیل نافرمانی و وفا نداشتن نسبت به امام سخن می گوید و عامل آن را ترک تقیه توسط شیعیان می داند که موجب آشکار شدن هویت امام برای عموم و در نهایت دستگیری امام شد.»⁽⁴⁾ سندی (یا هارون) پس از شهادت

ص: 411

1- صدوق، عیون اخبار الرضا، ج 1، ص 86-88.

2- کلینی، کافی، ج 1، ص 259-258؛ ابن بابویه، عیون اخبار الرضا، ج 1، ص 79.

3- کلینی، کافی، ج 1، ص 260؛ «عَنْ أَبِي الْحَسَنِ مُوسَى عَلَيْهِ السَّلَامُ قَالَ إِنَّ اللَّهَ عَزَّ وَجَلَّ غَضِبَ عَلَى الشَّيْعَةِ فَخَيْرَنِي نَفْسِي أَوْ هَمَّ فَوْقِيهِمْ وَاللَّهُ بِنَفْسِي»

4- مجلسی علامه، مرآة العقول، ج 3، ص 126.

امام، نمایندگان هاشمیان، طالبیان و دیگر سرشناسان بغداد را گرد آورد و پوششش از چهره امام کنار زد و آنان را وادار ساخت که تصدیق کنند هیچ نشانه‌ای از قتل و جنایت در کار نیست. آنگاه پیکر امام را غسل داده، کفن کردند و در قبرستان اشراف عرب در شمال غربی بغداد (مقابل شونیزی یا مقابر قریش) در «باب التبین» - که به نام کاظمیه معروف شد - دفن گردیدند. (1) هالم نیز به محل دفن امام در قبرستان مربوط به اشراف عرب در شمال بغداد اشاره کرده که مزار آن حضرت و آرامگاه نوه اش را شیعیان زیارت می‌کنند و حرم کاظمین یکی از بزرگ‌ترین زیارتگاه‌های شیعیان در عراق است. (2)

انشعاب شیعیان پس از شهادت امام

یکی دیگر از موضوعات مطرح در مقاله، انشعابی است که با شهادت امام در میان شیعه ایجاد گردید. کلبرگ در این زمینه آورده که وفات امام، به ایجاد شاخه خاصی از شیعه انجامید. گروهی از شیعیان، وفات حضرت را انکار کردند و معتقد شدند که ایشان غایب گشته و به عنوان مهدی باز خواهند گشت. این افراد از آن جهت که امامت را در این امام تمام شده تلقی کردند، «واقفه» نامیده شدند و بر سر انتقال امامت به فرزندشان به مجادله برخاستند. وی اشاره می‌کند که آنان هم چنین به صورتی توهین آمیز، به «ممطوره» (مخفف کلاب ممطوره، یعنی

ص: 412

1- کلینی، اصول کافی، ج 1، ص 476: «فَحَسْبُهُ عِنْدَ السُّنْدِيِّ بْنِ شَاهِكٍ فَتَوَفَى عَلَيْهِ السَّلَامُ فِي حَسْبِهِ وَ دُفِنَ بِبَغْدَادَ فِي مَقْبَرَةِ قُرَيْشٍ»؛ مفید، ارشاد، ج 2، ص 240؛ «نودی هذا موسى بن جعفر قد مات فانظروا إليه فجعل الناس يتفرون في وجهه و هو ميت و قد كان قوم زعموا في أيام موسى أنه القائم المنتظر و جعلوا حبسه هو الغيبة المذكورة للقائم فأمر يحيى بن خالد أن ينادي عليه عند موته هذا موسى بن جعفر الذي تزعم الرافضة أنه لا يموت فانظروا إليه فنظر الناس إليه ميتا ثم حمل فدفن في مقابر قریش في باب التبن و كانت هذه المقبرة لبني هاشم و الأشراف من الناس قديم»؛ Le Strange, Baghdad, pp. 160-5: A. Duri, Baghdad, EL2, v1, pp. 894-908.

2- هاینس هالم، تشیع، ص 70.

سگ های خیس شده در باران) نیز معروفند. کلبرگ در بررسی بیشتر مساله واقفیه آورده که بسیاری از واقفیان کوفی بودند و در متون خاصی از نظریه غیبت امام هفتم دفاع کردند. جوان ترین آنان به نام «حسن بن محمد بن سماعی صیرفی» در سال 263 قمری (876م) درگذشت.

هالم نیز در این زمینه معتقد است که شهادت امام هفتم، به ظهور شعبه جداگانه ای از تشیع انجامید که در تعالیم آن، تعدادی از ویژگی های اساسی تشیع دوازده امامی بعدی رو به تکامل نهاد. وی واقفیه را کسانی معرفی می کند که عقیده داشتند امام کاظم علیه السلام وفات نیافته، بلکه غایب شده و در انتظار مراجعتش به عنوان مهدی بودند. وی واقفیه را قدیم ترین نمونه شیعه «هفت امامی» می داند که در اواخر قرن سوم قمری (نهم میلادی) با اثناعشری در هم آمیختند که از الگوی واقفیه در غیبت آخرین امام اقتباس نمودند.⁽¹⁾ کلبرگ این تحلیل را نپذیرفته و معتقد است آموزه اثناعشری درباره غیبت صغرا و کبرا و مهدویت، نمی تواند خاستگاه واقفی داشته باشد.⁽²⁾ به اعتقاد وی، این انشعاب احتمالاً به دلیل ملاحظات مالی و نه دینی روی داده؛ زیرا امام وکلایی در مناطق مختلف داشتند و پس از شهادت ایشان، برخی از آنان حاضر نشدند پولهایی را که در اختیار داشتند، به امام رضا علیه السلام تحویل دهند؛ از این رو امام کاظم علیه السلام را آخرین امام دانسته اند. این افراد عبارت بودند از: منصور بن یونس، علی بن حمزه بطائنی (که 30/000 دینار در اختیار داشت)، زیاد بن مروان القندی (که 70/000 دینار داشت) و عثمان بن عیسی رواسی (که علاوه بر مبالغ زیادی پول پنج یا شش کنیز داشت که با پول امام خریداری کرده بود).⁽³⁾

ص: 413

1- همان.

2- بحث مهدویت در قرن اول درباره محمدبن حنفیه مطرح شده بود، بنابراین نمی توان پذیرفت که شیعیان اثناعشری، عقیده مهدویت را از واقفیان گرفته باشند.

3- برای مطالعه بیشتر نک: رجال کشی، ص 499-500؛ ابن بابویه، عیون اخبار الرضا، ج 1، ص 92

پژوهش‌های خاورشناسان درباره امامان علیهم السلام در مقایسه با حجم مطالعات شیعی آنان، اندک است و موضوعات اجتماعی - سیاسی و فرقه‌های شیعی، حجم بیش‌تری از آثار آنان درباره شیعه را به خود اختصاص داده است. امامت پژوهی خاورشناسان را باید در مدخل‌های ائمه در دائرة المعارف اسلام یا موضوعات مرتبط با امامان در دائرة المعارف (عاشورا، مهدویت، نجف، کربلا، بغداد، مشهد و...) و برخی کتاب‌ها درباره تاریخ تشیع مانند مذهب شیعه دونالدسون، تشیع هاینس هالم، تشیع در مسیر تاریخ از حسین محمد جعفری منحصر دانست که به مناسبت از زندگی هر امامی بحث کرده‌اند. این پژوهش‌ها با بررسی زندگی امام کاظم علیه السلام از ولادت تا شهادت و پیامدهای آن، در صدد ارائه تصویر کاملی از زندگی امام بودند.

گستره مطالعات و مراجعه به منابع اصلی (به ویژه در مقاله کلبرگ)، از ویژگی مثبت این پژوهش‌ها به ویژه پژوهش‌های متأخر است. نتیجه این مراجعات و گستردگی آن، توجه به برخی مسائل مهم این دوره است. مسائلی مانند بحث درباره اصل امامت امام کاظم علیه السلام که پس از شهادت امام صادق علیه السلام با چالش‌های برخی شیعیان مواجه بود و به پیدایش فرقه‌های اسماعیلیه، سمیلیه، فطحیه و ناووسیه انجامید، برخی فضایل اخلاقی و کرامات امام، قیام حسین بن علی صاحب فخر، دستگیری‌های متعدد امام و بررسی دلایل این موضوع، علی بن یقطین و مجوز همکاری او با دستگاه خلافت از سوی امام، بررسی اقوال متعدد در منابع درباره شهادت امام و پیامدهای آن و بررسی علل پیدایش فرقه واقفیه بعد از شهادت امام

با وجود این، خاورشناسان در بررسی شخصیت امام کاظم علیه السلام و وقایع دوره امامت ایشان که طولانی ترین دوره امامان شیعه به شمار می آید، چندان موفق نبودند. در این دوره امام و شیعیان، با جریان های متعددی مواجه بودند که خاورشناسان آن گونه که باید به آن توجه نکرده اند. از جمله این جریان ها، پیامدهای انشعاب جدید در میان شیعیان و پیدایش فرقه دوره و مواضع امام، بررسی جامع مواضع سیاسی - اجتماعی امام و نحوه تعامل با خلفا و دگرگونی های آن، چگونگی ارتباط شیعیان با امام و هدایت گری آنان، اوضاع علمی - فرهنگی دوره و نقش آفرینی امام در این عرصه و غیره از جمله مسائل مهم عصر آن حضرت به شمار می آید که یا اصلا خاورشناسان به آن توجه نداشته یا نتوانسته اند همه ابعاد آن مسائل را به تصویر کشد. درباره حیات علمی - فکری امام، با تعبیر بلندی توسط امامان پیشین یا علمای مختلف مانند «عالم علم العلماء» از سوی امام صادق علیه السلام (1) و «فقیه ترین اهل زمانش» (2) و غیره مواجهیم. چنین فردی به یقین باید در جامع بودن و در ارتباط با شیعیانش، نکات و هدایت گری هایی داشته باشد که در این نوشته ها مشاهده نشد. هم چنین شیوه رهبری امام، اجازه به برخی اصحاب خاص در همکاری با حکومت با هدف حمایت از نیازمندان شیعی مانند علی بن یقین (3) و در مقابل نهی برخی دیگر از اصحاب که همکاری آنها سودی برای شیعیان نداشت، از شیوه های راهبردی امام در هدایت شیعیان است که خاورشناسان به آن توجه نداشته اند.

ص: 415

1- مجلسی، بحار الانوار، ج 48 ص 24

2- مفید، الارشاد فی معرفه حجج الله علی العباد، ج 2 ص 225

3- مجلسی، بحار الانوار، ج 28 ص 136

1. ابن اثیر، عز الدین ابو الحسن، الكامل فی التاریخ، بیروت: دارصادر، 1385ق.
2. ابن صباغ مالکی، علی بن محمد، الفصول المهمة فی معرفه الائمه، بی جا، بی نا، بی تا
3. ابو الفرج علی بن الحسین الأصفهانی (م 356)، مقاتل الطالبیین، تحقیق سید احمد صقر، بیروت: دار المعرفه، بی تا
4. اسعدی، مرتضی، دائره المعارف های اسلامی در زبان انگلیسی، کیهان فرهنگی، خرداد و تیر 1375 شماره 127.
5. حرانی، حسین ابن شعبه، تحف العقول، قم: جامعه مدرسین، 1404 ق.
6. خصیبی، حسین بن حمدان (م 334)، الهدایه الكبرى، بیروت: مؤسسه البلاغ، 1411ق.
7. خوبی، سید ابو القاسم، معجم رجال الحدیث و تفصیل طبقات الرواه، چاپ پنجم، 1413ق.
8. محمد بن علی بن حسین بن بابویه، عیون اخبار الرضا علیه السلام، تهران: انتشارات جهان، 1378ش.
9. محمد بن حسن بن علی (طوسی)، اختیار معرفه الرجال (رجال کشی)، بی جا، بی نا، بی تا.
10. دونالدسون، مذهب شیعه، ترجمه دکتر عباس احمدوند، نسخه قبل از انتشار، بی جا، بی نا، بی تا.
11. صفار قمی، ابو جعفر محمد بن الحسن (م 290)، بصائر الدرجات فی فضائل آلی محمد صلی الله علیه و آله، قم: کتابخانه آیت الله مرعشی نجفی، 1404ق.
12. محمد بن محمد بن نعمان (شیخ مفید، الإرشاد فی معرفه حجج الله علی العباد، قم: کنگره جهانی هزاره شیخ مفید، چاپ اول، 1413ق.

13. طبرسی، امین الاسلام ابو علی فضل بن حسن، اعلام الوری باعلام الهدی، قم: دار الکتب الاسلامیه، بی تا
14. طبری، ابو جعفر محمد بن جریر، تاریخ الامم و الملوک، قاهره: الاستقامه، 1358ق.
15. -، دلائل الامامه، قم: دار الذخائر للمطبوعات، افسست از روی چاپ نجف، 1383 ق.
16. عبد الحمید ابن ابی الحدید معتزلی (ابن خلدون، مقدمه ابن خلدون، قم: کتابخانه آیت الله مرعشی نجفی، 1404ق.
17. کلینی، محمد بن یعقوب، کافی، تهران: دار الکتب الاسلامیه، چاپ چهارم، 1365
18. مجلسی، محمد باقر، بحار الانوار، بیروت: الوفاء، 1404ق.
19. نجاشی، رجال النجاشی، قم: مؤسسه النشر الاسلامی، 1416ق.
20. هالم، هاینس، تشیع، ترجمه محمد تقی اکبری، قم: ادیان، چاپ اول، 1385.
21. یعقوبی، احمد بن ابی یعقوب، تاریخ یعقوبی، ترجمه محمد ابراهیم آیتی، تهران: انتشارات علمی فرهنگی، چاپ ششم 1371.

منابع لاتین

22. (The Encyclopedia of Islam(EL2).

E. Kohlberg, Musa al-Kazim, EL2, P647: H. Algar, Imam Musa al-Kazim and Sufi Tradition, in Islamic Culture, xiv[1990].

W. Madelung, A treatise of the Sharif al Mortada on the Legality of working for government, in BSOAS, 24 [xlii][1980].

ص: 417

اشاره

*سید محمود سامانی

چکیده

فرایند و چگونگی مناسبات هر یک از اهل بیت : با ایرانیان، از مباحث مهم و اساسی در تاریخ ایران دوره اسلامی است. در این میان، امام کاظم علیه السلام نیز به رغم محدودیت های بسیار، با شیعیان ساکن در ایران و نیز ایرانیان ساکن در عراق مانند کوفه و بغداد از طرق مختلف ارتباط داشتند. مقاله حاضر، این مهم را در محورهایی چون مناسبات امام با ایرانیان در مدینه، عراق و نیز به طور خاص مناسبات آن حضرت با برمکیان بررسی و واکاوی می کند و به این پرسش پاسخ می دهد که مناسبات امام کاظم علیه السلام با ایرانیان چگونه بود؟ تحقیق حاضر به دلیل نگاه خاص و ریز به موضوع و گزارش اجمالی از سیر مناسبات امام کاظم علیه السلام با ایرانیان، می تواند برای شیفتگان آن حضرت مفید تلقی شود.

واژگان کلیدی: شیعیان، ایرانیان، برمکیان، سازمان وکالت

مقدمه

در عصر امام کاظم علیه السلام، برخی از ایرانیان کم و بیش با مذهب شیعه و اهل بیت : آشنایی یافته و به تشیع امامی از گونه اعتقادی آن روی آورده بودند. از این رو،

ص: 418

طبیعی بود که مناسباتی میان آن حضرت و پیروان ایشان در ایران برقرار شود.

مناسبات امام با ایرانیان، بنا به دلایل و موانعی، چندان گسترده نبود و موقعیت زمانی خاص، داشتن روابط نزدیک را ایجاد نمی کرد؛ هر چند در مقایسه با دوران امامان قبلی، ارتباط آن حضرت گسترده تر بوده است. با وجود این که اصل رابطه مسلم است، در منابع، اخباری دال بر ارتباط کم تر منعکس شده که برخی از دلایل آن را چنین می توان بر شمرد

1. محدودیت های سیاسی و تحت کنترل قرار داشتن فعالیت های امام توسط دستگاه خلافت، همواره مانع از انتشار اخبار مربوط به آن حضرت می شد.

2. راهبرد تقیه و شیوه های پنهانی مبارزه که در جهت حفظ امام و شیعیان از فشار حاکمیت بود، عامل مؤثری در نبود اخبار در منابع تاریخی است. طبیعت تقیه ایجاد می کرد بخش های عمده زندگی برخی امامان - حتی علوم و معارف قرآن که به یارانشان آموخته می شد. همیشه در پرده خفا باقی بماند.

3. محدود شدن ارتباط شیعیان پس از شهادت هر امام، به دلیل مشکلاتی که پیش می آمد، موجب می شد تا به طور معمول، ارتباط شیعیان با امام بعدی بسیار محدود شود. حتی وکلای امام قبلی هم که در سرزمین های اسلامی حضور داشتند، برقراری ارتباطشان با امام با دشواری هایی مواجه می گشت.

4. سری بودن دستگاه وکالت و تشکیلات و اقتضای چنین روشی، موجب شد تا اطلاعات زیادی از آن در دسترس نباشد.

5. دوری راه نیز از دیگر عوامل کمی روابط بود. در عین حال در برخی منابع، اطلاعات اندکی از روابط امام با ایرانیان انعکاس یافته است.

مفاهیم

مناسبات: این واژه را ارتباط داشتن با یک دیگر معنا کرده اند. (1) به عمل متقابل و

ص: 419

1- اقرب الموارد، ج 3، ص 644، معجم الوسیط، ج 2، ص 628.

تأثیر متقابل نیز گفته اند. (1) تبادل و داد و ستد و معامله نیز از دیگر معانی آن است. (2) در این پژوهش، از واژه مناسبات به جای تعامل و ارتباط استفاده شده است.

مطالب و چارچوب این مقاله که پس از کاوش بسیار در منابع مختلف فراهم شد، در چند محور مناسبات امام کاظم علیه السلام با ایرانیان در مدینه، عراق و مناسبات با برمکیان، تنظیم شده و در نوع خود، حداقل در ساختار و شکل ارائه، کاری نوبه شمار می آید. در این پژوهش، سعی شده تا تصویری در حد بضاعت از مناسبات یکی از اهل بیت: با ایرانیان عرضه شود و علی رغم کاستی هایش، دریچه ای را برای ورود به بحث ها و پژوهش های جدید باز کند. پرسش اصلی فرا روی، عبارت است از: مناسبات امام کاظم علیه السلام با ایرانیان چگونه بود؟ از پرسش های فرعی به موارد زیر می توان اشاره کرد

مراکز حضور ایرانیان هوادار امام و نیز نمایندگان و وکلای آن حضرت در ایران چه کسانی بودند؟ روابط برمکیان با امام کاظم علیه السلام چگونه بود؟ اصحاب و یاران ایرانی حضرت کدام اند؟

فرضیه مقاله آن است که مناسبات امام کاظم علیه السلام با ایرانیان گسترده نبوده است.

تحلیلی بر کمیت روابط

اشاره

ارتباط امام کاظم علیه السلام با ایرانیان از این رو گسترده نبود که از زمان امام صادق علیه السلام، به سبب اقدامات و کنترل شدید دستگاه حکومتی بنی عباس نسبت به هواداران اهل بیت: عملاً امکان و ارتباط ایرانیان با امامان با مشکل مواجه بود از این رو، رابطه شیعیان با ائمه، بیش تر غیر مستقیم، با واسطه و از طریق مکاتبات و از کانال سازمان وکالت صورت می گرفت که هنوز ساماندهی و کانالیزه شدن آن ادامه

ص: 420

1- محمد رضا جعفری، فرهنگ فشرده انگلیسی - فارسی، ص 621

2- لغت نامه دهخدا، ج 5، ص 6795

داشت. خلفای عباسی برای محدود کردن روابط امامان با هوادارانشان، به دستگیری، حبس، شکنجه و کشتار شیعیان و هواداران ایشان می پرداختند؛ اما با این حال کسی نمی تواند منکر نفوذ گسترده امامان در جهان اسلام آن روز باشد.

افزایش روزافزون شیعیان و گسترش چشم گیر معارف اهل بیت : در نقاط مختلف و از سویی فضای اختناق، بیانگر تشکیلات کار آمد و منسجم و با مدیریتی آگاهانه است؛ تشکیلاتی که توانست در اوج اختناق و موج فزاینده تبلیغاتی دستگاه خلافت، ضمن نگاه داشتن روابط عاطفی و پیوندهای دینی بین شیعیان و امامان در مرزهای عقیدتی و فکری، شیعه را از بین فرقه های مختلف و اندیشه دینی تسنن حفظ کرده، هویت آن را در همه دوران سخت تهاجم فکری و فرهنگی صیانت نماید.

مناسبات امام کاظم علیه السلام با شیعیان از این رو در وضعیت دشواری قرار داشت که دوره امامت آن حضرت، هم زمان با تثبیت حاکمیت عباسی و در عین حال با قیام های متعدد علویان بر ضد عباسیان مصادف بود. از این رو، دستگاه خلافت نسبت به شیعیان سخت گیری فوق العاده ای داشتند.

الف مناسبات امام کاظم علیه السلام با ایرانیان در مدینه

اشاره

سالهای آغازین امامت آن حضرت، از حساس ترین دوره ها و دشوارترین آزمون ها برای شیعیان بود؛ زیرا شدت اختناق از زمان منصور عباسی (حک : 136-158 ق) درباره علویان، به ویژه امام صادق علیه السلام - که عظمت فراوانی در جامعه کسب کرده بودند - سبب شد تا سردرگمی خاصی میان برخی شیعیان نسبت به رهبری آینده به وجود آید. دعوت و جذب شیعیان آن حضرت از طرف بعضی از فرزندان امام که به ناحق داعیه امامت داشتند و بهره گیری آنان از فرصت به دست آمده، مزید علت بود.

پراکندگی شیعیان در اقصی نقاط جهان اسلام، مشکل دیگری بود؛ زیرا آنان

در شهرهای دور و نزدیک زندگی می کردند و کسب اطمینان درباره امام واقعی برایشان کار دشواری بود. امام صادق علیه السلام هم به دلایل سیاسی و بنا به مصالحی، چند نفر را به عنوان وصی خود انتخاب کرده بودند.⁽¹⁾ بنابراین، شروع امامت حضرت کاظم علیه السلام، بسیار حساس و آگاهی از آن برای قاطبه شیعیان امامی و تثبیت امامت آن حضرت، مستلزم گذر زمان بود که با تدابیر امام و خواص از شیعه سامان یافت.

آن حضرت در طول ده سال اول امامتش در زمان خلافت منصور عباسی، در مدینه به شدت تحت مراقبت قرار داشتند و جاسوسانی بر آن حضرت گمارده شده بودند که رفت و آمدها را زیر نظر داشتند و یاران امام را دستگیر می کردند. حتی به نقلی، امام یک بار مجبور شدند به غاری در شام پناهنده شوند.⁽²⁾

امام کاظم علیه السلام در دوران مهدی عباسی (حک : 158-169 ق) و به ویژه در سال های اولیه خلافت او که اندکی وضع بهتر شده بود، از فرصت به دست آمده استفاده کردند و به بازپروری و سازماندهی شیعیان پرداختند.⁽³⁾ با وجود این، بخشش های آن حضرت، خلیفه عباسی را به وحشت انداخت. وی احتمال می داد که آن حضرت وجوه جمع آوری شده از شیعیان در اقصی نقاط جهان اسلام را برای سازمان دادن و تقویت شیعیان مصرف می کند. از این رو، امام را به بغداد فراخواند و بازداشت کرد، اما پس از آن به سبب خوابی که دیده بود، امام را آزاد نمود⁽⁴⁾ و از ایشان تعهد گرفت که بر خلیفه وقت و فرزندان او خروج نکند.

دوره هادی علیه السلام (169-170 ق) قیام مسلحانه و آشکار علویان همانند واقعه "فخ"

ص: 422

-
- 1- راوندی، الخرائج و الجرایح، ص 293؛ عطاردی، مسند امام کاظم، ج 1، ص 390؛ جعفریان، حیات فکری سیاسی امامان شیعه، ص 377
 - 2- ابن شهر آشوب، مناقب آل ابی طالب، ج 4، ص 311.
 - 3- منتظر القائم، تاریخ امامت، ص 206.
 - 4- ابن خطیب بغدادی، تاریخ بغداد، ج 13، ص 30؛ ابن خلکان، وفيات الاعیان، ج 5، ص 308؛ ابن شهر آشوب، مناقب، ج 2، ص 264؛ جعفریان، حیات الامام موسی بن جعفر، ج 1، ص 454.

به رهبری حسین بن علی حسنی، هراس عباسیان از شکل‌گیری یک جریان قوی علوی را سبب گردید. فشار آنان به جریان فکری مخالف، افزایش بیش‌تری یافت. از همین رو، امام کاظم علیه السلام به شدت سیاست تقیه را پیشه کردند و از هر نوع افشای اسرار و روابط با شیعیان و آشکار نمودن آیین و امور عبادی و مذهبی شیعه، سخت جلوگیری نمودند. تا جایی که حتی گاه در احادیث منقول از حضرت، نام ایشان حذف و با عبارت «عن الرجل» نقل شده است تا از انتساب آشکار روایت به امام جلوگیری شود. امام نیز توصیه می‌کردند که «اگر کسی از شیعیان به حدی از رشد عقلانی رسیده که بتواند با بردباری اسرار ولایت را نگاه دارد، امامت مرا با او در میان گذارید و گرنه چنین نکنید.»⁽¹⁾ با توجه به چنین فضای خفقان، آن حضرت با دنبال کردن برنامه علمی پدر، شکوفایی مکتب اهل بیت را حفظ کردند.⁽²⁾

گفتنی است، مشی امامان شیعه که عملاً حرکت در مسیری فرهنگی بود، از شدت برخورد عباسیان با آنها می‌کاست. امامان شیعه دقیقاً تقیه را به همین معنا به کار می‌بردند و هر نوع تشکل درونی را در پرده تقیه حفظ می‌کردند. این تشکل نیز نوعی ارتباط علمی و امامتی بود و طرح توطئه سیاسی در آن وجود نداشت. اما این میزان نیز مورد قبول حکومت نبود؛ زیرا آنها این قبیل مسائل را مقدمه اقدامات سیاسی گسترده بعدی می‌دیدند.

در حقیقت ارتباط امام و شیعیان و نیز تعیین وکیل می‌توانست وسیله‌ای برای مقاصد سیاسی در جهت براندازی حکومت و جایگزینی حکومت جدید باشد؛ کاری که خود عباسیان کردند. در نهایت تهدیدی که هارون از ناحیه امام برای حکومت خویش احساس می‌کرد سبب شد تا سخت مراقب امام باشد.⁽³⁾

ص: 423

1- شیخ مفید، ارشاد، ج 2، ص 222

2- ابن العبری، مختصر تاریخ العرب، ص 209.

3- جعفریان، حیات فکری و سیاسی امامان شیعه، ص 394.

امام کاظم علیه السلام در تداوم سیاست تقیه پدرشان، همانند ایشان و بلکه گسترده تر با شیعیان ارتباط داشتند و به وسیله پیک های مخصوص، دستورهای خود را به یاران ابلاغ می کردند. (1) آن حضرت با جدیت به گسترش سازمان وکالت پرداختند تا ارتباط های شیعیان با امام گسسته نشود. دلیل روشن بر گستردگی و افزایش فعالیت سازمان وکالت در عصر امام کاظم علیه السلام، افزایش وجوهات دریافتی از مناطق گوناگون است؛ چنان که گزارش های فراوانی از توزیع اموال و وجوه زیاد امام بین شیعیان و مستمندان مسلمان وجود دارد. (2)

از کانون های شیعی در ایران که امام کاظم علیه السلام با آنها ارتباط داشت، می توان از قم، نیشابور، بیهق وری نام برد.

نیشابور

از آمار و ارقام شیعیان این شهر که مرکزیتی در خراسان داشت، اطلاع دقیقی در دست نیست. استقبال گسترده مردم نیشابور از امام رضا علیه السلام در مسیر حرکت به مرو و نیز ارتباط برخی از شخصیت های شاخص این شهر با برخی از یاران امام کاظم علیه السلام مانند خلیل پدر فضل بن شاذان که از نزدیکان یونس بن عبدالرحمان صحابی امام هفتم و هشتم بود، مؤید وجود پیروان اهل بیت در نیشابور است. (3)

گزارش هایی حاکی از ارتباط امام کاظم علیه السلام با شیعیان آن شهر است. بنا به نقل علی بن راشد: «گروهی از شیعیان نیشابور گرد هم آمدند و محمد بن علی نیشابوری را به عنوان نماینده خود برگزیدند و سی هزار دینار و پنجاه هزار درهم و مقداری لباس به او دادند که نزد امام هفتم به مدینه ببرد. سپس آن اموال

ص: 424

-
- 1- شیخ مفید، ارشاد، ج 2، ص 214.
 - 2- شیخ صدوق، عیون اخبار الرضا، ج 1، ص 276.
 - 3- شیخ طوسی، رجال، ص 541. گفتنی است که خود فضل نیز با امام عسکری علیه السلام، ارتباط نزدیکی داشت و گاه بعضی از دوستانش را نزد امام می فرستاد تا درباره مسایل استفسار کند. (رجال طوسی، ص 541)

را با پرسش هایی که نوشته بودند تا امام بدانان پاسخ دهد، در اختیار محمد بن علی قرار دادند و او آنان را به مدینه نزد امام برد. (1)

آنچه موجب انعکاس و برجستگی این خبر در منابع شده و آن را با آب و تاب تعریف کرده اند، آن است که در میان کسانی که اموالی برای امام کاظم علیه السلام فرستادند، زنی از اهل نیشابور به نام شطیطه بود. وی تنها یک درهم و پارچه ای از کتان آورد که به دست خود تهیه کرده بود و به اندازه چهار درهم ارزش داشت و می خواست تا به دست امام رسانده شود و حضرت توجه ویژه ای بدان نشان دادند. (2)

بیهق

بیهق نام قدیم ناحیه ای در غرب خراسان است که سبزوار، شهر عمده آن به شمار می آمد. (3) مهاجرت سادات از ری و نیشابور به این شهر، از دلایل رشد تشیع بیهق بوده است. (4) مهاجرت علویان طبرستان و حضور برخی از اصحاب هواخواه ائمه در آن شهر که گرایش های شیعی داشتند نیز در این امر مؤثر بوده است. یاقوت حموی، به شیعه بودن بیش تر مردم آن اشاره دارد. (5) بنا بر گزارش برخی از تاریخ های محلی، قنبر غلام امام علی علیه السلام در بیهق ساکن گردید و مسجدی در این منطقه به نام فرزند او شاذان بن قنبر ساخته شد. (6) به گزارش حاکم نیشابوری، تربت قنبر در فرت آباد بیهق قرار دارد. (7)

ص: 425

-
- 1- ابن شهر آشوب، مناقب، ج 4، ص 291-293؛ مجلسی، بحارالانوار، ج 48، ص 73-75.
 - 2- نک: راوندی، الخرائج و الجرائح، ج 1، ص 319؛ بیاضی عاملی، الصراط المستقیم، ج 2، ص 191؛ مدینه المعاجز، ج 6، ص 398-401؛ ابن شهر آشوب، مناقب، ج 4، ص 292.
 - 3- ابن فندق، تاریخ بیهق، ص 10.
 - 4- همان، ص 60، 61 و 63.
 - 5- یاقوت حموی، معجم البلدان، ج 2، ص 538.
 - 6- ابن فندق، تاریخ بیهق، ص 25؛ جباری، سازمان وکالت، ج 1، ص 135.
 - 7- حاکم نیشابوری، تاریخ نیشابور، ص 226.

سادات علوی بسیاری به نیشابور و بیهق مهاجرت کردند؛ مانند سادات حسینی آذرباره از نسل امام علی بن الحسین علیه السلام که بعدها به منصب نقابت نیز دست یافتند. (1) از میان این خاندان، علمایی برخاستند که ابو محمد العلوی از آن جمله است. (2)

شواهدی وجود دارد که از ارتباط برخی از ائمه: با اهل بیهق و استمرار آن در عصر امام کاظم علیه السلام حکایت می کند. به نقل راوندی: «گروهی از شیعیان خراسان، فردی را از میان خودشان که مکنی به ابوجعفر بود، همراه اموال و کالاهایی که متعلق به مقام امامت بود و هم چنین تعدادی مسأله و نیز پرسش هایی از باب استشاره، به مدینه فرستادند تا وی ضمن تحویل اموال، پاسخ مسائل و مشاورات را نیز دریافت دارد. وی پس از رسیدن به کوفه و حضور در جمع شیعیان، اطلاع یافت که امام صادق علیه السلام رحلت کرده و امامت به فرزند بزرگ ایشان، امام کاظم علیه السلام رسیده است. از این رو، به سمت مدینه حرکت کرد و در آنجا با ادعای کذب امامت توسط عبدالله بن جعفر الصادق علیه السلام مواجه می شود. وی پس از مراحل موفقی به ملاقات با امام کاظم شد و پس از آن که حضرت مشخصات اموال را بیان می دارند، با یقین به امامت آن جناب، آنها را تحویل می دهد.» (3)

بر اساس نقلی، عبدالله حمدویه بیهقی مورد وثوق امام کاظم علیه السلام (4) و به موجب روایاتی، از اصحاب امام رضا علیه السلام بوده است. مطابق سخن شیخ طوسی، عبدالله با وکیل امام هفتم در ارتباط بود و آن حضرت طی نامه ای به او، دستور دادند تا اموال جمع آوری شده را به ابراهیم بن عبده وکیل جدید تحویل دهد. (5) این

ص: 426

1- نک: فخر رازی، الشجره المبارکه، ص 186-188.

2- نجاشی، رجال، ص 442؛ آقا بزرگ تهرانی، الذریعه، ج 4، ص 485.

3- جباری، سازمان وکالت، ج 1، ص 134.

4- رجال کشی، ص 308.

5- اختیار معرفه الرجال، ج 2، ص 797.

گزارش، مؤید وجود شیعیان در بیهق و ارتباط آنان با امام از طریق وکلای آن حضرت است.

قم

این شهر از کانون های اولیه شیعی در ایران به شمار می آید و شیعیان آن، مناسبات گسترده ای از نیمه سده دوم به بعد با اهل بیت : داشتند. امام کاظم علیه السلام در این شهر یارانی داشتند که غالباً از قبیله عرب اشعری ساکن در قم بودند؛ از جمله: حمزه بن یسع، زکریا بن عبد الصمد قمی، سهل بن یسع بن عبدالله، سعد بن عمران قمی، حسین بن مالک قمی و زکریا ابن عمران قمی، (1) زکریای ابن آدم نیز از اصحاب امام صادق، امام کاظم و امام رضا علیهم السلام بود. (2) عبدالعزیز مهتدی قمی نیز از یاران امام قلمداد شده است. (3)

امام کاظم علیه السلام درباره قم فرمود: «قم غش آل محمد و مأوی شیعتهم؛ (4) قم آشیانه آل محمد و پناهگاه ایشان است. از این فرمایش، بر می آید که آن حضرت به قم توجه داشته اند. هرچند از وکلای امام در این شهر گزارشی موجود نیست. گفتنی است که شروع وکالت در برخی شهرهای ایران، از زمان امام جواد علیه السلام بوده است.

ری

*ری (5)

این شهر باستانی در سال 22 هجری به دست مسلمانان افتاد. سپس بنای قدیم

ص: 427

-
- 1- نک: کلینی، کافی، ج 1، ص 149؛ مجلسی، بحارالانوار، ج 5، ص 88؛ عطاردی، مسند الامام کاظم، ج 2، ص 626 و 463؛ قریشی، اصحاب ایرانی ائمه اطهار، ص 171-172.
 - 2- شوشتری، قاموس الرجال، ج 4، ص 456.
 - 3- نک: جعفر المهاجر، رجال الاشرعین من المحدثین و اصحاب الائمة
 - 4- مجلسی، بحارالانوار، ج 57، ص 214.
 - 5- این شهر از جمله شهرهای باستانی ایران است که در سال 22 هجری به دست مسلمانان افتاد. پس از آن بنای قدیم آن خراب و شهر جدیدی ساخته شد.

آن خراب و شهر جدیدی ساخته شد.⁽¹⁾ تا پیش از سقوط امویان در سال 132 قمری، مردم این شهر آشنایی چندانی با اهل بیت نداشتند. حکومت کسانی مانند کثیر بن شهاب از سوی بنی امیه، از علل آن می تواند باشد. از این رو، این دوره را می توان دوره دوری از تشیع نامید.⁽²⁾ هر چند برخی از مردم این شهر در اواخر حکومت بنی امیه، با زید فرزند امام سجاد علیه السلام بیعت کرده بودند.⁽³⁾

پس از انقراض بنی امیه و با انتشار اخبار فضائل اهل بیت توسط کسانی چون عبد الله بن عبد القدوس رازی که از کوفه وارد این شهر شده بودند، تشیع آرام آرام گسترش یافت.⁽⁴⁾ وجود مقبره‌های منسوب به حمزه بن موسی بن جعفر علیه السلام و برخی دیگر از اولاد امام در این شهر، وجود تشیع در ری را اثبات می کند. افزون بر آن، ری تحت تأثیر قم به تدریج به تشیع گرایش یافت.

گزارش هایی از ارتباط امام کاظم علیه السلام با برخی از شیعیان ری در دست است. به موجب نقلی، در زمان امارت یکی از منشیان یحیی بن خالد بر مکی بر ری، فردی از این شهر به حکومت بدهکار بود. وی می ترسید که به پرداخت آنها ملزم شود. در عین حال، وی گفته شده بود، حاکم ری شیعه مذهب است اما بدهکار هم چنان از اظهار مطلب خود نزد حاکم واهمه داشت. سرانجام فرد یاد شده در سفر حج با امام کاظم علیه السلام دیدار کرد و نزد آن حضرت از وضعیت خود شکوه نمود. امام نامه ای نوشتند تا آن را به حاکم ری تحویل دهد. متن نامه چنین بود:

بدان که زیر عرش خداوند سایه ای وجود دارد که کسی را توان آسایش در زیر آن نیست مگر آن که در حق برادر خود خدمتی بکند یا مشکلی را از او بردارد

ص: 428

1- ابن اثیر، الکامل فی التاریخ، ج 3، ص 24.

2- جعفریان، تاریخ تشیع در ایران، ص 245

3- ابوالفرج اصفهانی، مقاتل الطالبیین، ص 132

4- نک: جعفریان، تشیع در ری، ص 37.

یا سروری در قلب او وارد کند، این شخص (حامل نامه) برادر توست." (1)

حامل نامه پس از بازگشت به ری، شبانگاه نزد حاکم رفت و خود را فرستاده صابر (امام کاظم علیه السلام) معرفی کرد. حاکم پس از اطلاع، با پای برهنه نزد حامل نامه آمد و با دریافت نامه آن را بوسید و پس از پرسش از حال امام و خوشحالی از سلامت آن حضرت، دستور داد تا اموال و لباس به آن شخص اعطا کنند. (2)

این گزارش اولاً وجود شیعیان در ری و ارتباط آنان با امام را تأیید می کند و ثانیاً نفوذ برخی شیعیان در بدنه دستگاه حاکمیت و هواداری ایشان از شیعه را نشان می دهد.

فضل بن عمر گوید:

دو مرد خراسانی از اصحاب امام صادق علیه السلام مقداری مال از خراسان به قصد مدینه حمل می کردند و همواره مواظب بودند. در شهر ری یکی دیگر از اصحاب آن حضرت با آن دو دیدار کرد و کیسه ای که حاوی دو هزار درهم بود به آنان داد تا به امام برسانند. آنان اموال را تا نزدیکی مدینه حمل کردند و در نزدیکی شهر، متوجه شدند که کیسه ای که فردی از ری به آنان تحویل داده مفقود شده است و از این جهت غمناک شدند. هنگامی که آنان به محضر امام رسیدند، کیسه را نزد آن حضرت یافتند. (3)

از مناسبات امام با دیگر مردم شهرهای ایران اخبار مهمی در دست نیست.

(ب) مناسبات امام کاظم علیه السلام با ایرانیان در عراق

امام کاظم علیه السلام پس از احضار به بغداد توسط هارون، به شدت تحت مراقب بودند. هارون در پی آن، حضرت را به سبب گسترش فعالیت های فرهنگی و

ص: 429

1- مجلسی، بحار الانوار، ج 4، ص 174.

2- همان، ج 48، ص 176 و ج 74، ص 213؛ عدة الداعی، ص 179.

3- جباری، سازمان وکالت، ص 118.

ارتباط با شیعیان، چند سالی زندانی کرد.⁽¹⁾ علل مختلفی برای دستگیری و زندانی کردن امام گزارش شده است؛ از جمله نفوذ امام و سازماندهی گسترده و هوشمندانه شیعیان که خلیفه را به وحشت انداخت، چنان که برخی به هارون گفتند: «اکنون دو خلیفه وجود دارد: یکی تو و دیگری موسی بن جعفر.»⁽²⁾ برخی مناظره هشام بن حکم درباره امامت را دلیل آن دانسته اند که دستگاه خلافت را به واکنش سریع واداشت.⁽³⁾ نیز گفته شده یحیی برمکی هدیه ای برای محمد بن اسماعیل فرستاد تا از آن حضرت نزد هارون سعایت کند. وی که به عمویش امام کاظم علیه السلام رشک می برد نزد هارون رفت و گفت: «گمان نمی کردم در زمین دو خلیفه باشد تا این که دیدم به عمویم موسی بن جعفر نیز سلام به خلافت می دهند.»⁽⁴⁾ از این رو خلیفه دستور جلب امام به عراق را صادر کرد.

حبس امام در جاهای مختلف عراق، ارتباط شیعیان را بسیار دشوار ساخته بود، اما مناسبات امام با شیعیان و ایرانیان هوادار خود حتی در سالهای زندانی بودن امام نیز با تمام محدودیت ها و مشکلات استمرار داشت. البته طبیعی است که همانند دوره حضور امام در مدینه نبود، اما وجود تشکیلات سازمان وکالت، پیوند امام با شیعیان ایرانی را میسر می ساخت. این سازمان در عصر این امام گسترده تر شد. مواردی از ارتباط امام با ایرانیان را می توان چنین برشمرد:

حضرت موسی بن جعفر علیه السلام سالها در زندان های مختلف عراق (بصره و بغداد) به سر می بردند.⁽⁵⁾ در این مدت، برخی ایرانیان هم خود آن حضرت را از نزدیک دیدار می کردند و هم سجایای اخلاقی و زهد و عبادت آن حضرت را از زبان دیگران می شنیدند. چنان که موسی بن ابراهیم مروزی ساکن بغداد، آن حضرت را

ص: 430

- 1- کلینی، کافی، ج 3، ص 384
- 2- شیخ صدوق، معانی الاخبار، ص 183.
- 3- رجال کشی، ص 256-261.
- 4- کلینی، کافی، ج 3، ص 387
- 5- نک: تاریخ یعقوبی، ج 2، ص 366؛ شیخ مفید، ارشاد، ج 2، ص 215.

دیدار کرد. وی پیش تر از مأموران پلیس آن شهر بود و سپس به حلقه راویان پیوست. مروزی زمانی که امام کاظم علیه السلام در بغداد زندانی بودند، از آن حضرت حدیث شنید. گفته شده وی تا سال 229 زنده بوده است.⁽¹⁾

علی بن یقظین و زیاد بن مروان قندی، گویا نمایندگان امام در بغداد بودند و از آن جا با شیعیان ارتباط داشتند.

امام کاظم علیه السلام در عراق بیش تر از راه مکاتبه با پیروانش در ارتباط بودند، چنان که منابع از مکاتبه عبدالله بن جنذب رازی از وکلای امام در اهواز سخن گفته اند.

ج) برمکیان ایرانی و امام کاظم علیه السلام

برمکیان خاندانی بودند که از اواخر دوره امویان در شرق ایران مطرح شدند. آنها با توجه به خدماتشان در روی کار آوردن عباسیان، حضور فعالی در دستگاه خلافت یافتند و عهده دار مناصب بزرگی چون وزارت شدند.⁽²⁾ جعفر آن چنان بر هارون چیره شده و دل و احساس او را قبضه کرده بود که از آن دو تعبیر شده به جامه ای که دو جیب داشته است. کنایه از این که آنان به منزله یک روح در دو بدن بودند.

امام هفتم در اوج قدرت برمکیان در دستگاه خلافت، به بغداد احضار شدند. از این رو، این سؤال به نظر می رسد که آیا آنان نقشی در بازداشت و شهادت آن حضرت داشته اند یا خیر؟ در این باره آراء مختلفی وجود دارد. عده ای برمکیان را مقصر اصلی در زندانی شدن و سپس شهادت آن حضرت می دانند. در مقابل

ص: 431

-
- 1- رجال نجاشی، ص 404، 408؛ طوسی، فهرست، ص 163؛ مدرسی طباطبایی، میراث مکتوب شیعه ص 420-421.
 - 2- برمک لقب عمومی نگهبانان بودایی معبد نوبهار بلخ و مشتق از کلمه پارماکا در زبان سانسکریت به معنای پیشوای روحانی بوداییان است. (تاریخ برمکیان، ص 29-30).

برخی دیگر آل برمک را هواخواه امام و حتی شیعه قلمداد کرده، اتهام دست داشتن آنان در حبس و شهادت آن حضرت را انکار می کنند. برای روشن شدن موضوع، گزارش های موافق و مخالف آورده می شود

1. دیدگاهی که نقش برمکیان را در شهادت امام مثبت ارزیابی می کنند، معتقدند:

یحیی برمکی از این ناراحت بود که هارون فرزند خود را به منظور تربیت نزد جعفر بن محمد بن اشعث که گفته شده اعتقاد به امامت موسی بن جعفر داشت، سپرده بود. از این رو، ضمن بدگویی از امام نزد هارون، علی بن اسماعیل برادرزاده آن حضرت را بر ضد امام تحریک کرد تا ذهنیت هارون به امام را منفی کند. (1)

شاید از این روست که شیخ مفید، یحیی را به دست داشتن در گرفتاری حضرت متهم کرده، می نویسد:

یحیی به جهت رقابت با محمد بن اشعث و با اطلاع از امامی بودن وی، از گرفتاری معیشتی اسماعیل بن علی نواده امام صادق علیه السلام سوء استفاده کرد و با دادن هدایایی، وی را به بدگویی از امام نزد هارون ترغیب نمود و همین امر، به دستگیری و شهادت امام انجامید. (2)

- بنا به نقلی، یحیی بن خالد برمکی از امام کینه داشت؛ زیرا وقتی هارون سخنان هشام بن حکم (از یاران امام) را شنید و به وی علاقه مند شد، یحیی عکس العمل نشان داد و از آن حضرت سعایت کرد. (3)

- بر اساس گزارشی، امام پس از احضار از مدینه، در بغداد به فضل بن یحیی برمکی سپرده شد و چون او عبادت امام را مشاهده کرد، به آن حضرت احترام نمود و به سبب احتراز از آزار و کشتن علویان، فرمان هارون مبنی بر به شهادت

ص: 432

1- شیخ مفید، ارشاد، ج 2 ص 279؛ ابن شهر آشوب، همان، ج 4، ص 371؛ عطاردی، مسند امام کاظم، ص 115.

2- ارشاد، ج 2، ص 237.

3- جعفریان، حیات فکری و سیاسی، ص 394.

رساندن امام را نپذیرفت. (1) پس از آگاهی هارون از رفتار فضل، خلیفه در صدد تفحص بر آمد و پس از اثبات گفته سعایت گران، فضل را لعن کرد و به او صد تازیانه زد و امام را از او تحویل گرفت. یحیی بن خالد پدر فضل، برای حفظ موقعیت و نجات فرزند، در به شهادت رساندن امام پیش قدم شد و با کمک سندی بن شاهک (داروغه بغداد) آن حضرت را به شهادت رساند. (2) کشی از رجال شناسان نیز اعتقاد دارد که یحیی امام را به شهادت رسانده است. (3)

- بنا به روایتی، امام رضا علیه السلام یحیی برمکی را نفرین کردند و از فرجام برامکه خبر دادند. (4) چنان که برخی منابع، به استجاب دعاى آن حضرت درباره خذلان ایشان اشاره کرده اند. (5) بر اساس روایتی، به امام رضا علیه السلام عرض شد: «آیا یحیی پدرتان را مسموم کرد؟» امام آن را تأیید فرمود. (6) برخی از پیش گویی خود امام کاظم علیه السلام از فرجام برمکیان خبر داده اند. آن حضرت فرمود: «بیچارگان آل برمک نمی دانند چه بر سر آنها می آید». (7) یاد آوری می شود که مسمومیت و مرگ ادريس بن عبدالله (مؤسس سلسله ادريسيان در مغرب را نیز به یحیی نسبت داده اند. (8)

گزارش های یاد شده، بیانگر آن است که بر مکيان در جایی که منافع شخصی و مناصب درباری ایشان به خطر می افتاد، حتی از کشتن کسانی مانند امام نیز دریغ نمی کردند. به عبارتی آنها سیاستشان را بر اقتضائاتی تنظیم می کردند که حول منافعشان می چرخید.

ص: 433

-
- 1- شیخ مفید، ارشاد، ج 2، ص 236
 - 2- ابوالفرج، مقاتل الطالبیین، ص 336 خواندمیر، حبیب السیر، ج 2، ص 79.
 - 3- رجال کشی، ص 503.
 - 4- ارشاد، ج 2، ص 258؛ مجلسی، بحار الانوار، ج 49، ص 85
 - 5- شیخ صدوق، عیون اخبار الرضا، ج 2، ص 545؛ مجلسی، بحار الانوار، ج 49، ص 85.
 - 6- طبری، دلائل الامامه ص 147؛ رجال کشی، ص 503.
 - 7- شریف قرشی، تحلیلی از زندگی امام کاظم علیه السلام، ج 2، ص 236.
 - 8- ابوالفرج اصفهانی، مقاتل الطالبیین، ص 407.

2. دیدگاهی که نقش برمکیان را در شهادت امام منفی ارزیابی می کنند:

این دیدگاه، سعی در ترسیم شخصیتی مثبت از برمکیان دارد و حتی برخی از منابع، از تمایلات شیعی برمکیان سخن می گویند و در این باره، شواهد و مصادیقی آورده اند؛ از جمله:

- طبق گزارشی نظر مشورتی خالد برمکی به منصور عباسی (حک: 136-158 ق) درباره خرابی مداین و استفاده از مصالح آن برای بنای بغداد این بود که چون آن جا امیر مؤمنان امام علی علیه السلام نماز خوانده اند. تخریب نشود. (1) از این گزارش، خواسته اند گرایش مذهبی سر سلسله این خاندان را به دست آورند که آن به فرزندان وی نیز منتقل شده است.

- مطابق گزارش ابوالفرج اصفهانی، هنگامی که فضل بن یحیی برمکی از سوی هارون مأموریت یافت تا یحیی بن عبدالله علوی را که پس از جان سالم به در بردن از واقعه خونین فخر در مکه، به ایران هجرت کرده و در دیلم در شمال ایران قیام کرده بود با هر تدبیری فرونشا، فضل برای این علوی از خلیفه عباسی امان نامه گرفت و چون از مخفیگاه یحیی آگاه گردید، طی نامه ای به او نوشت: «دوست دارم دیداری تازه کنم، اما بیم دارم این ملاقات، سبب گرفتاری تو و من گردد؛ پس با حاکم دیلم مکاتبه کن؛ من نیز درباره تو با او مکاتبه کرده ام که به سرزمین او بروی و از حمایت او بهرمنند گردی». (2)

- در گزارشی آمده است که هارون، یحیی بن خالد برمکی را متهم کرد که به یحیی بن عبدالله علوی گرایش دارد. نیز خلیفه، یحیی برمکی را متهم ساخت که وی دویست هزار دینار برای پیشبرد انقلاب علوی یاد شده کمک کرده است. (3)

ص: 434

1- ابن فقیه، البلدان، ص 288؛ مؤلف ناشناخته، مجمل التواریخ و القصص، ص 515؛ ابن طقطقی، الفخری، ص 154؛ ابن خلدون، تاریخ ابن خلدون، ج 3، ص 247.

2- مقاتل الطالبیین، ص 327

3- جهشیاری، الكتاب و الوزراء، ص 243.

شاید از این رو باشد که برخی نوشته اند یحیی فرزند خود فضل را از ریختن خون یحیی بن عبدالله بر حذر داشت و از او خواست تا با توجه به متهم بودن برامکه به تشیع، ماجرای او را با مصالحه حل کند. (1)

- هم چنین به موجب خبری، یحیی برمکی به فرزند دیگرش جعفر سفارش کرد تا یحیی علوی را از زندان آزاد کند. (2) مقاتل الطالبيين، ص 390.2 زارشی هم از کمک مالی یحیی به علوی یاد شده حکایت دارد. (3) از نظر برخی، مناسبات و رویکرد برامکه نسبت به علویان، دلیل خشم گرفتن هارون به برامکه بوده است. (4)

گفتنی است که یحیی بن عبدالله بن حسن از یاران و راویان امام صادق علیه السلام به شمار می رود. و به عقیده ابوالفرج، از لحاظ مذهبی مردی خوش عقیده بود و در قیام شهید فخر زخمی و فراری شد و به دیلم رفت. (5) او در سال 176 هجری در شمال ایران قیام کرد. هارون فضل بن یحیی را مأمور دفع قیام او کرد. (6) گفته شده ایرانیان بسیاری به او گرویدند. (7) در گزارش اغراق آمیزی، تعداد بیعت کنندگان با او را صد هزار نفر دانسته اند. در اثر مساعی او، تشیع به قسمت هایی از منطقه شمال ایران راه یافت و این زمینه ساز ترویج تشیع در منطقه و از زمینه های تشکیل دولت علویان طبرستان در نیمه قرن سوم هجری شد.

- دو نفر از یاران امام کاظم علیه السلام به نام های هشام بن حکم و علی بن هشام، در مجالس مناظره ای که یحیی برمکی ترتیب می داد، شرکت می کردند و هشام در

ص: 435

1- طبری، محمد بن جریر، تاریخ طبری، ج 8 ص 289؛ ابن خلکان، وفيات الاعیان، ج 1، ص 334؛ میر خواند، حبيب السیر، ص 237.

2- شیخ طوسی، رجال، ص 332

3- الکتاب و الوزراء، ص 157.

4- تاریخ طبری، ج 8 ص 289؛ وفيات الاعیان، ج 1، ص 324-325.

5- ابوالفرج اصفهانی، همان، ص 388.

6- تاریخ طبری، ج 6، ص 449

7- تاریخ یعقوبی، ج 2، ص 412؛ تاریخ طبری، ج 8 ص 242؛ مروج الذهب، ج 3، ص 347.

اثبات مشروعیت امامت امام کاظم علیه السلام می‌کوشید. (1) برخی این نوع برخوردها را حاکی از گرایش‌های شیعی برمکیان دانسته‌اند که پذیرفتن آن مشکل است؛ زیرا بدگویی برامکه از علویان، از دلایل تقرب ایشان در دستگاه خلافت بوده است. زندانی شدن امام کاظم علیه السلام و شهادت آن حضرت نیز به تحریک آنان صورت گرفته است. به نقل مرحوم شیخ صدوق، یحیی برمکی افزون بر وادار کردن هارون به کشتن امام کاظم علیه السلام، هم چنین محرک این خلیفه برای به قتل رساندن امام رضا علیه السلام بوده است؛ اما هارون با این سخن که «آیا تو می‌خواهی شمشیر بکشم و همه اینها را به قتل برسانم؟» (2) به خواسته او جواب رد داد.

بی تردید از میان برامکه، تنها فضل بن یحیی به علویان تمایل داشت و سهل‌گیری او با امام کاظم علیه السلام در زندان بصره و نیز دادن اجازه به یحیی بن عبدالله برای رفتن به زیارت خانه خدا، موجب شد تا برامکه به تشیع متهم شوند. (3) در حالی که عملکرد شخصیت‌های شاخص برامکه، شیعه بودن و حتی تمایل و هواخواهی آنان از اهل بیت: را زیر سؤال می‌برد.

(د) یاران ایرانی امام کاظم علیه السلام

با استقصا در منابع، یاران زیادی را می‌توان برای امام کاظم علیه السلام برشمرد که اینان یا اصالتاً ایرانی بودند و یا از عربهای ساکن در این سرزمین به شمار می‌آیند که به سبب اقامت طولانی مدت، ایرانی شناسانده شده‌اند. اسامی برخی از آنان عبارت است از:

1. ابراهیم بن ابی محمود خراسانی که برخی مسائل و مطالب از امام هفتم

ص: 436

1- حیات فکری و سیاسی، ص 394

2- عیون اخبار الرضا، ج 2، ص 396

3- تحلیلی از زندگی امام کاظم، ج 2، ص 340.

را جمع آوری کرده است. (1) ابراهیم هم چنین از اصحاب امام رضا علیه السلام بود و مطابق گزارشی، نامه ای از امام رضا علیه السلام برای فرزندش حضرت جواد علیه السلام فرستاده است. (2)

2. ابو نصر بشر بن حارث بن عبدالرحمان ملقب به بشر حافی متولد دهکده عابر سام در نزدیک مرو. (3)

3. بکر بن صالح رازی مولای بنی ضبه راوی حدیث امام هفتم و برخی دیگر از ائمه: که علی بن ابراهیم قمی از او حدیث نقل کرده است.

4. ابو الحسن علی بن حمزه اسدی معروف به کسایی که ایرانی الاصل و متولد کوفه بود. (4)

5. محمد بن خالد برقی که از برقه رود قم بود و مدتی در بغداد اقامت کرد. وی از کسانی است که به حضور امام کاظم علیه السلام رسید. (5)

6. محمد بن علی نیشابوری از افراد موثق شیعه که مردم نیشابور او را به عنوان نماینده خود پس از شهادت امام صادق علیه السلام برای شناسایی وصی و امام پس از آن حضرت به مدینه فرستادند. (6)

7. ابو عمر موسی بن ابراهیم مروزی که برای ارتباط با امام، معلمی پسران سندی بن شاهک را پذیرفت و شنیده های خود از امام را جمع آوری کرد و آن را مسند الامام موسی بن جعفر علیه السلام نام نهاد. (7)

ص: 437

1- رجال کشی، 474.

2- رجال نجاشی، ص 25؛ علامه حلی، زندگانی امام جواد علیه السلام، ص 144.

3- خوانساری، روضات الجنات، ج 2، ص 333.

4- زرکلی، الاعلام، ج 5، ص 92.

5- طوسی، رجال، ص 36.

6- تحلیلی از زندگانی امام کاظم علیه السلام، ج 2، ص 370.

7- رجال نجاشی، ص 319.

8. یحیی بن زیاد دیلمی مشهور به فراء دیلمی (1) (م 207 یا 208 ق) از معاریف لغویان و نحویان که با امام ارتباط داشت. وی شاگرد کسایی و مربی فرزندان مأمون بود. نویسندگان ریاض العلماء و تأسیس الشیعه به تشیع وی تصریح کرده اند. بنا به نقلی، پدر وی زیاد اقطع در قیام شهید فخر (حسین بن علی حسنی) در سال 169 هجری حضور داشت. (2)

9. ابو الحسن علی بن یقظین و برادرش خزیمه بن یقظین (3) نیز حسن و حسین پسران علی بن یقظین، از اصحاب امام کاظم علیه السلام و امام رضا علیه السلام بودند. (4) آل یقظین از موالی بنی اسدبن خزیمه به شمار می آمدند. امام هفتم به علی وعده بهشت داده بود. وی به توصیه امام مخفیانه به شیعیان کمک مالی می کرد. نیز مالیات را از شیعیان آشکارا می گرفت و پنهانی بر می گرداند. (5) جناب رازی که به خدمت امام رسید و آن حضرت از مرگ دوست وی خبر داد. (6)

11. به موجب نقلی، تکتم (تکتما) همسر امام و مادر امام رضا علیه السلام کنیزی ایرانی دانسته شده است. (7) ابومحمد حریر بن عبدالله سجستانی از موالی ازد کوفه که برخی وی را از اصحاب امام کاظم علیه السلام دانسته اند. وی در نبردهای ضد خوارج در سیستان حضور داشت. تألیفاتی از او گزارش شده است. (8)

ص: 438

-
- 1- عقیقی بخشایشی، طبقات مفسران شیعه، ج 1، ص 221-222.
 - 2- آقا بزرگ تهرانی، الذریعه، ج 4، ص 200؛ مطهری، سیری در سیره ائمه اطهار، ج 14، ص 403.
 - 3- بحار الانوار، ج 47، ص 207.
 - 4- رجال نجاشی، ص 45.
 - 5- کافی، ج 5، ص 112؛ طوسی، اختیار معرفه الرجال، ص 430.
 - 6- عماد الدین حسن بن علی طبری، مناقب الطاهرین، ج 2، ص 73.
 - 7- درباره نام مادر امام رضا علیه السلام و ملیتش نک: مسعودی، اثبات الوصیه، ص 52 و 202؛ طبرسی، اعلام الوری، ج 2، ص 40.
 - 8- ابوداود، رجال، ص 102، الذریعه، ج 2، ص 145.

هم زمانی دوران امامت امام کاظم علیه السلام با دوره تثبیت و اقتدار دستگاه خلافت عباسی، فشار دوجندانی را بر امام و یارانش وارد می ساخت. از این رو، روابط امام با پیروانش از جمله ایرانیان در تنگنای شدید قرار گرفته بود.

مناسبات امام کاظم علیه السلام در مدینه با شیعیان ایرانی، گسترده تر از بغداد و در مقایسه با عراق بیش تر و گاهی از نوع ارتباط مستقیم بود. اما با انتقال آن حضرت به عراق، مناسبات با ایرانیان غیر مستقیم و از طریق سازمان وکالت صورت می گرفت. در عصر آن حضرت، کانونهای شیعی در ایران محدود بودند. قم، اهواز، نیشابور و بیهق، از جمله مهم ترین کانون های شیعی محسوب می شدند و با امام ارتباط داشتند.

مناسبات امام با برمکیان به عنوان صاحب منصبان دستگاه خلافت را باید در جهت سیاست عباسیان در برخورد با علویان ارزیابی کرد. با توجه به این که برمکیان در زمان شهادت امام، در اوج قدرت و نفوذ خود در دستگاه خلافت بودند و رتق و فتق امور قلمرو عباسیان با تدبیر آنان صورت می گرفت، به نظر می رسد آنان در کلیت، تابع سیاست خلیفه بودند گزارش های موجود از نقش بعضی از برمکیان در شهادت امام کاظم علیه السلام حکایت دارند.

امام کاظم علیه السلام در میان ایرانیان و نیز عرب های ساکن در ایران بارانی داشتند که به طرق مختلف با آن حضرت در ارتباط بودند.

1. ابن الفقیه، احمد بن محمد بن اسحاق الهمدانی، البلدان، انتشارات بنیاد فرهنگ ایران، بی جان 1349 ش.

2. احمد بن ابى يعقوب، تاريخ يعقوبى، (م 284ق)، قم: اهل بيت عليهم السلام بى تا .
3. احمدى ميانجى، مكاتيب الأئمة عليهم السلام، قم: دار الحديث، 1426 ق.
4. اربلى، على بن عيسى، كشف الغمة فى معرفة الأئمة، قم: نشر رضى، 1421 ق.
5. اصفهانى، ابوالفرج، مقاتل الطالبين، بيروت: دار المعرفة، بى تا.
6. بغدادى، ياقوت حموى، معجم البلدان، دارصادر، بيروت، 1995 م.
7. بغدادى، خطيب، تاريخ بغداد، بيروت، دار الكتاب العربى.
8. بيهقى، تاريخ بيهق، بى جان بى نا، بى تا.
9. جبارى، محمد رضا، سازمان وكالت و نقش آن در عصر ائمة عليهم السلام، قم: مؤسسه آموزشى - پژوهشى امام خمينى، 1382 ش.
10. جعفرالمهاجر، رجال الاشعرين من المحدثين واصحاب الائمة، بى جا: بى نا، بى تا.
11. جعفرىان، رسول، تاريخ تشيع در ايران، قم: انتشارات انصاريان، 1375 ش.
12. جعفرىان، رسول، حيات فكرى سياسى امام شيعه، قم: انصاريان، چاپ دوم، 1377.
13. حاكم نيشابورى، تاريخ نيشابور، تهران: آگاه، 1375.
14. حر عاملى، محمد بن حسن، وسائل الشيعه، چاپ اول، قم: مؤسسه آل البيت، 1411 ق.
15. خلكان، احمد بن محمد، وفيات الاعيان و انباء ابناء الزمان، به كوشش احسان عباس، بيروت: دارصادر، بى تا.
16. راوندى، قطب الدين، الخرائج و الجرائح، قم: مدرسه الامام المهدي، 1409 ق.
17. رسول، جعفرىان، تاريخ گسترش تشيع درى، بى جا: بى نا، بى تا.
18. زرکلى، خير الدين (م 1396)، الأعلام قاموس تراجم لأشهر الرجال و النساء من العرب و المستغربين و المستشرقين، بيروت: دار العلم للملايين، ط الثامنة 1989
19. سبط بن جوزى، تذكرة الخواص، قم: منشورات الشريف الرضى، 1418 ق.

20. شوشتری، محمد تقی، قاموس الرجال، قم: انتشارات اسلامی، چاپ دوم، بی تا.
21. شیخ صدوق، خصال صدوق، تصحیح علی اکبر غفاری، قم: انتشارات جامعه مدرسین، 1403ق.
22. شیخ صدوق، عیون اخبار الرضا، تهران: نشر جهان، 1378ق.
23. شیخ صدوق، معانی الاخبار، به کوشش علی اکبر غفاری، چاپ اول، قم: انتشارات اسلامی، 1361.
24. شیخ صدوق، من لایحضره الفقیه، بیروت: دارالتعارف، 1411ق.
25. شیخ طوسی، الفهرست، مشهد: انتشارات دانشگاه مشهد، 1351ش.
26. شیخ کلینی، کافی، تهران، اسلامیه، 1362ش.
27. شیخ مفید، الارشاد فی معرفه حجج الله علی العباد، قم: کنگره شیخ مفید، 1413ق.
28. طباطبایی، سید حسین مدرسی، میراث مکتوب شیعه، دفتر اول، ترجمه سیدعلی قرایی و رسول جعفریان، 1383، بی نا.
29. طبرسی، فضل بن حسن، اعلام الوری بأعلام الهدی، قم: آل البيت، 1417ق.
30. طبرسی، فضل بن حسن، اعلام الوری بأعلام الهدی، قم: آل البيت، 1417ق.
31. طبری، ابو جعفر محمد بن جریر، تاریخ الأمم و الملوک، تحقیق محمد أبو الفضل ابراهیم، بیروت: دار التراث، ط الثانية، 1387ق/967م.
32. طبری، عماد الدین حسن بن علی، مناقب الطاهرین، تهران: سازمان چاپ و انتشارات، 1379 ش.
33. طبری، محمد بن جریر بن رستم، دلائل الإمامة، قم: بعثت، 1413ق.
34. عاملی، سید محسن امین، أعیان الشیعة، بیروت: دارالتعارف، 1403ق.
35. عبری، غریغوریوس الملطی، تاریخ مختصرالدول، تحقیق انطون صالحانی الیسوعی، بیروت: دار الشرق، ط الثالثة، 1992.
36. عسکری، سید مرتضی، نقش ائمه در احیای دین، تهران: مؤسسه اهل البيت، بنیاد بعثت، 1361ش.

37. عطاردی، عزیز الله، مسند الإمام الكاظم، مشهد: آستان قدس رضوی، 1409 ق.

38. عقیقی بخشایشی، طبقات مفسران شیعه، قم: نوید اسلام، 1371.

39. علامه مجلسی، بحار الانوار الجامعه لدرر أخبار الأئمه الأطهار، تهران: اسلامیه، 1363 ش،

40. قریشی، سید حسن، اصحاب ایرانی ائمه اطهار علیهم السلام، آشیانه مهر، 1386

41. قمی، حسن بن محمد بن حسن، تاریخ قم، ترجمه حسن بن علی بن حسن عبدالملك قمی (در 805)، تحقیق سید جلال الدین تهرانی، تهران: توس، 1361 ش.

42. کشی، محمد عمر، رجال الكشی (اختیار معرفه الرجال)، مشهد: دانشگاه مشهد، 1348 ش.

43. مازندرانی، ابن شهر آشوب، المناقب، قم: علامه، 1379 ق.

44. مسعودی، علی بن الحسین، مروج الذهب، چاپ دوم، قم: دار الهجره، 1409 ق.

45. منتظر القائم، اصغر، تاریخ امامت، دفتر نشر معارف، 1384.

46. نجاشی، احمد بن علی، رجال النجاشی، قم: جامعه مدرسین، 1407 ق.

47. هندی، علاء الدین علی الممتقی، كنز العمال، به كوشش شیخ صفوه السقا، بیروت: الرساله، 1413 ق.

48. یعقوبی، احمد بن ابی یعقوب، البلدان، بیروت: دار الکتب العلمیه، 1422 ق.

مقاله حاضر، در آغاز به معرفی خلفای عباسی دوران امامت موسی بن جعفر علیه السلام می پردازد و هدف، بررسی و تحقیق در مدت زمان زندان آن حضرت معرفی شده است. در طول مقاله، شواهد و قرائن تاریخی قول صحیح بیان گردیده و برای روشن شدن موضوع، محدودیت های پیش روی حضرت مطرح شده و از محدودیت در بیان مسائل شرعی، دریافت حقوق شرعی از شیعیان و معرفی امام بعد از خود، سخن به میان آمده است. هم چنین به فراخوانی حضرت به بغداد توسط مهدی عباسی در دو نوبت و قیام حسین شهید فخر و نظر حضرت درباره وی اشاره شده است. آن گاه به دوران خلافت هارون الرشید پرداخته که بیشترین برخورد و درگیری امام با وی بوده است: از اولین برخورد در طواف تا حضور در جلسه ای در مکه و مدینه و آزارهایی که توسط عمال بنی عباس به ویژه هارون و کارگزارانش به ایشان و یارانش رسیده است. برای دستگیری حضرت به چهار عامل اشاره شده است: توطئه یحیی برمکی، سعایت اقوام، موضوع فدک و مناظرات هشام. دستگیری امام در مدینه با برنامه ریزی قبلی بود و ایشان چهار زندان را در بصره و بغداد نزد بزرگان دستگاه خلافت عباسی سپری کردند و آخرین آن زندان سندی بن شاهک بود که به شهادت امام انجامید. دوران زندان امام کاظم علیه السلام چهار سال دانسته شده و دلایل آن ذکر

و به نقد دیگر اقوال مانند چهارده و ده سال و مانند آن پرداخته شده و آن را مخالف حقایق تاریخی دوران امامت حضرت معرفی کرده و به برخی از فعالیت های حضرت در زندان نیز اشاره گردیده است.

واژگان کلیدی: دوران امامت امام هفتم، محدودیت ها، فدک، همکاری با ستمگر، زندان های امام کاظم علیه السلام، مدت زندان، هارون، مهدی.

مقدمه

امام کاظم علیه السلام هفتمین امام شیعه، در دوران ثبات و قدرت حکومت بنی عباس به امامت رسید. منصور عباسی، دومین خلیفه این خاندان مخالفان خود را به شدت سرکوب می کرد و هر متهم به مخالفت را از بین می برد. کشتن بنی حسن یعنی محمد نفس زکیه و ابراهیم برادرش و پدرشان عبدالله بن حسن و جمعی دیگر، نمونه های روشن این سرکوبی بود. (1) او بغداد را به عنوان پایتخت خلافت عباسی ایجاد کرد و خلفا در آن ساکن شدند. این شهر و حاکمان آن دوران اوج خود را سپری می کردند و داستان های هزار و یک شب در آن رخ می داد و مجالس عیش و نوش همه جا گسترده بود. خلیفه مسلمین بخشی از وقت خود را به عیاشی می گذراند و هرگونه مخالفتی را در نطفه خفه می کرد.

دوران امامت حضرت ده سال در زمان منصور و با سه خلیفه دیگر عباسی هم زمان بود. خلفایی که هر یک رفتار خشنوت آمیزی با مخالفان خود داشتند. ترسیم اوضاع سیاسی - اجتماعی آن زمان، نیاز به نوشتن کتاب ها دارد. هدف از نگارش این مقاله، بررسی و تحقیق درباره دوران زندان امام موسی بن جعفر علیه السلام است که آیا آن حضرت چهارده سال در زندان هارون بوده آن گونه که شاعر می گوید:

ای خدوندا از جهان سیرم *** چهارده سال است زیر زنجیرم

ص: 444

1- حسکانی، شواهد التنزیل، ج 2 (فضائل شهر رجب)، ص 504، در آغاز دعای ام داود در ماه رجب.

یا مدت زندان حضرت ده سال، چهار یا عدد دیگری است. هم چنین به برخی مشکلات و محدودیت هایی اشاره می گردد که ایشان در زمان خلفا، با آن روبه رو بودند.

برای روشن شدن موضوع، لازم است در آغاز به برخی از این محدودیت ها اشاره شود تا روشن گردد که آیا حضرت در زمان دیگر خلفا به جز هارون، مدت زیادی زندان بودند یا نه؛ زیرا برخی تلاش می نمایند برای آنچه در اذهان هست و مشهور شده، دلیل و مدرک درست کنند به ویژه در صورت بیان مظلومیت ائمه. گرایش به بیان مظلومیت ها، باعث شده که برخی گزارش ها که با واقعیت سازگار نیست شهرت یابد و پس از مدتی، مسلم فرض شود و کسی به دنبال تحقیق درباره آن بر نیاید. بدیهی است بیش تر شواهد و قرائنی را که می تواند در این مهم به ما کمک نماید، گزارش نماییم. روشن شدن این موضوع، ما را از برخی اشتباهات و تناقضات تاریخی حفظ می کند.

آغاز امامت

امام کاظم علیه السلام پس از شهادت امام صادق علیه السلام در سال 148 قمری به امامت رسیدند و دوران امامت ایشان به مدت 35 سال یعنی تا سال 183 طول کشید. حدود ده سال از این دوران در زمان منصور بود و مشکلی برای حضرت در آن زمان ایجاد نشد. (1) حتی منصور ایشان را در رژه روز عید نوروز دعوت کرد. (2) منصور در سال 158 درگذشت. وقتی خلافت به مهدی یعنی محمد بن عبد الله، پسر منصور رسید، مشکلات سیاسی امام شروع شد.

ص: 445

1- ابن عبد الوهاب، عیون المعجزات، ص 97

2- مجلسی، بحار الأنوار، ج 48، ص 108.

دوران امامت حضرت، هم زمان با دوران خلافت چهار تن از خلفای بنی عباس بود:

1. منصور: وی با حضرت درگیر نشده است. امام مراقب بودند و تقیه می نمودند که به ایشان سوء ظن نشود. این نکته از آن چه ذکر خواهد شد، استفاده می شود.

2. مهدی عباسی: امام تعاملات مختلفی با وی داشتند و به پرسش هایش پاسخ می دادند؛ (1) مانند تحریم خمر (2) و جواز توسعه مسجد الحرام (3) با توجه به حوادث رخ داده، نمی توان ادعا کرد حضرت در زمان مهدی مدت زیادی زندانی شده باشد. گرچه دو بار به بغداد فرا خوانده شدند.

محمد بن سنان می گوید:

یک سال قبل از این که حضرت به عراق برود با امام دیداری داشتم و علی فرزند وی نیز حاضر بود. حضرت فرمود: «در این سال اتفاقی می افتد نگران نباش» و در این جلسه درباره علی فرزندش توصیه فرمود و افزود: «از این حاکم به من بدی نخواهد رسید و نه هم از کسی که بعد از او می آید». (4)

از این روایت، استفاده می شود رفتن حضرت به بغداد حداقل در سال سوم خلافت مهدی به بعد بوده است؛ زیرا یک سال قبل، دستگیری خود را خبر داده بودند.

ص: 446

1- همان، ص 104.

2- همان، ص 149.

3- تفسیر عیاشی، ج 1، ص 186؛ بحار الأنوار، ج 10، ص 245.

4- أَمَّا إِنَّهُ لَا يَبْدَأُنِي مِنْهُ سُوءٌ وَ مِنَ الَّذِي يَكُونُ بَعْدَهُ، کافی، ج 1، ص 319

مهدی عباسی بعد از پدرش، تلاش کرد تا اشتباهات پدر را جبران نماید و ستمی که به افراد شده و مالی را که از افراد گرفته شده جبران نماید و اعلام کرد هر کس مظلومه ای دارد و به حقوق او تجاوز شده مراجعه نماید. امام کاظم علیه السلام بر مهدی وارد شدند و فرمودند: «مظلومه ما چرا نباید بازگردد؟» گفت: «چیست؟» حضرت درباره حق ذی القربی توضیح دادند که پیامبر صلی الله علیه و آله فدک را که بدون جنگ و خونریزی به دست آمده و حق ایشان بود، به حضرت زهرا علیها السلام بخشید. (1) و فرمود: «مظلومه ما فدک است.» مهدی گفت: «حدود آن را تعیین نما!» فرمود: «یک حد آن کوه احد و حدی از آن عریش مصر و حد دیگر آن ساحل دریا و حد نهایی آن دومه الجندل است.»

مهدی گفت: «این ها همه حدود فدک است!» فرمود: «آری همه این ها بدون درگیری به دست آمده است.» رنگ مهدی تغییر کرد و گفت: «این زیاد است در آن می نگرم.» (2)

نوشته اند سفاح، فدک را به عبد الله بن حسن باز گرداند و منصور از او گرفت و مهدی باز گرداند و هادی گرفت تا این که مأمون باز گرداند (3). بعید نیست این برخورد و تعیین حدود فدک، در بدگمانی مهدی عباسی به حضرت تأثیر داشته، در عین این که فدک را به علویان پس داده است.

آیا این اتفاق در مدینه رخ داده یا امام به بغداد رفته که در این صورت، به نظر می رسد امام سفرهای متعددی به بغداد داشته اند و حتی از گزارشی استفاده

ص: 447

1- خلیفه اول آن را گرفت و عمر بن عبد العزیز پس داد و دیگران گرفتند و چندین مرتبه دست به دست گردید.

2- کافی، ج 1، ص 543؛ طوسی، تهذیب الاحکام، ج 4، ص 148.

3- ابن ابی الحدید، شرح نهج البلاغه، ج 16، ص 217.

می شود که ایشان در سفری با خانواده خود به بغداد رفته اند، زیرا در مسیر بازگشت از بغداد به مدینه فرزند ایشان از دنیا رفت. (1)

3. هادی عباسی: دوران حکومت هادی بسیار کوتاه بوده و آن را یک سال و سه ماه دانسته اند. (2) حادثه مهمی که در این زمان اتفاق افتاد، قیام حسین بن علی شهید فخر بود. او که در مدینه قیام کرد و بعد به مکه رفت، از حضرت خواست با وی بیعت نماید ولی ایشان را مجبور به بیعت نکرد. (3) امام کاظم علیه السلام در هنگام مواجهه با سر وی که از مکه به مدینه آورده بودند، از او تجلیل نمود و حسین را انسانی روزه دار و شب زنده دار، آمر به معروف و ناهی از منکر معرفی فرمود. (4) این اظهار نظر حضرت، موضع ایشان را در برابر قیام های زمان خود مشخص می نماید که در عین ناموفق دانستن هر گونه قیام و حمایت نکردن از آن، رهبران خیر خواه این قیام ها را می ستودند به ویژه بر امر به معروف آنان تکیه می کردند.

مهدی و هادی در مدت کوتاه حکومت خود، حضرت را به مدت زیاد زندانی نکردند که باعث نگرانی شیعیان شود.

4. هارون الرشید: حکومت وی در سال 170 قمری با درگذشت هادی آغاز شد و تا سال 193 در قدرت باقی ماند. دوران امامت حضرت از سال 170 تا سال 183 که به شهادت رسیدند، به مدت سیزده سال در زمان هارون بوده است.

آغاز محدودیت برای امام کاظم علیه السلام

اشاره

اولین تحرکات سیاسی و ایجاد مشکل برای امام کاظم علیه السلام از سوی دستگاه

ص: 448

1- طوسی، تهذیب الاحکام، ج 1، ص 461

2- مسعودی، مروج الذهب، ج 4، ص 299.

3- کافی، ج 1، ص 366.

4- مجلسی، بحار الانوار، ج 48، ص 165؛ حضرت فرمود: «نَعَمْ إِنَّا لِلَّهِ وَإِنَّا إِلَيْهِ رَاجِعُونَ مَضَى وَ اللَّهُ مُسْلِمًا صَالِحًا صَوَّامًا أَمْرًا بِالْمَعْرُوفِ نَاهِيًا عَنِ الْمُنْكَرِ مَا كَانَ فِي أَهْلِ بَيْتِهِ مِثْلَهُ فَلَمْ يُجِيبُوهُ بِشَيْءٍ»

خلافت عباسی، توسط مهدی عباسی بروز کرد و وی ایشان را به بغداد فراخواند. ابو خالد زبالی از این سفر امام به بغداد بسیار ناراحت و نگران بود که امام او را تسلی دادند و فرمودند که در این سفر، برای ایشان مشکلی ایجاد نخواهد شد و پس از مدتی ابو خالد، امام را در مسیری که تعیین کرده بود در هنگام بازگشت از بغداد دید. (1)

این گزارش نشان می دهد که گرچه امام به بغداد دعوت شدند، مشکلی برای ایشان پیش نیامد. در نتیجه به زندان هم نرفتند و پس از مدتی بازداشت موقت و دیدار با خلیفه، به مدینه بازگشتند. اما محدودیت هایی برای حضرت به شیوه های مختلف در دوران خلفای عباسی به وجود آمد که به نمونه های آن اشاره می شود:

1. محدودیت در پاسخ به مسائل شرعی

مردی به نام خلف بن حماد کوفی گوید: «با یک مسأله شرعی در کوفه برخورددم و درباره آن از ابوحنیفه پرسیدم.» اما به نظر می رسد او از پاسخ ابوحنیفه قانع نشده است. از این روی وقتی وی به حج رفت، در سرزمین منی خواست مسأله شرعی را از امام کاظم علیه السلام بپرسد. لذا فردی را نزد حضرت می فرستد و پیام می دهد می خواهم خدمت رسیده، مسأله ای را که مربوط به یکی از شیعیان است سؤال نمایم. حضرت به او پیام می دهد: «هر وقت در شب، رفت و آمدها کم شد بیا.» او در خلوت شب برای دیدار حضرت می رود. امام غلام سیاه خود را در مسیر راه وی قرار می دهند که هر زمان آمد، بدون اذن دخول خدمت حضرت برسد. خلف گوید: «در خیمه ای وارد شدم که جز حضرتش کسی نبود و سؤال خود را مطرح کردم و پاسخ آن را دریافت نمودم.» (2)

ص: 449

1- راوندی، الخرائج و الجرایح، ج 1، ص 315

2- کافی، ج 3، ص 92.

این خبر، نمونه ای از محدودیت ها برای امام کاظم علیه السلام را نشان می دهد که ایشان صلاح ندانستند یکی از شیعیان کوفه آشکارا به دیدنشان بیاید، زیرا ممکن بود هم برای حضرت مشکل ایجاد شود و هم برای آن فرد شیعه. با توجه به این که خلف بن حماد نقل می نماید مسأله را از ابو حنیفه پرسیده است، به نظر می رسد با توجه به مرگ ابوحنیفه در سال 150 هجری (1) باید این جریان مربوط به سال 149 باشد یعنی زمان منصور عباسی. در این مقطع حضرت، کمال احتیاط را داشتند که جاسوسان حکومت منصور به وی بدگمان نشوند.

2. محدودیت نسبت به دریافت حقوق شرعی از شیعیان

دغدغه تعیین جانشین برای امام کاظم علیه السلام چنان مهم بود که داوود زری گوید: «مالی را برای ابو ابراهیم بردم؛ بخشی از آن را گرفت و بخشی را به خودم برگرداند و فرمود: "جانشین من از تو خواهد خواست. فعلا در دست تو باشد که امام بعد از من از تو طلب خواهد کرد." وقتی خبر درگذشت ابو الحسن به فرزندش رسید، این مال را از من خواست و من به وی دادم.» (2)

به نظر می رسد این روش حضرت درباره افرادی اعمال شده که وکیل ایشان بودند. و با توجه به دوران زندان حضرت، از آنان خواسته اموال را نزد خود نگه دارند تا از آنان خواسته شود. ولی برخی از آنان پس از شهادت امام کاظم علیه السلام مدعی بودند آن حضرت از دنیا نرفته است و جانشینی ندارد که اموال را به وی بدهند و این گونه گروه واقفه را ایجاد کردند که از سران آنها عثمان بن عیسی (3) و

ص: 450

1- زرکلی، الأعلام، ج 8، ص 36

2- کافی، ج 1، ص 313: «دَاوُدُ بْنُ زُرَيْبٍ قَالَ: حِثُّ إِلَى أَبِي إِبْرَاهِيمَ عَلَيْهِ السَّلَامُ بِمَالٍ فَأَخَذَ بَعْضُهُ وَتَرَكَ بَعْضَهُ فَقُلْتُ أَصَدَّكَ اللَّهُ لَأَيِّ شَيْءٍ تَرَكْتَهُ عِنْدِي قَالَ إِنَّ صَاحِبَ هَذَا الْأَمْرِ يَطْلُبُهُ مِنْكَ فَلَمَّا جَاءَنَا نَعِيُّهُ بَعَثَ إِلَيَّ أَبُو الْحَسَنِ ابْنَهُ فَسَأَلَنِي ذَلِكَ الْمَالِ فَدَفَعْتُهُ إِلَيْهِ.»

3- کشی، رجال، ص 597، ح 1117

علی بن حمزه بطائنی بودند که سی هزار دینار نزد علی مانند. (1) آنان منکر امامت امام رضا علیه السلام شدند و امامت حضرت را نپذیرفتند.

3. محدودیت در معرفی جانشین

در روایت داوود زریمی آمده بود: «صاحب این امر - یعنی امام بعد از من به این اموال را از تو خواهد خواست.» نام وی ذکر نشده، اما نشانی برای امامت حضرت در نظر گرفته اند. این نشانه ای از نگرانی حضرت از معرفی جانشین خود با نام و نشان است و در آنجا فقط به یکی از وظایف وی اشاره می فرماید که دریافت حقوق شرعی است.

دو بار فراخوانی به بغداد در زمان مهدی

از اخبار استفاده می شود که امام کاظم علیه السلام در زمان مهدی دو بار به بغداد برده شده و مدت کوتاهی در بازداشت بوده اند. در اول روایت ابو خالد زبالی چنین آمده است: «هنگامی که ابوالحسن موسی را در مرتبه اول نزد مهدی بردند، به منطقه زباله وارد شد.» (2) از این نقل استفاده می شود بار دیگر نیز حضرت را پیش مهدی برده اند که زمان آن مشخص نیست.

بر اساس روایتی، وقتی حضرت موسی بن جعفر علیه السلام از بغداد به مدینه باز می گشتند، دختری از حضرت در «فید» از دنیا رفت. او را دفن نمودند و به غلامان خود دستور دادند قبر او را گچ نمایند و بر لوحی نام وی را نوشته، در قبر قرار دهند. (3) این که در سفر معمولی حضرت رخ داده یا به اجبار بوده مشخص نیست.

ص: 451

1- همان، ص 405، ح 759.

2- «لَمَّا أَقْدَمُ أَبِي الْحَسَنِ مُوسَى عَلَيْهِ السَّلَامُ عَلَى الْمَهْدِيِّ الْمُقَدَّمَةِ الْأُولَى نَزَلَ زَبَالَةَ»، کافی، ج 1، ص 477

3- طوسی، تهذیب الاحکام، ج 1، ص 461.

سبط بن جوزی می نویسد:

اهل سیره گفته اند که موسی بن جعفر علیه السلام در مدینه بود. محمد مهدی او را به بغداد برد و زندانی کرد. سپس او را به سبب خوابی که دیده بود به مدینه برگرداند. (1)

آن گاه جریان خواب را از تاریخ بغداد نقل می کند.

از منابع شیعه و برخی منابع اهل سنت، استفاده می شود وقتی مهدی، حضرت موسی بن جعفر علیه السلام را زندانی کرد، تصمیم گرفت حضرت را به شهادت برساند و برای این کار نیمه شب حمید بن قحطبه را خواست و از وفاداری وی و پدرش تعریف کرد و از وفاداری او پرسید. او وفاداری خود را در بار سوم به آن جا رساند که «حاضر خود، فرزندان، اموال و دینم را در راه شما فدا نمایم.» وقتی مهدی این را شنید، بر آن پیمان گرفت و دستور داد ناگهانی در سحر به امام کاظم علیه السلام یورش برده، او را بکشد. (2) پس از این تصمیم به خواب رفت. در خواب حضرت علی علیه السلام را دید که می فرماید: یا محمد فَهَلْ عَسَيْتُمْ اِنْ تَوَلَّيْتُمْ اَنْ تُفْسِدُوا فِي الْاَرْضِ وَ تَقَطَّعُوا اَرْحَامَكُمْ (3) «ای محمد پس آیا امید دارید که چون (از خدا) برگشتید (یا سرپرست مردم شدید) در زمین فساد کنید و خویشاوندی های خود را از هم بگسلید؟» (4)

مهدی شبانه فردی را نزد ربیع حاجب فرستاد و در حالی که خلیفه این آیه را

ص: 452

1- سبط بن جوزی، تذکرة الخواص، ص 349، مکتبه نینوی.

2- ابن شهر آشوب، مناقب آل ابی طالب، ج 4، ص 300؛ مجلسی، بحار الانوار، ج 48، ص 139.

3- محمد، آیه 22.

4- برابر نقل منابع شیعه، به حمید بن قحطبه دستور داد کاری انجام ندهد و به اکرام موسی بن جعفر علیه السلام پرداخت.

با صدای نیکو می خواند، به ربیع که آن حضرت نزد وی زندانی بود (1) گفت: موسی بن جعفر علیه السلام را نزد من بیاور! ربیع گوید: «من او را آوردم با حضرت معانقه کرد و ایشان را در کنار خود نهاد و گفت: "در این ساعت امیر المؤمنین علی علیه السلام را دیدم که این آیه را قرائت می کرد. آیا به من اطمینان می دهی که بر ضد من قیام نکنی و نه بر ضد هیچ یک از فرزندانم بعد از من!" حضرت فرمود: "به خدا سوگند انجام نمی دهم و نه از روش من است!" مهدی گفت: «راست گفتم!» آن گاه به ربیع دستور داد به حضرت سه هزار دینار بدهد و ایشان را به خانواده اش برساند. ربیع گوید: «من شبانه دستورها را انجام دادم؛ هنوز صبح نشده بود که ایشان در راه بازگشت بود از ترس مسائل دیگر.» (2)

این زندان همان است که به نقل از ابو خالد ذکر شد. برخی خواب مشابهی برای هارون نیز نقل کرده اند که امام حسین علیه السلام را در خواب دید و هارون حضرت را آزاد کرد و به او سی هزار درهم داد. (3) البته در منابع شیعه، خواب دیگری در زمان هارون نقل شده که به آن اشاره خواهد شد.

تصمیم هادی بر دستگیری امام کاظم علیه السلام

هادی عباسی نیز مصمم بوده حضرت را دستگیر نماید. خبر آن را علی بن یقظین در نامه ای به امام کاظم علیه السلام داد که موسی بن مهدی یا همان هادی عباسی، درصدد دستگیری ایشان بر آمده است. وقتی این خبر را به امام دادند، جمعی از اهل بیت و خویشان حضرت حاضر بودند. به آنان فرمود: «نظر شما چیست؟»

ص: 453

1- «وکان محبوساً عندی»، ابن اثیر، الکامل، ج 6، ص 85؛ ابن جوزی، المنتظم، ج 8 ص 218 و ج 9، ص 87 نویری، نهاییه الارب، ج 22، ص 120.

2- خطیب، تاریخ بغداد، ج 13، ص 32؛ ابن حمدون، التذکره الحمدونیه، ج 8 ص 45؛ ابن کثیر، البدایة و النهایه ج 10؛ ذهبی، تاریخ الاسلام، ج 12، ص 418؛ ابشهی، المستطرف فی کل فن، ص 322؛ آبی، نثر الدرر فی المحاضرات، ج 3، ص 64

3- ابن عماد، شذرات الذهب، ج 2، ص 377.

گفتند: «نظر ما این است که از او دوری گزینی و خودت را پنهان نمایی، زیرا ایمن از شر او نیستی.» حضرت تبسم کرد و اشعاری را قرائت نمود که حکایت از مرگ هادی داشت. سپس دعایی را خواند و جمع متفرق شدند و گرد نیامدند جز برای شنیدن نامه ای که در آن خبر مرگ هادی عباسی بود.⁽¹⁾ و این گونه حضرت از شر هادی در امان ماندند.

زمان هارون الرشید

اشاره

هارون در پانزده ربیع الاول سال 170 به خلافت رسید⁽²⁾ و امام کاظم علیه السلام در 26 رجب سال 183 به دست وی شهید شدند؛ یعنی امام سیزده سال و حدود چهار ماه پس از خلافت هارون به شهادت رسیده اند. لذا نقلی که شهادت امام را پانزده سال بعد از خلافت هارون ذکر کرده⁽³⁾ نادرست است.

مشکلات سالهای اول خلافت هارون

هر حاکمی در آغاز خلافت خود کسی را دستگیر نمی کند مگر افرادی را که از رقیب وی حمایت کرده باشند. هارون در زمان ولایت عهدی خود با این مشکل روبه رو بود، زیرا برادرش هادی می خواست او را از ولایت عهدی عزل نماید و پسرش جعفر علیه السلام بن موسی را ولی عهد کند.⁽⁴⁾ از این روی هارون، در سالهای اول حکومتش درصدد تثبیت قدرت خود در دربار بود و در نتیجه می توان گفت: هارون در سالهای آغازین خلافت خود حضرت موسی بن جعفر علیه السلام را زندانی نکرده است.

ص: 454

1- عیون أخبار الرضا علیه السلام، ج 1، ص 79؛ بحار الأنوار، ج 48، ص 151؛ ابن صباغ، الفصول المهمه، ج 2، ص 945.

2- تاریخ خلیفه بن خیاط، ص 296؛ دینوری، أخبار الطوال و مترجم، ص 427؛ زرکلی، الاعلام، ج 8 ص 62.

3- عیون الاخبار، ج 1، ص 99 و مترجم، ص 199.

4- ابن مسکویه، تجارب الأمم، ج 3، ص 490، انتشارات سروش.

برخورد امام کاظم علیه السلام در طواف با هارون

واقعه طواف موسی بن جعفر علیه السلام به صورت اعرابی ناشناس جلوتر از هارون که مطاف را برای خلیفه قرق کرده بودند و در پایان پرسش و پاسخ هایی بین امام و هارون رد و بدل شد، (1) دلیل بر این مطلب است که هارون، نه تنها با حضرت کاری نداشته بلکه ایشان را نمی شناخته اند. بنابراین چهارده سال در زندان هارون بودن، اساساً سخنی نادرست است و ما دلیلی نداریم که آن حضرت در زمان خلفای دیگر بنی عباس، مدتی زندانی بوده که آن سالها را بر دوران زندان در زمان هارون بیفزاییم و مدت زندان حضرت را به چهارده سال برسانیم.

موسی بن جعفر علیه السلام و دستگاه خلافت هارون

اشاره

گزارش هایی داریم که امام کاظم علیه السلام در سال هایی از خلافت هارون آزاد بوده اند. بعضی مواقع در جلساتی که دستگاه خلافت برگزار می کرد، آن حضرت مانند دیگران شرکت می کردند؛ زیرا ایشان جزو شخصیت های برجسته جهان اسلام بودند و غیبت ایشان در برخی جلسات که دعوت می شدند، باعث بدگمانی دستگاه خلافت می شد. اینک به دو نمونه از این جلسات اشاره می شود:

1. در نزد یحیی بن خالد برمکی در مکه

یحیی بن خالد برمکی معلم هارون بود و با خلافت هارون، وزیر وی شد و مهر مخصوص خلیفه نیز در اختیار او قرار گرفت. روایتی در کتاب حج کافی ذکر شده است که از آن استفاده می شود، گاهی در سفر حج مسئولان حکومتی، از امام کاظم علیه السلام مانند دیگر بزرگان جهان اسلام دعوت می کردند و حضرت نیز در این

ص: 455

1- ابن شهر آشوب، مناقب آل ابی طالب، ج 4، ص 312.

جلسات شرکت می نمودند. چنین جلسه ای در مکه به دعوت یحیی بن خالد برگزار شد. به گفته محمد بن فضیل، امام کاظم علیه السلام برخوردی با ابویوسف قاضی داشتند. او در زمان هارون قاضی القضاة بوده است. (1) فضیل گوید: در دهلیز یحیی بن خالد بر مکی در مکه بودیم و در آنجا ابو الحسن موسی و ابویوسف بودند. ابویوسف به سوی حضرت رفت و چهار زانو نشست و گفت: «ای ابو الحسن جانم فدایت! آیا محرم بر خود سایه قرار می دهد؟» فرمود: نه! پرسید: «آیا به سایه دیوار و محمل می رود و داخل خانه و خیمه می شود؟» فرمود: آری! ابویوسف به گونه ای استهزا آمیز خندید! ابو الحسن فرمود: «دین خدا با قیاس نیست مانند قیاس تو و یارانت...» و نمونه ای ذکر کردند که خداوند در مورد طلاق دو شاهد عادل خواسته، اما در مورد ازدواج نیازی به آن نیست در حالی که بسیار مهم است. (2)

این پرسش ابویوسف و پاسخ حضرت در زمان مهدی بوده و پرسش دیگری نیز گزارش شده است. (3) اما ابن شهر آشوب همین روایت را از صدوق در فقیه نقل کرده و مربوط به زمان هارون دانسته است. هارون به ابویوسف دستور داد تا از موسی بن جعفر علیه السلام سؤال نماید. (4) این تأییدی بر نقل کافی است. در ارشاد مفید (5) و احتجاج، ذکر شده که این پرسش ها را محمد بن حسن شیبانی در حضور هارون در مکه از موسی بن جعفر علیه السلام نموده است. (6)

ص: 456

-
- 1- زرکلی، الأعلام، ج 8 ص 193
 - 2- کافی، ج 4، ص 352.
 - 3- صدوق، عیون اخبار الرضا علیه السلام، ج 1، ص 78؛ طبرسی، احتجاج، ج 2، ص 394.
 - 4- ابن شهر آشوب، مناقب آل ابی طالب، ج 4، ص 313، البته روایت در فقیه نیست، ممکن است وی از عیون نقل کرده و در نسخه ایشان هارون بوده است.
 - 5- مفید، الارشاد، ج 2، ص 225.
 - 6- طبرسی، احتجاج، ج 2، ص 394؛ حر عاملی، وسائل الشیعه، ج 12، ص 523؛ مجلسی، بحار الأنوار، ج 2، ص 290 و ج 96، ص 176.

در روایتی نیز نقل شده ابو یوسف و محمد بن حسن از شاگردان ابوحنیفه، در زندان به دیدن موسی بن جعفر علیه السلام رفتند. اما قبل از فرصت برای هر پرسشی مسئول زندان وقت را تمام شده دانست. (1)

2. دیدار با هارون در مدینه

مأمون عباسی گزارشی از سفر پدرش به مدینه داده است. او مدعی شده که پدرش هارون، بیشترین احترام و تجلیل را نسبت به موسی بن جعفر علیه السلام داشته اما کمترین هدیه مالی را به وی داده است. مأمون گوید: «در حجی که با هارون بودم و به مدینه رفتیم، قریشیان را پنج هزار صله می داد تا این که موسی بن جعفر علیه السلام آمد. رشید حرکت کرد و از ایشان استقبال نمود و صورت و سرش را بوسید و او را در کنار خود در صدر مجلس قرار داد و هنگام خداحافظی هارون گفت: "ای عبدالله، ای محمد، ای ابراهیم (این ها فرزندان هارون بودند)، بروید مرکب عموی خود را بگیرید." گفتیم: این که بود؟ گفت: "این امام مردم و حجت خدا بر خلقش بود." گفتیم: "ای امیر المؤمنین تمام این صفات برای شماست!" هارون گفت: "من امام جماعت در ظاهر هستم و ایشان امام حق است. اما هر کس در باره حکومت با من درگیر شود او را می کشم..."» (2)

در این گزارش چند نکته وجود دارد: مأمون می گوید که علت تشیع من این دیدار بوده که در اول روایت آمده است. با توجه به این که وی در این جلسه حضور داشته و مسائل را درک می کرده، حداقل باید چهار سال بیشتر داشته باشد. تولد مأمون را سال 170 دانسته اند (3) و حضرت باید در این سالها آزاد بوده باشد.

ص: 457

-
- 1- راوندی، الخرائج و الجرائح، ج 1، ص 322.
 - 2- صدوق، عیون أخبار الرضا علیه السلام، ج 1، ص 88؛ بحرانی، حلیة الأبرار، ج 4، ص 277؛ مجلسی، بحار الانوار، ج 48، ص 129.
 - 3- زرکلی، الاعلام، ج 4، ص 142.

حضرت در سفر حج بودند و در مسعی با استر خود حرکت می کردند. موسی بن عیسی از کارگزاران عباسی که در زمان منصور و مهدی حاکم حرمین بود(1) و بخشی از فرماندهی جنگ با شهدای فخر را به عهده داشت،(2) وقتی آن حضرت را دید، به ابن هیاج گفت: «برو و این استر را از موسی بن جعفر علیه السلام بگیر.» ابن هیاج رفت و لجام استر را گرفت و گفت: «این استر من است.» حضرت پیاده شدند و به غلامان خود فرمودند: «زین را بردارید و استر را به او بدهید!» او مدعی شد که زین هم مال من است. حضرت فرمود: «حجت و گواه دارم که این زین از آن محمد بن علی است و من استر را تازه خریده ام و تو میدانی و آن چه می گویی»؛(3) یعنی ممکن است فروشنده، مال دیگری را فروخته باشد اما زین از آن ماست.

این حکایت، نمونه ای از آزارهای خاندان بنی عباس نسبت به امام کاظم علیه السلام است اما زمان آن برای ما روشن نیست.

محدودیت برای امام و یارانش

اشاره

ارتباط با موسی بن جعفر علیه السلام در زمان هارون جرم محسوب می شد و هر کس در هر رده حکومتی که از چنین امتیازی برخوردار بود مورد مؤاخذ و پیگرد قرار می گرفت. نمونه های فراوانی وجود دارد که امام کاظم علیه السلام برای حفظ یارانش از آسیب، دستورهای خاصی به آنان می دادند و آنهایی که عمل می کردند نجات می یافتند اما افراد متخلف خود دچار مشکل شده، برای امام نیز مشکل درست می نمودند.

ص: 458

1- همان، ج 7، ص 326.

2- ابوالفرج، مقاتل الطالبیین، ص 380-381؛ ابن قتیبه، المعارف، ص 380.

3- کافی، ج 8 ص 86.

الف) علی بن یقظین

پدر علی بن یقظین پیرو بنی عباس و از دعوات آنان بود. اما پسرش شیعه و طرفدار موسی بن جعفر علیه السلام به شمار می آمد. افرادی در دستگاه خلافت هارون علیه وی سخن چینی نمودند که با موسی بن جعفر علیه السلام ارتباط دارد و برای ایشان کمک می فرستد و حتی وضوی وی را نشانه ای از تشیع او معرفی کردند. امام به وی دستور دادند مانند گذشته وضو بگیرد و برخی هدایای وی را بازگرداند که وقتی هارون از آنها پرسید، آن جامه ها را نزد وی آورد و سعایت ها به جایی نرسید. (1)

در مورد دیگر، قبل از این که کاروان حامل هدایا و نامه های علی بن یقظین به مدینه برسد، امام فردی فرستاد و آنها را در بیرون از مدینه گرفته، نامه ای در پاسخ به پرسش های آنان داد و دستور امام را مبنی بر بازگشت به کوفه اعلام کرد و کاروان به سرپرستی اسماعیل بن سالم به کوفه بازگشت. (2)

ب) صالح بن واقد طبری

امام به صالح بن واقد می فرماید: «هارون تو را دستگیر و زندانی می کند و از من می پرسد. بگو او را نمی شناسم» و چنین اتفاق افتاد. (3)

ج) صفوان جمال

موسی بن جعفر علیه السلام از صفوان بن یحیی که شترانش را به هارون برای سفر حج کرایه می داد، خواستند این کار را نکنند. او پاسخ داد: «برای خلاف کرایه

ص: 459

1- راوندی، الخرائج و الجرائح، ج 1، ص 334-335.

2- همان، ج 1، ص 327.

3- همان، ج 1، ص 326.

نمی‌دهم بلکه برای حج است و تازه خود نیز نمی‌روم.» حضرت فرمود: «آیا نمی‌خواهی که او زنده باز گردد تا کرایه تو را بدهد؟» گفت: آری. حضرت فرمود: همین مقدار، رضایت به بقای ستمگر است.» صفوان شتران خود را فروخت. هارون او را خواست و متوجه شد این کار وی به دستور امام کاظم علیه السلام بوده و فقط به جهت سابقه وی و حسن مصاحبتش از کشتن وی در گذشت. (1)

به گفته خلیفه بن خیاط، هارون در سال 170، 173، 174، 175، 177، 179 و سالهای بعد به حج رفته است (2) و احتمالاً صفوان در سالهای 173 به بعد که هارون پی در پی به حج می‌رفته، شتران خود را در اختیار او قرار می‌داده است.

زمینه‌ها و علل دستگیری امام

اشاره

برای دستگیری امام کاظم علیه السلام عللی آورده اند که ممکن است هر یک از آنها، زمینه‌ای بوده تا هارون برای حفظ قدرت خود تصمیم نهایی را درباره موسی بن جعفر علیه السلام بگیرد. از روایات شیعه استفاده می‌شود که یحیی بن خالد برمکی در طراحی توطئه و ایجاد مشکل برای امام و سپس شهادت ایشان نقش داشته است. به همین جهت علت نابودی وی و خاندانش را ستم یحیی به ایشان ذکر نموده اند. علل دستگیری امام کاظم علیه السلام عبارتند از:

الف) توطئه یحیی برمکی

در آغاز موضوع سعایت علی بن اسماعیل بیان شده که ناشی از توطئه یحیی برمکی است. (3) او پس از تعیین امین به عنوان ولی عهد هارون، دست به نقشه زد؛

ص: 460

-
- 1- کشی، رجال، ص 441؛ حر عاملی، وسائل الشیعه، ج 16، ص 259 و ج 17، ص 1182؛ مجلسی، بحارالانوار، ج 72، ص 376.
 - 2- ابن خلیفه، تاریخ، ص 295-298.
 - 3- مناقب آل ابی طالب، ج 4، ص 308؛ عیون أخبار الرضا علیه السلام، ج 1، ص 69

زیرا هارون، جعفر بن محمد بن اشعث را مسئول تربیت وی قرار داد که به امامت قائل بود و یحیی از این جهت ناراحت گردید و حسد وی نسبت به جعفر برانگیخته شد، چون می دانست زمانی که امین به حکومت برسد، جعفر وزیر وی خواهد بود و از قدرت خاندان برمک کاسته می شود. (1)

برابر نقل ابن خلدون، محمد امین در رمضان سال 173 در دامن جعفر تربیت می شده و بعد به فضل بن یحیی سپرده شده است. (2) هارون در سال 175 محمد امین را به عنوان ولی عهد خود تعیین کرد. (3) پس توطئه یحیی را باید بعد از این سال دانست. او زمینه را برای در اختیار گرفتن امین فراهم ساخت.

برابر نقل طبری، جعفر علیه السلام بن اشعث مسئول وزارت خاتم بود و هارون این مسئولیت را از وی گرفت و به یحیی بن خالد داد و او دارای دو وزارت شد؛ (4) یعنی او جعفر را رقیب خود می دانست. در زمان وزارت یحیی، جعفر مسئول نگهبانان و محافظان هارون بود. (5) این ها باعث شد که یحیی به جعفر نزدیک شود و برای ضربه زدن به وی نقشه بریزد. ممکن است برخی از محدودیت هایی که برای افرادی مانند علی بن یقطین ایجاد شده با چنین فرضی برنامه ریزی شده باشد.

البته نویسنده عیون اخبار الرضا، موضوع تعیین ولایت عهدی امین، مأمون و مؤتمن را مربوط به سال 179 دانسته است که هارون به حج رفت و تمام فقها، علماء امرا و قاریان را به حج دعوت کرد تا این ولایت عهدی را تثبیت نماید. ولی این مطلب را در مقدمه بیان موضوع سعایت علی بن اسماعیل ذکر نموده است. (6)

ص: 461

- 1- همان؛ ابوالفرج، مقاتل الطالبیین، ص 414
- 2- ابن خلدون، تاریخ، ج 3، ص 277.
- 3- ابن اثیر، الکامل، ج 6، ص 122.
- 4- تاریخ طبری، تحقیق محمد ابوالفضل، ج 6، ص 235.
- 5- تاریخ یعقوبی، ج 2، ص 429.
- 6- عیون أخبار الرضا، ج 1، ص 69.

اما با توجه به دستگیری امام در این سال باید این حادثه را مربوط به سال 175 دانست که امین در پنج سالگی، به عنوان جانشین هارون انتخاب شده است و این سه نفر به ترتیب در سال 185 (1) و به نقلی در سال 186 منصوب شده اند (2) و در همین زمان هم هارون، پول زیادی در مدینه خرج کرده است.

ب) سعایت علی بن اسماعیل

برابر گزارش عیون اخبار الرضا، وقتی یحیی دست به توطئه زد، پرسید: «در میان اقوام موسی بن جعفر علیه السلام چه کسی فقیر است؟» علی بن اسماعیل را معرفی کردند. ابتدا برای وی کمک فرستاد و بعد از وی خواست به بغداد بیاید. (3) از روایات استفاده می شود زمانی که وی تصمیم گرفت به بغداد برود در سفر حج و مکه بود و امام کاظم علیه السلام هم در مکه بودند. او رفت از حضرت اجازه بگیرد. امام دستور دادند به او کمک مالی نمایند؛ چون مدعی بود که قرض دارد. حضرت قرض او را دادند و از شر اکتش در خون خود بر حذر داشتند. (4) علی بن اسماعیل به بغداد رفت و در دیدار با هارون گفت: «آیا می شود در یک جامعه دو خلیفه باشد تا این که دیدم بر پسر عمویم به عنوان خلیفه سلام می کنند.» (5) هارون تعجب کرد و به او کمک نمود و زمینه را برای دستگیری آن حضرت فراهم ساخت. علی بن اسماعیل پاداش زیادی دریافت کرد. اما قبل از استفاده از آن مریض شد و از دنیا رفت. (6)

ص: 462

-
- 1- دینوری، اخبار الطوال، مترجم، ص 431.
 - 2- ذهبی، تاریخ الاسلام، ج 12، ص 20.
 - 3- عیون أخبار الرضا علیه السلام، ج 1، ص 69.
 - 4- کافی، ج 1، ص 486.
 - 5- «قَالَ مَا ظَنَنْتُ أَنْ فِي الْأَرْضِ خَلِيفَتَيْنِ حَتَّى رَأَيْتُ عَمَّ مُوسَى بْنِ جَعْفَرٍ يُسَلِّمُ عَلَيْهِ بِالْخِلَافَةِ»، (کافی، ج 1، ص 486، عیون، ج 1، ص 73).
 - 6- همان

در نقلی به هارون گفت: «برای موسی بن جعفر علیه السلام اموالی از شرق و غرب می فرستند و او با اموالی که به دست آورده، مزرعه ای به نام یسیریه به سی هزار دینار خریده است.»⁽¹⁾

در برخی گزارش ها به جای علی، محمد بن اسماعیل ذکر شده است و او مدعی می شود: «من در زمین دو خلیفه ندیدم تا این که مشاهده کردم بر موسی بن جعفر علیه السلام به عنوان خلیفه سلام می نمایند.»⁽²⁾

ج) بیان حدود فدک برای هارون

بر اساس گزارش های تاریخی، هارون روزی به موسی بن جعفر علیه السلام پیشنهاد کرد حدود فدک را مشخص فرمایند تا آن را در اختیار حضرت قرار دهد و بر این کار اصرار می کرد. حضرت فرمود: «اگر حدود آن را ذکر کنم آن را به من نمی دهی!» هارون گفت: «به حق جدت آن را می دهم.» امام فرمود: «حد اول آن عدن است.» رنگ هارون تغییر کرد. «حد دوم آن سمرقند و حد سوم آن آفریقا و حد چهارم آن کنار دریای خزر و ارمنستان است.» هارون گفت: «برای ما چیزی باقی نماند و از این جا برو!» حضرت فرمود: «به تو خبر دادم که اگر حدود آن را ذکر نمایم فدک را باز نمی گردانی!» در این زمان بود که هارون تصمیم بر قتل حضرت گرفت.⁽³⁾

د) مناظرات هشام بن حکم

در منابع، مناظرات هشام بن حکم را یکی از علل بدبین شدن هارون به موسی بن جعفر علیه السلام و حتی دستگیری ایشان دانسته اند، با این که آن حضرت او را

ص: 463

1- اربلی، کشف الغمه، ج 2، ص 231.

2- عیون أخبار الرضا علیه السلام، ج 1، ص 73؛ کافی، ج 1، ص 485

3- ابن شهر آشوب، مناقب، ج 4، ص 320، بحار الأنوار، ج 48، ص 144؛ ابن حمدون، التذكرة الحمدونية، ج 9، ص 289؛ زمخشری، ربیع الأبرار، ج 1، ص 259؛ سبط بن جوزی، تذكرة الخواص، ص 350، «فقال موسی: قد أعلمتک أنى إن حدودها لم تردها فعند ذلک عزم علی قتله و استکفی امره».

از مناظره نهی کرده بودند.⁽¹⁾ از خبری استفاده می شود که توجیه طرفداران هشام این بود که نهی حضرت در زمان مهدی عباسی بوده است و مدعی هستند این مناظرات، در زمان هارون و مدتی بعد از دستگیری حضرت صورت گرفته است.⁽²⁾ نجاشی ورود هشام را به بغداد یا درگذشت وی را با تردید در سال 199 دانسته است.⁽³⁾ به هر حال هشام در بغداد مناظرات متعددی داشت که با برنامه ریزی یحیی بن خالد برمکی اجرا می شد و گاهی هارون در پشت پرده به آن گوش می داد. یونس بن عبد الرحمان به یکی از مناظرات وی و توطئه ای که یحیی در بد نام کردن هشام داشته است. هشام در مناظره ای از فضایل حضرت علی علیه السلام سخن گفت و در پایان آن، شخصی به نام سلیمان بن جریر از هشام پرسید: «آیا علی بر حق است؟ گفت: آری! پرسید: «آیا طاعت علی بن ابی طالب علیه السلام واجب بود؟» هشام گفت: بلی! پرسید: «اگر کسی که بعد از او دارای منصب امامت است به خروج با شمشیر دستور دهد اطاعت می کنی؟» هشام گفت: «مرا دستور نمی دهد.» او پرسش را تکرار کرد تا این که گفت: «اگر مرا فرمان به قیام دهد اطاعت می کنم.» هارون وقتی این پاسخ را شنید رنگش تغییر کرد و ناراحت شد و گفت: «به روشنی بیان کرد!» مردم حرکت کردند و هشام از فرصت استفاده نمود و به مداین رفت. هارون به یحیی گفت: «بر این و یارانش دسترسی پیدا کن.» یحیی می خواست وی را فراری دهد و تا زمان هارون مخفی باشد تا بمیرد. آن گاه هشام از مداین به کوفه رفت و در آن جا وفات یافت. گفته اند هارون به سبب این مناظره و عوامل دیگر، موسی بن جعفر علیه السلام را زندانی کرد.⁽⁴⁾

ص: 464

1- کشی، رجال (اختیار معرفة الرجال)، ص 265، ح 479.

2- همان، 267، ح 480

3- نجاشی، رجال، ص 433، البته با سقوط برامکه در سال 187 باید این تاریخ را زمان درگذشت وی دانست، نک: اسعدی، هشام بن حکم، ص 31

4- کشی، رجال (اختیار معرفة الرجال)، ص 262؛ مجلسی، بحار الأنوار، ج 48، ص 192؛ اسعدی، همان، ص 278.

بر پایه برخی گزارش ها، حضرت دوبار در زمان هارون به اجبار به بغداد رفته اند. علی بن جعفر در ذیل روایتی از موسی بن جعفر علیه السلام می گوید: «این خبر را سه روز قبل از این که هارون الرشید برای بار دوم او را برده بیان نموده است.» (1) ظاهر آن این است که هارون، یک بار دیگر آن حضرت را به اجبار به بغداد برده و ممکن است همان باری باشد که از خود حضرت موضوع آن نقل شده است: هنگامی که هارون دستور داد مرا ببرند، بر او وارد شدم و سلام کردم. وی پاسخ سلام مرا نداد و او را غضبناک دیدم. طوماری را نزد من انداخت و گفت: بخوان. در آن سخنی بود که خدا می داند من از آن دور هستم. در آن نوشته بود توسط غلات شیعه برای موسی بن جعفر علیه السلام خراج می رسد، کسانی که به امامت وی قائل هستند.» حضرت فرمود: «سوگند به کسی که محمد را به رسالت فرستاد هیچ کس برای من درهم و دیناری به عنوان خراج نمی فرستد ولی ما خاندان ابوطالب هدیه را می پذیریم چون پیامبر صلی الله علیه و آله فرموده "اگر به پاچه گوسفندی دعوت شوم پاسخ میدهم".» هارون پرسید: «چرا خود را فرزندان رسول خدا صلی الله علیه و آله می دانید در حالی که از نسل علی هستید؟» حضرت پاسخ می دهد: «خداوند عیسای پیامبر صلی الله علیه و آله را از ذریه پیامبران دانسته (2) در حالی که پدر نداشته است و در جریان مباحله، قرآن می گوید: "بگو بخوانید فرزندانان و فرزندانمان را و زنانان و زنانمان را و نفس هایمان و نفس هایمان را سپس مباحله کنیم..» (3) در حالی که

ص: 465

-
- 1- «وَكَانَ هَذَا قَبْلَ أَنْ يَحْمِلَهُ هَارُو الرَّشِيدِ فِي الْمَرَّةِ الثَّانِيَةِ بِثَلَاثَةِ أَيَّامٍ»، علی بن جعفر، مسائل علی بن جعفر، ص 345، ح 856؛ طوسی، الغیبه، ص 42.
- 2- «وَوَهَبْنَا لَهُ إِسْحَاقَ وَيَعْقُوبَ كَلًّا هَدَيْنَا نُوْحًا هَدَيْنَا مِنْ قَبْلُ وَمِنْ ذُرِّيَّتِهِ دَاوُودَ وَسُلَيْمَانَ وَأَيُّوبَ وَيُوسُفَ وَمُوسَى وَهَارُونَ وَكَذَلِكَ نَجْزِي الْمُحْسِنِينَ وَزَكَرِيَّا وَيَحْيَى وَعِيسَى (انعام، آیه 84-85).
- 3- «فَمَنْ حَاجَكَ فِيهِ مِنْ بَعْدِ مَا جَاءَكَ مِنَ الْعِلْمِ فَقُلْ تَعَالَوْا نَدْعُ أَبْنَاءَنَا وَأَبْنَاءَكُمْ وَنِسَاءَنَا وَنِسَاءَكُمْ وَأَنْفُسَنَا وَأَنْفُسَكُمْ» (آل عمران آیه 61).

جز پیامبر صلی الله علیه و آله ، حضرت علی علیه السلام، حضرت فاطمه علیها السلام، امام حسن علیه السلام و امام حسین علیه السلام در مباحله شرکت نداشتند. در آیه مباحله امام حسن علیه السلام و امام حسین علیه السلام به عنوان فرزندان پیامبر صلی الله علیه و آله معرفی شده اند.» (1)

دستگیری امام کاظم علیه السلام در مدینه و اعزام به بصره

هارون برای دستگیری موسی بن جعفر علیه السلام برنامه ریزی کرد. او برای انجام دادن عمره در ماه رمضان به مکه رفت و سپس به مدینه آمد. این که دستگیری حضرت را فقط برخاسته از اظهار نظر ایشان در کنار قبر پیامبر صلی الله علیه و آله بدانیم، س خنی نسنجیده است. دستگیری شخصیت با نفوذی مانند موسی بن جعفر علیه السلام بدون تصمیم قبلی کاری بسیار دشوار است. از این روی به نظر می رسد هارون این سفر را با برنامه ریزی قبلی طراحی کرده و در زمان تعیین شده نظر خود را اعمال نمود.

ابن جوزی از مدائینی چنین نقل می کند:

هارون به مدینه آمد و در کنار قبر پیامبر صلی الله علیه و آله با موسی بن جعفر علیه السلام بودند. هارون گفت: «سلام بر تو ای پسر عمو!» و این جملات را از باب افتخار بر اطرافیان خود گفت که من با پیامبر صلی الله علیه و آله خویشاوندی دارم. موسی بن جعفر علیه السلام نزدیک قبر آمد و عرض کرد: «السلام علیک یا ابه؛ درود بر تو ای پدر.» رنگ هارون تغییر کرد و گفت: «به خدا سوگند ای ابوالحسن این افتخار و شرف حقیقی است.

و سپس می افزاید:

وی حضرت را به زندان بغداد برد و آن حضرت در زندان بود تا این که در گذشت. (2)

ص: 466

1- مجلسی، بحار الأنوار، ج 48، ص 121.

2- سبط بن جوزی، تذکرة الخواص، ص 350.

کلینی حضور هارون در کنار قبر پیامبر صلی الله علیه و آله را با جزئیات بیشتری نقل کرده است. از جمله عیسی بن جعفر و جعفر بن یحیی در کنار مرقد پیامبر صلی الله علیه و آله بودند و سخن امام هم مفصل تر است. (1) حضور عیسی بن جعفر حاکم بصره، نشانه آن است که دستگیری و زندانی نمودن حضرت در بصره از قبل برنامه ریزی شده بود.

زندان های امام کاظم علیه السلام

اشاره

بر پایه گزارش های تاریخی، موسی بن جعفر علیه السلام در زمان هارون چهار زندان را سپری کردند. از برخی گزارش ها، استفاده می شود که ایشان بازداشت های جداگانه ای هم داشته اند. آخرین آنها زندان سندی بن شاهک بود که به شهادت حضرت انجامید. دوران این چهار زندان در مجموع حدود چهار سال بوده است. مدتی بعد در یکی از این زندان ها در بغداد تحت نظر بودند و روزهای پنجشنبه با هارون دیدار داشتند.

چون رشید به مدینه آمد، امام کاظم علیه السلام همراه با گروهی از بزرگان مدینه به استقبال وی آمدند و همگی از استقبال رشید بازگشتند. پس رشید شبانه برخاست و به سوی مرقد رسول خدا صلی الله علیه و آله رهسپار شد و عرض کرد: «ای رسول خدا! من از کاری که قصد آن کرده ام از تو پوزش می طلبم. می خواهم موسی بن جعفر علیه السلام را به زندان افکنم. او خواهان پراکندگی میان امت تو و ریختن خون ایشان است!» سپس دستور دستگیری امام را صادر کرد. (2) یحیی بن خالد نیز در آنجا حضور داشت و سخنان هارون به نقل از وی گزارش شده است و فضل بن ربیع به دستور هارون، امام را در مسجد النبی هنگام نماز، دستگیر کرد. (3) حضرت پس از

ص: 467

1- کلینی، کافی، ج 4، ص 553؛ ابن قولویه، کامل الزیارات، ص 18، مفید، ارشاد، ج 2، ص 234؛ طوسی، تهذیب الاحکام، ج 6، ص 6.

2- امین محسن، سیره معصومان، ج 6 ص 137.

3- صدوق، عیون أخبار الرضا، ج 1، ص 73.

دستگیری، خطاب به پیامبر صلی الله علیه و آله عرض کرد: اَشَدُّ كُؤُومًا لِيَنَّكَ يَا رَسُوْلَ اللّٰهِ مَا اَلْتَقَى؛ «از آنچه برای من اتفاق افتاد به توای رسول خدا شکایت می کنم.»

مردم از هر سوی گریه کنان و صبیحه زنان آمدند. برای حضرت دو کجاوه قرار دادند: یکی به بصره رفت و دیگری به کوفه. حضرت را حسان سروی به بصره برد و تحویل عیسی بن جعفر حاکم بصره داد. (1)

ابن شهر آشوب به چهار زندان حضرت تصریح کرده، می نویسد: عیسی بن جعفر متولی زندان حضرت بود؛ بعد فضل بن ربیع، سپس فضل بن یحیی برمکی، آن گاه سندی بن شاهک که او را با خرما مسموم کرد. (2)

در ادامه به زندان های آن حضرت اشاره می گردد:

1. زندان بصره

اشاره

به گفته کلینی، هارون در شوال سال 179 در بازگشت از عمره رمضان به مدینه آمد و در بیستم آن ماه، موسی بن جعفر علیه السلام را از مدینه به بصره فرستاد و نزد عیسی بن جعفر زندانی کرد. سپس به بغداد برد و نزد سندی بن شاهک زندانی کرد و حضرت در زندان وی از دنیا رفت. (3)

طبق این نقل، دستگیری حضرت در شوال 179 بوده است. صدوق نیز دستگیری حضرت را در سال 179 می داند. (4) کلینی شهادت حضرت را در ششم رجب 183 در بغداد (5) و شیخ طوسی در 24 رجب 183 دانسته است. (6) برابر این گزارش که مشایخ سه گانه شیعه نقل کرده اند، ایشان حدود سه سال و نه ماه و

ص: 468

1- همان، ج 1، ص 85

2- مناقب آل ابی طالب، ج 4، ص 324 و چاپ دار الاضواء، ج 4، ص 350

3- کافی، ج 1، ص 476

4- عیون أخبار الرضا علیه السلام، ج 1، ص 104.

5- کافی، ج 1، ص 486. از ابو بصیر.

6- طوسی، تهذیب الاحکام، تحقیق غفاری، ج 6، ص 92.

چند روز زندانی و تحت نظر پی در پی بودند.

آن حضرت یک سال در زندان بصره به سر بردند. اتفاقی که حضرت در آن زندانی بودند فقط برای دو مورد باز می شد: برای وضو و برای غذا. هارون از عیسی بن جعفر خواست تا آن حضرت را از بین ببرد ولی وی نپذیرفت و پس از یک سال که در زندان بود گفت: «اگر او را از من نگیری آزادش می نمایم.»⁽¹⁾

در پایان روایتی که شرح دستگیری امام را ذکر کرده چنین آمده است: «پنهانی حضرت را از بصره به بغداد بردند؛ سپس وی را زندانی کردند و آن گاه آزاد نمودند. سپس بعد از مدتی به سندی بن شاهک سپرده شد و او حضرت را زندانی کرد و بر ایشان سخت گرفت تا با سم در خرما که هارون فرستاد به شهادت رسید.»⁽²⁾

مکتوبات امام کاظم علیه السلام از زندان بصره

به نظر می رسد پس از مدتی، سخت گیری در زندان بصره تا حدودی کاسته شد؛ چون عیسی بن جعفر وی را مردی بی آزار و عابد یافت. به همین جهت، امام کاظم علیه السلام توانستند از زندان بصره برای شیعیان نامه ارسال نمایند. حسین بن مختار در خبری با یاد زندان و بدون ذکر نام بصره⁽³⁾ و در خبری با یاد زندان بصره، گزارش می دهد که الواحی از ابوالحسن خارج شد و به ما رسید که در آن آمده بود: «عهد من به بزرگ ترین فرزندانم می رسد.»⁽⁴⁾

علی بن یقطين گوید: «ابو الحسن به من از زندان نوشتند که فلانی فرزند من، بزرگ پسرانم است و کنیه خود را به او دادم.»⁽⁵⁾ البته گزارش دیگری از بصره

ص: 469

1- بحار الأنوار، ج 48، ص 233.

2- عیون أخبار الرضا علیه السلام، ج 1، ص 88.

3- کافی، ج 1، ص 313.

4- «خَرَجَ إِلَيْنَا مِنْ أَبِي الْحَسَنِ عَلَيْهِ السَّلَامُ بِالْبَصْرَةِ الْوَأَحْ مَكْتُوبٌ فِيهَا بِالْعَرَضِ عَهْدِي إِلَى أَكْبَرِ وَلَدِي يُعْطَى»، همان.

5- كَتَبَ إِلَيَّ مِنَ الْحَبْسِ أَنَّ فُلَانًا ابْنِي سَيِّدٌ وَلَدِي وَقَدْ نَحَلْتُهُ كُنِيَّتِي (كافي، ج 1، ص 313).

وجود دارد اما ذکر نشده که از زندان بوده یا نه و آن دعا برای حماد بن عیسی است که به دعای موسی بن جعفر علیه السلام در بصره، خداوند پنجاه مرتبه توفیق سفر حج نصیب وی کرد. (1)

2. زندان فضل بن ربیع

اشاره

حضرت پس از بصره، در بغداد در زندان فضل بن ربیع زندانی گردیدند.

درباره زمان زندان حضرت نزد ربیع، چندین گزارش داریم که یکی از آن گزارش ها به احتمال باعث شهرت خبر چهارده سال زندان حضرت شده است.

الف) عبادت در زندان

احمد بن عبدالله غروی از پدرش نقل می نماید که بر فضل بن ربیع وارد شدم. وی در پشت بام نشسته بود. گفت: «نزدیک بیا». پس نزدیک آمدم تا در کنار وی قرار گرفتم. گفت: «به آن خانه بنگر چه می بینی؟» گفتم: «جامه ای روی زمین قرار دارد.» گفت: «خوب نگاه کن!» پس دقت کردم، دیدم مردی در حال سجده است. گفت: «او را می شناسی؟» گفتم: «نه!» گفت: «او مولای توست.» گفتم: «مولای من کیست؟» گفت: «خودت را به تجاهل مزین! او مولای تو ابو الحسن موسی بن جعفر علیه السلام است. من شب و روز او را می نگرم و همیشه وی را در این حالت می یابم نماز صبح را به جای می آورد و یک ساعت تعقیب می خواند تا طلوع خورشید. سپس به سجده می رود تا ظهر. پس نماز را آغاز می نماید بدون نیاز به تجدید وضو که نشان می دهد در سجده اش نمی خوابد و غافل نیست و همین گونه ادامه می دهد.» فضل ادامه داد: «بیش از یک بار به من دستور داده اند او را بکشم و من در پاسخ گفته ام او را نمی کشم گر چه مرا بکشید.» (2)

ص: 470

1- بحار الأنوار، ج 48، ص 47.

2- عیون أخبار الرضا، ج 1، ص 106.

مشابه این گزارش درباره دیدار هارون آمده که ذکر خواهد شد.

ب) دعای حضرت برای نجات از زندان

زمانی که حضرت در زندان فضل بودند و خبر یافتند که هارون در صدد قتل ایشان بر آمده، پس از عبادت نیمه شب این دعا را قرائت فرمودند: «یا سیدی نجنی مِنْ حَبْسِ هَارُونَ وَ خَلصنی مِنْ یَدِهِ یا مُخَلِّصَ الشَّجَرِ مِنْ بَیْنِ رَمْلِ وَ طینِ وَ مَاءٍ...» (1) وقتی حضرت این دعا را خواندند، هارون در خواب مرد سیاهی را دید که شمشیر به دست در مقابل وی قرار دارد و می گوید: «ای هارون، موسی بن جعفر علیه السلام را رها کن در غیر این صورت گردنت را با همین شمشیر می زنم!» هارون حاجب خود را که فضل بود خواست و دستور داد به زندان برود و موسی بن جعفر علیه السلام را آزاد نماید. او شبانه حضرت را نزد هارون برد و بر او سلام کرد. هارون پاسخ داد و گفت: «آیا در نیمه شب دعا کردی؟» فرمود: «آری!» از دعا پرسید. حضرت توضیح دادند. هارون گفت: «دعایت مستجاب شده است» و به حاجب دستور داد که ایشان را آزاد نماید و حضرت را گرامی دارد و سه خلعت دهد و در خدمت ایشان باشد. پس از این، موسی بن جعفر علیه السلام گرامی و نزد هارون مورد احترام بود و هر پنج شنبه به دیدار هارون می رفت تا این که برای بار دوم ایشان را دستگیر کردند و حضرت را آزاد نکرد تا این که تسلیم سندی نمود و ایشان را با سم به شهادت رساندند. (2)

از این خبر، استفاده می شود که امام کاظم علیه السلام پس از زندان فضل بن ربیع، مدتی در بغداد آزاد ولی تحت نظر بودند. شاید موضوع بشر حافی در چنین زمانی رخ داده باشد.

ص: 471

1- صدوق، امالی، ص 377؛ عیون أخبار الرضا علیه السلام، ج 1، ص 93؛ طوسی، امالی، ص 422.

2- همان

3. زندان فضل بن یحیی

هارون پس از مدتی حضرت را به فضل بن یحیی بر مکی سپرد. او نیز وقتی رفتار و منش امام را دید، با ایشان خوش رفتاری کرد و برای ایشان غذا می برد و حاضر نشد امام را به شهادت رساند. (1) هارون از این موضوع ناراحت بود. (2) روزی هارون که در رقه بود، به مسرور خادم پیام داد: «برو و اگر دیدی موسی بن جعفر علیه السلام در رفاه است، او را از فضل بن یحیی گرفته، به زندان سندی بن شاهک منتقل نما.» یحیی بر مکی که از این خبر آگاه شد، تلاش کرد از ناراحتی هارون بکاهد و با یک برنامه ریزی، زمینه شهادت امام را فراهم ساخت. (3)

4. زندان سندی بن شاهک

آخرین زندان امام کاظم علیه السلام، زندان سندی بن شاهک بود که در آن زندان حضرت را به شهادت رساندند.

اقوال درباره مدت زندان امام

اشاره

درباره مدت زندان امام کاظم علیه السلام اقوال گوناگونی وجود دارد که به دیدگاه های مهم آن اشاره می گردد

نخست. چهارده سال

اشاره

دلیل محکمی برای مدت چهارده سال زندانی حضرت وجود ندارد ممکن است علت شهرت چهارده سال، برخاسته از خبری باشد که درباره زندان

ص: 472

1- صدوق، امالی، ص 147.

2- مفید، ارشاد، ج 2، ص 240.

3- همان، ص 241-242؛ طوسی، الغیبه، ص 30؛ طبرسی، تاج الموالید (مجموعه نفیسه جدید)، ص 311.

فضل بن ربیع نقل شده است. این خبر به اضافه زندان های دیگر حضرت، مجموع چهارده سال را تشکیل داده است.

ادله چهارده سال

در خبری که در عیون اخبار الرضا آمده و دیگران نیز از این منبع آن را نقل کرده اند، از قول ثوبانی آمده: «ابو الحسن موسی بن جعفر علیه السلام بیش از ده سال هر روز بعد از در آمدن خورشید تا ظهر سجده می کرد(1) گاهی هارون بالای بامی می رفت که بر زندان ابوالحسن مشرف بود پس می دید که ایشان در حال سجده است. از ربیع می پرسید: «این جامه چیست که هر روز آن را در این جا می بینم؟» ربیع می گفت: «ای امیر المؤمنین این جامه نیست این موسی بن جعفر علیه السلام است.»(2)

این روایت در بحار الانوار آمده است. مترجم زندگانی موسی بن جعفر علیه السلام در بحار وقتی به ترجمه این خبر می رسد، چنین می نویسد: «عیون اخبار الرضا - ثوبانی گفت: موسی بن جعفر علیه السلام چهارده - پانزده سال هر روز از سفیدی آفتاب تا هنگام ظهر به سجده می رفتند.»(3) در این جا مترجم «بِضَعِ عَشْرَةِ سَنَةٍ؛ ده سال و اندی را» به چهارده - پانزده سال ترجمه کرده است. یعنی امام کاظم علیه السلام از روز اول خلافت هارون در زندان وی بوده است.

نقد و بررسی

هارون در سالهای اول خلافت خود با حضرت کاری نداشته بلکه ایشان

ص: 473

-
- 1- «كَانَتْ لِأَبِي الْحَسَنِ مُوسَى بْنِ جَعْفَرٍ عَلَيْهِ السَّلَامُ بِضَعِ عَشْرَةِ سَنَةٍ كُلَّ يَوْمٍ سَجْدَةً بَعْدَ انْقِضَاكِ الشَّمْسِ إِلَى وَقْتِ الزَّوَالِ».
 - 2- صدوق، عیون اخبار الرضا علیه السلام، ج 1، ص 95؛ ابن شهر آشوب، مناقب آل ابی طالب، ج 4، ص 318؛ بحار الأنوار، ج 48، ص 220 و ص 107.
 - 3- زندگانی حضرت امام موسی کاظم علیه السلام (ترجمه جلد 48 بحار الأنوار)، ص 199.

مورد احترام و توجه هارون بودند. مواردی که این موضوع را ثابت می کنند، عبارتند از:

1. نقل مأمون از دیدار موسی بن جعفر علیه السلام در مدینه، نشان می دهد که تا آن زمان، حضرت در زندان نبوده اند. تاریخ آن را باید به سال 175 به بعد دانست که سال ولایت عهدی امین بوده است. (1)

2. این که در این حدیث، ذکر شده که حضرت بیش از ده سال هر روز در حال سجده بودند، پذیرفتنی نیست، زیرا ایشان پس از زندان بصره، در زندان فضل بن ربیع به سر برده اند و به نظر می رسد عبارت درست به جای «بِضْعَ عَشْرَةَ سَنَةً، بَضْعَ عَشْرَ شَهْرًا» باشد؛ یعنی ده ماه و اندی در زندان ربیع بوده و سجده می کرده اند. این با واقعیت های تاریخی بیش تر سازگار است. بنابراین دلیلی بر چهارده سال نداریم.

3. از روایات متعددی استفاده می شود که در سال 174 موسی بن جعفر علیه السلام در سفر حج بوده و خبر مرگ چهار تن از یاران خود را در مکه داده اند. یکی از آنها را حارث بن مغیره و افراد دیگر نیز نقل کرده اند. (2) و چون در مکه و با بوده، این جمع مرده اند و هارون که به حج آمده بود، از ترس داخل مکه نشد تا هنگام وقوف و بعد از وقوف در مشاعر، برای انجام دادن اعمال به مکه رفت و در آن شهر توقف نکرد و آنجا را ترک نمود. (3) بنابراین حضور وی در مدینه باید در سال 175 یا 177 باشد. شاید به همین علت، ابن مسکویه گفته که در سال 174 حادثه قابل ذکری رخ نداده است. (4)

4. این ادعا مشکلات دیگری هم دارد. مثلاً در تقویم ها، روز تولد حضرت

ص: 474

1- ابن کثیر، البدایة و النهایة، ج 10، ص 177؛ ابن مسکویه، تجارب الأمم، ج 3، ص 506.

2- بحار الانوار، ج 48، ص 54-55.

3- ابن کثیر، البدایة و النهایة، ج 10، ص 176.

4- تجارب الأمم، ج 3، ص 506.

معصومه علیها السلام اول ذی القعدة سال 173، روز دختر نام گذاری شده است. در نتیجه اگر آن حضرت چهارده سال در زمان هارون زندانی بوده، چگونه می تواند صاحب فرزندى در این زمان باشد و تاریخ تولد حضرت معصومه علیها السلام را درست دانست؟ حتی برخی داشتن فرزندان متعدد برای موسی بن جعفر علیه السلام را با این دوران طولانی زندان، بعید می دانند به ویژه که اولین فرزند حضرت امام رضا علیه السلام در سال 148 متولد شده است.

بنابراین، با توجه به این که حضرت در زمان خلفای دیگر، مدت زیادی در زندان نبوده و مدت چهارده سال زندان در زمان هارون با حقایق تاریخی سازگار نیست، این قول نادرست است.

دوم. ده سال

اشاره

شیخ طبرسی به ده سال زندان قائل است. وی می نویسد:

او مدتی طولانی در زمان امامتش زندانی بود؛ از جانب رشید ده سال و یک ماه و چند روزی زندان بود. (1)

از این نقل استفاده می شود که تمام مدت زندان حضرت در زمان هارون بوده است. مرحوم طبرسی دلیل و منبع خبر خود را ذکر نکرده و در اعلام الوری مدت زندان حضرت را نیاورده است. (2) شاهدهی بر این مدعا نیست مگر همان روایتی که نقل شد.

این قول از گزارش تذکره الخواص نیز به دست می آید، زیرا نویسنده دستگیری حضرت را در سال 177 و شهادت ایشان را در رجب سال 188 می داند (3) که حدود یازده سال می شود.

ص: 475

1- تاج الموالمید، ص 96 (مجموعه نفیسیه، چاپ قدیم)، ص 122.

2- طبرسی، اعلام الوری، ج 2، ص 5.

3- سبط بن جوزی، تذکره الخواص، ص 350

همان گونه که ذکر شد، حضرت تا سال 174 در سفر حج بوده اند و هارون سالهای بعد به مدینه آمده است و با توجه به شهادت حضرت در سال 183 ده سال کامل نمی شود. افزون بر این که قیام یحیی بن عبدالله در سال 175 بوده و نامه وی به امام کاظم علیه السلام را باید در سال بعد دانست.

نامه یحیی بن عبدالله به موسی بن جعفر علیه السلام

از جمله دلایلی که این قول را مردود می نماید، نامه یحیی بن عبدالله بن حسن به امام کاظم علیه السلام است. یحیی جزو افرادی بود که با حسین بن علی شهید فخر قیام کرد و از مرگ نجات یافت. (1) او به منطقه دیلم رفت و در سال (2) 175 و به قولی در سال 176 قیام کرد (3) و پس از یک سال مقاومت، تسلیم و بعد آزاد شد و در نهایت در زندان سندی بن شاهک از دنیا رفت. (4)

برای روشن شدن زمان و موقعیت مبادله نامه، لازم است گزارش ذهبی را نقل کنیم. وی در تاریخ اسلام می نویسد:

در سال 175 یحیی بن عبدالله بن حسن علوی به بالاد دیلم رفت و به تحرک پرداخت و قدرت و شوکت وی قوی شد و خواهان خلافت بود و شیعیان به سرعت از شهرها به سوی او شتافتند. هارون الرشید از این غمگین شد و از شراب خواری و لهو بازماند و فضل بن یحیی برمکی را همراه با پنجاه هزار نفر از خراسانی ها و دیگران، اعزام کرد و طلای زیادی بین آنان تقسیم نمود. (5)

ص: 476

-
- 1- زرکلی، الأعلام، ج 8 ص 154.
 - 2- بلاذری، جمل من أنساب الأشراف، ج 3، ص 353.
 - 3- ابن کثیر، البدایة و النهایة، ج 10، ص 189.
 - 4- جمل من أنساب الأشراف، ج 3، ص 353.
 - 5- ذهبی، تاریخ الإسلام، ج 11، ص 12؛ تاریخ ابن خلدون، ج 3، ص 274.

یحیی ترسید حاکم طبرستان به وی خیانت کند. (1) از این روی خواستار صلح شد و هارون برای یحیی امان نامه فرستاد و بزرگان بر آن گواهی دادند و همراه با هدایا و مال زیاد - گفته شده چهارصد هزار دینار - برای وی فرستاد. یحیی خوشحال شد و بر هارون وارد گردید و او نیز یحیی را گرامی داشت. گفته شده او بارها دستگیر و آزاد شد. (2)

یحیی نامه ای به موسی بن جعفر علیه السلام نوشت و در آن حضرت را سرزنش کرد که «تو و پدرت افراد را از کمک به ما باز داشته ای و حال آن که به رضا از آل محمد دعوت نموده ام.» (3)

پاسخ حضرت نشان می دهد که ناراحتی وی از آن جهت بوده که امام شیعیان خود را از همراهی با یحیی بازداشته اند متن سخن حضرت چنین است:

گفتی که من مردم را از یاری تو بازداشتم به جهت علاقه ام درباره آن چه به دست آوردی و مرا باز نداشت از ورود به آن چه تو در آن هستی - اگر به آن علاقه داشتم - ضعف شناخت سنت و نه هم به جهت اندکی بصیرت به حجت. بلکه خداوند تبارک و تعالی مردم را درهم، گوناگون و با غرایز متفاوت آفرید. (4)

سپس دو پرسش مطرح می نمایند و می افزایند:

من تو را از مخالفت با خلیفه باز می دارم و تو را به نیکی به او و طاعتش و این که برای خودت امان بخواهی قبل از این که به تو دست یابند دعوت مینمایم....

ص: 477

1- الأعلام، ج 8، ص 154.

2- ذهبی، تاریخ الإسلام، ج 11، ص 12؛ تاریخ ابن خلدون، ج 3، ص 274.

3- کافی، ج 1، ص 366.

4- «و ذَكَرْتُ أَنِّي تَبَطُّتُ النَّاسَ عَنْكَ لِرَغْبَتِي فِيْمَا فِي يَدَيْكَ وَ مَا مَنَعَنِي مِنْ مَدْخَلِكِ الذِّي أَنْتَ فِيهِ لَوْ كُنْتُ رَاغِبًا صَدَّ عَنِّي سَدِّيَّةٌ وَ لَا قُلُّهُ بِصِيرَةٍ بِحُجَّةٍ وَ لَكِنَّ اللَّهَ تَبَارَكَ وَ تَعَالَى خَلَقَ النَّاسَ أَمْشَاجًا وَ غَرَائِبَ وَ غَرَائِزَ» (کافی، ج 1، ص 367).

از نامه یحیی و پاسخ صریح حضرت، استفاده می شود که وی وقتی این نامه را نوشت که قدرت و طرفدار پیدا کرده و بر توان خود می بالیده و امام کاظم علیه السلام هم در همین مقطع به او توصیه می فرمایند خودش را تسلیم نماید و باعث درگیری و خونریزی نشود. در نتیجه، مبادله این نامه را باید سال 176 دانست و در این سال هنوز حضرت دستگیر نشده بودند.

در پایان این حدیث آمده است که این نامه ها به دست هارون رسید. وقتی خواند گفت: «مردم مرا بر ضد موسی بن جعفر علیه السلام تشویق می نمایند و حال آن که وی از آنچه به آن متهم شده به دور است.»⁽¹⁾ یعنی هارون تا مدتی نسبت به موسی بن جعفر علیه السلام بدگمان نبود و برای حضرت مشکل ایجاد نکرد.

سوم. شش سال

این قول را می توان از گزارش تذکره الخواص به دست آورد. با این توضیح که نویسنده دستگیری حضرت را در سال 177 می داند و قولی را نقل می کند که ایشان در سال 183 به شهادت رسیده اند.⁽²⁾ در نتیجه مدت زندان حضرت شش سال می شود. شاید قول به هفت سال هم از چنین قولی بر گرفته شده باشد. در نقد آن می توان گفت که دستگیری حضرت در سال 177 دلیل استواری ندارد.

چهارم. چهار سال

قول چهار سال زندان از اکثر گزارش ها استفاده می شود. تمام کسانی که دستگیری حضرت را سال 179 دانسته و شهادت ایشان را در سال 183 ذکر کرده اند، مدت زندان حضرت را حدود چهارسال می دانند. این قول کلینی، صدوق

ص: 478

1- «أَنَّ كِتَابَ مُوسَى بْنِ جَعْفَرٍ عَلَيْهِ السَّلَامُ وَقَعَ فِي يَدِي قَارُونَ فَلَمَّا قَرَأَتْ قَالَ النَّاسُ يَحْمِلُونِي عَلَى مُوسَى بْنِ جَعْفَرٍ وَهُوَ بَرِيءٌ مِمَّا يُرْمَى بِهِ (کافی، ج 1، ص 367).

2- سبط بن جوزی، تذکره الخواص، ص 350

و بسیاری از بزرگان است. در تاریخ بغداد، زمان دستگیری حضرت سال 179 (1) و شهادتش در 25 رجب سال 183 ذکر شده است. (2) شهید مطهری نیز دوران زندان حضرت را چهار سال می داند (3) و بر آن شواهد زیادی است:

1. نقد و بررسی هایی که تاکنون داشتیم، این مطلب را به اثبات می رساند، زیرا دلیلی بر چهارده سال ده سال و شش یا هفت سال نداشتیم.

2. زمان دستگیری حضرت در شوال سال 179 مهم ترین دلیل بر این نظر است.

3. بر پایه روایتی، امام رضا علیه السلام در طول چهار سالی که حضرت در زندان بودند، شب ها در دهلیز خانه ایشان می خوابیدند تا روزی که به شهادت رسیدند. در کافی این روایت نقل شده و مدت آن را چهار سال ذکر کرده است. (4) و کتبی که از کافی نقل نموده اند مانند: وافى (5)، مدینه المعاجز، (6) اثبات الهداة (7) و بحار الانوار (8) و در اثبات الوصیه (9) هم به چهار سال اشاره کرده اند در دلائل الامامه نزدیک چهار سال (10) و در خرائج بدون ذکر سال موضوع را آورده اند. (11) و حدیث آن در کافی چنین است:

مسافر گوید: «هنگامی که ابو ابراهیم موسی بن جعفر علیه السلام را (به سوی بغداد) می بردند به امام رضا علیه السلام دستور دادند که همیشه تا وقتی که خودش زنده است،

ص: 479

1- خطیب، تاریخ بغداد، ج 13، ص 29.

2- همان، ص 33.

3- مرتضی مطهری، مجموعه آثار، ج 18، ص 98.

4- کافی، ج 1، ص 381.

5- فیض کاشانی، وافى، ج 3، ص 663.

6- بحرانی، مدینه معاجز الأئمة الإثني عشر، ج 7، ص 33.

7- حر عاملی، إثبات الهداة بالنصوص والمعجزات، ج 4، ص 309.

8- بحار الأنوار، ج 48، ص 246.

9- مسعودی، اثبات الوصیه ص 199.

10- طبری، دلائل الإمامه، ص 373.

11- راوندی، الخرائج و الجرائح، ج 1، ص 371.

هر شب در منزل آن حضرت بخوابد تا خبرش به او برسد.» مسافر (غلام حضرت) گوید: «ما هر شب بستر امام رضا علیه السلام را در دهلیز خانه می انداختیم و آن حضرت بعد از شام می آمدند و می خوابیدند و صبح به منزل خویش می رفتند، تا چهار سال بدین منوال گذشت. شبی از شب ها بستر حضرت را انداختند ولی ایشان دیر کردند و بالاخره هم نیامدند. اهل خانه نگران و هراسان شدند و ما را از نیامدنش دهشتی گرفت. چون فردا شد، آن حضرت به منزل آمدند و نزد اهل خانه رفتند و متوجه ام احمد شدند و به او فرمودند: "آن چه را پدرم به تو سپرده بیاور"، ناگاه ام احمد فریاد کشید و سیلی به رخسارش زد و گریانش را درید و گفت: "به خدا آقايم مرد." حضرت به او فرمود: "مبادا سخنی بگویی و آن را اظهار کنی تا خبر به حاکم برسد." سپس ام احمد زنبیلی را با دو هزار دینار یا چهار هزار دینار نزد ایشان آورد و همه را به امام رضا علیه السلام داد، نه به دیگران (زیرا از اموال شخصی آن حضرت نبود تا میان همه وراثت تقسیم شود). و ام احمد - که برگزیده و محرم راز امام هفتم بود - گفت که آن حضرت روزی محرمانه به من فرمود: "این امانت را نزد خود حفظ کن و کسی را از آن آگاه نساز تا من بمیرم. چون در گذشتم، هر کس از فرزندانم نزد تو آمد و آن را از تو خواست تحویلش ده و بدان که من مرده ام. اکنون به خدا نشانه ای که آقايم فرموده بود ظاهر شد" (و دانستم که او در گذشته است). امام رضا علیه السلام آنها را از او گرفت و همه را دستور خودداری داد تا زمانی که خبر برسد. سپس بازگشتند و برای خوابیدن شب مانند قبل نیامدند تا چند روزی بیش نگذشت که پاکت نامه خبر وفات امام هفتم رسید. ما روزها را شمردیم و حساب کردیم، معلوم شد همان وقتی که امام رضا علیه السلام برای خوابیدن نیامدند و امانت را گرفت، آن حضرت در گذشته است. (1)

این خبر نشان می دهد که از زمان دستگیری تا زمان شهادت حضرت امام

ص: 480

کاظم علیه السلام چهار سال طول کشیده و در این مدت ایشان در زندان و یا تحت نظر در بغداد بوده اند.

گزارش هایی از زندان موسی بن جعفر علیه السلام

اشاره

تاکنون به برخی گزارش های زندان بصره اشاره کردیم. در ادامه، مناسب است به دیگر اخباری بپردازیم که مربوط به دوران زندان حضرت است. برخی گزارش ها، متولی زندان آن مشخص است اما برخی مشخص نیست که بیان خواهد شد.

1. عبادت در زندان

از اکثر خبرها، استفاده می شود که آن حضرت زندان را فرصت مناسبی برای عبادت می دانستند. در زندان بصره، جاسوسان این گونه خبر دادند که آن حضرت در زندان می فرمود: «اللَّهُمَّ إِنَّكَ تَعَلَّمُ أَنِي كُنْتُ أَسْأَلُكَ أَنْ تَفْرغَنِي لِعِبَادَتِكَ اللَّهُمَّ وَقَدْ فَعَلْتَ فَلَكَ الْحَمْدُ»؛ بارالها تو می دانی که همیشه از تو می خواستم که فراغتی برای عبادت به من ارزانی نمایی؛ بارالها تو خواست مرا برآورده نمودی پس تو را شکر می نمایم. (1)

و عیسی بن جعفر گفت: «من تلاش کردم که دلیلی بر ضد او بیابم پیدا نکردم. تصور می کردم بر ضد من یا تو دعا نماید اما برای خود دعا می کرد و از خدا مغفرت می طلبید.» (2)

به عبادت حضرت در زندان فضل بن ربیع اشاره شد. در زندان سندی هم خواهرش در خدمت حضرت بود و از عبادت امام کاظم علیه السلام گزارش مفصلی داده است. (3)

2. استفاده علمی از حضرت

در زندانی سندی بن شاهک، موسی بن ابراهیم مروزی که معلم فرزندان

ص: 481

1- مفید، ارشاد، ج 2، ص 240؛ ابن شهر آشوب، مناقب، ج 4، ص 318.

2- بحار الأنوار، ج 48، ص 233.

3- خطیب، تاریخ بغداد، ج 13، ص 31.

سندی بود، از فرصت استفاده نمود و احادیثی را از آن حضرت شنید و در کتابی گرد آوری نمود. (1)

3. پاسخ به پرسش ها

علی بن سوید گوید: «نامه ای به موسی بن جعفر علیه السلام در زندان نوشتم و از حال وی پرسیدم و چندین پرسش داشتم. او چند ماهی در دادن پاسخ تأخیر داشت سپس پاسخ داد.» این پاسخ را کلینی در روضه کافی نقل کرده است. (2) در این نامه، زندان حضرت مشخص نیست. علی بن سوید پرسش های دیگری داشت که برخی را حضرت به صورت مکتوب پاسخ دادند. (3)

4. نامه از زندان به هارون

به گفته برخی تاریخ نویسان، موسی بن جعفر علیه السلام از زندان بغداد نامه ای به هارون نوشته اند اما نام زندانبان را ذکر نکرده اند. نامه چنین بود:

روزی همراه با بلا برای من به پایان نمی رسد مگر این که روزی با آسایش برای تو به پایان می رسد تا این که همه با هم به روزی برسیم که پایانی ندارد که در آن روز، افرادی که عمر خود را به بطلت گذرانده اند زیان خواهند دید. (4)

5. تأثیر بر دیگران

هارون کنیز زیبایی را برای موسی بن جعفر علیه السلام به زندان فرستاد که مگر به او

ص: 482

1- نجاشی، رجال، ص 407.

2- کلینی، کافی، ج 8، ص 124.

3- همان، ج 2، ص 406

4- خطیب، تاریخ بغداد، ج 13، ص 33؛ سبط بن جوزی، تذکرة الخواص، ص 350؛ اربلی، کشف الغمه، ج 2، ص 218؛ بحار الأنوار، ج 48، ص 148، «لَنْ يَنْقُضِيَ عَنِّي يَوْمَ مِنَ الْبَلَاءِ إِلَّا أَنْقَضِيَ عَنْكَ مَعَهُ يَوْمٍ مِنَ الرَّخَاءِ حَتَّى نَقْضِيَ جَمِيعاً إِلَى يَوْمٍ لَيْسَ لَهُ انْقِضَاءٌ يَخْسِرُ فِيهِ الْمُبْطِلُونَ».

مشغول شود. حضرت به فرستاده هارون فرمود: «شما به هدیه تان خوشحال هستید؛ من به آن و مانند آن نیازی ندارم.» بعد از مدتی، خادم هارون سری به زندان زد که آن را برای هارون گزارش کند. دید کنیز به سجده رفته می گوید: «قدوس قدوس». وقتی خبر آن را به هارون داد گفت: «به خدا سوگند موسی بن جعفر علیه السلام او را جادو کرده است! کنیز را نزد من بیاور.» وقتی با کنیز به گفت و گو پرداخت و کنیز برخورد امام را با خود نقل کرد، هارون از کینه و ناراحتی میلرزید و دستور داد بدون اطلاع دیگران کنیز را زندانی نمایند. (1)

اینها بخشی از تلاش های حضرت در زندان بود. برخی به موارد بیشتری اشاره کرده اند. (2) که قابل بررسی است.

6. مسمومیت موسی بن جعفر علیه السلام

موسی بن جعفر علیه السلام پس از مدتی که زمان دقیق آن مشخص نیست، در زندان سندی با خرما مسموم شدند سندی از جمعی فقها و بزرگان بغداد دعوت کرد که بدن حضرت ببینند و گواهی دهند که اثری بر آن نیست. آنان که در جمعشان هیثم بن عدی بود، با بدن امام دیدار داشته و گواهی دادند. بدن حضرت را بر پل بغداد نهادند و گفتند: «این موسی بن جعفر علیه السلام است که از دنیا رفته است.» (3) موسی بن جعفر علیه السلام در 24 یا 25 (4) رجب سال 183 در 55 سالگی (5) در زندان بغداد به شهادت رسیدند و بدنشان را در قبرستان قریش بغداد به خاک سپردند. (6)

ص: 483

1- ابن شهر آشوب، مناقب آل ابی طالب، ج 4، ص 287؛ اعلام الهدایه، ج 9، ص 169.

2- اعلام الهدی، ج 8، ص 168.

3- بحار الأنوار، ج 48، ص 234.

4- همان، ص 228

5- تهذیب الاحکام، ج 6، ص 92، تحقیق غفاری.

6- بحار الأنوار، ج 48، ص 234.

امام کاظم علیه السلام در طول دوران امامت خود، با محدودیت ها و زندان های گوناگونی روبه رو بودند و این محدودیت ها در مواردی یاران و شیعیان را نیز شامل می شده است:

1. ایشان در زمان مهدی عباسی، دو بار به بغداد فراخوانده شدند و پس از مدتی آزاد گردیدند.
2. هادی عباسی نیز درصدد ایجاد مشکل برای حضرت بود که خداوند او را زنده نگذاشت.
4. شواهد تاریخی نشان می دهد که هارون، در سال های اول خلافت خود با حضرت برخوردی نداشته بلکه با مهربانی برخورد می کرده که مأمون به نمونه ای از آن را اشاره کرده است.
5. عده ای در زمان هارون، بر ضد حضرت سعایت کردند و با توطئه یحیی برمکی، امام گرفتار زندان هارون شدند و در زندان، نامه ای به یحیی برمکی نوشتند.
6. هارون دربار حضرت را به بغداد فراخواند که دربار دوم تا زمان شهادت، حضرت در زندان های بصره و بغداد به سر بردند.
7. مدت زندان حضرت چهار سال یعنی از شوال 179 تا رجب 183 بوده است و اقوال دیگر دلیل محکمی ندارد و درست نیست.
8. آن حضرت در دوران زندان، افزون بر عبادت به کار فرهنگی و دینی نیز می پرداخته اند.

1. أبي ابوسعبد منصور بن حسين، نثر الدر في المحاضرات، تحقيق، خالد عبد الغنى محفوظ، بيروت: دار الكتب العلميه، چاپ اول، 1424ق.
2. ابشهي، شهاب الدين، المستطرف في كل فن، بيروت: عالم الكتب، چاپ اول، 1429ق.
3. ابن اثير، عز الدين ابى الحسن على بن محمد، الكامل في التاريخ، بيروت: دارصادر، 1402ق.
4. ابن شهر آشوب، رشيد الدين محمد بن على بن شهر آشوب مازندراني (م588ق.)، مناقب آل ابى طالب، قم: انتشارات علامه، چاپ اول، 1379ق.
5. ابن صباغ مالكي، الفصول المهمه في معرفه الائمه، تحقيق سامى غريرى، 2 جلد، قم: دار الحديث، چاپ اول، 1412ق.
6. ابن قولويه، جعفر بن محمد، كامل الزيارات، 1 جلد، نجف اشرف: دار المرتضويه، چاپ اول، 1356ش.
7. ابن مسكويه، تجارب الأمم، تحقيق ابو القاسم امامى، تهران: انتشارات سروش، 1379.
8. ابن جوزى، ابوالفرج، المنتظم في تاريخ الامم و الملوك، بيروت: دار الكتب العلميه، چاپ اول 1412 ق.
9. ابن حمدون، ابوالمعالي محمد بن حسن بن محمد بن على (م 562 ق.)، التذکره الحمدونيه، تحقيق احسان عباس، بيروت: دارصادر، چاپ اول 1417ق.
10. ابن خلدون، عبدالرحمان بن محمد، تاريخ ابن خلدون، بيروت: دار الفکسر، چاپ دوم، 1408ق.
11. ابن خياط، خليفه بن خياط عضفري بصرى، تاريخ خليفه بن خياط، تحقيق دكتور مصطفى نجيب فواز، بيروت: دار الكتب العلميه، چاپ اول، 1415ق.

12. ابن عبد الوهاب، حسين بن عبد الوهاب، عيون المعجزات، 1 جلد، قم: مكتبة الداوری، چاپ اول، بی تا
13. ابن عماد، شذرات الذهب في أخبار من ذهب، دمشق: داربن كثير، چاپ اول، 1406ق.
14. ابن قتيبه، ابو محمد عبد الله بن مسلم دينورى (م 276ق)، المعارف، تحقيق ثروت عكاشه، قم: انتشارات رضی
15. ابن كثير، اسماعيل دمشقى (م 774ق.)، البدايه و النهايه، بيروت: مؤسسة التاريخ العربى.
16. ابوالفرج اصفهاني، على بن حسين (م 356ق)، مقاتل الطالبين، قم: انتشارات رضی و زاهدی
17. اربلى، على بن عيسى، كشف الغمه فى معرفه الاثمه، تحقيق سيدهاشم رسولی، 2 جلد، تبريز: بنی هاشمی، چاپ اول، 1381ق.
18. اسعدی على رضا، هشام بن حکم، قم: پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامى، چاپ اول، 1388ش.
19. اعلام الهدايه، ج 9، الامام موسى بن جعفر، قم: مجمع عالمی اهل بيست، چاپ اول، 1422
20. امين سيد محسن، سيره معصومان، ترجمه، على حجتى کرمانى، تهران: سروش، چاپ دوم، 1376 ش.
21. بحرانی، سيدهاشم بن سليمان، مدينه معاجز الأئمة الإثنى عشر و دلائل الحجج على البشر، 8 جلد، قم: مؤسسه المعارف الإسلاميه، چاپ اول 1413 ق.
22. بلاذرى، ابو الحسن احمد بن عيسى بن جابر (م 279ق.)، انساب الاشراف، تحقيق، محمد باقر محمودى، ج 2، جمل من أنساب الأشراف، تحقيق سهيل زكار، بيروت: دار الفكر.
23. حر عاملی، محمدبن حسن، اثبات الهداه بالنصوص و المعجزات، اعلمی، بيروت، چاپ اول، 1425 ق.
24. حسکانى، عبید الله بن عبدالله، شواهد التنزيل لقواعد التفضيل، 2 جلد، التابعة لوزارة الثقافة و الارشاد الاسلامى، تهران: مجمع إحياء الثقافة الإسلاميه، چاپ اول.

25. خطیب بغدادی، احمد بن علی، تاریخ بغداد، تحقیق مصطفیٰ عبد القادر عطا، بیروت: دار الکتب العلمیه، چاپ اول 1417.
26. دینوری، احمد بن داوود (م 282 ق.)، الاخبار الطوال، تحقیق عبد المنعم عامر، قم: شریف رضی، 1368 ش و ترجمه محمود مهدوی دامغانی، تهران: نشر نی، چاپ چهارم، 1371.
27. ذہبی، شمس الدین، تاریخ الاسلام و وفیات المشاہیر و الاعلام، 52 جلد، بیروت: دار الکتب العربی، چاپ دوم، 1409 ق.
28. راوندی، قطب الدین سعید بن ہبہ اللہ، الخرائج و الجرائح، 3 جلد، قم: مؤسسہ امام مهدی (عجل اللہ تعالیٰ فرجہ الشریف)، چاپ اول، 1409 ق.
29. زرکلی، خیر الدین، الاعلام، بیروت: دار العلم للملایین، چاپ ہشتم، 1989 م.
30. زمخشری، جار اللہ ابوالقاسم محمود بن عمر (م 538 ق.)، ربیع الابرار و نصوص الأخبار، بیروت: مؤسسہ اعلمی، چاپ اول، 1412 ق.
31. سبط ابن جوزی، یوسف بن فرغلی بن عبداللہ بغدادی (م 654 ق.)، تذکرہ الخواص، تهران: انتشارات نینوا، بی تا
32. صدوق ابن بابویہ، محمد بن علی، الأمالی، 1 جلد، تهران: کتابچی، چاپ ششم، 1376 ش.
33. -، محمد بن علی، عیون اخبار الرضا علیہ السلام 7، 2 جلد، تهران: نشر جہان، چاپ اول، 1378 ق.
34. طبرسی، احمد بن علی، الاحتجاج علی أهل اللجاج، 2 جلد، مشهد: نشر مرتضی، چاپ اول، 1403 ق.
35. طبرسی، فضل بن حسن، اعلام الوری باعلام الهدی، 2 جلد، قم: آل البیت، چاپ اول، 1417 ق.
36. -، تاج الموالید، 1 جلد، بیروت: دار القاری، چاپ اول 1422 ق.
37. طبری آملی صغیر، محمد بن جریر بن رستم، دلائل الامامہ، جلد، قم: بعثت، چاپ اول، 1413 ق.

38. طبری، محمد بن جریر، تاریخ طبری، تحقیق، محمد ابو الفضل، جلد 11، بیروت: دار التراث، 1387 ق.
39. طوسی، محمد بن حسن، الغیبه، 1 جلد، قسم: دار المعارف الاسلامیه، چاپ اول 1411 ق.
40. -، تهذیب الاحکام، (تحقیق خراسان)، 10 جلد، تهران: دار الکتب الاسلامیه، چاپ چهارم، 1407 ق. 92، و تحقیق علی اکبر غفاری، تهران: نشر صدوق، 1376 ش.
41. -، الامالی، 1 جلد، قم: دار الثقافة، چاپ اول، 1414 ق.
42. عریضی، علی بن جعفر، مسائل علی بن جعفر و مستدرکاتها، 1 جلد، قم: مؤسسه آل البيت علیهم السلام، چاپ اول، 1409 ق.
43. عیاشی، محمد بن مسعود، تفسیر العیاشی، 2 جلد، تهران: المطبعة العلمیه، چاپ اول، 1380 ق.
44. فیض کاشانی، محمد محسن بن شاه مرتضی، الوافی، 26 جلد، اصفهان: کتابخانه امام امیر المؤمنین علی علیه السلام چاپ اول، 1406 ق.
45. کشی، محمد بن عمر، رجال الکشی (اختیار معرفة الرجال)، 1 جلد، مشهد: مؤسسه نشر دانشگاه مشهد، چاپ اول 1409 ق.
46. کلینی، محمد بن یعقوب، أصول الکافی، ترجمه سید جواد مصطفوی، 4 جلد، تهران: کتابفروشی علمیه اسلامی، چاپ اول، 1369 ش.
47. -، الکافی، 8 جلد، تهران: دار الکتب الإسلامیه، چاپ چهارم، 1407 ق.
48. مجلسی، محمد باقر بن محمد تقی، بحار الانوار، 111 جلد، بیروت: دار احیاء التراث العربی، چاپ دوم، 1403 ق.
49. -، موسی، زندگانی حضرت امام موسی کاظم علیه السلام (ترجمه جلد 48 بحار الانوار)، 1 جلد، تهران: اسلامی، چاپ دوم، 1396 ق / 1355 ش.
50. مجموعه نفیسه فی تاریخ الائمه : 1 جلد، بیروت: دار القاری، چ اول، 1422 ق / 2002 م. و چاپ قدیم.

51. مسعودی، ابوالحسن علی بن حسین (م 345 ق.)، مروج الذهب، بیروت: دار المعرفه، قم: انتشارات هجرت، تنظیم فهارس از یوسف اسعد داغر.
52. مسعودی، علی بن حسین، اثبات الوصیه للامام علی بن ابی طالب علیه السلام، 1 جلد، قم: انصاریان، چاپ سوم، 1426ق/1384ش.
53. مطهری، مرتضی، مجموعه آثار، ج 18، تهران: انتشارات صدرا، بی تا.
54. مفید، شیخ محمد بن محمد بن نعمان بغدادی، (م 413 ق.)، الإرشاد فی معرفه حجج الله علی العباد، قم: تحقیق و چاپ مؤسسه آل البيت.
55. نجاشی، احمد بن علی، رجال النجاشی، جلد، قم: مؤسسه النشر الاسلامی التابعه الجامعه المدرسین بقم المشرفه، چاپ ششم، 1365ش.
56. نویری، شهاب الدین احمد (م 733 ق.)، نهایه الارب فی فنون العرب، قاهره: دار الکتب و الوثائق القومیه، چاپ اول 1423ق.
57. یعقوبی، ابن واضح، تاریخ یعقوبی، بیروت: دارصادر، بی تا.

چکیده

سازمان وکالت، مجموعه ای متشکل از امامان معصوم: و عده ای از پیروان نزدیک و وفادار آنان بود که با همکاری یکدیگر، تشکیلات هماهنگ و منسجمی را پدید آوردند تا از طریق روش هایی، پیشبرد اصول دینی، سیاسی و مذهبی را محقق سازند. وظایف این سازمان به امور مالی منحصر نبوده و وظایف سیاسی، دینی و ارشادی را نیز شامل می شده. این تشکیلات از نیمه دوم عصر امامت، یعنی از زمان امام صادق علیه السلام به بعد آغاز به کار نمود و رفته رفته دارای نظم و گستردگی و هماهنگی بیشتری شد و تا پایان عصر غیبت صغرا استمرار فعالیت داشت. در عصر امام کاظم علیه السلام، این سازمان با مشکلاتی همچون دستگیری و شکنجه حضرت و برخی از وکلا مواجه شد، ولی نواحی زیر پوشش وکلا و محدوده اقتدار آنان با تشدید فعالیت ها گسترش می یافت. وکلای آن حضرت در نقاطی مثل کوفه، بغداد، مدینه، مصر و برخی نقاط دیگر به فعالیت مشغول بودند. آن حضرت با وجود حبس و فشارهای موجود، توانستند تشکیلاتی را که پدر بزرگوارشان تأسیس کرده بودند، نه تنها حفظ کنند بلکه آن را گسترش دهند. در پژوهش حاضر، جایگاه و وضعیت این سازمان در عصر امام کاظم علیه السلام و نیز

ص: 490

نقش آن حضرت در حفظ و گسترش آن بررسی خواهد شد.

واژگان کلیدی: سازمان وکالت، امام کاظم، نقش سیاسی وکلا، نقش دینی و ارشادی وکلا، نقش اجتماعی وکلا

مقدمه

از عصر امام صادق علیه السلام به بعد، با توجه به گسترش تشیع و مناطق شیعه نشین و مقتضیات و ضرورت های موجود، تشکیلاتی ایجاد شد تا بدان وسیله، امامان با سهولت بیش تری بتوانند با شیعیان شان در دورترین نقاط عالم اسلامی مرتبط باشند و شیعیان نیز از طریق این تشکیلات، بتوانند نیازهای شرعی و دینی خود را مرتفع سازند. این تشکیلات، رفته رفته دارای نظم و گستردگی و هماهنگی بیش تری شد تا آن جا که در بعضی از اعصار همچون عصر امامین عسکریین و سپس عصر غیبت، به اوج گسترش و انسجام رسید و غالب نقاط شیعه نشین آن زمان در عالم اسلامی را زیر پوشش قرار داد. پژوهش حاضر، به بررسی نقش امام کاظم علیه السلام در ارتباط با سازمان وکالت می پردازد. پرسش هایی که در این زمینه وجود دارد، عبارت است از:

1. نقش امام کاظم علیه السلام در تأسیس سازمان وکالت چگونه بوده است؟
2. وکلای آن حضرت علیه السلام چه تعداد، چه کسانی و دارای چگونه شخصیت و عملکردی بوده اند؟
3. وظایف وکلا چه بوده است؟
4. فعالیت و کالا در چه تقاطعی بوده است؟
5. شیوه های ارتباطی امام کاظم علیه السلام با وکلای خود و از طریق آنان با شیعیان چگونه بود؟
6. کدام یک از وکلا پس از آن حضرت به انحراف گراییدند؟

در نیمه دوم دوران امامان معصوم یعنی از عصر امام صادق علیه السلام به بعد، شاهد فعالیت هادی دینی و اجتماعی هستیم که بی توجهی به آن، مستلزم ظلمی فاحش در حق معصومان، فقدان شناخت دقیق اوضاع عصر آن بزرگواران و چگونگی مجاهدت آنان و یاران مخلصشان خواهد بود. عملکرد مدبرانه امامان معصوم پس از حادثه خونبار کربلا، روند رو به رشدی را برای شیعیان و مناطق شیعه نشین فراهم آورد؛ به گونه ای که با وجود فشارهای فزاینده اموی و عباسی بر شیعیان و امامان معصوم، تشیع نه تنها نابود نشد، بلکه مسیر تبدیل نهالی نوپا به درختی تناور را پیمود. یکی از مهم ترین ابزار در اختیار معصومان، راه اندازی و بهره گیری از وکلا و نمایندگان بود که از سوی امامان معصوم؛، مأمور اقامت و ایفای نقش در نواحی شیعه نشین بودند. با توجه به ساختار این تشکیلات و نوع مأموریت و عملکرد وکلا می توان متناسب با مقتضیات و وضعیت آن دوره، نام «سازمان وکالت» را بر این تشکیلات اطلاق کرد. این سازمان، همچون مجموعه هایی که به طور سازمان یافته و نظام مند در پی انجام دادن هدفی مشترک هستند، دارای شالوده ای منظم و منسجم بود. این ساختار و شالوده را به مثابه هر می می توان تصور کرد که بالاترین بخش آن را رهبری سازمان، (یعنی امامان معصوم) تشکیل می داد و به ترتیب به سمت قاعده هرم، ابتدا وکلای ارشد و سپس وکلای نواحی مختلف قرار داشتند.

این سازمان که به ظاهر برای جمع آوری و تحویل وجوه و حقوق شرعی همچون خمس، زکات، نذرها و همین طور هدایای شیعیان به ائمه تأسیس شده بود، در کنار این مهم، وظایفی دیگر داشت از جمله: نقش علمی و دینی، نقش ارشادی در معرفی امام معصوم علیه السلام پس از شهادت امام پیشین، تحویل نامه های حاوی سؤالات شرعی و درخواست های شیعیان از امامان: به محضر آنان و

مقابلاً دریافت و تحویل پاسخ آنها به شیعیان، رفع اختلافات و منازعات شیعیان و غیره.

امام معصوم در این تشکیلات، رهبر سازمان تلقی می شد و وکلای برجسته ای که از آنها با عنوان سر وکیل یا وکیل ارشد می توان یاد کرد، نقش نظارت بر عملکرد وکلای نواحی مختلف را ایفا می کردند. گاهی مناطق شیعه نشین، بر حسب میزان و کیفیت تجمع شیعیان، به چندین منطقه کلی تقسیم می گردیدند و هر منطقه، به وکیلی خاص و برجسته سپرده می شد که نقش نظارتی بر کار سایر وکلا را نیز بر عهده داشت. امامان معصوم نقش رهبری خود بر این سازمان را به نحوی دقیق اعمال می نمودند. از جمله مواردی که آنان انجام می دادند عبارت است از: نصب و کلا به مقام وکالت و معرفی شخصیت و جایگاه آنان، تعیین جانشین برای وکلایی که از دنیا رحلت می کردند و یا به منطقه ای دیگر منتقل می شدند، نظارت بر عملکرد و کلا، منع آنان از تداخل در امور یکدیگر و تعیین قلمرو فعالیت هر یک، مؤاخذه و حسابرسی از وکلای فاسد و خائن، آگاه نمودن شیعیان و سایر وکلا از کذب دعاوی دروغین وکالت و بابت و عزل، لعن و طرد این مدعیان دروغین، و تأمین مالی و دینی وکلا

در این سازمان، برای برقراری ارتباط ائمه با وکلا و شیعیان، و ارتباط و کلا با یکدیگر، از ابزارهای خاصی استفاده می شد. گرچه ارتباطات رودررو و مستقیم و ارتباطات مکاتبه ای، هر دو وجود داشت، برای رعایت اصل تقیه و پنهان کاری، در مواردی که ارتباط حضوری خطرناک بود، ارتباطات غالباً شکل مکاتبه ای داشت و در قالب نامه ها و توقیعات ائمه انجام می گرفت. توجه به حجم زیاد این توقیعات و نامه ها در منابع روایی، اهمیت و ترجیح این روش را نسبت به ارتباط مستقیم روشن می کند. امامان شیعه، به ویژه در دوران شدت گیری جو اختناق و فشار، معمولاً از تماس مستقیم و برخورد مشافهه با شیعیان و حتی وکلایشان پرهیز داشتند. این نکته به ویژه در عصر امامین عسکرین بیش از هر زمان دیگر

محسوس است. از این رو، مسأله توقیعات و محتوا و کیفیت ارسال آنها، از مسائل مهم مبحث سازمان وکالت محسوب می شود.

همراه با روش مکاتبه ای، در بسیاری مواقع، شیعیان و وکلا به صورت حضوری با امامان ملاقات می کردند و راهنمایی های لازم را دریافت می داشتند. چنان که موسم حج، بهترین موقعیت برای تماس اعضای این سازمان با یکدیگر و با امام، دور از چشم حکومت های ظالم بود.

دوره فعالیت سازمان وکالت از عصر امام صادق علیه السلام تا پایان دوره غیبت صغرا ادامه داشت. متأسفانه، عواملی که در طول تاریخ، سبب از بین رفتن اطلاعات تاریخی در عرصه های گوناگون شد، امامان مباحث مربوط به سازمان وکالت را نیز گرفت و نتیجه آن شد که امروزه تنها به اسامی و عملکرد بخشی از وکلای ائمه دسترسی داریم. بر اساس پژوهش انجام گرفته در این زمینه، اسامی نزدیک به یک صد تن از وکلا در طول دویست سال فعالیت آن قابل شناسایی است. (1)

با وجود دقت و تأکید امامان بر سلامت اعتقادی و اخلاقی وکلا، اما طبع ذلت پذیر بشری، موجب انحراف معدودی از آنها شد که بعضی از آنها از وکلای امام کاظم بودند. مهم آن که امامان معصوم با بروز انحراف در وکلا، بلافاصله با آنان برخورد لازم و متناسب را انجام می دادند.

مؤسس سازمان وکالت؛ امام صادق علیه السلام یا امام کاظم علیه السلام؟

در این جا با این پرسش مواجه ایم که تاریخ آغاز فعالیت تشکیلات وکالت، مربوط به عصر کدامین امام معصوم و به ابتکار کدام یک از آن ذوات مقدسه بوده و نقش امام کاظم علیه السلام در این زمینه چگونه بوده است؟

ص: 494

1- نک: نگارنده: سازمان وکالت و نقش آن در عصر ائمه، انتشارات مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی، 1382.

از شواهد موجود، چنین بر می آید که سابقه تشکیلات وکالت به دوره امامت امام صادق علیه السلام باز می گردد. گرچه در متون روایی و تاریخی، به اسامی وکلایی برای معصومان قبل از امام صادق علیه السلام نیز بر می خوریم، وکالت در این دوره ها در مفهومی غیر از معنای آن در پژوهش حاضر مطرح بوده است. (1) وکالت به مفهوم

ص: 495

1- برای نمونه، جابر بن عبدالله انصاری می گوید: «قصد خروج به سمت خیبر را داشتیم؛ از این رو، نزد رسول خدا صلی الله علیه و آله رفته سلام کردم و عرضه داشتم که قصد خیبر دارم. فرمود: "هرگاه وکیل را دیدی، پانزده بار شتر از وی طلب کن..."». (مستدرک الوسائل، ج 14، ص 43، به نقل از عوالی اللئالی، ج 3، ص 256، ح 1). در این مورد، مشخص است که مراد، کارگزاران و نمایندگان پیامبر صلی الله علیه و آله در اراضی خیبر بوده اند. درباره حضرت فاطمه سلام الله علیها نیز نقل شده که پس از واگذاری فدک به آن حضرت از جانب پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله وکلا و کارگزاران فاطمه سلام الله علیها در فدک حضور داشتند و به امور آن رسیدگی می کردند. هنگامی که ابوبکر به خلافت رسید، وکلا و کارگزاران حضرت فاطمه سلام الله علیها را از فدک اخراج نمود: «... فلم یزل وکلائها فیها حیاه رسول الله صلی الله علیه و آله، فلما ولی ابوبکر اخراج عنها وکلائها...»؛ (کافی، ج 1، ص 543، ح 5؛ مستدرک الوسائل، ج 17، ص 399). درباره حضرت علی علیه السلام نیز وکلایی برای آن حضرت گزارش شده است؛ برای نمونه می توان به موضوع مربوط به فردی اعرابی اشاره کرد که از حضرت چیزی طلب کرد و آن حضرت به وکیلش دستور دادند هزار درهم یا دینار پردازد. وکیل سؤال کرد: "درهم بدهم یا دینار؟" حضرت فرمودند: «هر دو نزد من به منزله دو نوع سنگ هستند! به اعرابی آن را بده که برایش سودمندتر است.» (مناقب آل ابی طالب، ج 2، ص 118؛ مستدرک الوسائل، ج 7، ص 268). ابوبصیر نیز نقل کرده که وقتی به امیر مؤمنان خبر رسید که طلحه و زبیر می گویند علی بدون مال است، این سخن بر حضرت گران آمد. از این رو، به وکلایش امر فرمود که همه غلات را جمع کنند و اول سال نزد ایشان آورند. پس از جمع و فروش غلات، صد هزار درهم فراهم شد! در حالی که حضرت آن پولها را مقابل خود ریخته بود، سراغ طلحه و زبیر فرستاد و به آنان فرمود: «قسم به خدا، این مال از آن من است و کسی را در آن حقی نیست». طلحه و زبیر در حالی که به صدق کلام حضرت یقین داشتند و نسبت به فراوانی اموال ایشان در شگفت بودند از آن جا خارج شدند. (کافی، ج 6، ص 440؛ وسائل الشیعه ج 3، ص 343؛ بحار الانوار، ج 41، ص 125). در این باره هم چنین می توان به توکیل عقیل توسط امیر مؤمنان علیه السلام در مجلس ابوبکر یا عمر و به توکیل عبدالله بن جعفر توسط آن حضرت در مجلس عثمان اشاره کرد. (المبسوط، ج 2، ص 360؛ مستدرک الوسائل، ج 14، ص 43 و ج 3، ص 257). روشن است که این موارد، مربوط به کارگزاران با خدمه حضرت در امور شخصی یا احیانا حکومتی است و با مفهوم وکالت در پژوهش حاضر تفاوت دارد. درباره امام حسن مجتبی علیه السلام نیز نقل شده که مردی از حضرت چیزی طلب کرد و آن جناب وکیلشان را طلبیدند و پس از محاسبه مایحتاج و نفقات، اضافه اموال را به آن مرد دادند. (کشف الغمه، ج 2، ص 181؛ مطالب السؤل، ص 345؛ مستدرک الوسائل، ج 7، ص 270).

«نمایندگان ائمه برای انجام دادن يك سلسله وظایف خاص در میان شیعیان» در واقع از عصر امام صادق علیه السلام به بعد پدید آمده است.

اما جای این پرسش باقی است که چرا سابقه چنین تشکیلاتی را در عصر امام باقر علیه السلام و دوره های قبل از ایشان نمی یابیم و از سوی دیگر، چرا معتقدیم که این تشکیلات از عصر امام صادق علیه السلام - و نه عصر امام کاظم علیه السلام - آغاز به فعالیت کرده است؟

برای پاسخ به پرسش اول باید به دو نکته توجه کرد: نخست آن که تعداد شیعیان و میزان گسترش آنها در مناطق مختلف، آن قدر نبود که به اعزام نماینده و وکیل از جانب امام باقر علیه السلام و امامان پیش از ایشان احساس نیاز شود. (1) دوم سختی اوضاع سیاسی، اجتماعی و اقتصادی در عصر امام باقر علیه السلام، به ویژه دوران هشام بن عبد الملک، مانع فعالیت بیش تر آن حضرت برای گسترش دامنه تشیع بود. (2) جمع وجوه مالی و هدایا و نذورات شیعیان از اهداف عمده تشکیل این سازمان بود. در عصر بنی امیه، شیعیان در نهایت تنگ دستی به سر می بردند. با توجه به مجموع این زمینه ها، می توان دریافت که چرا در منابع رجالی، هیچ گونه تصریحی به وکالت کسی از اصحاب امام باقر علیه السلام و امامان پیش از ایشان نشده است. (3)

ص: 496

1- مؤید این مدعا، روایتی از امام صادق علیه السلام است که فرمود: «ارتد الناس بعد قتل الحسين الا ثلاثة: ابو خالد الکابلی و یحیی بن ام الطویل و جبیر بن مطعم، ثم إن الناس لحقوا و کثروا». (رجال کشی، ص 123، ح 194)؛ گفتنی است مفهوم این روایت، کم توجهی مردم در دوران پس از امام حسین علیه السلام به رعایت و ادای حقوق اهل بیت: است، زیرا بصیرت لازم را در این باره نداشتند. البته در سایه تلاش ها و روشن گری های امام سجاد علیه السلام امام باقر علیه السلام تعداد پیروان آنان رو به فزونی نهاد.

2- شیخ طوسی، امالی، ص 154؛ بحار الانوار، ج 46، ص 360

3- گرچه بنا بر يك احتمال در عبارت شیخ طوسی در کتاب الغیبه (ص 209) مران بن اعین می تواند وکیل امام باقر علیه السلام به شمار آید. شیخ طوسی در بخش معرفی وکلای ممدوح ائمه: قبل از عصر غیبت، به نام حمران بن اعین و روایتی از امام باقر علیه السلام در مدح او اشاره نموده و با توجه به این که حمران در عصر امام صادق علیه السلام از دنیا رفته، لذا احتمال وکالت وی هم برای امام صادق علیه السلام و هم امام باقر علیه السلام می رود. هر چند چنین احتمالی منتفی نیست، نیازمند شواهد قطعی تری است.

از عصر امام صادق علیه السلام به بعد، با روی کار آمدن بنی عباس و درگیری های آنان با بنی امیه، زمینه هایی برای گسترش تشیع فراهم شد و اوضاع سیاسی برای پایه ریزی چنین تشکیلاتی مساعد بود. اینکه تعداد محدثان و شاگردان روایت کننده از امام صادق علیه السلام حدود چهار هزار نفر ذکر شده، گویای میزان رشد کمی شیعیان در این عصر است. از این رو، ادعای پی ریزی مقدمات سازمان وکالت توسط امام صادق علیه السلام، گزاف نخواهد بود. شیخ طوسی تنها کسی است که به اسامی تعدادی از وکلای امام صادق علیه السلام اشاره کرده است. (1) وی در فصل معرفی سفرای عصر غیبت، ابتدا وکلای ممدوح و مذموم ائمه پیش از عصر غیبت را معرفی کرده و از حمران بن اعین، مفضل بن عمر جعفی، معلی بن خنیس، نصر بن قابوس لخمی و عبد الرحمان بن حجاج به عنوان وکلای امام صادق علیه السلام نام برده است. او درباره معلی بن خنیس می گوید: «کان من قوام ابی عبد الله». درباره نصر بن قابوس و عبد الرحمان بن حجاج تعبیر «کان وکیلا لابی عبد الله» را به کار برده و درباره حمران بن اعین و مفضل بن عمر جعفی، گرچه تصریح به وکالت ندارد، با توجه به عنوان فصل که مربوط به برشماری وکلای ممدوح ائمه و نیز معاصر بودن آنان با امام ششم است، وکالتشان برای امام صادق علیه السلام محرز می شود.

بنابراین، با توجه به تصریح شیخ به وکالت این پنج نفر، جای تردید باقی نمی ماند که پی ریزی سازمان وکالت مربوط به این عصر است، گرچه فعالیت و گسترش آن مانند دوران امام کاظم علیه السلام نبوده است. برخی از پژوهش گران، این گونه وکالت ها را وکالت در امور شخصی امام صادق علیه السلام قلمداد کرده اند؛ یعنی این افراد را خدمت کاران حضرت می دانند که وجوه مالی را که شیعیان به مدینه می آوردند نیز دریافت می کردند. (2) اما با توجه به تصریح شیخ طوسی به

ص: 497

1- کتاب الغیبه، ص 209-210.

2- سید حسین مدرسی طباطبایی، مکتب در فرایند تکامل، ص 20.

وکالت آن پنج نفر، لزومی ندارد تمامی این افراد را خدمت کاران شخصی حضرت به شمار آوریم. شواهدی نیز مؤید این مدعاست، از جمله سخن زید بن علی بن الحسین به امام صادق علیه السلام مبنی بر دریافت اموالی از شرق و غرب،⁽¹⁾ و روایت دال بر تحویل اموالی توسط دو مرد خراسانی به امام صادق علیه السلام⁽²⁾ و نیز فرستادن جاسوسی توسط منصور عباسی به عنوان فردی شیعی از اهالی خراسان که قصد داشت با تحویل وجوه شرعی و اموال به امام صادق علیه السلام و عبد الله بن حسن و گرفتن دست خط از آنان، سندی مبنی بر فعالیت آنان علیه حکومت عباسی فراهم کند.⁽³⁾ این امر وجود رابطه مالی بین امام و خراسان و آگاهی منصور از این امر را نشان می دهد. افزون بر این موارد، گزارش شیخ طوسی مبنی بر آن که یکی از وکلای امام صادق علیه السلام به نام نصر بن قابوس لخمی به مدت بیست سال مخفیانه وکیل امام صادق علیه السلام بود، شاهد روشنی بر این مدعاست که وکالت وی فراتر از وکالت در امور شخصی امام بوده زیرا در آن صورت نیازی به این همه مخفی کاری در این مدت طولانی نبود. بنابر این، در مجموع می توانیم همچون برخی از پژوهش گران،⁽⁴⁾ تأسیس این سازمان را در عصر امام صادق علیه السلام و گسترش آن را در عصر امام کاظم علیه السلام بدانیم.

در دوران امام کاظم علیه السلام، هر چند این سازمان با مشکلاتی همچون دستگیری و شکنجه حضرت و برخی از وکلا مواجه شد،⁽⁵⁾ ولی نواحی زیر پوشش و محدوده فعالیت وکلا گسترش یافت.

ص: 498

1- مناقب آل ابی طالب، ج 4، ص 225.

2- الخرائج و الجرائح، ج 2، ص 777

3- مناقب آل ابی طالب، ج 4، ص 220؛ کافی، ج 1، ص 475، ح 6

4- جاسم حسین، تاریخ سیاسی غیبت امام دوازدهم، ص 134.

5- رجال نجاشی، ص 229؛ رجال کشی، ص 258، ح 477؛ فرق الشیعه، ص 84-85.

در معرفی سازمان وکالت، گفتیم که این تشکیلات را به مثابه هر می می توان دانست که در رأس آن امام معصوم و در بدنه، وکلای خاص و در قاعده آن، وکلای مقیم در نواحی مختلف شیعه نشین قرار داشتند. بنابر این، امام معصوم نقش اصلی را در هدایت این تشکیلات بر عهده داشتند. در ادامه، بر اساس آنچه از شواهد و مستندات تاریخی و روایی در دست است، می کوشیم نقش آن حضرت در رهبری وکلا و سازمان وکالت را تبیین کنیم.

یکی از مسئولیت های امامان در برابر وکلا، معرفی جایگاه و شخصیت آنان به شیعیان بود. توصیف و تمجید امام کاظم علیه السلام از مفضل بن عمر جعفی و نیز ارجاع شیعیان به اوست که در بخش معرفی وکلای ایشان مستند این مدعا خواهد آمد.

مقابله با جریان های انحرافی نفوذی در بین وکلا، از دیگر مسئولیت های امامان در رأس سازمان وکالت بود. جریان واقعه یکی از مهم ترین انحرافات پدید آمده در میان وکلا محسوب می شد. هرچند، این جریان پس از شهادت امام کاظم علیه السلام پدید آمد، بر اساس برخی روایات، امام در زمان حیاتشان گاه هشدارهایی را به رهبران واقعه می دادند.⁽¹⁾ اما از آنجا که علم امام نسبت به رفتار آینده افراد نمی توانست ملاک عملکرد معصومان باشد، سران واقعه در دوره امام کاظم علیه السلام در منصب خود باقی بودند.

با توجه به فضای خفقان آمیز عصر عباسی و حساسیت دستگاه حکومتی در برابر فعالیت های وکلا، امامان معصوم نقش مهمی در رعایت نهان کاری برای حفظ امنیت و کالا و مجموعه تشکیلات وکالت را بر عهده داشتند. نمونه شایان

ص: 499

1- شواهد و مستندات برخورد امام کاظم علیه السلام با سران واقعه را در بحث ریزش های سازمان وکالت پس از شهادت ایشان ملاحظه کنید.

ذکر از امام کاظم در این باره، به فرستاده های علی بن یقطین به مدینه مربوط می شود که حضرت در خارج مدینه با آنان دیدار کردند و اموال و نامه ها را تحویل گرفته، آنان را از ورود به مدینه منع فرمودند.⁽¹⁾ آن سان که از بررسی و تحلیل این جریان بر می آید، گویا رعایت مسائل امنیتی، موجب این نوع حرکت آن حضرت شده است. امام کاظم علیه السلام برای رعایت اصل نهان کاری، گاه از قبول مستقیم اموال از شیعیان پرهیز می کردند و آنان را به وکلا ارجاع می دادند؛ مستند این مدعا را در بخش معرفی مفضل بن عمر جعفری می آوریم.

بالاخره نقش ارتباطی سازمان وکالت که از مهم ترین وظایف این تشکیلات بوده مورد امام کاظم علیه السلام به گونه های مختلفی اعمال می شد. ارتباطات وکلا و شیعیان با آن حضرت در صورت فقدان خطر، به صورت مستقیم بود. برای مثال، یکی از شیعیان - و شاید یکی از وکلای خراسان - به قصد تحویل اموال شرعی و نامه های حاوی پرسش های شیعیان آن سامان، به مدینه آمد و پس از اطلاع از شهادت امام صادق علیه السلام، ضمن دیدار با امام کاظم علیه السلام و یقین به امامت آن حضرت، آنچه را همراه آورده بود به آن حضرت تحویل داد.⁽²⁾

گونه دیگر ارتباط در شبکه وکالت، از طریق مکاتبه و نیز پیک بود. به نمونه ای از بهره گیری از پیک ها، در روایت مربوط به فرستادگان علی بن یقطین به مدینه، پیش از این اشارت رفت. اما درباره بهره گیری از ابزار مکاتبه، روایت جالبی حکایت از آن دارد که امام کاظم علیه السلام در دوران حبس، بدین وسیله با برخی از شیعیان یا وکلا در تماس بودند. آن حضرت در یک مورد، نامه های حاوی دستورهایشان را از طریق فردی به نام حسین بن مختار به خارج از زندان فرستادند.⁽³⁾ در موردی دیگر، شخصی به نام علی بن سوید به امام کاظم علیه السلام نامه ای مشتمل بر چند سؤال

ص: 500

1- تفصیل این روایت را در بخش معرفی وکلا از این مقاله (ضمن معرفی علی بن یقطین) ملاحظه کنید.

2- الخرائج و الجرائح، ج 1 ص 328-331، ح 22.

3- کافی، ج 1، ص 312، ح 8.

ارسال کرد و امام نیز به طور پنهانی، پاسخ نامه او را از زندان برایش ارسال کردند.⁽¹⁾

درباره مناطق و قلمرو فعالیت وکلای امام کاظم علیه السلام چنان که در توضیحات مربوط به معرفی شخصیت و عملکرد وکلای آن حضرت خواهید دید - وکلای آن حضرت در نقاطی مثل کوفه،⁽²⁾ بغداد،⁽³⁾ مدینه،⁽⁴⁾ مصر،⁽⁵⁾ اهواز⁽⁶⁾ و برخی نقاط دیگر به فعالیت مشغول بودند.

شخصیت و عملکرد وکلای امام کاظم علیه السلام

اشاره

به طور قطع می توان گفت: آنچه از اسامی وکلا در منابع موجود باقی مانده، به مراتب کمتر از تعداد واقعی وکلای آن حضرت است اما با وجود این، از خلال بررسی شخصیت و عملکرد اسامی موجود، به تصویری نزدیک واقع از وضعیت سازمان وکالت در عصر آن حضرت می توان دست یافت. منابع موجود به اسامی سیزده نفر از وکلای آن حضرت اشاره کرده اند که عبارتند از:

مفضل بن عمر جعفی، عبدالرحمان بن حجاج، عبدالله بن جنذب، علی بن یقطین، اسامه بن حفص، ابراهیم بن سلام نیشابوری، یونس بن یعقوب، علی بن ابی حمزه بطائنی، زیاد بن مروان قندی، احمد بن ابی بشر سراج، عثمان بن عیسی رواسی، منصور بن یونس بزرج و حیان سراج.

گفتنی است که بعضی از آنان، از طرف امام صادق علیه السلام یا امام رضا علیه السلام و حتی امام جواد علیه السلام نیز وکالت داشته اند. در ادامه به معرفی وکلای آن حضرت و عملکرد آنان می پردازیم.

ص: 501

1- همان، ج 8 ص 124، ح 95.

2- رجال کشی، ص 459، ح 871

3- رجال نجاشی، ص 229.

4- همان، ص 311.

5- رجال کشی، ص 598، ح 1120.

6- همان، ص 549، ح 1038.

شیخ طوسی وی را در عداد وکلای شایسته امام صادق علیه السلام و امام کاظم علیه السلام دانسته است.⁽¹⁾ از برخی روایات کشی نیز وکالت وی برای امام کاظم علیه السلام استفاده می شود.⁽²⁾ درباره وی بین رجالیان وحدت کلمه دیده نمی شود؛ برخی به دلیل وجود روایاتی در ذم وی، و همین طور اتهام گرایش های غلو آمیز به وی، به تضعیف او پرداخته اند. گروهی دیگر، با توجه به روایات عدیده ای که بر مدح و جلالت مقام وی دلالت دارند، به دفاع از وی و توجیه روایات ذاقه پرداخته اند. به نظر می رسد که با توجه به مقام وکالت او و نیز روایات عدیده دال بر مدح و تمجید از وی، می توان دیدگاه مدافعان او را تأیید نمود.

بنا به روایت کلینی، امام صادق علیه السلام، او را مأمور رسیدگی به مشکلات و منازعات شیعیان کردند و حتی به او وکالت دادند که در صورت لزوم، اموالی را نیز در این راه مصرف کند.⁽³⁾ این روایت، به خوبی بر نزدیکی وی به امام ششم دلالت دارد و این که آن جناب وی را امین خود ساخته و برای رفع دعاوی، صالح تشخیص داده بودند.

طبق روایت دیگر، هنگامی که «ابو الخطاب» رو به انحراف نهاد، گروهی از شیعیان عراق از امام صادق علیه السلام خواستند که کسی را به آنان معرفی فرمایند تا در امور دینی و مسائل شرعی خود به وی مراجعه کنند. آن جناب ضمن معرفی مفضل بن عمر، در وصفش فرمودند: «همانا مفضل را برای شما نصب کردم، از او بشنوید و بپذیرید؛ زیرا او جز حق را به خدا و من نسبت نمی دهد».⁽⁴⁾

ص: 502

1- کتاب الغیبه، ص 210.

2- رجال کشی، ص 328، ح 595.

3- کافی، ج 2 ص 209.

4- رجال کشی، ص 327، ح 592.

وی مدتی از دوران امامت امام کاظم علیه السلام را نیز درك کرد و در عصر آن جناب رحلت نمود. بنا به نقل کشی از عیسی بن سلیمان، وی هنگام بیماری مفضل، به حضور امام کاظم علیه السلام شرفیاب شد و خبر بیماری او را به حضرت ابلاغ نمود و طلب دعا کرد. آن جناب در پاسخ فرمودند: «خداوند مفضل را رحمت کند؛ او از محنت و رنج این دنیا راحت شد!» وی گوید: «هنگامی که از نزد امام بیرون آمدم، به اصحاب حاضر در آن جا گفتم که مفضل رحلت نموده است. سپس به سمت کوفه رفته، پس از ورود به آن، خبر رحلت او را در سه روز قبل، یعنی همان روزی که حضرت خبر رحلتش را داد، شنیدم.»⁽¹⁾

از روایت شیخ طوسی و کشی، چنین بر می آید که امام کاظم علیه السلام، وی را به عنوان وکیل ارشد و تنها واسطه بین خود و سایر وکلا و شیعیان قرار داده بودند. موسی بن بکر گوید: «در مدتی که در مقام خدمت گزاری امام کاظم علیه السلام انجام وظیفه می کردم، ندیدم چیزی به دست حضرت برسد جز آن که از طریق مفضل بن عمر بود و چه بسا کسی چیزی نزد حضرت می آورد و ایشان آن را نمی پذیرفتند و می فرمودند آن را به مفضل برسان!» هشام بن احمر نیز گفته: «اموالی را به مدینه برای امام کاظم علیه السلام آوردم، ولی آن حضرت نپذیرفتند و فرمودند: "آنها را باز گردان و به مفضل بن عمر تحویل بده!"؛ پس تمامی آنها را به جعفری برده و بر در خانه مفضل نهادم.»⁽²⁾ از این روایت و روایات پیشین، بر می آید که مدینه و کوفه، محل فعالیت مفضل بوده است.

مفضل را می توان محرم اسرار امام صادق علیه السلام و امام کاظم علیه السلام دانست؛ کسی که نهایت شفقت و ارادت را نسبت به آن بزرگواران اظهار می کرده، به گونه ای که هر دو امام، از وجود این روحیه در مفضل به نیکی یاد کرده و ستوده اند. هشام بن احمر گوید: «روزی در حالی که امام صادق علیه السلام در مزرعه شان حضور داشتند و

ص: 503

1- همان، ص 329، ح 597

2- رجال کشی، ص 328، ح 595، کتاب الغیبه، ص 210.

عرق از سر و روی آن حضرت سرازیر بود، خواستم درباره مفضل از آن جناب سؤال کنم که خود حضرت ابتدا به سخن کرده فرمودند: "نیکو بنده ای است مفضل بن عمر! و این سخن را چندبار تکرار فرمودند و ادامه دادند: "او در شفقت همچون پدری است".⁽¹⁾

بر اساس روایتی دیگر، روزی فیض بن مختار، به امام صادق علیه السلام عرضه داشت: «من در کوفه، میان حلقه اصحاب نشسته، حدیث می شنوم و گاه دچار تردید می شوم. و زمانی تردیدم از بین می رود که نزد مفضل می روم و او درباره صحت و سقم احادیث قضاوت می کند. در این هنگام جانم آرام گرفته، به یقین و اطمینان می رسد.» امام صادق علیه السلام فرمودند: «آری او همان گونه است که تو می گویی». ⁽²⁾ امام کاظم علیه السلام نیز به محمد بن سنان فرمودند: «مفضل محل انس و مایه آرامش جان من است!» ⁽³⁾

عبدالرحمان بن حجاج بجلي

شیخ طوسی وی را جزء اصحاب امام صادق علیه السلام و امام کاظم علیه السلام برشمرده ⁽⁴⁾ و تاریخ وفات وی را در عصر امام رضا علیه السلام ذکر کرده است. ⁽⁵⁾ بدین ترتیب، باید آن جناب را نیز درك کرده باشد؛ چنان که نجاشی به این امر تصریح کرده است. ⁽⁶⁾ علامه حلی نیز بر همین مبنا، وفات وی را به عصر امام رضا علیه السلام مربوط دانسته است. ⁽⁷⁾ اما این سخن، با آنچه مسعودی درباره اجتماع سران شیعه در منزل

ص: 504

- 1- همان، ص 322، ح 585؛ همان، ص 210.
- 2- رجال کشی، ص 135، ح 216.
- 3- همان، ص 509، ح 982.
- 4- رجال شیخ طوسی، ص 230 و 353.
- 5- کتاب الغیبه، ص 210.
- 6- رجال نجاشی، ص 165.
- 7- رجال علامه حلی، ص 113.

عبد الرحمان بن حجاج در بغداد پس از شهادت امام رضا علیه السلام برای مشورت درباره امر جانشینی آن حضرت آورده، منافات دارد. (1) بنابر این، به نظر می رسد که وی تا عصر امام جواد علیه السلام در قید حیات بوده است؛ زیرا روایت مسعودی از حیات وی در این عصر و حضورش در جمع سران شیعه که در خانه او تجمع کرده بودند، حکایت دارد. با عنایت به سخن شیخ طوسی و کشی، وکالت وی برای امام صادق علیه السلام و امام کاظم علیه السلام اثبات می شود. سخن مسعودی نیز بر وکالت و رهبری وی برای شیعیان عراق دلالت دارد. بدین ترتیب، می توان وکالت وی برای چهار امام معصوم را از این نقل ها به دست آورد. تعبیر شیخ طوسی درباره وی چنین است: «وکان عبد الرحمان بن الحجاج و کیلا لأبی عبدالله علیه السلام و مات فی عصر الرضا علیه السلام 7 علی ولایته». (2) از این سخن، وکالتش برای امام صادق علیه السلام اثبات می گردد. کشی نیز از وی چنین روایت کرده است: «یک سال، در حالی که مال بسیاری متعلق به ابو ابراهیم (امام کاظم علیه السلام) به همراه داشتم، [به قصد ملاقات با آن جناب] خارج شدم و علی بن یقظین نیز نامه ای به من داد تا به حضرت برسانم که ضمن آن، از حضرت طلب دعا کرده بود». (3)

از این سخن که مال بسیاری متعلق به امام کاظم علیه السلام به همراه داشته، همچون برخی رجالیان، (4) وکالت وی برای آن حضرت را می توانیم استنباط کنیم؛ زیرا بعید است که این اموال، وجوه شرعی شخصی وی بوده باشد! مؤید این سخن آنکه وی دارای سابقه وکالت در عصر امام صادق علیه السلام بوده و طبیعی است که ائمه بعدی، از وجود کسانی بهره می بردند که دارای سابقه و تجربه وکالت برای ائمه پیشین بوده اند. نقل یاد شده، هم چنین بر نقش ارتباطی وی بین مرکز رهبری

ص: 505

1- اثبات الوصیه ص 213.

2- کتاب الغیبه، ص 210؛ بحار الانوار، ج 47، ص 343.

3- رجال کشی، ص 431، ح 808.

4- تنقیح المقال، ج 2، رقم 6356

سازمان وکالت در مدینه و وکلای امام کاظم علیه السلام، همچون علی بن یقظین در عراق، دلالت می کند.

اما وکالت وی برای امام رضا علیه السلام و امام جواد علیه السلام نیز با توجه به نقل یاد شده از مسعودی، قابل استفاده است. تأمل در این نقل می تواند ما را به چیزی فراتر از وکالت، درباره عبد الرحمان بن حجاج رهنمون گردد. اجتماع سران شیعه در منزل او برای مشورت درباره این امر مهم، از نوعی رهبری وی برای شیعیان عراق و به ویژه بغداد حکایت می کند و با توجه به سابقه مصاحبت او با سه امام پیشین و وکالت آنان، وی بایستی «وکیل ارشد» یا «سروکیل» برای وکلای عراق بوده باشد؛ چنان که برخی از محققان نیز بدان تصریح کرده اند.⁽¹⁾

روایات متعددی درباره جلالت قدر وی نزد ائمه وجود دارد. شیخ مفید وی را در زمره شیوخ و خواص و تقات از اصحاب ابی عبدالله برشمرده است.⁽²⁾ بنا به نقل کشی از نصر بن صباح، امام کاظم علیه السلام درباره عبدالرحمان بن حجاج شهادت دادند که: «وی از اهل بهشت است». امام صادق علیه السلام همواره به او می فرمودند: «یا عبدالرحمان! کَلِّمْ أَهْلَ الْمَدِينَةِ فَإِنَّ أَحَبَّ أَنْ يَرَى فِي رِجَالِ الشَّيْعَةِ مِثْلَكَ!»⁽³⁾ این سخن بر مقام علمی و معرفتی وی و جایگاه والایش نزد امام صادق علیه السلام دلالت دارد.

کشی روایت دیگری درباره وی نقل کرده که درباره مفهوم آن نظرهایی ابراز شده است. بنابر این روایت، هنگامی که نزد امام کاظم علیه السلام سخن از عبد الرحمان بن حجاج به میان رفت، آن حضرت فرمود: «إِنَّهُ لَثَقِيلٌ عَلَى الْفُؤَادِ».⁽⁴⁾ ظاهر این جمله را برخی از رجالیان، دال بر ذم وی دانسته اند! ولی برای آن، احتمالاتی ذکر

ص: 506

1- تاریخ سیاسی غیبت امام دوازدهم، ص 137.

2- ارشاد، ص 288.

3- رجال کشی، ص 442، ح 830

4- همان، ص 441، ح 829

کرده اند که بر مدح وی دلالت دارد. مثلاً- این که مراد، سنگینی وی بر قلوب مخالفان است؛ یا این که مراد، ثقل این دو اسم، یعنی: «عبدالرحمان» و «حجاج» است؛ زیرا نام «ابن ملجم» و «حجاج بن یوسف» را تداعی می کند؛ یا این که، به معنای «موقر» و «معظم» در قلوب است. (1)

سخن دیگر درباره «عبد الرحمان» آن که بنا بر نقل نجاشی، وی به گرایش به «مذهب کیسانیه» متهم بوده است: «وی پس از امام کاظم علیه السلام 7 در قید حیات بوده و رجوع به قول حق کرده و امام رضا علیه السلام را ملاقات نموده است». (2) شیخ طوسی نیز وی را از جمله آن دسته از گروندگان به مذهب وقف، پس از شهادت امام کاظم علیه السلام عنوان کرده که ابتدا در امامت امام رضا علیه السلام تردید کردند، ولی پس از یقین به امامت آن جناب، رجوع به قول حق نمودند. (3) بنا به نقل ابن شهر آشوب، عبد الرحمان با مشاهده معجزه ای از امام رضا علیه السلام از قول به وقف دست کشید. (4) برخی از رجالیان در مقام توجیه سخن اول (گرایش به کیسانیه) گفته اند: کسی تصریح به این سخن نکرده و صرفاً نجاشی آن را با تعبیر «رمی بالکیسانیه» آورده که نمی تواند دلالت بر چیزی داشته باشد. (5) اما گرایش وی به مذهب وقف و تشکیک در امامت امام رضا علیه السلام با توجه به تصریح شیخ طوسی انکار ناپذیر است، ولی می توان آن را چنین تحلیل نمود که در جریان وقف، با توجه به این که سردمداران این مذهب، برخی از وکالای برجسته امام کاظم علیه السلام و افراد سرشناس شیعی بودند و روایاتی به ظاهر موجه نیز درباره مهدویت امام کاظم علیه السلام در میان شیعیان متداول بود، لذا جو فکری و عقیدتی پدید آمده به صورت موجی گذرا،

ص: 507

1- تنقیح المقال، ج 2، رقم 6356؛ معجم رجال الحدیث، ج 9، ص 322. (مرحوم خوئی و مامقانی جمله یاد شده را دال بر مدح وی دانسته اند.)

2- رجال نجاشی، ص 165.

3- کتاب الغیبه شیخ طوسی، ص 47.

4- مناقب آل ابی طالب، ج 4، ص 336.

5- تنقیح المقال، ج 2، رقم 6356.

تردیدی در قلب برخی از شخصیت های برجسته شیعی مانند عبدالرحمان بن حجاج، یونس بن یعقوب، جمیل بن دراج، رفاعه بن موسی، حماد بن عیسی، احمد بن محمد بن ابی نصر بزنطی و حسین بن علی و شاء ایجاد کرد، ولی تمامی آنان پس از مدت کوتاهی، به بطلان این مذهب آگاه شده، به امامت امام رضا علیه السلام 7 معتقد گشتند.

از روایت کلینی به نقل از امام صادق علیه السلام چنین بر می آید که عبدالرحمان در مدینه رحلت نموده و همان جا دفن شده است. در این روایت، امام صادق علیه السلام فرمود: «هر کسی که در مدینه از دنیا رود، خداوند در قیامت وی را جزو آمین مبعوث فرماید» و از جمله آنان، یحیی بن حبیب، ابوعبیده حذاء و عبد الرحمان بن حجاج را ذکر فرمود. البته با توجه به این که وی و یحیی بن حبیب پس از امام صادق علیه السلام از دنیا رفته اند، سخن حضرت را بایستی حمل بر اخبار از غیب نمود؛ نه بر این که آنان در عصر آن جناب رحلت کرده بودند. (1)

بنا به نقل نجاشی، عبد الرحمان بن حجاج در اصل کوفی بوده و به شغل فروش سابری (نوعی لباس تنگ و زیبا یا زره باریک بافت، یا خرما نیکو) مشغول بوده و در بغداد سکونت داشته است. به گفته نجاشی، دختر پسرش، با پیرزن هایی از اقوام نجاشی رفت و آمد داشته و از عبادات و فضیلت جدش برای آنان سخن می گفته است. شیخ طوسی وی را دارای کتابی و نجاشی دارای کتبی دانسته است. (2)

عبد الله بن جندب بجلی

به گفته شیخ طوسی، وی وکیل امام کاظم علیه السلام و امام رضا علیه السلام بوده است. (3) و بنا

ص: 508

1- همان، ج 2، رقم 6356.

2- رجال نجاشی، ص 165؛ فهرست شیخ طوسی، ص 108.

3- کتاب الغیبه، ص 210-211.

به نقل کشی، پس از رحلت عبدالله بن جندب، علی بن مهزیار به جای وی منصوب شد. (1) این نقل نیز با توجه به وکالت علی بن مهزیار در منطقه اهواز، به وکالت وی در این منطقه صراحت دارد. شیخ طوسی وی را در شمار اصحاب امام صادق علیه السلام، امام کاظم علیه السلام و امام رضا علیه السلام برشمرده، اما به وکالت او برای امام صادق علیه السلام تصریح نکرده است. (2) برخی از پژوهشگران، با توجه به روایت مفصل تحف العقول، مشتمل بر وصایای امام صادق علیه السلام به عبد الله بن جندب و به ویژه با عنایت به بعضی از فقرات این وصایا که امام در آن، به عبدالله بن جندب می فرماید: «به گروه های شیعه ابلاغ کن که...»، (3) چنین استنباط کرده اند که وی وکیل امام صادق علیه السلام نیز بوده و سابقه وی در سازمان وکالت به دوره پیش از امام کاظم علیه السلام مربوط می شود. (4)

آنچه وی را در میان خیل اصحاب امام صادق علیه السلام و امام کاظم علیه السلام متمایز و برجسته نموده، بعد عبادت و تسك و فروتنی اوست. شیخ طوسی پس از معرفی وی به عنوان وکیل امام صادق علیه السلام و امام کاظم علیه السلام چنین تعبیری دارد: «وَ كَانَ عَابِدًا رَفِيعَ الْمَنْزِلَةِ لَدَيْهِمَا». (5) کشی نیز از امام کاظم علیه السلام نقل کرده که فرمود: «ان عبدالله بن جندب لمن المخبئين (6) همانا عبدالله بن جندب از فروتنان و خاضعان است.» کشی ضمن نقلی دیگر از یونس بن عبد الرحمان، جلوه دیگری از این شاگرد لایق مکتب امام صادق علیه السلام و امام کاظم علیه السلام را نمایان ساخته است. یونس گوید:

عبدالله بن جندب را که یکی از شب زنده داران و ساعیان در امر عبادت بود،

ص: 509

-
- 1- رجال کشی، ص 549، ح 1038.
 - 2- رجال الطوسی، ص 232 و 340 و 359.
 - 3- تحف العقول عن الرسول 9 ص 223.
 - 4- تاریخ سیاسی غیبت امام دوازدهم، ص 136 و 157.
 - 5- کتاب الغیبه، ص 210-211.
 - 6- رجال کشی، ص 587، ح 1098.

دیدم که از عرفه در حال کوچ کردن بود. گفتم: «تلاشت در جهت عبادت در این روز را خداوند مشاهده نمود.» گفت: «به خدا قسم! هیچ دعایی برای خودم نکردم؛ زیرا از ابوالحسن امام کاظم علیه السلام شنیدم که می فرمود: "کسی که در پنهان برای برادر مؤمنش دعا کند، از کُنه آسمان ندا می رسد که: به عوض هر کلمه برای تو صد هزار برابر باد!" و من نخواستم صد هزار را در قبال یکی وانهم که نمی دانم مستجاب می شود یا نه. (1)

در روایتی دیگر چنین آمده که وی روزی به امام کاظم علیه السلام عرض کرد: «آیا از من راضی هستید؟» فرمود: «آری به خدا قسم، و خدا و رسولش نیز از تو راضی اند!». (2)

بنا به نقلی دیگر، روزی امام کاظم علیه السلام به وی، در حالی که از نزد حضرت باز می گشت، نگریسته، فرمودند: «آیا این، قابل قیاس (با کسی هست؟!))» (3) وی همان است که به همراه صفوان بن یحیی و علی بن نعمان در بیت الله الحرام با یکدیگر قرار گذاشتند که هر يك که زودتر رحلت نمود، فرد باقی مانده به عوض فرد در گذشته، نماز و روزه و زکات به جای آورد. عبدالله بن جندب و علی بن نعمان درگذشتند؛ و صفوان در مابقی عمر، اعمال یادشده را به عوض آنان انجام می داد. (4)

علی بن یقطين بن موسی بغدادی

وی عامل نفوذی شیعه در دربار عباسی بود که مقام وزارت هارون، خلیفه عباسی را بر عهده داشت. شیخ طوسی وی را جزء اصحاب امام کاظم علیه السلام بر شمرده است. (5) گرچه رجالیان به وکالت وی تصریح نکرده اند، روایت ذیل، احتمال وکالت او را

ص: 510

1- همان، ص 586 ح 1097.

2- همان، ص 585، ح 1096.

3- همان

4- رجال نجاشی، ص 139؛ فهرست، ص 83.

5- رجال شیخ طوسی، ص 354.

تقویت می کند. کشتی از اسماعیل بن سلام و ابن حمید چنین نقل کرده است:

علی بن یقظین ما را احضار کرد و گفت: «دو مرکب تهیه کنید و از بی راهه، این اموال و نامه ها را به ابوالحسن موسی علیه السلام برسانید و مواظب باشید که کسی متوجه شما نشود!» ما نیز به کوفه آمده، دو مرکب و توشه راه تهیه کردیم و از بی راهه آمدیم تا به «بطن الرمه» رسیدیم. در آن جا از مرکبمان فرود آمده، آنها را به گوشه ای بستیم و برایشان علف گذاشتیم و خود نیز مشغول خوردن غذا شدیم. ناگاه سواری را دیدیم که خدمت کاری به همراهش در حرکت بود. هنگامی که به ما نزدیک شدند، دیدیم که امام ابو الحسن موسی علیه السلام است. پس، از جای برخاسته، بر ایشان سلام کردیم و اموال و نامه هایی را که به همراه داشتیم، تقدیم نمودیم. و آن جناب نیز از آستین، نامه هایی در آوردند و فرمودند: «این ها جواب نامه های شماست.» عرض کردیم: «زاد و توشه ما تمام شده، اگر اجازه فرمایید، داخل مدینه شویم و ضمن زیارت پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله اکرم زاد و توشه تهیه نماییم؛ فرمود: «آنچه از زاد و توشه دارید پیش بیاورید!» پس زاد و توشه را بیرون آوردیم و به حضرت دادیم. آن جناب، دستی در آن چرخاندند و فرمودند: این، شما را به کوفه می رساند! و اما رسول الله صلی الله علیه و آله پس شما او را زیارت کردید! (1) من نماز فجر را با آنان گزاردم و اکنون قصد دارم نماز ظهر را نیز با آنان به جای آورم! (2) بروید به امان خدا». (3)

ص: 511

1- مراد حضرت از این جمله، آن است که شما با دیدن من که امام معصوم و از نسل رسول خدا صلی الله علیه و آله هستم، گویا خود آن حضرت را دیده اید.

2- این جمله ممکن است تعلیلی برای جمله قبل باشد و مفهومش آن است که من نماز را در محضر پیامبر صلی الله علیه و آله و اهل بیتش اقامه کرده و می کنم. بنابراین، دیدن من هم چون دیدن رسول خداست. نیز می تواند مراد حضرت بیان شدت تقیه و فضای خفقان آمیز باشد بدین معنا که فرموده: «شدت تقیه به حدی است که من نمازهایم را با اقتدا به ائمه جماعت از مخالفان به جای می آورم، بنابراین، ورود شما به مدینه صلاح نیست.»

3- رجال کشی، ص 436، ح 821

این روایت، از آن رو بر وکالت علی بن یقظین می تواند دلالت داشته باشد که در آن، خبر از ارسال اموال و نامه ها نزد حضرت و گرفتن پاسخ آنها داده شده است. این امر، از شئون وکلای ائمه : بوده است. البته شاید در این جا، این شبهه طرح شود که اموال مزبور، چه بسا بعضی از اموال حکومتی بوده که علی بن یقظین به طور پنهانی برای امام ارسال می داشته و نامه ها نیز سؤالات شخصی وی بوده، بنابر این، نقل مزبور نمی تواند مثبت وکالت وی باشد. این شبهه، گرچه به طور کلی قابل دفع نیست، حداقل می توان مدعی بود که تهیه مقدمات آن چنانی و مأمور کردن دو نفر برای این کار و تأکید بر نهایت پنهان کاری، با ارسال مقداری اموال یا نامه های شخصی چندان سازگاری ندارد.

به هر حال وی را یکی از کسانی می توان به شمار آورد که شیعیان، از طریق او می توانستند مشکلات مالی یا علمی خود را حل کنند و او توان ایجاد ارتباط بین شیعیان عراق و امام کاظم علیه السلام در مدینه را در وضع خفقان آور آن عصر دارا بود. به علاوه، وی به امر امام و بر خلاف میل باطنی خود، به فعالیت در دستگاه خلافت عباسی ادامه می داد. امام در پاسخ وی که به سبب همکاری با خلیفه عباسی، اظهار ناراحتی و دلتنگی می کرد، فرمودند: «ای علی! خدا را اولیایی است در کنار اولیای ظالمان که به وسیله آنان از اولیای خودش دفع بلا کند؛ و تو از آنانی، ای علی!». (1)

بدین ترتیب، جلوه دیگری از فعالیت وکلای رخ می نماید که همان نفوذ در دستگاه خلافت عباسی و دفع خطر از شیعیان و کمک رسانی به آنان به هر نحو ممکن و با حفظ جهات امنیتی بود. پدر علی بن یقظین از جمله داعیان بنی عباس بود که در عصر مروان حمار (آخرین خلیفه اموی) تحت تعقیب قرار گرفت و فرار کرد و مادرش به همراه دو فرزندش، «علی» و «عبید»، از کوفه به مدینه

ص: 512

رفت. یقطین پس از پیروزی بنی عباس، به خدمت دولت عباسی در آمد، ولی وی از آن جا که فردی شیعی بود، اموال را نزد امام صادق علیه السلام می برد. از این رو، خبر این ارتباط به گوش منصور و مهدی عباسی رسید، ولی خداوند وی را از شرّ کید آنان نجات بخشید. (1)

روایات متعددی درباره فضایل علی بن یقطین و جایگاه رفیعش نزد امام کاظم علیه السلام نقل شده است. (2) روایاتی نیز حکایت از آن دارند که او با ارسال اموال (مربوط به وکالت یا اموال حکومتی و خراج) نزد امام کاظم علیه السلام، بسیاری از مشکلات مالی حضرت را مرتفع می نمود. این اموال که گاه به صد تا سیصد هزار درهم بالغ می شد، برای تزویج فرزندان آن حضرت و سایر نیازها به کار گرفته می شد. بخش دیگری از اموالی که در اختیار او بود، به برخی از شیعیان داده می شد تا از جانب وی حج به جای آورند. که می توان گفت: این صورت قضیه بود و در واقع، این کار برای کمک به نیازمندان شیعه و یا پرداخت اموال حکومتی و خراج به شیعیان به هر صورت ممکن بود. امام کاظم علیه السلام بارها او را فردی از اهل بهشت معرفی کردند، و بهشت را برایش ضمانت نمودند. (3) وی سرانجام، در زمانی که امام کاظم علیه السلام در حبس هارون بود، در سال 182 قمری درگذشت و «محمد بن رشید» ولی عهد هارون، بر وی نماز گزارد. و پدرش نیز در سال 185 قمری درگذشت. کتاب هایی به علی بن یقطین نسبت داده شده که این امر از مقام علمی وی حکایت دارد. (4)

یونس بن یعقوب بجلید هنی کوفی

وی جزء اصحاب امام صادق علیه السلام و امام کاظم علیه السلام و امام رضا علیه السلام به شمار

ص: 513

1- فهرست، ص 90.

2- تنقیح المقال، ج 2، رقم 8564

3- روایات مربوط به علی بن یقطین را در رجال کشی، ص 430-437، ح 805-824 ببینید.

4- فهرست، ص 90

می آید. (1) هم چنین وی وکالت امام کاظم علیه السلام را عهده دار بوده است. (2) شیخ مفید وی را از فقهای اصحاب امام صادق علیه السلام و از صاحبان فتوا و از کسانی برشمرده که در حلال و حرام محل مراجعه بودند و طعنی بر آنان وارد نیست و صاحب اصول مدونه و مصنفات مشهوره بوده اند. (3) درباره تفصیل فعالیت های وی در مقام وکالت امام کاظم علیه السلام چیزی نقل نشده است.

وی پس از شهادت امام صادق علیه السلام به «فطحیه» گرایش یافت. ولی از این قول بازگشت. (4) کشی و دیگران، روایاتی در تمجید از وی و تبیین جایگاه والای او نزد امام صادق، امام کاظم و امام رضا؛ نقل کرده اند. (5) بنابر یکی از روایات، هنگامی که یونس بن یعقوب نامه ای برای امام کاظم علیه السلام فرستاد و در آن به حضرت خطاب «یا سیدی» کرد، آن جناب به فرستاده فرمود: «به وی بگو که او برادر من است!» (6)

نجاشی کتابی درباره حج به وی نسبت داده و او را نزد ائمه: صاحب منزلت معرفی کرده است. (7) روایت کشی از درگذشت وی در مدینه حکایت می کند، گرچه محل سکونت و طبعاً منطقه وکالتش، عراق و به ویژه کوفه بود و او در اصل نیز کوفی به شمار می آمد. پس از درگذشت او، امام رضا علیه السلام حنوط و کفن و تمام مایحتاج وی را نیز تأمین نمودند و شیعیان و اصحاب خود را امر فرمودند که در تشییع جنازه وی حضور یابند و فرمودند: «قبری برای وی در بقیع

ص: 514

-
- 1- رجال شیخ طوسی، ص 335، 394 و 363.
 - 2- فهرست، ص 182.
 - 3- تنقیح المقال، ج 1، ص 209، فایده بیست و دوم؛ ج 3، ص 344، رقم 13365، به نقل از رساله شیخ مفید در رد بر اصحاب عدد.
 - 4- رجال نجاشی، ص 311.
 - 5- رجال کشی، ص 332، ح 607، ص 333، ح 610، ص 345، ح 639، ص 385-388، ح 820-828؛ تنقیح المقال، ج 3، رقم 13365
 - 6- رجال کشی، ص 388، ح 725.
 - 7- رجال نجاشی، ص 311.

حفر کنید؛ اگر اهل مدینه مخالفت کردند و گفتند او عراقی است، بگویید: این از موالی ابی عبدالله است که ساکن عراق بوده و اگر ما را از دفن وی مانع شوید، ما نیز شما را از دفن موالی تان در بقیع مانع خواهیم شد!» سپس آن حضرت یکی از دوستان کوفی وی به نام محمد بن حباب را مأمور فرمودند که بر جنازه یونس نماز گزارد. (1) و پس از دفن نیز خادم مقابر را مأمور کردند که تا چهل روز بر قبر وی آب پاشد. (2) امام رضا علیه السلام در پاسخ صفوان بن یحیی که به سبب نحوه عملکرد حضرت با جنازه یونس بن یعقوب اظهار خوشحالی می کرد، فرمودند: «این کار خداوند بود که یونس را از عراق به مدینه منتقل کرد تا در جوار پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله مدفون گردد.» (3)

اسامه بن حفص

تنها دلیل ما برای وکالت وی، کلام کشی و شیخ طوسی است که وی را جزء اصحاب امام کاظم علیه السلام و قیم آن جناب معرفی فرموده اند. (4) شایان ذکر است که واژه های «قیم» و «قوم»، درباره وکلا و سفرای ائمه: به کار می رفته و چنین نیست که این واژه ها صرفاً به کسانی اطلاق شود که متکفل خدمات شخصی به آنان بوده اند. دلیل این مدعا آن است که شیخ طوسی در ابتدای فصلی که برای معرفی وکلا و سفرای ائمه: باز کرده، به حدیث «خَدَامَنَا وَقَوْمَنَا شَرَارَ خَلْقِ اللَّهِ» و نامه یکی از وکلای ناحیه مقدسه به نام محمد بن صالح همدانی به امام عصر علیه السلام اشاره می کند که طی آن، درباره این حدیث استفسار نموده و از این

ص: 515

1- رجال کشی، ص 386، ح 721

2- همان، ص 386، ح 722

3- همان، ص 387، ح 723.

4- رجال کشی، ص 453، ح 857؛ رجال شیخ طوسی، ص 344؛ رجال علامه حلی، ص 23؛ تنقیح المقال، ج 1، رقم 649

موضوع شکایت کرده که اهلش، وی را به استناد این حدیث نکوهش می کنند.(1) از این جا روشن می شود که متبادر از واژه های قیم و قوام، همان وکلا و سفرای ائمه بوده اند. این واژه درباره معلی بن خنیس نیز به کار رفته که وکیل امام صادق علیه السلام بوده است.(2)

ابراهیم بن سلام نیشابوری

علامه حلی نام پدرش را «سلامه» ضبط نموده (3) و ابن داوود، «سلام» و «سالامه» هر دو را نقل کرده، ولی قول اول را ترجیح داده است.(4) شیخ طوسی ضمن معرفی وی در زمره اصحاب امام رضا علیه السلام، تعبیر «وکیل» را برای او به کار برده است. در بعضی از نسخه های رجال شیخ، نام پدر «سلمه» و در بعضی نسخه ها «سلام» آمده است.(5) از این که شیخ طوسی مشخص نکرده که وی وکیل از جانب چه کسی بوده، این بحث به میان آمده که آیا تعبیر «وکیل» به طور مطلق، می تواند بر وکالت فرد از جانب ائمه : دلالت داشته باشد و یا آن که احتمال وکالت از جانب بنی امیه و بنی عباس یا غیر آنان نیز می رود؟

بسیاری معتقدند که لفظ «وکیل»، هرگاه به طور مطلق در منابع رجالی به کار رود، متبادر از آن، وکالت از جانب ائمه هدی : است. شیخ بهایی در این باره گوید:

دلیل قبول روایت ابراهیم بن سلام، آن است که وی وکیل امام بوده و ائمه

ص: 516

1- کتاب الغیبه، ص 209.

2- همان، ص 210.

3- رجال علامه حلی، ص 4

4- رجال ابن داوود، ص 31؛ تنقیح المقال، ج 1، رقم 106

5- رجال شیخ طوسی، ص 369.

نیز فرد فاسق را به وکالت منصوب نمی نمودند. گفته نشود که شیخ طوسی، تصریح به وکالت او از جانب یکی از امامان ننموده، بنابراین ممکن است که وی وکیل بنی امیه بوده باشد؛ زیرا ما در پاسخ می گوئیم که این اصطلاح (وکیل)، در میان علمای رجال از امامیه، اصطلاحی شایع بوده و هرگاه می گفتند: فلانی وکیل است، مرادشان آن بود که وی وکیل یکی از امامان است؛ و این سخن، نزد کسانی که ممارست با کلمات و عرف لسان علمای رجال امامیه داشته باشند، روشن و تردیدناپذیر است. (1)

علاوه بر آنچه گفته شد، در برخی از منابع رجالی، به وکالت وی برای امام رضا علیه السلام تصریح شده و تعبیر «وکیل الرضا» را درباره اش به کار برده اند. (2) این می تواند مؤیدی برای کلام شیخ بهایی باشد؛ زیرا در منابع اصلی رجال شیعی، تنها شیخ طوسی به وکالت وی، آن هم به طور مطلق، و هم چنین به نام او ضمن اصحاب امام رضا علیه السلام اشاره کرده؛ و کسانی که متأخر از شیخ طوسی بوده اند، با توجه به تبادر ذهنی شان از لفظ وکیل، تردیدی در وکالت وی برای امام رضا علیه السلام به خود راه نداده اند. دیگر آن که علامه حلی، وی را با عنوان «وکیل من اصحاب الکاظم علیه السلام» یاد کرده و این سخن را نیز به کلام شیخ طوسی مستند نموده است؛ (3) در حالی که، در رجال شیخ طوسی - چنان که گذشت - نام وی ضمن اصحاب امام رضا علیه السلام آمده است. به گفته ابن داوود، برخی وی را از اصحاب امام جواد علیه السلام دانسته اند؛ ولی خود ابن داوود، کلام شیخ طوسی را ترجیح داده است. (4)

ص: 517

1- تنقیح المقال، ج 1، رقم 106.

2- همان

3- رجال علامه حلی، ص 4.

4- رجال ابن داوود، ص 31-32؛ تنقیح المقال، ج 1، رقم 106.

ریزش های سازمان وکالت پس از شهادت امام کاظم علیه السلام

به جز کسانی که ذکر آنان گذشت، وکلای دیگری نیز در خدمت امام کاظم علیه السلام بودند اما پس از شهادت آن حضرت، منکر درگذشت ایشان شدند و گروهی موسوم به واقفه را تشکیل دادند. سران این گروه عمدتاً از وکلای امام کاظم علیه السلام بودند و بیشتر به انگیزه اقتصادی و با طمع تصرف اموال و وجوه شرعی امام، شهادت آن حضرت را منکر شدند اسامی این وکلا بدین قرار است:

علی بن ابی حمزه بطائنی، زیاد بن مروان قندی، عثمان بن عیسی رواسی عامری، احمد بن ابی بشر سراج، منصور بن یونس بزرج و حیان سراج.

اینان از سران مذهب واقفه به شمار می آیند که در دوران حیات امام کاظم علیه السلام به عنوان وکلای آن حضرت مشغول به کار بودند؛ ولی پس از شهادت آن جناب با انکار این امر، مدعی مهدویت امام کاظم علیه السلام شدند و گفتند که آن حضرت نمرده و روزی ظهور خواهد نمود و اوقائم آل محمد است. آنان به این ترتیب، امامت امام رضا علیه السلام را منکر شدند و گروهی از شیعیان و حتی برخی از اصحاب برجسته امام کاظم علیه السلام را به سوی خود جذب کردند. گرچه بسیاری از پیروان مذهب وقف پس از مدتی، با ظهور شواهد صدق امامت امام هشتم، از این عقیده دست برداشتند، سران این مذهب، غالباً تا لحظه مرگ بر روش منحرفانه خود اصرار ورزیدند.

اگر درباره برخی پیروان این مذهب بتوانیم معتقد شویم که واقعا به قائمیت امام کاظم علیه السلام اعتقاد داشتند و منشأ گرایش آنان به مذهب وقف، دیدگاه باطل فکری بود، [\(1\)](#) با توجه به قراین موجود در مورد سران این مذهب، نمی توان چنین عقیده ای داشت. آن سان که در برخی روایات نیز تصریح شده، طمع در اموال

ص: 518

کلانی که در دست آنان در نتیجه وکالت امام کاظم علیه السلام جمع شده بود، سبب گردید تا برای تصرف در این اموال بدین روش روی آورند. (1)

بنا بر برخی روایات، امام کاظم علیه السلام می دانستند که پس از شهادت، عده ای از اصحاب نزدیکشان امامت فرزندشان را منکر خواهند شد، و گاه از این امر خبر می دادند. بنا بر بعضی روایات، آن جناب روزی به علی بن ابی حمزه رو کردند و فرمودند: «یا علی! أَنْتَ وَ أَصْحَابُكَ أَشْبَاهُ الْحَمِيرِ!» (2) شاید به همین سبب بود که امام کاظم علیه السلام بر معرفی امام رضا علیه السلام به اینان به عنوان امام پس از خود، تأکید زیادی داشتند. (3)

در این جا ممکن است این سؤال مطرح شود که اگر امام کاظم علیه السلام نسبت به انحراف این گروه در آینده علم داشتند، چرا اقدام به عزل آنان از وکالت و سپس طردشان نمودند؟ در پاسخ به این سؤال، نکاتی را باید ملحوظ داشت:

اولاً سیره معصومان از پیامبر به بعد بر این قرار گرفته بود که تا وقتی خطا و گناه و انحراف از کسی بروز نکرده، صرفاً به سبب علم الهی خود مبنی بر انحراف فرد در آینده، وی را توبیخ، طرد یا مجازات نمی کردند و تنها زمانی به این امور اقدام می کردند که عمل خطایی از فرد سر می زد. تبیین کامل این مسأله با تکیه بر شواهد تاریخی، فرصتی غیر از این را می طلبد؛ ولی به عنوان بارزترین نمونه، به مورد امیر مؤمنان علیه السلام و ابن ملجم می توان اشاره نمود.

ثانیاً اوضاع خاص سیاسی - اجتماعی حاکم بر عصر امام کاظم علیه السلام، مانع آن بود که حضرت به طرد کسانی پردازند که جزو اصحاب خواص ایشان بودند و بر بسیاری از اسرار و مسائل درونی سازمان نوپای وکالت و وضعیت شیعیان آگاهی

ص: 519

-
- 1- نك: رجال كشي، ص 459، ح 871 و ص 467، ح 888 و ص 405، ح 759، كتاب الغيبة ص 213.
 - 2- رجال كشي، ص 403-404، ح 754 و 757؛ و بدین سبب، امام رضا علیه السلام می فرمود: «الواقفه هُم حَمِيرِ الشَّيْعة». (همان، ص 460، ح 872)
 - 3- همان، ص 466-467، ح 887 و ص 468، ح 893؛ كتاب الغيبة، ص 45، بحار الانوار، ج 49، ص 17 و عيون اخبار الرضا، ج 1، ص 29.

داشتند. طرد اینان، چه بسا موجب جذب آنان به سمت دربار عباسی و تبدیل شدنشان به عواملی ضد شیعی و در خدمت عباسیان می گردید. پس از شهادت امام کاظم علیه السلام این وکلا که به شهادت نصوص تاریخی و روایی، اموال کلانی از وجوه شرعی در اختیار داشتند، شهادت حضرت را منکر شدند و برای آن که کار خود را پیش ببرند و یا موانع قوی را از سر راه بردارند، با وعده پرداخت مبالغی هنگفت به برخی از سران شیعه، سعی در اغوای آنها داشتند. یونس بن عبد الرحمان قمی از جمله این افراد بود. جایگاه رفیع وی نزد امام کاظم علیه السلام و امام رضا علیه السلام نیازمند توضیح نیست. بنا بر روایت کشی، هنگامی که امر واقفه آشکار گشت، وی به افشاگری بر ضد آنان پرداخت و مردم را به قبول امامت امام هشتم فراخواند. با توجه به موقعیت ممتاز علمی و سوابق یونس، تبلیغات وی علیه واقفه می توانست به زیان آنان تمام شود. از این رو علی بن ابی حمزه بطائنی و زیاد بن مروان قندی نزد وی رفتند و با دادن وعده پرداخت ده هزار دینار، از او خواستند که از مخالفت و تبلیغات بر علیه واقفه دست بردارد. او در پاسخ گفت: «از ائمه صادقین: به ما روایت شده که پس از ظهور بدعت ها، بر عالم لازم است که علمش را آشکار کند و اگر چنین نکرد، خداوند نور ایمان را از او سلب می کند. من در هیچ حالی جهاد و امر الهی را ترک نمی کنم». آنان پس از شنیدن این پاسخ، وی را ترک کردند و به طریق دشمنی و دشنام با او در آمدند. در این روایت، میزان اموال موجود نزد علی بن حمزه بطائنی، سی هزار دینار، و اموال موجود نزد زیاد بن مروان قندی هفتاد هزار دینار عنوان شده است!⁽¹⁾

درباره علی بن ابی حمزه روایاتی در دست داریم که از ادامه مسیر انحرافی وی تا آخر عمرش حکایت دارد. بنا به نقل شیخ طوسی، وی در مقابل طلب اموال توسط امام رضا علیه السلام، وجود اموال را منکر شد. بنا بر روایت دیگر، روزی امام

ص: 520

رضا علیه السلام از او سخن به میان آوردند و ضمن لعن او فرمودند: «او قصد داشت که خداوند در آسمان و زمین عبادت نشود؛ و خداوند نیز بر خلاف میل مشرکان، نورش را تمام می کند...» (1) آن حضرت پس از مرگ علی بن ابی حمزه فرمودند: «او را در قبرش نشانند و از يك يك ائمه پرسش کردند و پاسخ داد تا به من رسید و توقف نمود. پس ضربه ای بر سرش زدند که با آن ضربه، قبرش مملو از آتش شد!» (2)

درباره زیاد بن مروان قندی نیز شیخ طوسی روایتی نقل کرده که حکایت از پیش بینی انحراف او و دوستانش توسط امام کاظم علیه السلام دارد. هنگامی که زیاد بن مروان و ابن مسکان (یکی دیگر از واقفه) نزد امام کاظم علیه السلام بودند، آن حضرت فرمود: هم اکنون بهترین اهل زمین وارد می شود. در همان هنگام امام رضا علیه السلام وارد مجلس شدند و امام کاظم علیه السلام ایشان را به سینه چسباندند و بوسیدند. سپس امام کاظم علیه السلام رو به آن دو نفر کرده، فرمودند: «اگر حق او را انکار کنید، بر شما باد لعنت خدا و ملائکه و همه مردم! ای زیاد تو و اصحابت هرگز عزیز و گرامی نخواهید بود!» بعد از شهادت امام کاظم علیه السلام، روزی یکی از شیعیان به نام علی بن رئاب به زیاد بن مروان برخورد کرد و کلام امام کاظم علیه السلام را به وی گوشزد نمود؛ ولی زیاد در پاسخ گفت: «به نظرم معجون شده ای!» (3)

روزی امام کاظم علیه السلام در حالی که امام رضا علیه السلام نیز حضور داشتند، به زیاد بن مروان فرمود: «ای زیاد! این (امام رضا) نامه اش همچون نامه من، فرستاده اش همچون فرستاده من، و کلامش همچون کلام من است»؛ ولی زیاد پس از شهادت آن حضرت، این روایت را منکر شد و به وقف قائل گردید و اموال امام را نزد خود نگه داشت. (4)

ص: 521

1- همان، ص 43 و 46؛ رجال کشی، ص 445، ح 837.

2- رجال کشی، ص 403، ح 755 و ص 444، ح 833 و 834

3- کتاب الغیبه، ص 45.

4- عیون اخبار الرضا 7، ج 2 ص 39.

همان گونه که از این روایات به دست می آید، او نیز همچون علی بن ابی حمزه تا آخر عمر بر طبقه وقف بود و هیچ گاه حاضر به استرداد اموال امام نشد و در مقابل طلب اموال از سوی امام رضا علیه السلام آن را انکار کرد. (1)

یکی از وکلای امام کاظم علیه السلام در مصر به نام عثمان بن عیسی رواسی از دیگر سران وقف بود وی اموال بسیاری از وجوه شرعی متعلق به امام کاظم علیه السلام، به علاوه شش کنیز در اختیار داشت. پس از شهادت امام کاظم علیه السلام، امام رضا علیه السلام ضمن نامه ای به وی چنین نگاشتند: «پدرم رحلت نموده و میراثش را تقسیم کرده ایم و اخبار مربوط به رحلت او درست است». امام سپس، اموال را از او طلب فرمودند؛ ولی او در پاسخ نوشت: «اگر پدرت نمرده که چیزی از این اموال به تو تعلق ندارد؛ و اگر چنان که گفته می شود، مرده باشد نیز به همین ترتیب! زیرا او مرا به دادن اموال به تو امر نکرده و کنیزان را نیز آزاد ساخته و با آنان ازدواج کرده ام». (2)

بنا به برخی روایات، وی سرانجام موفق به توبه شد و اموال را نزد امام رضا علیه السلام فرستاد و بنابر خوابی که دیده بود، به همراه دو پسرش از کوفه خارج شد و به حیر (کربلا) رفت و تا آخر عمر در آنجا به عبادت مشغول بود و همان جا دفن شد و فرزندانش به کوفه بازگشتند. (3)

احمد بن ابی بشر سراج نیز از سران واقفه و جزء وکلای امام کاظم علیه السلام بود. آنچه می تواند به عنوان دلیلی بر وکالت وی برای امام رضا علیه السلام قلمداد شود، روایت شیخ طوسی از «حسین بن احمد بن حسن بن علی بن فضال» است. وی نقل کرده که شیخی از اهل بغداد نزد عمویم، علی بن حسین بن فضال آمد و با

ص: 522

1- کتاب الغیبه شیخ طوسی، ص 43.

2- رجال کشی، ص 598، ح 1120.

3- همان، ص 598، ح 1117-1118.

او گفت گو و شوخی کرد. روزی به او گفت: «در دنیا بدتر از شما شیعیان یافت نمی شود!» عمویم گفت: «چرا؟ خدا تو را لعنت کند!» گفت: «من همسر دختر احمد بن ابی بشر سراج هستم. وی هنگام وفات، به من گفت: "ده هزار دینار از اموال موسی بن جعفر علیه السلام نزد من بود و پس از رحلت آن حضرت، از دادن آن اموال به پسرش، علی بن موسی علیه السلام، خودداری کردم؛ با این مدعا که موسی بن جعفر علیه السلام نمرده است! شما را به خدا، مرا از آتش خلاص کنید و آن اموال را به علی بن موسی الرضا علیه السلام باز گردانید!» داماد احمد بن ابی بشر گوید: «ما حتی حبه ای از آن اموال را نیز به علی بن موسی علیه السلام تحویل ندادیم و او را رها کردیم تا به آتش دوزخ در افتد و وقتی در اصل این مذهب امثال اویند، چگونه می توان بر روایات اینان اعتماد نموده» (1) این روایت، گرچه به وکالت وی صراحت ندارد، از آن جا که سران واقفه معمولاً جزو وکلای امام کاظم علیه السلام بوده اند، وجود اموال در دست احمد بن ابی بشر، قرینه ای قوی بر وکالت او می تواند بود؛ به ویژه که وی تصریح می کند که این اموال از آن امام کاظم علیه السلام و در دست من امانت بوده است. نکته جالب توجه در این روایت آن که وی قبل از وفات، از کرده اش پشیمان شد و در صدد توبه بر می آمد.

منصور بن یونس برزج نیز دیگر وکیل امام کاظم علیه السلام است که بنا به نقل کشی، به سبب اموالی که در دست وی بود، شهادت امام کاظم علیه السلام را منکر شد و از تحویل اموال به امام رضا علیه السلام امتناع نمود. امام کاظم علیه السلام روزی به او فرمود: «امروز فرزندم علی را جانشین پس از خودم قرار دادم، برو و او را بر این امر تهنیت گفته، به او بگو که من تو را به این کار امر نمودم.» وی بر امام رضا علیه السلام وارد شد و حضرت را بر این امر تهنیت گفت ولی پس از

ص: 523

حیان سراج نیز وکیل امام کاظم علیه السلام بود و با انکار شهادت آن حضرت و حبس اموال متعلق به آن جناب، از پایه گذاران مذهب وقف گردید. کشی به وکالت وی برای آن حضرت، تصریح کرده است. بنا به نقل کشی، شروع مذهب واقفه از آن جا بود که سی هزار دینار از زکات اموال اشاعته و وجوه شرعی، توسط آنان برای دو وکیل امام کاظم علیه السلام در کوفه فرستاده شد که یکی از آن دو، حیان سراج بود. و این در زمانی انجام شد که امام کاظم علیه السلام در حبس بودند و این دو وکیل به جای حفظ آن اموال آنها را صرف خرید خانه ها و غلات و انجام دادن معاملات نمودند و پس از شهادت امام کاظم علیه السلام در میان شیعه شایع کردند که آن حضرت علیه السلام قائم هستند و نمرده اند. این دو وکیل به هنگام مرگ از فعل خود پشیمان شدند و وصیت کردند که اموال موجود در دستشان به ورثه امام کاظم علیه السلام بازگردانده شود؛ از این رو، بر شیعه معلوم گشت که انکار شهادت امام کاظم علیه السلام توسط آن دو، به سبب طمع ورزی نسبت به این اموال بوده است. (2)

غیر از این شش نفر، کسان دیگری نیز رفته رفته به این مذهب گرویدند که در میانشان برخی از بزرگان شیعه، هم چون عبد الرحمان بن حجاج نیز به چشم می خورد. ولی تعداد زیادی از آنان، از جمله عبدالرحمان، سریع به بطلان دعوی سران این مذهب پی بردند و امامت امام رضا علیه السلام را پذیرفتند. افرادی که به عنوان وکلای پایه گذار مذهب واقفه از آنان نام بردیم، آنهایی هستند که وکالتشان از منابع موجود به دست آمد، ولی بعید نیست در میان دیگر گروندگان و سران واقفه نیز وکلایی باشند که تصریحی نسبت به وکالتشان صورت نگرفته است.

ص: 524

1- رجال کشی، ص 468، ح 893

2- همان، ص 459، ح 871

سازمان وکالت بنا بر شواهد تاریخی، در عصر امام صادق علیه السلام پایه ریزی شد. امام کاظم علیه السلام با توجه به ضرورت های موجود و اوضاع خفقان آمیز دوره امامتشان، به تقویت و گسترش فعالیت این تشکیلات مبادرت ورزیدند. این تشکیلات، در واقع مهم ترین و در مواردی، تنها مسیر ارتباطی میان شیعیان در نقاط مختلف با امامانشان بود. شیعیان در مناطق سکونت خود با مراجعه به وکلای ائمه، اموال و وجوه شرعی و نیز نامه های حاوی سؤالاتشان از ائمه را به آنان تحویل می دادند و بدون آن که ناچار باشند خود رنج سفر را متحمل شوند و به مراکز استقرار امامان معصوم مراجعه کنند، پس از مدتی، پاسخ سؤالات و رسید تحویل اموال شرعی را از وکلا دریافت می کردند. شبکه ارتباطی وکالت، ضمن ایفای نقش ارتباطی، وظایف دیگری همچون نقش سیاسی، علمی، ارشادی و اجتماعی را نیز بر عهده داشت. از منابع موجود و با تکیه بر برخی شواهد، حدود سیزده نفر به عنوان وکلای امام کاظم علیه السلام قابل شناسایی اند. متأسفانه، پس از شهادت امام کاظم علیه السلام تعدادی از وکلای آن حضرت به طمع تصرف اموال شرعی که در تصرفشان بود، فرقه واقفه را پی ریختند، ولی امام رضا علیه السلام با تدبیر، بر این مشکل فائق آمدند و با رهبری مدبرانه، استمرار و حتی گسترش سازمان وکالت را عملی نمودند.

1. ابن داوود حلی، تقی الدین حسن بن علی، رجال ابن داوود، نجف: مطبعه الحیدریه، قم: منشورات رضی، 1392ق.

2. ابن شعبه حرانی، أبو محمد حسن بن علی بن حسن (متوفی قرن چهارم)، تحف العقول عن آل الرسول 9، نجف: بی نا، 1966م.
3. ابن شهر آشوب سروی مازندرانی، رشید الدین محمد بن علی (م 588ق)، مناقب آل ابی طالب، بیروت: دارالاضواء، 1405.
4. اربلی، ابوالحسن علی بن عیسی بن ابی الفتح (م 693ق)، کشف الغمه فی معرفه الائمه، بی جا: نشر ادب الحوزه و کتاب فروشی اسلامیة، 1364 ش.
5. جاسم حسین، تاریخ سیاسی غیبت امام دوازدهم علیه السلام، ترجمه سید محمد تقی آیت اللهی، تهران: امیر کبیر، 1367ش.
6. جباری، محمد رضا علیه السلام، سازمان وکالت و نقش آن در عصر ائمه، قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی، 1382.
7. حر عاملی، محمد بن حسن (م 1104ق)، وسائل الشیعه، تصحیح عبد الرحیم ربانی شیرازی و محمد رازی، تهران: 1376 بیروت: دار احیاء التراث، 1403ق.
8. حلّی، حسن بن یوسف بن علی بن مطر (م 726ق)، رجال، قم: رضی، 1402ق.
9. راوندی، قطب الدین، الخرائج و الجرائح، تحقیق مؤسسه الامام المهدي علیه السلام، قم: مؤسسه المهدی 7، 1409ق.
10. شافعی، کمال الدین محمد بن طلحه، مطالب السنول فی مناقب آل الرسول علیهم السلام، تحقیق ماجد بن احمد العطیه، بیروت: مؤسسه ام القرى، 1420ق.
11. شیخ صدوق، ابوجعفر محمد بن علی بن بابویه قمی، (م 381ق)، عیون أخبار الرضا علیه السلام، نجف: مطبعه الحیدریه، 1390ق.
12. شیخ طوسی، ابو جعفر محمد بن حسن (م 460ق)، رجال طوسی، نجف: مکتبه الحیدریه، 1380ق.
13. شیخ طوسی، ابو جعفر محمد بن حسن (م 460ق)، فهرست، قم: منشورات رضی، بی تا
14. شیخ طوسی، ابوجعفر محمد بن حسن (م 460ق)، کتاب الغیبه، بیروت: دار الكتاب الاسلامی، 1412ق.

15. شیخ مفید، محمد بن محمد بن نعمان عکبری بغدادی (م 1413 ق)، الارشاد فی معرفه حجج الله علی العباد؛ بیروت: مؤسسة الأعلمی، 1410 ق.
16. کشی، ابو عمرو محمد بن عمر بن عبد العزیز (متوفی اوایل قرن چهارم)، رجال کشی، انتخاب و تلخیص شیخ طوسی با نام «اختیار معرفه الرجال»، به تصحیح حسن مصطفوی، مشهد: بی نا، 1348 ش.
17. کلینی رازی، ابوجعفر محمد بن یعقوب (م 329 ق)، کافی، به تصحیح علی اکبر غفاری، تهران: دار الکتب الاسلامیه، 1377 ش.
18. کلینی، محمد بن یعقوب (م 329/328 ق)، کافی، تحقیق علی اکبر غفاری، تهران: دار الکتب الاسلامیه، 1389 ق.
19. مامقانی، علامه ملا عبد الله، تنقیح المقال، نجف: مکتبه المرتضویه، 1350 ق.
20. مجلسی، محمد باقر بن محمد تقی (م 1110 ق)، بحار الانوار، تهران: بی تا، 1376 ق.
21. مدرسی طباطبایی، سید حسین، مکتب در فرایند تکامل، ترجمه هاشم ایزدپناه، ایالات متحده، نیوجرسی: نشر داروین، 1374 ش.
22. مسعودی، ابوالحسن علی بن حسین بن علی (م 346 ق)، اثبات الوصیه، نجف: بینا، 1955 م، قم: بصیرتی، [بی تا].
23. موسوی خویی، سید ابو القاسم بن علی اکبر (م 1413 ق)، معجم رجال الحدیث، بیروت: بی تا، 1983 م.
24. نجاشی، ابو العباس احمد بن علی اسدی (م 450 ق)، رجال (فهرست اسماء مصنفی الشیعه)، قم: مکتبه الداوری، بی تا
25. نوبختی، ابو محمد حسن بن موسی (قرن سوم، فرق الشیعه، تصحیح محمد صادق آل بحر العلوم، نجف: مطبعه الحیدریه، 1936 م.
26. نوری، میرزا حسین، مستدرک الوسائل، بیروت: مؤسسه آل البيت لاحیاء التراث، 1408 ق.

منابع، معجزات متعددی از امام کاظم علیه السلام گزارش کرده اند که تعداد آن به بیش از 26 عنوان می رسد آگاهی از غیب، آگاهی از باطن افراد، خبر دادن از زمان مرگ افراد، آشنایی امام با زبانهای مختلف، آشنایی با زبان حیوانات، زنده کردن حیوانات مرده، حرکت درخت به دستور امام و ... از جمله این کرامات است. محمد بن حسن صفار (م. 290) در کتاب بصائر الدرجات و به نقل از استاد خویش ابراهیم بن اسحاق، معجزه حرکت درخت به دستور امام را برای اولین بار نقل کرده است.

این نوشتار، ابتدا به بررسی پیشینه معجزه حرکت درخت در زندگی پیامبران و دیگر امامان می پردازد. سپس در ادامه با بررسی سلسله سند و محتوای روایت و پیگیری سیر تطور آن در منابع تدوین شده پس از بصائر الدرجات، ضمن نشان دادن افزودگی ها، کاستی ها و تناقضات پیش آمده، وجوه و احتمالات مربوط به این تغییرات را بر می شمارد. هم چنین با رسم نمودار، میزان تأثیر و تأثر منابع از یکدیگر را در نقل این روایت روشن می سازد و در نهایت به نقد و ارزیابی این روایت می پردازد.

واژگان کلیدی: امام موسی کاظم علیه السلام، کرامت، حرکت درخت

از آن جایی که بسیاری از روایات در منابع، سیر مشابهی را طی می کنند، با بررسی سیر تطور و تحول یک روایت در منابع، تا حدودی به سیر تطور روایات دیگر در منابع می توان پی برد هم چنین میزان و نحوه تاثیرگذاری آنها را بر یکدیگر مشاهده نمود. در این مقاله، به سیر تطور روایت معجزه حرکت درخت توسط امام کاظم علیه السلام در منابع اشاره می کنیم. هم چنین به این موضوع می پردازیم که این روایت نخستین بار توسط چه کسی و در کدام منبع وارد شده است؟ نحوه تأثیر و تأثر منابع از یکدیگر به چه صورت بوده است؟ آیا منابع متأخر، از منابع متقدم متأثر بوده اند یا نه؟ و اگر تأثیر داشته اند، این تأثیر و تأثر در چه حدی بوده است؟ آیا در نقل این روایت تضاد و تناقضاتی مشاهده می شود یا خیر؟

پیشینه معجزه حرکت درخت

معجزه حرکت درخت فقط به امام کاظم علیه السلام اختصاص ندارد، بلکه در مورد حضرت موسی علیه السلام و پیامبر گرامی اسلام صلی الله علیه و آله و امام علی و امام باقر علیهما السلام نیز این معجزه وارد شده است:

1. در مورد حضرت موسی علیه السلام زمانی این معجزه صورت گرفت که با همسر خود به سمت بیت المقدس می رفتند و در شب تاریک راه خود را گم کردند. از دور آتشی دیدند. هنگامی که حضرت موسی علیه السلام به طرف آتش رفت، این معجزه برای ایشان اتفاق افتاد. در قرآن در سوره طه آیه 10 نیز به این موضوع اشاره شده است:

(إِذْ رَأَى نَارًا فَقَالَ لِأَهْلِهِ امْكُثُوا إِنِّي آنَسْتُ نَارًا لَعَلِّي آتِيكُم مِّنْهَا بِقَبَسٍ أَوْ أَجْدُ عَلَى النَّارِ هُدًى)

2. در مورد پیامبر گرامی اسلام صلی الله علیه و آله و نیز بارها این معجزه صورت گرفته است.

مهم ترین روایت در این زمینه، روایتی است که حضرت علی علیه السلام در خطبه قاصعه آورده اند. جماعتی از قریش نزد پیامبر صلی الله علیه و آله آمدند و از ایشان خواستند که درخت را بخواند تا نزد آن حضرت آید و این معجزه صورت گرفت، اما آنها هم چنان بر کفر و عناد خود لجاجت ورزیدند و ایمان نیاوردند. (1) علاوه بر این، در منابع وارد شده که پیامبر گرامی اسلام صلی الله علیه و آله برای هدایت افرادی از قبیل حارث بن کله، (2) رکنه (3) و یک اعرابی، (4) از این معجزه استفاده کردند. هم چنین زمانی که حضرت ابوطالب از ایشان در خواست معجزه کردند، پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله معجزه حرکت درخت را به او نشان دادند. (5)

3. در مورد حضرت علی علیه السلام نیز این کرامت وارد شده است. هنگامی که ایشان از جنگ صفین بر می گشتند، این کرامت به دست آن حضرت صورت گرفت. (6)

4. در مورد امام باقر علیه السلام نیز دو بار این کرامت صورت گرفته است: یک بار زمانی که عباد بن کثیر از آن حضرت در مورد حق مؤمن موحد بر خدا سؤال کرد، حضرت فرمود: «حق مؤمن بر خدا این است که اگر به این درخت بگوید به این جا بیا، بیاید.» عباد می گوید: «به خدا قسم دیدم که درخت خرما از جای خود حرکت کرد که بیاید، اما امام اشاره کردند و فرمودند بر جای خود بمان.» (7) بار دیگر هنگامی که زید بن حسن با امام باقر علیه السلام مجادله می کرد امام این کرامت را به او نشان دادند تا از خصومت خود دست بردارد. (8)

ص: 530

-
- 1- نهج البلاغه خطبه قاصعه (192).
 - 2- مجلسی، بحار الانوار، ج 3، ص 488.
 - 3- ابن هشام، السیره النبویه، ج 1، ص 391.
 - 4- مجلسی، همان، ص 536.
 - 5- ابن سعد، طبقات الکبری، ج 1، ص 159.
 - 6- حر عاملی، اثبات الهدام، ج 2، ص 512.
 - 7- قطب الدین، راوندی، الخرائج و الجرائح، ج 1، ص 272.
 - 8- مجلسی، جلاء العیون، ص 858.

ائمه اطهار علیهم السلام برای اثبات حقانیت خود و هدایت افراد، به صورت محدود کراماتی را به آنها نشان می دادند. امام کاظم علیه السلام نیز دارای کراماتی بودند که حرکت درخت به دستور ایشان یکی از آنها به شمار می آید. در ادامه، به نقد و بررسی روایات مربوط به این کرامت می پردازیم.

گزارشی از متن روایت

علی بن ابراهیم از پدرش و او از رافعی روایت می کند که وی گفت: من پسرعمویی به نام حسن بن عبدالله داشتم که بسیار زاهد بود. او روزی وارد مسجد شد در حالی که امام موسی بن جعفر علیه السلام نیز تشریف داشتند. امام به او فرمودند: «برو معرفت کسب کن.» او سؤال کرد: «از چه کسی؟» فرمودند: «از انس بن مالک و فقهای مدینه.» او هر روز نزد امام می آمد و آن احادیثی را که یاد گرفته بود به امام عرضه می کرد ولی امام همه آنها را رد می کردند. تا این که او در یکی از روزها به امام عرض کرد: «من در پیشگاه خداوند بر شما احتجاج می کنم بنابراین این به من معرفت بیاموزید.»

حضرت گزارش حال امیرمؤمنان علیه السلام و آنچه بعد از رسول خدا صلی الله علیه و آله واقع شده بود و هم چنین گزارش کار ابوبکر و عمر را به او دادند و او قبول کرد؛ سپس گفت: «بعد از امیر المؤمنین چه کسی امام است؟» فرمودند: «حسن و حسین» تا رسید به خودشان؛ سپس سکوت کردند. پرسید: «امروز چه کسی است؟» فرمودند: «من.» گفت: «آیا دلیلی هم دارید؟» امام به درخت اشاره کردند؛ درخت حرکت کرد و مقابل امام ایستاد. او به امامت حضرت اقرار کرد و قبل از آن خواب های خوبی می دید که دیگر قطع شد. او در خواب به پدر ایشان امام صادق علیه السلام شکایت می کرد. امام فرمودند: «هنگامی که ایمان مؤمن راسخ شود، خواب از او رفع می شود.» (1)

ص: 531

1. بصائر الدرجات

روایت معجزه حرکت درخت به دستور امام کاظم علیه السلام، اولین بار در کتاب بصائر الدرجات محمد بن حسن صفار (م. 290) آمده است. او از یاران امام حسن عسکری علیه السلام و از بزرگان قرن سوم هجری بود و ابراهیم بن اسحاق و علی بن ابراهیم (هر دو از اصحاب امام هادی علیه السلام) از اساتید ایشان بودند. صفار این روایت را از استاد خود ابراهیم بن اسحاق و ابراهیم هم از محمد بن فلان رافعی نقل کرده است.

2. اصول کافی

دومین منبعی که این روایت در آن وارد شده، اصول کافی از محمد بن یعقوب کلینی (م. 329) است. کلینی از بزرگان شیعه در زمان غیبت صغرا بود که در نیمه دوم قرن سوم و نیمه اول قرن چهارم، از بزرگترین محدثان شیعه به شمار می رفت. او از شاگردان محمد بن حسن صفار بود. کلینی این روایت را مشابه بصائر الدرجات آورده است فقط در موارد ذیل با نقل صفار اختلاف دارند:

الف) انس بن مالک را حذف کرده است؛

ب) به جای ابوبکر و عمر، تعبیر «امر رجلین» آورده است؛

ج) قسمت آخر روایت (قطع شدن خواب) نیز حذف شده است. (1)

3. ارشاد

شیخ مفید این روایت را از جعفر محمدبن قولویه از کلینی نقل کرده است.

ص: 532

جعفر (م. 367) از شاگردان کلینی و از اساتید شیخ مفید بود. شیخ مفید این روایت را با اندکی تغییر، مشابه کلینی آورده است:

الف) «رجلین» را حذف کرده است؛

ب) بعد از نام امام حسن و امام حسین علیه السلام نام ائمه بعدی را نیز آورده و به نام آنان تصریح کرده است. (1)

روایت شیخ مفید ضمن حذف، دچار توسعه نیز شده است.

4. تقریب المعارف

تقریب المعارف، نوشته حلبی (م. 447) است. وی فقط به این کرامت اشاره نموده و به سند روایت و به منابع اشاره نکرده است. بنابراین به صورت دقیق، نمی توان دریافت که منبع حلبی چه کتابی بوده است؟ (2)

5. روضة الواعظین

روضه الواعظین نوشته فتال نیشابوری (م. 508) است. او سند را حذف کرده و گفته: «حسن بن عبدالله گفت.»، در حالی که در منابع دیگر، راوی محمد بن فلان رافعی بود که می گفت: «من پسر عمویی به نام حسن بن عبدالله داشتم.» روایت را نیز به صورت بسیار خلاصه آورده است. به نظر می رسد فتال این روایت را از ارشاد و کافی نقل کرده باشد؛ زیرا این دو کتاب از جمله منابع روضة الواعظین است. (3)

6. اعلام الوری

اعلام الوری نوشته فضل بن حسین طبرسی (م. 548) است. وی این روایت را از

ص: 533

1- ارشاد، ج 2، ص 223.

2- ابوالصلاح، حلبی، تقریب المعارف، ص 176.

3- نک: ج 1، ص 483.

شیخ مفید نقل کرده، زیرا روایت را کاملاً مشابه شیخ مفید آورده است. (1)

7. الخرائج و الجرائح

این کتاب، نوشته قطب الدین راوندی (م. 573) است. او از شاگردان طبرسی است. وی فقط نفر آخر سند را نام برده و گفته: «ما روی عن الرافعی.» کتاب های کافی و بصائر الدرجات، جزء منابع نویسنده است. با توجه به این که راوندی این روایت را مشابه کافی آورده، اما قسمت پایانی روایت را از بصائر الدرجات نقل کرده، متوجه می شویم که ایشان از هر دو منبع استفاده کرده است. (2)

8. مناقب

مناقب نوشته ابن شهر آشوب (م. 588) است. وی از شاگردان طبرسی، راوندی و فتال نیشابوری است. به نظر می رسد ابن شهر آشوب این روایت را از اساتید خود و با کمی تفاوت آورده است. (3) مثلاً- به جای انس بن مالک، «عن مالک» آورده است و این به جهت تصحیح خطایی بوده که در اصل روایت وجود داشته است؛ زیرا انس هم عصر امام کاظم علیه السلام نبوده، بلکه از صحابه رسول خدا صلی الله علیه و آله به شمار می آید.

9. الثاقب في المناقب

الثاقب في المناقب نوشته ابن حمزه طوسی (م. قرن ششم) است. (4) این کتاب، شباهت زیادی به کتاب معاصرش الخرائج دارد. با توجه به این که این حمزه این

ص: 534

1- نک: ج 2، ص 19.

2- نک: ج 2، ص 650.

3- نک: المناقب، ج 4، ص 287.

4- نک: الثاقب في المناقب، ص 455.

روایت را مشابه بصائر الدرجات آورده، می توان پی برد که ایشان از این منبع استفاده کرده؛ زیرا بصائر جزء منابع الخرائج هم بود. ابن حمزه این روایت را مشابه بصائر الدرجات آورده اما با کمی اختلاف؛ برای مثال، به جای انس بن مالک گفته مالک بن انس. و به جای امر ابی بکر و عمر، گفته «امر غیره.»⁽¹⁾

10. کشف الغمه

کشف الغمه نوشته علی بن عیسی اربلی (م. 692) است. با توجه به این که وی از ارشاد و إعلام الوری استفاده نموده و این روایت را کاملاً مشابه آن ها آورده، در می یابیم که از این منابع نقل کرده است.⁽²⁾

11. الدر النظیم

الدر النظیم نوشته شامی (م. قرن هفتم) است. از آن جایی که روایت الدر النظیم کاملاً شبیه الخرائج است، احتمال دارد که از این منبع استفاده کرده باشد.⁽³⁾

12. مناقب طاهرین

مناقب طاهرین نوشته عماد طبری (م. قرن هفتم) است.⁽⁴⁾ به دلیل شباهت زیاد این کتاب با الثاقب، گفته شده ترجمه کتاب الثاقب در این اثر آمده است.⁽⁵⁾ طبری سلسله سند را نیاورده و گفته حسین بن عبدالله بن عمر رافعی زاهد بود، در حالی که در منابع دیگر، گفته شده حسن بن عبدالله زاهد بود.

ص: 535

1- همان

2- نک: ج 2، ص 753.

3- نک: ص 665.

4- نک: مناقب طاهرین، ج 2، ص 738.

5- همان، ج 1، ص 9.

13. صراط المستقیم

صراط المستقیم نوشته بیاضی (م. 877) است. (1) از آن جایی که وی از ارشاد و الخرائج استفاده کرده، (2) احتمال می رود که او این روایت را از این منابع نقل کرده باشد. بیاضی هم سلسله سند را نیاورده است.

14. اثبات الهداه

اثبات الهداه از شیخ حر عاملی (م 1104) است. از آن جایی که ایشان از کافی استفاده کرده و این روایت را مشابه آن آورده، متوجه می شویم که ایشان از این منبع استفاده کرده است. (3)

15. مدینه المعاجز

مدینه المعاجز نوشته بحرانی (م. 1107) است. وی سلسله سند را به این صورت آورده است: «محمد بن یعقوب، عن علی بن ابراهیم.» هم چنین با توجه به این که این روایت را کاملاً مشابه کافی آورده روشن است که این روایت را از کافی نقل کرده است. (4)

16. بحار الأنوار

بحار الأنوار از آثار علامه مجلسی (م. 1110) است. ایشان تصریح کرده اند که این روایت را از بصائر الدرجات آورده اند. (5)

ص: 536

1- بیاضی، علی الصراط المستقیم، ج 2، ص 193.

2- همان، ج 1، ص 4-5.

3- نک: ج 4، ص 235.

4- نک: ج 6 ص 295.

5- نک: ج 48، ص 52.

17. ریاض الأبرار

ریاض الأبرار نوشته سید نعمت الله جزایری (م. 1112) است. وی نیز تصریح نموده که این روایت را از بصائر الدرجات نقل کرده است. (1)

18. عوالم العلوم

عوالم العلوم نوشته شیخ عبدالله بحرانی اصفهانی (م. قرن دوازدهم) است. بحرانی نیز تصریح کرده که این روایت را از بصائر الدرجات آورده است. (2)

بررسی سلسله سند بصائر الدرجات

اشاره

با توجه به سیر تطور این روایت در منابع، روشن می شود که در واقع راجع به معجزه حرکت درخت، یک روایت وجود داشته که نخستین بار محمدبن حسن صفار از استاد خود ابراهیم بن اسحاق و او از محمدبن فلان رافعی نقل کرده است. ابراهیم بن اسحاق، از اصحاب و راویان امام هادی علیه السلام بودند. (3) اما محمدبن فلان رافعی مجهول است و در منابع نامی از او وجود ندارد.

این روایت را از لحاظ سند و محتوا می توان نقد و ارزیابی کرد.

1. نقد سندی

مهم ترین نقدی که به این روایت وارد می شود در مورد سند آن است؛ زیرا به طور دقیق مشخص نیست که نام اولین راوی آن چیست. در سند برخی منابع آمده که علی بن ابراهیم از پدرش و او از محمدبن فلان رافعی این روایت را نقل

ص: 537

1- نک: ریاض الأبرار، ج 2، ص 280.

2- عوالم العلوم، ج 21، ص 143.

3- ابن شهر آشوب، همان، ج 4، ص 402.

کرده است؛ مانند بصائرالدرجات و مدینه المعاجز، اما در برخی منابع دیگر گفته شده محمدبن فلان واقفی، مانند اثبات الهداه و اصول کافی. عده ای هم نام اولین راوی را محمد رافعی ذکر کرده اند، مثل الثاقب فی المناقب، و بعضی هم نام این فرد را عمر می دانند؛ مانند الدرالنظیم. گروهی هم در سلسله سند آن فقط گفته اند: الرافعی و دیگر به نام این شخص اشاره نکرده اند، مثل ارشاد، اعلام الوری، خرائج، مناقب ابن شهر آشوب و کشف الغمه.

بنابراین، اولین راوی این روایت مجهول است و مشخص نیست که چه کسی آن را نقل کرده است. علامه مامقانی نیز در ذیل نام محمدبن فلان، می نویسد که حال این شخص مجهول است و در برخی نسخه ها نام این شخص رافعی است (فاء بر قاف مقدم است). (1)

البته در این جا باید به این نکته توجه کرد که محمدبن فلان واقفی نمی تواند درست باشد؛ زیرا واقفیه بعد از شهادت امام موسی بن جعفر علیه السلام پدید آمدند و راوی، این روایت را از خود امام کاظم علیه السلام نقل کرده است.

در برخی منابع، نام اولین راوی محمد رافعی بود. در مسند امام کاظم علیه السلام آمده است که ظاهراً محمد بن فلان رافعی همان محمد رافعی است که از امام کاظم علیه السلام روایت کرده است. (2) اما با این حال، نمی توان، به طور یقین پی برد که او همان محمدبن فلان است. در تعدادی از منابع هم این روایت، از عمر رافعی نقل شده، در حالی که در منابع رجالی، نامی از عمر رافعی نبود.

2. نقد محتوایی

نقد دیگری که به این روایت وارد می شود از لحاظ محتواست. در برخی از منابع به ویژه بصائرالدرجات آمده است که امام به حسن بن عبدالله فرمودند: «برو از

ص: 538

1- نک: تنقیح المقال، ج 3، ص 173.

2- همان.

انس بن مالک و فقهای مدینه فقه بیاموز.» در حالی که با توجه به تاریخ زندگانی و وفات انس، این گزارش درست نیست، زیرا در مورد تاریخ وفات انس اختلاف است و سال وفات او را 90 تا 93 ذکر کرده اند،⁽¹⁾ ولی مشهور این است که او در سال 93 وفات یافته، بنابراین نمی تواند عصر امام کاظم علیه السلام (128-183 ق) را درک کرده باشد.

برخی منابع متوجه این اشتباه شده اند؛ بنابراین با نام انس را حذف کرده اند؛ مانند کلینی و شیخ مفید و یا این که به جای انس بن مالک، مالک بن انس را آورده اند؛ مانند ابن شهر آشوب در المناقب و ابن حمزه طوسی در الثاقب فی المناقب؛ زیرا تاریخ زندگانی مالک با امام کاظم علیه السلام تناسب دارد.

ابن سعد در مورد تاریخ وفات مالک می نویسد:

او در چهاردهم ربیع الاول سال 179 در زمان خلافت هارون درگذشت.⁽²⁾

تفاوت منابع در نقل این روایت

محتوای این روایت در منابع تقریباً یکسان است و تفاوت کمی در نقل این روایت مشاهده می شود که در این جا به برخی از آنها اشاره می کنیم:

1. در روایت بصائر الدرجات آمده که امام، گزارش کار ابوبکر و عمر را به او دادند در حالی که:

الف) برخی منابع به جای ابوبکر و عمر، «امر رجلین» را آورده اند؛ مانند کلینی در اصول کافی؛

ب) برخی دیگر به جای آن، «امر غیره» را آورده اند؛ مانند ابن حمزه در الثاقب

ج) بعضی هم نام ابوبکر و عمر را حذف کرده اند؛ مانند شیخ مفید در ارشاد.

ص: 539

1- همان، ص 19.

2- همان، ج 5، ص 469.

احتمالاً- این تغییر، به این دلیل بوده که این افراد محتاط تر از صفار بوده اند و یا این که وضعیت آن دوران اقتضا می کرده که این افراد احتیاط بیشتری کنند و به جهت ملاحظات مذهبی، صلاح ندیده اند که آن را بیاورند.

2. تفاوت دیگری که در نقل این روایت دیده می شود، نام انس بن مالک است:

الف) تعدادی از منابع، نام انس را حذف کرده اند؛ مانند کلینی، شیخ مفید و طبرسی؛

ب) تعدادی هم به جای انس بن مالک، مالک بن انس را آورده اند؛ مانند ابن شهر آشوب در المناقب و ابن حمزه در الثاقب.

حذف نام انس، به این دلیل بوده که آن را اشتباه می دانستند؛ زیرا وی در زمان رسول خدا صلی الله علیه و اله زندگی می کرده و خادم ایشان بوده است.

3. تفاوت دیگر در شیوه نقل این روایت است:

الف) برخی از منابع، صدر این روایت را حذف کرده اند؛ مانند ابن شهر آشوب و بیاضی. بدین جهت که این منابع ابتدای روایت را که در مورد حسن بن عبد الله بود، نیاورده اند.

ب) گروهی هم ذیل روایت را حذف کرده اند؛ مانند کلینی و شیخ مفید که دیگر قسمت پایانی روایت (قطع شدن خواب را نیاورده اند.

ج) بعضی هم این روایت را به صورت خلاصه آورده یا فقط به آن اشاره کرده اند؛ مانند حلبی و فتال نیشابوری.

احتمال دارد این تفاوت، در شیوه نقل نیز به این دلیل بوده که این افراد، آوردن این قسمت ها را ضروری نمی دانستند یا درصدد نقل روایت به صورت کامل نبوده اند. بخشی از این تغییرات نیز به شیوه نگارش این نویسندگان مربوط بوده است. در دوره هایی حذف اسانید، از جمله روش های نویسندگان در باب ائمه بوده است.

با بررسی سند و محتوای روایت معجزه حرکت درخت توسط امام کاظم علیه السلام و هم چنین با بررسی سیر تطور این روایت در منابع، به این نتیجه می‌رسیم که در واقع در مورد این کرامت، یک روایت وجود داشته که اولین بار محمدبن حسن صفار در بصائرالدرجات آورده است. وی این روایت را از استاد خود ابراهیم بن اسحاق از اصحاب امام هادی علیه السلام نقل کرده و منابع دیگر با واسطه یا بی واسطه این روایت را از این منبع نقل کرده‌اند و در انتقال این روایت به منابع دیگر، تغییراتی صورت گرفته که این تغییرات، به شیوه نگارش و یا دیدگاه‌های نویسندگان مربوط می‌شود. عده‌ای صدر روایت و عده‌ای دیگر ذیل روایت را حذف کرده و برخی نیز این روایت را به صورت خلاصه آورده‌اند. هم چنین تغییر نام انس بن مالک به مالک بن انس که در منابع بعدی روی داده، برای جلوگیری از تضعیف روایت و به منظور مورد قبول و موجه نشان دادن روایت صورت گرفته است.

منابع

*نهج البلاغه

1. ابن سعد، طبقات الکبری، بیروت: دار الکتب العلمیه، 1418.
2. ابن شهر آشوب، المناقب، قم: علامه، 1279.
3. ابن هشام، السیره النبویه، بیروت: دار المعرفه، بی تا
4. اربلی، علی بن عیسی، کشف الغمه، قم: رضی، 1421.
5. بحرانی، عبدالله، عوالم العلوم، قم: مؤسسه الإمام المهدی (عجل الله تعالی فرجه الشریف)، بی تا

ص: 541

6. بحراني، هاشم، مدينه المعاجز، قم: مؤسسه المعارف الإسلاميه، بي تا.
7. بياضى، على، صراط المستقيم، نجف: المكتبه الحيدريه، 1384.
8. جزائرى، نعمت الله، رياض الأبرار، بيروت: مؤسسه التاريخ العربى، 1427.
9. حر عاملى، محمد بن حسن، اثبات الهداه؛ بيروت: اعلمى، 1425.
10. حلبى، ابوالصلاح، تقريب المعارف، قم: الهادى، 1404.
11. راوندى، قطب الدين، الخرائج و الجرائح، قم: مدرسه الإمام المهدي (عجل الله تعالى فرجه الشريف)، 1409.
12. شامى، يوسف بن حاتم، الدرالنظيم، قم: جامعه مدرسين، 1420.
13. صفارى، محمد بن حسن، بصائر الدرجات، قم: مكتبه آيه الله المرعشى، 1404.
14. طبرسى، فضل بن حسن، اعلام الورى، قم: آل البيت، 1417.
15. طبرى، عماد، مناقب طاهرين، تهران: سازمان چاپ و انتشارات، 1279.
16. طوسى، ابن حمزه، الثاقب فى المناقب، قم: انصاريان، 1419.
17. فتال نيشابورى، محمد بن حسن، روضه الواعظين، قم: دليل ما، 1422.
18. كلينى، محمد بن يعقوب، اصول كافى، تهران: انتشارات قائم، بي تا.
19. مجلسى، محمد باقر، بحار الأنوار، تهران: إسلاميه، 1262.
20. -، جلاء العيون، قم: سرور، 1282.
21. -، حياه القلوب، قم: سرور، 1384.
22. مفيد، محمد بن نعمان، ارشاد، قم: كنگره شيخ مفيد، 1412.

چکیده

با شکل گیری دولت بنی عباس در سال 132 قمری، و سیاست خصمانه و کینه توزانه عباسیان با علویان و اهل بیت : منطقه جنوب بین النهرین و یا عراق که پیش از این مقبره مطهر حضرت علی علیه السلام و امام حسین علیه السلام در آنجا بود. مرکز اصلی مشاهد متبرکه شیعیان به ویژه امامان شیعه شد. با توجه به سابقه تاریخی ایرانیان در عراق و هم سویی و اعتقاد راسخ آنان به، تشیع رد پا و آثار فرهنگ و معماری ایرانی در تمامی عتبات عالیات به چشم می خورد. حرم مطهر کاظمین علیها السلام یکی از این مقابر مقدس است که باعث تأسیس شهری جدید در جوار بغداد شد. این مقاله، به روند تاریخی شکل گیری این حرم و ایرانیانی می پردازد که در توسعه و عمران آن نقش محوری داشتند.

واژگان کلیدی: کاظمین 7، تاریخچه، مقبره قریش، باب التین .

مقدمه

عباسیان پس از تأسیس دولت خود در سال 132 قمری برای نشان دادن شکوه دولت خود، دنبال ایجاد پایتخت جدیدی بودند. ابوالعباس سفاح (132-136ق.)

ص: 543

اولین خلیفه عباسی، در شهر کوچک و نیمه کارهای ساکن شد که یزید بن عمر بن هبیره ساخته بود. خلیفه بنای خانه‌ها و قصر آن را تکمیل کرد و نام آن را هاشمیه گذاشت، ولی مردم بنا بر عادت و به دلیل این که ابن هبیره بنای آن را آغاز کرده بود، به آن شهر، و کوشک ابن هبیره می گفتند. بنابراین ابو العباس، به شهر انبار نقل مکان کرد.⁽¹⁾ منصور دومین خلیفه عباسی (158-136 ق.) در هاشمیه کوفه ساکن شد و بنای آن را تکمیل کرد و ساختمان هایی به آن اضافه نمود و شهر را آن طور که می خواست مهیا کرد.⁽²⁾ نزدیکی هاشمیه به کوفه که بافت سیاسی نامطمئن داشت و حضور طرفداران علویان در کوفه و هم چنین شورش راوندیه که به قصد قتل منصور تا داخل کاخ وی پیشروی کرده بودند، آسیب پذیر بودن هاشمیه را در برابر حملات مسلحانه مخالفان نشان داد و باعث شد تا منصور، درصدد یافتن جایگاه مناسبی بر آید تا هم شکوه و عظمت دولت تازه تأسیس بنی عباس را نشان دهد و هم اهمیت و مسائل امنیتی در ساخت آن رعایت شده باشد.

منصور پس از بررسی دقیق مناطق مختلف بین النهرین و توجه به ملاحظات اقتصادی و طبیعی، محل شهر فعلی بغداد را انتخاب نمود. در واقع مزایای طبیعی و ارتباطی عراق نسبت به سایر سرزمین های اسلامی توجه منصور و عباسیان را جلب کرد. محلی که او برای پایتخت جدید در نظر گرفت، در دشتی حاصل خیز واقع شده بود و در آن جا کشت و زرع در دو سوی رودخانه دجله رونق داشت و بر سر راه خراسان واقع بود. هم چنین محل برخورد کاروان هایی بود که از شرق می آمدند و بازارهای ماهانه در آن جا تشکیل می دادند و به این ترتیب، آذوقه کافی برای کارگرانی که مجری ساخت شهر بودند، ساکنان بعدی آن یعنی مردم، دربار

ص: 544

1- فتوح البلدان، ص 46.

2- همان، ص 47.

منصور در ساختن بغداد، نیازهای این شهر را در نظر گرفت؛ یعنی علاوه بر نکات امنیتی، به مسائل رفاهی شهر هم توجه داشت. او از نهرهای منشعب از فرات یا دجله، برای کشاورزی و تأمین آب مورد نیاز شهر استفاده کرد. ساختن مسجد جامع و بازارهای متعدد را نیز در دستور کار قرار داد. بازاریایی که رونق تجارت آنها باعث شد تا بغداد، علاوه بر مرکزیت سیاسی، اهمیت اقتصادی و بارزگانی هم بیابد. از دیگر نیازهای این شهر که منصور نیز به آن توجه داشت، محل مناسبی برای دفن اموات بود که زمینه شکل گیری حرم مطهر کاظمین فراهم شد. که در ادامه، چگونگی شکل گیری تحولات آن بررسی می شود.

آغاز شکل گیری کاظمین

باغ های حاصلخیز و پر رونقی در مناطق همجوار بغداد و نزدیک به کرخ وجود داشت که به «شونیزیه» معروف بود. منصور در همان سال 145 قمری که عملیات ساختمانی بغداد را آغاز کرد، منطقه شونیزیه را محل مقبره خانوادگی برگزید و آن را مقابر قریش نامید. شونیزیه به معنای سیاه دانه است که روی نان می پاشند. (2) مقابر قریش که در منطقه غربی بغداد ایجاد شد، زمین بسیار وسیعی را دربر می گرفت. هارون الرشید که از ارتباط و مراجعه مسلمانان و شیعیان به حضرت موسی بن جعفر علیه السلام هراس داشت، ایشان را در مدینه در حالی که در جایگاه رسول خدا صلی الله علیه و آله و در حال نماز بودند، دستگیر کرد. (3) هارون به دلیل این که مردم متوجه نشوند حضرت در چه مکانی زندانی می شوند، دستور داد تا در

ص: 545

-
- 1- ابن اثیر، الكامل فی التاریخ، ج 9، ص 199؛ تاریخ طبری، ج 11، ص 4729، 4725؛ تاریخ یعقوبی، ص 459-457.
 - 2- یاقوت حموی، معجم البلدان، ص 375، بیروت: داراحیاء التراث العربی، 1979/1399.
 - 3- ابوالفرج اصفهانی، مقاتل الطالبیین، ص 468، ترجمه، هاشم رسولی محلاتی، تهران: بی تا، کتاب فروشی صدوق؛ شیخ صدوق، عیون اخبار الرضا، ص 131، قم: انتشارات مسجد مقدس جمکران، 1389.

مدینه دو کاروان آماده کنند و یکی از کاروان ها را به سمت کوفه و دیگری را به سمت بصره فرستاد. (1) هارون پس از بازگشت به بغداد، ابتدا امام کاظم علیه السلام را نزد حاکم بصره، عیسی بن جعفر بن منصور، زندانی کرد؛ اما عیسی از این کار و مسئولیت آن خسته شد و از هارون خواست امام را تحویل شخص دیگری بدهد. هارون هم زندانبانی حضرت را به فضل بن ربیع داد. امام مدتی طولانی نزد وی زندانی بود و فضل از به قتل رساندن امام خودداری کرد. زندانبان بعدی امام، فضل بن یحیی برمکی بود که حرمت امام را پاس می داشت و امام در رفاه بودند.

هارون که در این زمان در رقه بود، با شنیدن خیر وضعیت مطلوب امام، بسیار عصبانی شد و ضمن مجازات فضل بن یحیی، ایشان را تحویل زندانبان دیگری به نام سندی بن شاهک داد که داروغه بغداد بود. او از روی خباثت ذاتی و خوش خدمتی به هارون امام را شکنجه زیادی کرد و سرانجام در 183 قمری، به دستور هارون، حضرت را مسموم کرد و به شهادت رساند. (2)

عباسیان از ترس این که مبادا محل دفن امام کاظم علیه السلام محل تجمع و حضور شیعیان باشد، پیکر مطهر حضرت را در مقابر قریش یا همان شونیزیه به خاک سپردند و پس از آن، تعدادی از خلفا و اعضای خاندان تبهکار بنی عباس در این مقابر دفن شدند. (3) با توجه به این که قبور تعدادی از خلفا و طایفه بنی عباس در جهت فعلی و بالا- سر مبارک امام کاظم علیه السلام واقع بود، نماز گزاردن در این قسمت به دلیل این که مقابل قبله قرار می گیرد جایز نیست و امام رضا علیه السلام به شیعیان توصیه کرده اند در مساجد اطراف قبر مطهر نماز بخوانند. (4)

ص: 546

1- همان

2- ابوالفرج اصفهانی، همان، ص 471، 470، 469؛ شیخ صدوق، همان، ص 149-162.

3- ابوالفرج اصفهانی، همان، ص 417؛ عیون اخبار الرضا، ص 149، 157 و 156.

4- شیخ طوسی، تهذیب الاحکام، ج 6، ص 83 دار الکتب الاسلامیه، 1364؛ شیخ صدوق، من لایحضر الفقیه، ج 2، ص 363، مؤسسه الوفا، 1407/1366 ق، شیخ عباس قمی، مفاتیح الجنان، ترجمه و تحقیق، سید فضل الله میر شفیعی خوانساری، قم: انتشارات اسوه، ص 1036،

در سال 218 قمری در دوران حکومت معتصم عباسی (227-218 ق.) حضرت محمد بن علی علیه السلام امام نهم شیعیان از مدینه به بغداد منتقل شدند. دو سال بعد، معتصم توسط ام الفضل دختر مأمون و همسر امام جواد علیه السلام حضرت را مسموم کرد و به شهادت رساند. شیعیان علی رغم جلوگیری بنی عباس جمع شدند و پس از تشییع باشکوهی پیکر مطهر حضرت را در جوار قبر جدشان حضرت موسی بن جعفر علیه السلام دفن کردند. شیعیان پس از مدتی و در عهد دوم عباسی، بر قبر این دو امام بقعه و عمارتی ساختند و آن را کاظمیه نامیدند که باعث شد بعد از آن مقابر قریش به کاظمیه تغییر نام دهد. در کنار این بقعه منور و مطهر، مسجدی به نام «باب التین» قرار داشت که پس از خاک سپاری دو امام، کانون حضور شیعیان امامیه شد و شیعیان قبر دو امام را از داخل این مسجد زیارت می کردند. به همین دلیل، بقعه کاظمیه یا کاظمین به مشهد «باب التین» نیز معروف بود.

کاظمین در عهد آل بویه

تا پیش از سلطه آل بویه بر بین النهرین، مقبره کاظمین مثل سایر مقابر قریش بود و ایجاد بنا و تأسیسات ویژه برای آن در تاریخ گزارش نشده است. در سال 336 قمری، به دستور احمد بن بویه معزالدوله، عمارت کوچک قبلی که شیعیان ساخته بودند، تخریب گردید و بقعه ای باشکوه با ضریح از جنس چوب ساج ساخته شد. هم چنین گنبد بزرگی بالای این مقابر مطهر ساختند و ساختمان داخل که به مرور شکل یک حرم مستقل در مقابر قریش به خود گرفته بود، با کاشی کاری آراسته شد. احمد معزالدوله که بغداد را مقر اصلی حکومت خود برگزیده بود، به زیارت کاظمین اهمیت زیادی می داد. وی هر روز پنج شنبه با وزرا و اعیان و فرماندهان خود به زیارت کاظمین می رفت و صبح شنبه به قصر حکومتی خویش در بغداد باز می گشت. [\(1\)](#) عزالدوله دیلمی (367-356 ق.) که پس

ص: 547

1- حافظ الذهب، العبر من خبر عن عنبر، ص 132، بیروت: بی تا.

از پدرش معزالدوله جانشین وی در عراق شد، علاوه بر سایر عتاب مقدسه عراق، در ضمن بازسازی کاظمین عمارات بسیاری ساخت و برای رفاه حال زائران و علویان مجاور این مکان مقدس، وجوه نقدی و غیرنقدی فراوانی هزینه کرد.⁽¹⁾ سپس عضدالدوله (372-367ق) که قدرت یک پارچه ای در قلمرو خاندان آل بویه یافته بود، همپای سایر مشاهد متبرکه جنوب بین النهرین، به بازسازی و نوسازی حرم کاظمین اقدام نمود و آن را وسعت بخشید. عضدالدوله در سال 369 قمری، دیواری گرداگرد کاظمین کشید که دیگر منطقه ای بزرگ در جوار بغداد بود و بیمارستانی بین کاظمین و بغداد ساخت که خدمات رفاهی و درمانی لازم را به زائران کاظمین عرضه می کرد.⁽²⁾ کاظمین، با این اقدامات و توجه ویژه دولت آل بویه رسماً به عنوان یک شهر در کنار بغداد جایگاهی ویژه یافت.

بغداد در دوره آل بویه، طی سال های مختلف بارها شاهد درگیری های خونین مذهبی بود و کرخ و کاظمین، کانون اصلی این درگیری ها بودند. یکی از این حملات شدید در سال 443 قمری به وقوع پیوست. در این سال اهل سنت به رهبری حنابله که در این زمان نوعاً تندرو ترین گروه های مذهبی نسبت به شیعیان بودند، به کاظمین حمله کردند و طی سه روز، تمام قنديل ها، سلاح های اهدایی طلا و نقره، پرده ها و آنچه را در پیرامون حرم کاظمین بود، غارت کردند و حتی ضریح چوبی دو امام را آتش زدند و هر کار زشت و ننگینی که در جهان مانند نداشت، انجام دادند؛ حتی قصد نبش قبر و آرامگاه دو امام و انتقال پیکر مطهر امامان به مقبره احمدبن حنبل را داشتند که به دلیل خرابی و انهدام وسیعی که ایجاد کرده بودند، نتوانستند محل قبر را شناسایی کنند.⁽³⁾

ص: 548

-
- 1- میر سید ظهیر الدین مرعشی، تاریخ طبرستان، رویان و مازندران، ص 67، به کوشش حسین تسبیحی، تهران: انتشارات شرق
 - 2- الکامل فی التاریخ، ج 15، ترجمه علی هاشمی حایری، ص 120 و 137؛ خطیب بغدادی، همان، ج 1، ص 105-106.
 - 3- ابن اثیر، همان، ج 16، ص 281.

در دوره آل بویه در جنگ های مذهبی، بارها به حرم مطهر کاظمین حمله گردید و غارت و تخریب شد. علاوه بر این، طغیان های فصلی دجله نیز خسارت زیادی به این مکان وارد کرد؛ وضعیتی که تا دوره سلجوقی ادامه داشت. در دوره سلجوقی، گرچه خبری از درگیری و حملات غارتگرانه به کرخ و کاظمین نبود و اصولاً- حکومت متمرکز و یکپارچه سلجوقی به جهت حفظ نظم و حاکمیت خود، اجازه چنین اقداماتی را نمی داد، حرم کاظمین وضعیت چندان مطلوبی نداشت. اولین بازسازی کاظمین در عصر سلجوقی در سال 490 قمری توسط مجد الملک ابو الفضل براوستانی، وزیر شیعی برکیارق سلطان سلجوقی (487-498) قمری صورت گرفت. مجدالملک به تعمیر و بازسازی اساسی حرم پرداخت و بناهای جدیدی از جمله یک مسجد بزرگ با دو مناره بلند و زیبا و هم چنین مکانی مجزا برای استراحت و سکونت زائران احداث کرد و دیوارهای حرم را با کاشی تزیین نمود.⁽¹⁾ بنای حرم پس از دوران سلجوقیان و بیرون راندن ترکان از بغداد، در سال 569 قمری به دلیل طغیان رود دجله دچار آسیب جدی شد. الناصر لدین الله عباسی (622-575ق) خلیفه وقت، به تشویق وزیر شیعه خود موید الدین قمی و به دلیل حضور پر تعداد و مؤثر شیعیان در بغداد و در واقع برآیاستفاده از قدرت اجتماعی شیعیان در جهت تقویت قدرت خود، در سال 575 قمری ضمن تعمیرات و نوسازی، حجره هایی در اطراف صحن کاظمین ساخت.

ص: 549

1- قاضی نورالله شوشتری، مجالس المؤمنین، ج 2، ص 459-460، تهران: کتاب فروشی اسلامیه، 1365؛ ملا عبد الجلیل قزوینی رازی، النقض، به تصحیح میر جلال الدین محدث ارموی، ص 82، تهران: انتشارات انجمن آثار ملی، 1358، تعلیقات النقض، ج 2، ص 719.

آخرین صدمات ناشی از درگیری های مذهبی در کاظمین در سال 654 قمری، دو سال قبل از سقوط بغداد به دست مغول و در حالی اتفاق افتاد که سیلاب دجله بخش های زیادی از بغداد را زیر آب برده بود. این واقعه زمانی روی داد که فردی به دست یکی از اهالی کرخ به قتل رسید و توده های عامه مردم از محلات سنی نشین، به سربازان خلیفه عباسی پیوستند و محله کرخ را غارت کردند و به آتش کشیدند و جمع زیادی را کشتند و زنان بسیاری را ربودند. در این حملات، ابوبکر پسر ارشد المستعصم (656-640ق) نقش اصلی را در رهبری غارتگران داشت. وی حرم مطهر کاظمین را به باد غارت داد و مرتکب فجایع زیادی شد و قتل و غارت و فحشا را به نهایت رساند. اقداماتی که عموم شیعیان بغداد را بسیار متألم و ملول و از بنی عباس به شدت متنفر کرد و هیچ گاه از ذهن آنان پاک نشد. (1)

مغول ها که گروهی بر آمده از قبایل صحرای گبی بودند، در جریان سومین موج حمله خود به سرزمین های اسلامی، در سال 656 قمری به قصد نابودی خلافت عباسی به بغداد حمله کردند و شهر را پس از محاصره ای طولانی تصرف نمودند. در جریان تصرف بغداد، گروه زیادی از مردم کشته شدند و اموالشان غارت گردید و بیش تر ابنیه و عمارات بغداد تخریب شد. در این بین شهر و حرم کاظمین که در جوار بغداد بود نیز دست خوش غارت و حریق گردید. (2)

هلاکو خان قبل از ترک بغداد، دستور بازسازی تعدادی از ساختمان های

ص: 550

1- بنابر روایت ابن فوطی، این درگیری ها در سال 653 قمری، نیز صورت گرفته و کاظمین و کرخ و ساکنان شیعی آن غارت شده بودند. ابن فوطی، الحوادث الجامعه فی ماته السابعه، ترجمه عبدالمحمد آیتی، ص 188/79-178/74-173، تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی 1381.

2- ابن فوطی، همان، ص 96-195-145؛ عبدالله بن فضل الله، شیرازی، تاریخ و صاف، به قلم عبدالمحمد آیتی، ص 23، تهران: انتشارات بنیاد فرهنگ ایران، 1346.

عمومی بغداد را به منظور استفاده عمال حکومتی و نمایندگان خود، صادر کرد. بغداد تا سال 740 قمری، زیر سلطه ایلخانان مغول باقی ماند و طی این مدت، اداره امور شهر بیش تر به ایرانیان سپرده می شد. اولین حاکم ایرانی بغداد در عهد مغول عظاملک جوینی نویسنده کتاب معروف جهانگشای جوینی است که به مدت 24 سال (657 تا 681ق)، حاکم بغداد بود. جوینی در کنار بازسازی ویرانه های بغداد و ساخت مدارس، مساجد و باغ های تازه، به بازسازی دوباره حرم مطهر کاظمین توجه ویژه ای داشت. وی خسارات وارده به این بنای مقدس را جبران نمود و دوباره آن را به شکل سابق خود برگرداند و دیوارهای آن را هم مثل قبل از تخریب، با کاشی تزیین کرد. (1)

کاظمین در دوره آل جلایر تا صفویه

یک قرن پس از حضور مغول ها، بغداد دچار طغیان های فصلی دجله شد که کاظمین نیز از آن برکنار نماند و حرم مطهر بار دیگر دچار خسارت جدی شد و روبه ویرانی رفت. در این زمان سلسله آل جلایر، بر بغداد و حومه آن و بخشی از عراق حکومت می کردند. سلطان اویس جلایری (757-777ق) به ترمیم و بازسازی دوباره حرم اقدام کرد و برای نخستین بار، دو صندوق خاتم کاری بسیار زیبا روی قبور مطهر امامان نصب نمود و به جای تک گنبد عصر آل بویه، دو گنبد بر فراز قبرهای مطهر ساخت. وقتی در سال 776 قمری، بار دیگر طغیان دجله خساراتی به حرم وارد نمود، سلطان اویس با تلاش وزیر خود، بار دیگر به بازسازی خسارات ناشی از سیل اقدام کرد و حتی یک کاروانسرا برای سکونت زائران ساخت. (2)

ص: 551

1- همان، ص 181، 182، 213 و 221.

2- جعفر بن ابن الحاج النقدي، تاريخ الامامين الكاظمين و روضتها الشريفة ص 24-26، مكتبة العلمية، عراق: بغداد، دار الكتب العراقية، 1369ق/1950 م، غياث الدين خواندمير، حبيب السير، ج 3، ص 242، زیر نظر دکتر دبیر سیاقی، تهران: کتاب فروشی خیام 1353؛ میرزا عباس فیض قمی، تاریخ کاظمین و بغداد، ص 121، قم: 1327.

پس از ظهور سلسله صفویه و رسمیت یافتن مذهب تشیع دوازده امامی در ایران، شاه اسماعیل صفوی (907-930ق) مؤسس این حکومت، در ادامه فتوحات و توسعه قلمرو سیاسی، به عراق نیز حمله نمود و تمام جنوب بین النهرین را تصرف کرد. وی پس از فتوحات در عراق و زیارت کربلا و نجف، به بغداد و سپس به کاظمین رفت. با توجه به این که سلسله نسب سیادت مورد ادعای صفویان به امام کاظم علیه السلام می رسید، شاه توجه ویژه ای به حرم مطهر کاظمین داشت. وی در سال 926 قمری، دستور داد تمام بناهای موجود حرم را که در اثر سیلاب های دجله و وقایع تاریخی وضعیتی نامطلوب داشت، خراب کنند و به جای آن عمارتی زیبا و باشکوه بسازند که شامل رواق در چهار سمت، صحنی بزرگ، حرم، دو گنبد جدید کاشی کاری شده و یک مسجد بزرگ با ستون های ضخیم در شمال می شد که به جای مسجد عهد سلجوقی ساخته شد. (1)

شاه اسماعیل علاوه بر این اقدامات، دو صندوق بسیار زیبای خاتم کاری برای قبور مطهر ساخت که هنوز پابرجا و موجود است. صندوق روی قبر امام جواد علیه السلام، از شاهکارهای منحصر به فرد هنری است و به لحاظ پرکاری و ریز نقش بودن، از همه صندوق های موجود نصب شده در عتبات عالیات زیباتر است. تکه های بسیار ریز عاج که یک دهم میلی متر است، در داخل چوب های صنعتی و آبنوس کار شده و گل های منبت از عاج با شاخه های گل نیم میلی متری از شاه کارهای هنر اسلامی است. این صندوق 5/2 متر طول 83/1 سانتی متر عرض و 1/5 متر ارتفاع دارد. صندوق قبر مطهر امام کاظم علیه السلام که با نقره تزیین شده و ریز کاره های خاص خود را دارد، از صندوق امام جواد علیه السلام کوچک تر و دارای ریزه کاری های کمتری است که یک بار استاد صنایع خاتم کار در عهد قاجار، آن را ترمیم کرد. امروزه کتیبه ای مربوط به عهد صفوی بر دیوارهای حرم کاظمین به

ص: 552

1- ساخت و ساز زیر بنایی عهد صفوی، مبنای توسعه و اقدامات ادوار بعدی شد و بنای حرم مطهر کاظمین چارچوب فیزیکی عهد صفوی را تا امروز حفظ کرده است.

جا مانده که به شرح اقدامات عمرانی شاه اسماعیل پرداخته است. (1)

سلسله صفویه، به دلیل هرج و مرج های سیاسی و جنگ های داخلی مدعیان قدرت پس از مرگ شاه اسماعیل، کنترل و اداره جنوب بین النهرین را از دست دادند و این سرزمین به تصرف سلیمان خان قانونی (926-974 ق) در آمد.

در دوران تسلط ترکان عثمانی (926-974 ه.ق) با وجود گرایش و تعصب آنان به مذهب اهل سنت و جماعت، خبری از درگیری، حملات و تخریب کاظمین نیست و حتی سلیمان خان در زمان حضور در بغداد، برای نشان دادن توجه و احترام خود به حرم مطهر، منبری زیبا از آجر تراشیده و کاشی کاری، به مسجد شمالی حرم تقدیم کرد. این منبر تا امروز به جامانده است. به واسطه سلسله عثمانی اهل سنت تا سال 1340 قمری، در این مسجد که در سال 926 قمری، به دستور شاه اسماعیل ساخته شده بود، نماز جماعت می خواندند تا این که شیخ مهدی خالصی در آن به اقامه نماز جماعت پرداخت و از آن پس شیعیان نماز جماعت را برگزار می کردند. پس از تحولات داخلی و روی کار آمدن شاه عباس اول (985-1038 ق) و اصلاحات سیاسی و نظامی وی که باعث احیای قدرت صفویه شد، این حکومت بار دیگر عراق را از کنترل دولت عثمانی خارج کرد. حرم مطهر کاظمین با توجه به اهمیت جایگاه آن در سلسله نسب سیادت صفویه، طی دوران حکومت شاه عباس اول و شاه صفی (1052-1038 ق) مورد توجه ویژه دولت صفوی قرار گرفت. شاه عباس اول تمام ثروت خود را وقف چهارده معصوم کرد که بخشی از آن به حرم کاظمین رسید. (2)

ص: 553

1- بوداق منشی قزوینی، جواهر الأخبار، (بخش ایران از قراقوینلو تا سال 984ق)، مقدمه و تصحیح و تعلیق از محسن بهرام نژاد، تهران: نشر میراث مکتوب 1378، ص 124، حبیب السیر، ج 4، ص 494؛ امینی هروی، فتوحات شاهی، تاریخ صفوی از آغاز تا سال 920 ق، تصحیح، توضیح و تعلیقات محمد رضا نصیری، ص 303، تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی 1383.

2- ولی قلی بن داوود قلی، شاملو، قصص الخاقانی، تصحیح و پاورقی سید حسین سادات ناصری، ج 1، ص 93-96، تهران: سازمان چاپ و انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی 1371؛ اسکندر بیگ منشی، تاریخ عالم آرای عباسی، تصحیح محمد اسماعیل رضوانی، ج 2، ص 1250-1252 و 1667-1668، تهران: انتشارات دنیای کتاب، 1377 محمد معصوم، خواجگی اصفهانی، خلاصه السیر، تاریخ روزگار شاه صفی، به سعی ایرج افشار، ص 106، 108، 130، 149 و 158، تهران: انتشارات علمی، 1398؛ ابوالحسن قزوینی، فواید الصفویه، به تصحیح مقدمه و حواشی مریم میر احمدی، ص 52، تهران: موسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی، 1367؛ محمد یوسف واله قزوینی اصفهانی، ایران در زمان شاه صفی و شاه عباس دوم، (حدیقه ششم و هفتم از روضه ششم خلدبرین)، تصحیح توضیحات و تعلیقات محمد رضا نصیری، ص 84-95 تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی 1380.

وی نخستین بار، حرم را دارای ضریحی فولادی نمود و حرم و رواق های نزدیک به قبور مطهر را تزئین و بازسازی کرد. این اقدامات تا دوران شاه صفی با ساختن چهار مناره در چهار گوشه صحن کاظمین ادامه یافت(1) که امروزه هم چنان پابرجاست.

کاظمین در عهد قاجاریه

پس از شکست صفویه از قوای عثمانی و از دست رفتن عراق در سال 1049 قمری، صفویان دیگر حاکمیت سیاسی مستقیم نداشتند و نمی توانستند شخصا به بازسازی و توسعه و آبادانی کاظمین اقدام کنند. ایرانیان در تمامی ادوار تاریخی پس از سلطه دوباره عثمانی بر عراق به ویژه در عهد قاجاریه، با ارسال هدایا و نذورات و پرداخت هزینه، به بازسازی و آبادانی حرم مطهر توجه ویژه ای نشان دادند؛ امری که با موافقت و مساعدت دولت عثمانی همراه بود؛ زیرا آبادانی و رونق کاظمین، باعث افزایش در آمد این دولت از طریق زائران شیعه و مساعدت و همراهی گروه پر نفوذ شیعیان در عراق می شد. در عصر قاجاریه، با حمایت مالی آغا محمد خان قاجار (1193-1212 ق) که توجه زیادی به مسائل مذهبی نشان می داد، اقدامات عمرانی وسیعی در حرم مطهر صورت گرفت. در این زمان، اولین بار در گنبد مطهر کاظمین و ایران و رواق جنوبی که به بالاسر امام

ص: 554

کاظم علیه السلام دارد، پوشیده شد و کف حرم و صحن مطهر، با سنگ های مرمر فرش گردید. هم چنین به جهت توسعه فضای فیزیکی، نخستین بار منازل مسکونی اطراف حرم خریداری و تخریب شد و به فضای حرم اضافه گردید. (1) این اقدامات در ادوار بعدی دولت قاجار ادامه یافت. در سال 1221ق، فتحعلی شاه قاجار (1250-1212ق). آئینه کاری، کاشی کاری رواق ها و طلای مناره های کاظمین را تجدید کرد. (2) در سال 1247 قمری، منوچهر خان معتمدالدوله گرجی، از رجال و دولت مردان متمول قاجاری، هزینه طلاکاری و نوسازی رواق های جنوبی، شرقی و غربی را پرداخت کرد. در سال 1282 قمری، شیخ العراقین وکیل میرزاخان امیرکبیر، از محل ثلث میراث امیر کبیر، تعمیراتی در حرم مطهر انجام داد و به بازسازی، نوسازی، آئینه کاری و کاشی کاری رواق ها، ایوان ها و صحن مطهر پرداخت. ناصرالدین شاه (1313-1264 ق) تنها پادشاه سلسله قاجاریه که از عتبات عالیات بازدید کرد، در سال 1283 قمری، ضریحی از نقره ساخت و جایگزین ضریح فولادی عصر صفوی نمود و رواق شرقی حرم مطهر را آئینه کاری و طلاکاری کرد که هنوز عنوان ناصرالدین شاه قاجار بر پیشانی این دیوار موجود است. (3)

علاوه بر شاهان قاجار، سایر افراد ایرانی نیز در توسعه و تزیینات حرم مطهر نقشی فعال داشتند. یکی از این افراد بانو سلطان بیگم دختر مشیرالملک شیرازی است که یک ضریح از نقره ساخت و در سال 1324 قمری، یعنی 109 سال پس از ضریح زمان ناصرالدین شاه که فرسوده شده و نقره های آن از بین رفته بود، نصب کرد که تاکنون باقی مانده است. (4) نکته جالب این ضریح، باقی ماندن هشت

ص: 555

-
- 1- ناصرالدین شاه قاجار، سفرنامه ناصرالدین شاه به عتبات (شهریار جاده ها)، به کوشش محمد رضا عباسی و پرویز بدیعی، ص 96، تهران: انتشارات سازمان اسناد ملی ایران؛ تاریخ الامامین الکاظمین، ص 75.
 - 2- سفرنامه ناصرالدین شاه ص 96.
 - 3- همان، ص 155/96
 - 4- محمد میلانی، راهنمای عتبات عالیات، ص 133، مشهد: نشر محب، 1377.

گلدان فولادی بزرگ عهد صفوی است که دارای احادیث و آیات قرآن با خطی بسیار زیباست. این ضریح هفت متر طول، پنج متر عرض و سه و نیم متر ارتفاع دارد. درب ورودی این ضریح، در وسط ضلع شرقی و در حد فاصل دو صندوق قبور مطهر امامان قرار گرفته است. قبر شریف و مطهر حضرت موسی بن جعفر علیه السلام در قسمت جنوبی و قبر مطهر امام جواد علیه السلام در قسمت شمالی داخل ضریح قرار دارد. تا قبل از تعمیرات چند سال اخیر، قسمت غربی فاصله اندکی با دیوار داشت و قسمت شرقی، دارای فضای باز به عنوان محل اجتماع زائران بود. اطراف ضریح مطهر تا سقف آئینه کاری شده و زیر گنبد دارای نقوش و خطوط بسیار زیبایی عهد صفوی است. روی کاشی های گرداگرد روضه منوره کاظمین، کتیبه هایی با خط ثلث قرار دارد که دارای تاریخ 929 قمری است و نام های شاه اسماعیل صفوی و فتحعلی شاه قاجار در بین خطوط آن دیده می شود.

وسیع ترین اقدام بازسازی و توسعه حرم، در دوره قاجاریه توسط فرهاد میرزا معتمدالدوله عموی ناصرالدین شاه صورت گرفت. وی بنای قدیمی را خراب کرد و خانه های مجاور حرم را خریداری نمود و به مساحت صحن افزود و دیوارهای آن را بلندتر از گذشته ساخت. او زمین صحن را سنگ فرش کرد و سرداب های آن را برای دفن اموات مهیا ساخت. علاوه بر این، فرهاد میرزا دو ساعت بزرگ و زیبا، یکی بر فراز ایوان داخلی سه درب جنوبی و یکی بر فراز ایوان درونی سه درب شرقی نصب نمود. درب چهارم رواق شرقی ایوان طلای ناصری به نام «باب المراد»، نیز با کنده کاری، نقره کاری و خطوط بسیار زیبا نصب شد. اقدامات فرهاد میرزا در حدود شش سال در کاظمین طول کشید و 120 هزار لیره طلا یا 340 هزار تومان هزینه داشت. (1) در واقع صحن امروزی کاظمین که با حاشیه های

ص: 556

1- محمد حسن خان اعتماد السلطنه، روزنامه خاطرات، ص 584، تهران: انتشارات امیرکبیر، 1377؛ حاج سیاح محلاتی، خاطرات حاج سیاح، به کوشش حمید سیاح، ص 214، تهران: انتشارات امیر کبیر، 1359، مهدی بامداد، شرح حال رجال ایران، تهران: ص 91 و 92، انتشارات زوار، 1371.

اطراف آن 26 هزار متر مربع است، از اقدامات فرهادمیرزا به شمار می آید.

صحن مطهر و مقدس کاظمین، امروزه در زمره صحن های بزرگ عتبات عالیات عراق است که طول آن 370 و عرض آن 350 متر است. حرم مطهر در داخل این صحن مستطیل شکل با طول 230 و عرض 150 متر قرار دارد. برای رسیدن به روضه منوره کاظمین و زیارت ضریح مطهر، باید از چهار رواق عبور کرد که تمامی آن تا نیمه از سنگ و بقیه تا سقف آئینه کاری شده است. این رواق ها عبارتند از:

1. رواق «باب المراد» که به دلیل قرار گرفتن در بخش شرقی، به آن «رواق شرقی» هم می گویند. شیخ مفید و ابن قولویه از مجتهدان، محدثان و متکلمان شیعه در آن مدفون هستند.

2. رواق «باب القریش» که در جنوب ضریح قرار دارد.

3. رواق شمالی.

4. رواق غربی که به دلیل دفن خواجه نصیر الدین طوسی به رواق خواجه نصیر شهرت دارد.

از این رواق های چهارگانه، شش درب به سمت ضریح مطهر باز می شود که همه از طلا و نقره است. این درب ها به لحاظ هنری بسیار زیبا و دارای کنده کاری های ظریف و خطوط عالی نستعلیق است. علاوه بر این، شش درب رواق ها از طریق هشت درب به صحن مرتبط می شود. صحن کاظمین در ابتدای دوره قاجار دارای سه درب اصلی بود که سردر آن با کاشی های مینیایی رنگ پوشیده شده و در زوایای آن، چهار گلدسته کاشی قرار داشت که قسمت بالای آن مطلا شده بود. علاوه بر این ها حرم یک مدرسه، کاروانسرا و حمام هایی داشت که برای استراحت و استفاده زائران ساخته شده بود. (1) پس از اقدامات

ص: 557

1- مادام دیولافوا، سفرنامه دیولافوا، ترجمه همایون فره وشی، ص 679-981، تهران: انتشارات قصه پرداز، 1378.

عمرانی عصر قاجاریه به ویژه فرهاد میرزا، حرم هفت درب داشت که پس از مدتی، علامه شهرستانی به عنوان نماد درب های بهشت که تعداد آن هشت عدد است، یک درب دیگر به آن افزود که تا امروز باقی است. این درب ها عبارتند از :

• درب رواق جنوبی که داخل چارچوب نقره ای قرار دارد و سید میرزا اصطهباناتی در سال 1283 قمری اهدا کرده است. خطوط کنده کاری شده آن به خط استاد میرزا محمدعلی طیب شیرازی است. در حاشیه هر لنگه این درب، کتیبه ای مزین به آیه های سوره مبارکه دهر و فجر به خط نستعلیق دیده می شود. (1)

• دومین درب رواق جنوبی دارای کنده کاری هنرمندانه و ظریفی است. روی این درب با خط بسیار زیبای ثلث، اسماء جلاله و نام مبارک امامان معصوم دیده می شود. این درب را عماد الدوله والی کرمانشاه در سال 1285 قمری وقف کرد. (2)

• سومین درب جنوبی را که از نقره است در سال 1399 قمری، حاج محمدعلی افضلی شوشتری وقف کرد و دارای کتیبه هایی از آیات اشعار با خط زیبای نستعلیق است. (3)

• چهارمین درب در رواق شرقی ایوان طلای ناصری قرار گرفته و به «باب المراد» معروف است و همان طور که گفته شد، فرهاد میرزا در تاریخ 1294 قمری وقف کرده است. (4)

• پنجمین درب در رواق شرقی و نزدیک قبر شیخ مفید قرار دارد. واقف این درب که آیات قرآن و اشعار فارسی با خطی بسیار زیبا زینت بخش

ص: 558

1- میرزا عباس فیض، تاریخ کاظمین و بغداد، ص 197

2- همان، ص 203-208. همان، ص 203-208.

3- همان، ص 249-250.

4- همان

آن است، فردی به نام حاج محمدجواد تاجر بود که در سال 1314 قمری، آن را وقف نمود. (1)

● ششمین و هفتمین درب در مجاورت قبر خواجه نصیر قرار دارد. تاریخ وقف این دو درب سال 1337 قمری ولی واقف آن نامعلوم است.

● هشتمین درب در رواق شمالی قرار دارد که دارای آیات قرآن، اشعار فارسی و عربی است که به خط بسیار زیبا کنده کاری شده و آن را به یک اثر نفیس هنری تبدیل کرده است حاج عبدالنبی تاجر کازرونی آن را در سال 1340 قمری، وقف کرد. (2)

امروز حرم مطهر کاظمین 14/514 متر مربع مساحت دارد که با ساختمان ها و مناطق اطراف مربوط به حرم، به 26 هزار متر مربع می رسد که مبنای طرح ساخت دوباره شاه اسماعیل و توسعه فرهاد میرزا حفظ شده است. اقدامات امروز بیشتر به نوسازی و نگهداری ساختمان های قدیم و تاریخی آن مربوط می شود؛ مثل طلاکاری دو گنبد توسط ستاد بازسازی عتبات عالیات ایران. در واقع می توان گفت علاوه بر تعلقات دینی و مذهبی ایرانیان به حرم مطهر، این مکان مقدس نمونه ای بسیار زیبا و مجلل از هنر معماری اسلامی ایران است.

منابع

1. ابن اثیر، عزالدین علی الکامل فی التاریخ، جلد 9، 15، 16، بی جا، بی نا، بی تا.
2. ابن فوطی، کمال الدین عبد الرزاق بن احمد، الحوادث الجامعه فی مائه السابعه، ترجمه: عبدالمحمد آیتی، تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی، 1381.

ص: 559

1- همان.

2- همان.

3. اسکندر بیگ منشی، تاریخ عالم آرای عباسی، تصحیح، محمد اسماعیل رضوانی، تهران: انتشارات دنیای کتاب، 1377.
4. اصفهانی، ابوالفرج، مقاتل الطالبیین، ترجمه: سیدهاشم رسولی محلاتی، تهران: کتاب فروشی صدوق، بی تا
5. اعتماد السلطنه، محمد حسن خان، روزنامه خاطرات، تهران: انتشارات امیر کبیر، 1377.
6. امینی هروی، امیر صدرالدین ابراهیم، فتوحات شاهی تاریخ صفوی از آغاز تاه 92 قمری، تصحیح و توضیح و تعلیقات از محمد رضانصیری، تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی، 1383.
7. بامداد، مهدی، تاریخ رجال ایران، تهران: انتشارات زوار، 1371.
8. بلاذری، احمد بن یحیی، فتوح البلدان، ترجمه، آذرتاش آذرنوش، تهران: انتشارات سروش، 1362.
9. جعفر بن ابن الحاج النقدي، تاریخ الامامین الکاظمین و روضتها الشریفه، بغداد: مکتبه العلمیه، دار الکتب العراقیه، 1369ق.
10. حموی، یاقوت، معجم البلدان، بیروت: داراحیا و التراث العربی، 1399/1979ق.
11. خطیب بغدادی، احمد بن علی، تاریخ بغداد، قاهره: مکتبه الخانجی، بی تاب
12. خواجگی اصفهانی، محمد معصوم، خلاصه السیر (تاریخ روزگار شاه صفی)، به کوشش، ایرج افشار، تهران انتشارات علمی، 1368.
13. خواندمیر، غیاث الدین، تاریخ حبیب السیر، تصحیح و تعلیق زیر نظر دکتر دبیر سیاقی، تهران: کتاب فروشی خیام، 1352.
14. دوری، عبد العزیز، تاریخ بغداد، ترجمه اسماعیل دولتشاهی، تهران: بنیاد دائره المعارف اسلامی، 1375.
15. دیولافوا، سفرنامه مادام دیولافوا، ترجمه، همایون فره وشی، تهران: انتشارات قصه پرداز، 1378.
16. ذهبی، حافظ، العبر من خبر عنبر، بیروت: بی تا

17. رازی قزوینی، ملا عبد الجلیل، بعض مثالب النواصی فی تقض بعض الفضایح الروافض، معروف به النقض، به تصحیح، میر جلال الدین محدث ارموی، تهران: انتشارات انجمن آثار ملی، 1358.
18. شاملو، ولی قلی بن داوود قلی، قصص الخاقانی، تصحیح و پاورقی: سید حسین سادات ناصری، تهران: سازمان چاپ و انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، 1371.
19. شوشتری، قاضی نورالله، مجالس المومنین، تهران: کتاب فروشی اسلامیه، 1365.
20. -، شیخ صدوق، من لایحضر الفقیه، بیروت: موسسه الوفاء، 1407/1366 ق.
21. -، عیون اخبار الرضا، قم: انتشارات مسجد مقدس جمکران، 1389.
22. شیخ طوسی، تهذیب الاحکام، قم: دار کتاب الاسلامیه، 1364.
23. شیرازی، عبدالله بن فضل الله، تاریخ و صاف، به قلم عبد المحمد آیتی، تهران: انتشارات بنیاد فرهنگ ایران، 1346.
24. طبری، محمد بن جریر، تاریخ الرسل والملوک، ترجمه، ابوالقاسم پاینده، تهران: انتشارات اساطیر، 1364.
25. فیض قمی، میرزا عباس، تاریخ کاظم علیه السلامین و بغداد، قم: 1327.
26. قزوینی اصفهانی، محمدیوسف واله، ایران در زمان شاه صفی و شاه عباس دوم، حدیقه ششم و هفتم از روضه ششم خلد برین، تصحیح و توضیح و تعلیقات، محمد رضا نصیری، تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی، بی تاب
27. قزوینی، ابوالحسن، فوائد الصفویه، به تصحیح و مقدمه مریم میر احمدی، تهران: موسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی، 1367.
28. قزوینی، بودق منشی، جواهر الأخبار (بخش ایران از قراقوینلو تا سال 984ق)، مقدمه تصحیح و تعلیق محسن بهرام نژاد، تهران: نشر میراث مکتوب، 1378.
29. قمی، شیخ عباس، مفاتیح الجنان، ترجمه و تحقیق: سید فضل الله میر شفیعی خوانساری، قم: انتشارات اسوه، 1390

30. محلاتی، حاج سیاح، خاطرات حاج سیاح، به کوشش، حمید سیاح، تهران: انتشارات امیرکبیر، 1359.

31. مرعشی، میر سید ظهیر الدین، تاریخ طبرستان رویان و مازندران، به کوشش حسین تسبیحی، تهران: انتشارات شرق.

32. میلانی، محمد، راهنمای عتبات عالیات، مشهد: نشر محب، 1377.

33. ناصرالدین شاه قاجار، سفرنامه ناصر الدین شاه به عتبات (شهریار جاده ها) به کوشش، محمد رضاعباسی و پرویز بدیعی، تهران: انتشارات سازمان اسناد ملی ایران.

34. یعقوبی، احمد بن یعقوب، البلدان، ترجمه، محمد ابراهیم آیتی، تهران: بنگاه نشر و ترجمه کتاب، 1356.

ص: 562

طی سالیان اخیر اهتمام ویژه ای در تهیه فهرست و کتابشناسی از پژوهش های انجام شده در حوزه های مختلف به خصوص تحقیقات حوزه علوم اسلامی بوده است. ضرورت تهیه این نوع منابع مرجع که با عناوین کتابشناسی، مقاله شناسی، نمایه آثار و... منتشر می شوند در این است که بدون وجود این نوع آثار تحقیقات به صورت صحیح و مطلوب انجام نمی شود، چرا که رجوع به کتابشناسی مشخص می کند که در چه زمینه هایی تحقیقات صورت گرفته و در چه زمینه هایی دچار کمبود پژوهش هستیم و مسیر تحقیقات را معین می کند. وجود کتابشناسی در هر موضوعی، از هدر رفتن وقت پژوهشگران آن حوزه در جستجوی منابع جلوگیری می کند. همچنین نمایی از وضعیت علمی در آن حوزه را مشخص می کند. نیز مجموعه ای است که پژوهشگران و خادمین فرهنگی هر رشته را معرفی می کند. در مورد اخیر برای نهادهایی که اهتمام در برگزاری سمینار و همایش برای موضوعات خاصی دارند، مهم و حتی ضروری به نظر می رسد. از اینرو امروزه کتابشناسی و مآخذشناسی به عنوان یک ضرورت مطرح

ص: 563

شده و حتی به صورت رشته آموزشی و تخصصی در آمده است.

فعالیت پژوهشی و فرهنگی در قلمرو زندگی معصومین یکی از افتخارات نویسندگان و محققان امت اسلامی بوده است. اگرچه ابعاد و اعماق زندگی رهبران الهی گسترده تر و عمیق تر از آن است که بتوان به تمام آن راه یافت. گستردگی و انبوهی کتاب ها و مقاله های منتشر شده درباره ائمه: بر محققان پوشیده نیست، تا جایی که کتاب شناسی و حتی کتاب شناسی کتاب شناسیهای بعضی از آنان نیز فراهم آمده است. بی گمان اوضاع سیاسی - اجتماعی و ضرورت های زمان و مکان، تاریخ زندگی بعضی از امامان شیعه را برجستگی خاصی بخشیده و موضعگیری های آنان در برابر رویدادها بیشتر مد نظر صاحبان اندیشه و تاریخ نگاران بوده است. از این رو طبیعی است تعداد و حجم آثار نگارش یافته درباره آنان یکسان نباشد. حضرت امام موسی کاظم علیه السلام، از جمله امامانی هستند که پژوهشگران تحقیقات متعددی درباره ابعاد زندگانی و نیز اوضاع سیاسی - اجتماعی عصر ایشان انجام داده اند. با این حال باز می توان گفت، زندگی امام کاظم علیه السلام پر از نکاتی است که کمتر کسی از آن اطلاع دارد و کارهای انجام شده پاسخگوی نیاز علمی جامعه امروز نیست و در این موضوع باید بیشتر کار شود.

تاکنون پژوهشی جامع درباره آثار نوشته شده درباره ابعاد مختلف زندگی و شخصیت امام موسی کاظم علیه السلام تهیه نشده است. گرچه درباره برخی ائمه همچون امام علی علیه السلام و امام حسین علیه السلام چنین اثری تهیه شده است. البته در یکی دو مقاله، فهرستی از برخی آثار درباره ایشان را منتشر کرده اند.

این کتابشناسی گزارشی از کلیه آثار و منابع منتشره درباره امام موسی کاظم علیه السلام از کتاب ها، مقاله ها و پایان نامه های حوزوی - دانشگاهی است که به زبانهای فارسی، عربی، اردو، انگلیسی، ترکی، ... تا تابستان 1392/ ذی القعدة 1434ق. منتشر شده اند و محقق توانسته با بهره گیری از ابزارهای مختلف

شناسایی کند. اطلاعات گردآوری شده در سه بخش کتابها، پایان نامه ها و مقالات تفکیک شده اند. همچنین در هر بخش اطلاعات بر اساس زبان متن تفکیک شده اند.

در این کتابشناسی 729 ماده معرفی شده اند که شامل 386 عنوان کتاب، 36 عنوان پایان نامه و 307 عنوان مقاله است. در بخش کتابها، 220 عنوان به زبان فارسی (از این تعداد، 50 عنوان در حوزه کودک و نوجوان است) و 166 عنوان به زبان عربی هستند. نیز در بخش مقالات، 142 عنوان به زبان فارسی و 165 عنوان به زبان عربی هستند. در بخش مقاله ها، مقاله های مجله ها و کتابهای مجموعه مقاله، به ویژه مقالات همایشهای مرتبط با امام موسی کاظم علیه السلام، ذکر شده است و مقالات روزنامه ها معرفی نشده است. نکته دیگر اینکه به جهت حجم قابل توجه کتابهای درباره امام کاظم علیه السلام در حوزه کودک و نوجوان، در بخش کتابهای فارسی، بخشی با همین عنوان در نظر گرفته شده و اطلاعات مربوط به آن در آن قسمت تجمیع شده است.

در حین انجام این کتابشناسی در نظر داشتیم تا برای هر کتاب، توصیفی کوتاه بیاوریم، ولی از آنجا که قالب آثار ساختار نسبتاً یکسانی داشتند که معمولاً ابعاد مختلف زندگی و شخصیت حضرت موسی بن جعفر علیه السلام را بررسی کرده بودند، لذا توصیفها که خیلی شبیه هم بودند، از متن حذف شد.

در پایان به این نکته اشاره می کنم با توجه به اینکه کارهای مناسبی در زمینه شناساندن فرهنگ امام موسی کاظم علیه السلام تاکنون صورت نگرفته است، شایسته است از برگزار کنندگان همایش بین المللی «سیره و زمانه امام موسی کاظم علیه السلام» که

گامی مهم در این راستا برداشته اند، تقدیر و تشکر ویژه داشته باشم. نیز ذکر این مطلب ضروری است که بنده تلاش داشته ام کتابشناسی جامعی عرضه کنم به عبارتی کوشیده ام هر آنچه درباره حضرت امام کاظم علیه السلام در ایران و دیگر کشورها در قالب کتاب، مقاله و پایان نامه منتشر شده را شناسایی و معرفی کنم. اما در

تحقیقات منبع‌شناسی و کتاب‌شناسی به جهت پراکندگی در تحقیقات، معمولا در صد ناچیزی از پژوهشها به ویژه در عرصه مقالات از نگاه محقق دور می‌ماند لذا از کلیه پژوهشگران و محققان عزیز تقاضا دارم، نظرات و دیدگاههای ارزنده خود را درباره نواقص و نیز اشکالات احتمالی این کتاب به اینجانب اعلام نمایند.

ص: 566

1. 110 نکته ناب از سخنان گوهریار امام موسی کاظم علیه السلام، به کوشش حسین طباطبایی، تهران، قصر کتاب، 1389، 96ص، جیبی.
2. 655 پرسش در محضر امام کاظم علیه السلام، علی رضا کی زاده رنانی، قم، حدیث نینوا، 1387، 333ص.
3. آرام دجله: سیمای کاظمین، حسن ایدرم، قم، گرگان، 1380، 240 ص.
4. آفتاب در حصار: روایت داستانی زندگی امام موسی کاظم علیه السلام، زهرا مرتضوی، اصفهان، سازمان فرهنگی تفریحی شهرداری اصفهان، 1386، 105ص.
5. آفتاب در محاق: روایت داستانی زندگانی امام موسی کاظم علیه السلام، مرثا صامتی، برای مرکز آفرینشهای ادبی قلمستان سازمان فرهنگی تفریحی شهرداری اصفهان، اصفهان، سازمان فرهنگی تفریحی شهرداری اصفهان، 1385، 112ص.
6. آیین برنامه سازی: زندگی امام کاظم علیه السلام، محمد رضایی آدریانی، قم، مرکز پژوهش های اسلامی صدا و سیما، 1389، 470ص، وزیری.
7. آیین عقل ورزی: پژوهشی در باب جایگاه عقل در تربیت از دیدگاه امام کاظم علیه السلام در روایت هشام بن حکم، حسین مهدی زاده، قم، موسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی، 1383، 264ص، وزیری.
8. احادیث صعب امام هفتم علیه السلام و بررسی و تحقیق و توضیح لازم از آنها، حسن مصطفوی، تهران، مرکز نشر آثار علامه مصطفوی، 1385، 160ص.
9. احوال شرافت امام موسی بن جعفر کاظم علیه السلام، سعید طباطبائی نائینی، بی جا، بی نا، 1366.
10. امام صادق علیه السلام و مساله خلافت، موجبات شهادت امام موسی کاظم علیه السلام، مساله ولایتعهدی امام رضا علیه السلام، مرتضی مطهری، تهران، صدرا، 1378، 514ص، وزیری.
11. امام کاظم علیه السلام، سیدعلی روحبخش، قم، ورع؛ امام همام، 1390، 72ص، پالتویی.

12. امام کاظم علیه السلام از دیدگاه اهل سنت، علی اصغر قربانی، قم، مرکز پژوهش های اسلامی صدا و سیما، 1385، 76ص، رقعی
13. امام کاظم علیه السلام الگوی زندگی، حبیب الله احمدی، قم، فاطیما، 1386، 252ص
14. امام کاظم علیه السلام را بیشتر بشناسیم. گزیده ای از کتاب منتهی الامال، شیخ عباس قمی، تهران، نور محبت، 1392، 160ص.
(چاپ دیگر: آشنایی با حضرت امام کاظم علیه السلام برگرفته از منتهی الامال، تهران، دریای معرفت، 1391، 160ص.)
15. امام کاظم موسی بن جعفر علیه السلام در یک نگاه همراه با چهل حدیث موسوی، گرد آورنده محمد حسین مجاهد، قم، فقه، 1391، 80ص.
16. امام موسی بن جعفر علیه السلام، محمد جواد مولوی نیا، قم، موسسه فرهنگی انتشاراتی امام عصر (عجل الله تعالی فرجه الشریف)، 1389
17. امام موسی بن جعفر علیه السلام پیشوای آزاده: تحلیلی پیرامون اوضاع و شرایط سیاسی و اجتماعی زمان امام هفتم، مهدی پیشوائی، قم، توحید، 1360، 240ص.
18. امام موسی کاظم علیه السلام، عبدالله صالحی، قم، مهدی یار، 1381، 136ص.
19. امام موسی کاظم علیه السلام، علی نوری، با همکاری محمد نوری، تهران، جهانتاب، 1382، 48ص. (عنوان دیگر: زندگانی چهارده معصوم امام موسی کاظم علیه السلام)
20. امام موسی کاظم علیه السلام، کاظم ارفع، تهران، فیض کاشانی؛ تهران، نشر تربت، 1379، 53ص؛ تهران، فیض، 1374، 67ص.
(عنوان دیگر: سیره عملی اهل بیت علیهم السلام: امام موسی کاظم علیه السلام)
21. امام موسی کاظم علیه السلام، مصطفی زمانی، قم، بنیاد فرهنگی اسلام، 1370، 147ص
22. امام موسی کاظم علیه السلام: برگرفته از کتاب شریف منتهی الآمال، شیخ عباس قمی، تهران، برهان صادق، 1392، 160ص
23. امام هفتم موسی بن جعفر علیه السلام قهرمان اراده و تصمیم، عبد الرحیم عقیقی بخشایشی، قم، نسل جوان، 1358، 316ص.
24. باب الحوائج امام موسی کاظم علیه السلام: زندگانی امام کاظم علیه السلام از ولادت تا شهادت، سیره اخلاقی، محسن ماجراجو، قم، اصباح، 1390، 192ص؛ مشهد، دیانت، 1391، 192ص.
25. باب الحوائج امام موسی کاظم علیه السلام در آزمایش تاریخ: مروری بر زندگی هفتمین اختر

- آسمان ولایت، عائده عبد المنعم طالب، با تقریظ صدر الدین شرف الدین، ترجمه محمد صالحی، تهران، شکوفه های دانش، 1388، 224ص، وزیری.
26. باب الحوائج: تاریخ زندگانی هفتمین امام شیعیان جهان حضرت امام موسی بن جعفرالکاظم علیه السلام، سعید ماهوان، مشهد، ماهوان، 1383، 79ص.
27. باب الحوائج: حضرت امام موسی کاظم علیه السلام، منذر حکیم، با همکاری عبد الرحیم موسوی، ترجمه حسین اسلامی اردکانی، قم، مجمع جهانی اهل بیت علیهم السلام، 1385، 356ص.
28. بر امام صادق علیه السلام و امام کاظم علیه السلام چه گذشت؟، محمد حسن موسوی کاشانی، تهران، دار الکتب اسلامی، 1379، 224ص، وزیری.
29. بررسی احوال فرزندان امام موسی کاظم علیه السلام و نقش آنها در تاریخ تشیع، سید یاسین زاهدی، قم، جامعه المصطفی صلی الله علیه و آله العالمیه، مرکز بین المللی ترجمه و نشر المصطفی صلی الله علیه و آله، 1391، 288ص، رقعی.
30. برگزیدگان: سیری کوتاه در زندگی چهارده معصوم: حضرت امام موسی کاظم علیه السلام، بازنویسی مهدی رحیمی، تهران، مرکز چاپ و نشر بنیاد بعثت، واحد تحقیقات اسلامی، 1374، 112ص.
31. پرسش های مردم و پاسخ های امام کاظم علیه السلام، احمد قاضی زاهدی، ترجمه محمد حسین رحیمیان، قم، روضة العباس 7، 1389، 544ص، وزیری.
32. پرنده و قفس: چهل حکایت از زندگی امام کاظم علیه السلام، ناصر نادری، تهران، پیام محراب، 1381، 96ص، رقعی.
33. پرواز در زنجیر: داستان زندگی امام موسی کاظم علیه السلام، رضا شیرازی، تهران، پیام آزادی، 1372، 125ص، وزیری.
34. پنجاه و پنج درس زندگی از سیره عملی حضرت امام موسی بن جعفر علیه السلام، حمید رضا کفاش، تهران، عابد، 1383، 39ص.
35. پنجره ای رو به آفتاب: نگاهی نو به زندگانی امام موسی کاظم علیه السلام، بیژن شهرامی، قم، رواق دانش، 1389، 79ص، رقعی.

36. پیام معصومین : به انسانها و انسانیت ها(9) : امام کاظم علیه السلام ، برگرفته از آثار محمد رضا حکیمی ، تدوین امیر محمد حیدری ، قم ، دلیل ما ، 1390 ، 57.

37. پیشوای صبر ، معصوم نهم ، امام کاظم علیه السلام ، سید محمود حسینی ، تهران ، تاویل ، 1390 ، 108 ص.

امید

38. پیشوای هفتم : امام موسی کاظم علیه السلام ، هیئت تحریریه موسسه در راه حق ، قم ، مؤسسه در راه حق ، 1369 ، 52 ص.

39. پیشوایان راستین امام موسی کاظم علیه السلام ، قم ، شفق ، بی تا

40. پیشوایان معصوم :: پژوهشی کوتاه در زندگی پیشوایان معصوم : امام صادق علیه السلام ، امام کاظم علیه السلام ، سید علی حسینی میلانی ، ترجمه و ویرایش هیئت تحریریه انتشارات الحقایق ، قم ، مرکز حقایق اسلامی ، 1391 ، جلد سوم

41. تحلیلی از اوضاع زمانی امام موسی علیه السلام ، علی غفوری ، تهران ، فجر ، بی تا ، 116 ص

42. تاریخ اسلام در عصر امامت امام صادق و امام کاظم علیهما السلام ، علی رفیعی علامرودشتی ، تهیه کننده: مرکز تحقیقات اسلامی حوزه نمایندگی ولی فقیه در سپاه ، تهران ، تحسین ، 1383 ، 160 ص ، وزیری.

43. تاریخ حرم کاظمین ، محمد حسن آل یاسین ، مشهد ، کنگره جهانی حضرت رضا علیه السلام 1371 ، 295 ص ، وزیری.

44. تاریخ زندگانی ائمه معصومین: زندگانی امام موسی کاظم علیه السلام ، علی رفیعی و سید محمد حسینی ، تهران ، فیض کاشانی ، 1374 ، 226 ص.

45. تاریخ زندگی امام کاظم علیه السلام ، عطیه صادق کوهستانی ، قم ، نسیم حیات ، 1389 ، 48 ص.

46. تاریخ کاظمین و بغداد ، عباس فیض قمی ، 1327.

47. تحلیلی از زندگانی امام کاظم علیه السلام ، باقر شریف قرشی ، ترجمه محمد رضا عطائی ، قم ، کنگره جهانی حضرت رضا علیه السلام ، 1368 ، 2 جلد. عنوان اصلی : حیاة الإمام موسی بن جعفر علیه السلام در اسه و تحلیل

48. ترجمه کتاب الوصیه روایات امام موسی کاظم علیه السلام ، راوی ابو موسی عیسی بن مستفاد بجلی ، جمع و تدوین قیس بهجت عطار ، ترجمه عبد الحسین طالعی ، مشهد ، کتابخانه تخصصی امیر المومنین علی علیه السلام ، عروج اندیشه ، 1390 ، 160 ص.

ص: 570

49. تعالیم امام هفتم امام موسی کاظم علیه السلام به زبان دعا و حدیث، حسن کافی، تهران، دفتر نمایندگی سازمان تبلیغات اسلامی، 1372، 255 ص، رفعی.
50. چند نکته تربیتی از گفتار امام موسی کاظم علیه السلام، علی شریعتمداری، مشهد، کنگره جهانی حضرت رضا علیه السلام، 8 ص.
51. چهل حدیث از امام کاظم علیه السلام (ملکوت هفتم)، ترجمه و تدوین اداره امور فرهنگی معاونت تبلیغات و ارتباطات اسلامی، شاعر: خدابخش صفادل، مشهد، به نشر آستان قدس رضوی، 1386، 40 ص، جیبی
52. چهل حدیث از امام موسی کاظم علیه السلام، به اهتمام شراره شرفی، مشهد، جلیل، 1382، 48 ص
53. چهل حدیث از امام موسی کاظم علیه السلام، گرد آورنده و مترجم رمضانعلی قربانپور یامی، تهران، همای دانش، 1384، 64 ص.
54. چهل حدیث از امام موسی کاظم علیه السلام: گهرهای کاظمی، جواد محدثی، قم، معروف، 1382، 64 ص. (عنوان دیگر: گهرهای کاظمی: چهل حدیث از امام موسی کاظم علیه السلام)
55. چهل حدیث در فضائل و کلمات امام موسی کاظم علیه السلام، تدوین موسسه نشر حدیث اهل البیت، با همکاری خانه کتاب ایران، تهران، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، معاونت امور فرهنگی، 70 ص.
56. چهل حدیث سپهری، از احادیث دو امام بزرگوار حضرت امام محمد باقر و حضرت امام موسی بن جعفر الکاظم علیهما السلام، علی اصغر سپهری، تهران، منہاج، 1386، 60، پالتویی.
57. چهل حدیث سیره کاظمی، محمود شریفی، قم، معروف، 1378، 80 ص، جیبی
58. چهل داستان و چهل حدیث از امام موسی کاظم علیه السلام، عبد الله صالحی نجف آبادی، قم، مهدی یار، 1381، 136 ص.
59. چهل گل از گلستان باب الحوائج، امام موسی کاظم علیه السلام، محسن ماجراجو، مشهد، دیانت، 1391، 64 ص.
60. حضرت امام موسی کاظم علیه السلام، لطیف راشدی و محمد رضا راشدی، قم، لاهوتیان، 1387، 64 ص. (عنوان دیگر: سیره و زندگانی حضرت امام موسی کاظم علیه السلام)

61. حضرت امام موسی کاظم علیه السلام، مهدی رحیمی، تهران، بنیاد بعثت، مرکز چاپ و نشر، 1374، 112ص
62. حضرت امام موسی کاظم علیه السلام در شکنجه گاه، عبدالامیر فولادزاده، تهران، مرکز انتشارات اعلمی، بی تا، 40ص.
63. حضرت موسی کاظم علیه السلام فضل الله کمپانی افسری، تهران، مفید، 1360، 280ص، وزیری.
4. حکایاتی از زندگی امام کاظم علیه السلام، غلام رضا حیدری ابهری، اصفهان، بوستان فدک، 1391، 240ص.
65. حکایت هایی از زندگی امام موسی کاظم علیه السلام، حسین حاجیلو، تهران، روزنامه همشهری، 1386، 32ص.
66. حکمت های کاظمی: ترجمه و توضیح چهل حدیث از امام کاظم علیه السلام، جواد محدثی، مشهد، آستان قدس رضوی، شرکت به نشر، 1390، 96ص
67. حمیده سلام الله علیها: مادر امام کاظم علیه السلام، محمد اصغر نژاد، تهران، نشر مشعر، 1390، 64ص، پالتویی
8. حمیده مصفاة: مادر امام کاظم علیه السلام، محمد اصغر نژاد، قم، نورالسجاد، 1379، 104ص، رقعی.
69. حیات پاکان: داستان هایی از زندگی امام محمد باقر، امام جعفر صادق علیه السلام و امام موسی کاظم علیهم السلام: مهدی محدثی، قم، بوستان کتاب، 1387، 104ص، رقعی.
70. حیات و سیره امامان: امام کاظم علیه السلام، تهیه و تنظیم معاونت امور فرهنگی بعثه مقام معظم رهبری، مدیریت آموزش، تهران، نشر مشعر، 1392، 48ص.
71. داستان زندگی امام کاظم علیه السلام، محمدعلی یقظان، ترجمه مرضیه طهمورثی نژاد، تهران، دفتر نشر فرهنگ اسلامی، 1375، 72ص.
72. داستانهای زندگی از حضرت موسی بن جعفر علیه السلام، رضا تقوی دامغانی، تهران، سازمان تبلیغات اسلامی با همکاری معاونت فرهنگی، 1368، 133ص
73. داستانهایی از امام کاظم علیه السلام، جواد قیومی، تهران، قیوم، 1391، 80ص.
74. داستانهایی از امام کاظم و امام جواد علیهما السلام، به انضمام سوگنامه، قاسم میرخلف زاده، قم، روحانی، 1380، 216ص.

75. داستان هایی از زندگانی باب الحوایج امام موسی بن جعفر علیه السلام، علی رضا کربندی، مشهد، دامپنه، 1392، 104 ص
76. در مکتب اسوه صلابت و استواری حضرت امام موسی کاظم علیه السلام، علی قائمی امیری، قم، پیام مقدس، 1385، 96؛ تهران، امیری، 1387، 407ص، وزیری.
77. دو قصیده در رثاء حضرت امام موسی بن جعفر علیه السلام و یک قصیده در ستایش حضرت امام رضا علیه السلام، بمانعلی محقق واعظ خراسانی، مشهد، کنگره جهانی حضرت رضا علیه السلام، 1368، 7ص.
78. دورنمایی از زندگی موسی بن جعفر علیه السلام اسطوره مبارزه و قهرمان مقاومت و پایداری، عبدالرحیم عقیقی بخشایشی، قم، دفتر نشر نوید اسلام، 1361، 186ص
79. راویان مشترک فریقین از امام موسی کاظم علیه السلام، محمد مهدی راشدی، تهران، هشتمین کنفرانس بین المللی وحدت اسلامی، 1374، 21ص.
80. الرسول و الذراری (جلد 9) : معصوم نهم علیه السلام، احمد سیاح، تهران، کتابفروشی اسلام، بی تا، 124ص
81. روایات و آراء جازم الحزیم از امام موسی کاظم الکظیم در تفسیر آیات قرآن، محمد باقر محقق، مشهد، کنگره جهانی حضرت رضا علیه السلام، بی تا، 122ص
82. روزشمار عترت سال 1384 : زندگانی امام موسی کاظم علیه السلام و یاران آن حضرت، تهران، رایحه عترت، 1384.
83. زندانی بی حصار: زندگینامه امام کاظم علیه السلام، غلام رضا آبروی، تهران، مدرسه، 1387، 100ص، وزیری
84. زندگانی امام کاظم علیه السلام، احمد احمدی بیرجندی، مشهد، آستان قدس رضوی، شرکت به نشر، 1390، 32ص.
85. زندگانی امام کاظم علیه السلام، علی رفیعی و سید محمد حسینی، مقدمه نویس حوزه نمایندگی ولی فقیه در جهاد سازندگی، تهران، فیض کاشانی، 1374، 226ص.
86. زندگانی امام موسی کاظم علیه السلام، صابر کرمانی، تهران، اقبال، 1386، 47ص.
87. زندگانی امام موسی کاظم علیه السلام، منصور کریمیان، تهران، اشرفی، 1379، 63ص. (این کتاب تلخیصی از منتهی الامال فی تواریخ النبی والال عباس قمی است. شماره نهم

از مجموعه کتاب های زندگانی چهارده معصوم : است.)

88. زندگانی امام موسی کاظم علیه السلام : ترجمه جلد یازدهم بحار الانوار، محمد باقر مجلسی، ترجمه موسی خسروی، تهران، کتابفروشی اسلامیة، 1364، 300ص، وزیری.

89. زندگانی امام موسی کاظم علیه السلام : چشمه حکمت : همراه با داستانی پند آموز، فاطمه دهکردی، تهران، کاشف، 1391، 248ص.

90. زندگانی امام هفتم حضرت امام موسی کاظم علیه السلام، بررسی و بازنگری جواد بهشتی، ساده نویسی مهری ماهوتی، تهیه شده در دفتر تحقیق و تالیف کتب درسی سازمان نهضت سواد آموزی، تهران، نهضت سواد آموزی، دفتر تحقیق و تالیف، 1374، 27ص.

91. زندگانی امام هفتم موسی بن جعفر علیه السلام، محمد تقی مقدم، مشهد، مقدم، 1387، 208ص. (عنوان دیگر: تاریخ اسلام زندگانی چهارده معصوم : در بیان زندگانی و مواعظ و معجزات موسی بن جعفر امام هفتم علیه السلام)

92. زندگانی باب الحوائج حضرت امام موسی کاظم علیه السلام، سید محمد تقی مدرسی، تهران، نشر بقیع، 1376، 84ص؛ تهران، محبان الحسین علیه السلام، 1379، 101ص، رقعی

93. زندگانی باب الحوائج حضرت موسی بن جعفر علیه السلام، عباس حاجیانی دشتی، قم، موعود اسلام، 1388، 272ص، رقعی

94. زندگانی چهارده معصوم : سیری در زندگانی امام موسی کاظم علیه السلام (زین المجتهدین)، ترجمه و تالیف سید محمد صالحی، تهران، معیار اندیشه، 1384، 176ص. (عنوان دیگر: سیری در زندگانی امام موسی کاظم : (زین المجتهدین))

95. زندگانی حضرت امام موسی کاظم: گزیده ای از منتهی الامال محدث قمی، به کوشش رضا استادی، قم، دفتر نشر برگزیده، 1380، 80ص. (این کتاب برگزیده و متن ساده شده کتاب منتهی الامال فی تواریخ النبی و الال تالیف عباس قمی می باشد)

96. زندگانی حضرت امام موسی کاظم علیه السلام، حاج علی اکبر نواب شیرازی، شیراز، کتابفروشی جهان نما، 1320، 200ص.

97. زندگانی حضرت امام موسی کاظم علیه السلام، جمعی از علمای لبنان، ترجمه حمید رضا کفاش، تهران، نشر عابد، 1379، 110ص، رقعی.

ص: 574

98. زندگانی حضرت امام موسی کاظم علیه السلام، عماد الدین حسین اصفهانی (عمادزاده)، بی جا، طبع کتاب، 1341، 2 جلد.
99. زندگانی حضرت امام موسی کاظم علیه السلام، مصطفی زمانی، قم، عصر ظهور، 1378، 152ص، رقعی.
100. زندگانی حضرت امام موسی کاظم علیه السلام، مهدی پیشوایی، تهران، دانشگاه آزاد اسلامی، مرکز فعالیت ها و پژوهشهای قرآن و عترت، 1378، 73ص. (عنوان دیگر: شرح زندگانی امام موسی کاظم علیه السلام)
101. زندگانی حضرت موسی بن جعفر علیه السلام، ابوالقاسم سحاب، تهران، بی نا، 1370ق، 315ص.
102. زندگانی حضرت موسی بن جعفر علیه السلام، عباس خاتمی، بی جا، دبیرستان موسی بن جعفر، بی تا، 56ص.
103. زندگی امام کاظم علیه السلام: قهرمان اراده و تصمیم، عبدالرحیم عقیقی بخشایشی، قم، نوید اسلام، 1381، 140ص
104. زندگی امام موسی کاظم علیه السلام، حسین مظفر، تهران، کتابهای جیبی؛ امیر کبیر، 1391، 40ص.
105. زندگی و سیمای امام موسی کاظم علیه السلام، سید محمد تقی مدرسی، ترجمه محمد صادق شریعت، تهران، انصار الحسین، 1372، 104ص. (چاپ دیگر: هدایتگران راه نور: زندگانی باب الحوائج امام موسی بن جعفر علیه السلام، تهران، محبان الحسین 7، 1379، 96ص.)
106. زندگینامه امام موسی کاظم علیه السلام، فاطمه جعفری نیکو، تهران، ساحل؛ آوای عشق، 1390، 111ص، وزیری.
107. زندگینامه امام موسی کاظم علیه السلام: منتخبی از کتاب شریف منتهی الآمال، به قلم عباس قمی، تهران، نشر بی زمان، 1392، 160ص
108. ستارگان درخشان: سرگذشت حضرت موسی بن جعفر علیه السلام و فرزندش سید میر محمد در شیراز، محمد جواد نجفی، تهران، کتابفروشی اسلامی، 1370.
109. سخنان باب الحوائج حضرت موسی بن جعفر علیه السلام، ترجمه محمد تقی حکیم، بین الحرمین، عالمشاه، 1342ش. 1383/ق، 66ص.

110. سخنان حضرت موسی بن جعفر علیه السلام، سید محمد تقی حکیم، تهران، دفتر نشر فرهنگ اسلامی، 1371، 193ص، وزیری.
111. سرچشمه های نور: فرازهایی از زندگانی امام موسی علیه السلام، گروه محققین موسسه البلاغ؛ به اهتمام محمود شریفی، تهران: سازمان تبلیغات اسلامی، شرکت چاپ و نشر بین الملل، 1392، 144ص
112. سرگذشت حضرت موسی بن جعفر علیه السلام و امامزادگان، محمد جواد نجفی، تهران، کتابفروشی اسلامی، 1356، 224ص.
113. سکوت و فریاد موسی بن جعفر، علی پورحسینی، مشهد، ضریح آفتاب، 1390، 90ص.
114. سخنان گهربار از حضرت امام رضا علیه السلام به انضمام سخنانی از حضرت امام موسی کاظم علیه السلام و حضرت امام محمد تقی علیه السلام، تألیف و ترجمه حسین حائری کرمانی، مشهد، انصار، 1384، 178ص
115. سرچشمه های نور: امام موسی کاظم علیه السلام، محسن خندان، تهران، سازمان تبلیغات اسلامی، 1369، 206ص.
116. سیره امام موسی بن جعفر علیه السلام در هدایت و تربیت، رضا تقوی دامغانی، تهران، سازمان تبلیغات اسلامی، 1367، 23ص.
117. سیره تربیتی حضرت موسی بن جعفر علیه السلام، سید رضا تقوی دامغانی، تهران، نخیل، 1387، 308ص.
118. سیری در زندگانی امام موسی کاظم علیه السلام، سید محمد صالحی، تهران، میلاد، 1388، 176ص، رقی.
119. سیری در زندگانی امام هفتم موسی بن جعفر علیه السلام، سید عبد الرسول حجازی واعظ، تهران، کانون انتشار، 1350، 316ص؛ بی جا، گلشن، 1353، 316ص.
120. سیمای کاظمین: آرام دجله، حسن ایدرم، تهران، مشعر، 1388، 167ص، پالتویی.
121. شاهراه روشنایی: داستانهایی از زندگی امام موسی کاظم علیه السلام، مجید محبوبی، قم، نسیم حیات، 1390، 96ص.

122. شخصیت و سیره امام سجاد، امام باقر، امام صادق، امام کاظم و امام رضا: سید علی حسینی خامنه ای، تهران، موسسه فرهنگی قدر ولایت، 1385، 171 ص.
123. شخصیت و سیره معصومین: در نگاه رهبر معظم انقلاب اسلامی - شخصیت و سیره امام سجاد. امام باقر. امام صادق. امام کاظم و امام رضا، تهران، موسسه فرهنگی قدر ولایت، 91 ص.
124. شرح زندگانی موسی بن جعفر و علی بن موسی الرضا علیهما السلام، محمد جواد مغنیه، ترجمه سید جعفر غضبان، تهران، ماه نو؛ اردیبهشت، 1379 ق.، 200 ص. (عنوان روی جلد: شخصیت حضرت رضا و موسی کاظم علیهما السلام، تهران، انتشارات بنگاه مطبوعاتی گوتنبرگ، 1339، 200 ص.)
125. شرح قصیده لامیه در مدح امام کاظم علیه السلام، سروده عبدالباقی عمری افندی (1204-1287 ق)، شارح: سید کاظم حسینی رشتی (1259 ق)، تهران، 1270 ق، وزیری، 207 ص (چاپ سنگی)
126. شرحی بر مواعظ حضرت موسی بن جعفر علیه السلام، علی رضانعمتی، قم، انوار هدایت، 1389، 4 جلد.
127. شکوه صبر: مباحثی پیرامون سیره امام هفتم حضرت کاظم علیه السلام، محمد رضا طباطبایی نسب، تهران، نورالائمه علیه السلام، 1389، 188 ص. (عنوان روی جلد: نکاتی پیرامون مقام و منزلت امام موسی کاظم علیه السلام: شکوه صبر)
128. صحیفه امام کاظم علیه السلام، جواد قیومی اصفهانی، قم، جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، دفتر انتشارات اسلامی، 1381، 534 ص.
129. صحیفه امام کاظم علیه السلام، غلام رضا اکبری، مشهد، کنگره جهانی حضرت رضا علیه السلام، 1372، 425 ص
130. صحیفه کاظمیه: حاوی 100 دعا از امام هفتم موسی بن جعفر علیه السلام، گرد آوری و ترجمه محمد رضا غیاثی کرمانی، تهران، سروش، 1378، 154 ص، وزیری.
131. صفیر هدایت: طرد ظالم کظم کاظم، سید محمد ضیاء آبادی، تهران، دفتر امور فرهنگی با همکاری نشر بهاران، 1383، 27 ص.

132. طب جامع امام کاظم علیه السلام، شاکر شیع، ترجمه لطیف راشدی و سعید راشدی، تهران، پیام عدالت، 1390، 272ص، وزیری.
133. طب و درمان، خواص پزشکی و شیمی خوراکیها از دیدگاه امام کاظم و امام رضا علیهما السلام، سعدالدین قاسمی، ترجمه غلام رضا اکبری، مشهد، موسسه فرهنگی انتشاراتی الشمس، 1376، 159ص
134. طلوع نور هفتم، سید محمد رضا امام جزائری، تدوین اصغر غلامی، قم، روضه العباس علیه السلام، 1392، 96ص.
135. عترت هفتم: موسای آل رسول صلی الله علیه و آله امام کاظم علیه السلام، علی محمد سلطانی، تهران، نظری، 1390، 301ص، رقعی.
136. عجایب و معجزات شگفت انگیزی از امام کاظم علیه السلام: (اثبات حقانیت و مذهب تشیع)، محمد طباطبایی، قم، شمیم گل نرگس، 1379، 128؛ قم، شاکر، 1386، 78ص، رقعی.
137. عفو و بخشش: امام موسی کاظم علیه السلام، عباس ندیمی، بازنویسی مریم شیرخانی، تهران، پیام یاس، 1388، 103ص، وزیری.
138. غریو سرخ جسر، سینا واحد، تهران، الهام، بی تا، 32ص.
139. فرازهایی از مبارزات امام موسی بن جعفر علیه السلام با طاغوت زمان، علی کاظمی، قم، کوثر، بی تا، 32ص.
140. فرزندان موسی بن جعفر علیه السلام و تذکره آقا علی عباس، احمد صادقی اردستانی، قم، رئوف، 1374، 232ص.
141. فرهنگ فرزاندگی: پیام امام کاظم علیه السلام به هشام بن حکم، م. ناصر، قم، دار الحدیث، 1375، 87ص، رقعی
142. فرهنگ و آداب کار در کلام امام کاظم علیه السلام، تهیه کننده وزارت کار و امور اجتماعی دفتر امور فرهنگی، پژوهش و تحقیق موسسه پژوهشی علمی فرهنگی طلعه منطق، به سفارش دفتر امور فرهنگی، قم، دفتر نشر برگزیده، 1383، 85ص، رقعی.

143. فضائل و کرامات امام موسی کاظم علیه السلام، امام رضا علیه السلام و امام محمد بن علی الجواد علیه السلام: ترجمه کتاب مدینه المعاجز، نوشته هاشم بن سلیمان بحرانی، ترجمه غریب عساکره مجد، قم، ارمان یوسف، 1389، 424ص، وزیری.
144. قصص الکاظمین، یا داستانهای از امام کاظم و امام جواد علیهما السلام، قاسم میر خلف زاده، قم، مهدی یار، 1379، 216ص.
145. کاظم آل محمد صلی الله علیه و آله: زندگانی حضرت امام موسی کاظم علیه السلام برگرفته از منتهی الآمال شیخ عباس قمی، تهران، کتاب سبز، 1390، 176ص، رقعی.
146. کاظم آل محمد صلی الله علیه و آله: شرح حال زندگانی حضرت امام موسی کاظم علیه السلام، اعظم السادات حسینی، تهران، نشر بی زمان، 1391، 196ص، رقعی.
147. کتابنامه امام کاظم علیه السلام، ناصر الدین انصاری قمی، مشهد، کنگره جهانی حضرت رضا علیه السلام؛ آستان قدس رضوی، 1370، 189ص
148. کرامات حضرت امام موسی کاظم علیه السلام و حضرت امام رضا علیه السلام، علی ابراهیمی، قم، عصر رهایی، 1390، 192ص، رقعی
149. گذری بر زندگی چهارده معصوم امام موسی کاظم علیه السلام، عباس قدیانی، تهران، یادداشت، 1390، 40ص. (چاپ دیگر: حضرت امام موسی کاظم علیه السلام امام هفتم، تهران، فردابه، 1378، 32ص.)
150. گزارش سومین کنگره جهانی حضرت رضا علیه السلام ویژه بررسی ابعاد شخصیت امام هفتم، مشهد، کنگره جهانی حضرت رضا علیه السلام، 1369، 99ص.
151. گزارش لحظه به لحظه از شهادت امام کاظم علیه السلام، محمد رضا انصاری، قم، دلیل ما، 1387، 85ص، رقعی.
152. ماه در حبس: زندگانی حضرت امام کاظم علیه السلام، مهدی شمس الدین، قم، نورنگار، 1376، 48ص.
153. ماه در محاق: کوتاهه هایی از زندگانی امام کاظم علیه السلام، مهدی قزلی، تهران، امیر کبیر، 1390، 104ص.
154. مجموعه آثار سومین کنگره جهانی حضرت رضا علیه السلام، کنگره جهانی حضرت رضا علیه السلام، مشهد، کنگره جهانی حضرت رضا علیه السلام، 1370، 2 جلد.

155. مرد پابرهنه، بزغاله عابد و چند داستان دیگر: داستان زندگی امام موسی کاظم علیه السلام، علی کاشفی خوانساری، تهران: وزارت آموزش و پرورش، معاونت پرورشی، موسسه فرهنگی منادی تربیت، 1387، 56ص.
156. مرد زنجیر و زندان حضرت امام موسی کاظم علیه السلام، مهدی مراد حاصل، تهران، منادی تربیت، 1380، 40، رقعی
157. مشاهیر مدفون در کاظمین، ابراهیم زنگه قاسم آبادی و فرشته زنگنه، مشهد، خورشید شرق، 1389، 226ص.
158. معجزات امام موسی کاظم علیه السلام، حبیب الله اکبرپور، مشهد، نشر الف، 1382، 146ص
159. معجزات حضرت امام موسی بن جعفر علیه السلام، بی جا، 1350ق، چاپ سنگی.
160. مناقب حضرت موسی بن جعفر علیه السلام در شعر فارسی، احمد احمدی بیرجندی، مشهد، کنگره جهانی حضرت رضا علیه السلام، 1372، 130ص
161. منتهی الامال در حالات و مقامات و اخلاق و معجزات و کلمات و اصحاب اولاد موسی بن جعفر الکاظم علیه السلام، عباس قمی، تهران، کتابفروشی بوذر جمهوری مصطفوی، 1373ق./1332ش، 89ص.
162. موسی بن جعفر علیه السلام، عبد الرسول حجازی، تهران، غدیر، بی تا
163. مهاجران موسوی: بررسی علمی زندگانی فرزندان و نوادگان حضرت امام موسی کاظم علیه السلام و علل مهاجرت آنها به ایران، جلیل عرفان منش، تهران، امیر کبیر، 1390، 1031ص.
164. ناسخ التواریخ (جلد 10: از کتاب دوم): حالات امام موسی کاظم علیه السلام، عباسقلی سپهر ثانی، کتابت حسن بدری، به اهتمام سید سعید طباطبائی نائینی، تهران، چاپخانه علمی، 1365ق، 3 جلد
165. ناسخ التواریخ زندگانی حضرت امام موسی کاظم علیه السلام، عباسقلی سپهر ثانی، تهران، امیر کبیر، 1342، 570ص، رحلی
166. نکته های نورانی: چهل حدیث تربیتی از امام کاظم علیه السلام، کاظم تقوی، تهران، نخیل، 1387، 159ص.

167. نگاهی بر زندگی امام کاظم علیه السلام، محمد محمدی اشتهاردی، تهران، نشر مظهر، 1374، 144ص، رقعی.

168. هدیه ی گران بها: داستان هایی از زندگی امام موسی کاظم علیه السلام، محمود پوروهاب، قم، بوستان کتاب، 1383، 72ص، رقعی.

169. هفتمین آفتاب: یادواره امام موسی کاظم علیه السلام، سینا واحد، تهران، سروش، 1359، 36ص.

170. هفتمین فصل شکفتن: روایتی نو از زندگی و زمانه امام موسی بن جعفر علیه السلام، کمال السید، ترجمه حسین سیدی، قم، موسسه فرهنگی انتشاراتی نقش، 1379، 232ص، رقعی؛ قم، نهاد نمایندگی مقام معظم رهبری در دانشگاهها، دفتر نشر معارف، 1392، 220ص

171. یاران امام کاظم علیه السلام، محمد فوزی، ترجمه و نگارش مهدی علیزاده موسوی، تهران، دفتر نشر برگزیده، 1380، 64ص، رقعی.

ویژه کودک و نوجوان

172. 10 قصه از امام کاظم علیه السلام، به روایت محمود پوروهاب، تصویرگر نغمه صالحی، تهران: قدیانی، کتاب های بنفشه، 1392، 128ص

173. ادامه گل های محمدی: امام کاظم علیه السلام، سید مهدی ذاکری موسوی، قم، موسسه فرهنگی انتشاراتی نقش، 1392، 32ص.

174. از باب الحوائج امام کاظم علیه السلام برام بگو، صدیقه خداخواه، تصویرگر مهشید شادمه، تهران، اعجاز قلم، 1391، 8

175. امام کاظم علیه السلام، سید محمد مهاجرانی، تصویرگری طاهره رضایی، قم: آستانه مقدسه قم، انتشارات زائر، 1391، 12ص

176. امام کاظم علیه السلام، نظم نجمه السادات هاشمی، تصویرگر منصوره صحرايي، قم، حدیث نینوا، 1388، 12ص

177. امام کاظم علیه السلام، عاطفه محمدعلی، ترجمه و تالیف صفر سفیدرو، تصویرگر منقذ الموسوی و حسنین عباس، تهران، نشاط؛ قم، سپهر اندیشه، 1390، 12ص. (عنوان روی جلد: آشنایی کودکان و نوجوانان با 14 معصوم:)

ص: 581

178. امام کاظم علیہ السلام مہربان تر از پروانہ ہا، غلام رضا آبروی، تصویرگران سعید گائینی و نسرین گائینی، قم، حضور، 1386، 16ص
179. امام موسی کاظم علیہ السلام، اسماعیل ہنرمندنیا، تصویرگر مر جان نیک جاہ، قزوین، سایہ گستر، 12ص
180. امام موسی کاظم علیہ السلام، اکرم مطلبی کربکندی، تصویرگر طاہرہ رضایی، تہران، گوہر اندیشہ، 1390، 12ص.
181. امام موسی کاظم علیہ السلام، حسین فتاحی، تصویرگری محمد رضادادگر، تہران، قدیانی، کتابہای بنفشہ، 1383، 22ص.
182. امام موسی کاظم علیہ السلام، زہرہ فنایی، شاعر زہرا الماسی، تصویرگر مریم جابری، مشهد، آذر آوا، 1389، 12ص.
183. امام موسی کاظم علیہ السلام، فریبا کلہر، تصویرگری نوشین صفاخو، مشهد، شرکت بہ نشر، 1387، 24ص.
184. امام موسی کاظم علیہ السلام مہدی وحیدی صدر، تصویرگری منقذ موسوی، مشهد، عروج اندیشہ، 1385، 12ص؛ تصویرگری فرشتہ منعمی، قم، موسسہ آموزشی و پژوهشی امام خمینی، واحد کودک، انتشارات جوانہ، 1384، 12ص.
185. امام موسی کاظم علیہ السلام اشک ہای گاو برای سال ہای سوم، چہارم و پنجم دبستان، سرودہ محمد کاظم علیہ السلام مزینانی، تصویرگر منصورہ محمدی، تہران، قدیان، کتابہای بنفشہ، 1387، 12ص
186. امام موسی کاظم علیہ السلام: دعای شیر نر، ماندانا زارعی، تصویرگر سمیہ بیگلری، کرج، در دانش بہمن، 1388، 8ص.
187. امام موسی کاظم علیہ السلام: سر و سر، سپیدہ خلیلی، تصویرگری سعید رزاقی، تہران، لوح دانش، 1387، 12ص.
188. امام ہفتم حضرت امام موسی کاظم علیہ السلام، شاعر حسین موسوی پاکزاد، تصویرگر سمانہ پاری، قم، موسسہ اطلاع رسانی اسلامی مرجع، 1389، 12ص
189. باغ مہربانی، زندگی نامہ ی امام کاظم علیہ السلام، نورا حق پرست، تصویرگر میترا عبد اللہی، تہران، مدرسہ، 1390، 32ص.

190. تنبیه کاری: داستانی از زندگی امام کاظم علیه السلام، محمد رضا سرشار (رضارهگذر)، تصویرگر عادل رستم پور، تهران، کانون پرورش فکری کودکان و نوجوانان، 1388، 24ص.
191. تیر دوم با استفاده از تاریخ زندگی حضرت امام موسی کاظم علیه السلام، سعید الرسول نقاشی امیر نساجی، تهران، مرکز چاپ و نشر بنیاد بعثت، 1373، 33ص.
192. حضرت امام موسی کاظم علیه السلام، شعر از حسین میرزائی، تصویرگری حامد غفاریان، مشهد، برکات اهل بیت علیهم السلام، 1388، 12ص
193. حضرت امام موسی کاظم علیه السلام، محمود میرزایی دلاویز، تهران، شهرزاد، 1390، 12ص.
194. حضرت امام موسی کاظم علیه السلام، مهدی آیت اللهی، قم، جهان آرا، 1385، 24ص. این کتاب فارسی بوده و به عربی، انگلیسی، ترکی، اردو، فرانسوی و تاجیکی ترجمه شده است.
195. حضرت موسی بن جعفر کاظم علیه السلام مهدی وحیدی صدر، تصویرگری حسین آسیوند، قم، براق، 1387؛ تهران، انتشارات مسیا، 1392، 24ص.
196. خورشید شهر کاظمین: امام کاظم علیه السلام، سروده عباسعلی سپاهی یونسی، تصویرگر سیما بروجردی، مشهد، انصار، 1385، 12ص
197. خوشبخت ترین مرد دنیا: قصه هایی از زندگی امام موسی کاظم علیه السلام، مسلم ناصری، تصویرگری محمد حسین علیه السلام صلواتیان، مشهد، شرکت به نشر، 1387، 24ص.
198. داستان زندگی امام موسی کاظم علیه السلام، امیر مهدی مرادحاصل، تصویرگر محمد حسین صلواتیان، تهران، وراي دانش، 1388، 32؛ تهران، گلهای بهشت، 1380، 32ص.
199. دریای صبر: حضرت امام موسی کاظم علیه السلام، حسین صالح، تصویرگران: سعید گائینی و نسرین گائینی، قم، حضور، 1387، 64ص.
200. دزد و مرد مهربان، به روایت محمود پوروهاب، تصویرگر نغمه صالحی، تهران، قدیانی، 1391، 12ص
201. دوستی و دشمنی، مهدی وحیدی صدر، تصویرگر طیبه توسلی، طرح و اجرا شرکت تبلیغاتی سیمای نور کوثر، مشهد، عروج اندیشه، 1385، 12ص.

202. زبدة الاثر در شرح زندگی حضرت موسی بن جعفر علیه السلام، مصطفی ضیائیان، سبزواری، مؤلف، بی تا، 90 ص.
203. زندگی امام کاظم علیه السلام، نویسنده و تصویرگر زهره سادات فیض آبادی، تهران، قصر کتاب، 1390، 12 ص
204. زندگی نامه امام موسی کاظم علیه السلام، مجتبی عبدی اسکندری، شاعر مریم جباری، تصویرگر زهره سید مراغه، مشهد، نگین هشتم، 1391، 12 ص
205. سکه های پربرکت امام کاظم علیه السلام، ابوالفضل هادی منش، تصویرسازی و گرافیک از کانون طراحی و تصویرگری جارچی، قم، نسیم حیات، 1391، 12 ص
206. سیر در زندگی معصومین: امام موسی کاظم علیه السلام، مهدی داورزنی، تصویرگر سامان شاه محمد، تهران، خیر الله، 1390، 32 ص.
207. سیره و زندگانی امام کاظم علیه السلام، تهران، موسسه فرهنگی جهان رایانه کوثر، 1390، 56 ص.
208. سیره و زندگانی کامل امام موسی کاظم علیه السلام، گرد آورنده گروه تحقیق و پژوهش جهان رایانه، تهران، موسسه فرهنگی جهان رایانه کوثر، 1392، 8 ص.
209. عطر سکوت امام کاظم علیه السلام، مهدی وحیدی صدر، تصویرگر الهه ار کیا، قسم، براق، 1386، 12 ص
210. مجموعه لائنی معصومین امام موسی کاظم علیه السلام، رضوان داستانبور، نقاشی فرشته منعمی، قم، اکرام، 1385، 12 ص
211. مسافر کوچک: داستان تولد امام کاظم علیه السلام برای کودکان، ناصر نادری، تصویرگر حسن عامه کن، تهران، پیام محراب؛ کتابهای غنچه، 1387، 16 ص. (عنوان دیگر: تابلوی زندگی امام کاظم علیه السلام)
212. ملخهای گرسنه، به روایت محمود پوروهاب، تصویرگر نغمه صالحی، تهران، قدیانی، 1391، 12 ص.
213. موسی بن جعفر: کاظم علیه السلام، زهرا یعقوبی و فاطمه بختیاری، تصویرگر طیبه توسلی، قم، براق؛ تهران، کمال اندیشه، 1388، 16 ص
214. مهربان نهم امام کاظم علیه السلام، مجید ملامحمدی، طراح تصاویر محمد حسین صلواتیان، تهران، پیام آزادی، 1385، 12 ص

215. مهربانی و گذشت، حفظ آبرو: داستانی از زندگانی حضرت امام رضا علیه السلام، بازنویسی منصور کریمیان، نقاشی خشایار قاضی زاده، تهران، فارابی، 1383، 12ص
216. نور در تاریکی: امام موسی کاظم علیه السلام، فاطمه پارسا، تصویرسازی آتلیه محمدی فرد، تهران، شبرنگ، 1389، 12ص
217. هدیه پنهان: مجموعه دوازده قصه از زندگی امام موسی کاظم علیه السلام، مسلم ناصری، تصویرگر مرتضی امین، تهران، پیام آزادی، 1379، 88ص، رقی.
218. هدیه ای از قرآن، ابوالفضل هادی منش، طرح و اجرا گروه گرافیک برتر، قم، آستان مقدسه قم، انتشارات زائر، 1391، 12ص
219. هدیه ای که بازگشت: قصه هایی از زندگی امام موسی کاظم علیه السلام، مسلم ناصری، تصویرگر محمدحسین صلواتیان، مشهد، آستان قدس رضوی، شرکت به نشر، 1387، 24ص.
220. همراه با امام کاظم علیه السلام: ویژه نوجوانان عزیز، گرد آورنده امید سمایی، قم، اشک یاس، 1389، 32ص.

ب) عربی

اشاره

221. آثار و برکات الإمام الكاظم عليه السلام في دار الدنيا، سيدهاشم ناجی موسوی جزایری، قم، بینا، 1418ق.
222. أثر الإمام الكاظم عليه السلام في تربية الأمة، كاظمین، العتبة الكاظمیه المقدسه، 1433ق، 36ص.
223. أحسن التراجم لأصحاب الإمام موسى الكاظم عليه السلام، عبدالحسين شبستری، مشهد، المؤتمر العالمي للإمام الرضا عليه السلام، 1409-1410ق، 2 جلد.
224. أدعية الإمام موسى الكاظم عليه السلام: الصحيفة الكاظمية، محمدعلی علی دخیل، بیروت، دار المرتضی، 1421ق، 244ص، رقی
225. أربعون حديثاً وأربعون رواية عن الإمام موسى بن جعفر الكاظم عليه السلام مع قبس من السيرة والحياة، كمال السيد، بیروت، دار النبلاء، 1426ق/2005م، 118ص
226. إطلاله على القواعد الفقهية في الأحاديث الكاظمية، محمد الخامنئي، تهران، تولید كتاب (تك)، 1384، 156ص.

227. أعلام الهداية: الإمام موسى بن جعفر الكاظم عليه السلام، لجنة التأليف، قم، مركز الطباعه و النشر للمجمع لاهل البيت عليهم السلام، 1427ق./1383ش.، جلد 9، 245ص، وزيرى.
228. الإمام السابع: الإمام موسى بن جعفر الكاظم عليه السلام، لجنة التحرير في طريق الحق، تعريب محمد عبدالمنعم الخاقاني، قم، منشورات في طريق الحق، 1369، 55ص. اين كتاب فارسى بوده و به عربى، اردو و آذرى ترجمه شده است.)
229. الإمام السابع من أئمة أهل البيت، محمد حسن قيسى عاملى، بيروت، بي نا، 1403ق./1983م.، 76ص.
230. الإمام صادق، الإمام موسى بن جعفر عليه السلام: الخطابه والمنبر، مرتضى مطهرى، ترجمه جعفر صادق عليه السلام الخليلى، تهران، مؤسسه البعثه، 1405ق.، 109ص
231. الإمام علي بن الحسين زين العابدين عليه السلام. الإمام محمد على الباقر عليه السلام. الإمام جعفر بن محمد الصادق عليه السلام . الإمام موسى بن جعفر الكاظم عليه السلام، هاشم الموسوى، تهران، فرهنگ مشرق زمين، 1383،
232. الإمام الكاظم عليه السلام، لجنة التأليف، تهران، دار التوحيد، 1403ق، 143ص.
233. الإمام الكاظم عليه السلام، اعداد أمل طنانه، مراجعه و تصحيح نضال على، بيروت، مؤسسه الاعلمى، 1425ق.، 32ص.
234. الإمام الكاظم عليه السلام، سيد محمود غريفى بحراني، قم، دار الحفظ للتراث البحراني، 1427ق.، 32ص، جيبى
235. الإمام الكاظم عليه السلام، مير ابو الفتح دعوتى، ترجمه گروه مترجمان، بيروت، الدار الإسلاميه، 1412ق.، 31ص.
236. الإمام الكاظم عليه السلام، لجنة التأليف، بيروت، دار الزهراء، 1412ق.، (فروست : حياة الرسول و اهل بيته المجاهدين)
237. الإمام الكاظم عليه السلام، لجنة التأليف، قم، مؤسسة الإمام الحسين عليه السلام، 1413/1371 ق، 31ص
238. الإمام الكاظم عليه السلام، لجنة التأليف، تهران، مؤسسه البلاغ؛ دفتر نشر فرهنگ اسلامى، 1408ق.، 126ص.
239. الإمام الكاظم عليه السلام، مهدى آيت اللهى، تعريب كمال السيد، قم، مؤسسه انصاريان،

1416ق.، 36ص. (كتاب حاضر ترجمه بخشى از كتاب آشنایى با معصومین عليهم السلام تالیف مهدى آیت اللهی است).

240. الإمام الكاظم عليه السلام أضواء من سيرته، محمود السيف، بيروت، دارالعلوم، 1426ق./2005م.، 107ص، رقى

241. الإمام الكاظم عليه السلام آسيا بغداد و حامیها و شفیعها، على الكورانى العاملی، كربلا، العتبة الحسينية المقدسة، قسم الشؤون الفكرية و الثقافیه، 1431ق./2010م.، 359ص، وزیرى.

242. الإمام الكاظم عليه السلام ضوء مقهور الشعاع، سليمان كتانى، بيروت، دارالثقلين، 1420ق./1999م.، 230 ص؛ بيروت، دارالهادی، 1428ق./2007م.، 238ص، وزیرى.

243. الإمام الكاظم عليه السلام فى الشعر العربی، اسماعیل الخفاف، مشهد، المؤتمر العالمی للإمام الرضا عليه السلام، 1414ق./1373ش.، 350ص.

244. الإمام الكاظم عليه السلام قدوة و اسوة، محمد تقى المدرسى، بی جا، المركز الثقافى الاسلامی، 1406ق.، 94ص؛ بيروت، موسسه البصائر؛ كویت، مكتبه العرفان، 1407ق.، 104ص؛ تهران، دار محبى الحسين، 1426ق، 96ص؛ (این كتاب به فارسى ترجمه شده است.)

245. الإمام الكاظم عليه السلام و ذراریه فى التراث الشعرى و التاريخى و الفقهى، اسماعیل الحاج عبد الرحيم الخفاف، كاظمین، قسم الثقافة و الاعلام فى العتبة الكاظمية المقدسة، 1431ق./2010م.، 543ص.

246. الإمام الكاظم عليه السلام و ما قبل من الشعر فيه، اسماعیل الخفاف، مشهد، المؤتمر العالمی للإمام الرضا عليه السلام، 1414ق./1372ش.، 282ص.

247. الإمام موسى بن جعفر عليه السلام: باب الحوائج و عنوان العلم و العطاء و الابتغال الى الله تعالى، كاظمین، العتبة الكاظمية المقدسة، قسم الثقافة و الاعلام، 1430ق.، 72ص.

248. الإمام موسى بن جعفر عليه السلام : شمس فى ظلمات السجون، عادل عبدالرحمن البدرى، مشهد، بنياد پژوهشهای اسلامى، 1433/1391ق، 348ص.

249. الإمام موسى بن جعفر عليه السلام ضحية الارهاب السياسى، محمد حسين على الصغیر، بيروت، موسسه البلاغ، 1426ق./2005م.، 287ص.

250. الإمام موسى بن جعفر عليه السلام فى بحار الانوار، على اشرف، قم، مكتبة الحيدريه، 1425ق.، 492ص، وزيرى.
251. الإمام موسى بن جعفر عليه السلام، مرتضى مطهرى، تعريب جعفر صادق الخليلى، تهران، بنياد بعثت، 1405ق./1363ش.، 10ص، رقى
252. الإمام موسى بن جعفر الكاظم عليه السلام، زينب محمد عيسى، بيروت، جمعية السيده زينب الخيريه، 1429ق./320ص.
253. الإمام موسى بن جعفر الكاظم عليه السلام، سيد عبد الودود امين، مراجعه و تقديم شيخ عفيف النابلسى، كويت، دار التوجيه الإسلامى، 1400ق.
254. الإمام موسى بن جعفر الكاظم عليه السلام اضاءات حول سيرة سابع ائمه اهل البيت عليهم السلام، كوثر شاهين، بيروت، دار التعارف المطبوعات، 1425ق./2004م.، 471ص.
255. الإمام موسى بن جعفر الكاظم عليه السلام و مدرسة اهل البيت في مرحلة الاكتمال دراسة فى الفكر و السيرة، زهير غزاوى، بيروت، الحائز على جائزه مؤسسه الإمام الحسين عليه السلام، 1998م.، 236ص.
256. الإمام موسى بن كاظم عليه السلام وليد الابواء و شهيد بغداد، عبدالرحمن العلوى، بيروت، دار الهادى، 1425ق./2004م.، 352ص.
257. الإمام موسى الكاظم عليه السلام، لجنة التحرير، قم، دار الحسين، 1382، 32ص.
258. الإمام موسى الكاظم عليه السلام، لبنان، دار الاسلاميه، 1410ق./1990م، 31ص.
259. الإمام موسى الكاظم عليه السلام الى الفكر و اصالة الانتماء، نبيل على صالح، بيروت، الغدير، 1419ق.، 182ص
260. الإمام موسى الكاظم عليه السلام باب الحوائج، سيره، دروس و تحليل، كامل سليمان، بيروت، دارالتعارف للمطبوعات، 1421ق./2000م.، 390ص.
261. الإمام موسى الكاظم عليه السلام : سيرة و تاريخ، على موسى الكعبى، قم، مركز الرساله، 1430ق.، 234ص، رقى
262. الإمام موسى الكاظم عليه السلام عرض و تحليل، عفيف النابلسى، بيروت، الدار الاسلاميه، 1413ق./1992م.، 173ص
263. الإمام موسى الكاظم عليه السلام مع قيس من السيرة و الحياه، كمال السيد، بيروت، دار النبلاء، 1426ق.، 296ص.

264. الإمام موسى كاظم عليه السلام ، على محمد على دخیل، بیروت، دار التراث الاسلامی، 1394ق/1974م،، 97ص.
265. الإمام موسى الكاظم بن جعفر الصادق رضي الله عنه، علوی بن حامد بن محمد بن شهاب الدين، اربد (اردن)، دار الكتاب الثقافي، 1425ق،، 131ص.
266. الإمام موسى الكاظم عليه السلام فى محنة التاريخ، عايدہ عبدالمنعم طالب، بیروت، دار الرسول الاكرم؛ دار المحجة البيضاء، 1421ق./2000م،، 274ص.
267. الإمام موسى الكاظم عليه السلام ، وعى تربيہ نضال، مهدي الحسيني، بی جا، المكتبة الاسلاميه، 1979م،، 63ص.
268. امامان موسى الكاظم و على الرضا عليهم السلام : عرض و ايضاح، احمد مغنيه، مقدمه از محمد جواد مغنيه، بیروت، مكتبة العرفان، بی تا، 159ص. (این کتاب به فارسی ترجمه شده است)
269. الإمامان موسى الكاظم و محمد الجواد عليهم السلام : سيرة و تاريخ، محمد حسن آل ياسين، كاظمين، العتبة الكاظمية المقدسة، قسم الثقافية و الاعلام، 1430ق. /2009م،، 206ص.
270. امثال و حكم الإمام الكاظم عليه السلام و كلماته المختاره، محمد الغروى المحلاتى، مشهد، المؤتمر العالمى للإمام الرضا عليه السلام، 1412ق، 2 جلد.
271. باب الحوائج الإمام الكاظم عليه السلام مسيره علويه مستمره، حسين ابراهيم الحاج حسن، بیروت، دار المرتضى، 1420ق./1999م،، 335ص.
272. بحار الانوار : تاريخ الكاظم عليه السلام (جلد 48)، محمد باقر مجلسى، بیروت، الوفاء، 1403ق، 328ص.
273. بلاغة الإمام موسى الكاظم عليه السلام : خطب - رسائل - كلمات، ابو جعفر الكعبى، بیروت، دار الصفوة؛ دارالهادى عليه السلام، 1425ق./2004م. 336ص.
274. تاريخ الإمامين الكاظمين عليهما السلام و روضتهما الشريفة من يوم دفنهما.. ويليه نظام العتبات المقال سنة، جعفر بن محمد النقدي، تصحيح امير عباس، بغداد، دار الكتاب العراقية، المكتبة العلميه، 1369ق،، 123ص
275. تاملات فى آفاق الإمام موسى الكاظم عليه السلام ، محمد حسين فضل الله، بیروت، دارالتعارف، 1414ق،، 96ص.

276. الثائر والسجن دراسة في حياة الإمام الكاظم عليه السلام، حسن موسى صفار، تهران، دار البصائر، 1405ق.، 136ص؛ بيروت، مؤسسة الوفاء، 1406ق.، 144ص
277. جامع زيارت المعصومين عليهم السلام: زيارات كاظمين والعسكريين والحجة، مؤسسه امام هادى عليه السلام، قم، پیام امام هادى عليه السلام، جلد 4، 1389، 360ص.
278. جزاء اعداء الإمام الكاظم عليه السلام فى دار الدنيا، السيد هاشم الناجى الموسوى الجزائرى، قم، مؤلف، 1417ق، 158ص، وزيرى.
279. الحجج والبيئات فى كرامات الإمامين الكاظم والجواد عليهما السلام، على نقى النقوى اللكهنوى، تقديم كامل سلمان الجبورى، بيروت، دار المحجة البيضاء، 1432ق./2011م.، 192ص
280. حياة الإمام موسى بن جعفر عليه السلام: دراسة وتحليل، باقر شريف قرشى، نجف، مطبعة الاداب، 1389ق.، 2 جلد.
281. حياة الإمام موسى بن جعفر عليه السلام: دراسة وتحليل، باقر شريف قرشى، تحقيق مهدي باقر شريف قرسى، قم، مهر دلدان، 1387، 528.
282. حياة الإمام موسى الكاظم عليه السلام، امير رجب، بيروت، مؤسسة الأعلمى للمطبوعات، 1425ق./2005م.، 32ص.
283. الحياة السياسية للإمام الكاظم عليه السلام، عصرى البانى، قم، جامعه المصطفى صلى الله عليه و اله العالميه، مركز المصطفى العالمى للترجمه و النشر، 1388ش./1431ق.، 311ص، رقعى.
284. ذكرى الإمام موسى الكاظم عليه السلام، عبدالمحسن الخالصى، بغداد، مطبعة السلام، 1972م.، 13ص
285. ذكرى وفاة الإمام موسى الكاظم عليه السلام، گروهى از روحانيون كربلا، نجف، بى نا، 1386ق.، 32ص، رقعى
286. رائد الدراسة عن الإمامين الكاظم و الرضا عليهما السلام، عبد الجبار الرفاعى، مشهد، كنگره جهانى حضرت رضا عليه السلام، بى نا، 126ص
287. روائع من حياة الإمام الكاظم عليه السلام، والده السيد محمد كاظم الشيرازى، قم، اهل البيت، 1374ش./1416ق.، 144ص
288. سلو الكاظم عليه السلام عن جسر بغداد، هشام آل قطيط، بيروت، منشورات الفجر، 1431ق، 583ص

289. سجن الإمام الكاظم عليه السلام، سيد محمود غريفي بحراني، قم، دار الحفظ للتراث البحراني، 1427ق.، 32ص، جيبى
290. سلسلة حياة النبي محمد واهل بيته: الإمام موسى بن جعفر عليه السلام الكاظم، بيروت، دار المحجة البيضاء، 1372، 88ص.
291. سيرة الإمام الكاظم عليه السلام، محمد على اليقظان، بيروت، دار الحق، 1414ق/1994م، 74ص.
292. سيرة الإمام موسى الكاظم عليه السلام: دراسة تحليلية للسيرة الأخلاقية والعلمية والسياسية للإمام الكاظم عليه السلام، عبدالله أحمد اليوسف، بيروت، دار المحجة البيضاء، 1434ق.، 450ص.
293. سيرة الأئمة: موسى الكاظم - علي الرضا، محمد جواد باسلوب قصصي ميسر، محمد رضا عباس محد الدباغ، بيروت، دار المحجة البيضاء، 1424ق./2004م.، 287ص.
294. سيرة و تراجم في امامة الكاظم عليه السلام، ياسر خضير زيدان الانباري، بيروت، دار الرفيق، 2005-2006م.، 80ص
295. الشجرة الطيبة في الارض المخصصة، سيد عبد الله بالاي بوشهري، به كوشش سيد مهدي رجايي و سيد محمود مرعشي نجفي و سيد رضاغريضي، قم، كتابخانه حضرت آيت الله العظمى مرعشي نجفي، بي تا، وزيري.
296. صحيفة الكاظم عليه السلام، گرد آوري و تنظيم احمد عظيمي زاده، تهران، سپاه پاسداران انقلاب اسلامي، نيروي مقاومت بسيج، معاونت فرهنگي پرورشي، انتشارات فر آهنگ انديشه، 1391، 64ص.
297. الصحيفة الكاظمية الجامعة لادعية الإمام موسى بن جعفر عليه السلام، سيد محمد باقر موحدى ابطحي، قم، جبل المتين، 1381؛ بيروت، موسسه البلاغ، 1425ق./2005م.، 200ص.
298. الصحيفة الكاظمية: دعاهاى باب الحوائج موسى بن جعفر عليه السلام، غلام رضا اكبرى زيدي، مشهد، كنگره جهانى حضرت رضا عليه السلام، 1372، 423ص.
299. الصحيفة الكاظمية والرضوية: الجامعة لادعية الإمام موسى بن جعفر الكاظم عليه السلام و الإمام على بن موسى الرضا عليه السلام و ابنائه، السيد محمد باقر الموحد الأبطحي، قم، موسسه الإمام المهدي (عجل الله تعالى فرجه الشريف)، 1385ش. /1427ق.، 543ص.

300. طب الإمام الكاظم عليه السلام ، شاکر شیع، بیروت، دار الأثر، 1423ق.، 495ص.
301. طب الإمام الكاظم عليه السلام : دراسة مقارنة و تحليل، شاکر شیع، مشهد، المؤتمر العالمی للإمام رضا عليه السلام ، 1411ق./1369ش.، 482ص. (چاپ دیگر: بیروت، دارالأثر، 1423ق./2002م.، 482ص.)
302. طب الإمام الكاظم عليه السلام الطب البديل لحفظ الصحة والعمر الطويل، محسن عقيل، بیروت، دار المحجة البيضاء، دار الرسول الاكرم، 1424ق/2003م.، 820ص.
303. طب الإمام موسى الكاظم عليه السلام، عبد الحسين الجواهری، بیروت، دار الكتاب الاسلامی؛ موسسه الغری، 1413ق.، 101 ص؛ بی جا، عبدالله براتی، 1410ق./1368ش.، 90ص.
304. العبد الصالح الإمام موسى بن جعفر عليه السلام ، محمد فاضل المسعودی، قم، زائر، 1377، 312ص.
305. عقيدة الإمام موسى بن جعفر الكاظم عليه السلام من الميلاد حتى الاستشهاد السيد أحمد نوری الحكيم، كربلا، العتبة العباسية المقدسة، 1433ق.، 151ص
306. علی الجسر بیغداد، کمال السيد، قم، انصاریان، 1382، 296ص، رقی.
307. عوالم العلوم و المعارف و الاحوال من الايات و الاخبار و الاقوال : الإمام موسى بن جعفر عليه السلام و مستدرکاتها، عبدالله البحرانی الاصفهانی، قم، مدرسة الإمام المهدي، 1409ق.، 560ص، (این کتاب به فارسی ترجمه شده است.)
308. فقه الامام موسى بن جعفر عليه السلام ، السيد محمد علی الخادمی الصدر، مشهد، بنیاد پژوهشهای اسلامی، 1392، 2 جلد.
309. الفكر الإصلاحی للإمام موسى بن جعفر عليه السلام ، محمد سعید الامجد، بیروت، المركز الاسلامی المعاصر، 2003م، 187ص
310. في رحاب الإمام الكاظم عليه السلام ، فوزی آل سيف، بیروت، دار المحجة البيضاء، 1426ق/2005م، 174 ص.
311. في رحاب الجوادين : الإمام موسى بن جعفر الكاظم و الإمام محمد بن علی الجواد عليهم السلام ، وارث الكندی، تصميم و تنفيذ شركة نور لرسوم الأطفال، رسوم طيبة
- عبد الله، قم، براق، 1390، 16ص.

312. قيس من الكاظمين، سيد مسلم سيد حسين موسى، بغداد، الدار العربية للكتاب، 1986م، 157ص
313. قيس من نور الإمام موسى الكاظم عليه السلام، حسن الشمري الحائري، بيروت، موسسه البلاغ، 1430ق./2009م، 440ص.
314. قصص الامام الكاظم عليه السلام : باب الحوائج، ابراهيم سرور، بيروت، منشورات الفجر، 1429ق.، 321ص.
315. قوافل النور: ملحمة شعرية في سيرة النبي صلى الله عليه وآله واهل بيته عليه السلام الإمام موسى بن جعفر الكاظم عليه السلام، حسين بركة الشامي، بغداد، ديوان الوقف الشيعي، 1426ق./2005م، 194ص
316. كاظم الغيظ: شهادة الإمام موسى الكاظم عليه السلام، اعداد: معهد سيد الشهداء عليه السلام للمنبر الحسيني، بيروت، جمعيه المعارف الاسلاميه الثقافيه، 1432ق./2011م، 120ص
317. كرامات الكاظميه يا معجزات موسى بن جعفر عليه السلام، موسى رمضانى پورامامى، قم، لاهيجى، 1380، 127ص
318. كرامات و مقامات عرفانى امام موسى بن جعفر عليه السلام، على حسينى قمى، بى جا، نبوغ، 1382، 144ص
319. كلمة الإمام الكاظم عليه السلام، السيد حسن الحسينى الشيرازى، لبنان، دار العلوم، هيئه محمد الأمين، 2006م، 272ص.
320. كواكب مشهد الكاظمين فى القرنين الأ-خيرين و القرن الحالى، عبد الكريم الدباغ، كاظمين، الشؤون الفكرية و الثقافيه، العتبه الكاظميه المقدسه، 1431ق. / 2010م، 2 جلد.
321. لمحات سيرة الإمام الكاظم عليه السلام و موقفه من الشعوبيه، وهاب رزاق شريف، بى جا، مكتبه دار الكتب العلميه، 62ص.
322. ماذا يريد منا.. الإمام الكاظم عليه السلام، كاظمين، العتبه الكاظميه المقدسه، 1433ق.، 36ص.
323. مجموعة الآثار، كنگره جهانى حضرت رضا عليه السلام، مشهد، كنگره جهانى حضرت رضا عليه السلام، 1412ق.، جلد 2، 363ص، وزيرى.

324. محاضرة لآية العظمى السيد محمد حسين فضل الله في ذكرى شهادة الإمام موسى الكاظم عليه السلام، محمد حسين فضل الله، قم، المكتب الاعلامي، بي تا، 15ص
325. المختار من كلمات الإمام الكاظم عليه السلام و امثاله و حكمه، محمد الغروي، قم، بي نا، 1431ق.، 712ص، وزيري.
326. مسائل علي بن جعفر و مستدركاتهما (عن اخيه موسى بن جعفر)، تحقيق: مؤسسه آل البيت عليهم السلام لإحياء التراث، مقدمه: سيد محمد رضا حسيني جلالى، مشهد، كنگره جهانى امام رضا، 1409ق.، 456ص
327. مسند الإمام الكاظم أبى الحسن موسى بن جعفر عليه السلام، عزيزالله العطاردي، مشهد، المؤتمر العالمى الإمام الرضا عليه السلام، 1409ق./1367ش.، 3 جلد؛ بيروت، دارالصفوه، 1413ق.، 3 جلد.
328. مسند الإمام موسى بن جعفر عليه السلام، ابو عمران موسى بن ابراهيم المروزى، تقديم و تعليق محمد حسين الحسين عليه السلام الجلالى، تهران، محمد شيروانى، 1352ش.، 42ص.
329. مسند الامام موسى بن جعفر عليه السلام، ابو عمران موسى بن ابراهيم الروزى، بيروت، دارالاضواء، بي تا
330. مسند على بن سويد السائى، فاضل مالكى، مشهد، كنگره جهانى امام رضا، 1411ق.، 450ص.
331. المشاهد المشرفة: المشاهد و القبور المنسوبة للإمام موسى بن جعفر عليه السلام، حسين ابوسعيد، بيروت، مؤسسه البلاغ، 1433ق./2012م.، جلد 7.
332. مع الإمام موسى بن جعفر عليه السلام و التغيير في العراق، السيد محمد الحسينى الشيرازى، كربلا مؤسسه المجتبى، 1427ق./2006م.، 72ص.
333. المعاجز الإمامين الكاظم و الرضا عليهما السلام، سيدهاشم البحرانى، بيروت، دارسوشيا، 1991م؛ بيروت، دار الحب، 1426ق./2005م.، 214ص؛ تهران، دارسوشيا، 1426ق.، 223ص.
334. ملامح من سيرة الإمام موسى بن جعفر الكاظم عليه السلام، مهدي عبد الحسين النجم، بيروت، مؤسسه البلاغ؛ دار سلونى، 1423ق./2002م.، 151ص
335. من اروع ما قاله الإمام موسى الكاظم عليه السلام، محسن عقيل، بيروت، دار المحججه البيضاء، 1430ق.، 528ص.

336. المنهج التربوي عند الإمام الكاظم عليه السلام، السيد محمد بحر العلوم، مشهد، كنگره جهانی حضرت رضا عليه السلام، بی نا، 28ص؛ بیروت، دار الزهراء، 1412ق.، 60، رقعی.
337. موسوعة اهل البيت، سيرة الإمام موسى بن جعفر الكاظم عليه السلام، سيد علي عاشور، بی جا، بی تا، 1427ق.، جلد 14.
338. موسوعة سيرة أهل البيت: الإمام موسى بن جعفر عليه السلام، باقر شريف قرشي، قم، دار المعروف، 1430ق.، جلد 28-29، وزيری.
339. موسوعة العتبات المقدسة: قسم الكاظمين، جعفر الخليلي، بيروت، دارالتعارف، 1387ق. / 1967م.
340. موسوعة المصطفى و العترة: ال كاظم موسى عليه السلام، كتاب، علمي، ادبي، تاريخي: بحث في حياة النبي صلى الله عليه وآله و العترة الطاهرة، حسين الشاكري، قم، دفتر نشر الهادي، 1417ق، جلد 11، 526ص.
341. موسى بن جعفر عليه السلام و الإمامة الالهية، كاظمين، الامانه العامه للعتبه الكاظم عليه السلاميه المقدسه، الشؤون الفكرية و الثقافية، 1432ق.، 40ص.
342. موسى الكاظم عليه السلام، عبد القادر محمد منصور، مراجعه احمد عبدالله فرهود، حلب، دار القلم العربي، 1424ق.، 16ص
343. ناسخ التواريخ . احوال موسى الكاظم عليه السلام، عباسقلی بن محمد تقی سپهر، تهران، چاپخانه سنگی علمی، 5 جلد.
344. ناسخ التواريخ (جلد 10: از كتاب دوم): حالات امام موسى كاظم عليه السلام (جلد 1) عباسقلی خان سپهر ثانی، تهران، دارالخلافة، 1368ق.، 3 جلد، چاپ سنگی.
345. وصية الامام موسى الكاظم عليه السلام لهشام بن الحكم «دراسة في الفن و الموضوع»، عباس على الفحام، محمد محمود عبود زوين، تحظى اصدارات المركز بالمتابعه و التقويم و الاشراف العلمی، قم: موسسه آل البيت (عليهم السلام) لاهياء التراث، 1392، 107ص.
346. وفاة الإمام موسى بن جعفر عليه السلام، حسين بن عل آل شيخ، نجف، مطبعة الاداب، 1364ق. / 1323، 78ص.
347. وفاة الإمام موسى الكاظم عليه السلام، احمد بن صالح آل طعان ستري قطيفی بحرانی، نجف، بی نا، 1372ق.، 52ص، رقعی

348. وفاة الإمام موسى الكاظم عليه السلام، حسين بن محمد آل عصفور، نجف الاشرف، المكتبة الحيدريه، 1371ق، 52ص. (این کتاب به عنوان: لهيب الاحزان الضارم في وفاة موسى بن جعفرالكاظم عليه السلام هم به چاپ رسیده است)
349. وفاة الإمام موسى الكاظم عليه السلام، على بن الحسين الهاشمي الخطيب، تحقيق الموسسه الاسلاميه للبحوث والمعلومات، قم، در الهدى، 1423ق/1382ش، 110ص؛ قم، الشريف الرضى، 1419ق./1377ش، 62ص
350. وفقات مع الإمام الكاظم عليه السلام، كاظمين، العتبة الكاظميه المقدسه، 1433ق، 36ص.
351. ولادة الإمام موسى الكاظم عليه السلام، السيد محمد حسين الطالقاني، نجف، مكتبه دار المعارف، 1967م، 24ص.

ویژه کودکان و نوجوان

352. الإمام موسى بن جعفر الكاظم عليه السلام، وارث الكندي، تصويرگرى طيبه عبد الله، نجف؛ بصره، دار البراق لثقافه الأطفال، 2013م، 16ص، وزيرى.
353. الإمام موسى الكاظم عليه السلام، عامر ملاعبدى، تصويرگرى منقذ الموسوى، مشهد، عروج اندیشه، 1386، 12ص.

ج) اردو

354. امام موسى كاظم عليه السلام، باقر شريف قرشى، ترجمه سيد محمد باقر نقوى، كهجوا اصلاح پرس، 1976م.
355. امام موسى كاظم عليه السلام، كاظم على گجراتى، كراچى، جامعه تعليمات اسلامى، بى تا، 32ص.
356. امام موسى كاظم عليه السلام، مهدى آيت اللهى، ترجمه محمد ذكى حسن نورى، تهران، سازمان فرهنگ و ارتباطات اسلامى (شعبه ترجمه و اشاعت)، 1418ق./1377ش، 126ص
357. امام موسى بن جعفرعليه السلام، مولانا سيد احمد على عابدى فيض آبادى، قم، اداره اصول دين، 1980م.

358. بحار الانوار جلد 7، (1) علامه مجلسی، ترجمہ مولانا حسن امداد، کراچی، محفوظ بک ایجنسی، 1406ق.، 367ص.
359. تحفة الاعاظم، شیخ احمد حسین، ہند، پرتاب گرہ، بی نا، 1901م.
360. حضرت امام موسی بن جعفر علیہ السلام، فیض آباد (ہند)، نور اسلام، قم، موسسہ در راہ حتی، 1407ق./1365ش.، 63ص.
361. حضرت امام موسی کاظم علیہ السلام، پاکستان، دار الثقافتہ، بی تا، 63ص.
362. حضرت امام موسی کاظم علیہ السلام، مہدی آیت اللہی، ترجمہ محمد افضل حیدری و نثار احمد، قم، انصاریان، بی تا، 63ص.
363. حضرت موسی بن جعفر علیہ السلام، مولانا سید احمد علی عابدی فیض آبادی، کراچی، و بی نا، بی تا، 80ص.
364. حیات امام موسی کاظم علیہ السلام، سید ظفر حسن امرہوی، لکنہو، نظامی پریس، بی تا، 88ص.
365. زندگانی موسی بن جعفر علیہ السلام، سید محمد جعفر خان، حیدر آباد، بی نا، 1939م.
366. زندگی موسی کاظم علیہ السلام، سید علی نقی نقوی بن ابوالحسن لکنہوی، لکنہو، امامیہ مشن، 1946م.
367. العقد الناظم لمثنور الدرر من آثار سیدنا موسی کاظم علیہ السلام، سید مظہر حسن موسوی سہارنپوری، میرت، ہاشمی پریس، بی تا، 425ص.
368. الکاظم علیہ السلام، جواد علی خان بن زوار علی خان، لکنہو، نور المطابع، بی تا، 302ص.
369. الکاظم علیہ السلام، سید آغا مہدی لکنہوی، کراچی، بی تا، 1386ق.
370. الکاظم علیہ السلام، مشتاق حسین شاہدی، کراچی، آرمی پریس، بی تا، 77ص.
371. الکاظم علیہ السلام مختصر حالات زندگی امام ہفتم صلوات اللہ علیہ، سید آغا مہدی لکنہوی، کراچی، جمعیت خدام عزاء، 1966م.، 48ص، چاپ سنگی.
372. معجزہ امام موسی کاظم علیہ السلام، لاہور، جعفریہ کتابخانہ، بی تا، 16ص

ص: 597

د) پشتو

373. د امام موسی کاظم علیه السلام ژوند، (1) لیکوال د راه حق مؤسسی د لیکوالانو دله، ژباړه او لندون عبدالرحیم درانی، قم، مجمع جهانی اهل بیت: 2007/1386 م، 42ص.

ه) ترکی

374. حضرت امام موسی کاظم علیه السلام دن قبرخ حدیث، حق یولوندا و بازی قورولو، ترجمه به ترکی حسین سرخابلی، تهران، بعث قورولو، 1412ق، 56ص.. (عنوان دیگر: حضرت موسی کاظم علیه السلام دن قبرخ حدیث)

375. نیددینجی امام: حضرت امام موسی کاظم علیه السلام، امین صدیقی، تهران، بعث قورولو، 1370، 56ص.

و) ترکی آذربایجانی

Imam Musa Kazim(a)yn haiaty, Mohammadtagi Mudarrisi, (2) tarjuma edan I. Mamizada, Tehran, . 376
iesuH, linabbihuMn. 2000, 96p. h yat (3) Mehdi Pişvayis Mais leyhiss lam n

İmam Museyi-Kazim Agaverdiyev, Moce-elm, 2003, 22p.377

ز) اسپانیایی

Imam Musa Ibn yafar: El septimo de los inmaculados Imames (La paz sea con el Equipo de escritores de .378
foundation Dar Rah-E Haqq Traduccion del persa Martha Golzar Y Rahmatullah Glozar
(4).la).

ص: 598

1- پیشوای هفتم: حضرت امام موسی کاظم علیه السلام، هیات تحریریه موسسه در راه حق، ترجمه عبدالرحیم درانی

2- الامام الكاظم علیه السلام، قدوة و اسوة، ترجمه عباد ممی زاده، 2000/1379 م، 96ص.

3- امام موسی کاظم علیه السلام، نوشته مهدی پیشوایی، ترجمه مایس آقاوردیف.

4- امام موسی بن جعفر علیه السلام... نوشته هیات تحریریه موسسه در راه حق، ترجمه رحمت الله گلزار و مارتا گزار، قم، مجمع جهانی اهل بیت، 2006/1385 م، 66ص.

[Imam Moosa al Kazim.(1) A. S. Compiled Yousuf N Lalljee- Bombay [n.d. 379

.Sayings of Imam Al-Kazim 1 Sayyid Zainul-Abidin Razavi, Qum, Ansariyan, 2012, 40p. 380

Smiling virtue(2)- Sayyed Ali Naqi Naqvis .381

The life of Imam Musabin Jafar al - kazim(3) Baqir sharif al- Qarashi. translated by jasim al - . 382
.Rasheed, Qum, Ansariyan, 2005, 703p

The ninth infallible Hazrat Imam Musa Kazim (a.s.)(4) by Sayyid Mehdi Ayatollahi; translated by Javed .383
.Iqbal Qazilbash, Qum, Ansariyan Publications, 2001, 36p

ط) تاجیکی

Қисмати Нухтум зиҳАагии ЛеїЪом хафтум хазрати номом мусои козим (@).(5). 384
.муаААлф халатл тахрлял муассисаи "Аар рохи хак" { му ТаруIM Зарр=HToy, 2008, 64p

ی) نامیل

Imam Musa bin Ja'far al Kazim-peace be upon him(6) Dar Rahe Haq Institutetranslated by Madani, . 385
.Tehran, alhoda, 2007, 41p

ک) فرانسوی

L'Imam Elkadzem paix sur lui(7) MM Ayatollahi et Esseyyd ; adapte et commente par Chakib . 386
.Benbedira Qum, Ansariyana 2005.36p

ص: 599

1- سخنان امام موسی کاظم علیه السلام، نوشته سید زین العابدین رضوی، قم، انصاریان، 1391، 39ص.

2- فضیلت خندان، سید علی نقی نقوی لکنهوی، ترجمه سیدهاشم رضا رضوی، لکنهوی، 1954م. (در این کتاب زندگی امام موسی کاظم علیه السلام بیان شده است.

3- حیاة الامام موسی بن جعفر الکاظم علیه السلام، نوشته باقر شریف قرشی، ترجمه جاسم رشید، قم، انصاریان، 1384، 703ص.

4- حضرت امام موسی کاظم علیه السلام، نوشته سید مهدی آیت اللهی، ترجمه جاوید اقبال قزلباش، قم، انصاریان، 1380، 36ص.

5- پیشوای هفتم: حضرت امام موسی بن جعفر علیه السلام، نوشته هیات تحریریه موسسه در راه حق، ترجمه عبدالله زرین تاج، قم، مجمع جهانی اهل بیت: 2008/1387 م.، 64ص.

- 6- الامام موسى بن جعفر عليه السلام ، نوشته هیأت تحریریه موسسه در راه حق، ترجمه سفر مدنی، تهران، الهدی، 1386
- 7- امام الکاظم علیه السلام ، نوشته سید مهدی آیت اللهی، ترجمه شکیب بن بدیره، قم، انصاریان، 2005/1384 م.، 36ص.

الف) فارسی

387. ارزیابی منابع زندگی نامه اما موسی کاظم علیه السلام در ناسخ التواریخ، علی حسین قربان، پایان نامه کارشناسی ارشد، به راهنمایی قنبرعلی رودگر و مشاوره هادی عالم زاده، رشته تاریخ و تمدن ملل اسلامی، گروه تاریخ و تمدن ملل اسلامی، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد علوم و تحقیقات، 1391

388. امام موسی بن جعفر علیه السلام و اوضاع سیاسی، اجتماعی و فرهنگی زمان وی (183-148 ه.ق)، سمیه بصیری، پایان نامه کارشناسی ارشد، به راهنمایی مصطفی پیر مرادیان و اصغر فروغی و مشاوره فریدون الهیاری، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه اصفهان، 1386

389. بررسی احوال فرزندان امام موسی کاظم علیه السلام و نقش آنها در تاریخ تشیع، سید یاسین زاهدی، پایان نامه کارشناسی ارشد، به راهنمایی محمد رضا بارانی و مشاوره نعمت الله صفری فروشانی، مجتمع آموزش عالی فقه، جامعه المصطفی العالمیه قم، 1387.

390. بررسی اوضاع سیاسی، اجتماعی و فرهنگی عصر امام موسی بن جعفر علیه السلام، جعفر شریفی، پایان نامه کارشناسی ارشد، به راهنمایی عزت الله نصیری و مشاوره رامین یلفانی، رشته الهیات، گرایش تاریخ و تمدن ملل اسلامی، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد شهرری، 1390، 109 ص

391. بررسی جایگاه امام کاظم علیه السلام در حدیث شیعه، خدیجه نجفی لیواری، پایان نامه کارشناسی ارشد، به راهنمایی محمد حسین توانایی سره دینی و مشاوره مجید معارف، رشته علوم قرآن و حدیث، دانشگاه آزاد اسلامی واحد کرج، 1385.

392. بررسی جایگاه عقل در تربیت، از دیدگاه امام کاظم علیه السلام در روایت هشام بن حکم، حسین مهدی زاده، پایان نامه کارشناسی ارشد، به راهنمایی خسرو باقری، دانشکده معارف اسلامی و علوم تربیتی، موسسه آموزشی پژوهشی امام خمینی، قم، 1377.

393. بررسی دلالتی روایات تفسیری امام کاظم علیه السلام در قرآن کریم، طیبه شاکری، پایان نامه کارشناسی ارشد، به راهنمایی مهدی جلالی و مشاوره حسن نقی زاده، دانشکده الهیات و معارف اسلامی، دانشگاه فردوسی مشهد، 1388، 236ص.
394. بررسی سیره اخلاقی، اجتماعی، سیاسی امام موسی کاظم علیه السلام، عفت رحمانی مرغزار، پایان نامه سطح دوم حوزه، به راهنمایی اعظم رحمت آبادی، مدرسه علمیه پیروان حضرت زهرا(سلام الله علیها) مشهد، حوزه علمیه خراسان، 1385، 169ص.
395. بررسی سیره سیاسی، اجتماعی امام موسی کاظم علیه السلام، علی جمالی کندازی، پایان نامه کارشناسی ارشد، به راهنمایی محسن ایزدی و مشاوره صفدر شاکر، دانشگاه آزاد اسلامی واحد فسا، 1389
396. بررسی نقش سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی خاندان امام صادق علیه السلام و امام کاظم علیه السلام، معصومه بابا ذکری، پایان نامه کارشناسی ارشد، به راهنمایی مسعود بیات و مشاوره حبیب ارجمند زاده، دانشگاه آزاد اسلامی واحد ارومیه، 1390
397. بررسی مبانی و روش تفسیر امام کاظم علیه السلام و بازتاب آن در تفاسیر معاصر، مهدیه علی اکبر رزاقی، پایان نامه کارشناسی ارشد، به راهنمایی صالح قنادی و مشاوره علی محمدی، رشته تفسیر قرآن، دانشکده علوم و فنون قرآن، دانشگاه علوم و معارف قرآن کریم، 1390، 172ص.
398. بررسی مواضع سیاسی حضرت امام موسی بن جعفر علیه السلام، ابراهیم سجادی، پایان نامه کارشناسی، پژوهشگاه معلم اداره کل آموزش و پرورش استان مرکزی، 1377، 95ص.
399. بررسی مواضع سیاسی حضرت امام موسی بن جعفر علیه السلام، شمسعلی جباری، پایان نامه کارشناسی، پژوهشگاه معلم اداره کل آموزش و پرورش استان مرکزی، 1376، 177ص
400. بررسی میراث قرآنی امام کاظم علیه السلام و تعامل آن با شرایط سیاسی، اجتماعی، فرهنگی زمانه خود، کاظم عمرانی، پایان نامه کارشناسی ارشد، به راهنمایی مهدی مهریزی و مشاوره نهله غروی نائینی، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه تربیت مدرس، 1386، 315ص.

401. تربیت از دیدگاه امام هفتم، مصطفی شریف، به راهنمایی سید محمد باقر حجتی، 19ص.

402. تحلیل قرآنی سیردی عبادی و اخلاقی امام کاظم علیه السلام، احمد تاج آبادی، پایان نامه کارشناسی ارشد، به راهنمایی خلیل مروج و مشاوره محسن ایزدی، رشته علوم قرآن و حدیث، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد فسا، 1387.

403. جایگاه امام موسی کاظم علیه السلام در حدیث شیعه، وجیه ماهیار، پایان نامه کارشناسی ارشد، به راهنمایی مجید معارف و مشاوره غلامحسین تاجری نسب، دانشکده الهیات و معارف اسلامی، دانشگاه آزاد اسلامی (واحد تهران شمال)، 1380، 162ص

404. حیات موسی بن جعفر علیه السلام، کاظم میقانی، پایان نامه کارشناسی ارشد، به راهنمایی سید محمد باقر حجتی، دانشگاه تربیت مدرس، تهران، 1369، 33ص.

405. روش تفسیری امام موسی کاظم علیه السلام، سیده فاطمه علوی نژاد، پایان نامه کارشناسی ارشد، به راهنمایی علی راد و مشاوره هادی حجت، دانشکده علوم حدیث قم، 1390، 175ص

406. روش شناسی گفتارهای قرآنی امام موسی بن جعفر علیه السلام، معصومه علی بخشی، پایان نامه کارشناسی ارشد، به راهنمایی بی بی سادات رضی بهابادی و مشاوره علی محمدی آشنایی، دانشکده الهیات، دانشگاه الزهراء علیها السلام، 1388.

407. زندگی و سیره امام هفتم حضرت موسی بن جعفر علیه السلام، ام البنین حسن پور، پایان نامه سطح دوم حوزه، به راهنمایی زهرا روحانی و مشاوره کبری فرجی، حوزه علمیه حضرت خدیجه علیها السلام، تهران، 1385، 192ص.

408. سیره اخلاقی امام موسی کاظم علیه السلام، معصومه بخشی اردبیلی، پایان نامه سطح دوم حوزه، به راهنمایی جعفر خسرویان و مشاوره فرزانه طالقانی، مدرسه علمیه اسلام شناسی حضرت زهرا (سلام الله علیها) مشهد، 1384، 164ص

409. سیره اخلاقی سیاسی امام کاظم علیه السلام، معصومه حسین پور، پایان نامه سطح دوم حوزه، به راهنمایی سید مرتضی موسوی جاجرمی و مشاوره محمد حسن اکرامی فرد، مدرسه علمیه فاطمة الزهراء (سلام الله علیها) اسفراین، حوزه علمیه خراسان

410. سیره اخلاقی - سیاسی امام موسی کاظم علیه السلام، زینب مقدسی، پایان نامه سطح دوم حوزه، به راهنمایی پروانه تسبیحی، حوزه علمیه حضرت فاطمه (سلام الله علیها)، تهران، 1387، 161ص.
411. سیره اخلاقی و سیاسی امام موسی کاظم علیه السلام، آمنه صدیقی، پایان نامه سطح دوم حوزه، به مشاوره اسماعیل زارع پور، مدرسه علمیه حضرت رقیه (سلام الله علیها) مشهد، حوزه علمیه خراسان، 1383، 117ص
412. سیره اخلاقی و سیاسی امام موسی کاظم علیه السلام، اعظم بارچی نژاد، پایان نامه سطح دوم حوزه، به راهنمایی هنگامه محمد خانی، حوزه علمیه حضرت زینب کبری (سلام الله علیها) رفسنجان، 1384، 106ص.
413. سیره اخلاقی و سیاسی امام کاظم علیه السلام، اعظم فیاضی، پایان نامه سطح دوم حوزه علمیه قم، به راهنمایی محمد رضا جواهری و مشاوره محمد رضا نجاتی فرد، مدرسه علمیه بلاغ مشهد، مرکز مدیریت حوزه های علمیه خاوران، 1384، 231ص.
414. سیره اخلاقی و سیاسی امام کاظم علیه السلام، مریم داودی، پایان نامه سطح دوم حوزه علمیه قم، به راهنمایی سکینه بیک خورمیزی و مشاوره تکتوم وفادار نصر الله زاده، مدرسه علمیه نرجس (سلام الله علیها) مشهد، حوزه علمیه خراسان،
415. سیره اخلاقی و سیاسی امام موسی کاظم علیه السلام، بی بی فاطمه موسوی بندر آبادی، پایان نامه سطح دوم حوزه، به راهنمایی اعظم رحمت آبادی و مشاوره اشرف سادات نوعی باغبانی، مدرسه علمیه رضویه مشهد، حوزه علمیه خراسان، ...
416. سیره اخلاقی و سیاسی امام موسی کاظم علیه السلام، ثریا داجیوندی، پایان نامه سطح دوم حوزه، به راهنمایی ژیللا سروش، حوزه علمیه امام خمینی رحمه الله کرمانشاه، 1385، 124ص.
417. سیره اخلاقی و سیاسی امام موسی کاظم علیه السلام، اکرم احمدی، پایان نامه سطح دوم حوزه، به راهنمایی علی اصغر رستمی و مشاوره علی محمدی، مدرسه علمیه حضرت نرجس (سلام الله علیها) کاشمر، حوزه علمیه خراسان، 1386، 136ص.
418. سیره سیاسی و اخلاقی امام موسی کاظم علیه السلام، وجیهه امیدی، به راهنمایی لیلا خامسی پور، حوزه علمیه مجتهد امین اصفهان، 1384، 133ص.

419. سیره عبادی و اخلاقی امام کاظم علیه السلام در روایات، احمد تاج آبادی، پایان نامه کارشناسی ارشد، به راهنمایی خلیل مروج و مشاوره محسن ایزدی، دانشگاه آزاد اسلامی واحد فسا، 1387

420. مناسبات امام موسی کاظم علیه السلام با خلفای عباسی، فاطمه موسوی، به راهنمایی حسین فلاح زاده و مشاوره حسین ایزدی، پایان نامه کارشناسی، موسسه آموزش عالی باقر العلوم علیه السلام، 1381، 138 ص.

421. نقش یاران ایرانی امام موسی بن جعفر و امام علی بن موسی الرضا علیهما السلام در فرهنگ و تمدن اسلام، زهرا تقدیسی، پایان نامه کارشناسی ارشد، به راهنمایی اصغر منتظر القائم و مشاوره محمدعلی چلونگر، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه اصفهان، 1390

(ب) انگلیسی

The Imami Shi'i movement in the time of Musa al-Kazim and Ali al-Rida(1) Mehmet Ali Buyukkara، .422
.Ph.D، University of Edinburgh، 1997

ص: 604

1- جنبش شیعه امامیه در دوران امام کاظم علیه السلام و امام رضا علیه السلام، محمد علی بیوقره، پایان نامه دکترا، به راهنمایی یان هاوارد، دانشگاه ادینبورگ، 1997م.

423. «آثار تاریخی مذهبی کاظمین»، هیئت تحریریه، مسجد، ش 114، خرداد 1386 ص 60-61
424. «آستانه کاظمین»، عبدالحسین شهیدی صالحی، دایرة المعارف تشیع، جلد 1، ص 109-107
425. «آسمان در بند»، منیره زارعان، گلبرگ معرفت، ش 42، شهریور 1382، ص 183-177
426. «آسمان هفتم: شهادت امام موسی کاظم علیه السلام»، مهدی خوبی، گلبرگ معرفت، ش 77، تیر 1385، ص 99-106.
427. «آسیب شناسی تبیین چهره واقعی امام کاظم علیه السلام»، علی حائری مجد، اشارات، ش 8، زمستان 1391، ص 16-37.
428. «آفتاب مستمندان»، سید حسن احمدی نژاد، نجات، ش 42، آذر 1377، ص 18-17
429. «اسوه شکیبایی»، زهراسادات پورسید آقایی، گلبرگ معرفت، ش 60، اسفند 1383، ص 101-105.
430. «اسوههای بشریت (7) : امام کاظم علیه السلام»، رسول جعفریان، نور علم، ش 32، شهریور 1368، ص 66-101
431. «اماکن مذهبی عراق: کاظمین»، زائر، ش 102 خرداد 1382، ص 40-41
432. «امام خمینی رحمه الله یادگار امام کاظم علیه السلام در روزگار معاصر»، فرهنگ کوثر، ش 15، خرداد 1377، ص 88-89
433. «امام خوبیها: برای حضرت امام کاظم علیه السلام»، مهدی الماسی، فرهنگ کوثر، ش 15، خرداد 1377، ص 25.
434. «امام کاظم علیه السلام اسوه صلابت و ظلم ستیزی»، عبدالکریم پاک نیا، مبلغان، ش 57، شهریور 1383، ص 40-51

435. «امام کاظم علیه السلام در دوران سیاه هارون»، داود الهامی، درسهایی از مکتب اسلام، سال 32، ش 10، دی 1371، ص 26-35
436. «امام کاظم علیه السلام، رهبری پرهیز کار و مبارزی تقوا پیشه»، هیئت تحریریه نشریه سروش، سروش، ش 145، خرداد 1361، ص 21 و 55.
437. «امام کاظم علیه السلام قهرمان صبر و استقامت در بند زندان»، محمد محمدی اشتهاردی، پاسدار اسلام، ش 192، آذر 1376، ص 32-34
438. «امام موسی بن جعفر علیه السلام»، عادل ادیب، یاد ایام، ش 1، فروردین 1375، ص 53-65.
439. «امام موسی بن جعفر علیه السلام»، مرتضی مطهری، مجموعه آثار 18: سیره معصومین: تهران، صدرا، 85-94.
440. «امام موسی بن جعفر علیه السلام، خورشیدی در ظلمتها»، پیام انقلاب، ش 46، آذر 1360، ص 22-25
441. «امام موسی بن جعفر علیه السلام رهبر جنبشهای شیعی»، علی باوندیان، زائر، ش 30، آبان 1375، ص 26-27.
442. «امام موسی بن جعفر علیه السلام در دایرة المعارف ها»، احمد عابدی، فرهنگ کوثر، ش 15، خرداد 1377، ص 16-18.
443. «امام موسی بن جعفر علیه السلام در صحنہ جامعہ»، یاد ایام، سال 3، شماره 10، فروردین 1375، ص 53-65.
444. «امام موسی کاظم علیه السلام»، پیام انقلاب، ش 72، آذر 1361، ص 58-60
445. «امام موسی کاظم علیه السلام»، داود الهامی، درسهایی از مکتب اسلام، سال 32، ش 9 آذر 1381، ص 13-23.
446. «امام موسی کاظم علیه السلام»، عباس زریاب خویی، دایرة المعارف تشیع، جلد 2، ص 363-364
447. «امام موسی کاظم علیه السلام در دایرة المعارف ها»، احمد عابدی، زائر، ش 152، مرداد 1386، ص 30
448. «امام موسی کاظم علیه السلام در دوران سپاه هارون»، داود الهامی، درس هایی از مکتب اسلام، ش 1382 بهمن 1371، ص 26-35

449. «امام موسی کاظم علیه السلام و اخبار اهل تصوف»، حامد الگار، ترجمه آرمیدخت مشایخ فریدنی، معارف، ش 29-30، ص 55-42.

450. «امام هفتم، اسطوره سازش ناپذیری»، جانباز، ش 60، دی 1373، ص 18-19.

451. «امام هفتم، مشعل دار عبادت و دعا»، سید جواد حسینی، مبلغان، ش 52، فروردین 1383، ص 9-20.

452. «امامت در لسان آیات و روایات، امام موسی کاظم علیه السلام»، سید محمدعلی عالمی بلخایی، نجات، ش 60، اردیبهشت 1378، ص 10-14.

453. «امامت در نگره قرآنی امام کاظم علیه السلام»، محمدعلی مهدوی راد، آموزه های فقهی الهیات و حقوق، ش 11، بهار 1383، ص 13-56.

454. «اندرز بزرگان»، نشریه کتابخانه عمومی مسجد اعظم قم، ش 19، آبان 1345، ص 50-52.

455. «انگیزه های شهادت پیشوای هفتم: پیشوایان اسلامی را بهتر بشناسیم»، مهدی پیشوایی، درسهایی از مکتب اسلام، سال 18، ش 12 اسفند 1357، ص 27-31.

456. «اوضاع اجتماعی جامعه اسلامی همزمان با دوران امامت امام موسی بن جعفر علیه السلام»، مطالعات تاریخی، ش 21، ص 1-28.

457. «اوضاع سیاسی و فرهنگی عصر موسوی»، فرهنگ کوثر، ش 3، خرداد 1376، ص 26-31.

458. «با امام کاظم علیه السلام در سایه قرآن»، علی مختاری، فرهنگ کوثر، ش 16، تیر 1377، ص 16-18.

459. «باب الحوائج بنده صالح خدا»، محمد ناصر حسینی علایی، رشد آموزش معارف اسلامی، ش 49، تابستان 1381، ص 3-15.

460. «بازخوانی چند مفهوم اخلاقی از زندگانی امام کاظم علیه السلام»، نجمه کرمانی، شمیم یاس، ش 51، خرداد 1386، ص 10.

461. «برادران امام رضا علیه السلام»، شهربانو دلبری، زائر، ش 55-56، اسفند 1377 و فروردین 1378، ص 43-45.

462. «برخی از دلایل امامت امام هفتم»، عبد‌الکریم پاک‌نیا، مبلغان، ش 76، اسفند 1384 و فروردین 1385، ص 34-42.
463. «بررسی تاریخی دختران امام کاظم علیه السلام»، سید یاسین زاهدی، سخن تاریخ، ش 6 پاییز 1388، ص 82-109.
464. «بررسی زندگانی امام موسی کاظم علیه السلام»، مسجد، ش 122، بهمن 1386، ص 101-100.
465. «بررسی سیره امام هفتم در منابع رجالی اهل سنت»، محمد اسحاق جنتی، سخن تاریخ، ش 2، بهار 1387، ص 3-11.
466. «به خدا خوش گمان باش: ملاقات شقیق بلخی با امام کاظم علیه السلام»، حسن کریمی سلیمی، بشارت، ش 41، خرداد تیر 1384، ص 44-45.
467. «پاسدار دانشگاه جعفری، مهدی پیشوایی، درس‌هایی از مکتب اسلام، ش 176، مرداد 1353، ص 46-49.
468. «پاسداران ولایت در عصر امام کاظم علیه السلام»، غلام‌رضا گلی‌زواره، فرهنگ کوثر، ش 9 آذر 1376، ص 32-37.
469. «پرهیب عطوفت: درس‌هایی آموزنده از زندگانی امام کاظم علیه السلام»، نجمه کرمانی، شمیم یاس، ش 59، بهمن 1386، ص 45.
470. «پند پاکان (اندرزهای سبز امام موسی کاظم علیه السلام)»، طاهره ابراهیمی، رشد معلم، ش 109، فروردین 1374، ص 5.
471. «پیشوای هفتم علیه السلام»، فاطمه ذبیح‌زاده، اشارات (دوره جدید)، ش 5، بهار 1391، ص 247-254.
472. «پیشوایان اسلام را بهتر بشناسیم (26): شاگردان مکتب پیشوای هفتم علیه السلام»، مهدی پیشوایی، درسهایی از مکتب اسلام، سال 18، ش 2، اردیبهشت 1357، ص 37-39.
473. «پیشوایان اسلام را بهتر بشناسیم (19): مبارزه امام موسی بن جعفر علیه السلام با تجمل پرستی هارون الرشید»، مهدی پیشوایی، درسهایی از مکتب اسلام، سال 16، ش 9، شهریور 1354، ص 33-36.

474. «تاکتیکهای فریبنده هارون»، مهدی پیشوایی، درس‌هایی از مکتب اسلام، ش 191، ص 27-30
475. «تبیین روان‌شناختی سخنان امام موسی کاظم علیه السلام»، ابراهیم اخوی، اشارات، ش 18 زمستان 1391، ص 11-15.
476. «تشکیلات سادات علوی چگونه رهبری می‌شد؟»، جهاد (ترویج کشاورزی و توسعه روستایی)، ش 22، آذر 1360، ص 15.
477. «توضیحاتی درباره روایت ملاقات شقیق بلخی با امام کاظم علیه السلام»، محمد رضا انصاری قمی، معارف، ش 33، آذر-اسفند 1373، ص 30-40.
478. «توطئه چینی علیه امام کاظم علیه السلام»، داود الهامی، درسهایی از مکتب اسلام، سال 32، ش 12 اسفند 1371، ص 27-33
479. «جایگاه امامت در کلام امام هفتم»، جواد خرمی، مبلغان، ش 93، تیر و مرداد 1386، ص 19-27
480. «جبهه بندی قدرتهای وقت در برابر مکتب امام کاظم علیه السلام»، مهدی پیشوایی، درسهایی از مکتب اسلام، سال 15، ش 10، مهر 1353، ص 17-20
481. «جستاری در آسیب‌شناسی چالش‌های آغاز امامت امام کاظم علیه السلام»، سید محمد کاظم طباطبایی و علی رضا بهرامی، امامت پژوهی، ش 8، زمستان 1391، ص 73-106
482. «جلوه‌های امامت در گفتار قرآنی امام موسی بن جعفر علیه السلام»، محمدعلی مهدوی راد، آفاق تفسیر: مقالات و مقالاتی در تفسیر پژوهی (تهران، هستی‌نما، 1382)، جلد 1، 1382
483. «چشم در چشم آفتاب: ولادت امام موسی کاظم علیه السلام»، ابوالفضل هادی منش، گلبرگ معرفت، ش 72، اسفند 1384، ص 147-152.
484. «چند نکته تربیتی از گفتار امام موسی کاظم علیه السلام»، علی شریعتمداری، پژوهش‌های تربیتی (دانشگاه تربیت معلم)، ش 1، بهار 1370، ص 7-19
485. «حرم کاظمین»، جواد محدثی، فرهنگ کوثر، ش 15 خرداد 1377، ص 86-87

486. «حساسیت هارون نسبت به امام موسی کاظم علیه السلام»، داود الهامی، درسهایی از مکتب اسلام، سال 32، ش 11، ص 35-44
487. «حضرت امام موسی کاظم علیه السلام»، علی زمانی قمشه ای، درسهایی از مکتب اسلام، سال 38، ش 12 اسفند 1377، ص 55-50
488. «حضرت موسی بن جعفر علیه السلام مظهر کظم غیظ و گذشت از دیگران»، سید حسن ابطحی، خورشید مکه، ش 39، اسفند 1384، ص 4-9
489. «حکمت های درخشان: شرحی بر سخنان گهربار حضرت موسی بن جعفر علیه السلام»، علی رضا نعمتی، خورشید مکه، ش 33، شهریور 1384، ص 29-31؛ ش 34، مهر 1384، ص 26-27؛ ش 35، آبان 1384، ص 22-23؛ ش 36، آذر 1384، ص 13-15؛ ش 37، دی 1384، ص 12-13، ش 38، بهمن 1384، ص 29-31
490. «حمیده مادر امام کاظم علیه السلام»، کاملیا مهدویان، سروش بانوان، ش 24، تیر 1381، ص 14-15
491. «حیات سیاسی و فرهنگی امام موسی بن جعفر علیه السلام»، جعفر سبحانی، کلام اسلامی، ش 68، زمستان 1387، ص 117-124
492. «خرد گرایی در کلام امام کاظم علیه السلام»، مرتضی قاسمی خواه، اشارات (دوره جدید)، ش 4، زمستان 1390، ص 23-39
493. «خردمندان در قرآن از نگاه امام موسی کاظم علیه السلام»، سید محمد رضا علاء الدین، کوثر، ش 30، نیم فصل دوم زمستان 1387 و نیم فصل اول بهار 1388، ص 51-56
494. «خشتهایی به رنگ ارادت: گزارشی از ساخت گنبد امام موسی کاظم علیه السلام»، نوشین سینی چی، زائر، ش 172، فروردین 1388، ص 26-27
495. «خورشید هفتم: عقل گرایی از دیدگاه امام موسی کاظم علیه السلام»، رؤیا صداقت، زائر، ش 182، بهمن 1388، ص 10-11
496. «خورشید هفتم: نگاهی به زندگانی امام هفتم حضرت موسی بن جعفر علیه السلام»، ناصر رفیعی محمدی، زائر، ش 175، ص 12-13
497. «در زندانهای هارونی»، موسسه البلاغ، فرهنگ کوثر، ش 15 خرداد 1377، ص 59-61

498. «دو دستگی در شیعیان امام کاظم علیه السلام و پیدایش فرقه واقفه»، م. علی بیوکارا، ترجمه وحید صفری، علوم حدیث، ش 30، زمستان 1382، ص 164-195.
499. «دورنمایی از زندگی امام هفتم علیه السلام»، حبیب الله رجایی زاده هرنندی، فرهنگ کوثر، ش 15 خرداد 1377، ص 6-11.
500. «روشهای تبلیغی امام موسی کاظم علیه السلام»، کیهان هوایی، سید رضا تقوی دامغانی، ش 19، اسفند 1369، ص 12.
501. «روش های علم الحدیثی امام موسی بن جعفر علیه السلام»، مریم منوچهری یگانه، حدیث اندیشه، ش 7-8، پاییز و زمستان 1382، ص 75-102.
502. «رهنمودهای امام کاظم علیه السلام در مسائل کلامی»، داود الهامی، درسهایی از مکتب اسلام، سال 33، ش 1، فروردین 1372، ص 24-33.
503. «رهنمودهای تربیتی امام کاظم علیه السلام»، علی همت بناری، فرهنگ کوثر، ش 15، خرداد 1377، ص 19-23؛ ش 16، تیر 1377، ص 9-12.
504. «رهنمودهای تربیتی امام کاظم علیه السلام»، مسجد، ش 141، شهریور 1388، ص 98-101.
505. «زندانی آزادی آفرین»، پیام انقلاب، ش 172، مهر 1365، ص 4-7.
506. «زندگانی و شهادت هفتمین فروغ آسمانی امامت موسی کاظم علیه السلام»، پیام هاجر، ش 134 اردیبهشت 1361، ص 7.
507. «زندگانی سیاسی امام کاظم علیه السلام»، محمد محمدی اشتهاردی، پاسدار اسلام، ش 175، تیر 1375، ص 34-37.
508. «زندگی سیاسی امام هفتم»، یوسف بیات، مبلغان، ش 45، مهر 1382، - ص 61-77.
509. «زندگی سیاسی امام موسی بن جعفر علیه السلام»، ستار هدایت خواه، زائر، ش 4، تیر 1373، ص 28-33.
510. «زید مبارز فرزند امام هفتم»، حسین علوی مهر، فرهنگ کوثر، ش 15، خرداد 1377.
511. «ستاره اندلس: مادر امام موسی کاظم علیه السلام»، محمد رضایی، فرهنگ کوثر، ش 15 خرداد 1377، ص 43.

512. «سخنان امام هفتم علیه السلام در زندان»، احمد عابدی، فرهنگ کوثر، ش 15، خرداد 1377، ص 48-50
513. «سلام بر امام علیه السلام»، جواد محدثی، فرهنگ کوثر، ش 15 خرداد 1377، ص 24.
514. «سیمای اقتصادی امام هفتم علیه السلام»، عبد الرضا عرب، معرفت، ش 89 اردیبهشت 1384، ص 31-52
515. «شخصیت و مبارزات امام موسی کاظم علیه السلام»، محجوبه، ش 157، ژوئن 1997م، ص 13-14.
516. «شرح حال پنج تن از فرزندان امام کاظم علیه السلام»، سید یاسین زاهدی، سخن تاریخ، ش 12، بهار 1390، ص 37-62
517. «شرح حدیث معرفت»، محمد تقی فلسفی، پیام حوزه، ش 23، پاییز 1378، ص 35-53.
518. «شهادت امام کاظم علیه السلام»، ابوالقاسم سبحان، گنجینه، ش 19، مهر 1381، ص 81-84.
519. «شیوه های مبارزه سیاسی امام کاظم علیه السلام»، علی رضا انصاری، معارف اسلامی، ش 69، مهر و آبان و آذر 1386، ص 7-12.
520. «شیوه های مبارزه سیاسی امام کاظم علیه السلام»، محمد نوایور، معارف اسلامی، ش 71، بهار 1387، ص 22-36
521. «صفات زیبای امام موسی کاظم علیه السلام»، نسیم وحی، شماره 25، دی 1389، ص 44.
522. «صلابت و مدارا در سیره امام کاظم علیه السلام»، شمس الله ایلامی، فرهنگ کوثر، ش 39 خرداد 1379، ص 28-31.
523. «علی بن یقظین، کار گزار حضرت کاظم علیه السلام»، مصطفی غلامحسینی، فرهنگ کوثر، ش 15 خرداد 1377، ص 82-85
524. «عنایت موسی بن جعفر علیه السلام به عقل و براهین عقلی و اهتمام به آن در مقام احتجاج»، زین العابدین قربانی لاهیجی، در سایه قلم. مجموعه مقالات و سخنرانی‌هایی در زمینه مسایل اسلامی (تهران، سایه، 1373)، ص 13-72

525. «فرزندان امام کاظم علیه السلام»، احسان عرب خراسانی، پرسمان، ش 108، دی 1390 ص 21-22.
526. «فرزندان امام کاظم علیه السلام»، داود الهامی، پاسدار اسلام، ش 250، مهر 1381، ص 44.
527. «فرزندان امام کاظم علیه السلام»، داود الهامی، درسهایی از مکتب اسلام، سال 33، ش 2، اردیبهشت 1372، ص 26-33.
528. «قدوس قدوس سبحانک»، محدثه رضایی، فرهنگ کوثر، ش 15 خرداد 1377، ص 46-47.
529. «قرآن در سیره و سخن امام کاظم علیه السلام»، محمد جواد مروجی طبسی، فرهنگ کوثر، ش 84، زمستان 1389، ص 120-127؛ ش 85، بهار 1390، ص 126-135.
530. «قصیده رثائیه در نبش قبر حضرت موسی بن جعفر علیه السلام از المرید فی الدین داعی الدعاه شیرازی»، مهدی محقق، دومین بیست گفتار در مباحث ادبی و تاریخی و فلسفی و کلامی و تاریخ علوم در اسلام به انضمام زندگی نامه و کتاب نامه تهران، دانشگاه تهران، (1369)، ص 315-323.
531. «قصیده ای در رثاء نبش قبر حضرت موسی بن جعفر علیه السلام و گوینده آن»، مهدی محقق، نامه آستان قدس، ش 14، اردیبهشت 1342، ص 11-15.
532. «کاظم الغیظ و سیاست»، سهیل مطیعی، نامه جامعه، ش 23، مرداد 1385، ص 40-42.
533. «کاظمین»، محمود مدیرزاده، یعما، ش 218، شهریور 1345، ص 320-321.
534. «کاظمین کانون عشق، علم و هنر»، زائر، ش 135، اسفند 1384، ص 26-27.
535. «کاظمین و مشاهیر مدفون در آن»، سید مهدی واعظ موسوی، زائر، ش 51، آبان 1377، ص 109-110.
536. «کتابنامه امام کاظم علیه السلام»، ناصر الدین انصاری قمی، فرهنگ کوثر، ش 15، خرداد 1377، ص 98-101.
537. «کرامت امام کاظم علیه السلام»، مرتضی عبد الوهابی، فرهنگ کوثر، ش 83، پاییز 1389، ص 180-183.

538. «کلیم خرد: نگاهی به جایگاه علمی امام کاظم علیه السلام»، طه تهامی، مبلغان، ش 81 مرداد و شهریور 1385، ص 37-46
539. «گذری کوتاه بر زندگانی امام موسی کاظم علیه السلام»، عروة الوثقی، ش 38، آذر 1359، ص 24.
540. «گوشه ای از ویژگی های شخصیتی امام هفتم علیه السلام»، یوسف بیات، مبلغان، ش 33، مهر 1381، ص 46-53.
541. «گونه شناسی گفتارهای قرآنی امام موسی کاظم علیه السلام»، بی بی سادات رضی بهابادی و معصومه علی بخشی، حدیث پژوهی، ش 6، پاییز و زمستان 1390، ص 7-30.
542. «ماه و خنجرا»، جواد نعیمی، فرهنگ کوثر، ش 15 خرداد 1377، ص 26.
543. «مبارزات امام کاظم علیه السلام»، عباس کوثری، فرهنگ کوثر، ش 15 خرداد 1377، ص 12-15.
544. «مبارزه تا مرز شهادت (به مناسبت شهادت امام موسی بن جعفر علیه السلام)»، محمد عابدی میانجی، مبلغان، ش 9 آبان 1379، ص 42-53.
545. «مروری کوتاه بر زندگانی حضرت امام موسی کاظم علیه السلام»، احمد احمدی بیرجندی، اسوه، ش 157، دی 1389، ص 20-23
546. «موسای ملک دین: بازخوانی چند مفهوم اخلاقی ویژه از زندگانی حضرت امام موسی کاظم علیه السلام»، طه تهامی، پیام زن، ش 220، تیر 1389، ص 36-39
547. «موقوفات ایرانیان در عراق: بغداد و کاظمین»، محمد رضا انصاری قمی، وقف میراث جاویدان، ش 9، بهار 1374، ص 92-102.
548. «مهار غضب؛ تاملی در واژه «کاظم»»، سید رضا طاهری، اشارات، ش 150، بهار 1392، ص 187-192.
549. «مهتاب مغرب (همسر امام کاظم علیه السلام)»، محدثه رضایی، فرهنگ کوثر، ش 15، خرداد 1377، ص 45.
550. «نسیمی از آموزه های امام کاظم علیه السلام»، دو ماهنامه فرهنگیان بسیجی، ش 31، بهمن و اسفند 1390، ص 28-29
551. «نقدی بر مقاله «روشهای علم الحدیثی امام کاظم علیه السلام»»، حدیث اندیشه، ش 11-12،

پاییز و زمستان 1383، ص 107-122. (در شماره 7 و 8 فصلنامه حدیث اندیشه مقاله ای به قلم یکی از دانشجویان با عنوان: «روشهای علم الحدیثی امام موسی بن جعفر علیه السلام» به چاپ رسیده است که مطالب مطرح شده در این مقاله، در بسیاری از موارد، جای نقد و تأمل دارد. آنچه در پی می آید نقدهایی است که به نظر راقم این سطور رسیده است.)

552. «نگاهی اجمالی به آداب قرآن از منظر امام کاظم علیه السلام»، روح الله باقری، راه قرآن، ش 147، مرداد و شهریور 1387، ص 30-31.

553. «نگاهی به زندگانی امام موسی بن جعفر علیه السلام»، عروة الوثقی، ش 98، ص 12-14.

554. «نگاهی به زندگانی سیاسی امام کاظم علیه السلام»، محمد محمدی اشتهاردی، پاسدار اسلام، ش 175، ص 34-37.

555. «نگاهی به زندگی امام موسی بن جعفر علیه السلام»، محمد عابدی میانجی، مبلغان، ش 4، خرداد 1379، ص 8-17.

556. «نگاهی کوتاه به ادله اثبات امامت امام کاظم علیه السلام»، سعید دینی، مبلغان، ش 40، فروردین 1382، ص 21-25.

557. «نگرشی بر زندگی امام کاظم علیه السلام»، سیدهاشم معروف حسنی، اقتباس و ترجمه: سید حسینی، پاسدار اسلام، ش 186، خرداد 1376، ص 24-29.

558. «نهضت‌های علویان و آثار مثبت و منفی آن و علت عدم موفقیت نهضت‌ها و نظر امام هفتم درباره این نهضت‌ها»، سید جعفر شهیدی، از دیروز تا امروز: مجموعه مقالات (سید جعفر شهیدی، تهران، علمی و فرهنگی، 1372)، ص 97-107.

559. «واقفیه و اندیشه واقفی گری پس از امام کاظم علیه السلام»، سید جعفر ربانی، فرهنگ کوثر، ش 15 خرداد 1377، ص 70-75.

560. «وضعیت سیاسی عصر امام کاظم علیه السلام»، صادق آئینه‌وند، تاریخ اسلام (صادق آئینه‌وند، تهران، نشر معارف، پاییز 1382)، ص 17-55.

561. «ولادت امام موسی کاظم علیه السلام»، طه تهامی، پیام زن، ش 239، بهمن 1390، ص 14.

562. «ولادت حضرت امام موسی کاظم علیه السلام»، سهیلا بهشتی، اشارات، ش 140، دی 1389، ص 125-149.

563. «هفتمین امام»، محجوبه، ش 139، دسامبر 1995، ص 53-54.

564. «هفتمین پیشوای جهان تشیع»، مهدی پیشوایی، درس هایی از مکتب اسلام، ش 174، خرداد 1353، ص 41-43

(ب) عربي

565. «الأثار المنسوبة إلى الإمام الكاظم عليه السلام (المخطوط والمطبوع)»، على أكبر زمانى نژاد، ملخصات بحوث المؤتمر السنوي الثالث الدولي الإمام موسى بن جعفر الكاظم عليه السلام مصدر عطاء خالد للإنسانيه (رجب 1433ق. /مى 2012م.)، الجلسة السابعه.

566. «أئمة أهل البيت : والمجتمع، الإمام الكاظم عليه السلام أنموذجا»، عبدالجبار الناجى، ملخصات بحوث المؤتمر السنوي الثالث الدولي الإمام موسى بن جعفر الكاظم عليه السلام مصدر عطاء خالد للإنسانيه (رجب 1433ق. /مى 2012م.)، الجلسة الرابعه.

567. «الأبعاد التربوية فى أقوال الإمام الكاظم عليه السلام»، هاشم حسين ناصر المحنك، المؤتمر السنوي الثانى الإمامان الكاظم والجواد عليهما السلام (الجلسه العلميه الرابعه)، رجب 1432ق. / ژوئن 2011م.، ص 91.

568. «الأبعاد السياسية لسلوكيات الإمام الكاظم عليه السلام فى مجتمعه»، ستار جبار الجابرى، ملخصات بحوث المؤتمر السنوي الثالث الدولي الإمام موسى بن جعفر الكاظم عليه السلام مصدر عطاء خالد للإنسانيه (رجب 1433ق. /مى 2012م.).

569. «إثبات الصانع وصفاته فى أحاديث الإمام الكاظم عليه السلام»، نجم الدرارجى وقاسم الخفاجى، ملخصات بحوث المؤتمر السنوي الثالث الدولي الإمام موسى بن جعفر الكاظم عليه السلام مصدر عطاء خالد للإنسانيه (رجب 1433ق. /مى 2012م.)، الجلسة الثانيه .

570. «الأثر الأدبى للإمام على عليه السلام فى حكم الإمامين الكاظم والجواد عليهما السلام»، رزاق عبدالمير ومهدى الطيار، المؤتمر السنوي الثانى الإمامان الكاظم والجواد عليهما السلام (الجلسه العلميه الاولى)، رجب 1432ق. / ژوئن 2011م.، ص 40

ص: 616

571. «الأثر السياسي والديني والاجتماعي للإمام الكاظم عليه السلام في العصر العباسي الأول»، ثامر نعمان مصطفى وإسراء مهدي مزبان، ملخصات بحوث المؤتمر السنوي الثالث الدولي للإمام موسى بن جعفر الكاظم عليه السلام مصدر عطاء خالد للإنسانية رجب 1433ق. /مى 2012م.)، الجلسة الرابعة

572. «أثر العقل والحث عليه عند الإمام موسى بن جعفر عليه السلام»، سهله علوان جواد، المؤتمر السنوي الثاني للإمام الكاظم والجواد عليهما السلام، رجب 1432ق. /ثوئن 2011م.، ص 57.

573. «أثر القرآن الكريم في مفهوم العقل و مقولاته عند الإمام موسى بن جعفر عليه السلام»، نوري كاظم الساعدي، ملخصات بحوث المؤتمر السنوي الثالث الدولي للإمام موسى بن جعفر الكاظم عليه السلام مصدر عطاء خالد للإنسانية (رجب 1433ق. /مى 2012 م.)، الجلسة السادسة.

574. «الأثر المعرفي لوكلاء الإمام موسى بن جعفر عليه السلام»، زينب شاكر الواسطي، ملخصات بحوث المؤتمر السنوي الثالث الدولي للإمام موسى بن جعفر الكاظم عليه السلام مصدر عطاء خالد للإنسانية (رجب 1433ق. /مى 2012م.)، الجلسة الخامسة.

575. «أحاديث الإمام موسى بن جعفر عليه السلام مصدر لمعرفة الإمام الحجة عجل الله فرجه»، رائد حمود الحصونه، ملخصات بحوث المؤتمر السنوي الثالث الدولي للإمام موسى بن جعفر الكاظم عليه السلام مصدر عطاء خالد للإنسانية (رجب 1433ق. /مى 2012م.)، الجلسة الخامسة.

576. «أخبار حج الإمام موسى الكاظم عليه السلام وعمراته»، وجدان فريق عناد، المؤتمر السنوي الأول حول الإمام الكاظم عليه السلام ، رجب 1431ق. /جولاي 2010م.

577. «أخلاقيات منهج اللاعنفة عند الإمام الكاظم عليه السلام»، مصطفى الشاعلي، ملخصات بحوث المؤتمر السنوي الثالث الدولي للإمام موسى بن جعفر الكاظم عليه السلام مصدر عطاء خالد للإنسانية (رجب 1433ق. /مى 2012م.)، الجلسة الثامنة.

578. «الأداء البياني في وصية الإمام الكاظم عليه السلام لهشام بن الحكم... وصفته للعقل»، عبد الإله عبد الوهاب العردادي، ينييع، ش 19، رجب - شعبان 1428ق.، ص 90-97.

579. «الأداء التفسيري عند الإمام الكاظم عليه السلام : آيات العقائد نموذجاً»، على جواد علي الحجار، المؤتمر السنوي الثاني للإمام الكاظم و الجواد عليهما السلام (الجلسه العلميه الرابعه)، رجب 1432ق. /ثوئن 2011م.، ص 59.

580. «إستدلالات الإمام الكاظم عليه السلام بالنص القرآني - رسالة العقل - أنموذجا»، هاشم فوزى العبادى وصادق فوزى النجادى، ملخصات بحوث المؤتمر السنو الثالث الدولى الإمام موسى بن جعفر الكاظم عليه السلام مصدر عطاء خالد للإنسانيه (رجب 1433ق. /مى 2012م.)، الجلسة السادسة.

581. «الأصول الفكرية فى مناظرات الكاظمية»، هاشميه حميد جعفر الحمدانى وعامره تمكين الياسرى، المؤتمر السنوى الثان الإمامان الكاظم و الجواد عليهما السلام (الجلسه العلميه الثالثه)، رجب 1432ق. ژوئن 2011م.، ص 49.

582. «ام الإمام الكاظم عليه السلام و زوجاته و بناته»، محمد الحسون، مجموعه الآثار المؤتمر العالم الثالث للإمام الرضا عليه السلام، جلد 2، ص 203-247.

583. «الإمام العبد الصالح موسى بن جعفر عليه السلام فى دراسات المستشرقين»، عبد الجبار ناجى، المؤتمر السنوى الأول حول الإمام الكاظم عليه السلام، رجب 1431ق. جولاي 2010م.

584. «الإمام الكاظم عليه السلام بين الدين و السياسة»، عبد الباسط الخفاجى، ملخصات بحوث المؤتمر السنوى الثالث الدولى الامام موسى بن جعفر الكاظم عليهما السلام مصدر عطاء خالد للإنسانيه (رجب 1433ق. /مى 2012م.)، الجلسة الثالثه.

585. «الإمام الكاظم عليه السلام فى كتابات المستشرقين»، حسين لفته حافظ، ملخصات بحوث المؤتمر السنوى الثالث الدولى الإمام موسى بن جعفر الكاظم عليه السلام مصدر عطاء خالد للإنسانيه (رجب 1433ق. /مى 2012م.)، الجلسة السابعه.

586. «الإمام الكاظم عليه السلام مدرسة الفكر و التربية و الجهاد»، فيصل التميمى، ملخصات بحوث المؤتمر السنوى الثالث الدولى الامام موسى بن جعفر الكاظم عليه السلام مصدر عطاء خالد للإنسانيه (رجب 1433ق. /مى 2012م.)، الجلسة الأولى.

587. «الإمام الكاظم عليه السلام و جدلية الصراع السياسى»، إيمان صالح مهدي، ملخصات بحوث المؤتمر السنوى الثالث الدولى الامام موسى بن جعفر الكاظم عليه السلام مصدر عطاء خالد للإنسانيه (رجب 1433ق. /مى 2012م.)، الجلسة الثالثه.

588. «الإمام الكاظم عليه السلام و دوره فى الإصلاح و تربية الامة»، عماد الكاظمى، المؤتمر السنوى الأول حول الإمام الكاظم عليه السلام، رجب 1431ق. / جولاي 2010م.

589. «الإمام الكاظم عليه السلام و نظام الأولويات»، مكي قاسم البغدادي، المؤتمر السنوي الثاني للإمامان الكاظم عليه و الجواد عليهما السلام (الجلسه العلميه الثالثه)، رجب 1432ق. / ژوئن 2011م.، ص 84.
590. «الإمام الكاظم عليه السلام يعالج عصره»، عباس إسماعيل الغراوي، المؤتمر السنوي الثاني للإمامان الكاظم و الجواد عليهما السلام (الجلسه العلميه الخامسه)، رجب 1432ق. / ژوئن 2011م.، ص 28.
591. «الإمام موسى الكاظم و الجواد عليهما السلام قاهر القيود»، حسين علي جثير، المؤتمر السنوي الثاني للإمامان الكاظم و الجواد عليهما السلام (الجلسه العلميه الثانيه)، رجب 1432ق. / ژوئن 2011م.، ص 75.
592. «الإمام موسى الكاظم عليه السلام دروس في السياسة»، محمد إيد حبش، ملخصات بحوث المؤتمر السنوي الثالث الدولي الامام موسى بن جعفر الكاظم عليه السلام مصدر عطاء خالد للإنسانيه (رجب 1433ق. / امي 2012م.)، الجلسه الثالثه.
593. «الإمام موسى الكاظم عليه السلام في الصحافه العربيه المعاصره - مجلة العرفان اللبنانيه إنموذجا»، مجيد حميد الحدواري، ملخصات بحوث المؤتمر السنوي الثالث الدولي الإمام موسى بن جعفر الكاظم عليه السلام مصدر عطاء خالد للإنسانيه (رجب 1433ق. / امي 2012م.)، الجلسه التاسعه.
594. «الإمام موسى الكاظم عليه السلام و دوره السياسي»، ندى موسى الموسوي و على نصيف التميمي، المؤتمر السنوي الثاني للإمامان الكاظم و الجواد عليهما السلام (الجلسه العلميه الثانيه)، رجب 1432ق. / ژوئن 2011م.، ص 48.
595. «الإمام موسى بن جعفر الكاظم عليه السلام و مسار النقد و التصحيح»، محمد محمود زوين، ملخصات بحوث المؤتمر السنوي الثالث الدولي الإمام موسى بن جعفر الكاظم عليه السلام مصدر عطاء خالد للإنسانيه (رجب 1433 ق. / امي 2012م.)، الجلسه الخامسه.
596. «الإمام موسى بن جعفر الكاظم عليه السلام و القرآن»، مهدي التميمي، ملخصات بحوث المؤتمر السنوي الثالث الدولي الإمام موسى بن جعفر الكاظم عليه السلام مصدر عطاء خالد للإنسانيه (رجب 1433ق. / امي 2012م.)، الجلسه السادسه.

597. «الإمام موسى بن جعفر عليه السلام الحكمة و الشهادة.. عنوان الخلود الرسالي»، مهدي حسين التميمي، المؤتمر السنوي الثاني الإمامان الكاظم و الجواد عليهما السلام (الجلسه العلميه الثانيه)، رجب 1432ق. / ژوئن 2011م، ص 47.

598. «الإمام موسى بن جعفر عليه السلام الفكر والعقيدة»، غيداء صادق الأسود، ملخصات بحوث المؤتمر السنوي الثالث الدولي الإمام موسى بن جعفر الكاظم عليه السلام مصدر عطاء خالد للإنسانيه (رجب 1433ق. / مي 2012 م.)، الجلسه الثانيه.

599. «الإمام موسى بن جعفر عليه السلام بين الخلافة المغتصبة و حقوق الرعية المنتهكة»، فخريه جاسم محمد علي، ملخصات بحوث المؤتمر السنوي الثالث الدولي الإمام موسى بن جعفر الكاظم عليه السلام مصدر عطاء خالد للإنسانيه (رجب 1433ق. / مي 2012 م.)، الجلسه الثالثه.

600. «الإمام موسى بن جعفر عليه السلام و دوره الاجتماعى، دراسة اثروبولوجية»، محمد نعمه طاهر الصريفي و حسن كريم الربيعي، ملخصات بحوث المؤتمر السنوي الثالث الدولي الامام موسى بن جعفر الكاظم عليه السلام مصدر عطاء خالد للإنسانيه (رجب 1433ق. / مي 2012م.)، الجلسه الرابعه.

601. «الإمام موسى بن جعفر عليه السلام و دوره الرائد فى حفظ العقيدة الاسلاميه»، منير صادق نجم، المؤتمر السنوي الأول حول الإمام الكاظم عليه السلام، رجب 1431ق. جولاي 2020م.

602. «الإمام موسى بن جعفر عليه السلام»، منبر الجوادين، ش 1، شعبان 1428ق، ص 2.

603. «امام موسى الكاظم عليه السلام فيما عرفت»، نعمان ماشيا، مجموعة الآثار المؤتمر العالمى الثالث للإمام الرضا عليه السلام، جلد 2، ص 335-351.

604. «الإمام موسى الكاظم عليه السلام و نظم استثمار الوقت»، هادى حسين الخزرجى، ملخصات بحوث المؤتمر السنوي الثالث الدولي الامام موسى بن جعفر الكاظم عليه السلام مصادر عطاء خالد للإنسانيه (رجب 1433ق. / مي 2012م.)، الجلسه الثالثه.

605. «الإمام موسى بن جعفر عليه السلام و مروياته الفقهيّة، روايات زكاة الفطرة أنموذجا»، وفقان خضير الكعبي، ملخصات بحوث المؤتمر السنوي الثالث الدولي الامام موسى بن جعفر عليه السلام مصدر عطاء خالد للإنسانيه (رجب 1433ق. / مي 2012م.)، الجلسه الثانيه.

606. «الإمامة عند الإمام الكاظم عليه السلام»، حمد عبد الجواد محمد، مجموعة الآثار المؤتمر العالمي الثالث للإمام الرضا عليه السلام، جلد 1، ص 77-106.

607. «الإمامة و أدوارها عند الإمام موسى بن جعفر عليه السلام»، جاسم الشيخ زيني، ملخصات بحوث المؤتمر السنوي الثالث الدولي للإمام موسى بن جعفر الكاظم عليه السلام مصدر عطاء خالد للإنسانيه (رجب 1433ق.م/مى 2012م.)، الجلسة الخامسة.

608. «أوجه الشبه بين الإمام موسى بن جعفر عليه السلام والأنبياء»، هناء جواد محمود و غفران كامل كريم، المؤتمر السنوي الثاني للإمامان الكاظم و الجواد عليهما السلام (الجلسه العلميه الثانيه)، رجب 1432ق.م/ ژوئن 2011م، ص 87

609. «البعد الروحي للتصوير العرفاني في كلمات الإمام الكاظم عليه السلام»، على مجيد البديري، ملخصات بحوث المؤتمر السنوي الثالث الدولي للإمام موسى بن جعفر الكاظم عليه السلام مصدر عطاء خالد للإنسانيه (رجب 1433ق.م/مى 2012م.)، الجلسة الثامنه.

610. «البعد العلمي في شخصية الإمام الكاظم عليه السلام»، مجتبي القانتي، ملخصات بحوث المؤتمر السنوي الثالث الدولي للإمام موسى بن جعفر الكاظم عليه السلام مصدر عطاء خالد للإنسانيه (رجب 1433 ق.مى 2012 م.)، الجلسة الثامنه .

611. «بعض النظرات التفسيرية في تراث الإمام موسى بن جعفر عليه السلام»، شروق محسن كاطع، ملخصات بحوث المؤتمر السنوي الثالث الدولي للإمام موسى بن جعفر الكاظم عليه السلام مصدر عطاء خالد للإنسانيه (رجب 1433ق.مى 2012م.)، الجلسة السادسة.

612. «البنية التربوية و النفسية في دعاء الجوشن الصغير للإمام الكاظم عليه السلام»، سيد طارق العيساوى و حيدر محمد الشلاه، ملخصات بحوث المؤتمر السنوي الثالث الدولي للإمام موسى بن جعفر الكاظم عليه السلام مصدر عطاء خالد للإنسانيه (رجب 1433ق.م/مى 2012م.)، الجلسة الأولى

613. «تحقيق تاريخى العبق الالهى (به مناسبت شهادت حضرت موسى بن جعفر عليه السلام)»، صلاح الصاوى، نامه آستان قدس، ش 16، آذر 1342، ص 84-88

614. «تربية النفس و تهذيبها نظرة مقارنة فى المنهج القرآنى و تراث الإمام الكاظم عليه السلام - حديث محاسبة النفس - أنموذجا»، عماد الكاظمى، ملخصات بحوث المؤتمر

السنوي الثالث الدولي الإمام موسى بن جعفر الكاظم عليه السلام مصدر عطاء خالد للإنسانيه (رجب 1433ق. / مى 2012م.)، الجلسه السادسة.

615. «التطبيقات و الامتدادات القرآنية فى أقوال الإمام الكاظم عليه السلام»، ابتسام عبدالكريم المدنى، ملخصات بحوث المؤتمر السنوى الثالث الدولى الإمام موسى بن جعفر الكاظم عليه السلام مصدر عطاء خالد للإنسانيه (رجب 1433 ق. /مى 2012م.)، الجلسه السادسة.

616. «تطوير العمارة الإسلامية فى المشهد الكاظمى المقدس»، ضرغام خالد الطائى، ملخصات بحوث المؤتمر السنوى الثالث الدولى الإمام موسى بن جعفر الكاظم عليه السلام مصدر عطاء خالد للإنسانيه (رجب 1433ق. /مى 2012 م.)، الجلسه السابعه.

617. «تفسير الإمام الكاظم عليه السلام للآيات النازله فى أهل البيت:»، مجيد طارش عبد ملخصات بحوث المؤتمر السنوى الثالث الدولى الإمام موسى بن جعفر الكاظم عليه السلام مصدر عطاء خالد للإنسانيه (رجب 1433ق. /مى 2012م.)، الجلسه الثانيه.

618. «تكامل العقيدة و الشعور بالمسؤولية فى مدرسة الإمام الكاظم عليه السلام»، صباح كريم الفتلاوى، ملخصات بحوث المؤتمر السنوى الثالث الدولى الإمام موسى بن جعفر الكاظم عليه السلام مصدر عطاء خالد للإنسانيه (رجب 1433ق. /مى 2012م.)، الجلسه الثانيه.

619. «ثقافة السجن و السجين فى أيديولوجية الإمام موسى بن جعفر عليه السلام»، حسين جهاد الحسانى، يناير، ش 47، رجب - شعبان 1433ق، ص 104-111.

620. «جمالية الإحالة : قراءة نصية فى مناجاة الإمام الكاظم عليه السلام»، على البديرى، المؤتمر السنوى الثانى الإمامان الكاظم و الجواد عليهما السلام (الجلسه العلميه الخامسه)، رجب 1432ق. / ژوئن 2011م.، ص 62

621. «جوانب عمارة للحضرة الكاظمية الشريفة»، شيماء ماجد الجوبى، المؤتمر السنوى الأول حول الامام الكاظم عليه السلام ، رجب 1431ق. جولاي 2010م.

622. «حدود الرخصة الشرعية فى تعاون المستضعفين مع الحكومة المستكبره بين قواعد الحكم القرآنى و السيرة الحركية للإمام الكاظم عليه السلام»، مكى قاسم البغدادى، ملخصات

بحوث المؤتمر السنوى الثالث الدولى الإمام موسى بن جعفر الكاظم عليه السلام مصدر عطاء خالد للإنسانية (رجب 1433ق.امى 2012م.)، الجلسة السادسة.

623. «حقوق الإنسان فى فكر الإمام موسى الكاظم عليه السلام»، عبدالله حميد العتابى، ملخصات بحوث المؤتمر السنوى الثالث الدولى الإمام موسى بن جعفر الكاظم عليه السلام مصدر عطاء خالد للإنسانية (رجب 1433ق.امى 2012م.)، الجلسة الرابعه.

624. «حقوق الإنسان و المجتمع عند الإمام الكاظم عليه السلام»، أديان عبد الحارثى، ملخصات بحوث المؤتمر السنوى الثالث الدولى الإمام موسى بن جعفر الكاظم عليه السلام مصدر عطاء خالد للإنسانية (رجب 1433ق.امى 2012م.)، الجلسة الرابعه

625. «حقيقة الدعاء و آثاره فى أحاديث الإمام الكاظم عليه السلام»، زينب حسين عبدالكريم، ملخصات بحوث المؤتمر السنوى الثالث الدولى الإمام موسى بن جعفر الكاظم عليه السلام مصدر عطاء خالد للإنسانية (رجب 1433ق.امى 2012م.)، الجلسة الثانية.

626. «حكم الإمام الكاظم عليه السلام : دراسة موضوعية»، هيثم عباس عودة، ملخصات بحوث المؤتمر السنوى الثالث الدولى الإمام موسى بن جعفر الكاظم عليه السلام مصدر عطاء خالد للإنسانية (رجب 1433ق.امى 2012م.)، الجلسة الثامنه.

627. «الخطاب التربوى فى فكر الإمام موسى بن جعفر عليه السلام»، خالد حوير الشمس، ملخصات بحوث المؤتمر السنوى الثالث الدولى الإمام موسى بن جعفر الكاظم عليه السلام مصدر عطاء خالد للإنسانية (رجب 1433ق.امى 2012م.)، الجلسة الأولى.

628. «درر من حكم و وصايا الإمام موسى بن جعفر عليه السلام الخالدة»، خليل حسن الزركانى، المؤتمر السنوى الأول حول الإمام الكاظم عليه السلام، رجب 1431ق. /جولاي 2010م.

629. «دفاع الإمام موسى الكاظم عليه السلام عن عقيدته»، وجدان فريق عناد العارضى، ملخصات بحوث المؤتمر السنوى الثالث الدولى الامام موسى بن جعفر الكاظم عليه السلام مصادر عطاء خالد للإنسانية (رجب 1433ق.امى 2012م.)، الجلسة الثانية.

630. «الدلالة الفكرية و الفلسفية لمصطلحى الحكمة و العقل، مدخل عام مع مقارنة تحليلية لتراث الإمام الكاظم عليه السلام»، محمد محمد حسن آل ياسين، ملخصات بحوث المؤتمر السنوى الثالث الدولى الإمام موسى بن جعفر الكاظم عليه السلام مصدر عطاء خالد للإنسانية (رجب 1433ق.امى 2012م.)، الجلسة الثامنه

631. «دور الإمام الكاظم عليه السلام في ترسيخ العقيدة المهدوية»، غفران كامل كريم، ملخصات بحوث المؤتمر السنوي الثالث الدولي الامام موسى بن جعفر الكاظم عليه السلام مصدر عطاء خالد للإنسانيه (رجب 1433ق. / مى 2012م.)، الجلسة الثانيه.

632. «دور الإمام الكاظم عليه السلام فى الحياة الاسلاميه»، عادل اديب، مجموعه الآثار المؤتمر العالمى الثالث للإمام الرضا عليه السلام، جلد 2، ص 137-177.

633. «دور الإمام موسى بن جعفر عليه السلام فى المعرفة والعقيدة والفكر»، على نصيف جاسم التميمى، ملخصات بحوث المؤتمر السنوي الثالث الدولي الإمام موسى بن جعفر الكاظم عليه السلام مصدر عطاء خالد للإنسانيه (رجب 1433ق. / مى 2012م.)، الجلسة الثامنه

634. «دور العقل فى فهم الدين و معرفة العقيدة عند الإمام موسى الكاظم عليه السلام»، مجيد مخلف طراد، المؤتمر السنوي الأول حول الامام الكاظم عليه السلام، رجب 1431ق. / جولاي 2010م.

635. «دور العقل و الحث عليه عند الإمام موسى بن جعفر عليه السلام»، سهله علوان جواد، المؤتمر السنوي الثاني الإمامان الكاظم و الجواد عليهما السلام (الجلسه العلميه الثالثه)، رجب 1432ق. / ژوئن 2011م، ص 25

636. «الذاكرة المعرفية فى فكر الإمام الكاظم عليه السلام - الوصية الذهبية - اختياراً»، عبد الحسن على مهلهل، ملخصات بحوث المؤتمر السنوي الثالث الدولي الإمام موسى بن جعفر الكاظم عليه السلام مصدر عطاء خالد للإنسانيه (رجب 1433ق. / مى 2012م.)، الجلسة الخامسه.

637. «الروايات الفتوائية للإمام موسى بن جعفر عليه السلام بسؤالات أخيه على بن جعفر عليه السلام»، حسين سامى شير على، ملخصات بحوث المؤتمر السنوي الثالث الدولي الإمام موسى بن جعفر الكاظم عليه السلام مصدر عطاء خالد للإنسانيه (رجب 1433ق. / مى 2012م.)، الجلسة الثانيه.

638. «الزهد فى حياة الإمام موسى الكاظم عليه السلام : مقاربات بين الإمام الكاظم عليه السلام و سلمان المحمدى»، عبد الرزاق أحمد زعيف الشمري، المؤتمر السنوي الثاني الإمامان و الجواد عليهم السلام (الجلسه العلميه الرابعه)، رجب 1432ق. / ژوئن 2011م، ص 76.

639. «السمط الناظم لمستدرک مسند الإمام الكاظم عليه السلام»، السيد حسن الحسيني آل لمجدد، علوم الحديث، ش 15، محرم - جمادى الثانية 1425ق، ص 233-260.
640. «الشاهد القرآني في الأحكام الشرعية عند الإمام الكاظم عليه السلام»، على الحجار، ملخصات بحوث المؤتمر السنوي الثالث الدولي الامام موسى بن جعفر الكاظم عليه السلام مصدر عطاء خالد للإنسانيه (رجب 1433 ق./مى 2012م.)، الجلسة السادسة.
641. «شخصية الإمام موسى الكاظم عليه السلام و حضوره في الشعر الحديث»، جواد كاظم النصر الله و حسين لفته حافظ، المؤتمر السنوي الثاني الإمامان الكاظم و الجواد عليهما السلام (الجلسه العلميه الخامسه)، رجب 1432ق./ ژوئن 2011م.، ص 38.
642. «الصبر رساله خالده من الإمام موسى بن جعفر عليه السلام إلى مجتمع هذا الزمن»، روبرت مانياس، ملخصات بحوث المؤتمر السنوي الثالث الدولي الامام موسى بن جعفر عليه السلام مصدر عطاء خالد للإنسانيه (رجب 1433ق./ مى 2012م.)، الجلسة الثامنه .
643. «صرار موسى كرم و كرامات»، عباس على الفحام، ملخصات بحوث المؤتمر السنوي الثالث الدولي الامام موسى بن جعفر الكاظم عليه السلام مصدر عطاء خالد للإنسانيه (رجب 1433ق./مى 2012م.)، الجلسة الخامسه.
644. «الصورة الفنية في أدعية أيام الأسبوع للإمام الكاظم عليه السلام»، هيثم عباس عوده، المؤتمر السنوي الثاني الإمامان الكاظم و الجواد عليهما السلام (الجلسه العلميه الخامسه)، رجب 1432ق./ ژوئن 2011م.، ص 89
645. «الطاقة الروحية لدى الإمام الكاظم عليه السلام دراسة موضوعية»، أحمد حسين خشان، ملخصات بحوث المؤتمر السنوي الثالث الدولي الامام موسى بن جعفر الكاظم عليه السلام مصدر عطاء خالد للإنسانيه (رجب 1433ق./مى 2012م.)، الجلسة الخامسه.
646. «طب و الكيمياء عند الإمام الكاظم عليه السلام»، سعد الدين قاسمي، مجموعة الآثار المؤتمر العالمى الثالث للإمام الرضا عليه السلام، جلد 2، ص 5-64.
647. «الطفولة و حقوق الطفل عند الإمام الكاظم عليه السلام»، هاشميه حميد جعفر، ملخصات بحوث المؤتمر السنوي الثالث الدولي الامام موسى بن جعفر الكاظم عليه السلام مصدر عطاء خالد للإنسانيه (رجب 1433ق./ مى 2012م.)، الجلسة الرابعه

648. «العباسيون في مواجهة المد الفكري في عهد الإمام الكاظم عليه السلام»، السيد جعفر مرتضى عاملى، المنطلق، ش 59، ربيع الاول 1410ق، ص 115-121.
649. «العباسيون في مواجهة المد الفكري في عهد الإمام الكاظم عليه السلام، نظره عامه»، سيد جعفر مرتضى العاملى، مجموعة الآثار المؤتمر العالمى الثالث للإمام الرضا عليه السلام جلد 2، ص 65-80
650. «عصر الإمامين عليها السلام: اختلاف المظهر و تطابق المضمون: دراسة مقارنة»، على عبد المطلب المدنى، المؤتمر السنوى الثانى للإمامان الكاظم و الجواد عليهما السلام (الجلسه العلميه الثانيه)، رجب 1432ق./ ژوئن 2011م، ص 70.
651. «عظمة الإمام كاظم عليه السلام»، عفيف نابلسى، مجموعة الآثار المؤتمر العالمى الثالث الامام الرضا عليه السلام، جلد 2، ص 249-334.
652. «عقيلة الدعاء و أبعاده المكنونه، دعاء الجوشن الصغير للإمام الكاظم عليه السلام مثالا»، زينب كامل الويسى، ملخصات بحوث المؤتمر السنوى الثالث الدولى الإمام موسى بن جعفر الكاظم عليه السلام مصدر عطاء خالد للإنسانيه (رجب 1433ق./مى 2012 م.)، الجلسه الثانيه.
653. «العلاقات الاجتماعيه فى مسند الإمام موسى بن جعفر عليه السلام»، منير صادق نجم، ملخصات بحوث المؤتمر السنوى الثالث الدولى الإمام موسى بن جعفر الكاظم عليه السلام مصدر عطاء خالد للإنسانيه (رجب 1433ق./مى 2012م.)، الجلسه الرابعه.
654. «علاقة الإمام موسى الكاظم عليه السلام مع مجتمعه»، ستار جبار الجابرى، المؤتمر السنوى الأول حول الإمام الكاظم عليه السلام، رجب 1431ق./جولای 2010م.
655. «عمليات الإعمار فى المشهد الكاظمى حتى عام 1917م»، قاسم عبد الهادى الزيرجاوى، ملخصات بحوث المؤتمر السنوى الثالث الدولى الإمام موسى بن جعفر الكاظم عليه السلام مصدر عطاء خالد للإنسانيه (رجب 1433ق./مى 2012م.)، الجلسه السابعه.
656. «الفكر التربوى لدى الإمام الكاظم عليه السلام»، على العبيدى، ملخصات بحوث المؤتمر السنوى الثالث الدولى الإمام موسى بن جعفر الكاظم عليه السلام مصدر عطاء خالد للإنسانيه (رجب 1433ق./مى 2012م.)، الجلسه الأولى.

657. «الفكر التربوي للإمام موسى بن جعفر عليه السلام»، باسم قاسم الغبان، ملخصات بحوث المؤتمر السنوي الثالث الدولي للإمام موسى بن جعفر الكاظم عليه السلام مصدر عطاء خالد للإنسانيه (رجب 1433ق.م/ مي 2012 م.)، الجلسة التاسعه.
658. «الفكر التربوي للإمام موسى بن جعفر عليه السلام»، ابتسام سعدون النسوري، ملخصات بحوث المؤتمر السنوي الثالث الدولي للإمام موسى بن جعفر الكاظم عليه السلام مصدر عطاء خالد للإنسانيه (رجب 1433ق.م/ مي 2012م.)، الجلسة الأولى.
659. «الفكر الكلامي عند الإمام الكاظم عليه السلام -التوحيد أنموذجا»، جبار محمد هاشم الموسوي و أمل سهيل عبد الحسيني، ملخصات بحوث المؤتمر السنوي الثالث الدولي للإمام موسى بن جعفر الكاظم عليه السلام مصدر عطاء خالد للإنسانيه (رجب 1433ق.م/ مي 2012م.)، الجلسة الخامسة.
660. «فلسفة الصبر و ابعادها عند الإمامين الكاظم و الجواد عليهما السلام»، محمد فهد حسين القيسي، المؤتمر السنوي الثاني للإمامان الكاظم و الجواد عليهما السلام (الجلسه العلميه الثالثه)، رجب 1432ق.م/ ژوئن 2011م، ص 63
661. «فلسفة العقل و التوحيد في فكر الإمام الكاظم عليه السلام»، احمد حسين خشان الهاشمي، المؤتمر السنوي الثاني للإمامان الكاظم و الجواد عليهما السلام (الجلسه العلميه الثالثه)، رجب 1432ق.م/ ژوئن 2011م، ص 55.
662. «فلسفة النفس و العقل عند الإمام الكاظم عليه السلام»، فيصل غازي جاسم، ملخصات بحوث المؤتمر السنوي الثالث الدولي للإمام موسى بن جعفر عليه السلام الكاظم عليه السلام مصدر عطاء خالد للإنسانيه (رجب 1433ق.م/ مي 2012م.)، الجلسة الثامنه .
663. «فن إدارة الأزمات عند الإمام الكاظم عليه السلام»، رزاق عبدالأمير الطيار، ملخصات بحوث المؤتمر السنوي الثالث الدولي للإمام موسى بن جعفر الكاظم عليه السلام مصدر عطاء خالد للإنسانيه (رجب 1433ق.م/ مي 2012م.)، الجلسة الثالثه.
664. «في ذكرى استشهاد الإمام موسى بن جعفر عليه السلام، يوم الاسير العالمی»⁽¹⁾، سيد محمد حسين فضل الله، به كوشش عادل قاضي، ص 241-255.

ص: 627

1- برای مجموعه، عنوانی ذکر نشده است.

665. «في سوسيولوجيا تحليل الخطاب الديني: رواية الفرج للإمام موسى بن جعفر عليه السلام الكاظم عليه السلام أنموذجا»، أحمد نعمه حسن الصحاف، المؤتمر السنوى الأول حول الامام الكاظم عليه السلام، رجب 1431ق./جولاي 2010م.

666. «قبات من نور الإمام الكاظم عليه السلام»، عبد الحفيظ البناني، ملخصات بحوث المؤتمر السنوى الثالث الدولى الإمام موسى بن جعفر الكاظم عليه السلام مصدر عطاء خالد للإنسانيه (رجب 1433ق./مى 2012 م.)، الجلسه السابعه.

667. «القواعد الأصولية فى ضوء الروايات المروية عن الإمام الكاظم عليه السلام»، محمد مؤمن قمى، مجموعة الآثار المؤتمر العالمى الثالث للإمام الرضا عليه السلام، جلد 1، ص 265-302

668. «القيم الأخلاقية مصدر عطاء للتربية فى شخصية الإمام الكاظم عليه السلام»، صباح حسن الزبيدى، ملخصات بحوث المؤتمر السنوى الثالث الدولى الإمام موسى بن جعفر الكاظم عليه السلام مصدر عطاء خالد للإنسانيه (رجب 1433ق./مى 2012 م.)، الجلسه، و جمال الأولى

669. «قيمة الصمت فى وصايا الإمام موسى بن جعفر عليه السلام»، بان صالح مهدي، ملخصات بحوث المؤتمر السنوى الثالث الدولى الإمام موسى بن جعفر الكاظم عليه السلام مصدر عطاء خالد للإنسانيه (رجب 1433ق./مى 2012 م.)، الجلسه التاسعه.

670. «الكاظمية»، السيد عبد الرزاق الحسنى، الدليل، سال 2، ش 6، ربيع الثانى 1367ق.، ص 306-309.

671. «الكاظمية»، العرفان، سال 14، ش 5-6، شعبان ورمضان 1352ق، ص 491-496

672. «كاظميه، تاريخ عريق و حضارة شامخة، التراث الثقافى يرسم مسيره التحدى و الثورة»، مصطفى عبيدى، الوحدة، ش 231، اكتوبر 1999م.، ص 22-24.

673. «الكاظمية فى كتابات الرحالة الأجانب من عام 1616-1916»، كريم عبدالحسين فرج، ملخصات بحوث المؤتمر السنوى الثالث الدولى الإمام موسى بن جعفر الكاظم عليه السلام مصدر عطاء خالد للإنسانيه (رجب 1433ق./مى 2012 م.)، الجلسه السابعه.

674. «الكاظمية و المشهد الكاظمي»، محمد مهدي الصدر، الثقافة الاسلامية، ش 27، ربيع الأول و ربيع الثاني 1410ق، ص 227-

245

675. «كيف يتمثل الإمام الكاظم عليه السلام في واقعنا»، سيد محمد حسين فضل الله، الجمعة، منبر و محراب (بيروت، دار الملاك، 1418ق.)، ص 119-136.

676. «لمحات على القواعد الفقهية في الاحاديث الكاظمية»، سيد محمد خامنه اي، مجموعة الآثار المؤتمر العالمي الثالث للإمام الرضا عليه السلام، جلد 1، ص 169-263.

677. «لمحات من تاريخ الكاظمية»، محمد حسن آل ياسين، البلاغ، سال 3، ش 3-4، جمادى الاولى 1390ق، ص 7-38

678. «لمحات من الحياة السياسية للإمام موسى الكاظم عليه السلام»، رسول جعفریان، الوحدة، ش 181، جولای 1994م، ص 40-

41

679. «لمحات من المنهج التربوي للإمام الكاظم عليه السلام»، عباس الزبيدي، ملخصات بحوث المؤتمر السنوي الثالث الدولي للإمام موسى بن جعفر الكاظم عليه السلام مصدر عطاء خالد للإنسانية (رجب 1433ق.م/مى 2012 م.)، الجلسة الأولى.

680. «المجتمع و حقوق الإنسان في فكر موسى بن جعفر عليه السلام»، حميد آدم ثويني، ملخصات بحوث المؤتمر السنوي الثالث الدولي للإمام موسى بن جعفر الكاظم عليه السلام مصدر عطاء خالد للإنسانية (رجب 1433 قيامى 2012 م.)، الجلسة التاسعة.

681. «مدن الشيعة المقدسة : الكاظمية»، السيد عبد الرزاق الحسنى، الدليل، سال 2، ش 5، ربيع الاول 1367ق، ص 229-231

682. «المرونة النفسية و الاستبعاد الاجتماعي - الإمام موسى بن جعفر الكاظم عليه السلام انموذجا»، محمود كاظم التميم و سلمان جوده الشمري، ملخصات بحوث المؤتمر السنوي الثالث الدولي الامام موسى بن جعفر الكاظم عليه السلام مصدر عطاء خالد للإنسانية رجب 1433ق.م/مى 2012م.)، الجلسة الثامنة .

ص: 629

683. «مسند الإمام موسى بن جعفر عليه السلام»، أبي عمران موسى بن إبراهيم المروزي، تصحيح السيد محمد حسين الحسيني الجلالى، علوم الحديث، ش 15، محرم - جمادى الثانية 1425ق، ص 187-232.

684. «مسيرة الإمام الكاظم عليه السلام من المدينة المنورة إلى العراق (مسيرة الاعتقال) دراسة فى الجغرافية التاريخية»، ناصر والى الركابى، ملخصات بحوث المؤتمر السنوى الثالث الدولى الامام موسى بن جعفر الكاظم عليه السلام مصدر عطاء خالد للإنسانيه (رجب 1433ق./مى 2012م.)، الجلسة التاسعه.

685. «المشهد الكاظمى فى العصر العباسى»، محمد حسن آل ياسين، سومر، سال 18، ش 2-1، 1962م.، ص 119-128.

686. «المشهد الكاظمى: من بدء الاحتلال المغولى الى نهاية الأحتلال العثمانى»، محمد حسن آل ياسين، سومر، سال 19، ش 1-2، ص 155-170.

687. «المشهد الكاظمى و أثره على التخطيط العمرانى للنسيج التقليدى الكاظمى»، سهاد كاظم عبد الموسوى و هديل موفق القيسى، ملخصات بحوث المؤتمر السنوى الثالث الدولى الامام موسى بن جعفر الكاظم عليه السلام مصدر عطاء خالد للإنسانيه (رجب 1433ق./مى 2012م.)، الجلسة السابعه.

688. «مشهد الكاظمين عليهما السلام رؤية استشرافية (دونالدسون) أنموذجا»، جواد كاظم النصر الله و انتصار عدنان العواد، ملخصات بحوث المؤتمر السنوى الثالث الدولى الامام موسى بن جعفر الكاظم عليه السلام مصدر عطاء خالد للإنسانيه (رجب 1433ق./مى 2012م.)، الجلسة الخامسه.

689. «المشهد الكاظمى المطهر أقدم و أبرز أثر خططى شاخص فى بغداد»، كمال رشيد العكيلى و الاء نافع جاسم، المؤتمر السنوى الأول حول الإمام الكاظم عليه السلام، رجب 1431ق./جولاي 2010م.

690. «المضامين النفسية فى أقوال الإمام الكاظم عليه السلام»، هاشم حسين ناصر المحنك، ملخصات بحوث المؤتمر السنوى الثالث الدولى الامام موسى بن جعفر الكاظم عليه السلام مصدر عطاء خالد للإنسانيه (رجب 1433ق./مى 2012م.)، الجلسة الثامنه .

691. «معالم الحياة السياسية للإمام موسى الكاظم عليه السلام»، عبدالحليم رهيمة، مجموعة الآثار المؤتمر العالمي الثالث للإمام الرضا عليه السلام، جلد 2، ص 119-136.
692. «معالم من الاقتصاد السياسي للإمام موسى بن جعفر عليه السلام»، مصطفى عبد الحسين فرحان الشاعلي، المؤتمر السنوي الثاني الإمامان الكاظم و الجواد عليهما السلام (الجلسه العلميه الثانيه)، رجب 1432ق. ژوئن 2011م، ص 83
693. «معنى إسم الكاظم عليه السلام»، جواد كوك اسلامي، ملخصات بحوث المؤتمر السنوي الثالث الدولي الامام موسى بن جعفر الكاظم عليه السلام مصدر عطاء خالد للإنسانيه (رجب 1433ق. / مي 2012م.)، الجلسة الثانيه.
694. «المفاهيم التربيه لدى الإمامين الكاظم و الجواد عليهما السلام، عبد الحسين أحمد الخفاجي و عبد الكريم جعفر الربيعي، المؤتمر السنوي الثاني الإمامان الكاظم عليه السلام (الجلسه العلميه الرابعه)، رجب 1432 ق. / ژوئن 2011م، ص 67.
695. «مفهوم الحكومه الظالمه و حدود المشاركة فيها في فكر الإمام الكاظم عليه السلام»، عبد الرزاق احمد الشمري، ملخصات بحوث المؤتمر السنوي الثالث الدولي الإمام موسى بن جعفر الكاظم عليه السلام مصدر عطاء خالد للإنسانيه (رجب 1433ق. / مي 2012م.)، الجلسة الثالثه
696. «المقاومه السلميه للإمام الكاظم عليه السلام»، كار من شوينار، ملخصات بحوث المؤتمر السنوي الثالث الدولي الإمام موسى بن جعفر الكاظم عليه السلام مصدر عطاء خالد للإنسانيه (رجب 1433ق. / مي 2012م.)، الجلسة الرابعه.
697. «مقومات الدوله المدنيه في تراث الإمام الكاظم عليه السلام»، عامرة تمكين الياسري، ملخصات بحوث المؤتمر السنوي الثالث الدولي الإمام موسى بن جعفر الكاظم عليه السلام مصدر عطاء خالد للإنسانيه (رجب 1433ق. / مي 2012م.)، الجلسة الثالثه
698. «ملامح التربيه الإسلاميه عند الإمام موسى الكاظم عليه السلام»، ماجدة الباوي، ملخصات بحوث المؤتمر السنوي الثالث الدولي الامام موسى بن جعفر الكاظم عليه السلام مصدر عطاء خالد للإنسانيه (رجب 1433ق. / مي 2012م.)، الجلسة الأولى.

699. «من أدب الأئمة المغيب و أدب الإمامين الجوادين»، خليل خلف بشير، المؤتمر السنوي الثاني للإمامان الكاظم و الجواد عليهما السلام (الجلسه العلميه الخامسه)، رجب 1432ق. / ژوئن 2011م، ص 28
700. «من أقدم الوثائق الرسمية العثمانية عن العتبة الكاظمية المقدسة»، ياسين شهاب شكري الموصلي، ملخصات بحوث المؤتمر السنوي الثالث الدولي للإمام موسى بن جعفر الكاظم عليه السلام مصدر عطاء خالد للإنسانيه (رجب 1433ق. / مى 2012م.)، الجلسه السابعه.
701. «من النتاج الفكرى للإمام الكاظم عليه السلام أدعيته المباركة و تفسيره القرآن الكريم»، خليل حلف بشير، ملخصات بحوث المؤتمر السنوي الثالث الدولي للإمام موسى بن جعفر الكاظم عليه السلام مصدر عطاء خالد للإنسانيه (رجب 1433ق. / مى 2012م.)، الجلسه التاسعه.
702. «من بلاغة الإمامين الكاظم و الجواد عليه السلام»، أحمد جاسم ثاني الركابي، المؤتمر السنوي الثاني للإمامان الكاظم و الجواد عليهما السلام (الجلسه العلميه الخامسه)، رجب 1432ق. / ژوئن 2011م، ص 72.
703. «من نفائس مخطوطات الظاهرية بدمشق: مسند الإمام موسى بن جعفر عليه السلام»، محمد حسن آل ياسين، البلاغ، ش 7، 1396 ق. / 1976م، ص 55-69
704. «مناظرات الإمام الكاظم عليه السلام»، خمائل غانم الجمالي، المؤتمر السنوي الأول حول الإمام الكاظم عليه السلام، رجب 1431ق. / جولاي 2010م.
705. «مناظرة الإمام الكاظم عليه السلام مع ابي حنيفه في أن المعصيه من فعل العبد»، نعمان بن ثابت ابوحنيفه، مناظرات في العقائد و الاحكام، جلد 1، ص 27-28
706. «مناظرة الإمام الكاظم عليه السلام مع عبد الله بن نافع في مسألة قتال امير المومنين عليه السلام لأهل النهروان»، نعمان بن ثابت ابوحنيفه، مناظرات في العقائد و الاحكام (به كوشش عبد الله حسن، تهران، البلاغ، 1378)، جلد 1، ص 139-141.
707. «مناظرة الإمام الكاظم عليه السلام مع هارون الرشيد في انهم ورثة النبي صلى الله عليه و اله و اولاده»، نعمان بن ثابت ابوحنيفه، مناظرات في العقائد و الاحكام (به كوشش عبد الله حسن، تهران، البلاغ، 1378)، جلد 1، ص 240-251.

708. «منهج التبروي عند الإمام الكاظم عليه السلام»، سيد محمد بحر العلوم، مجموعة الآثار المؤتمر العالمي الثالث للإمام الرضا عليه السلام، جلد 2، ص 179-202.
709. «المنهج التوحيدى عند الإمام الكاظم عليه السلام نماذج وعينات»، زهير غزاوى، المنهاج، ش 30، تابستان 1382، ص 205-215
710. «منهج القراءة النصية و تفسير القرآن عند الإمام الكاظم عليه السلام»، حسين الطائى، المؤتمر السنوى الثانى للإمامان الكاظم والجواد عليهما السلام فى (الجلسه العلميه الرابعه)، رجب 1432ق. / ژوئن 2011م.، ص 27.
711. «منهج تفسير القرآن بالقرآن من منظور الإمام الكاظم عليه السلام فى حل الإشكالية الفكرية»، سيروان عبدالزهره هاشم، ملخصات بحوث المؤتمر السنوى الثالث الدولى الإمام موسى بن جعفر الكاظم عليه السلام مصدر عطاء خالد للإنسانيه (رجب 1433ق. / مى 2012م.)، الجلسة السادسة.
712. «موجبات شهادت امام موسى كاظم عليه السلام»، مرتضى مطهرى، مجموعه آثار 18: سيره معصومين : (تهران، صدرا)، ص 95-112.
713. «موسى بن جعفر عليه السلام إمام الإصلاح الاجتماعى»، تحسين فاضل عباس، ملخصات بحوث المؤتمر السنوى الثالث الدولى الامام موسى بن جعفر الكاظم عليه السلام مصدر عطاء خالد للإنسانيه (رجب 1433ق. / مى 2012م.)، الجلسة الرابعه
714. «الموعظة و الحكمة و الاعتبار فى كتب و رسائل حفيد المختار الإمام موسى بن جعفر عليه السلام»، رحيم مزهر العتابى و هناء كاظم خليفه، ملخصات بحوث المؤتمر السنوى الثالث الدولى الإمام موسى بن جعفر الكاظم عليه السلام مصدر عطاء خالد للإنسانيه (رجب 1433 ق. / مى 2012 م.)، الجلسة التاسعه.
715. «موقف الإمام الكاظم عليه السلام من الحكومة الظالمة»، محمد سعيد إبراهيم، ملخصات بحوث المؤتمر السنوى الثالث الدولى الإمام موسى بن جعفر الكاظم عليه السلام مصدر عطاء خالد للإنسانيه (رجب 1433ق. / مى 2012م.)، الجلسة الثالثه .
716. «موقف الإمام الكاظم عليه السلام امام فقهاء أهل السنة»، ابوطالب تجليل تبريزى، مجموعة الآثار المؤتمر العالمي الثالث للإمام الرضا عليه السلام، جلد 1، ص 303-333.

717. «موقف المسلم أمام التحديات»، سيد محمد حسين فضل الله، ندوة سلسلة ندوات الحوار الاسبوعية بدمشق، محاضرات و مطارحات فى العقيدة و التربية و الفقه و السيره (قم، دفتر آيت الله العظمى سيد محمد حسين فضل الله، 1424ق.م)، ص 68-73.

718. «نبذة من مواعظ الإمام السابع موسى بن جعفر عليه السلام»، اجوبة المسائل الدينية، دوره دوم، ش 7، رجب 1377ق، ص 157.

719. «النص القرآنى فى روايات اهل البيت عليهم السلام: دراسة و معجم (الكتب الأربعة مثالا)» الإمام الكاظم عليه السلام مثالا»، على عباس الأعرجى، المؤتمر السنوى الثانى الامامان و الجواد عليهما السلام (الجلسه العلميه الرابعه)، رجب 1432 ق.م / اژوئن 2011م، ص 68.

720. «نصوص مختارة من الفكر التربوى للإمام موسى بن جعفر عليه السلام»، على عبدالوهاب العرداوى، ملخصات بحوث المؤتمر السنوى الثالث الدولى الإمام موسى بن جعفر الكاظم عليه السلام مصدر عطاء خالد للإنسانيه (رجب 1433 ق.م / مى 2012م)، الجلسة الأولى

721. «نظرة فى الوضع التاريخى و السياسى و الاجتماعى و الثقافى المعاصر للإمام موسى الكاظم عليه السلام»، على اكبر ولايتى، التوحيد، ش 45، رجب شعبان 1410ق، ص 86-100.

722. «نقباء و سدته الروضة الكاظمية المقدسة»، منبر الجوادين، ش 1، شعبان 1428ق، ص 3

723. «نقد ما كتبه المستشرق البريطانى دونالد سون عن الإمام الكاظم عليه السلام»، على زهير هاشم، ملخصات بحوث المؤتمر السنوى الثالث الدولى الإمام موسى بن جعفر الكاظم عليه السلام مصدر عطاء خالد للإنسانيه (رجب 1433ق.م / مى 2012م)، الجلسة السابعه.

724. «نماذج من الإقتباس القرآنى عند الإمام الكاظم عليه السلام»، قاسم خلف السكينى و مسلم فاخر ابو حسين عليه السلام، ملخصات بحوث المؤتمر السنوى الثالث الدولى الامام موسى بن جعفر الكاظم عليه السلام مصدر عطاء خالد للإنسانيه (رجب 1423ق.م / مى 2012م)، الجلسة السادسه

725. «الهديه فى رسم معالم الوفيه، دراسة فى فلسفة الزيارظ و تربية الزائر»، عبدالباقى الخزرجى، ملخصات بحوث المؤتمر السنوى الثالث الدولى الإمام موسى بن

جعفر الكاظم عليه السلام مصدر عطاء خالد للإنسانيه (رجب 1433ق. / مى 2012م.)، الجلسة الخامسة.

726. «وصايا الإمام موسى بن جعفر عليه السلام وأثرها في الجانبين الاجتماعي والاقتصادي»، الهام محمود كاظم وعلی عبد المطلب المدني، ملخصات بحوث المؤتمر السنوي الثالث الدولي الإمام موسى بن جعفر الكاظم عليه السلام مصدر عطاء خالد للإنسانيه رجب 1433ق. / مى 2012م.)، الجلسة الرابعه.

727. «وصية الإمام الكاظم عليه السلام لهشام بن الحكم»، فارس حسون كريم، تراثنا، سال 13، ش 2-3، ربيع الاول - رمضان 1418ق، ص 393-456

728. «وصية الإمام موسى الكاظم عليه السلام لهشام بن عبد الحكم (دراسة في الفن والموضوع)»، محمد محمود زوين وعباس الفحام، المؤتمر السنوي الثاني الإمامان الكاظم والجواد عليهما السلام (الجلسه العلميه الأولى)، رجب 1432 ق. / ژوئن 2011م، ص 46.

729. «وفاة الإمام موسى الكاظم عليه السلام»، حسين بجراني، كتاب الوفيات (بيروت، اعلمى، 1988م.)، ص 251-285.

ص: 635

بسمه تعالی

جَاهِدُوا بِأَمْوَالِكُمْ وَأَنْفُسِكُمْ فِي سَبِيلِ اللَّهِ ذَلِكُمْ خَيْرٌ لَّكُمْ إِنْ كُنْتُمْ تَعْلَمُونَ

با اموال و جان های خود، در راه خدا جهاد نمایید، این برای شما بهتر است اگر بدانید.

(توبه : 41)

چند سالی است که مرکز تحقیقات رایانه‌ای قائمیه موفق به تولید نرم‌افزارهای تلفن همراه، کتاب‌خانه‌های دیجیتالی و عرضه آن به صورت رایگان شده است. این مرکز کاملاً مردمی بوده و با هدایا و نذورات و موقوفات و تخصیص سهم مبارک امام علیه السلام پشتیبانی می‌شود.

برای خدمت‌رسانی بیشتر شما هم می‌توانید در هر کجا که هستید به جمع افراد خیراندیش مرکز بپیوندید.

آیا می‌دانید هر پولی لایق خرج شدن در راه اهلبیت علیهم السلام نیست؟

و هر شخصی این توفیق را نخواهد داشت؟

به شما تبریک می‌گوییم.

شماره کارت :

6104-3388-0008-7732

شماره حساب بانک ملت :

9586839652

شماره حساب شبا :

IR390120020000009586839652

به نام : (موسسه تحقیقات رایانه‌ای قائمیه)

مبالغ هدیه خود را واریز نمایید.

آدرس دفتر مرکزی:

اصفهان - خیابان عبدالرزاق - بازارچه حاج محمد جعفر آواده ای - کوچه شهید محمد حسن توکلی - پلاک 129/34 - طبقه اول

وب سایت: www.ghbook.ir

ایمیل: Info@ghbook.ir

تلفن دفتر مرکزی: 03134490125

دفتر تهران: 021 - 88318722

بازرگانی و فروش: 09132000109

امور کاربران: 09132000109

مرکز تحقیقات رایانگی

اصفهان

گامی

WWW

برای داشتن کتابخانه های تخصصی
دیگر به سایت این مرکز به نشانی

www.Ghaemiyeh.com

www.Ghaemiyeh.net

www.Ghaemiyeh.org

www.Ghaemiyeh.ir

مراجعه و برای سفارش با ما تماس بگیرید.

۰۹۱۳ ۲۰۰۰ ۱۰۹

